ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ЗІНАЇДА
ТУЛУБ

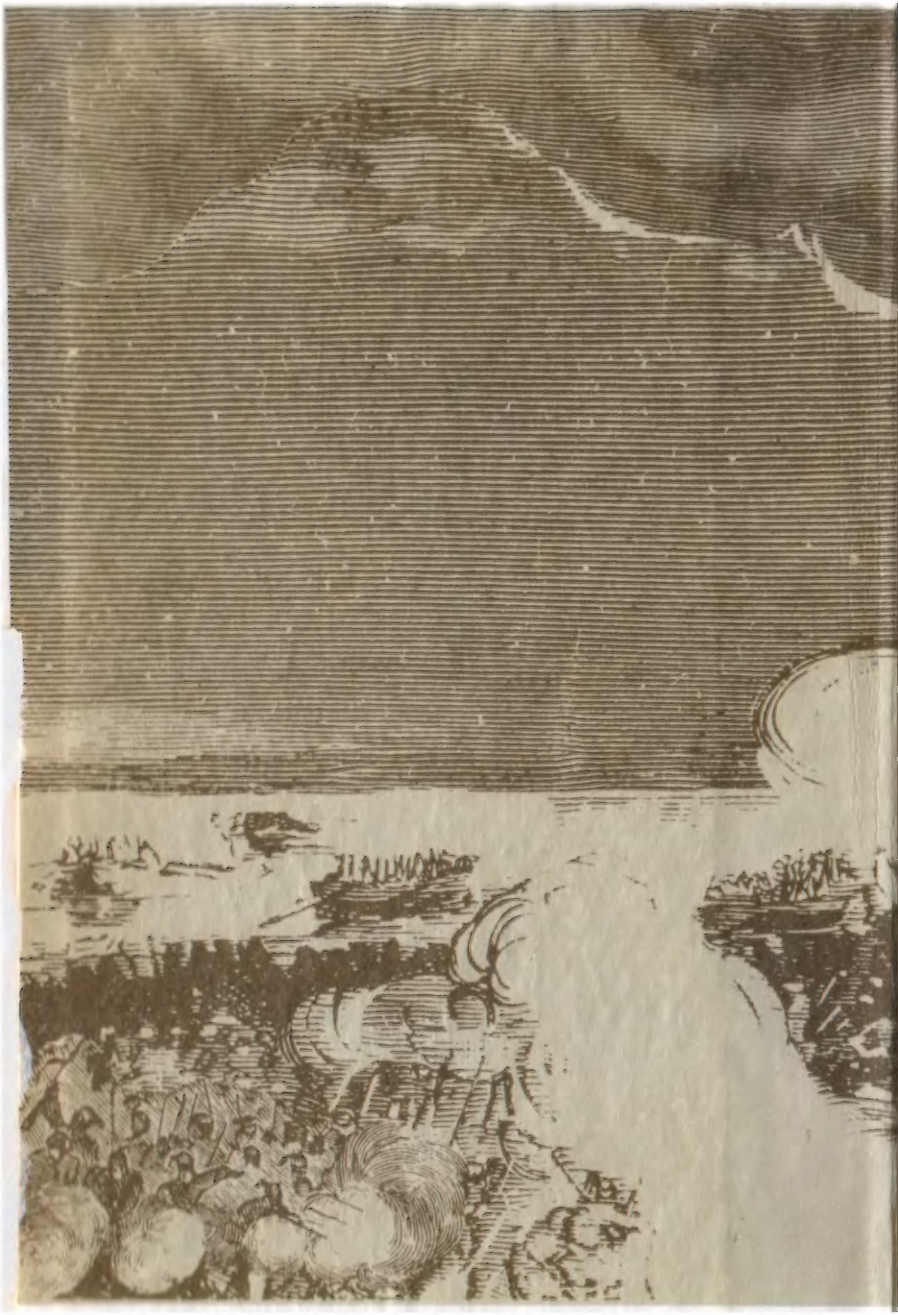

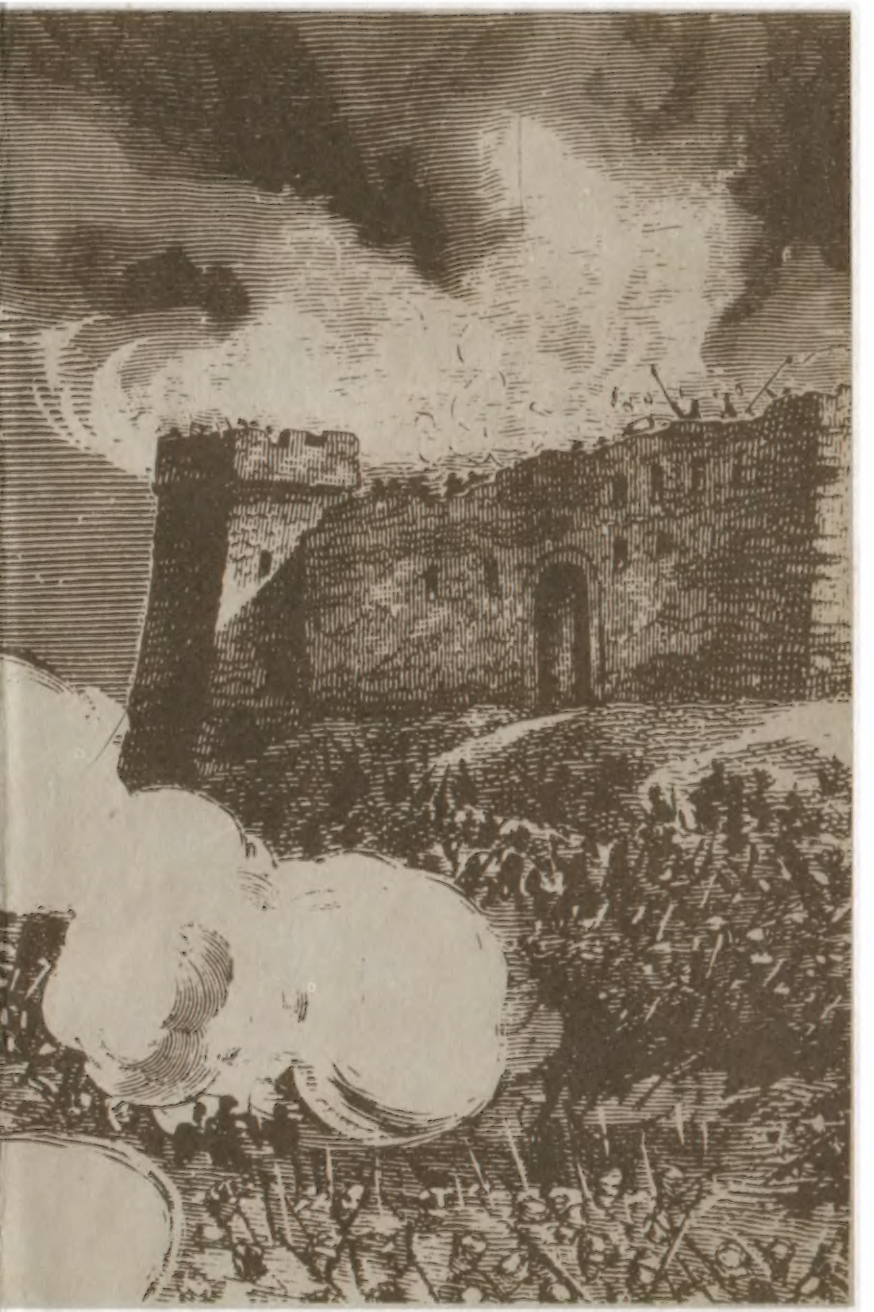

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТВОРИ В ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ 2

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТВОРИ
В ТРЬОХ ТОМАХ

ЗІНАЇДА ТУЛУБ

ТОМ 2

ЛЮДОЛОВИ

РОМАН

КНИГА ДРУГА

Київ
Видавництво художньої літератури
«Дніпро»
1992

ББК 84Ук7
Т82

До другого тому
ввійшла друга книга історичного
роману «Людолови».

Підготовка текстів і складання приміток
М. М. ГНАТЮК

Редактор Н. В. СОЙКО

На форзацах гравюри XIX ст.

Т $\frac{4702640201—228}{205—92}$ передплатне

ISBN 5-308-01064-1 (т. 2)
ISBN 5-308-01066-8

© Художнє оформлення.
В. П. Кузь, 1992.

ЛЮДОЛОВИ

РОМАН

КНИГА ДРУГА

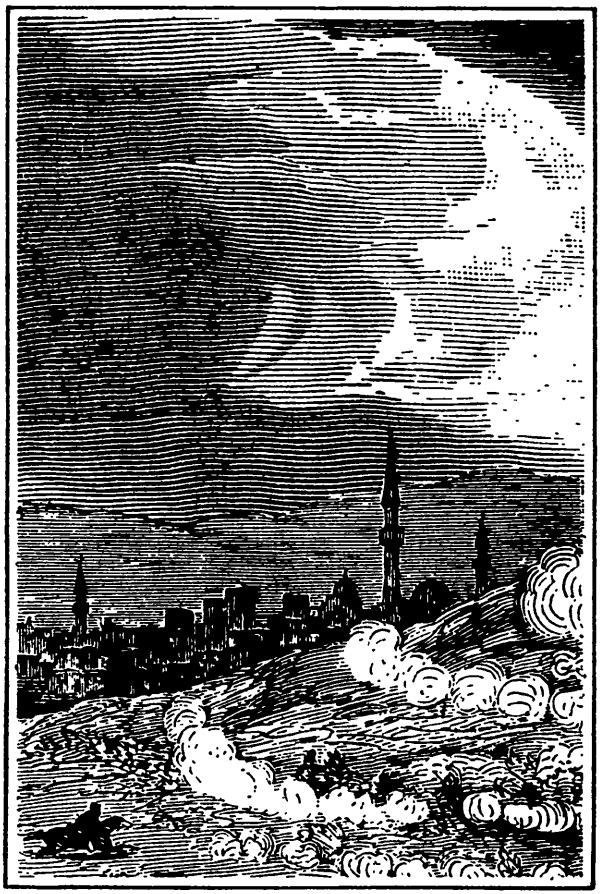

КОЗАКИ В МОРІ!!!

Вітер дме з південного сходу. Набрякають прісні води лиману, ідуть назад, забивають гирло Дністрове. Женуть їх важкі зелені кучугури хвиль, пахтять йодом і сіллю і палають на сонці вогняними лезами.

В тихій бухточці біля Хаджі-Дере [1] стоять дві турецькі фелюки. Одна з них, легка й чорна, гойдається на якорі, чекаючи на вантаж. Щогла її креслить на небі широкі примхливі риси, а друга підтяглася до берега і наче вросла в золотаві піски. Дві довгі дошки перекинуто з борта на берег. Бігають ними засмаглі, голі по пояс турки і спритно підтримують на спині лантухи ячменю та пшениці. Дошки гнуться, пружиняться під їх ногами, але фелюка стоїть нерухомо, наче вирізьблена на тлі грезетового лиману.

На березі палає багаття. Рідким склом тремтить над ним повітря, звивається синій димок. Розсипається вугілля червоними кубиками — у тон ганчіркам на головах вантажників.

А по той бік затоки мліють в південному блиску білі саклі Акермана [2] і важкі зубчасті вежі фортеці.

Робота йде весело, ладно. Один за одним під'їжджають до фелюки селянські вози. Підводчики розв'язують просмолені полотнини або волячі шкури, розкривають вантаж — і знов бігають пругкими східцями бронзовошкірі османи і, скинувши на дно важкі лантухи збіжжя, повертаються на берег.

Присадкуватий купець-вірменин пильно стежить за вантажниками, удаючи, ніби бавиться кораловим сюбхе [3] на руці, але кожен раз, коли падає лантух у фелюку, відраховує він одну кісточку, наче монах — покладений поклон, і, дійшовши до вузлика, знов починає рахувати і часом кидає у сонячний блиск уривчасте горлове слово.

Сонце палить немилосердно, розстилає через лиман широку смугу іскор. Частіше витирають турки спітнілі обличчя. Темнішають на скронях червоні маки-ганчірки, а ніздрі жадібніше ловлять запах коржів, випечених у золі, і масні випари казана, де клекотить якесь ситне вариво.

І ніхто не помічає, як залітає у лиман швидкоходий турецький сандал [4]. Кривавим пасмом тріпотить на фок-щоглі червоний прапор — сигнал тривоги. Вітер туго напинає білі вітрила і мчить його просто на Хаджі-Дере, неначе жене його над хвилями невидима сила.

Домчавши до бухточки, сандал круто звернув і промчав вздовж берега; засмаглий моряк спритно видерся на щоглу і крикнув у рупор:

— Рятуйтеся! Козаки в морі!!!

Вантажники завмерли, хто як стояв або йшов, а купець зблід, схопився за серце і крикнув несамовито і лунко:

— Де вони?! Який взяли курс?

— Минулої ночі проскочили біля Кизикермена! [5] Курс невідомий! — ревнув рупор з сандала.

Спинивши зибінь, сандал накреслив широке півколо і помчав до Акермана з червоним прапором на щоглі, наче пасмом вогню.

Вантажники як збожеволіли. Де подівся лад їх роботи! Одні поквапливо вдиралися на фелюку, другі рвали з моря якірний ланцюг і розв'язували підтягнені до щогли паруси або кидали у море лантухи збіжжя. А блідий, тремтячий купець кидався проміж них і верещав пронизливо й безладно:

— Стійте! Стійте, кажу! Йолопи! Ішаки!

Дехто з вантажників кинувся вплав до порожньої фелюки, і вона ще легше й примхливіше затанцювала на хвилях, наче осідланий кінь, що побачив хазяїна.

Це було так несподівано, що валкові не встигли озирнутися. Вони не зрозуміли, що крикнув з сандала сигнальник, та коли перший лантух шубовснув у воду — вмить второпали, в чому річ.

— Стій! Стій! — вчепився в купця валковий шафар [6].— А гроші?!

Але купець не слухав, видирався з його рук і репетував не своїм голосом:

— Не смійте! Хто вам дозволив!.. Я вас батогами!.. Стійте, шайтани! [7]

— Давай гроші, товстопузий! Тікати надумав? А пан нам за тебе шкуру здере. Держи його, Мусію! Давай гроші, кажу, бо кинемо, як собаку, в лиман.

— За що платити? На нас козак у похід пішов... Ой, та вони знов!.. Стійте, шайтани! Стійте!

А порожня фелюка вже піднімала вітрила, і намулистий якір виносив з води кучеряві пасма морської трави.

— Не даси? Ну, так і ми тебе не відпустимо! — труснув вірменина валковий і потягнув його по хиткій дошці на берег.

Посполиті оточили його з лайкою і загрозами. Турки видирали східці з-під ніг, кричали щось горловими голосами. А перша фелюка вже мчала до Царгородського гирла [8] і низько схиляла до хвиль налляте вітром крило.

Засмаглі руки чіплялися за снасті, шпурляли за борт лантухи. У повітрі стояла різномовна лайка, безладні уривчасті вигуки. Блідий і тремтячий купець вирівався з шафарових рук. Він бачив, як мчить у море порожня фелюка, як шпурляють у воду пшеницю, але платити не хотів. Він щось кричав безладно і верескливо, вирячивши банькуваті очі з червоними жилками, але валковий трусив його все міцніше, а турки, замість рятувати хазяїна, гнали з фелюки селян і підіймали вітрила.

— На! Бери гроші! Пускай мене! — з розпачем крикнув купець і, витягнувши гаманця, кинув його через голови на обмілину.

— Оце краще,— випустив його валковий.— Оце інша річ.

І в ту ж мить шубовснув у воду: турки спритно видерли у нього дошки з-під ніг і, виштовхнувши останніх валкових за борт, налягли на стерно. Купець ледве втримався, вчепившись за борт. Напнулися лебединими грудьми вітрила, задзвенів ланцюг від якоря. Посполиті кинулися до гаманця, розв'язали його. Він був набитий турецькими та татарськими мідяками.

— Ах, ти, шахраю! Ах, падлюко! — завищав валковий.— Ну, зачекай!

І кинувся до моря. Але фелюка вже мчала до південного гирла і залишала у хвилях глибокий, пінявий слід.

— Та тут і за піввоза не стане! — сплеснув у долоні старий селянин, перелічивши гроші.

— Ото ж воно і є... А ми йому дев'ять возів відвантажили.

— Не дев'ять, а цілих тринадцять.

— Ох, матінко! — схопився за голову старий.— І чого ти його випустив?! — накинувся він на валкового.— Тримав би за комір, поки не перелічили б.

Той розгублено кліпав очима.

— Та хто ж його, падлюку, знав... І в думках не було, що обдурить. Людина багатюща: он які фелюки! І де він стільки міді назбирав? Наче старець.

— От біда! — зітхнув старий.— А перед паном не він, а ми вийдемо винні.

— Це вже як водиться. Яке б лихо не скоїлося — хлоп завжди винний.

Замовкли валкові. Кожен уявив собі рідну Брацлавщину [9], хутір пана Горленка, який повільно, але твердо обертав їх на холопів. По кілька разів на рік одривав він їх від дому, від ланів та родин і гнав «у підводи» або до Акермана, або до Гданська, або до Ярослава з відгодованими за зиму волами. І привозили Горленкові заморські товари: постави каразії і термолами, сап'ян, взуття, шовки, сідла і зброю, виноградне вино, коринку та різні пряноші сходу. І з жахом бачили, як підупадає їх господарство, розвалюються хати, як гинуть в дорозі воли, ламаються вози, а лани стоять неорані, зсиротілі, без хазяйського ока...

Жадібно і в'їдливо перераховував привезене Горленко, перевіряв кожну дрібницю і лаявся, і штрафував за вигадану розтрату того, що пильнували вони, як власне око, недоїдаючи і недосипаючи у дорозі.

Довго мовчали посполиті, дивлячись на фелюку, що танула в далечині, і не бачили ані сліпучих іскор на зибіні, ані опалових хмаринок над узмор'ям.

Пані Горленкова сиділа на канапі, гризла вишиту хусточку і вередливо стукала по підлозі високим французьким каблучком.

За один рік перетворилася вона з хазяйновитої матері і господині на випещену і примхливу пані, наче гусениця на метелика. Чепурна, як малюнок, вона пурхала по балах і бенкетах, полюваннях та маскарадах і вимагала від чоловіка все нових і нових убрань.

Проте пан Горленко помітно подався за рік: він якось обважнів, обрезк. Під очима з'явилися передчасні

зморшки і торбинки, скроні посіріли від сивини. Та й очі дивилися якось інакше. Гризуча турбота і напружена нашорошеність відчувалися в його погляді. Глибока зморшка лягла йому проміж бровами, і недарма хитали старі пані головами:

— Як він постарішав!..

Та й не дивно: день і ніч гриз його борг лихвареві. Горленко охоче віддав би десять років життя, щоб викреслити з минулого ту кляту ніч, коли програв він італійському графові сто шістдесят червінців, а потім, рятуючи шляхетську честь, заліз у павутиння Доліви-Ясенського. Хитрий лихвар навмисне не затягував зашморгу, поки борг не потроївся. Він переписував позикові листи, нараховував проценти на проценти, виснажував його довгою, безпорадною боротьбою, наче рибалка, що водить на вудці велику рибину.

— Хай трошки поплаває. Знесилиться — сам піде до рук,— приказував старий з обличчям мертвяка і гострими щурячими очима.

День і ніч думав Горленко, де знайти грошей, але не так було воно легко на службі у Потоцького. Напад ширинського бея спустошив Брацлавщину. Правда, хутір його зберігся — певно, тому, що навколо нього були ліси, а татари не люблять заглиблюватися в їх дрімучі нетрі. І все ж таки татарський напад боляче вдарив Горленка по кишені. Вилюдніло воєводство. Від сіл та хуторів залишилися самі згарища, де осідали нові втікачі, але селяни почули під ногами грунт. Спробував Горленко заговорити про зайву толоку. Замість відповіді, троє кращих робітників «викотилися» з родинами до Струся, а інші навіть і не з'явилися.

— Хай почекає,— посміювалися вони.— Почекає та й замовкне, бо ми тепер, як бобри, у ціні: кожен пан запрошує до себе на «слободи» [10].

— Ще й обіцяє замість п'ятнадцяти двадцять років, а то й більше.

— І в кого «слободи» закінчуються, той їх відстрочує, наче вперше залюднює пустоші.

А молоді завзяті парубки вишкіряли білі зуби-горіхи; й іскри сміху горіли в їх зіницях:

— Покрутись, покрутись, чортів перевертню: залили тобі сала за шкуру!

А Горленко мовчав, удавав, що не помічає насмішкуватих поглядів, і марно ламав собі голову, де здобути

грошей. Кинувся він до Доліви-Ясенського і попросив дозволу частками сплачувати борг. Той вислухав його з холодною ввічливістю і, схиливши на плече лису голову, наче виліплену з жовтого воску, відповів:

— Не можна, пане. Ніяк не можна. Вельможний пан ось-ось зажадає від мене звіту. Він уже натякав на це минулого тижня. І взагалі мушу попередити пана, що я востаннє переписую панові позикового листа. Як воно не сумно, але я буду змушений ужити проти пана рішучих заходів, а тому попереджаю пана чесно й шляхетно.

Горленко похолов. Ось вона, прірва! Як сновида, вийшов він від Доліви-Ясенського. Як сновида, сів на коня і помчав додому, і дорогою вирішив поговорити з дружиною, але все стало йому на перешкоді. Несподівано наїхали гості. Замість ділової розмови, довелося удавати безжурного і гостинного хазяїна, жартувати і розважати гостей. Пообідавши, гості зібралися додому, пані Єля почала їх затримувати і ніби навмисне не помічала розпачливих підморгувань чоловіка.

Горленкові впали руки. Скоряючись долі, пішов він наказати, щоб нагодували коней та хлопів, з якими, за звичаєм, приїжджали пани.

— Що чути за валку? — спитав він машталіра.

— Нічого, пане,— зірвав той шапку.

— Коли побачиш,— доповіси,— наказав Горленко і рушив додому.

Це була остання надія. Навіть якщо Єля згодиться продати своє перлове намисто, а Доліва-Ясенський залишить собі заставлену шубу і перстень з діамантом, все це не вирівняє боргу. Тільки виторг за пшеницю врятує його.

В сотий раз підраховував Горленко, скільки треба, щоб доїхати до Хаджі-Дере і повернутися додому, навантаживши дві фелюки пшеницею. Так, валка мусила повернутися позавчора або ще й раніш.

— Пиячать, чорти. Радіють, що нема над ними хазяйського ока,— скреготів він зубами.— Але ж зачекайте: заплатите ви мені за вашу гульбу!

Зі злим обличчям ішов він додому, зі злим обличчям накинув теплий кунтуш і повів гостей до річки.

Сутеніло. Чорним мереживом застували сосни золоту запону заходу. Річка спала, перекинувши в свою кришталеву глибінь прибережні скелі. Пахтіло медом,

димом, яблуками й осіннім листям. Горленко мовчки плигнув у човен і подав паніям руку. Вони вищали і удавано втрачали рівновагу, але Горленко не посміхнувся, не пожартував, не потиснув жодного пухкого ліктика.

— Здається, пан полковник не в доброму гуморі? — в'їдливо спитала стара пані Німцевичева, обвішана перлами і самоцвітами, як ікона.— Чи то пан полковник не радий гостям?

— Дуже, дуже радий, шановна пані,— схаменувся полковник,— та не радий, що болять мені зуби і заважають насолоджуватися веселим товариством любих гостей.

Рік служби у почтах [11] Потоцького навчив його носити личину.

Тільки вранці, коли гості поїхали, а валка так і не з'явилася, настала рішуча хвилина.

Сідаючи в ридван, пані Німцевичева переказала Горленкам запрошення до Потоцького на бал в день його народження. Єля була захоплена, але ж треба було подбати про нове вбрання, а для цього випросити в чоловіка грошей. Справа була не з простих.

Пані Єля почала здалека. Розповіла, що Потоцький пишається своїми козаками, пригадала, що Збаразький вважає Горленків полк за кращий полк всієї Брацлавщини. Горленко зацікавився, ніби забув свої турботи, і почав розпитувати дружину. Єля повторила сказане, обарвивши слова магнатів новими прикрасами, почала лащитися до чоловіка і, коли він зраділо пригорнув її до себе, заговорила про нову сукню.

Горленко мовчав. Сваритися з нею не в його планах. Треба скористатися з її доброго настрою і довести їй, що це неможливо і що замість нових витрат — треба якось стиснутися, скоротитися на всьому, і зокрема на вбраннях. Заговорив він м'яко і сумно, почав скаржитися на погані справи, на хлопське свавілля, на недорід. Єля обурилася. Почалася сварка, безладна і плутана. Замість доказів Єля почала докоряти дружині за скупість, за вигадані зради, за сотні дрібних мимовільних образ, про які Горленко і не думав.

— Хіба так ставляться до шляхетної пані? — говорила вона, кусаючи носову хусточку.— Тобі треба було побратися з хлопкою та й знущатися з неї.

— Але я не розумію, де ти кидаєш гроші! Недавно я дав тобі тридцять кіп литовських грошей. Де вони, нарешті, поділися?

— Ти вимагаєш від мене рахунків, як від своїх валкових! — фуркнула пані Єля.— Але зрозумій: я не можу показатися на балу в старій сукні. Шляхетні пані щоразу одягають нове. Це було б неввічливо до вельможного пана. Вже й так Агнеса Конецпольська кинула на мою адресу кілька гострих дотепів.

Горленко відчував, як обурення скипає йому в грудях і ось-ось прорветься, але, стримавшись, спокійно відповів:

— Добре говорити пані Агнесі, коли в її чоловіка кілька староств [12] та крулевщизн [13], та повні комори золота, а тобі час зрозуміти, що не з нашою кишенею тягтися за магнатами.

— Що ж, ти бажаєш, щоб я одягалася, як хлопка? Пан Казимір каже, що жінка, як самоцвіт, потребує оправи, і зокрема така цікава, як я. Навіть ця стара жаба Німцевичева ходить у перлах і бобрах, а я не допрошуся в тебе смарагдових кульчиків.

У Єлиному голосі бриніли сльози. Горленко і обурювався, і жалів її. Ну, зрозуміло, що молодій, цікавій жінці приємно морочити голови дженджикуватим панкам. Та й Горленкові це на руку. Але у всьому мусить бути міра. О, коли б не той клятий борг!.. І замість допомогти йому, Єля сама рубає гілку, на якій сидять вони обоє... Ні, краще вже сказати їй все, і хай вона допоможе йому.

Горленко витяг з шухляди якісь папери і сів поруч дружини.

— Послухай, Єлюсю,— взяв він її пальці і заговорив м'яко і чуйно.— Я такий роздратований, бо в мене є на те серйозна причина. І ти мусиш це відчути і зрозуміти.

— Тобі шкода, що мною милуються і залицяються до мене,— урвала Єля, і підборіддя її затремтіло.— Ти бажаєш замкнути мене, як старий салоп, посипати мене табакою і раз на рік витягати на світло, тому що гроші тобі дорожчі,— розплакалася вона, повіривши власній вигадці.— О, коли б Збаразький або хтось інший був моїм чоловіком!.. Я не була б така нещасна, як з тобою...

Єля ридала. Плечі її здригалися, і вона відштовхувала від себе Горленка.

«Чорт візьми ці баб'ячі примхи!»,— вилаявся в думках Горленко, а вголос заговорив ще ніжніше:

— Яка ж ти до мене несправедлива, Єлюсенько. Я так пишаюся твоїм успіхом, твоєю красою і смаком. Та невже ти не помічаєш, що щось гризе мені душу? Я не хотів тебе турбувати, я шкодував твою молодість і безжурність, але...

— Можна собі уявити! Йому заздрісно, що він не такий красунь і не такий випещений, як Потоцький, і що за ним не божеволіють жінки!

— Як тобі не соромно, Єлюсенько!.. Я хотів затаїти від тебе, що велике нещастя загрожує нам... Але якщо ти не довіряєш мені, так ось: прочитай.

Пані Єля вередливо відштовхнула папери.

— І знати не хочу! Яке мені діло до якихось паперів. Все одно я на них не розуміюся.

— Он як?! Не хочеш?! Ну, так знай: наші Хутірці — вже не наші. Щодня, щохвилини Доліва-Ясенський може з'явитися з возним [14] і забрати їх разом з твоїми ганчірками. Пізно думати про убори, коли й ті, що є, підуть на сплату боргу!

Удавані сльози висохли, мов роса. Єля обернулася до чоловіка, розкривши великі налякані очі.

— Який борг? — розгублено перепитала вона.— Адже ж ми не робили боргів, крім нового ридвана та меблів.

— Який борг? — гнівно повторив Горленко, мимоволі перекрививши її інтонацію.— А такий, що за приємність вчащати до пишного панства мені довелося сплатити Фалієро сто сімдесят червінців, та ще й стати розвагою і посміховищем всього панства. Грошей у мене не було. Щоб не бути збезчещеним, я позичив у Доліви-Ясенського, а він, павук, бере такий зиск, що проти нього брацлавські і краківські лихварі — справжні ягнята. Я намагався щось заощадити, думав виплутатися, а ти, як злий ворог, вибивала мені зброю з рук і кидала гроші на різні дурниці,— вигукнув Горленко, забувши свої миролюбні наміри.

Єля мовчала, налякана і приголомшена.

— Що три тижні переписував я позикові листи. Щоразу зростали проценти, і тепер я йому винний сімсот флоринів. Розумієш: сімсот! Та коли б не оці кляті ганчірки,— люто кинув він гаптований шарф, що потра-

пив йому під руку,— я б видерся з його павутиння. Але через тебе...

Вигук Горленка наче розбуркав пані Єлю. Вона зблідла, затремтіла від образи й обурення і схопилася з канапи.

— Як ти смієш мене обвинувачувати! — вискнула вона.— Хто програв гроші?! Ти чи я?! Хто зробив борг? Та всі мої сукні не варті чверті того, що ти кинув на вітер! І він ще насмілюється докоряти мені!.. Та хіба ж не ти сам мріяв про палаци?! І тепер я винна... Кину тебе! Піду і більше не повернуся! Годі! За три тижні рочки [15]. Вдамся до суду по розлуку.

Горленко розгубився. Не вперше сварився він із дружиною, але тоді пані Єля плакала, удавала страдницю і обеззброювала його своєю жіночою безпорадністю, а тепер в її тоні бриніла сила, і міць, і справжня загроза.

— Та я тебе не обвинувачую. Я кажу, що коли зі мною скоїлося лихо, треба якось мені допомогти, підтримати.

Але Єля оскаженіла:

— А ти мені сказав, що в тебе лихо? — верещала вона.— Ти, наче злодій, ховався від мене! Тепер я розумію різні натяки... І ти ще насмілився мені докоряти!.. Іди вимагай від своїх хлопів нових данин та толок, а мене не займай! Опечешся!

Горленко кипів, але важким зусиллям волі стримався і заговорив сухо і ніби спокійно:

— З хлопів нема чого взяти. Ти знаєш, що після татарського нападу панство переманює їх один у одного. На хлопа полюють, як на рідкісну дичину. Невже б я став з ними панькатися!

— Продай ліси на попіл. Ти ж казав, як це корисно.

— Так, але тому, хто має тисячі волоків, а не злиденний клаптик, як наші Хутірці. Я написав Убальдіні [16] до Кракова. Він навіть не відповів.

— Ну, то продай воли.

— Де? Ярмарки ж почнуться за місяць... Все я передумав, Єлю; і мед, і горілку можна продати, і став з коропами спустити, та на все треба час. А лихо обступило, як огонь. За тиждень — кінець. Годі думати і шукати собі порятунку.

Пані Єля знизала плечима. Перший переляк минав, і хоч десь глибоко народжувалася жалість до

чоловіка — вона не виказувала її. Бажалося помститися, принизити, покатувати його. І, притамовуючи теплу хвилю ніжності, вона спитала насмішкувато і гостро:

— Тоді навіщо нам говорити? Все'дно я тобі аж ні в чому не допоможу.

— Можеш допомогти, якщо забажаєш,— видушив Горленко, болісно здригнувшись від її тону.

— Он що! Яким то чином?

Горленко помовчав з хвилину і раптом наважився:

— Продай своє перлове намисто. За нього дадуть двісті флоринів. Решту здобуду я: залишу Доліві-Ясенському шубу і діамантовий перстень. Кінець кінцем мусить повернутися й валка з лиману.

— Мої перли?! — лунко зареготала Єля.— Пробачте, шановний пане. Це — спогад небіжчиці-мами. Звичайно, для тебе нема нічого святого... Тобі нічого не шкода... Хай жінка скине останню сорочку...

— Єлю!..

— Що Єлю? Не дам я материних речей, щоб сплачувати твої грішки! Треба було спочатку подумати і не сідати за карти з порожньою кишенею.

— Але ж, Єлюсю... Слово честі... Врятуй наш хутір, і я куплю тобі аж два намиста.

— Звідки? Мабуть, виграв у Фалієро?

— Ах, он як! — несамовито гримнув Горленко, хапаючи шапку.— Я гадав, що ти мені дружина, а не злий ворог,— кинув він, грюкнув дверима і вийшов із світлиці.

Задихаючись від люті, зупинився він на ганку і провів рукою по шиї, начебто комір душив його. Хіба в цієї ляльки, в цієї порожньої крутійки є серце?! Хіба їй шкода чоловіка та дітей?! Але треба щось діяти. Ну що ж, доведеться-таки продати свого улюбленого жеребця. Полковник Іллеш давно на нього задивляється. Мабуть, дасть триста флоринів, а решту покриє виторг за пшеницю. Ех, коли б не татарський напад!.. Він би багато витиснув з хлопів — і данинами, і грошима. Перевів би їх на волоки і залишив би старі лани лише тим, хто враз сплатив би йому по кільканадцять злотих.

Проте ніколи міркувати. Треба дістати грошей сьогодні ж, бо залишається лише тиждень. І тоді... О, клятий лихвар з головою мерця! Такі, як він, не милують...

Холод пробіг по спині Горленка. Відігнавши хортів, збіг він з ганку і рушив до стайні.

І в цю мить за високим тином садиби майнули крутороги воли, розчинилися рипливі ворота і перша мажа бажаної валки в'їхала на двір.

Нарешті!

Горленкові серце здригнулося радістю. Теплою хвилею прилинула до нього кров. Але що це таке? Перші мажі порожні, а на інших якісь великі горби, щільно вкриті волячими шкурами. Схвильований валковий біжить підтюпцем до Горленка і здирає шапку з сивуватої скуйовдженої голови.

— Ну, як? — схвильовано питає Горленко.

— Ой пане, біда! — видихнув валковий і припав до панської руки.— Пішли козаки в море, а ми саме пшеницю в лимані вантажили. Так чортові турки кинули нам гаманець, пшеницю — у море, а самі — тікати. А в гаманці — самі мідні акче та парички [17]. Тринадцять возів як згоріло. Недурно кажуть — чортова дюжина.

Щось різонуло Горленка по серцю льодовою бритвою. Світло потьмарилося в очах. Він замахнувся на валкового нагаєм, потім, стиснувши зуби, зламав його об коліно, кинув уламки в бур'ян і рушив додому.

А в ворота в'їжджали все нові й нові вози...

КАЗКИ ЦИГАНКИ КАЙТМАЗИ

Сонячний блиск. Тиша. Південь. Ось-ось заспіває муедзин [18] свій співучий азан [19] і на високій вежі цитаделі великі італійські дзигарі виб'ють дванадцять. Тіні коротшають. Туляться вони під виступи водограїв, заповзають під дахи, низько напущені над стінами, наче в китайських кумирнях, але навіть в їх бузковій сутіні — не сховаєшся від спеки.

І тихо-тихо на дворі позаміського палацу беглер-бейового [20].

Куняють голуби на карнизах, впинаючись у різьблення кораловими лапками. Мружиться тигровий кіт біля водограю. Ліньки йому припасти до розпаленої землі і, прудко промайнувши в повітрі, впасти на безтурботного роззяву-горобчика. Як мертві, валяються хорти під муром, безсило висолопивши язики. І, наче дим від нарґіле [21], тремтить і в'ється над брилами бруку розтоплене скляне від сонця і спеки повітря.

За муром, в садах сералю [22], теж нема прохолоди. Зеленим кучерявим хутром облямовують вони гребінь гори і, перекинувшись на південні схили, збігають у затоку біля скелястого мису.

Садівники-негри дбайливо пестують кожне деревце. Зранку порються вони в саду, носять з водограїв важкі бурдюки води, поливають дерева і квіти, а потім непомітно зникають, щільно причинивши хвіртку у бічному мурі.

Дзвенять цикади, сп'янілі від сонця. Дзвенить прибій на жорстві біля ніг. Дихають ароматом вічнозелені туї, захищені від півночі горами.

Але як тут нудно, як самотньо!..

Настя сидить на камені, охопивши руками коліна, дивиться на море і не бачить його. Блакить, блакить... Море та небо, завжди безхмарне і сонячно-синє. Наче нема на світі ані білих снігів, ані сіреньких хмарних днів, коли так легко дихати медовою свіжістю березового гаю. Іскри в морі. До жужелю перепалене каміння і трави, гіркі й ароматні, як масті сірійського крамаря.

Сьогодні рік, як продано її на вагу золота і принесено до беглер-бейового палацу. І нема звістки від Сагайдачного. Невже забув він свою Настю, або влучила в нього куля? Безнадійність і сум стискають дівоче серце. Яке щастя, що турецький султан послав беглербея Селіма на перську війну, але ж кожна війна має кінець. Недарма Абдул, облудний і суворий євнух [23], який заступає у Кафі Селіма, говорив жінкам, що Селім незабаром повернеться.

І Настя міцно стискає зуби, щоб не розридатися, і дивиться на море повними суму очима.

Знов хитрувати. Дивитися Селіму просто в вічі, і тремтіти від жаху, і ховати цей жах під виглядом гордовитого презирства, завжди напружена, як тятива під стрілою, і марно і безнадійно чекати на визволення.

Коли ж нарешті прийде Петро?! Вже вісім років щоліта налітає він на чорноморські береги і повертається на Січ, і ще ні разу ані куля, ані шабля не торкнулася козацького гетьмана. Чому ж мовчать, не згадують його татари? Якби він вмер — тисячі тисяч правовірних зітхнули б полегшено і по всіх мечетях знеслися б молитви зраділих людей. Але й досі вколисує рабиня Альме своїх малят, лякаючи їх ім'ям Сагайдачного; і досі роздмухують татарки в Настиному серці

надію, коли шепочуть перед сном: «Хай подасть нам Аллах мирний сон і врятує від неволі козацької».

Чого ж він бариться? Ще тиждень, ще місяць-два, повернеться з походу Селім. Що ж тоді? Кинутись у море з цієї скелі, що нахилилася над хвилями скам'янілою велетенською жабою, або спочатку вколоти Селіма отруєною шпилькою, купленою у Кайтмази? Але тоді не буде порятунку: задушать її, як скаженого собаку, зав'яжуть у лантух і кинуть у море на поживу рибам.

Невже забув її Петро, покинув, покохав якусь іншу?!

Але ж днями блимнула надія.

Було це прозорого ранку, коли курява на дорозі ще прибита свіжою росою, а нічні датури не згорнули своїх білих глечиків-квітів. Прибігла до Насті рабиня Альме, узята на сім років у рабство за несплачений чоловіком податок:

— Господине! Господине! — белькотіла вона з очима, повними благання і надії.— Прийшли до тебе жінки. Дозволь їм увійти.

— Чого? — здивувалася Настя.— Я не замовляла ані квітів, ані овочів. Що їм треба?

— Вони прийшли благати тебе за дітей. Вони нещасні, господине!.. Дозволь їм увійти,— не відповідала Альме на запитання.

— Ну добре,— знизала плечима Настя,— але хіба я зможу їм допомогти?

— Зможеш, господине! Зможеш! — радісно схопилася Альме, на льоту цілуючи Настину руку.— Вони тобі все розкажуть.

І за мить увійшли до покою три жінки-татарки в ферадже [24] і кілька караїмок в жовтих шовкових пов'язках з намистами з золотих дукатів. Переступивши поріг, вони впали навколішки і підповзли до Насті, простягаючи їй свої подарунки — розкішне перлове намисто і кілька іджіарів [25], вишиваних нефарбованим шовком по тканині шере.

— Ми принесли тобі наші сльози, господине, щоб ти їх випила з наших очей, як сонце випиває з квітів нічну росу,— урочисто заговорила старіша з караїмок, добре вивчивши свою барвисту промову.

І раптом збилася з тону, схлипнула і, припадаючи до Настиних ніг, заридала.

— Віддай нам наших дітей, господине! Віддай нам наших доньок! — заговорили жінки навперебій і теж заплакали.

— Чого вам треба? — видиралася Настя.

— Витри нам наші сльози, і ми благословлятимемо тебе в нічних молитвах, наче святу.

— Врятуй наших хлопчиків! Накажи Абдулові змилосердитися! — ридали татарки.

— Він зажене наших дівчат у перську неволю, як литовський ясир.

«Як литовський ясир!..»

Глибокий жаль різонув Настине серце. Необережним словом жінки повернули ніж у незагоєній рані.

— Навіщо забрали? Де? Я нічого не знаю,— заговорила вона тремтячим голосом.

І, перебиваючи одна одну, плутаючись, забігаючи вперед і знов повертаючись до сказаного, розповіли жінки про яничарський наскок на татарські аули, про хлопчиків, захоплених в аджем-оглани [26], і про дівчат — живу данину перському шахові.

І знов, падаючи до ніг Гюль-Хуррем, Троянди Щастя, простягали до неї руки, називали її своєю останньою надією і рятівницею. Блищали сльози в Настиних очах, а невільниця Альме беззвучно ридала за пишно гаптованою запоною. Тільки маленька татарочка дивилася на жінок широко розкритими наївними дитячими очима.

— Змилосердься! Врятуй їх, і Аллах дасть тобі дітей прекрасних, як квіти з райських садів! — напосідали жінки, бачачи її сльози.

— Приборкай Абдула. Селім-баша ніколи нас не катував, як він.

— Він хижий звір! Він наче вовк, що напав на безпорадних ягняток.

— Він навіть гірший за Сагайдака, козацького бея [27], боронь нас Аллах від цього нелюда! — розпачливо вигукнула стара караїмка.

— Так! Так! — підхопили татарки.— Абдул грабує нас, жене у неволю.

Настю наче щось хльоснуло. Сльози раптом висохли на очах, і знов відчула вона себе на чужині, де ніхто не зрозуміє її муки і де кленуть того, хто вже давно став сонцем її життя.

І люта радість спалахнула в її грудях.

— Абдул такий же татарин, як і ви,— сухо забринів її голос.— Чого ж ви прийшли до мене, козачки?

— Не можна ж нам, жінкам, піти до чоловіків! Ми ж правовірні,— простогнала одна з татарок.

А стара караїмка невиразно відчула свою помилку і палко заговорила, хапаючи її за край бешмета[28].

— Тому, що ти сама рабиня.

— Ти — жінка, і ти краще зрозумієш нашу муку. Он як! Вони мають її за хлопку, рабиню. Так, її продано. Так, її замкнули до гарему. Полонена, ув'язнена — все, що бажаєте, тільки не хлопка і не рабиня. Адже ж не стала вона покірливим ягням. І ненависть, і ображена гордість спалахнули в Настиному серці.

— Геть звідси! — крикнула вона, блимнувши очима.— Розбирайтеся самі між себе. Я тут чужинка.

— Господине!.. Господине! — благала стара караїмка.— Пожалій нас! Ми аж до смерті будемо порохом з-під твоїх ніг.

Але Настя з огидою видерла руку з її цупких пальців і вказала їм на двері.

Євнухи наче очікували цього знаку і почали грубо виштовхувати жінок.

— Змилосердься! Пожалій нас! — волала в розпачі одна з татарок.— Господине!..

А караїмка схопилася за своє синьо-чорне волосся і завила, як голосільниця на похороні:

— Але ж козаки в морі! Вони потоплять наших діток разом з галерами! Не бачити їм більше землі, не почути рідного голосу... Ой моя донечко, ой моя квіточка незаймана! О-о-о-ой!

І, ніби десь прорвало греблю, завили жінки, і довго ще лунало за дверима їх пронизливе, розпачливе голосіння.

Настя наче скам'яніла. Все крутилося їй в очах барвистою каруселлю, а серце билося об грати-ребра, ладне розбитися.

Козаки в морі! Козаки!

Він! Він, її коханий, ненаглядний Петро, про якого кобзарі співають пісень і якого так бояться татарки. Хотілося кинутися навздогін, зупинити стару караїмку з носом хижого птаха і чорними, як вугілля, очима, розпитати, звідки ця грізна чутка, надія на близьке визволення. Але треба мовчати, удавати байдужу... В гаремі

скрізь очі й уші. Треба глибоко затаїти свою радість, готуючись до визволення.

Як навіжена, кидалася Настя по тісному гарему, натикалася на подушки і п'яльці, розкидані по килимах. Швидше, швидше покинути цю клітку, барвисту, як комедіантські буди на ярмарку.

Вона то вибігала у сад і довго стояла на березі, і до болю в очах вдивлялася в блискучу під сонцем зибінь, то знов поверталася до гарему, ніби боялася, що її побачать на березі і зрозуміють, на що чатує вона.

Важко Насті самій з своїми думками, надіями і сумнівами. А що, коли прямують козаки до Синопа або навіть до Царгорода, «аж до султана у гості», як говорив торік старий Карпо?

В саду порається стара бабка Явдоха. Вона вже сорок років у неволі, мало не сліпа, ледве рухається. І біжить Настя до старої бабусі, наче дитина до неньки.

— Явдошко! Чуєш, Явдошко? Козаки в морі,— шепоче Настя, впіймавши її далеко від зайвих ушей.— Невже таки прийде, Явдошко, нам воля?!

— Ой панночко, ясочко моя ненаглядна!.. Де вже мені на волю!.. Кому я потрібна, стара та слаба? Не доплентаюся я до рідної землі, не побачу її вже довіку.

— Побачиш, Явдошко. Довеземо. На парусах та на веслах домчимо.

— Ой серденько!.. Та де ж мені там подітися?! Милостинку просити, чи що?! Замерзну ж я там у перший мороз. Прохолола вже моя кров, та й нема вже ані свитинки, ані кожушка. Відвикла я від морозу.

А Настя, забувши свою гидливість, обіймає і цілує зморщене, спалене сонцем обличчя.

— Не загинеш, бабусю. Аби визволили. В мене всього буде вдосталь. Візьму тебе до себе. Живи. Спочивай. Їж та пий донесхочу.

— Ой дитиночко моя любенька...— зітхає стара і дивиться в простір згаслими очима.

— Бабусенько! Ти вже старенька. Тобі й до міста вільно піти,— лащиться до неї Настя і суне в руку солодку баклаву.— Розпитай там, любонько, за козаків.

Труситься голова старої рабині. Сльозяться каламутні очі.

— Та де ж мені, ясочко!.. Краще поклич циганку Кайтмазу; за жменьку мідних акче вона тобі геть усе

чисто викладе. Тільки стережися циганки: вона тобі й послужить, вона і зрадить тебе. Така вже в неї совість.

І мчить до палацу Настя, і наказує рабині Альме відшукати Кайтмазу, і за годину сидить циганка біля Настиних ніг. Вона й лікує, вона і ворожить, і торгує, і сватає, і звідникує, і лихварює, ця довгоноса Кайтмаза, і відшукує вродливих рабинь на Майдані Сліз для гаремів башів і для портових притулків розпусти. А коли це корисно, міцно тримає язик за зубами або влучно пускає потрібні чутки.

Сидить вона біля Настиних ніг, вкрита сірою шаллю у чорних смужках. Довгий костистий ніс стирчить з-під шалі, а вогняно-чорне око визирає з-під приспущених повік. Дивиться Настя і ніяк не збагне, кого так дивовижно нагадує їй циганка, і раптом далекий спогад блимає в голові: отак скоса дивилася ручна ворона у них на хуторі, схиливши набік чорно-сіру голівку з залізним дзьобом і чорним гудзиком ока.

А Кайтмаза тасує засмальцьовані карти і викладає всі новини:

— ...Так і не потрапили вони на галери. Повстали геть усі, відбили хлопчиків. Ну, що ж: кожна кицька б'ється за своє кошеня, а люди — як отара. Де один — там і всі. Проте і чабани знайшлися балакучі. Пронюхали, що рекрутів женуть у данину перському шахові, аби швидше замирилися перси, і відпустили Селімбашу до Кафи, де квітне у нього в сералі чарівна троянда Хуррем... Враз зрозуміла я тоді, господине, що судилося тобі панувати в беглер-бейовому палаці. Не було ще такої перлини на тутешньому ринку і не буде.

— Та замовчи вже! Обридло! — обурено уриває Настя.— Кажи, що сталося в Кафі? Що чути?

— Та перш за все розбили Ісааків палац, витягли його самого, накинули зашморг і — на власні ворота... Плювали на його мертве тіло, каміння кидали, а палац розбили і розтрощили впень... А в той час повстали невільники-веслярі на галерах. Такі всі нещасні, виснажені. Все твої земляки-козаки... Та й пішло... Порозбивали льохи з франкським вином та горілкою, ятки, крамниці. Спагі [29] кинулися до гірського табору, а цитадель того ж дня піддалася бунтівникам, бо яничари [30], як справжні зрадники і гяури [31], перейшли до них, хоч і прийняли вони закон мусульманський і виросли біля Блискучого Порога [32], в Стамбулі.

Кайтмаза не мусульманка, але завжди вихваляє віру того, в кого більше влади в руках або грошей у кишені. Вірить вона в прикмети, в лихе око та в нечисту силу і носить на шиї ціле намисто ладунок та амулетів, але, знаючи, що Настя козачка, чесно переказує їй міські події, бо невідомо, як воно буде, а щирість іноді корисніша за брехню.

— Та кажи далі, що в Кафі? — нервово уриває Настя.

— Не поспішай, прекрасна зірко світанку. Порозбігалися рекрути по аулах та підбурили селян. Повстали кара-татари [33], б'ють мурзаків [34], грабують їх садиби і палаци, розподіляють їх отари та табуни, лани та виноградники, бо кажуть, що за шаріатом [35] земля Богова і належить тому, хто відживить її своїми руками і потом, зросить та зоре її. І начебто бої порушили давній закон. Дехто з улемів [36] і мулл [37], боячись за вакуфи [38], пристали до селюків і доводять їм, за Кораном [39], їх право на землю.

— Ну, а в Кафі? — квапить Настя циганку.

— Та й у Кафі все пішло шкереберть. Пиячать всі: і цехові, і невільники, і навіть жінки, забувши накази пророкові, начебто живуть у Кафі самі гяури-франки та греки. Ворота відчинені. І несуть, і везуть мажарами та гарбами і овочі, і борошно, і виноград. А від баранів та дробини на базарі і не продертися. Все подешевшало. Награбували в мурзаків та й віддають за безцінь,— зітхає Кайтмаза.

«Ну, а козаки?» — мало не кричить Настя, але боїться зрадити себе. Кайтмаза запитливо зиркає в її бік і невиразно догадується, в чому річ, але мовчить, щоб дорожче продати свої новини.

— Ну, то я піду... Ой, як вже пізно: сонце зовсім схилилося за гори,— удавано лякається вона.

— Постій, циганко. Розкажи ще що-небудь,— спиняє її Настя.

— Бідній циганці час додому, бо залишиться вона з дочкою без вечері, а донька в неї лежить дома хвора,— зітхає Кайтмаза.— Ой, хоч би швидше встановили будь-який лад! Голодно стало чесній людині! Нікому не треба ані хорошого краму, ані вродливих рабинь. А речей на базарі — греблю гати... Ось і мені доручили продати таку трубку,— хитро підморгує вона.— Подивишся в неї — і корабель, що майорить десь на обрії крихітним жученям, враз наближається і начебто

стоїть ось тут у бухті, і видно на ньому і капудана, і веслярів, і гармати, і прапор... Хороша річ. Навіть чайку козацьку можна побачити за десять миль, а то й далі.

Настині очі блиснули з-під вій.

— Покажи,— кидає вона з удаваною байдужістю.

Та знає Кайтмаза, чого це коштує. Мовчки витягає вона з-під шалі зорову трубку, облямовану сріблом і перламутром, розтягує її і передає Насті.

— Он бачиш фелюку? Комашка на хвилях, зернятко. А тепер заплющ одне око і приклади до другого трубку.

Настя скеровує зорову трубку на фелюку і мало не скрикує: фелюка наблизилася і збільшилася втроє. Видно, як рибалка згортає вітрило, обминаючи мис святого Іллі, як золотіють в ній яблука і дині, як червоніють коралові баклажани, персики та кизил.

— Скільки? — придушено питає Настя.

— Вантажник, певно, десь вкрав її на пожежі, але вимагає десять флоринів, бо ж оправа срібна з золотом,— зітхає Кайтмаза.— А бідній Кайтмазі так треба заробити на хліб. Даси, господине, одинадцять флоринів, і трубка буде твоєю.

Настя не знає цін, та невиразно відчуває, що це занадто. Але ж не можна торгуватися в таких випадках. Мовчки ховає вона трубку під складки вбрання.

— Я дам тобі навіть дванадцять, якщо ти приходитимеш щодня розповідати мені новини, бо тут мені надто нудно,— каже вона, і голос її тремтить від хвилювання.

Кайтмаза мовчки схиляє голову. В цю мить вона знов нагадує муштровану ворону з рідного хутора, і Насті здається, що це хороша прикмета.

— А що розповідають моряки? — питає Настя.— Що чути в Стамбулі? В Очакові? Скрізь?

Настя хитрує, плутає слід, та Кайтмаза її розуміє.

— Чула я на базарі, ніби козаки проскочили у море,— недбало кидає вона.— Веде їх Сагайдак, могутній і відважний бей, але ніхто не знає, де впаде його сила на беззахисні голови, як невідомо людині, де згасає зірка, що падає з неба вночі.

— А що думають старі люди?

— Різне кажуть, насолодо очей беглер-бейових. Одні,— ніби прямує Сагайдак-бей знов до Синопа, другі — ніби аж до Стамбула... А є й такі, що не спали всю ніч і чекали козаків, наче мусив впасти на них Азраїл, ангел

помсти, разом з Мелек-уль-Мекком, ангелом смерті.

Настя до болю стискає руки. А Кайтмаза підводиться і низько вклоняється їй.

— Боронь тебе Аллах, усмішко щастя. Хай будуть сни твої легкі й прозорі, як оці хмаринки на небі. Піду додому і щодня приноситиму тобі всі новини.

Минув тиждень. Щоранку приходила Кайтмаза і про людське око приносила Насті чи то гірських горіхів, чи то мавританське мереживо, а́мбру та мускус або венеціанське дзеркальце у фініфтяній рамі. А коли розходилися цікаві рабині та колишні наложниці беглербейові, Кайтмаза залишалася віч-на-віч з Настею і розповідала їй новини.

І дізналася Настя, що приборкано повстання; що сотні голів злетіли з плечей по аулах. Суворо карають мурзи повсталих кара-татар за бажання звільнитися. Повиловлювали невільників-втікачів, і тільки жменька галерників заховалася в печерах Розбійницької бухти у Каракаша-розбійника, он там, праворуч, за горами, серед стрімчастих відног Карадагу [40]. А спагі напали на Кафу вночі, захопили місто і встановили старий лад. І тепер сидять вантажники і цехові, селяни і рекрути в цитаделі, чекаючи страти.

Але зростають, ширяться чутки про козаків. Вітрильники і навіть галери не наважуються вийти в море, і все рідше влітають у Кафську затоку швидкоході італійські бригантини, важкі турецькі томбази і стрункі александрійські каравели.

А Кайтмаза зітхає і скоса позирає на Настю чорним вогняним оком. Настя годинами сидить на валунах, дивиться в блакитну далечінь — і так, і в зорову трубку.

Наче гаптована, міниться під сонцем зибінь. Сніжками гойдаються на хвилях чайки, граються дельфіни і напинаються од вітру жовто-гарячі, білі і пурпурні паруси. Але ніде не промайне низько занурена у воду козацька чайка з червоноверхими шапками вздовж бортів.

Настя бліднішає, марніє, не спить вночі, ховається від жінок, і вони хитають за її спиною головами і по-своєму розуміють її.

— Сумує вона за Селімом. Ось воно, жіноче серце: поки він був, фуркала вона на нього, як дика кицька, а тепер чекає не дочекається.

Сьогодні Насті надзвичайно важко. Рік тому принесли її до палацу, знесилену душевною мукою. І нема надії на близьке визволення. Сумно оглянула вона обрій і безсило впустила трубку на жорству.

Довшають бузкові тіні. Замовкають цикади, що співають опівдні і під нічною росою. Легкий вітерець повіяв з моря, граючись Настиним волоссям, а Настя не рухається, і все сидить, і не підбирає зорової трубки.

— Хай будуть благословенні мрії, що сповивають твою молодість,— зненацька забринів над її вухом улесливий голос Кайтмази.

Настя мимоволі поморщилася. Обридла їй ця барвиста східна мова, наче вбрання, на якому занадто багато оздоб.

— Сумуєш, господине? — питає циганка і сідає біля її ніг.— Важко ужитися орлиці в неволі. Золота в тебе клітка, та все ж клітка.

— Що нового? — роздратовано уриває Настя.

Вона зневірилася у появі козаків і питає, аби урвати бридке Кайтмазине підлабузнювання.

— Тихо в Кафі. Мовчать кафяни, як море перед негодою. Завтра страта повстанців, хай учиниться над ними вирок правосуддя. На площі біля Біюк-Джами [41] вже будують поміст. Скарають і ремісників, що забили нахипа [42], і галерників за капудана-башу [43], і караїмів за крадіжку амфори золота і за несплату податків та всіх інших.

Бачачи, що повстання остаточно задушено, Кайтмаза намагається згладити свої попередні розмови, в яких бриніло співчуття до повсталих.

Але Настя не може слухати.

— Замовчи! Годі! Тоскно мені! Гидко! — зненацька скрикнула вона і заридала.

Кайтмаза розгубилася. Кинутися до палацу по жінок? Але ж почнуться розмови, запитання. І тоді не можна буде розповісти те, чому вона зараз прибігла до Насті. І цілує циганка Настині руки, і винуватими очима зазирає їй в очі:

— Віщий сон бачила я сьогодні про тебе, господине. Наче підносить тебе на крилах степовий орел і панує ти звідти над всесвітом, як Чатирдаг [44] над горами Яйли, наче срібний місяць проміж зірок небесних. Дай руку, господине. Дай прочитати на рисах долоні, що судиться тобі в майбутньому.

— Іди геть! Дай мені спокій! — видерла Настя руку.— Дай мені побути на самоті. Невже ти не бачиш, що все тут мені обридло?!

— Не жени, господине, циганку, вірну собаку, від своїх ніг, тому що наближається час, коли вона тобі стане в пригоді. Слухай краще казку, повну для тебе таємного, віщого змісту. Чи не про тебе, часом, склали її казкарі, бо твоя доля скидається на казкову, як скидається птах на своє відбиття у прозорій водоймі твого палацу.

— Ну добре. Кажи, тільки швидше,— з огидою скоряється Настя, бо розуміє, що не позбутися настирливої циганки.

Кайтмаза мовчки схиляє голову і, схрестивши по-східному ноги, торкається гачкуватими пальцями Настиного серпанку[45].

— Давно-давно, коли ще діди наших дідів не народилися на світ, дрімучі ліси вкривали Кримські гори і долини, і навіть передгірний степ, де тепер росте лише сірий полин. А пущі і ліси кишіли дрібним і великим звіром, і жахливіші від усіх хижаків були сірі ведмеді.

Був у ведмедів свій хан, велетенський ведмідь, наче гора, поросла чагарником, та такий хижий і лютий, що люди боялися жити в Криму, і ніколи їх нога не переступала Перекопу. Проте ведмеді ходили в степи Ляхистану[46] і жерли тубільців, а ті, щоб врятуватися від жахливих сусідів, платили їх харач[47] або ховалися за ріками і болотами у глибоких печерах. Але випивали ведмеді глибокі річки і вишкрябували людей пазурами з печер, а тих, хто намагався врятуватися човнами, топили величезними хвилями. Божевільні від жаху, тікали люди на всіх вітрилах, але рідко кому щастило врятувати своє життя.

І тоді починався кривавий бенкет. Ведмежий хан ковтав людей живцем, і ніхто на світі не міг його подолати.

Але одного разу помилував ведмежий хан маленьке дівча і забрав до себе у печеру, бо немає на світі істоти, яка ніколи і нікого б не любила. Полюбив і ведмежий хан свою вихованку. Збудував для неї хатину, понатаскував повні комори горіхів, меду, родзинок та різних ягід — і стала рости і квітнути вихованка Сірої гори, як звали свого хана ведмеді.

Швидко минає час у неволі. Виросла дівчина і стала красунею. Сумувала вона у полоні ведмежому. Не було з ким слово мовити, кому горе своє розповісти, радістю поділитися. Але не озвіріло серце її серед хижаків.

Всіх жаліла вона і, наче гірська луна, відгукувалася на кожен зойк, на кожен болісний поклик. Білочкам дарувала вона мигдаль і горішки, зайчиків переховувала від лисиці, лікувала маленьких ведмедиків, годувала їх медом. І все живе любило дівчинку, дарувало їй квіти і ягоди, лісні плоди і горіхи, барвисті мушлі і камінці, коріння і цілющі трави.

Пташки співали для неї найкращих пісень, а вона сама так співала, що від співів її засинали ведмеді і випускали здобич з пазурів. І з кривавою славою Сірої гори з'єдналася слава його тендітної і чуйної полонянки.

Прочув про неї сміливий ватажок, чи то кавказький, чи то козацький. Вирядив двісті кораблів і рушив на сірих ведмедів. Наче зграя морських птахів, розсипалися на хвилях його човни. Помітив їх ведмежий хан з свого кубла і кинувся на ворога. Загинули сміливі мореплавці. Врятувався тільки їх ватажок, завалений тілами вбитих. Не помітили ведмеді, що він живий, і розійшлися, донесхочу наївшись м'яса, а ватажок виповз з-під мертвих, перев'язав собі рани і, спираючись на меч, пішов блукати невідомою землею. Він вирішив загинути, але побачити вихованку Сірої гори.

І побачив. Натрапив він на її хатинку, постукав у віконце. Відчинила йому красуня, впустила, обмила йому рани, перев'язала, покривши цілющими травами, нагодувала, напоїла і заховала у льох. І тільки вночі, коли міцно спав ведмежий хан, забігала до витязя, давала йому поїсти, привітно всміхалася йому. І покохали вони одне одного, тому що молодість і кохання завжди нерозлучні.

Довго не знали вони, як врятуватися від жахливих ведмедів, і нарешті надумали.

Тільки-но пішов ведмежий хан у похід, зібрала красуня свої речі, осідлала двох легконогих оленів, і помчали вони до моря.

А на узбережжі — ані корабля, ані човника, ані живої душі. Зажурився герой, а красуня заспівала пісні, закликаючи дятлів-рубачів, вовків-теслярів, бобрів-будівничих, щурів-мореплавців. Зібралися звірі на допомогу улюбленій господині. І закипіла робота. Дивиться

красуня на північні зорі, бачить, що наближається ранок, і благає Аллаха, щоб встигли звірі добудувати їм корабель. Ось і днище осмолене, ось вже й щогли поставлено. Залишаються тільки вітрила.

— Гей, поспішайте, ткачі-павуки! Не загубіть мене з моїм коханим!

Поспішають, тчуть павуки, мало не падають з перевтоми. Ось вже зорі згасають, засіріло на сході. Доткали павуки, лапками піт з чола витирають. Підіймають втікачі вітрила, дякують своїм рятівникам.

А тут якраз скоїлося лихо. Повернувся ведмежий хан з походу, вирішив одвідати свою вихованку, почастувати її медом-здобиччю. Нема красуні. А стара дівка сова доповіла йому, де поділася втікачка. Кинувся грізний ведмежий хан з усім військом навздогін. Підбігли ведмеді до моря, а корабель вже мчить на всіх вітрилах геть, несе красуню на волю. Заревли ведмеді, кинулися пити море, щоб догнати її по сухому. Бачать втікачі, що води в морі стало вдвоє менше, і почали благати чаклуна, що пролітав на чарівному килимі:

— Врятуй нас, великий чарівнику. Віддячимо тобі вдесятеро.

— Нічого мені не треба,— відповідає чаклун,— тільки заспівай мені, дівчино, своїх кращих пісень.

Заспівала вона, а чаклун почав чаклувати — і чує Сіра гора, як каменіють його лапи, як хутро на спині перетворюється на бур'ян, як тече з його пащі вода, дзюрчить-співає струмком-джерелом.

Скам'янів старий ведмідь по коліна в воді, скам'яніло і військо його, розкинувшись по березі валунами. Нема з того часу ведмедів-людожерів у Криму, тільки скам'янілий ведмежий хан ще й досі спить у хвилях біля Гурзуфа [48]. А втікачі дісталися батьківщини, побралися і були щасливі аж до самої смерті...

Кайтмаза замовкла і запитливо зиркнула на Настю, а Настя мовчить і дивиться десь у просторінь.

— Чого мовчиш, красуне? — торкається циганка Настиного коліна.— Невже ти не така ж прекрасна, як вихованка Сірої гори? Невже нема в тебе коханого ватажка-воїна, щоб визволив він тебе звідси і повіз далеко-далеко, у країну, де чекає тебе радість і щастя?

Настя схопилася з місця, як ужалена.

— Іди геть, відьмо! — гримнула вона.— Не смій з мене глузувати!

— Я не глузую, господине,— гордо підвелася циганка і зиркнула Насті просто у вічі.— Кайтмаза ніколи не бреше. Підемо он у той куток, до муру. Я доведу тобі, що це щира правда.

І стільки певності бринить в її тоні, що Настя мовчки рушає за нею. Біля муру Кайтмаза озирнулася і гучно крякнула, як справжня ворона.

І ніби у відповідь, зарокотіли за муром струни кобзи, і знайомий надтріснутий голос заспівав думи про походи Петра Сагайдачного.

Настя завмерла, сполотніла, наче піна на хвилях морських. Що це — марення, сон? Цю ж думу співав на хуторі торік старий Карпо під розквітлою липою. Гули джмелі в тон рокітливим струнам, а Настя сиділа на призьбі і гаптувала Сагайдачному гаманець.

— Тепер віриш мені, усмішко Аллахова? — урочисто питає її Кайтмаза.

І, забувши обережність і сумніви, Настя мовчки простягає їй руки.

ЄДИНИЙ ВИХІД

Доліва-Ясенський терпляче очікував, коли риба знесилиться і, виснажена безпорадним борсанням на гачку, сама піде йому до рук. Довго і спритно присипляв він Горленкові турботи, тішив його марними надіями, а тим часом замикав вузьке коло, де чатувала на нього загибель. І раптом перейшов у наступ.

За вісім день Горленко об'їхав усіх сусідів і лихварів, аби змінити борг на борг і якось відтягти загибель. Вірні люди доповідали Доліві про всі заходи його жертви, і він або задоволено потирав руки, або обурено опускав жовто-чорні повіки і роздратовано стукав по столу гачкуватими пальцями, коли Горленко звертався до тих, хто міг його врятувати.

Та не щастило полковникові. За двісті флоринів продав він Іллешеві жеребця, продав за безцінь ридван і смарагдовий перстень, здобутий в останніх походах, але всі зусилля його розбивалися об невидиму межу десь коло п'ятисот флоринів, і знов кидався він від лихваря до лихваря. Прибічники Доліви-Ясенського пустили чутку, що Горленко збанкрутував, і тому ніхто

не згоджувався позичити йому ані флорина без коштовної застави або серйозного поручника.

— Навіщо нам рискувати своїм золотом,— міркували вони і відмовляли чемно, але рішуче.

І повертався Горленко додому виснажений і роздратований, з важким каменем думок у голові. І жах перед майбутнім стискав йому серце і смоктав, наче хробак. Як поранений звір, ховався Горленко в свій барліг і, проковтнувши трохи нудотної холодної їжі, кидався в ліжко, щоб знову схопитися вдосвіта і знов борсатися, зціпивши зуби від розпачу, зовні стриманий і спокійний, але постарілий за тиждень на десять років.

Пані Єля ні в чому не підтримувала чоловіка. Вона три дні не розмовляла з ним, а потім забрала дітей і, не попрощавшись, поїхала до батьків.

Мовчки, як належне і неодмінне, сприйняв новину Горленко. Люди перешіптувалися за його спиною, а він проходив повз них такий похмурий і відлюдний, що ніхто не наважувався одверто глузувати з нього.

Напередодні останнього терміну, коли Доліва-Ясенський повечеряв і з лойовою свічкою у позеленілому свічнику пішов до спочивальні й схилив коліна на підніжок поставця — подякувати пана Єзуса і панну Марію за здобич, біля ганку його дому в маєтку Потоцького урвався скажений чвал коня, а ланцюгові собаки зайшлися хрипким гавканням.

— Пан Горленко приїхали! — вбіг заспаний пахолок.

Доліва-Ясенський підвівся з колін, і руки у нього затремтіли. Все загинуло: риба зірвалася з гачка.

— Запроси до кабінету,— відповів він самими губами.

І пахолок більше зрозумів його з жесту, ніж з його слів.

Чітким військовим кроком, дзенькаючи довгими зіркуватими острогами, наблизився до нього Горленко. Він свердлив його повним ненависті поглядом і заговорив уривчасто, задиханий, ніби збіг на стрімку гору.

— Треба нам, пане, розрахуватися. Ось гаманець. Тут чотириста дев'яносто флоринів. Залишаю панові у повну власність шубу і перстень. Поверніть мені мої позикові листи.

Доліва передихнув і побожно звів очі на розп'яття, що тьмяно вилискувало у кутку. Риба скажено хльос-

нула хвостом перед тим, як навіки покинути рідну стихію.

І, випроставшись, наче інквізитор [49] перед заарештованим єретиком, Доліва відповів риплячим і глузливим тоном:

— Певно, пан полковник забув, що він має справу не з лихварем, а з шляхтичем? Я взяв у пана полковника речі про всяк випадок — для звіту перед вельможним паном Потоцьким, але ж я не ярмарковий крамар. Ніяких речей я не купую і мушу по-шляхетському одержати від пана такі ж гроші, якими я врятував пана від скандалу.

Горленко мовчки дивився на Доліву-Ясенського. Поки мчав він до нього, йому здавалося, ніби справа розв'язана. Адже ж шуба і діамантовий перстень коштують понад триста флоринів, і Доліва-Ясенський частенько збуває застави переїжджим крамарям. Але як це висловити, коли Доліва ставить питання в площині шляхетської честі? І, відчуваючи, як ноги зраджують його, а під серцем знов смокче огидна нудота, заговорив Горленко, і голос його тремтів і зривався:

— Пробачте, пане. Я гадав, що панові потрібні ці речі. Певно, я не добре зрозумів пана... Дозвольте, коли так, взяти на слово честі ці речі, і за два-три дні я поверну панові решту боргу такими ж грошима, як я позичав.

Це було вигідно. В інший час Доліва-Ясенський не відмовився б від такої пропозиції, але лихвар мав інше на меті.

— На жаль, ніяк не можу згодитися,— зітхнув він, дивлячись на свої жовті пальці.— Вельможний пан вимагає, щоб завтра після ранньої меси я дав йому повний звіт і всі гроші готівкою,— отже, й ті, що я позичав пану полковнику.

Холодний піт виступив у Горленка на чолі. Кінець! І, наче стратенець, що кидається на в'язничого сторожа, щоб через його труп видертися на волю, Горленко знов перейшов у наступ.

— Он як! — прохрипів він і підійшов до вікна.— Вельможний пан ще не спить. Бачите, як сяють вікна палацу? Чуєте музику? Я доб'юся його розпорядження. Він сам відстрочить мені борг або поверне мені мої речі на продаж.

Доліва-Ясенський вперше глянув у вічі своїй жертві. Горленко не відвів очей, але крізь запал воїна, у виру нерівного бою, проглядала полохлива нашорошеність зацькованого звіра. І пильні очі лихваря її вгадали. Два щури зазирнули Горленкові у зіниці і знов сховалися під пергамент повік.

— Спізнилися, пане. Сьогодні я доповів вельможному пану все. Пан граф вважає, що справа надто загальмувалася, і наказав мені поставити питання руба.

— Брешеш, негіднику! — скипів Горленко і схопив недолугого лихваря.— Брешеш! І мені, і вельможному панові! Ти гадаєш, що ніхто не знає, скільки ти виторгував за пшеницю і в Гданську, і на Прутських порогах?! [50] Знають! І будуть раді кинути тобі правду у вічі.

Він трусив Доліву-Ясенського, наче старий каптан, витягнений з скрині, і здавалося, що від недолугого тіла лихваря здіймається хмаркою порох.

— Пан збожеволів! — вискнув Доліва, безпорадно мотаючи головою.— Вельможний пан дістав повний звіт... І не стане говорити в таких справах з різною шушваллю, як...

— Як хто? — загрозливо труснув його Горленко.

— Як різні там Балики та інше хлопство,— викрутився Доліва-Ясенський і, несподівано вислизнувши з Горленкових рук, забіг за письмовий стіл і тричі ляснув у долоні.

Мовчазний пахолок вирізьбився у чорному прорізі дверей.

— На добраніч, пане. Завтра — неділя, отже, позавтра поговоримо докладно. Я буду у Вінницькому суді з півдня аж до нишпорного часу [51],— зловтішно додав він, відбираючи у Горленка останню надію улаштувати справу сам на сам.— Стасику, посвіти панові.

Пахолок підняв свічник.

— Проше пана.

Горленко провів долонею по чолу і, хоч у кімнаті було холодно, витер мокрі від поту пальці об полу жупана. «У земському суді...» [52] Отже, Доліва впише протестацію [53] і вчинить позов проти нього.

— Пане Ясенський,— сказав він слабо, як хворий.— Почекайте хвилинку. Я ще хотів вам дещо сказати... Я довго пана не затримаю,— злякано простер він руку, тому що Доліва рушив до внутрішніх дверей.

Щури знов визирнули з-під повік, нашвидку оглянули знищеного ворога і задоволено заховалися.

— Вийди, хлопче. Тільки не спи і стій тут за дверима, бо пізно,— кинув він Стасикові.— Сідайте, пане полковнику. Мабуть, дозволите келех меду? Здається, пан змерз? Ніч холодна. Осінь...

Горленко втомлено опустився у крісло.

— От бачите, як погано так розпалюватися,— примирливо заговорив лихвар, коли пахолок вийшов.— Пан поважився на моє старе життя, рискуючи порятунком душі саме тоді, коли я збирався запропонувати пану пристойний вихід.

Горленко мовчки дивився на нього. Він вже не міг ані дивуватися, ані сперечатися. Отупілий, виснажений довгим напруженням нервів, він весь зм'як.

— Я хотів запропонувати пану вихід, який ще тиждень тому був би для пана неприйнятний, але тепер, в зв'язку з деякими змінами в особистому житті пана полковника, він безперечно припаде пану до вподоби.

Доліва замовк, чекаючи запитань, але Горленко мовчки дивився на нього п'яними від перевтоми очима, і лихвар улесливо вів далі, поклавши свою жовту руку на його безсилі пальці.

— Я ніколи не насмілився б бути таким негречним і зазирати в чужі родинні справи, але випадковість розкрила мені все. Вчора був я у Вінниці, і в моїй присутності дружина пана полковника, чарівна пані Єля, вписала до земських книг вимогу розлуки з паном полковником. Отже, незабаром з'явиться до пана возний в цій прикрій справі.

Байдужість і втома раптом злетіли з Горленка.

— Що таке? Не може бути! — скрикнув він, підводячись.— Не може бути,— повторив він по складах.— Єля посварилася зі мною — це так, але ж у нас діти, мої діти!.. Вона поїхала відпочити до батьків... Вона незабаром повернеться.

— Ні, пане. Прикро мені чути ваше справедливе обурення і здивування, але це так.

І, бачачи, що Горленко готовий знов схопити його за горло, Доліва розважливо відсунувся за стіл і показав гостеві на свій лисий череп.

— Я надто, пане, старий, щоб жартувати такими речами. Справу зроблено. Пані Єля вимагає розлуки, щоб знайти собі інше щастя і звити нове родинне кубельце.

— Брешеш, гаспиде! — грюкнув Горленко кулаком по столу.— Брешеш! Доведи свою чортову брехню, або я розчавлю тебе, як черву!

— Як пану завгодно,— нахилив голову Доліва-Ясенський.— Але вся Брацлавщина добре знає, що по всіх балах та бенкетах, по всіх вечірках, весіллях та хрестинах — пан Казимі Німцевич не відходить від пані Єлі.

— Ну, зрозуміло,— урвав Горленко.— Я — завжди зайнятий, мені дихнути ніколи з полком та господарством, а Німцевичі — наші найближчі сусіди і заїжджають по неї. Адже ж не може молода, цікава жінка з'являтися в товаристві сама.

Доліва знов нахилив голову, і журлива усмішка пробігла тонкою щілиною його вуст.

— Спочатку так воно й було, але не може сонце не засліпити того, хто дивиться на нього. Отже, пан Казимір скрізь називає пані Єлю своєю прекрасною дамою.

Горленко смикнув плечима.

— Та що ви роздмухуєте кожну дрібницю! Пан Казимір — людина одружена. Він — рицар, а Єля — ще дитина. Нема чого збирати і перекazувати мені брудні плітки!

Доліва ніби не дивився на полковника, а сам стежив за ним з-під напівопущених повік і з удаваним сумом хитав головою.

— Так, пане. Так спочатку й було. А тепер пан Казимір вже людина вільна: дружина його схизматичка [54], і він не брав з нею шлюбу в костьолі, а тільки запитався в суді, і цими днями взяв із нею розлуку.

— Як то?! — ахнув Горленко.— Звідки ви знаєте?

— Стара пані Німцевичева мені розповіла. Формально причина розлуки — різниця у вірі, по суті ж — всім відомо, що дружина пана Казиміра давно зрадила своє родинне вогнище і є коханкою пана Струся, тому пан Казимір і мріє назвати пані Горленкову своєю дружиною.

Горленко мовчав. В його пам'яті замайоріли дрібниці, що раніш проходили непомітно або іноді дратували його. Бачачи настирливі залицяння Німцевича, він частенько робив зауваження Єлі, та на кожне слово пані Єля знаходила такі серйозні і влучні докази, що він замовкав і сам соромився своїх підозр. Не хотів він уславитися як простакуватий мугир і стати знов посміховищем пана Потоцького.

Змучений тривогами цілого тижня, Горленко не скипів, не схопився за шаблю, а мовчки сидів і хитав головою власним думкам, наче прислухувався до нечутного голосу і ніби згоджувався з ним.

Доліва-Ясенський не думав, що все обійдеться так мирно. З дрожем зловтішності і страху почав він розмову, але треба було добити Горленка, відвернути його думки від боргу і навіяти йому те, що корисно і потрібно Доліві. І, якомога пом'якшуючи свій риплячий голос, заговорив лихвар:

— Я гадаю, що пану полковнику буде важко, вірніше — неможливо пильнувати своє господарство і полк одночасно. А коли нема вдома хазяйського ока — все йде шкереберть. Хлопи розбещуються, і почнуться крадіжки, ніхто не ходитиме на панщину, не сплачуватиме данин. І стане у маєтку пана безладдя і гидота запустіння. Та й важко і сумно буде пану в порожніх покоях, на самоті з своїми думками... Кожна дрібниця буде нагадувати йому минуле і роз'ятрювати незагоєну рану.

— Так що ж мені робити? — ніби прокинувся Горленко.

— Виїхати, пане. Від спогадів, від пліток, від натяків і жартів. Саме сьогодні говорили ми про це з вельможним паном... Пан Потоцький має намір пересунути своє військо на південь, до Кам'янця. Як кам'янецький староста, він не може байдуже спостерігати, що Туреччина готується до війни. А ці лотри [55] запорожці знов пішли у Чорне море і невідомо, куди зараз прямують вони. Якщо до Стамбула — війна неминуча, і війна жорстока і нерівна — мабуть, загибель нашої коханої ойчизни. Зрозуміло, вельможний пан не бажає опинитися беззбройним перед вогнем. Він не забув свого полону і поразки у Молдавщині. Та й турки вдруге його не помилують. Отже, пан полковник має незабаром дістати наказ виступити до Кам'янця з усім своїм полком... І доведеться йому кинути напризволяще свої Хутірці.

— Але дозвольте, пане... Яке відношення?..— урвав Горленко.

— Зараз пан все зрозуміє,— жестом заспокоїв його лихвар.— Відношення найпростіше. Певно, в пана полковника не вистачає готівки розрахуватися зі мною? Отже, я пропоную пану шляхетську справу: хай пан дасть мені в посесію свою маєтність. Вона межує з моїми власними грунтами, і тому, лише тому, наважуюся

я взяти на себе цю важку і некорисну справу. Таким чином, сплата за посесію скасує борг пана полковника, тому що я виключно з співчуття до горя пана згоджуюся на таку шалену ціну, як сімсот флоринів. І нема чого пану сушити собі голову, де і як здобути грошей, і гасати з маєтку до маєтку під зливою жартів і глузливих запитань, бо вже сьогодні про вашу розлуку довідалося все околишнє панство, і пан не зможе кроку ступити без удаваних уболівань і погано прихованого глузування. Пан зможе виїхати хоча б позавтра, підписавши зі мною у Вінницькому суді орендну угоду. Пану навіть не доведеться підшукувати людину, якій залишити своє господарство. Нема про що говорити і з вельможним паном. Не думаю, щоб така розмова дуже всміхалася пану полковнику, бо ж вельможний пан — людина весела і любить пожартувати з такої пікантної ситуації. І взагалі... До речі, наказ про виступ пана полковника з його полком вже підписано... Я допіру бачив його у вельможного пана... Можливо, що він вже чекає на пана в його спорожнілому кублі.

Горленко слухав мовчки і в'яло. Ах, все одно!.. Аби піти якнайдалі, заховатися від глуму і жартів, поговору та пересудів, терпку гіркість яких дав йому ковтнути старий лихвар. Яке щастя цей несподіваний похід! Проте скрізь будуть люди: від своїх козаків теж не відчепишся... Чи не краще — просто додому і, без вагань і довгих думок, загнати собі в серце кулю?!

— Так ось, пане полковнику. Вирішуйте. Справа корисна, чиста, шляхетна. Одним ударом пан розрубає всі вузли і всі перешкоди. Зараз пан втомився і надто розхвилювався, але є час подумати. Позавтра ми побачимось у земському суді: там пан зможе разом прочитати позов пані Горленкової, а я даю пану слово честі, що до нишпорної години не подам позикових листів до суду. Але попереджую: в разі, коли пан полковник спізниться або не з'явиться...

— Добре, я подумаю,— підвівся Горленко.— Позавтра матимете мою відповідь.

Одутлий, блідий, стояв він перед лихварем з глибокою зморшкою проміж бровами і здавався мало не старою людиною.

— Ну, то й добре. Ну, то й гаразд,— швидкомовкою заговорив Доліва.— Хай тільки пан полковник не бере до серця свого горя. Кожному з нас життя — не путь,

всипана трояндами. Треба бути героєм і воїном і не гинути через зрадливу жінку, навіть прекрасну, як Олена Троянська [56].

Він тричі ляснув у долоні і додав, коли заспаний Стасик вирізьбився на порозі:

— На добраніч, пане. Бажаю пану забути уві сні про сумну дійсність і принаймні побачити себе з булавою пана коронного гетьмана.

Але тільки замовкли за дверима важкі кроки і дзенькіт острог, вираз удаваного співчуття збіг з обличчя Доліви-Ясенського. Відсапуючись, опустився він у крісло і злісно і нервово стиснув пальці, начеб щось розчавив у них.

— От нахаба! — прорипів він.— Ще загрожує мені доносами! От клятий хлоп! А тепер він і носа не суне до палацу, бо такі хами більш за все бояться глуму і жартів...

Доліва-Ясенський відкинувся на спинку крісла, і зловтішна посмішка розтягла його тонкі губи з гнилими пеньками зубів, а очі нишпорили десь під стелею, підраховуючи майбутні прибутки.

Під стелею розгорталася драма. Прокинувшись від світла, якась муха заплуталася у тонку мережу павутиння. Хвилин з десять вона дзижчала і билася в її липких вічках, а павук стежив за нею, чорний, волохатий, з колінчастими гачкуватими лапами, і терпляче очікував, коли вона зморитьсяся, і тоді раптом накинувся на свою жертву.

Доліва-Ясенський розреготався, і різко, рипляче звучав його регіт у порожній кімнаті:

— Молодець! Так їй і треба!

У старовинних мідних шандалах обпливали лойові свічки. Крізь погано припасовані вікна тягло осінньою вогкістю; тремтіли золоті списики вогнів. По стінах і стелі сірим лахміттям гойдалися тіні, і ледве чутно дзижчала муха у гострих щелепах павука.

У Вінниці було шумно і людно. Михайлівські рочки ще не розпочалися, але позивачі з'їжджалися натовпами. Відкрили залізні скрині, де від рочків до рочків переховуються земські книги, і шляхта вписувала до них свої заповіти, вінові записи, угоди, дарчі акти, доручення, позикові листи та скарги, щоб за ними вчинити судові справи.

Зранку біля судової ізби вирувала юрба. Шляхта приїжджала на рочки з свідками, сусідами, приятелями та челяддю з бідних підпанків. У вільний час вони тинялися у суді, на торгу, біля яток та крамниць і накуповували собі і родині зимового одягу, взуття, заморського вина, прянощів, зброї та різних оздоб. А ввечері гриміла музика в воєводиному та у старостиному палацах, лився венгржин [57] і мед із зелених, вкритих цвіллю пляшок, а на картярських столах дзенькало та блищало золото, здобуте потом і м'язами хлопства.

Доліва-Ясенський приїхав до Вінниці напередодні, у присмерках. Він захопив з собою трьох підпанків, ледарів та базікал, і дорогою розповів їм про втечу пані Горленкової, оздобивши своє оповідання різними гострими подробицями.

«Цього досить: три довгі язики розпатякають новину по всій Вінниці, і добрі люди дихати не дадуть цьому хамові»,— думав старий лихвар і з насолодою прислухався, як його супутники розповідали новину зустрічним панкам, поки розпрягали коні.

Розрахунок був вірний. На ранок тільки й мови було, що про втечу пані Горленкової і про її роман з Казиміром Німцевичем.

— Невже це правда, пане? — в'язнули до Доліви шляхтичі.

— Певно, так,— знизував він плечима, але навмисне тримався осторонь.

— Але ж кажуть, ніби остання дитина не від Горленка, а від пана Німцевича,— втрутився новий шляхтич, задоволений з того, що знає зайву подробицю.

— Авжеж. Бо ж хлопчик рудий, як пан Казимір, а в Горленка очі і волосся чорні, як грецька маслина.

А в іншій групі творилася нова легенда:

— Кажуть, ніби Стефан Потоцький закохався в пані Єлю і прийняв Горленка до свого війська, щоб бачитися з нею.

— І порубав його шаблею з ревнощів.

Доліва-Ясенський задоволено посміхався: чутки розплоджувалися і зростали швидше, ніж він гадав. Горленко міг приїздити: грунт був підготовлений.

Спокійно попрямував лихвар до судової ізби, та не встиг вписати до земських книг усіх справ, що доручив

йому Потоцький, коли один з його супутників смикнув його за рукав.

— Горленко тут. Ой, пане, що там робиться!.. Не встиг він сплигнути з коня, як панство оточило його юрбою. Розпитують, ляскають його по плечах, втішають, сміються, пускають гострі дотепи, а він вирячив очі, як п'яний. Побачив мене — і до мене: «Де пан Доліва?» Він хотів бігти зі мною, та панство знов накинулося на нього, як мухи на мед.

— І що ж він, не хапається за шаблю?

— Та де ж йому! Хоч рана і загоїлася, рукою він не володіє. Кожен це пам'ятає — ось і радіють з безпечної розваги. Але Горленко так дивиться на панство, що аж мороз дере.

Підпанок не брехав. Горленко ледве стримувався. Очі його палали, як у пропасниці, і коли на порозі судової ізби з'явився пергаментно-жовтий череп з щурячими очима, він радо кинувся назустріч, розштовхуючи шляхтичів, наче побачив рідного батька.

— Швидше, пане! Я мушу бути сьогодні ж у Махновцях. На світанку вирушає мій полк.

— До послуг пана полковника. Я передчував таку можливість і привіз готову угоду, якщо пан полковник не розрахується зі мною готівкою,— напівзапитливо зиркнув він на Горленка.

— Підемо до суду,— відповів Горленко, щоб позбутися юрби цікавих.

За хвилину вони вже сиділи біля судового стола, і Доліва-Ясенський передав писареві аркуш.

— Зачекайте, пане писарю,— спинив його обережний суддя.— Прочитайте угоду вголос. Можливо, панство зажадає щось виправити або додати.

— Проше пана,— обурено підібгав губи лихвар.

І знехотя віддав писареві угоду.

Писар почухав за вухом гусячим пером, понюхав табаки, витер ніс клітчастою хусткою і загугнявив на одній ноті:

«...складено цю угоду проміж його мосцю урожоним паном полковником Горленком Тишком — з одного боку, і його мосцю урожоним паном Матеушем Долівою-Ясенським — з другого, на нижчезазначених умовах:

Його мосць урожоний пан полковник Горленко віддає у посесію пану Матеушу Доліві-Ясенському на три повних роки свою маєтність, на ім'я Хутірці, зо всіма селами і саду-

бами, з окремими будівлями, з фільварком і з присілками і всім, що в них знаходиться, з садами та городами, хмельниками і сіножатями, з пасіками і з деревом бортним, з бобровими ловами і звірячими гонами...»

Голос писаря обволікає Горленка дивовижною заціпенілістю. Він не спав три ночі, або кидаючись у Махновці і втопляючи в турботах душевний біль, або повертаючись до свого спорожнілого, безпритульного хутора. Серце, виснажене торішньою раною, тріпотить в грудях підбитою пташкою, але зовні Горленко спокійний. Поки юрбилися навколо нахабно-настирливі панки, підштовхували один одного, підморгували і удавано бідкалися, він стримувався. Він здогадувався, що це нова каверза Доліви-Ясенського, щоб примусити його втекти від жартів і глузувань і таким чином віддати йому назавжди свою землю. Хотілося кинутися, порубати шаблею, пошматувати всі ці самовтішні і настирливі пики, знищити, стерти їх. Але тепер всі почуття заклякли, притупилися,— і голос писарів долинав до його свідомості, наче крізь воду або уві сні.

«...з млинами і греблями, пасовиськами та лісами, гаями, борами і дібровами...»

— Стривайте, пане,— раптом очуняв він.— Як то «з лісами»? Ніхто ж не віддає лісів у посесію, бо кожен посесор виголить їх усі чисто і повезе ванчос [58] та клепку до Гданська. Хіба ж так можна?! Подумайте ж самі, пане суддя.

— Ваша справа,— уникливо знизує плечима суддя,— хоча, сказати правду, в угодах ліси звичайно залишаються за власником.

Доліва обурено засовався в кріслі і зажував запалими губами.

— Це було б можливо лише тоді,— заричав він, і щурячі очі його визирнули з-під повік, свердлячи Горленка ворожим поглядом,— коли б маєток пана полковника був би справжній маєток, а не якийсь хутірець. Хіба ж це жарт: я даю сімсот флоринів за землю, що не дає ніякого прибутку. І ще новина: довозь собі палива з свого лісу і на млин, і на опалення хат! Та до дзяблув таку посесію!.. Ніхто не збирається пустошити ваших лісів, але ж господарювати у ваших Хутірцях мушу

я необмежено і повновладно, або сплатіть мені мої гроші, і розійдемось в різні боки.

Горленко мовчав. Ось вона, пастка Доліви-Ясенського.

— Що скаже пан полковник? — байдуже питає суддя.— Або краще вислухаємо угоду до кінця і обмірку-ємо потім все разом.

І знов гугнявить писар одноманітною швидкомовкою, де слова зливаються в одну ноту, настирливу і нудну, як дзижчання осінньої мухи на шибці:

«...а його мосць урожоний пан Горленко дозволяє пану Матеушу Доліві-Ясенському уживати до роботи своїх підданців згідно інвентареві, тобто вони повинні нажати кожен по дві копи пшениці, звезти та змолотити; сіно скосити, накошене покопити та звезти, де накажуть, і скласти там у ожереди. А хто з підданців коней чи то волів не має, той і возити не повинний. Крім того, пан посесор має право брати з них вшелякі данини та чинші, кликати їх на толоки і літні дні, на жіночу роботу на городах, та шарварки, лагодити та гатити греблі, на будівлі та прокладку шляхів, садити капусту і підводами возити де і що треба, а також судити й рядити тих підданців своїм панським судом і винних у непослушенстві та інших провинах, згідно їх вчинкам, засуджувати і навіть горлом карати...»

Дженджикуватим панкам та базікалам стає нудно. Порожніє судова ізба. Краще вийти покурити, побалакати або позалицятися до кокетливих панянок, чи то зайти до шинку випити келех вина.

А писар гугнявить і гугнявить, віддаючи Горленкових селян та підсусідків у повне покріпачення Доліві-Ясенському:

«...а пан посесор повинен охороняти межі маєтку непорушно, щоб не довелося власникові терпіти втрати в землі від заорювання сусідів і якогось іншого загарбання. А всю ріллю, призначену під озимину, мусить пан посесор своїм коштом і засобами заорати і засіяти і в такому вигляді повернути її власникові, коли вийде термін оренди, як і будівлі у цільності й повному порядкові. А якщо пожежа трапиться, то й відбудувати наново...»

Доліва — добрий психолог. Всі пункти, вигідні власникові, зберіг він на кінець, щоб залишити від угоди хороше враження, а всі невигідні так переплутав, що вони не впадають в очі п'яному від втоми полковникові.

Та й писареві недурно сунув Доліва зранку злотого: він так гугнявить, що навіть досвідчений прокуратор [59] не второпає, які хитрі пастки наготовив Доліва своїй жертві.

«... а обидві сторони зобов'язуються дотримуватися цієї угоди під закладом ста польських злотих, на що дають підпис рук своїх і печатки свої гербові прикладають».

Читання уривається несподівано, як домотана до кінця нитка. Горленко мовчки смикає вуса. Виходу немає. Він так і не дістав двохсот десяти злотих. А проте — хай гине все! Поки була в нього Єля, діти, було родинне вогнище — він дорожив своїм майном і домом. Він дбав про свій добробут, мріяв вивести дітей в люди. Мріяв про шану і славу — і ось не дорахував. І де були його очі?! Герой пліток і жартів, він мусить піти на нові місця і розпочати там нове життя, бо й старий шлях на Січ закрив він сам собі торік.

І з тим же почуттям, як і колись, кидаючи в вічі Фалієро свої сто шістдесят червінців, Горленко розгонисто підписав угоду і виклав на стіл сто флоринів застави.

Доліва-Ясенський скромно спустив очі додолу і подагричними, безкровними пальцями відрахував свою сотню золотом.

Обидві застави мали переховуватися в суді, поки вийде термін угоди.

— Віншую пана з добрим завершенням справи,— крекчучи, підвівся Доліва.— Дозвольте повернути пану позикові листи. Завтра опівдні я буду з возним в Хутірцях, щоб увійти в посідання.

Горленко взяв свої листи, розірвав їх на дрібні шматочки і навіть не згадав про заставлену шубу і перстень.

ВЕСІЛЛЯ МЕДЖЕ

Медже — наречена. Хоч і боляче їй дивитися на надламану сумом Шафіге, та молодість бере своє, і бринить її голос на дворі і на пласкій покрівлі, на винограднику і в садку, наче голос дзвінкої цикади, зігрітої сонцем, або співи перших весняних пташок.

Промайнуло пекуче південне літо, налились важкі грона винограду, засмаглі персики сором'язливо ховали

в темно-зеленому листі свої рум'яно-оксамитові кульки, і низько хилили до землі своє гілля перевантажені плодами старі яблуні і груші. Наближався час, коли, зібравши врожай, бучно і радісно справляють татари весілля.

І тоді, наче вихор, наче безводна хмара сарани, що нищить все живе, налетіли на Чабан-Таш яничари, забрали рекрутів і хлопчиків, виповнивши його щілинки-провулки сльозами й прокльонами.

Спить у кам'яній землі, завитий у білий саван без швів, маленький пустун Меметка. Блакитний фаянсовий мізер-таш позначає його могилу, а на ньому тонкою арабською в'яззю вирізьблено вірш з Алькорана.

Тихо-тихо стало в білій саклі на схилі гори: не підводить очей безутішна Шафіге. Мовчки рухається, мовчки порається в своєму нескладному господарстві, а перед очима моторошною примарою стоїть і стоїть її розчавлений кінськими копитами хлопчик... Щільно стиснуті її скорботні вуста, глибока зморшка залягла проміж бровами, і пасмо білого волосся перекреслює її чорноволосу голову.

Замислюється навіть маленька Субан, зітхає, наче доросла, але за мить забуває горе — і розсипається дзвінкими бубонцями дитячий регіт, і знов блимають її зубки на засмаглому обличчі з блискучими чорними оченятами.

А весілля все ближче і ближче. Наче свіжі паростки на темному згарищі, пробивається радість у сумних очах Медже. І під зеленими наметами старого лісу йде вона з кунганом до джерела мудрого шейха і співає, як цикада, зігріта сонцем. І, забуваючи недавнє лихо, повертається Медже стрімкою стежкою додому і шиє, і гаптує свій посаг, ретельно схиляється над роботою.

Серйозна справа, цей посаг. Треба запасти стільки білизни і одягу, щоб вистачило на багато років, і сорочок крою фільбой з легкої тканини, що нагадує зморщений креп, і легких літніх бешметів, і теплих зимових, стьобаних на ваті, і шальвар, і феред же, і гаптованих іджіарів для майбутнього житла подружжя, і килимів, і подушок, і рушників — усього, що один раз на все життя припасає собі татарка.

Селянка-татарка приносить з собою близько сотні змін білизни, по двісті-триста рушників, щось з два-

дцять шовкових хусток і шалей і не менш як сімдесят фередже. І все це тчеться, шиється і вишивається вдома. Ось чому посаг починають готувати, коли дівчинці вийде один рік. І все ж таки перед весіллям починається гарячка. Два-три місяці не розгинає спини наречена, хвилюється, поспішає, готується до заповітного часу. Подружки і родички допомагають їй. Щодня збираються вони до нареченої і довго працюють, перекидаючись веселими жартами і дотепами.

Минуло три місяці. І тоді прийшла Сабіха подивитися на нєбажану невістку.

Медже зустріла її біля порога з розкішною маграмою, якою вкриває собі голову свекруха, переступаючи поріг засватаної дівчини. Маграма була прозорого бруського газу, вишита плоскою гладдю. Мигдалеві квіти, пишні грона гліциній та виноградне листя переплiталося на ній вибагливими китицями.

Розкішний подарунок вразив Сабіху.

— Де ти взяла таку маграму? — спитала вона недовірливо.

— Газ із Кафи... Купила в турецьких купців,— відповіла Медже, розгубившись від її пронизливого і ворожого погляду.

— А вишивання?

— Я вишивала,— прошепотіла Медже, як покарана.

— Чудове вишивання. Я й не знала, що ти така майстерниця,— знехотя похвалила стара і навіть не подякувала за подарунок.

І того ж вечора свати принесли весь агарлик [60], і знов обдарувала їх наречена — кого кисетом своєї роботи, кого рушником або навіть сорочкою, а коли свати пішли, розподілила поміж подружками надіслані свекрухою ласощі. Субан дістала цілу тарілку халви і мигдалевого печива і, ласуючи в кутку, пригадала Меметку, з яким було б так весело цього дня.

Ввечері прийшла запрошена тарджі-кадим [61], весільна кравчиха, покроїти шлюбне вбрання нареченій. Шість улюблених подружок Медже взялися до роботи і не вийшли з її саклі, поки не дошили весільної сукні. Горпина теж була тут і вже хотіла викинути окрайки, коли дівчата зняли галас:

— Стій, стій, Горпіне, що ти робиш?!

— А нащо вам окрайки? — здивувалася вона.

— Ось побачиш.

І, не пояснюючи, в чому річ, стали шити з більших окрайків подушку і замість пуху чи пера поклали в неї чоловічу сорочку і чепурний вишиваний рушник.

— А далі що? — зацікавилась Горпина.

— Побачиш,— лукаво підморгували дівчата.

І другого дня, в суботу, розпочався складний весільний ритуал, повний старовинних звичаїв, прикмет та символіки, таких же непорушних, як молитви мулли та азан муедзинів.

Два дні місили тісто і з піснями пекли чебуреки, листкові пироги з рижем і сухими фруктами, медову баклаву, веклят і сарич, смажили мигдаль та горіхи в меду, пекли халву та варили шербети.

А на третій день, у понеділок, не встигли жінки прибрати і оздобити по-святковому саклю, як вихором примчала Субан:

— Ідуть! Ідуть! — кричала вона з порога, стрибаючи від хвилювання то на одній, то на другій ніжці.

Це наближалася сестра Ібрагімова, так звана весільна сагдич [62]. В одній руці тримала вона батіг, пов'язаний шаллю, в другій — запалену воскову свічку. За нею йшли парами сваха і родички Ібрагіма, музики і гості.

Шафіге привітала їх на порозі разом з Медже. Жінки увійшли до прибраної саклі. Випивши кави з різними ласощами, вони налили окропу в срібний саган, позичений у Вехбі-бакана, вкинули в нього хну і золоту і срібну монети, надіслані Ібрагімом, а коли фарба прохолола, запалили воскові свічки, вишикувались у дві шереги і заспівали весільної пісні:

Не плач, красуне-наречена:
Вже хною виповнен саган.
І ось з весільними свічками
Тобі бажаєм ми талан,—

забринів міцний голос Міріам, улюбленої подружки Медже.

Не тьмар свої блакитні очі,
Росою сліз не розсипай.
Не плач, красуне-наречена,
В долонях очі не ховай,—

хором підхопили дівчата.

Вітаєм з хною наречену,
Зі щастям вічно молодим.
Хай догорить твій сум з свічками,
Розтане, як прозорий дим,—

лунало високе сопрано Міріам.

І хор підхопив рокітливо і ніжно:

Не тьмар свої блакитні очі,
Росою сліз не розсипай.
Не плач, красуне-наречена,
Очей в долонях не ховай.

І почасти схвильована урочистим і зворушливим обрядом, почасти тому, що цього вимагає звичай, заплакала Медже, вступаючи на невідому путь, де поруч із дорогим їй Ібрагімом стояла грізна свекруха і грати гарему.

Хтось розплітав їй коси, розчісував срібним гребінцем, а схвильована Шафіге виловила з хни Ібрагімові гроші і нахилилася до Медже.

— Аллах тебе благослови, моя синьоока,— сказала вона і поклала їй обидві монети на голову.

Медже ридала.

— Не плач, тіточко Медже,— кинулася до неї Субан, і підборіддя її затремтіло.— Я подарую тобі білу ангорську кицьку, а бабуся Тайфіде каже, що біла кицька приносить щастя.

Медже всміхнулася крізь сльози і поклала голову на подушку, а дівчата почали фарбувати їй волосся, приказуючи:

— Ну й Субан! А ми й забули за кицьку! Яке ж без кицьки щастя!

І коли чорні коси Медже почали вилискувати темною бронзою, дівчата вмокнули у хну свої пальці і приказали за звичаєм:

— Аллах, допоможи, щоб надійшла і наша черга.

Обряд був закінчений. Шафіге вилила фарбу і тричі стукнула у вікно. І в ту ж мить заспівали за вікном семиструнні сази [63] і кімане [64], зарокотіли турецькі барабани та бубни, заспівали гірські дудки й зурни [65]. І закружляли дівчата у веселому танку, забриніли дукатами і намистами, зашаруділи новими шальварами, розвиваючи у повітрі прозорий туман весільних серпанків.

Танцювали поодинці або парами. Іноді спліталися в коло, наче в барвистий вінок, але жодний чоловік не переступив їх порога, не закружляв із ними у веселому танку. Навіть Ібрагім не прийшов на цей дівич-вечір, бо наречений уперше бачить свою дружину після шлюбу в своєму домі, і що багатше і шляхетніше майбутнє подружжя, то суворіше дотримується воно звичаю.

Коли б Медже була мурзачкою або купецькою донькою, ніколи б не знала вона, кому віддають її родичі. І не один раз дякувала вона долі за те, що народилася серед кара-татар, у рибальській родині, і кохає свого нареченого.

У Ібрагіма теж готувалися до весілля. Два дні смажили, пекли і варили хитромудрі страви і ласощі, а в неділю, опівдні, по-святковому прибрали і оздобили саклю.

Тоді зібралися до Ібрагіма друзі і товариші на його парубоч-вечір.

З веселими співами мололи парубки каву для весільного бенкету, пили бузу і шербети [66], курили і танцювали. Допізна затяглася вечірка. А на ранок послав Ібрагім музик і свах до нареченої — пофарбувати хною її коси.

У вівторок і в середу в обох саклях було шумно і весело. Халва, мастика і баклава не сходили з столів. Кожен міг прийти помилуватися посагом, потанцювати під веселу музику, поласувати, випити і побажати молодому і молодій щастя й здоров'я.

Але в веселому гомоні й метушні Шафіге відчувала себе осиротілою. Скеміло їй серце за Медже. Вона зжилася з нею, полюбила свою дзвінкоголосу зовицю і з болем думала, як тихо і порожньо стане в саклі, коли піде з неї Медже.

Настав четвер, головний день весілля. Зранку сакля Ахметова виповнилася гомоном. На уквітчаній мажарі приїхав від Ібрагіма весільний кухар з хлібом-сіллю, з торбинкою рижу, вінком цибулі, величезним ополоником і гострим ножем.

Випивши каву і викуривши наргіле, кухар підперезався чистим фартухом і почав різати і білувати баранів і варити рижову юшку та інші страви весільного обіду.

Наближався південь. Ось-ось мали з'явитися рипучі гарби сватів з векілем [67] і свідками шлюбного запису.

Після азану молодь зібралася біля воріт, чекаючи на поїжджан. Але тихо-тихо було на стрімких вуличках Чабан-Таша, залитих сліпучим сонцем. Тільки в кухні лунав стук ножів ретельного кухаря та на даху тихо туркотіли голуби, роздимаючи перламутрові вола.

Хлопчикам набридло нишпорити серед дорослих. Вони видерлися на стару гіллясту морву і звідти виглядали поїжджан.

— Їдуть! Їдуть! — завищав один з них і дзигою скотився на землю.

Знялася весела метушня. Дехто перев'язував собі руку чепурним рушником, інші тягли колоди підперти ворота, а на вулиці вже гучно рипіла гарба, лунко перегукувалися веселі голоси, і раптом хтось заторохтів у ворота важким каменем.

— Хто там? Чого треба? — відгукнулися з двору.

— Молодий бей наш полював у горах і поранив легконогу сарну. Зникла сарна з наших очей, та по слідах її дійшли ми до ваших воріт. Пустіть посланців молодого мисливця, поверніть йому здобич його.

Горпина стояла осторонь, і дивно було їй чути і бачити, що й тут, як у рідному степу, також ломляться до нареченої поїжджани, тільки там зовуть його не молодим беєм, а князем, а наречену не сарною, а білою лебіддю.

Захисники Медже вимагали викупу, підпирали плечима ворота, обсипали поїжджан гострими жартами і дотепами. І тільки тоді розкрили ворота, коли поїжджани кинули їм гаманець, повний дрібного срібла.

В пишно оздобленій оді накривали обідати. Зголодніли гості накинулися на їжу і запивали її міцним кумисом [68], шербетом і катишем [69].

Після кави і люльок свати переказали нареченій, щоб вона готувалася до церемонії. Заметушилися дружки і свахи. З піснями внесли кунгани холодної і гарячої води, роздягли Медже догола, обмили з ніг до голови, намастили трояндовою олією, одягли в найкращу білизну і вбрання, подароване свекрухою, накрили її кашеміровою шаллю і посадили на покуті, заставивши легкою заслоною, потім загорнулися в фередже і урочисто розташувалися на міндерах.

Тоді розчинилися двері і ввійшло двоє свідків з векілем. Старший свідок наблизився до заслони, за якою сиділа Медже, і спитав її голосно:

— Ім'ям Аллаха і пророка його! Чи згодна ти, Медже, дочка Сулейманова, одружитися з Ібрагімом, сином Алі?

Медже мовчала, та не тому, що розгубилася або стало їй моторошно в останню хвилину. Мовчала тому, що завжди мовчить східна жінка, рокована на довічну покору.

— Ім'ям Аллаха і пророка його,— гучніше повторив свідок.— Чи згодна ти, Медже, дочка Сулейманова, бути дружиною Ібрагіма, сина Алі?

І знов Медже не подала ані звуку, ані голосу.

І втретє спитав її старий свідок. Тоді, замість відповіді, показалися з-за заслони пофарбовані хною пальці Медже з затиснутими в них кінцями хустки.

Це означало її згоду.

Тоді свідок звернувся до векіля.

— Ім'ям Аллаха і пророка його, чи згодний ти, Ібрагіме, син Алі, одружитися з Медже, дочкою Сулеймановою?

— Згодний,— відповів векіль.

Тричі повторював свідок це запитання, і тричі відповів векіль, що згодний.

— Ви чули? — урочисто звернувся свідок до білих примар у фередже.

— Чули,— враз відповіли дружки і свахи, хитнувши білими опрядами загорнутих у серпанки голів.

— Отже, будьте свідками.

І, взявши векіля під руку, свідки рушили до дверей. Вони поспішали до мечеті записати шлюб в метричну книгу і прослухати шлюбні молитви. А дівчата прибрали заслону і вкрили наречену густим серпанком, бо з того часу, коли в мечеті відбувається шлюб, ніхто: ані мати, ані сестри, ані дружки — не можуть бачити її, поки чоловік не зніме з неї серпанку.

— Чому? — здивовано допитувалася Горпина.

— Щоб не загинула її краса,— пояснювали дівчата і вкрили Медже мусліною, густою, як осіння імла.

І в ту хвилину хтось різко постукав у двері.

— Хто там? — кинулися дружки до дверей.

— Сагдич, сестра нареченого,— відповів жіночий голос.— Пустіть мене до нареченої, дівчата. Я мушу приготувати її.

— Не пустимо! Дай викуп! — лунко відповіли веселі голоси.

— Ось вам викуп! — кинула їм сагдич гаманець дрібного срібла.— Пустіть мене, дружки, бо час минає.

Дружки спритно підхопили гроші, розчинили двері і вмить перетворилися з пустотливих дівчат на урочистих учасниць обряду.

Сагдич наблизилася до Медже і накинула на неї поверх мусліни гаптовану золотом маграму і гостроверхий пурпурний дувак [70]. Медже задихалася, засліплена й придушена потрійним серпанком. Кров важко стукала в скроні. Піт виступив на чолі. Не вистачало повітря. А сагдич обернула її на схід сонця і стала голосно читати молитву. Медже повторювала слова. Глухо бринів під серпанками її голос, зривався, тремтів, запинався.

— Емін! — нарешті сказала сагдич.— Аллах із вами.

І коли сагдич урочисто вийшла з кімнати, Медже звернулася до подружок і заспівала, задихаючись у темряві серпанків, своєї прощальної пісні:

Троянда випала з вінка,
Як з неба зірка впала.
Прощайте, подружки! Тяжка
Туга за серце взяла.

Прощайте, сестри, кращих мрій
Таїнники глибокі!
Змахніть росинки-сльози з вій,
Красуні чорноокі.

Востаннє мене обійміть,
Як сестри, дружно й міцно.
Кого образила — простіть
За слово ненавмисне.

Дружки мовчки зітхали і тихенько плакали під фередже.

— Ой тіточко Медже, як я сумуватиму за тобою! — раптом скрикнула Субан, стискаючи на грудях ручення.

З-під пурпурного дувака почулося важке зітхання. Плакала й Шафіге, закусуючи кінець фередже, щоб не почула її наречена, а Медже звернулася до неї, своєї названої матері, і заспівала другої прощальної пісні, і голос її тремтів і зривався від ледве стримуваних сліз:

В очах пов'язаних моїх
Блимають буйні сльози,
А серце в грудях молодих
Тремтить листом мімози.

Глухою ніччю став мій день...
Прощай навіки, мамо!
Я — наче обгорілий пень
Під сіткою маграми.

Так моторошно серед мли.
Гнітять думки-каміння...
Хоч іскру в серці запали
Своїм благословінням.

Ніколи Медже ще не співала з такою хапаючою за серце силою і виразністю. Це не була дзвінкоголоса іволга, ані цикада, огріта сонцем. Співала самотня, скорботна жінка, благала підтримки і допомоги.

І Шафіге не витримала: схопилася з міндера і, ридаючи, пригорнула до себе наречену.

— Медже, дитиночко моя бідолашна,— шепотіла вона, захлинаючись.— Не ремствуй. Не бійся. Адже ж Ібрагім тебе кохає і не дасть тобі загинути. Ну, а якщо Сабіха почне присікатися, вимагай, щоб він збудував собі окрему саклю, як наказує закон, або тікай просто до нас. Ми підемо до мулли, до каді [71], до улемів. Ми розлучимо тебе з Ібрагімом, якщо він не спроможний тебе захистити. Ми не дамо тебе катувати, моя горлиця.

Вона пестила пурпурний дувак, повторювала ніжні й безладні слова і довго не могла відірватися від Медже, хоч тричі стукав у двері Ахмет і час було вирушати.

Кінець кінцем отямилася Шафіге, опустила фередже і відступила до вікна. Ввійшов Ахмет і мовчки підперезав Медже срібним поясом [72].

І з сльозами в голосі заспівала Медже, звертаючись до брата, як до рідного батька, своєї третьої і останньої пісні:

Прощай, татуню! Невідомі
Шляхи сповила ніч і мла.
Востаннє в рідному я домі
Твій хліб солодкий зажила.

Трояндy з гілки відломило.
Вже їй назад не прирости.
Прийду колись під стріху милу
Згадать дитячії часи.

Та стану вдома я чужою...
Прощай, дитинство, рідний дім!
Завжди, і в щасті, і в покою,
Все сумуватиму за ним.

Не вперше чув Ахмет ці зворушливі слова, та тільки зараз зрозумів всю їх правдивість і глибину. Щось підступало йому до горла і опалило йому лице болем і соромом. Торгувався, тремтів над кожним гасене, але ні разу не замислився, на щастя чи то на горе Медже бере він ці гроші. Та думати було ніколи. І, закінчуючи обряд прощання, відповів Ахмет нареченій співучим речитативом:

Не залишай нас із сумом в серці,
Не залишай з слізьми в очах.
Спаси тебе від лиха й горя,
Могутній всеблагий Аллах!

Нехай пісок в твоїх долонях
Червоним золотом дзвенить,
І під ногою сіра жорства
Вся самоцвітами горить.

Якщо я чимсь тебе образив,—
Прости, без гніву нас покинь,
Щоб новий шлях твій сліз не бачив.
Амінь!

— Амінь! Амінь! — зітхаючи, підхопили жінки.

Медже нічого не чула. Як підрізана, впала вона Ахметові до ніг і заридала тяжко, несамовито. Її сльозами плакали в цю мить тисячі тисяч мусульманських жінок, проданих батьками у шлюбне рабство, але, звичайно, зрозуміти цього вона не могла. Тільки Горпина мовчки стискала руки під феред же, і їй здавалося, що Ахметова сакля раптом перетворилася на невільницький ринок.

Та думати було ніколи. Жінки підхопили Медже і заспокоїли її. Ахмет прочитав коротеньку молитву і вийшов, а коли жінки знову загорнулися в білі опря-

ди своїх фередже, увійшли чотири брати Ібрагімові з довгими жердинами і прибитими до них дувазарами [73]. Чотири свахи вивели наречену на середину оди, і дувазари замкнулися навколо неї в грезетовий чотирикутник. Свахи підхопили під руки Медже і повільно рушили до дверей, і пристосовуючись до їх ходи, попливли разом з ними грезетові дувазари. Медже здавалося, ніби вона стоїть на місці в барвистому наметі і тільки підлога пливе у неї з-під ніг.

На дворі вже стояла розкішно оздоблена гарба. І ось зарипіли величезні немащені колеса. Брати Ібрагімові скочили на коней, не випускаючи з рук дувазарів, і рушила гарба з нареченою, захованою серед тих же барвистих запон. Галаслива юрба поїжджан оточила гарбу. В цю мить служниці винесли подушку з окрайків і кинулися до парубків:

— Купіть! Купіть! Не дорого продаємо! Це ж щастя! — вигукувала одна з них, показуючи подушку товаришам нареченого.

— Скільки? — спинився Мураз, син Бекирів, охорошуючись перед білою примарою у фередже, наче півень перед куркою.

— Маленький золотий за велике щастя! Вже наша наречена поганого не пошиє. Цілий посаг у подушці,— зацокотіла служниця.

— Ой, дорого!

— Задурно! Дівоче серце в додаток.

— Та ти не скупися,— підштовхували його товариші.— Запашна троянда завжди колеться.

— Троянда, що віддає чадом та часником,— підібгав губи Мураз.

— Шукай собі кращої! І без тебе знайдуться покупці,— образилася служниця.

— Та добре вже... Давай, красуне. А мо', й не красуня, хто вас зна, бо доводиться вас купувати на совість, як кота в лантуху. Лови гасене,— крикнув навздогін Мураз.

— Бери, щоб тобі на ній спалося, як на шпичках держи-дерева,— спритно кинула йому служниця подушечку і сховала золотий під складками фередже.

— Муразе! Муразе! Чи довго ти там? — кликали парубки.

Мураз прискорив ходу і догнав гарбу, коли юрба молоді перехопила її на розі.

— Стій! Що везете? — питали вони, заступивши дорогу.

— Діжку квашеної капусти з перешумованою бузою,— реготали поїжджани.

— Давайте викуп!

— Не дамо! Розступись! — ревнув Мураз, наїжджаючи на юрбу.

Але молодь міцно поспіталася руками і не відступала ні на крок.

— Не бийтеся об скелі головами на радість шайтанові,— реготали вони.— Платіть викуп!

Після довгих розмов поїжджани розв'язали лантух і стали кидати у натовп дешеві хустки й рушники, але викуп здався поганим. Молодь дерла хустки на шматки і топтала ногами. Тоді свахи розв'язали інший лантух і кинули в юрбу кілька чудових іджіарів, поясів і кисетів. Молодь накинулася на них. Знялася бійка, і гарба ще довго не могла прокласти собі дорогу крізь шумну і жадібну ватагу.

— Подушка з подарунками нареченої! — вигукнув Мураз, розмахуючи своєю покупкою.— Великий золотий за велике щастя!

— Бач, який жадібний! Вистачить з тебе й півтора малих,— відповів хтось з юрби.

І під веселий сміх і жарти один з друзів Ібрагімових перекупив у Мураза весільну подушку.

Кінець кінцем гарба зупинилася. Брати Ібрагімові зійшли з коней, не випускаючи дувазарів. Свахи підхопили під руки Медже і повели її, не видиму для гостей, до її нового житла.

На порозі зустріла їх Сабіха, обсипала пшеницею, грошима і підсмаженим мигдалем, потім повела до пишно оздобленої оди і посадила на покутті. Хтось з жінок трохи підняв край дувака, і Сабіха вклала їй в рот ложку меду і масла, потім випила з майбутньою невісткою кави і вийшла, а свахи скинули з нареченої дувак, маграму і феред же, залишивши на ній тільки прозорий газовий серпанок.

Почалося частування. Сабіха хотіла засліпити гостей: жирний плов, шашлик, рижові запіканки з горіхами та цукатом змінялися ніжною баклавою, варенням, дрібним мигдалевим печивом і коржиками. Добре поласували свахи і гості, але наречена не доторкнулася ні до чого.

На чоловічій половині свято розгорталося трóхи інакше.

Вдосвіта прокинувся Ібрагім і, поки служники прибирали і оздоблювали саклю, пішов до старшої одруженої сестри, і, як годиться, намагався не показуватися людям. Там сидів він, аж доки куєв-баші [74] сповістили його про приїзд нареченої і принесли йому весільну подушечку. В дорозі її ще тричі перепродували, щоразу збільшуючи ціну, і кінець кінцем вона потрапила до Ібрагіма за цілих п'ять гасене.

Викуривши наргіле, куєв-баші повели Ібрагіма додому. За звичаєм, коли б не відбувалося весілля, взимку чи влітку, в холод чи в спеку, наречений мусив голитися і одягатися на своєму дворі просто неба. Один з куєвбашів точив на ремені бритву, другий милив мило, а голяр, провівши один раз бритвою по Ібрагімовій щоці, кидав бритву і починав танцювати. Гості стояли навкруги широким колом і плескали в долоні, відбиваючи такт, а голяр знов брався голити Ібрагіма і знов кидав бритву, щоб танцювати. Коли Ібрагім був поголений, кожен кинув голяреві на дзеркальце по кілька дрібних монет, а куєв-баші піднесли йому вишиваний рушник — подарунок від нареченої. Потанцювавши ще трохи, голяр непомітно зник, а товариші почали одягати Ібрагіма, оточивши його колом з запаленими свічками. Кожен стежив, щоб вітер не згасив його свічку, бо це вважалося за погану прикмету.

Коли Ібрагім був готовий, один з куєв-башів накинув йому на плечі шаль і запросив старого поважного родича за весільного батька. Наречений вклонився йому до землі і поцілував руку. Весільний батько благословив Ібрагіма, і куєв-баші повели його до матері. Музики вдарили марш. Куєв-баші підтримували Ібрагіма під лікті, а він не підводив очей і йшов повільно, схрестивши руки на грудях, як на молитві.

Сабіха урочисто підвелася з міндера і простягла руки над головою сина. Низько вклонився матері Ібрагім, поцілував край її одягу і обійшов гостей, цілуючи кожному руку, потім повернувсь до селямлику [75].

Підноси печива та різних ласощів стояли там на низеньких столиках вздовж міндерів, а посередині поклали три подушки на килим. На середню сів Ібрагім, схрестивши по-східному ноги, а праворуч і ліворуч від нього розташувалися куєв-баші. За звичаєм,

Ібрагім сидів нерухомо, не підводив очей і ледве чутно відповідав на привітання. І, за звичаєм, приятелі його намагалися пожартувати з ним, а куєв-баші вчасно вгадати їх жарти і захистити від них нареченого. Поки Мураз, син Бекирів, сперечався з товаришами — чий кінь кращий, один з гостей тихенько витяг з комори вудку і спритно підчепив на гачок Ібрагімову шапку. Ібрагім відчув, як оголилася його голова, але, за звичаєм, не ворухнувся. А молоді тільки того й треба. Веселий регіт залунав у саклі.

— Прогавили! Прогавили! — плескали вони в долоні.— Ну й куєв-баші! Не вміють захистити нареченого!

— Це так і їх повиносять, а вони не помітять!

— Із рота видеруть шматок!

Куєв-баші ніяково всміхалися. А той, що здер з нареченого шапку, урочисто розгойдував її на гачку і кричав, перекривляючи носіїв-вірменів:

— Риба! Риба! Дивовижна риба! Виловлена на голові Ібрагіма ібн-Алі в день його шлюбу. Кому дивовижної риби?

Куєв-баші теж сміялися, але пильно стежили, щоб вдруге чогось не прогавити. Настрій підносився. Танці змінялися співами, співи — танцями. Славетний синопський меддах [76] розповідав гостям старовинні легенди і казки, а гості курили, їли ласощі і потай від дідів пили горілку і вино, куплене в Кафі у грека-виноторговця. Але наречений весь час сидів нерухомо, не брав участі в розвагах, нічого не їв і не пив і навіть не затягувався запашним наргіле.

На жіночій половині свахи і дружки прикрашували шлюбну кімнату: натягли під стелею зіркою мотузки, а на них порозвішували найкращі шалі нареченої, її хустки, маграми, іджіари і рушники. На полицях вздовж стін розклали посуд, на міндерах — килими і подушки, а до бокової стіни присунули скриню з одягом і білизною.

Коли кімнату було оздоблено, вісім служниць внесли різні страви. Кожна служниця вклонялася нареченій, вітала її і, діставши від неї будь-який подарунок, сідала на міндер вечеряти разом з гостями.

Як ось хтось постукав у шибку. Сваха відсунула завіску, щось спитала і покликала Горпину.

Горпина здивовано підвелася і визирнула у вікно. В глибоких сутінках ледве вирізьблювалася на дворі постать хлопчика зосьми-дев'яти років. Це було циганча Челебі, якого підібрала на кладовищі Олена.

— Тіточко Горпіне,— кинувся хлопчик до неї.— Мене надіслала Кайтмаза. Я біг-біг... он подивись: всі ніжки собі позбивав до крові.

— Що трапилося? Та чого ти там стоїш у пітьмі? Йди до саклі.

Але хлопчик похитав головою.

— Не можна, тіточко. Йди швидше до Кафи. Треба врятувати дядька Панаса. Вранці мають його скарати. Кайтмаза каже, щоб ти зараз прийшла до Кафи.

— З ким ти там перешіптуєшся, Горпіне? Дивись, розповімо Нур'ялі,— кликали козачку веселі голоси.

— Олена прислала по мене,— ухильно відповіла Горпина, щоб не стурбувати Медже.— Почекай, Челебі, я зараз.

І, накинувши феред же, вийшла з хати.

— Розкажи до пуття. Та сідай, любий. Як тебе ще ніжки тримають,— пригорнула вона циганча, схвильована жахливою новиною і самовідданістю маленького посланця.

— Уранці тіточка Олена пішла до в'язниці, понесла дядькові обід, і Масуд, воротар, сказав їй, що завтра — страта. Вже й поміст будують на площі,— шепотів захеканий хлопчик.— Тіточка Олена прибігла додому така страшна. Вона рвала на собі волосся, кричала, а потім загорнулася у феред же і побігла. Я гадав, що в неї втілився шайтан, догнав її, почав плакати, а вона й каже: «Біжи до Кайтмази, а я піду до Розбійницької бухти, щоб його завтра відбили». Я й пішов, а Кайтмаза надіслала мене до тебе. Каже, що ти напевно врятуєш дядька Панаса, бо беглер-бейова жінка, Гюль-Хуррем, козачка з того ж аулу, звідки й ти... А що накаже Гюль-Хуррем, того ніхто не сміє зламати, вона заступиться за дядька Панаса... Я боявся йти, не знав дороги... Та дочка Кайтмазина хвора, і Кайтмаза не може її залишити... Тоді я побіг. Заблудився дорогою. Ледве виплутався. Я давно вже шукаю тебе по Чабан-Ташу,— зітхнув хлопчик.

Горпина вся тремтіла від хвилювання, але опанувала себе і міцно поцілувала хлопчика.

— Спасибі, Челебі. Ми ніколи цього не забудемо. А тепер постукай он в те віконце, за рогом. Там мій чоловік Нур'ялі. Поклич його на хвилинку.

Горпина бачила, як хтось розчинив вікно, як в струмені світла з'явилася постать рибалки. Хлопчик щось прошепотів йому на вухо, і за мить Нур'ялі вийшов з саклі.

— Підемо до Кафи,— кинулася до нього Горпина.— Швидше, Нур'ялі! Швидше!

І в двох словах розповіла йому, в чому річ.

Нур'ялі замислився.

— Ні, джаним [77],— відказав він.— Бігти зараз до Кафи не треба. Міську браму зачиняють в сутінках, і до світанку не пустять до міста нікого, хіба що посланця падишахового. А морем дістанемось до Кафи за годину, бо вітер дме ходовий. Проте треба зараз відшукати Олену і на світанку вирушити разом із нею. Сиди тут, а я піду до Розбійницької бухти, аж до самого Каракаша.

Горпина мимоволі здригнулася.

— Адже ж вони тебе заб'ють, Нур'ялі! Я не пущу тебе! Підемо краще до Кафи і почекаємо Олену під міською брамою.

— Та в Кафі є дванадцять брам, і невідомо, якою з них вона повернеться й коли. Не бійся за мене. Розбійники страшні багатим, а не бідним, як ми.

— Я тебе не пущу! Мені боязко. Болить мені серце. Люди сміються, танцюють, а ми з Медже сидимо, наче смерть свою чуємо.

— Та як тобі не соромно, Горпіне! Хіба можна дбати за себе, коли Панаса мають стратити?! Глянь на Челебі, маленького хлопчика; адже ж нічого не побоялася дитина.

Горпина почервоніла, похнюпилася, потім звела на нього вогкі очі.

— Іди,— прошепотіла вона.— Щасти тобі Боже, мій любий.

— А ти йди до саклі і нікому не кажи про страту, бо під час весілля чуже лихо причепливе, як болотна пропасниця. Нема чого накликати лихо на нашу Медже.

Давно вже зник у темряві Нур'ялі, а Горпина все стояла нерухома й безмовна.

У вікнах селямлику миготіли тіні танцюристів, лунали вигуки, співи і регіт. Ніч була темна, зоряна. На заході золотавився ріжок місяця. Пахло морем і виноградни-

ками, дзюрчали нічні цвіркуни, і розсипані по узгір'ю вогники Чабан-Таша горіли тепло, рівним, ласкавим світлом.

— Де ти була? Що трапилося? — зустріли Горпину татарки. І Горпина мимоволі зраділа, що обличчя її під фередже.

— Олена надіслала по мене. Є дуже спішна робота,— відказала вона і сама здивувалася, як просто це вийшло. І міцно стиснула руку Челебі, щоб він не зрадив її. Але хоч який малий був Челебі, він одразу її зрозумів і сором'язливо тулився до неї.

Горпина мовчки сіла біля нареченої. В думках ішла вона поруч Нур'ялі стрімкими гірськими стежками, де так легко оступитися і впасти у прірву навіть удень, ішла до тих, кого з жахом і ненавистю згадують багатирі-кафяни, і холод обсипав їй спину. Потім перенеслася вона на карасубазарський шлях, до білої Олениної хатки, де знайшла вона стільки теплоти у важкі хвилини життя,— і соромно стало Горпині сидіти в оздобленій саклі, серед чепурних і веселих гостей, слухати співи і ласувати, коли в Олени таке невимовне горе.

Хотілося піти додому, лишитися самій, і Горпина щиро зраділа, коли прокинувся маленький Юсуф і заплакав пронизливо й лунко. Принаймні це пристойна причина.

МУДРИЙ СЕЇД

Замовк вечірній співучий азан. Сонце падає у море, як золотий достиглий плід з нахиленої гілки, і, розтоплюючись у хвилях, заливає узмор'я сліпучим блиском. І горбаста зибінь кольору темно-бузкового аметиста вкривається його золотом, а хвилі падають на сіру жорству і шепочуть щось задумливе і дрімотне.

Вузенькою стежкою вздовж берега поспішає старий дід у зеленій чалмі і подертому брудному халаті. Ханькова пляшка теліпається у нього на поясі, бурдюк — за плечима. І не добереш: чи то жебрак, чи то дервіш [78], а може, і мандрівний перський казкар, що усолоджує слух знавців старовини легендами й дивовижними казками, фантастичними і строкатими, як візерунки хорасанських [79] килимів.

Довго сидів старий з якимсь обірванцем у маленькій затоці біля Карадагу. Щось креслив на білій баранячій лопатці, потім накинув на плечі бурдюк і рушив до Кафи, а той стрибнув у човен і помчав у море, де далеко-далеко майоріли в зибіні якісь чорні крапки, наче макові зерна.

Поспішає старий. Треба потрапити у Кафу до присмерків, поки не зачинять міські брами. І, побачивши важкі зубчасті мури, прискорює він кроки, хоч болісно б'ється старече серце і щось хрипить і клекоче в грудях.

Але, наближаючись до брами, старий притишує ходу. Повільно перебирає він коралове сюбхе, опускає повіки і ховає під ними жвавий запитливий погляд.

Воротарі вже взялися за рипливі ворота.

— Проходь, святий отче! — окликнув його головний воротар.

Старий не підвів очей і повільно й поважно пірнув під склепіння. З важким брязкотом грюкнула за ним брама. Тоді він спустив на землю бурдюк і, схрестивши руки на грудях, нахилив голову:

— Хай буде благословення Аллахове з вами довіку! Дайте ночівлю смиренному сеїдові [80], нащадку пророка, який повертається з хаджу [81] і несе святу воду з джерела Зям-Зям [82], бо немає у Кафі місця, де міг би він схилити свою мудру голову.

Дати притулок нащадкові пророка — велика честь, але після повстання отаман залоги, Гусейн-ага, карає киями за кожне порушення військового статуту, а за статутом не дозволяється пускати сторонніх людей до вартівні.

— Пробач, святий отче,— низько вклоняється воротар.— Дозволь провести тебе до хана [83] Бекирова або до караван-сарая. Брудно й бідно в нашій чатівні.

— Знаю, сину,— поважно хитає головою старий.— Але минулої ночі з'явився до мене ангел і наказав заночувати у першого чоловіка, який звернеться до мене у Кафі. «За це,— казав він,— воздасться тій людині сторицею, бо в іншому світі, де нема ані злиднів, ані бруду, ані хвороб,— я стану воротарем біля райської брами, як він вартує у Кафі».

— Хай буде воля Аллахова! — збентежено відповів воротар.— Наш притулок і наша вечеря до послуг твоїх, святий отче, тільки благаю тебе, прийди до нас трохи згодом, коли Гусейн-ага перевірить чатівні, брами і вар-

ту, тому що хоч він і правовірний і виріс під сяйвом Блискучого Порога, але ж він присікається до нас, як невірний собака.

Сеїд поважно хитнув головою.

— Знаю, сину, бо око святого бачить думки людей, як ти бачиш каміння крізь хвилі морські. Я прийду згодом, коли зайде молодий місяць, а поки що залишу у вас свій бурдюк.

Воротар обережно взяв бурдюк і ханькову пляшку, затулену брудною ганчіркою, а старий рушив далі вздовж вулиці і зник десь за рогом.

Готувалася Кафа до сну. Брязкаючи важкими кайданами, проходили вулицями міські невільники, повертаючись з портових доків та каменярень. На ніч заганяють їх у сухі колодязі, облямовані каменем. Білі примари в передже востаннє виповнювали на площах біля водограїв свої вузькошиї кунгани і зникали у вузьких щілинках завулків, серед кам'яних мурів і скель. Крамарі зачиняли крамниці, в кав'ярнях матроси-франки ще грали в кості і пили санторінське вино, але сивобороді татари вже розійшлися по саклях, і кафеджі [84] поприбирали їх наргіле і недопиті чашечки кави. По дворах шкварчали по жаровнях смажені риба і м'ясо, міцно приправлене часником і запашним корінням, рипіли гарби кара-татар, що залишилися ночувати у місті, а в порту бриніли тремтячим дзвоном мандоліни італійських моряків.

На головній вулиці сеїд притишив ходу. Відчувалося, що місто він знає добре. Він не дивився навколо з цікавістю мандрівника, проте уважно придивлявся до людей і зокрема до яничарів, спагі і міської варти, пізнаючи їх полки і загони по куцинках, чалмах і пряжках на них.

Вздовж мурів медресе [85] і палаців франкських банкірів і крамарів старий сеїд дістався такіє [86], монастиря дервішів. Цехові ремісники виходили з такіє після вечірньої молитви, змарнілі від втоми довгого робочого дня, і, замість розійтися по домівках, відпочити і повечеряти, звертали в один бік, похапливі й роздратовані.

— Куди ви поспішаєте, сину мій? — спитав сеїд кремезного чинбаря у шкіряному фартусі.— І чому були ви в мечеті в брудному робочому одязі і не вчинили належного обмивання?

— Спитай нахипа, святий отче,— йому видніше,— з люттю в очах, але з звичайною чемністю відповів чинбар.— Ми поспішаємо на зикр [87].

Він, певно, боявся спізнитися, і сеїдові запитання затримували і дратували його.

— А де відбудеться ваш зикр? — вів далі старий і повільно гладив свою бороду, як належить священній особі.

— Тут, біля мечеті Біюк-Джами,— кинув чинбар і рушив далі, але зненацька спинився.— Якщо тобі цікаво, я тебе проведу,— додав він трохи привітніше,— бо видно, що ти не з тутешніх.

І, притишуючи поквапливу ходу, повів сеїда колінкуватими завулками, де навислі балкони мало не торкалися один одного і перетворювали їх на темні тунелі.

Сеїд ішов за майстром не зовсім певною ходою. Відчувалося, що він хоче потрапити на зикр, але якась турбота його затримує. Проте думати було ніколи: чинбар переступив поріг низенького будинку, що виходив на вулицю глухим муром без вікон, і, пройшовши вогким і темним переходом, ввів його у низьку залу, де підлога і стіни були вкриті килимами з вишитої татарської повсті. Вздовж стін тяглися низькі міндери, а посередині яскраво жевріла жаровня, повна жару, і лежали подушки для шейха. П'ять висячих олійних ламп світили тьмяно і димно.

Сеїд сів на міндер серед ремісників, схрестивши по-східному ноги. Його пильний, запитливий погляд блищав з-під повік, а вухо жадібно ловило уривки розмов:

— ... Завтра страта... Опівдні... На площі, біля цитаделі. Невже ж їх не помилують?

— Та де ж там!.. Це тільки втішали жінок, щоб не плакали. Ще й нас примусять дивитися на їх смертні муки...

Коли входили дервіші і прямували у бокові двері, розмови уривалися, а коли вони щезали, знов починалися перешіптування:

— Жінка шевця Мустафи передчасно родила біля темниці, довідавшись про страту... Мало не зійшла кров'ю.

— А Олена Панасова побігла у Розбійницьку бухту по допомогу.

— Спритні вони, ці козачки, та тепер ніхто крім Аллаха не зможе їх врятувати. Навіть розбійник Кара-

каш нічого не вдіє. Абдул стягнув до міста яничарів і спагі.

— Ще й очаківські галери ось-ось мають з'явитися.

Сеїд зиркнув на співрозмовників і знов опустив повіки, перебираючи сюбхе, а ремісники раптом помітили його зелену чалму і розгублено відсунулися, підштовхуючи один одного, щоб хтось не бовкнув зайвого при ньому.

Та за мить знов починали перешіптуватися стривожені і роздратовані люди.

Але раптом розмова згасла, як свічка від протягу. Звідкись, начебто з-під землі, почувся удар великого турецького барабана і протяглий спів. Склепінчасті двері вглибині розчинилися, затремтіли в них мінливі відсвіти вогнів. Ремісники, що юрбилися посередині, нашвидку розташувалися по міндерах і просто на підлозі. В дверях показалася урочиста процесія. Вона повільно підіймалася з підземелля з старим сивобородим шейхом на чолі. Ішов він тихо і урочисто, з великою восковою свічкою в дерев'яному шандалі, і своїм профілем з гачкуватим носом нагадував хижого птаха. За ним йшли парами дервіші — всі з запаленими свічками. В першій парі виступали найстаріші сивобороді мюриди, а хлопчики років п'ятнадцяти, що тільки приймали перше висвячування або готувалися до нього, замикали процесію. Ритмічно й глухо зітхав барабан. Спів невгавав. Шейх сів посередині зали на подушку, а всі учасники зикру вишикувалися у дві шеренги, обличчям одна до одної. Яскраво палали в їх руках високі воскові свічки.

Спів несподівано урвався. Дервіші нашвидку роззулися і сіли, схрестивши ноги. В одному кінці їх лав розташувалися флейтисти і барабанщики, в другому — шейх. Флейтисти приклали до губ свої інструменти — і полилася протягла дивовижна мелодія, сповнена тоскною одноманітністю пустинь і містичним екстазом пустинників. Ритм все прискорювався, поки з останнім вигуком «Аллах» ущухло все.

Тоді служники винесли жаровню, повну жовтогарячого вугілля, чотири бубни і цимбали. Поки музики розбирали інструменти, шейх зробив якийсь рух, і дервіші наче прокинулися від своєї урочистої нерухомості, запалили люльки, заговорили. Зарухалися й глядачі, і сивобородий сеїд почув, як один з них прошепотів сусідові:

— А все ж таки і ми залляли їм сала за шкуру. Хай пам'ятають, що з одного осла не можна дерти три шкури.

— Тихше. Почує... отой сивий,— обережно підштовхнув його сусід, і обидва замовкли.

Аж ось махнув рукою шейх — і знов усе завмерло. Глибокі кишені проковтнули недокурені люльки, і знову кам'яніють один проти одного два ряди зикирів, фанатичних і нерухомих.

Шейх уголос прочитав тарик [88], перерахував усіх шейхів, від засновника ордена дервішів Ахмета-ель-Рафана аж до присутнього дервіша, і замовк. Тоді полинула тиха співуча мелодія, і дервіші почали ритмічно похитуватися з боку на бік і нахиляти голову то до одного, то до другого плеча, повторюючи одне слово «Аллах». Флейти співали повільно й ніжно, але ось вступили в оркестр бубни, потім цимбали. Музика грала все швидше й гучніше і нарешті заглушила ридаючі зітхання дервішів.

Раптом один із них схопився з місця, скинув чалму і почав танцювати, посуваючись з заплющеними очима проміж обома рядами зикирів з кінця в кінець і низько вклоняючись при кожному повороті. Флейти замовкли, тільки бубни і барабани продовжували свій ритмічний гуркіт.

— Скла! — крикнув дервіш і простер руки до шейха.

Той узяв кусок шибки, розбив його об внутрішню поверхню цимбалів і подав танцюристові. І дервіш почав пхати його собі у рот, гризти, жувати й ковтати, танцюючи проміж рядами. Кілька дервішів теж набрали пригорщі склянок і стали їх їсти. Коли все скло було поїдено, служники внесли залізні палички, обмотані бавовною, і саган з маслянистою чорною рідиною. Була це звичайна нафта, здобута у Закавказзі і відома ще з давніх-давен перським вогнепоклонникам. Служник вмокнув бавовну у нафту, запалив і подав шейхові. Відкинувши голову, шейх став тушити бавовну у своєму горлі. Зашипіла слина, засмерділо підсмаженим м'ясом, а він все тушив паличку за паличкою без стогону, без виразу болю.

Сеїд забув свій сан і поважність. Жадібно витягнувши шию, стежив він за рухами шейха, наче дитина, якій розповідають чарівну казку. І коли б присутні не так захопилися видовищем, вони були б, певно, здивовані,

чому хаджі в зеленій чалмі так захопився звичайним зикром.

Коли шейх загасив останню паличку в своєму горлі, служник зібрав їх на піднос і вийшов, а один з зикирів випив нафту, наче п'яниця чарку вина.

Тим часом розпалилися до червоного застромлені в жаровню залізні прути. Шейх прочитав коротеньку молитву і торкнувся дервіша праворуч від себе. Дервіш мовчки підвівся, узяв один з прутів і почав лизати червоне залізо. Було чути, як шкварчить слина на його язику. А шейх вже простягав другий прут дервішеві, що сидів ліворуч. І той покірливо підвівся і теж став лизати полум'яночервоний метал. Потім перший дервіш застромив собі прут у рот і тримав його там, аж поки залізо потемнішало і шейх наказав покласти його на піднос.

Прибравши прохололі прути, служник вніс стіл з розкладеними на ньому шаблями й кинджалами. Шейх махнув рукою, і двоє дервішів піднесли і показали їх глядачам. Помацав їх і сеїд у зеленій чалмі, провів пальцем по гострому лезу і похитав головою:

— Недовго проживе невірний, коли йому застромлять у груди такий кинджал.

Шейх ще раз махнув рукою. Протяглий спів урвався. Шейх схопився на ноги і став здирати з себе одяг. Оголивши себе до пояса, він конвульсивним рухом схопив дві шаблі, підвів їх над головою так, щоб леза схрестилися на потилиці, і почав тихо ходити взад і вперед поміж дервішами. Пройшовши так шість разів, він зненацька спинився і крикнув зикирам:

— Моліться за мене!

І, скоряючись його слову, дервіші низько схилили голови і стали тихо молитися. Прочитавши три молитви, вони замовкли. Довго тривала напружена пауза, коли ось, звернувшись до кибли[89] і вигукнувши «Аллах», шейх з огидним виттям всадив леза в своє заголене черево. Обману не було: леза встромилися в кишки і чітко вирізьблювалися на виснаженому, схудлому тілі. Шейх ліг на спину, і двоє кремезних дервішів наступили ногами на держаки, потім обережно витягли їх і кинули на підлогу. Шейх підвівся на ноги і, хитаючись, пройшов на своє місце, поки дервіші встромляли собі кинджали в руки, ноги і язики.

А служники вже вносили кактус, відомий своєю надзвичайною гіркістю. Один дотик язика до нього викликає невгамовну блювотину. Шейх відламав м'ясистий листок і дав його одному з зикирів. Той став його жувати, як звичайний салат. Всього листка він, правда, не з'їв, бо раптом вдарили барабани. Це був знак закінчення зикру.

Дервіші схопилися на ноги і кинулися до своїх мештів і папуч з похапливістю акторів після набридлої їм вистави. Це не були люди, оце тільки охоплені релігійним екстазом, а штукарі-ремісники, що показують глядачам свою майстерність.

Глядачі теж мовчки підводилися з міндерів і розминали закляклі ноги. Підвівся і сеїд в зеленій чалмі і рушив на вулицю разом з юрбою. І знову почув він у темряві уривчастий шепіт:

— Ех, коли б тепер козаки!.. Вони б врятували стратенців. Бо ж серед них є сила невільників і вільновідпущених.

— Ех, не кажіть... Як їм тепер там, у в'язниці... Знають, нещасні, що вранці кінець.

— А де вони сидять? — спитав сеїд.

— А тобі що? — огризнувся кремезний коваль, але, побачивши сиву бороду і зелену чалму улема, злякано відсахнувся:

— Пробач, святий отче, не роздивився у пітьмі. Сидять вони в темниці під вежею святого Климента, як звуть її невірні гяури.

І певний того, що сеїд розповість нахипові все, додав, удавано зітхнувши:

— Жахливі вони злочинці, що й казати... Але шкода жінок та дітей: вони, бідолашні, ні в чому не винні.

І, скориставшись з темряви, шугнув у знайомий завулок, подалі від зеленої чалми.

Місяць схиляється на захід, золотіє, втрачає чітку металевість контурів. Високо блищать у зоряному небі Стожари [90], і, глянувши на них, сеїд розуміє, що наближається північ.

Безлюдно і тихо на вулицях. Тільки блукають собаки по смітниках, гризуться за кістки, гарчать і гавкають один на одного. Рідшають вогні. Здається, наче кам'яні обличчя будинків заплющують втомлені очі і міцніш пахне морем, туєю і полином. Ніч очищає повітря від

смороду, обвіває місто свіжим і чистим подихом моря, несе забуття, мрії, сон.

Тьмяно блимає каганець у чатівні біля воріт святого Антонія. Воротарі чекають на старого сеїда.

— Та чого там! Певно, він вже не прийде,— твердить один з них, роззуваючись.

— Якщо сказав, що прийде, то й прийде,— спинив його головний воротар.— Лягай собі спати, а ми почекаємо.

— Ну й чекай,— буркнув перший з воротарів.— Цілий день нема спокою. І вночі вже не виспатися...

Владний стукіт урвав його міркування.

— А ми гадали, святий отче, що ти вже не прийдеш,— казав старий воротар, вітаючи гостя.

Сеїд похитав головою.

— Я затримався на зикрі, як належить особі моєї гідності, бо я є мюрид найвищого висвячення.

Воротарі збентежено перезирнулися і з низькими поклонами посадили сеїда на міндері. Старший приніс глек води і миску — обмити йому ноги. Сеїд був задоволений з такої пошани. Він скинув подерті мешти, з насолодою підсунув свої кістляві й брудні ноги під срібну цівку води і, поки воротар старанно мив і витирав їх чистим рушником, вів далі напутливо і урочисто:

— Але те, що тут вважають за зикр, є жалюгідна подоба зикрів Медіни [91] і Мекки. Там шейх проколює собі не тільки кишки, а й серце, і кожен бачить, як воно тріпоче під ножем, наче ластівка, пробита стрілою. А це що... Здрібніли люди... А за моїх часів було значно краще, особливо там, де проходили мої юнацькі роки.

— А звідки ж ти, святий отче? — урвав молодший воротар.— З твоєї вимови чути, що ти не татарин.

Сеїд обурено насупив кострубаті брови.

— Рано відлучила тебе мати, коли ти роззявив рота передо мною. Не личить молодшому розпитувати старішого, а господареві — гостя.

Воротарі збентежилися, а юнак зашарівся по плечі і низько схилив голову.

— Пробач, святий отче... Він з чабанів, виріс на Яйлі, серед отар та чабанок. Де йому знати звичай,— заговорив старий воротар.

Сеїд відповів не одразу.

— Ваша правда, бо з великого вимагають багато, а з малого — мало... Я й сам хотів вам сказати, що я не тутешній. Чимало бачив я земель і міст, і країн правовірних, і країн гяурів. Але нема під сонцем країни, кращої від Криму, і кожен, хто тут народився, мріє жити і померти на батьківщині або принаймні прийти та лягти у рідну землю по смерті.

«Прийти по смерті». Та хіба ж це можливо?! Чабанський син вже й рота розкрив спитати, що це означає, та вчасно схаменувся і опустив очі, а сеїд задоволено й поважно гладив сиву бороду.

— Бачу я, що не зрозумілі вам слова мої,— вів він далі,— і подібно до того, як гріх пройти повз жебрака, не кинувши йому хоч будь-якої милостині,— не пройду я повз вас з світочем знання, не кинувши вам його іскорки.

Він помовчав з хвилину, щоб краще підкреслити значність своїх слів, потім заговорив співуче, наче меддах під піддашшям кав'ярні, або казкар, що усолоджує слух свого господаря.

— Було це давно-давно. Ще хан Хаджі-Герай [92] не прийняв влади над Кримом, коли жив в Ак-Мечеті [93] султан Асіз. Старий був Асіз, і коли вийшло йому сто років, пішов він у хадж, у святу землю, вклонитися гробниці пророка і чорному каменю Кааби [94]. Дуже любив Асіз свою землю і над усе боявся вмерти на чужині. І трапилося те, що так лякало Асіза: поласився розбійник араб на скарби Асізові, забив він його на дорозі, відтявши йому голову ятаганом. Поховали забитого пілігрими в пустині, але першої ж ночі підвівся Асіз з могили, узяв під пахву відрубану голову і пішов додому. Довго ішов мертвий Асіз горами й пустинями, але не тліло і не розкладалося від сонця і спеки мертве тіло його. І ось прийшов він до рідного краю, а тоді саме була осінь, коли низько хилиться гілля під вагою плодів і горіхів. Біля кладовища, де покоїлися батьки й діди Асізові, росло чимало горіхів. Хлопчики збивали їх довгими жердинами, сидячи верхи на гіллястих деревах. Побачивши мерця з головою під пахвою, вони попадали від жаху на землю, а мрець як зайшов на кладовище, так і провалився, наче земля стала під ним рідкою, як хвиля у морі. І раптом виросло над ним тюрбе [95] з білого й зеленого мармуру, яке й зараз можна побачити на кладовищі край Ак-Мечеті. Хлопчики

згодом очуняли, пішли розповіли всім про те, що бачили, і шейхи оголосили Асіза святим і до цього часу шанують пам'ять його.

Сеїд замовк. Мовчали й воротарі, вражені легендою, а син чабана сидів на підлозі проти сеїда з широко розплющеними очима і все хотів щось спитати, та не наважувався, щоб знову не розгнівати гостя.

Один з воротарів розігрів баранячу чорбу, налив повний саган і, низько вклонившись, поставив його перед гостем.

Сеїд зголоднів. Вечеря була дуже до речі.

— Та я й забув,— зненацька пригадав він.— Я залишив у вас бурдюк і ханькову пляшку з Мекки. Де вони?

— Ось вони, святий отче,— подав їх чабанський син і низько вклонився шейхові.

— Оце вода священного джерела Зям-Зям,— пояснював хаджі, відсунувши саган.— Вона рятує від головного болю, від ворожого ока, зціляє ломець і допомагає жінкам у пологах. Тому, хто вип'є ковток, відпущено буде чверть гріхів. Одна ложка цієї води коштує тисячу аспрів, але тому, що я прийшов до вас з наказу Аллаха, я дам вам повну пляшечку. Бережіть її, як зіницю ока, на випадок хвороби та інших лих.

Воротарі подякували і обережно відлили води у манюсіньку пляшечку, а тим часом сеїд розв'язав свій бурдюк і звернувся до гостинних хазяїв:

— А тут у мене інша вода,— не свята, але така, що від неї запалюються жили вогнем і найнещасніша людина забуває горе. Це — горілка, вода життя, як звуть її невірні франки. Дайте чарочки, діти мої. Випийте разом зі мною.

Воротарі розгублено і збентежено переступили з ноги на ногу. Хоч і заборонено правовірним пити, але пили вони потай від мулли і суворого Гусейн-аги і солодке грецьке вино, міцну козацьку горілку, але хіба можна про це сказати духовній особі! А що, коли він їх випробовує?..

— Ну? — повторив сеїд.— Чи то нема у вас чарок?

— Пробач, святий отче,— вклонився старий воротар.— Адже ж каже мулла, що жахлива кара впадає на п'яниць. Як же ти дозволяєш нам пити?

— Мулла казав, що за пияцтво належить правовірному страта,— додав чабанський син, жадібно позираючи на бурдюк.

— Оце вірно,— хрипко вкинув воротар, що довго жив серед козаків і скучив за міцною горілкою.— Так налякав нас мулла, що спину обсипає морозом. Навіть і дивитися на неї боязко.

Сеїд задоволено нахилив голову.

— Вірно, діти мої. Мулла, як обережний отець, боїться дозволити те, що може пошкодити його пастві, якщо не дотримуватися певної міри. За пияцтво у місяць рамазан [96] карають смертю. Карають і тоді, коли людина сп'яніла до нестями і виставляє очам правовірних свою провину. Але чи бачили ви колись такі страти?

— Сказати по совісті,— ніколи,— почухався старий воротар.

— Навіть людей не знаємо таких, хто б бачив на власні очі,— щиро вкинув чабанський син.

— Ото ж воно й є! Бо упитися надміру — злочин, а перекинути чарку-другу — ніхто не вважає за гріх. Не сказав би тоді пророк у четвертій сурі [97]: «О правовірні, не моліться, поки ви п'яні. Дайте хмелю розвіятися у вас в голові, щоб розуміти слова молитви». От і подумайте. Коли б пророк вважав, що пияцтво такий великий гріх, він сказав би грізно, як належить грізному обличителеві: «Горе вам, правовірні, що вкушають від п'яного питва, бо поразить вас меч гніву мого і дожене полум'я помсти моєї» або щось подібне. Але ж такого вірша нема ані в Корані, ані по інших книгах Святого Письма. Та й тільки ви так дотримуєтесь закону: подивилися б ви, як пиячать у Стамбулі! Там шинок на шинку, тільки гяурам продають вино і горілку відкрито, а правовірним — потай. А яничари! Та вони випивають більше вина, ніж є крапель у хвилях Босфора, навіть самі шинкують біля Адріанопольської брами [98], а кожний новий падишах тільки поновлює про людське око закон і накази проти пияцтва, а насправді, як пили, так і п'ють люди собі на здоров'я.

Той, що довго жив серед козаків, задоволено всміхнувся і підсунувся ближче до гостя.

— Тоді дозволь спитати, святий отче, як відрізнити п'яницю від людини напідпитку? — спитав він обачно.

— П'яниця, сину мій,— охоче пояснив сеїд,— не може відрізнити чоловіка від жінки і до того ж сам визнає себе за п'яного. А хто запевняє, що він не п'яний, а тільки під чаркою, той не п'яниця і не злочинець.

Воротарі розреготалися.

— Оце чудово!.. Ось що значить добре знатися на законах! Спасибі тобі, святий отче! Все ти нам пояснив, як маленьким дітям, хай благословить Аллах твою мудрість!

Тепер навіть воркотливий воротар, що збирався спати перед приходом сеїда, задоволено посміхався, але одне питання турбувало його.

— А чи то правда, святий отче, що не можна пити вина, а саму тільки горілку, здобуту перегоном крізь вогонь, бо вогонь очищає нечисте?

І знов задоволено хитнув головою сеїд.

— Вірно, сину мій. Слушно сказано. Міцна в тебе голова, як бачу. Недурно бачив я пророчий сон, бо потребували ви, щоб добре вас напутити на справжню путь. А тепер,— урвав він сам себе,— давайте чарки. Я перший вип'ю з вами во славу Аллахові і пророка його, бо не тільки словом, а й ділом можу я довести свою правоту.

— Давай чарки, Садиче. Швидше! Ось вони там, на полиці, під мідним саганом,— заметушилися воротарі.— Та підігрійте ще трохи чорбу, і коржів тягніть з торбинки.

Сеїд перший перекинув свою чарку під вуса.

Випили й воротарі, задоволені, що віднині можна пити без перешкод. Чабанський син з незвички захлинувся міцною горілкою. А горілка була стара, густа і маслянисто, настояна на запашному зіллі, і така міцна, що забивала дух навіть звиклій людині.

— Ну й горілка! — крекнув колишній киянин.— От такою колись напоїв нас полковник Книш у день своїх заручин. В жодному шинку не знайдеш такої.

— Вірно, сину мій! Але мені, як мудрому шейхові і нащадкові пророка, личить пити її з своєю паствою,— підтакнув сеїд і знов наповнив спорожнілі чарки.

Ніхто з воротарів не відмовився. Приємна млость розлилася по їх тілу. Стало весело. І старий воротар радісно стукнув себе кулаком по коліну.

— От не сподівався, що ти нам даси стільки радості, святий чоловіче! — бовкнув він з одвертістю п'яного.— Присягаюся бородою пророка! Не полюбляю я вашого брата, святенників, бо вони або милостиню канючать, або кишки з людей мотають казаннями. Один ти такий добрий знайшовся.

— Ну, то й вип'ємо, щоб усі мулли та хаджі приносили серцям правовірних саму лише радість,— весело обізвався сеїд.

І втретє налив у чарки старої міцної горілки. Порожнів казан за гарячою чорбою, від коржів залишалися самі крихітки. Чабанський син дістав з полиці грудку халви замість заїдки. В голові йому шуміло. Хотілося танцювати й співати чабанських пісень, складених у горах під дзвін весняних струмків, заграти на зурні, як шелестять старі гірські буки і смереки під шорсткою долонею вітру, як гуркотить перший весняний грім, як шумують протоки, народжені зливою.

— Гайда! Гайда! Гайда! — завів він міцним баритоном, виплеканим морськими і гірськими вітрами.

А колишній киянин, забувши, де він, підставляв під бурдюк спорожнілу чарку і бурмотів, плутаючи татарські і козацькі слова, принесені на батьківщину:

— Хай благословить тебе Аллах, панотче, за мудрість твою, бо оці всі бісові мулли та улеми такі ішаки та падлюки, що від їх казань у кожного чесного правовірного горло пересихає з горя, наче шкура порожнього бурдюка.

— Вірно, сину мій! Пий! Удовольняй спрагу свою,— підливав йому сивобородий сеїд, залишаючи свою чарку порожньою.— Давайте і ви свої чарки, діти мої.

І знов лилася крізь вузьку шийку бурдюка пекуча горілка, з присмаком м'яти і чаполочі.

— От...тче с-святий,— посувався до гостя старий воротар.— Хай буде б... благословенна хвилина, коли переступив ти наш... поріг. Дозволь поцілувати твою руку.

Сеїд пригортав до себе його п'яну голову і знов наливав йому повну чарку. Син чабана танцював посеред чатівні, плутав ногами і натикався на міндери та на товаришів, що сиділи по-турецькому навколо низенького столика. Від солодкої халви їх нудило. Хміль усе міцніше туманив свідомість. Не пам'ятаючи ані міри, ані числа, спорожняли воротарі чарку за чаркою, і горілка валила їх з ніг, а чатівня крутилася в очах, як у дервіша під час його танцю.

— А ми не п'яні? — чіплявся до сеїда колишній козацький невільник.— Скажи, святий отче? Га?

— Та які ж ви п'яні! Сам подумай. Адже ж ти добре пам'ятаєш, що ти чоловік і що в тебе є жінка,— заспокоював його сеїд.

— Авжеж... Ще й дві жж... жінки. А я ч... чо... ч... чоловік,— бурмотів воротар.— А т... ти — ч... чудова... л... л.... лю... людина. І дай я т... теб... бе... п... поцілую, хоч ти й п... падлюка, як усі м... мулли і святенники...

— Ну, то й вип'ємо за нашу щиру дружбу,— подав йому нову чарку сеїд.

І воротар давився жагучою рідиною і говорив, втрачаючи рівновагу.

— А в... всіх в... ваших м... мулл та... сс... се... їдів т... треба геть повидушувати, бо ссуть в... вони нашу кров... Аркан на шию, т... та у море... У мор... ре...

Один сеїд був тверезий. Пересипаючи свої слова ім'ям Аллаха і пророка його, сурами з Корана і різними реченнями, наливав він нові чарки, і бурдюк його ставав плоский і зморщений, наче подушка, з якої вибрано три чверті пуху.

Син чабана звалився на мату і спав, уткнувшись носом у чиїсь ноги. Старіший воротар очманілими очима дивився в одну точку і мимрив щось невиразне.

— Лягай, сину мій. Ти втомився. Я повартую за тебе, бо наказує нам Аллах дати спочинок знесиленому,— умовляв його сеїд,— а перед тим випий ще чарочку, щоб приснились тобі райські гурії [99] і плоди дерева гільлюн, що приносять нам щастя і забуття.

Воротар уперто хитав головою.

— Не хочеш, сину? Ну, так я допоможу тобі,— сказав сеїд, опускаючись поруч із ним на міндер.

І раптом спритним рухом встромив йому під лопатку кинджал.

Воротар впав не писнувши. Щось булькало і хрипіло у нього в горлі, скипало на губах кривавою піною: старий сеїд влучив просто в серце.

Тоді, забувши свою поважність, він скочив з міндера і почав в'язати п'яних воротарів.

— Підете тепер пити горілку до нас на хутори,— бурчав він, затикаючи їм ганчірками рот і скручуючи руки за спину.— Ну й мороки було з вами, бісові татарюги! Всі кишки мені повимотували.

І наче у відповідь йому, заспівав півень за кафськими мурами. Сеїд схопив ключі, вийшов з чатівні і крикнув пугачем. І знов заспівав півень по той бік зубчастого муру.

— Слава тобі, Господи! Якраз встиг,— зітхнув він і кинувся до брами.

Тремтячими від хвилювання руками встромив він ключ у замок і навалився на нього всією силою, але чи то старечі руки були надто слабі, чи то він хвилювався — не піддавався замок. Сеїд озирнувся. Помітив якийсь ціпок, схопив його, встромив у кільце ключа і крутнув. Грюкнув важкий засув, але розчинити ворота неставало сили.

— Та допоможіть з того боку, панове! Бачите, сам не здужаю,— крикнув він, захекавшись.

Чиїсь міцні плечі навалилися знадвору, і, брязкаючи і риплячи на всі голоси, розчинилася міська брама. На порозі стояли Свиридович, Танцюра, Корж і кількадцять козаків.

— Ну як? — спитав Свиридович.

— Сплять, як ведмеді під Різдво,— підморгнув сеїд і скинув чалму.— Усіх звалила бісова горілка. Не писнули.

— А панна Настя?

— Є наша ясочка. Сидить у беглер-бейовому палаці, чекає не дочекається нашого батька. Вже коли старий Карпо узявся когось розшукати,— то хай це буде піщинка на морському дні — відшукає її старий кобзар,— задоволено казав Карпо.— Бо,— додав він повільно і урочисто тоном східного пророка,— бачить він думки і наміри смертних, осяяний мудрістю Аллаха і пророка його, як ви усі бачите валуни і дрібну жорству крізь хвилі морські.

Старшина мимоволі розреготалася, але думати було ніколи.

— А як біля інших воріт? — спитав Свиридович, розглядаючи при світлі каганця баранячу лопатку з планом Кафи.

— Біля морських воріт циганка Кайтмаза підсипала воротарям сонного зілля і має теж відчинити ворота. Вона не зрадить: за п'ять золотих продасть вона батька з матір'ю, а я відрахував їй повну жменю. Ось біля докової брами не пощастило. Мене мало не схопили там яничари, а інші ворота доведеться брати зсередини.

— Рушаймо, панове,— обернувся на підборах Свиридович.— Веди нас, Карпо.

БРАТСЬКИЙ КАНУН

Жарко і тісно у братському домі. Плавають у хмарах тютюнового диму розпалені обличчя, вилискують спітнілі чола, і червоніють потилиці й голови, іноді голені по-запорозькому, іноді стрижені під мисочку. Чорні, руді і сиві, як кужіль, «оселедці» уперто лізуть у вічі. Братчики нетерпляче відкидають їх за вухо і знов тягнуться до соковитих скибок вареного та печені, до чарок, келихів і глиняних кухлів, облямованих білими шапками іскрявої піни. Пиво, заправлене імбиром і різними прянощами, вийшло напрочуд смачне. Удався й мед і міцна, пінява горілка.

Канун розпочався о другій годині, після довгої святкової відправи і освячення меду і пива. Перепечайниці і братчикові жінки з пахолками і підмайстрами оздобили й прибрали братський будинок зіллям, квітчастими рушниками і здобутими у Криму іджіарами. Два дні варили і смажили рибу і дробину, дичину і поросят, кололи свині, начиняли ковбаси і ковбики, місили пироги й книші, пампушки, коржі та вареники. Не шкодували братчики для першого кануну кращого припасу з своїх льохів, крамниць, борошенниць, куренів, ком'яг та уходів.

І вдався канун на славу.

Несуть без утоми блюда і підноси різьбленого дерева з горами пирогів, залізні листи з смаженими телятами, ягнятами й поросятами, ваганки свинячого холодцю, заллятих осетрів, коропів та щук з вищерениими на гостей огидними зубастими мордами. На столах парують казани каші, зеленіють миски огірків та квашеної капусти, вареників і сметани, вилискують глеки пінявої оковитої, а пиво і мед наточують просто з барил, розташованих на козлах вздовж стін.

Канун у розпалі. Надходять запізнілі братчики й гості. Їм дають місце і знову допадаються до їжі. Всі знають один одного, тільки чужоземців-купців, приїжджих шляхтичів та запорожців у кармазинах розглядають з цікавістю, але вмить забувають про них і напружено працюють щелепами.

За передостаннім столом, серед бідніших майстрів, сидить Причепа, розстебнувши на грудях новий жупан. Волохаті груди його світять крізь розпірку сорочки,

кострубаті брови насуплені. З люттю гризе він смажену індичку і так хрумкає, ніби бажає помститися на ній за всі образи. А образа велика й глибока. Причепа відчував себе героєм. Він тиждень не спав, працював у броварні, і ось тепер, крім розпочатих барил, стоять і дошумовують у льохах цілих двадцять барил пива і стільки ж горілки і меду. Повів він братчиків подивитися на запас, а ті, замість подякувати, промимрили щось крізь зуби і мовчки вийшли з льоху. І на кануні дивляться повз нього, наче перед ними не цехмістер Хома, а порожнє місце.

Та й канун не такий, як гадалося. Що це за братство, коли не всі братчики рівні?! За першим столом розташувалися магістратські керівники та багатирі-гості. А він, Причепа, сидить за дев'ятим столом серед цехової братчини. Де ж тут рівність і братерство? А головне — не Причепу, а Іова Борецького обрано за пивецького старосту. Ну, хіба ж це личить вченій людині мирити п'яних або керувати кануном? Кому, як не Причепі, було б воно до лиця? Чи не хазяїн він тут, старший братчик? А тепер навіть медовари і винокури удають, ніби не бачать його.

Хвилі злості клекотіли у цехмістра в грудях. Ні, вже іншим разом він і пальцем не ворухне для загального блага і не подумає займатися громадськими справами. Хай їм трясця! Прийде і сяде за перший стіл, а не тут, мало не разом із старечим цехом.

І, хрумкаючи смажену індичку, Причепа червоніє від образи і обурення.

І раптом погляд його падає на діда Омелька і старого Лейзера. Обидва діди спізнилися і саме сідали за стіл навпроти нього. Темна лють скипіла йому в грудях. Йому здавалося, що Лейшера навмисне запросили і посадили за той же стіл, щоб принизити і образити його, Причепу. Хмеліючи від люті, підвівся Хома, стиснув пудові гирі-кулаки, але голос Созона Балики спинив його рух.

— Хто тебе сюди пустив, стара смердючко? — рушив Балика від магістратського стола до затремтілого Лейзера.— Геть звідси, собако!

Братчики озирнулися на оклик, урвали на півслові розмови. Навіть жувати перестали невтомні щелепи, А дід Омелько підвівся на тремтячі ноги і сміливо виступив наперед.

— Я привів,— несподівано лунко забринів його надтріснутий голос.— Він мій земляк, львов'янин, такий же майстер, як і ми! Разом працювали, разом і побенкетуємо.

Созон зиркнув на нього наллятими кров'ю очима.

— А ти звідки такий розумний узявся? Захопили вони шинки, ціни на горілку познижували, аби хліб нам відбити. А ми на них дивитимемося?! Досить нам лиха від братських дурнів, що задумали весь Київ понапувати братською горілкою нам на збиток.

— Вірно! — з п'яною щирістю гримнуло кілька голосів.— Женіть Лейзера в шию!

— І братського дурня разом з ним!

— Ще й ладаном покуріть, щоб не смерділо!

Лейзер став біліший від рушників на стіні.

— Ой, та хіба я сам прийшов!.. Я ж казав,— бельмотів він розгублено.— І нащо було запрошувати бідного єврея?! Тільки я ще ані в кого скибочки хліба не відбивав.

І в цю мить проміж Лейзером і Созоном виріс Хома.

— Стій, бісів діду! Куди тікаєш? Чого?! — схопив він Лейзера за лацкан.— Сиди, де сидів. А тобі,— ступнув він до Созона,— краще б мовчати.

— А ти хто такий, щоб мені вказувати? Ший свої чоботи і вище чобота носа не задирай.

Бенкет урвався. Братчики схопилися на ноги, з'юрбилися навкруги, а вузьким проходом проміж столами ішов до Созона Причепа, стискаючи пудові кулаки. Созонів вигук розкрив йому все, і темна лють образи і обурення впала на Созона бурхливим весняним кригоплавом.

— Держіть його! Він заб'є пана бурмистра! — заверещав хтось із радців.

— Нема чого держати,— зиркнув на нього Причепа.— Тільки мені ніхто язика не підв'яже. Так ось чого від мене морди відвертаються?! Бо братство стало на дорозі їх жадібності! Тому й чесні братчики в дурні потрапили,— підвищив голос Причепа, вловивши шепіт здивування і легкий сміх.— Це ви, пани магістратські, підстроїли, щоб геть у всьому Києві не знайшлося солоду на наше пиво. І довелся мені гнати по солод аж у Мотовилівку, до Аксака [100]. Зрозуміло: кожен боїться за свій прибуток. Бо братство пива наварить і пустить його дешевше, ніж по бурмистерських шинках. І чому

ти на Лейзера накинувся? Та лише тому, що Борух з Ароном відкрили навпроти твого свій шинок, ось ти й лютуєш, бо від жадібності тебе аж свербить, наче в тебе короста.

— Вони Христа розп'яли! — несамовито вигукнув Созон.

— Брешеш, собако! — гримнув Причепа, здіймаючи кулак.— Такі, як ти, певно, розп'яли б, а твого брата, крамаря, Христос батогом з храму вигнав.

— Що-о?! — трахнув кулаком Созон.— Ах ти, шевська гнидо! Братство для православних! І паршивій тварині, як Лейзер, нема чого тут робити.

— «Для православних»,— презирливо перекривив Причепа.— А чому ж за вашим магістратським столом сидить лихвар Аврумка Шмойлович і ти не женеш його геть і ручкаєшся з ним, як із рівним, ще й шляхетним паном кличеш? Ось тобі й православний! А чому поруч із паном війтом сидить католик пан Себастьян Браччі?! А далі Готліб Шульц лютеранської віри з Арабаджі-заде, татарським купчиною? Чи ти вже їх в барилі пива перехрестив на православних?!

— Го-го-го-го! — залунало по залі.— Вірно каже пан цехмістер!

— Слухайте дурня,— сперечалися інші.— Він отак посадить вас з кожним собакою з однієї миски тріскати.

— Інший собака чесніший від вашого брата,— огризнувся швець Грицько.

Сварка розпалювалася. Одні стояли за Созона Балику, а інші за Хому. Зала гула, як море в бурю. Вигуки злітали над юрбою і танули у буйному гаморі, як піна в бурунах прибою. Мигтіли у повітрі кулаки. Розпалені, спітнілі, лізли братчики один на одного, дихаючи сивухою і масною їжею, реготали і лаялись. Лейзер тремтів усім тілом і, притулюючи руки до кістлявих грудей, непомітно відступав до дверей. Братство глянуло йому в вічі тисячоликим п'яним звіром, моторошним і жахливим, як смерть. Коли ось чиясь важка, але дружня рука лягла йому на плече.

— Чого ти, братику? Ніхто тебе не займе! Руки короткі! Їж, пий! — зарокотів йому на вухо хрипкуватий голос Остапів.

— Ой, пане Остапе!.. Пустіть мене краще додому! Ой, краще б я не приходив! Бог із ним, з оцим часту-

ванням,— тихо заговорив Лейзер, і голос його уривався й тремтів від ледве стримуваних сліз.

— Нічого! Нічого, братику! Бува й гірше,— ласкаво гув Остап.— Хай горло деруть! Знаєш, як кажуть литвини: «Чи Бог слухає, що свиня хукає?» Плюнь та й розітри!

А братчики ніяк не могли заспокоїтися. П'яний чинбар вдарив бурмистра Онисима Ходкевича кухлем пива. Пивні старости кинулися на допомогу. Кілька братчиків тримали чинбаря, а той виривався з їх рук, хрипко вигукуючи:

— Заб'ю! Знатимеш, як з нас двічі вимагати податки! Хабарнику! Злодію!

— Вір-рно!!! — ревли п'яні голоси.

Гамір не вщухав. Пригадували старі забуті образи, справи, бійки, несправедливості. Руки тяглися до ножів.

А радці і лавники оточили Созона і умовляли його:

— Та що ти, братику, здурів?! Найшов, коли чіплятися до цехових. Забув нашу згоду?

— І Причепу не займай. Якщо обрано його на старшого братчика, тра скоритися.

— Дурні були, що обрали. Я ж казав, що він за цяця,— трохи збавив тону Созон.— Але щоб у нас в братстві жидом смерділо...

І раптом прикусив язика, побачивши просто перед собою Аврума Шмойловича. Шмойлович чув усе, але витримано і спокійно виповнив келех венгржином і рушив до бурмистра:

— Пан бурмистер має рацію. Через оцих пархатих нема чим дихати шляхетним євреям. Женіть у шию цих халамидників, бо вони вам на голову сядуть із своїми бебехами.

І, гордовито всміхаючись власним словам, цокнувся з Созоном Баликою.

А козацька старшина і цехові оточили Причепу.

— Плюнь, братику! Чи варт козакові огризатися на кожну п'яну брехню? Ми ж тобі по гроб вдячні. Ти в нас справжнє золото. Інший би ще потилицю чухав, а ти й солод здобув, і три ночі не спав у броварні.

— Та як же він тоді сміє носом крутити?! — бундючився Причепа.— Та що він є проти мене!.. Та я в кількох походах був. Та я такі чоботи шию... хоч самому королевичу Владиславу носити.

Причепа п'янів, наливався кров'ю і стукав по столу кухлем так люто, що кухоль розколовся надвоє.

— Ну-ну, братику, заспокойся. Кухлі ні в чому не винні... А кулаки ще тобі десь згодяться,— жартівливо штовхали його під боки.

Лейзер не міг отямитися. Він увесь тремтів і, як зацькований, позирав на двері.

— Ой, пустіть мене краще додому,— благав він Павла та Остапа.— Бо коли пани радці нап'ються, вони, певно, заб'ють старого Лейзера. Ой панове, як погано бути євреєм! Ой, скільки сліз набралося он тут,— бив він себе у груди.

— Всім погано, братику,— вмовляли його майстри.— А пригадай, як діда Омелька і нас обох із Львова вигнали? У Остапа дитина ще й досі заїкається, так налякали її бісові ляхи.

— А поспільству, гадаєш, краще? — вкинув підмайстер, збираючи порожній посуд.— Ось кому мука пекельна. Вас принаймні на пащину не женуть та канчуками м'ясо з кісток не здирають.

Лейзер сумно похитав головою.

— Ой, вірно, панове! Тільки чуєте що? Інша образа гірша від канчуків. Їй-бо! Від канчуків поболить та й минеться, а образу двадцять років не забути... Я ночами не сплю... Лежу, пригадую... І болить... Ой, як болить!.. А хіба людина винна, що їй болить? Біль не виженеш, як собаку. Правда, дідусю? — звернувся він до діда Омелька.— Але ні в кого нема в грудях стільки болю, як у старого бідного єврея.

— А ти розкажи. Полегшає. Горе, як пухир: розріж — і минеться,— тепло відгукнувся Омелько, запалюючи люльку.

Лейзер вдячно зиркнув на нього і відповів тихо, сором'язливо:

— Спасибі вам, дідусю, що ви такий добрий. Тільки нащо мені псувати вам свято...

Бенкет бучнішав. Забувши хвилинну сварку, братчики знов допалися до їжі. Почалися гучні розмови. Регіт вкривав брязкіт чарок і посуду розгонистим громом. Дим стояв під стелею хмарою. Братчики пересідали, хто до кого бажав, розбивалися на тісні гуртки.

За гамором не було чути окремих розмов, і кожен почував себе затишно, приємно.

Рудий Кузьменко підсів до підмайстрів і умовляв їх влаштувати рибальську артіль.

— Замість сидіти по майстернях без роботи, наловимо рибки, насолимо, накуримо, а що залишиться — продамо.

— Воно б непогано,— невиразно підтакували вони.

М'яка хмільна втома виповнювала їх лінивою теплотою. Вони невиразно відчували, що від Кузьменка не буде добра, але сперечатися не хотілось.

— А на Дніпрі тепер яка просторінь! Сонечко. Вільний вітер,— удавано захоплювався іконописний дідок.

— Тільки як же воно буде? — спитав один з підмайстрів, як уві сні.— Адже ж нема у нас ані човнів, ані невода, ані рибальського струменту.

— Це вже не ваша турбота! Шевцюєте ж на готовому. Так і рибачити можна,— посміхається Кузьменко і наливає їм повні чарки.

Підмайстри п'яні від гамору, горілки і меду, від незвичних вражень і ситої їжі. І, слухаючи солодкі Кузьменкові розмови, вони не замислюються і занурюють молоді чорні вуса в іскристу піну, пухку і білу, як горностай.

А парафіяльні попи, радці [101] і лавники [102] розсіялися проміж цехових і заводять розмови про застій у торгівлі, про те, що нема де кинутися міщанам — крамарям і майстрам з цехів.

— Коли біда підступає пожежею, не треба чвар, панове майстри. Час нам з'єднатися не тільки під братським захистом, але й під владою ратуші і Магдебурзького права [103]. Не годиться нам вклонятися шляхтичам і старостам, коли та ж шляхта морить нас голодом, запроваджує по фільварках майстерні та ярмарки і замикає митницями нам шляхи.

— А що ми забули у вашому магістраті [104], щоб знов піти під ваш присуд? — мружить очі Причепа, пихкаючи люлькою.

Худорлявий піп з розчесаним на два боки волоссям під Ісуса Христа докірливо хитає головою:

— Подумай, чадо. Хіба каміння не вопіє проти старост за їх беззаконня?! Не подолаємо ми їх поодинці. Хай же буде єдиний пастир і єдине стадо, як каже Святе Письмо [105].

— А чи багато ми здобули прав, бувши під вашим чоботом? — скоса позирає на нього Причепа і поринає в хмару кучерявого диму.

— Здобули б, коли б не оці чвари серед отари Христової.

— Ото ж то й воно, що у кожного пастиря — ножиці на нашу вовну в рукаві. Підступить отакий до нас та й ладиться разом з вовною і шкуру відтяти.

— Але ж старости! — сплеснув у долоні піп, не слухаючи.— Пригадайте, які жадібні вони і немилосерді! Раніш ми вільно рубали дрова в околишніх лісах, а тепер — їжджайте за п'ять миль від міста. А підводи?! А охорона приїжджих?! А коли помре хтось з міщан, забирають у вдовиці з чадами останнє дрантя. Їм і сіно вози, і мед, і віск давай, і рибу, і від кожної крамниці, і від кожної речі, що продано на торгу.

— Хм!.. Так на вашу думку, коли ми підемо під ваш присуд, все воно пухом розвіється? — насмішкувато мружиться Хома.— Ні-і, паночтче! Ви розумні, та й ми не дурні. Що староста з нас тягне зайве, це ми добре знаємо. Але чому ви нас не допускаєте до виборів у раду сорока мужів? Чого вдираєтесь у хати й б'єте смертним боєм за кожне щире слово?! Де ви поділи нашого цехмістра?! Заморили в ратушній вежі?! А чому пан Хоткевич забирає у міщан вулики і нічого за це не платить? Чому лавники не знають законів і на суді б'ються, наче перекупки на торгу?

— Так ми ж за бійку на три місяці відлучили їх від засідань.

— Відпочити дали? Роботою не силували, сплачуючи їм гроші? Хороша кара!.. А вони тим часом загарбали міські хутори, зігнали в них удів міщанських — і ну хазяйнувати. Чому ви не відсудили в них міського майна? І чому батогами забили посполитих, що прийшли з тих хуторів до вас із скаргами на пана війта [106], коли він почав їх на панщину ганяти і данинами душити, як перший-ліпший староста?! А коли помер старий Пущенко, хто підробив тестамент, наче він відказав і садиби, і сіножаті на магістрат? Хто його сиріток в самих сорочечках на мороз вигнав?!

— Так, сину, були великі наші провини,— кисло підібгав губи піп.— Тому й братство наше фундовано, хай єдиномисліє і мир запанує серед вірних!

В голові у Причепи шумить. Він забув обережність, перекинув під вуса повний кухоль пива, стукнув його об стіл, витер мокрі вуса і насмішкувато свиснув:

— Вилізла гадюка з старої шкіри та голубицею себе назвала! Чули ми такі казочки! А як дійде до стації [107] або до розрубу [108], знов на цехових все накинете?! А самі — руки за спину та черево наперед? Шукайте інших дурнів, а з нас вистачить!

Кузьменко частує підмайстрів, не шкодує братського пива й меду і тлумачить їм, відраховуючи на товстих червоних пальцях:

— Це ж дуже вигідно, кажу. Артіль за місяць себе покаже. Тільки треба одразу братися, щоб до зими заробити.

— А по скільки дасте на брата, пане майстре? — стріпнувся один з підмайстрів.

— Та що там!.. Дам по сорочці, штани справлю та харч — як завжди. Та ще десяту рибу вилову.

— Тю! — свиснув один з підмайстрів.— Та на уходах [109] п'яту рибу дають та одежу, та ще грошима по сорок грошей.

— Та яка ж це артіль? Адже ж в артілі нема хазяїв,— підхопив другий.— По артілях вилов розподіляють порівну.

Кузьменко люто блиснув на нього очима, але стримався.

— Мало чого!.. Проте у Дикому Полі татари можуть щохвилини напасти або харцизяки. Та я й не вмовляю. Хіба мало є по містах гулящого люду?.. Тільки пальцем кивни...

Гамір, тютюновий дим і молоде пиво сп'янили старого Лейзера. Сухотний червінь заграв на його щоках, але загальна веселість не захоплює старого майстра.

— Ой пане Остапе,— каже він.— Ви тільки не подумайте, що євреї — це одна отара овечок, з своїм чабаном, як кажуть ваші панотці. Ой, навіть зовсім навпаки! Бо вівці живуть проміж себе без сварок, і одна не їсть травичку, що наскубла собі інша. Ми зовсім, як ви, православні, їй-бо! Бо є в нас свій магістрат, що зветься кагалом [110], свої тувими — лавники, і свої радці — кагальники, і свій духовний рабин замість вашого головного панотця, що ходить у золотій шапці, схожій на глечик. І в кагалах теж панують багатії, справжні

магнати, і крутять нами, як їм корисно. А коли сойм [111] або пан круль накладе на євреїв податок, так у кожному місті кагал робить розруб і виходить, що все сплачує сама біднота, і кагал збирає вп'ятеро проти того, що вимагає круль, і живиться нашими слізьми.

— Проте сплатите раз — і край. А нам щодня лихо,— зітхає Остап.

— Ой! — навіть скрикує Лейзер, наче хтось встромив у нього голку.— Що ви кажете, пане Остапе?! Зовсім навпаки. Платимо ми податок замість стації, і шпильковий [112], і мостовий, і ярмарковий. А зберешся куди поїхати — сплачуй дорожне і різні мита. А за магістратські податки забули? А за біскупські?! [113]

— А це чому? Хіба ж ви католики? — здивувався дід Омелько, тріпнувши очманілою головою.

— А що ж ви гадаєте! Спробуйте не сплатити козубальця [114], так за три дні від наших бебехів ані порошинки не лишиться. Наскочать школярі й такий зроблять погром, що кісток не донесеш до міської брами. А подарунки?! А хабарі?! Ой, скільки ми на них витрачаємо! Не дай Боже приїде нунцій [115] від папежа — піднеси йому голову цукру з пуд вагою. І кожному з ксьондзів з його почту по фунту цукру і по пляшці вина. А на утримання кагалу?! А на викуп невільників? А на хабарі та ралець [116] воєводі, старості та різним панам, щоб вже нас не чіпали?! Що ж ви гадаєте, що такий поважний пурець, як реб Аврум Шмойлович, стане їм щось платити?! Пхе! І не подумає! Бо на це є бідні євреї, а він собі краще купить зайвий діамант або перли дружині. Он подивіться, як він бенкетує.

Дід Омелько зиркає у той бік, куди вказує старий Лейзер.

В глибині зали, ближче до покуття, сидять поважні гості з віятом та радцями. Строкаті і пишні їх вбрання. Адамашкові, грезетові й саєтові кунтуші міняться розсипом самоцвітів проміж чорними рясами дидаскалів [117] і ченців. Гарячою кров'ю палають кармазини старшин, матово-чорними мазками відтіняються оксамитові вбрання італійського архітектора Себастіано Браччі і банкіра Аврума Шмойловича. У обох спадають на груди важкі ланцюжки матового золота, тільки у реба Аврума діамантова підвіска утроє більша від підвіски синьйора Браччі. Тут і пан підкоморій [118], і пан коронний підчаший, і архімандрит Трехтемирівського

монастиря Єзекіїл Курцевич, що розмовляє з Браччі мовою Буонарроті і Данте [119].

— Padre santissime *,— нахиляється до Курцевича Браччі.— Спитайте синьйора бурмістра Балику, як ся має його брат. Моя Антонелла всі очі виплакала, сумуючи за центуріоном [120] Богданом. Проте пробачте: не личить розповідати ченцеві про дівочі мрії.

Архімандрит мовчить. Ні, це йому зрозуміло. П'ятнадцять років тому декламував він у Падуанській остерії сонети Петрарки [121] і Гвініцеллі [122], а потім до упаду кружив на площі у веселому вирі карнавалу, сповитий серпантином і обсипаний конфетті і пелюстками свіжих троянд. Нащо, нащо пішов він у монастир, відштовхнув дівчину з остерії з тонким обличчям тону слонової кості і руками, наче вирізьбленими самим Фідієм?! [123]

Браччі не розуміє, що сталося з суворим архімандритом. Курцевич здригається, наче хтось прочитав його думки, удавано посміхається і питає Созона Балику, чи немає від Богдана звісток.

— Ні, братику. Рано. На Покров обіцяли повернутися. Чуть було, що видерлися наші пани-молодці у Чорне море, але де впадуть мокрим рядном, лише Сагайдак відає.

Сп'яніли гості. Дехто спить, куняючи у масних підливах свої «оселедці», але гамір не вщухає. Хтось заспівує пісні хрипким голосом. Хтось лається, бо в нього витягли гаманець. Де-не-де спалахують суперечки і також несподівано вщухають догорілою тріскою.

Навколо Лейзера юрбиться купка майстрів, ловить його безладне, але захоплююче оповідання. Одні слухають, як казку про лісовиків та характерників [124], інші з жадібною цікавістю, бо єврейство, закуте у тісні мури гетто і сповите вимогами талмуду [125], живе з ними пліч-о-пліч, невідоме і загадково незрозуміле.

І, жахаючись примари пекельних мук, вірили люди наклепам свого духовенства і з огидою цуралися євреїв, не знаючи і не розуміючи їх. А невідоме і незрозуміле завжди лякає і одночасно вабить, як таємниця. І ось, коли один з цих загадкових людей заговорив про своїх одновірців,— заговорив щиро і палко, жаліючись і ви-

* Отче святий *(іт.). Тут і далі посторінкові виноски автора.*

криваючи їх,— це пролунало так несподівано і цікаво, що не хотілося загубити ані слова з його безладної, гарячої промови.

Лейзер відчував незвичне піднесення. Блищали каламутні очі. І слова самі собою злітали з уст нестримним струмом. Лейзер невиразно відчував, що говорить зайве і що це дуже небезпечно, але спинитися не міг. Завжди принижений і пригнічений — одновірцями за злидні, а християнами і за злидні, і за віру,— він раптом відчув себе людиною, наче невідома сила здерла з його вуст одвічну печать. Хай! Хай хоч один раз за все життя розповість він усе, що накипіло на серці за довгих сімдесят п'ять років! Він повинен, він мусить сказати цю правду, наснажену терпкою гіркістю образ і приниження. І, захлинаючись, намагаючись висловити все одразу, він говорив, розмахував руками і плутався у незвичних словах:

— Ви коли-небудь були у гетто? Ні? Навіть не знаєте, що це? Ну, так я вам поясню. Це тому, що нам не дозволяють жити в місті разом із вами. Нам дають клаптик землі. Живіть! Спочатку, може, воно й не погано було, але кожен єврей має дітей і до кожного переїздять родичі. І тоді на втіх не вистачає місця. О, яка там тіснота!.. Будинок будують біля будинку, щоб не гинув марно палець землі. І все одно землі не вистачає. Тоді починають будувати кам'яниці на три, на чотири поверхи і риють під ними підвали для бідних. З кожної щілини визирає єврей, один на одному сидить, один у одного хліб відбиває. А старости й магістрати дозволяють євреям торгувати тільки один раз на тиждень, у день торгу. Та ще й гуртом, щоб не відбити покупців у християн. Спробуй єврей продати шматок сукна — вмить оштрафують. Продавай цілими поставами. А хіба вистачить у бідного єврея грошей на цілий постав?! Ну й доводиться хитрувати, бо бідна людина теж мусить жити... Кілька чоловік купують постав у складку і продають або шиють одяг на продаж, але тоді ображаються ваші кравці: не смій шити одяг селянського крою. Не смій тримати в себе краму і докладу кравецького або сплачуй подвійний штраф. Ой, та хіба пригадаєш одразу, що нам доводиться терпіти!.. І рибою торгуй тільки двічі на тиждень, і вашого хлопчика не смій узяти в підмайстри. Гине з голоду бідний єврей. Роботи нема, грошей — нема, а платити всім і кожному треба.

І тоді потрапляєш до лихваря. А ви знаєте, як підтримує він бідну людину? Як зашморг скараного на горло! Їй-бо! І виссе з нього лихвар все так, що сама суха шкура залишиться. І тоді бідний єврей іде світ за очі шукати щастя. Все йому здається, що десь в іншому місці буде краще. А на новому місці йому не дозволяють оселитися і женуть його геть, бо і своїм нема чого їсти.

— Ну, це ти вже перебільшуєш,— перебив старого Остап,— бо ж ваші пани за вас завжди заступаються.

Лейзер урвав на півслові і раптом замахав руками, як вітряк.

— Ой пане Остапе, та ви ж нічого не знаєте! Коли гої — це по-нашому християни — образять єврея, тоді наші магнати, як реб Аврум Шмойлович, дійсно, за нас заступаються, бо ж через таких, як він, і нас кожен ненавидить і каже, що євреї з людей шкуру луплять. Ну, відома річ: коли хата горить, тоді люди не сваряться. А коли справу влаштовано, так вони знов починають своє. А у нас навіть є закон, щоб не давати милостині бідній людині. Втім, кожен мусить дати їй підводу, щоб вона виїхала з міста геть. От і мандрує бідна людина, тиняється по світу і ніде не має притулку, бо жоден кагал не прийме її, поки вона не сплатить за в'їзд. Ой скільки кагали заробляють на цьому!.. А на хазаках!..[126] Та ви й не знаєте, що це таке хазака?! — урвав він сам себе, помітивши здивований погляд Остапів.— Ось, наприклад, орендує єврей млин або шинок. І наступає час, коли виходить термін оренди. Тоді хазяїн шукає собі нового орендаря. У вас кожен вільно приходить до хазяїна і пропонує свою ціну, і хто дасть більше, тому й припадає оренда, а в євреїв не так. Треба піти до кагалу і добре підмастити кагальників. Тоді такій людині видається хазаку, а це означає, що жодний єврей, крім нього, не може взяти посесію. Ну, зрозуміло, шляхта тоді ображається на євреїв, бо коли багато людей бажають взяти оренду, то й ціна на неї швидко росте, а коли всі одразу відступлять, то й ціна падає, і хазяїн може навіть зубожіти на цьому... Ну, але ж хазаку дістає багатий, бо на неї треба гроші. Отже, й виходить, що багатому все дозволено, а бідному, хоч втопитися.

— Та чому ж ви таке терпите?! — щиро обурився Хома.— Ви б краще поскаржилися на ваш кагал.

— А де ви бачили такий суд, щоб він пішов проти кагалу, за бідних? — примружився Лейзер.— Або такого воєводу? Або самого пана круля? Так я вам наперед скажу: скільки не скаржитися — нічого не вийде.

— Та чому ж? Невже ви не пробували? — загули майстри.

Але Лейзер знов замахав руками.

— Ой, що ви, справді! Ви навіть самі не знаєте, що кажете. Та хіба ж можна боротися з кагалом!.. Адже ж пан воєвода не розуміє по-нашому і судить нас не сам, а з нашими засідателями, так званими тувимами. А тувими самі з кагальників, і коли вони скажуть воєводі, що оце біле, то хай воно буде з самого вугілля або з чорного дьогтю, то воно вийде біле, як сніг. Їй-бо! Бо пан воєвода не стане собі сушити голови для бідного єврея і сваритися з кагалом і рабинами, які підносять йому такий ласий ралець і на ваші і на наші свята. І якщо він навіть висудив би скривдженому євреєві ту оренду і узяв його під свій захист — не жити тому бідоласі на білому світі. О, ви не знаєте, що це таке кагал! Він може позбавити людину всіх прав, навіть накласти на нього херем [127],— додав пошепки Лейзер, підводячи один палець, ніби кагал почує його слова і покарає, зітре його на порох за одну згадку про це.

— Чортзна-що! — вилаявся Хома.— Щоб у цілому народі не знайшлося людини, яка б вивела їх на чисте.

Лейзер здригнувся, блимнув очима і якось зщулився.

— Ой, були!.. Але таке з цього вийшло!.. Краще б на світ не народжуватися тому нещасному.

В очах його блиснули сльози. Тремтячою рукою схопив він чиюсь чарку і припав до неї, силкуючись притамувати ридання.

Майстри здивовано перезирнулися.

— Та ви не приймайте, Лейзере, так до серця,— погладив його руку Остап.— Випийте краще ще чарочку і заїжте. Ось я вам вареників дам. А мо', пирога з капустою?

— Ой, та ви ж не знаєте, чого мені так боляче стало,— заговорив Лейзер тремтячим голосом.— О мій Нахмане, дитина моя улюблена!.. З світу тебе зжили, зацькували, загубили з маленькими діточками.

Майстри знов перезирнулися, похитали головами і мовчки засмоктали свої люльки. А Остап налив кухоль пива і дав його Лейзерові.

— Вип'ємо, братику. Біс їм у горло, цим панам та кагальникам.

Лейзер ковтнув пива, і хміль міцніше вдарив йому в голову, а жалість, гостра, наболіла жалість, здіймалася все вище й вище і заливала серце слізьми. Лейзер мовчки поклав голову на край стола, і кістляві плечі його затремтіли.

— Ну, Лейзере!.. Це вже зовсім не той... Що ти, баба чи маленька дитина? — з грубуватою ласкою зарокотів йому над вухом Остап.— Заїж краще та розкажи, що сталось з твоїм Нахманом.

Лейзер схилив і підвів голову. Очі у нього спалахнули ненавистю. Червоні плями виступили на вилицях.

— І розкажу! Розкажу! — істерично вигукнув він.— Вони наказують мовчати, але ж людина не вівця і не осел, що тільки реве. Я все скажу! І хай вони за це зведуть мене з світу хэремом, як звели мого Нахмана! Тільки не кажіть, не смійте казати, що нема в нас сміливих людей!

Він рвонув свій каптан, наче комір душив його, і обернувся до майстрів.

— Ви знаєте, що вони з ним зробили? Ви знаєте? Ще коли була Московська війна, коли пани-козаки були під Смоленськом. Тоді на євреїв наклали податок на війну. Ну, а кагал, як завжди, примушував бідних платити. Пригадуєте, що тоді було? Голод! Чума! Сарана! Шеляга у людей не було. А кагальники приходили і забирали останнє: подушки, перини з-під хворих і вмираючих. Останнє дрантя... Останню козу, що її молоком годували дитину. А мій Нахман був майстер. Змовився він з іншими єврейськими майстрами, і вирішили вони поскаржитися. Списали, хто скільки сплачує і скільки кагал наклав на містечко... І вийшло вп'ятеро проти того, що наказав пан круль. Але знайшлася собака, зрадник. Він думав прислужитися кагалові, щоб дістати корисну хазаку. Пішов і розповів усе рабинові. І кагальники перехопили скаргу. Тоді Нахман не скорився і поїхав до Варшави, до сойму дістався, до панів-сенаторів. І тоді вийшов наказ перевірити всі рахунки і кагальні книжки. І що б ви думали? Не знайшлося жодного шляхтича, який розуміє наше письмо, а наймані драгомани-перекладачі читали в книжках одне, а вголос казали інше. А Нахмана з товаришами

заманили до синагоги, ніби щоб виправити несправедливість, і накинулися там на нього і почали його бити. Ой, що вони з ним робили!.. Вони чавили його чобітьми, вони повидирали йому волосся з голови і усю бороду. Вони били його киями, а потім потягли напівмертвого до льоху і посадили на ланцюг, як собаку. А самі захопили цехові документи і обвинуватили Нахмана в крадіжці. В крадіжці!!! Ви розумієте, що це означає, коли чесну людину обвинувачують, як злодія?! Я наче збожеволів. Я бігав, благав... Я шукав правосуддя. Я робив все, щоб врятувати свою дитину, але я мав тільки оці старечі руки і тільки сльози моїх очей.

Лейзер підвівся, випростався. Очі у нього палали. Борода і волосся розкуйовдилися, а простерті до неба кістляві руки безпорадно ловили повітря гачкуватими пальцями. Лейзер, жалюгідний і страховидний, грізний і безпомічний у своїй злиденній старезності, громив і викривав кагальників. Майстри стояли мовчки навкруги і дивились на нього, захоплені його трагічно-нужденним екстазом.

— Але бог Авраама, Ісаака і Якова заступився за обмовленого,— продовжував Лейзер.— На суді мій Нахман довів свою чесність. Його виправдали і випустили на волю, а поклепника кинули у в'язницю. І знов кагал викрутився. Ви чуєте, що він зробив? Кагал сплатив за його звільнення п'ять тисяч золотих флоринів і розклав сплату на ту ж бідноту. Тоді вбогі не раділи заступництву мого Нахмана. Вони проклинали його за сміле слово, а він тинявся, як тінь, з вибитим оком і поламаними ребрами. Він кашляв кров'ю і ледве тягав уламки свого скаліченого тіла. І тоді кагал наклав на нього херем. А ви знаєте, що таке херем? Це — сама смерть! Це коли людину позбавляють хліба, вогню і притулку. Нема місця херемному на землі. Він наче прокажений. Ні, гірше, бо прокаженому кидають милостиню. Ніяка жінка не одружиться з херемним. Ніхто не продасть йому ані м'яса, ані хліба, ані жменьки борошна, ані одягу. Дітей його женуть з хедера [128]. Ніхто не може з ним заговорити або наблизитися до нього ближче, як на чотири лікті. І тоді він гине з голоду і тікає світ за очі, як скажений собака. І тоді,— задзвенів голос Лейзера трагічним зойком,— тоді мій Нахман узяв зашморг, пішов і повісився... А я, батько, не міг взяти його сиріт, не міг нагодувати дітей мого сина, бо

і на мене наклали б таку саму муку... І Нахмана не міг поховати... І лежав він три дні на битому шляху, поки поховали його «ослячим похороном», стягнувши його тіло арканом на смітник... І це зробили люди! Люди!

Лейзер звів до неба руки, стиснув кулаки, потряс ними в повітрі і, як підрубаний сокирою, впав на стіл.

Братчики довго мовчали. Тільки дід Омелько пригорнув Лейзера і гладив його по плечах і спині та тихо посував до нього кухоль пива. Лейзер підвів голову. Зуби його стукали об край кухля, і він не міг вимовити ані слова.

Спливали воскові свічки, догорали до свічників. На столах серед спорожнілого посуду лежали жовті й червоні гарбузи голених голів. Братчики і гості валилися один на одного і зиркали навколо очманілими очима. Хтось заспівував протяглої хрипкої пісні. І крізь тютюновий дим і випари страв світилися вогні пухнатими золотими зірками з матової сухозлотиці. Безглузді вигуки, хропіння й мимрення зливалися з брязкотом посуду і тихими розмовами тверезих. І майстри, ніби прокинувшись від важкого сну, зненацька зрозуміли, що вже пізно, що час додому і що вони самі п'яні від міцного пива і меду, від втоми і довгого сидіння у задушливій залі, повній диму, винних випарів і смороду людського дихання, поту і їжі.

— Підемо, братику,— доторкнувся до Лейзерового плеча дід Омелько.— Царство небесне твому Нахманові. Попили, поїли, час і додому.

Лейзер покірливо підвівся і похитнувся на нетвердих ногах.

— Еге-ге, братику,— всміхнувся Причепа.— Підкосив тебе бісів мед. Зрадлива штука: він завжди у ноги кидається. Ну, нічого, зіпрись на мене. Як-небудь доплентаємось.

— Я ненавиджу кагал! Ненавиджу! — мимрив Лейзер.— Але я мовчу. Завжди мовчу, бо я бідний старий єврей. Бо для вас я лише «жид пархатий»... А хіба я винний, що вони випили мою кров, що я обдертий і брудний?! Бідні люди ні в чому не винні. А кагальники беруть маєтки в посесію, і церкви, і млини, і шинки. Вони забили мого Нахмана... О Нахман!.. Що це була за людина! Така сміливa, така чесна і чиста...

— Підемо, дідусю, пізно,— казав дід Омелько, з зусиллям посуваючись до виходу серед перекинутих

дзигликів, ослінчиків і чиїхось ніг, що стирчали з-під столів і лав.— І за сином не сумуй: йому тепер краще... На тому світі, братику, найнещасніша людина знайде спокій. Там, братику, не треба їсти й пити. І хвороб там нема. І лихварів.

— Ой дідусю, вірно,— хитав головою Лейзер.— Тільки чуєте що: мабуть, і того світу нема? Бо невже ж мій Нахман не подав би мені звідти знаку?

Остап вийшов у сіни і розчинив двері на ганок. Свіжий вітер війнув йому в обличчя, здув волосся з спітнілого чола, обвіяв ароматом осінніх квітів і стиглих яблук. І пішли вони в ніч, повну шелесту вітру і тріпотливого розсипу зір.

НАД КАФОЮ ЗАГРАВА

Весь день простояли козацькі чайки на височині кафських берегів. Чорним маком розсипалися по хвилях, але ані мешканцям узбережжя, ані морякам з кораблів не спало на думку придивитися, що це за чорні крапки розсипалися на обрії в сліпучому блиску сонячних іскор. А коли сонце схилилося до заходу і стало море бузковим, як оправлений у золото аметист, почали козаки повільно підтягуватися до берегів.

Сагайдачний не сходив з палуби і не випускав з рук зорової труби.

— Де подівся цей чортів Карпо? — мимрив він крізь зуби.— Давно вже час йому повернутися.

Гетьман хвилювався. Жовна його ходили під засмаглою шкірою, нога нетерпляче притупцьовувала.

За день вивчив він положисті гори навколо Кафи, що дивовижно нагадували житні хлібини, далеко висунутий у море мис Київ-Атламу [129], чорний кряж Карадагу і дрібні бухточки, затоки й миси під кучерявою зибінню садів.

Надвечір знявся бриз. Ожили безсило повислі жовтогарячі, пурпурні і білі вітрила, затріпотіли, налилися вітром, і, пругкі й гордовиті, помчали у море фелюки і томбази, бригантини і шхуни, гальони і каравели.

Далеко на обрії дрімав приспаний штилем швидкоходий чорний вітрильник. Вітер збудив його, і він влетів у Кафську затоку саме тоді, коли гетьман вивчав у зоро-

ву трубу околишні береги. Підібрав він паруси і кинув якір. Ось відокремився від нього каїк, довгий і стрункий, як стручок аравійських бобів. Швидко-швидко помчав він до берега, до зубчастих кам'яних мурів, що ніби росли з хвиль. Моряки вискочили на берег і поквапливо пірнули під склепіння міської брами, але минуло небагато часу, як вони знов помчали назад до вітрильника, що не підніс ніякого прапора. Тільки видерлися вони на борт, як вітрильник почав ставити паруси. Обминувши мис святого Іллі, він кинув якір напроти великого сніжно-білого палацу у буйній зелені садів.

Чудернацькі маневри чорної шхуни привернули увагу козаків.

— Пірат,— упевнено кинув Свиридович.

— Якого біса пірат! — заперечався Танцюра.— Пірати мають свій чорний прапор. Пірат, як влетить у гавань, одразу кидається всією командою на берег по прісну воду і по харчі. Це, певно, гонець від султана.

— Але ж стамбульський гонець підніс би прапор з півмісяцем і з вежі фортеці привітали б його урочистим салютом.

Танцюра почервонів.

— Оце дійсно,— почухав він потилицю.— Без яси [130] не обійшлося б.

Козаки стежили за шхуною і губилися у здогадках. Але міркувати було ніколи: швидко-швидко мчала до козацьких байдаків якась чорна цяточка, зростала, набирала форми човника, і через деякий час козаки пізнали Данила Коржа.

— Ну, як? — нетерпляче спитав Сагайдачний, коли човник наблизився до гетьманської чайки.

Корж прив'язав човник, видерся на борт і заговорив повільно і нібито знехотя, але ховаючи у чорні, як дьоготь, вуса задоволену й хитру усмішку.

— Бачив Карпа. Хитрющий дідуган, наче та бісова бабуся. Відшукав він панночку Настю і мою жінку знайшов. А вночі відчинить нам міську браму

Сагайдачний зблід від хвилювання, але, стримуючись, став діловито розпитувати Коржа і розглядати баранячу лопатку [131], на якій Карпо грубо накреслив план міських мурів і брам, потім тричі махнув булавою.

Це був знак, щоб старшина зібралася на військову нараду. Не довго тривала вона. Уважно вислухавши

Коржа і козаків, що колись були у Кафі, Сагайдачний знов махнув булавою.

— Панове старшина і все Військо Запорозьке,— пролунав його голос.— Тільки стемніє, одна третина чайок під проводом осавула Харлика Свиридовича тихо рушить он до того мису. Там ви повинні висісти, підібратися під мури Кафи і засісти біля брами святого Антонія. Друга третина під проводом курінного отамана Якова Бородавки обійде місто з заходу і, заховавшись у садках, чекатиме умовленого гасла або моїх розпоряджень. А я з рештою війська підберуся до міста і вдарю на Кафу з моря. І пам'ятайте, що той собака і зрадник, у кого зарипить на березі чобіт або брязне шабля. Нема лютої муки, якої він не зазнає за зраду. Все зайве покиньте на човнах. Перевірте мушкети й пістолі. Набийте фальконети і гаківниці [132]. Та нав'яжіть на залізні прути жмути просмоленого клоччя. Ніч буде темна: опівночі місяць пірне у море. Клоччя нам буде за смолоскипи.

Швидко готувалися до бою козаки. Мились, голилися, одягали чисті сорочки, потім уважно перевірили зброю і ситно повечеряли салом, сухарями і саламахою.

Віддаючи останні накази, Сагайдачний час від часу поглядав у зорову трубу. Вітрильник без прапора ще стояв у затоці, а від берега мчав до нього каїк. Веслярі налягали на весла, мало не падаючи горілиць. Каїк мчав, як ластівка, і то злітав на гребінь, то провалювався у глибокі борозни проміж хвиль і незабаром причалив до шхуни. Козаки бачили, як видерлися на палубу веслярі з якоюсь постаттю у білому, як підтягли на канатах каїк. І в ту ж мить звелися трохи приспущені вітрила і, накресливши широке півколо, вітрильник кинувся у морську просторінь.

Путь його лежала повз козацькі байдаки. Свиридович тремтів, бачачи, як шхуна мчить йому просто в руки. Він напівпідвівся, щоб віддати команду, але крицева рука Сагайдачного прибила його до лави.

— Збожеволів!.. Бачиш — гармати. Та один постріл зведе на ноги Кафу. Сиди, цуценя.

І, повернувшись, лунко наказав:

— На схід! Геть з дороги шхуни!

Наче зграя чорних бакланів, кинулися байдаки вбік. Чорний вітрильник мчав на південь, розпустивши свої крила. На палубі помітили козаків, набили гармати, але

щось утримувало мореплавців від першого пострілу. Бачачи, що козаки звільняють путь, шхуна трохи змінила курс і ще швидше помчала на південний захід.

Густішали присмерки. Погасла залита бронзою далечінь. Де-не-де море ще вилискувало перловими тонами, але щомить згасала зибінь, ставала тьмяно-сизою з чорнотою у борознах. Море хвилювалося широкими рівними хвилями і важко і ритмічно гойдало байдаки. Над Кафою повисла прозора димка, і перші вогні здавалися в ній теплими, пухнатими й золотими. Щохвилини їх ставало все більше й більше. Густим бурштиновим розсипом обсипали вони схили гір і відбивалися в морі довгими тріпотливими пружинами.

Тихо заглиблювалися у воду козацькі опачини. Навіть люльок не палили завзяті курці, щоб ворог не помітив вогників. Все ближче й ближче рокіт прибою. Важко загрібає він жорству. Пашить жаром від непрохололої землі, і млосно і тонко дме з суходолу горіховим листям, прив'яленим виноградом і олеандрами.

Загін Свиридовича поринає у тінь скель і тихо посувається у темряві, але, не дійшовши прибою, зупиняється. Козаки підбирають штани, спускаються у неглибоку воду і обережно виходять на берег. Ведуть їх старі козаки, колишні кафські невільники. У першу мить вони трохи збентежені, але потім пригадують місцевість і виводять загін на дорогу.

Чайки Сагайдачного ще гойдаються в морі. Ліворуч золотавиться тонкий місяць. За годину-дві порине він у хвилі, і тоді помчать байдаки до зубчастих мурів. Море стає маслянисто-чорним, важким. Біжить по хвилях стежка іскор до тьмяного місяця на заході, під яким небо здається грифельно-сірим.

Сагайдачний все позирав на береги. Що тепер робить Настя? Дивиться Сагайдачний на міські вогники, на палаци башів і вілли франків за мурами і не знає, який з них освітлює її невільницьке житло...

Рік і три місяці...

Хіба не вчора сиділи вони на узбіччі дороги, в запашних житах, і колосся ледве чутно шаруділо навколо?! Ніжно пахтіло росою, волошками, гірким чебрецем на обніжках. Тонким свистом перекликалися в степу байбаки і пронизливо скрикувала якась хижа пташка...

— Я покохала тебе, Петре, не знаючи, хто ти... Але тільки в цю мить зрозуміла, що ніхто і ніщо не вирве тебе з мого серця.

Глибоким хвилюванням бринить її голос. Настя підводить на нього довгі вії, і сяє в їх тіні чорним сонцем її захоплений, закоханий зір.

Чи пам'ятає вона його, чи кохає його, як торік?! Чужа душа — завжди темрява...

— Пане гетьмане! Пане гетьмане! — каже один з курінних отаманів.— Час рушати!

Сагайдачний здригнувся, підвів голову. Тьмяно-рожевий ріг місяця торкається хвиль і тане у бурштинових випарах моря. Вітер знов упав. Буйні південні зорі відбиваються у морі, наче гойдаються у хвилях фосфористі медузи. Порідшали міські вогні. Щохвилини стає їх менш і менш, поринає Кафа у глибокий сон, а прозорий серпанок звився й повис на узгір'ях, як павутиння у кучерявій зибіні гаїв і садів.

Сагайдачний підводиться і каже неголосно, але так, що чує його кожен козак біля опачин:

— Вперед, панове! На Кафу!

І тихо, як кажани, мчать байдаки до суходолу.

Не спиться стратенцям у підземеллі під вежею святого Климента. Не знають вони, чи близький ранок, а з ним і смерть. Проте добре знають, що виведуть їх на площу, де не швидко прийде до них смерть-визволителька, бо вигадали люди складні, жахливі муки, від яких дибом стає волосся у кожної людини.

Усе спробують над ними майстри-кати: і розпечені до червоного обценьки, які здирають шматки м'яса з кісток, наче орлячі дзьоби. І розтоплений свинець, щоб заливати горло, і пружини, які застромлюють у всі отвори людського тіла і роздирають ними тканини, завдаючи стратенцеві невимовних мук. Потім розріжуть їм черево, виймуть шлунок, насунуть, як шапку, на голову, обмотають власними кишками, відріжуть уші, пальці, відрубають руки і ноги, а безформний тулуб повісять за ребро на гаку і не дозволять поховати у землю. А може, посадять на палю або прив'яжуть до коней і роздеруть на шматки, женучи коні у різні боки.

Це знає кожен стратенець, але мовчить, ховає свій жах і думки від товаришів.

Багато днів не бачать вони світла. Не знають, скільки разів підіймалося сонце над землею і скільки часу залишилося до страти. Нема навіть останньої втіхи — тютюну. Тільки от брязнули десь засуви, і в каземат важко впав чоловік, зірвавшись із слизької драбинки, і боляче вдарив двох стратенців. Один з них схопився на ноги і, обливаючись холодним потом, не міг зрозуміти, що сталося.

— Що? Що? — белькотів він.— Невже час?!

— Новенького привели,— похмуро промовив Панас.

— От шайтани, як штовхнули,— бубонів новак.— А щабель такий слизький...

— Та ти хто такий? — урвав його Панас.

— Я?.. Та що там критися! Все одно вранці кінець. Я з Розбійницької Бухти. Від Каракаша. Ускочив, як ішак, як хлопчисько в чужому городі...

— Та що тебе принесло до Кафи?

— Отаман послав, Каракаш. Прибігла до нас козачка, жінка якогось вантажника, благала врятувати вас. Ну, Каракаш і наказав довідатися, що тут і як.

— Олена! — мимоволі скрикнув Панас, і голос його урвався перетятою струною.

— Ну, і як? Та розказуй, шайтан тебе роздери! — разом загомоніли стратенці.— Що ж Каракаш?

Брязкаючи кайданами, вони посунулися ближче, натикалися й падали один на одного у пітьмі. Тільки один лежав нерухомо, зціпивши зуби, наче вже впилися йому в тіло обценьки катів. Він звик до думки про смерть, знав, що порятунку немає, і завмер, наче заснув на цьому. Але бентежний поклик життя, що так зненацька вдерся до каземату, повернув ніж у рані і пройняв всю істоту його невимовною мукою.

— Замовчи! — істерично вигукнув він.— Ми вже мерці! Чуєш, мерці! Хіба ж ти не розумієш, яка це жорстока насмішка?! Хто нас врятує?! Сам шайтан нікого звідси не видере! Падлюко! Та як ти насмілився... так знущатися з нас...

І, не доказавши, забився у важкому припадку.

Розбійник розгубився. Хоч як огрубів він, живучи звірячим життям відщепенця, але голос, сповнений такої муки, боляче вдарив його.

— Та хіба б я став!.. Самі ж спитали... Ну й той... Пізнали мене собаки... Били вони мене, катували... Ох,

як били!.. Добу пролежав я півмертвий. А тепер вкинули ось до вас...

І тремтячими, розпухлими від катувань руками поліз у кишеню, помацки набив люльку і почав кресати вогонь. Іскра... Ще... Ще...

А стратенці, знесилені голодом, спрагою й темрявою, здригалися. Тютюн. Ох, яка насолода хоч раз затягнутися міцним запашним димом...

— Дай закурити. Скільки вже днів не курили,— заговорили всі враз.

— В мене є люлька.

— І в мене! Хоч пучечку!

— І мені!

— І мені!

— Беріть! На всіх вистачить. У мене повний кисет,— обізвався розбійник.— Куріть.

— Дай і мені. Дай,— схлипнув той, що ридав.— І не гнівайся, брате. Посидь тут, як ми. Збожеволіти можна...

— Де ти? Де кисет? — тяглися у пітьмі руки і зосліпу тикалися у плечі і в обличчя розбійника.

— Постійте! Я розкурю. Видно буде,— діловито зупинив їх новак.

Швидко запрацювало кресало. Іскри полетіли водограєм, і, розпалюючись, люлька освітила червонуватим світлом великі ніздрі горбатого носа і довгі вуса розбійника. Руки тяглися до цієї світлої крапки. Покванливо набивали стратенці люльки, розпалювали їх, і де-не-де спалахували жовтогарячі вогники, окреслюючи червоним сангвіном неголені щоки і підборіддя, вирізьблені ніздрі і вуса.

— Та як же вирішив Каракаш? — допитувався Панас, обмірковуючи кожну дрібницю.

— Каракаш обіцяв допомогти, але треба було довідатися, скільки тут війська. Ось він і надіслав нас на розвідку.

— А вас перехопили яничари?

— Мене вони пізнали, бо в мене одне вухо відтяте. Знали прикмету, собаки. А інші, як хвиля, вислизнули з їх рук.

— Звідки ти знаєш?

— Чув, як вони лаялися. Розуміють чорти, що я тут недурно, та хоч як вони били мене й катували, нічого я їм не сказав. «Прийшов, мовляв, одвідати старих

батьків» — і край. А мої старі вже два місяці як очі закрили.

Панас з полегшенням зітхнув. Отже, не все втрачено. Але боязко було тішити себе марною надією, і він знову почав допитуватися:

— А скільки в Каракаша чоловік? Ти тільки не плутай і не крути, бо стратенець — той же мрець. Нам усе можна сказати, бо коли б нас навіть помилували, ніякий кат не вирве з нас правди.

— Та зрозуміло ж! Викладай! — підхопили повстанці.

— Та я й не боюсь,— знизав плечима розбійник.— В Каракаша триста чоловік дужих хлопців, та ще з півста ваших, з галер.

— А скільки у Кафі залоги?

— Більш як треба. Півтисячі яничарів та два загони спагі.

Панас похнюпив голову. Кінець! Блимнула надія і згасла. З такими силами не варт і починати.

І в сотий раз пригадав повстання. Разом кинулися вони рятувати галерників, повісили на реї капудана-башу, захопили сандали та галери, виведені з доку, і кинулися в місто на допомогу ремісникам.

Лише один тиждень на волі... Не забути жахливої ночі, свята Байраму, коли так буйно і радісно святкувала Кафа визволення. Все змішалося в один строкатий вир. Навіть ті, кому доручили вартувати біля міських брам, перепилися санторінським вином і шипучими франкськими винами [133].

А глупої ночі підкралися до міста спагі і яничари, проникли в місто без пострілу, і чимало повстанців прокинулося отут в казематах, повних цвілі й стоніг.

У пітьмі ледве помітно жевріють люльки-жаринки. Запашний дим бадьорить, притамовує душевну муку. Навіть вантажник, що допіру ридав так несамовито, сидить на колоді і лагідно розмовляє з розбійником.

Панас думав про Олену, що побігла туди, куди не наважувалися проникнути найодчайдушніші смільчаки, і біль, глибокий біль, стискав йому серце. Куди вона подінеться, де знайде собі шматок хліба після його смерті? Знав Панас, що майно страчених перейде до держави: виженуть Олену з білої хати на карасубазарському шляху, і ніхто з правовірних не дасть їй роботи. Доведеться піти до франків або до греків у наймички.

Але чи візьмуть вони дружину бунтівника, який власними руками накинув зашморг на капудана-башу?! Або якщо й візьмуть, то почнуть вихвалятися перед нею своєю перемогою над обеззброєним ворогом. Не витримає вона, коли розгодований бакан почне плямувати їх пам'ять...

Непрошені сльози повисли на віях Панаса. Ніколи, ніколи не побачить він карих очей, повних безжурного сміху, і задерикуватого, кирпатого носика. До болю хотілося сказати їй хоч слово, хоч на мить пригорнути її до себе і з теплою ласкою відіслати далеко-далеко від жахливого місця їх страти.

Важкий подих обірвав плин думок. Брязкаючи кайданами, ліг Панас задрімати. А стратенці курили люльку за люлькою, заспокоювали змучені нерви. Приємно було стежити за рубінами вогників, що підкреслювали де гачкуватий ніс, де вирізьблені ніздрі, де вуса, де неголене підборіддя. Приємно відчути себе видючим після довгого непроглядного мороку, бо багатьом здавалося, що ця чорна темрява довіку залила їм очі липучою ніччю.

Кисет швидко порожнів.

— А тепер спати, спати,— схопився розбійник, вишкрябуючи останню щіпочку.— На площі треба бути жилуватим, щоб не раділи султанські собаки з нашого стогону. А мо', ще знадобиться нам наша сила й на інше,— додав він, вловивши чиєсь зітхання.

Загасла остання люлька. Зникло у пітьмі вусате обличчя розбійника з орлиним носом. І знов здалося стратенцям, що сліпота заплющила їм очі.

Мовчки лягли вони, хто на колоди, хто на смердючу солому. Але сон тікав з їх очей.

— Як ти гадаєш,— скоро ранок? — смикнув хтось розбійника.

— Га? — очуняв той.— Ні, ще не скоро: коли мене сюди вкинули, друга сторожа ставала на варту.

Розбійник захропів і не чув ані зітхань, ані брязкоту кайданів, ані тихої покірливої молитви.

У браму святого Антонія тихо вливалися темні хвилі козацького війська. Вели їх досвідчені, старі воїни, що знали Кафу, як свої п'ять пальців, і не один раз бували тут під виглядом кобзарів або чумаками, а то й невільниками. Кожен загін звертав у інший бік і без бою за-

хоплював браму за брамою і вежу за вежею. Місцями доводилося лише в'язати п'яних, як ніч, вартових або пускати у діло кинджали. І тоді, після недовгої мовчазної сутички, з важким брязкотом розчинялися брами, і кафські мури вбирали в себе нові й нові козацькі загони.

Здавалося, місто перейде до козаків без жодного пострілу, але в ту мить, коли човни Сагайдачного м'яко ткнулися у плоский берег навпроти Морської брами, на одній з веж цитаделі лизнув повітря жовтогарячий язик вогню, і важкий гарматний постріл звів Кафу на ноги.

За першим пострілом вдарив другий, третій. Це козаки напоролися на варту, що не спала під пильним оком Гусейн-аги.

Стрілянина розбудила Панаса. Він припав вухом до землі, і земля догідливо передавала йому важкі подихи цитадельних гармат.

— Га? Що? Вже ранок? — схопився розбійник.— Я ж вам казав: це Каракаш.

— Каракаш! — одним подихом підхопили стратенці і, завмираючи від хвилювання, припали до мурів і до землі.

— Ні, це не Каракаш,— порушив напружену мовчанку Панас.— Чуєте, як б'ють приморські батареї? Каракаш не може напасти з моря і з суші.

— Та ні, це тільки так здається... Це луна віддається в землі.

— Ні, панове. Я виріс у степу. Знаю, що каже мати-земля. Б'ють і звідси, і з цитаделі. А ось і галери заговорили,— додав він по хвилі.

І знов завмерли стратенці і жадібно прислухалися до розмови гармат.

— Та хіба ж твій Каракаш пірат? Він же не має жодного човна,— скрикнув один з колишніх невільників.

— Це Сагайдак, ось хто,— упевнено кинув Панас те, що за хвилину здавалося б йому маренням.

Стратенці здригнулися. Вони затаїли подих, прислухаючись до стрілянини. І мовчання цих засуджених на страту людей було таке напружене, що, здавалося,— не витримає найміцніше серце і обірветься перетягненою струною.

Від тих, хто напав на Кафу, залежало їх життя. І не було муки, жахливішої від цієї несподіваної надії,

змішаної з свідомістю своєї рокованості, з трагічною близькістю смерті і повною пасивністю, в якій мусили вони чекати на кінець бою, без змоги подати звістку тим, хто міг їх врятувати.

— Але звідки ж вони довідаються, де ми,— і взагалі, що ми є?! — з стогоном вирвалося в когось.

Канонада посилювалася, стала такою частою і рівною, наче місто перетворилося на велетенський казан або на жерло вулкана, де скипає й клекоче розтоплена лава.

Цитадель не здавалася. Всі дванадцять веж і чотири брами вищирилися на козаків гарматними горлами, і після першого нападу козаки відступили, втративши понад сто чоловік. Доводилося розпочати справжній бій і облогу. Не піддавалася і вежа святого Климента, і так звана Турріс д'Арсене, докова вежа. Сагайдачний залишив біля них невеликі загони, а головний удар скерував проти цитаделі, бо поки вона не впаде — Кафу не можна вважати взятою.

У цитаделі замкнулися півтисячі яничарів та спагі. Дві години тривав жорстокий бій. Палали за мурами міста ожереди соломи і сіна, підпалені Бородавкою, палали пожежі. Тричі відбивала цитадель шалений напад низовиків, і на зміну полеглим у бою йшли нові й нові загони, прокладали собі путь по трупах.

Коли третій штурм було відбито, Сагайдачний зібрав коло себе отаманів:

— Ось що, панове. Лізти ще раз на мури — безглуздя. Треба придивитися, чи немає там отворів для стоку води, чи ще якихось інших. Підкладемо під них пороху і виб'ємо хоч один зуб з цих щелеп,— вказав він на мури, наче вирізьблені на тлі заграви.

— Є, батьку,— задоволено відгукнувся Бородавка.— Я вже облазив їх скрізь. Знайшов таку проточину. Я, мабуть, в неї не влізу, а такий глист, як твій Юзик або ще хтось з молодиків, заповзе в неї легко.

— Молодець, Яcько,— похвалив Сагайдачний.— Бери Юзика і ще кого схочеш та діжку пороху, а я знов ударю у бокову браму, щоб відвернути увагу.

Бородавка не барився. Не минуло й п'яти хвилин, як три постаті, закриті чорними свитками, поплазували у сухий рівчак, що оперізував цитадель з боку гірського кряжа. Турки їх не помітили, і вони не тільки дісталися

до підніжжя муру, але без перешкод підкотили туди діжку пороху. Але в проточину вона не пролізала.

— Вибивай денце,— пошепки наказав Бородавка.

Юзик, сопучи, завовтузився у пітьмі.

— Тихше, цуценя, не сопи, бо заріжу,— засичав Бородавка.

Юзик злякано скорчився і швидко запрацював руками. Коли весь порох було пересипано у проточину, Бородавка встромив у нього просмолений гніт з великим жмутом клоччя і смикнув Юзика.

— Тепер повзи до пана гетьмана. Хай він розпочне стрілянину, а я тут викрешу вогонь.

Юзик ящіркою пірнув у бур'ян, і за кілька хвилин козаки знов кинулися за рогом у напад.

«Тепер час»,— подумав Бородавка і витягнув кресало.

Козаки билися одчайдушно і приставляли до мурів нашвидку збиті драбини, коли раптом важкий вибух потряс Кафу. Це спалахнув підсипаний Бородавкою порох.

Певно, фундамент підмур'я і вежі був підмитий підземними джерелами, бо наріжна вежа сповзла узбіччям гори, відкривши два широких отвори. З переможним ревом кинулися в них козаки. А з того боку вже наїжачився ятаганами загін яничарів. Розпочався мовчазний, жорстокий бій, де ніхто не просив і не давав пощади.

Тим часом Бородавка підліз до протилежної брами, підкотив і туди барило пороху і підпалив. Це вирішило кінець бою. З подвоєною силою кинулися козаки у напад. Здригнулися яничари, на мить збентежилися,— і лавина козаків полинула у цитадель, освітлену загравою і палахкотливим світлом смолоскипів.

Висідаючи на берег, Сагайдачний залишив про всяк випадок тридцять байдаків охороняти порожні чайки, щоб часом очаківські галери не попалили їх. Але турецькі моряки добре пам'ятали розгром Алі-баші і при перших пострілах кинулися тікати. Танцюра помітив їх маневр.

— Еге-ге, панове. Дивіться, як здобич тікає! Ану, хлопці! Хто дожене капудан-башу?..

Охочих знайшлося чимало. Танцюра задоволено крекнув і лунко скомандував:

— Ану, до опачин! Доженемо галери! Готуйте гаки! Вперед!

Наче зграя птахів, зірвалися з місця байдаки. Недовго тривала погоня. Коли замовк у Кафі бій відгримілою грозою, кинулися козаки на абордаж і за годину відмикали кайдани у невільників і пускали галери на дно.

Звільнені веслярі були захекані від довгого веслування, від диму і хвилювання. Дехто не міг звестися на ноги, відвиклі від тягаря власного тіла, і скривавлені визволителі тихенько підтримували їх під пахви, виводили з трюму і обережно спускали в байдаки.

Визволені плакали або сміялися. А дехто хапав скинуті кайдани і кидався добивати тремтячих від жаху полонених.

Потопали галери, згасали на хвилях плавучі в'язниці невільників. І глибока темрява стелилася морем, а широкі могутні хвилі повільно гойдалися і йшли до землі, де велетенським кратером вулкана палала Кафа.

Стратенці напружено прислухалися. Довго-довго здригалася земля від гарматної стрілянини. І раптом після гучного вибуху все затихло. Тільки ледве чутно долинали постріли з моря, та й вони рідшали і нарешті зовсім ущухли.

Що це означало? Невже відбили яничари напад? А може, здалися козакам-переможцям? Могильна тиша запанувала в казематі. Поки гуркотіли гармати, стратенці напружено прислухалися, кидаючи у пітьму уривчасті, нервові вигуки. Тепер сліпий розпач охопив їх. Навіть в тому разі, коли Кафу здобуто, ніхто не довідається про них; не здогадається зазирнуть в оце підземелля, забуте всіма на світі. Тріскотня мушкетів не долинала до них. І знов десь за дверима ритмічно, повільно і сумно закапали краплини води, єдине нагадування про плин часу.

— Ох! Хоч би вже кінець! — вирвалося у Панаса.

Важке різноголосе зітхання відповіло йому.

Мовчали. Думали. Важко, повільно, наче пересували в голові велике каміння, а інші — нервово, уривчасто. Мчали уривки спогадів, образів, слів. І пекуча, надсадна туга, і біль, і сум за рідними й близькими стискали серце, наче вже шматували його розпечені до черво-

ного обценьки катів. Смерть. Небуття. Муки, перед якими збліднуть найсміливіші. Але хіба не жахливіша за катування оця темрява, оцей каземат, де здається людині, що вона стала сліпою, де не можна нічим розважитися або зайнятися, щоб якось позбутися безпорадного розпачу і почуття своєї рокованості?!

Вони не знали, скільки минуло часу, коли раптом заридав один із стратенців, забився головою об мур, завив виттям голодного вовка, втрачаючи від жаху свідомість.

— Та вбийте ж мене нарешті! Задушіть! Я більше не можу! Не можу!..— волав він у нестямі.

— Мовчи! — гримнув інший.— Хіба нам краще?!

І весь каземат загрюкав, забряжчав кайданами, виповнився криками, прокльонами.

— Ой, що там таке?! — мимоволі відступили козаки, що помацки спускалися слизькими кам'яними сходами, заліпленими цвіллю.

— Це стратенці. Від темряви це, від думки смертної,— тихо обізвався старий козак.— Я сам колись сидів у такому казематі. Збожеволіти можна в пітьмі.

Зойки гучнішали, ставали несамовитими, наче за дверима каземату вила сотня вовків, роздираючи мертву коняку.

— От тепер тільки гримнути на них — вмить ущухнуть,— говорив старий козак, зупиняючись і обмацуючи сходи.— Ану, панове, викрешіть вогню, бо ніяк не добереш, де тут замок.

Козаки зупинилися, почали кресати вогонь, і коли заблимав роздутий протягом каганець, старий козак лунко стукнув шаблею у двері каземату. Зойки раптом ущухли. Зарипів іржавий ключ, і старий козак натиснув на важкі двері.

— Ану, хто в Бога вірує,— сказав він урочисто і голосно.— Виходьте на волю. Горить проклята Кафа, а вам — життя і воля від славного Запорозького Війська.

Мовчали стратенці. Турки й татари не зрозуміли слів, але хіба і так не було ясно, що каже їм кремезний козак у червоноверхій баранячій шапці?! Не було слів відповісти. Тільки хтось тремтів і схлипував у пітьмі, задихався від нервової спазми.

— Ну що ж, панове? Чого ж ви там очікуєте у пітьмі? — спитав козак, і голос його бринів усмішкою.

— Аллах екбер [134],— прошепотів розбійник і, брязнувши кайданами, перший рушив на поклик життя.

Мружачись, відсахуючись від світла, що боляче било у вічі, виступив із пітьми перший стратенець, за ним ішов другий, третій...

На сходах коваль-козак збивав з них кайдани і, доброзичливо всміхаючись, ляскав розкутого по спині і підштовхував до виходу.

І йшов стратенець за стратенцем, не вірив собі самому, сміявся або плакав від щастя, або мовчки позирав на суворі обличчя січовиків.

САГАЙДАК-БЕЙ

Стрілянина з боку цитаделі ущухла. Недобитки-яничари здалися козакам, і переможці розсипалися містом по «хліб козацький».

З кінця в кінець охопленої полум'ям Кафи линув зойк сліпого тваринного жаху:

— Сагайдак-бей!!! Сагайдак!!!

У тісній вуличці біля базару розбивали крамниці. Кілька козаків вдерлися до вірменина, що ніколи не чув за козаків.

— Віддай! — волав він, вчепившись у сувій грезету.— Віддай!

— А шаблі дати? — загрозливо цикнув на нього козак.

Нетяга рвонув з полиці кілька кашемірових шалей і кинув за поріг козакам.

— Беріть, панове! Добрі будуть онучі.

Далі розбивали крамниці старого Самуїла. Тремтячи, ховався він у вузенькій щілині проміж муром і кам'яною огорожею і, благаючи, здіймав до неба руки:

— Єгово!.. Боже Авраама, Ісаака і Якова!.. Ой, що це за люди!.. Ой!.. Вей!..

Два молодики десь знайшли важку деревину і вибивали нею двері багатого будинку, коли раптом над їх головами розчинилося вікно і залунали розщачливі жіночі голоси.

— Братики! Рідненькі! Рятуйте! Нас замкнули! Рятуйте!!!

— Зараз! — весело відгукнулися молодики і так трахнули в двері, що вони зірвалися з петель.

Хлопці кинулись на другий поверх, одним рухом відкинули важкий засув і вдерлися до кімнати. Три жінки з плачем кинулись до козаків і припали до їх сорочок.

— Та що ж ви, дівчата... Радіти треба, а не плакати,— розгубилися хлопці.

Але дівчата тільки схлипували, і рясні сльози струменем лилися з їх очей.

— А що це тут? — спитав один з хлопців.— Гарем, чи що?

— Та ні... Хазяїн купив нас торік,— ніяково пояснила стариша.— Він побратися зі мною хоче... А це землячки мої... Ой, та ходімо швидше, бо ж він нас аж ніяк не відпустить.

— Він нас і замкнув, щоб ми не втекли,— пояснила наймолодша.— Ой братики, мерщій! Бога ради мерщій!

В ту мить до кімнати вдерся підстаркуватий чоловік у коштовному кафтані з чорного оксамиту. Він щось казав незрозумілою мовою, вказував на ікони, що тьмяно вилискували у напівтемному кутку, схопив за руку старішу з жінок і все щось приказував розгублено і поквапливо.

Хлопці помітили ікони, скинули шапки і ніяково перезиралися.

— Хто ж він? — нарешті спитав один з молодиків.

— Та грек же! Православний! Хазяїн наш! — з розпачем вигукували дівчата і пишно вбрана молодиця.

— Змучилися ми з ним на чужині! — розплакалася молодиця.— Візьміть нас, хлопці, на батьківщину.

І з усієї сили відштовхнула свого грека.

Хлопці були ні в сих ні в тих. В цю мить на вулиці залунали постріли — і вони одразу кинулися до дверей, але бранки вчепилися в них і разом вибігли на вулицю.

— Як же воно все ж буде з тим греком?..— знов завагався один з парубків.

— Та хай йому чорт! — з ненавистю скрикнула молодиця.— Віку собі вкорочу, якщо не візьмете,— вигукнула вона з таким розпачем, що хлопці одразу підхопили її разом із дівчатами і помчали до порту.

В кількох домах татари зустрічали козаків ножами і ятаганами. Тут спалахували короткі і безнадійні сутички, від яких лишалися порубані трупи в калюжах

крові, розбиті двері і вікна, купи розбитого посуду і безпорадні поранені, що спливали кров'ю і конали без допомоги. В льохах і коморах знаходили замкнених невільників, скриньки грошей і переляканих дітей. Дітей козаки не чіпали, а гроші та невільників одразу відсилали до порту.

Яскраво палали підпалені ожереди соломи по дворах, і до гуркоту бою, до дитячого вереску, іржання коней, стогону і зойків влилися тріск і гогіт вогню, і рудувато-червона заграва забарвила своїм моторошним тремтячим світлом геть усе місто аж до околишніх гір.

Спалахували мечеті і саклі, зростали жовтогарячі фонтани вогню. Жадібно ковтали вони різьблені балкончики і галерейки, дахи і сходи, двері і піддашки. На площі, біля Біюк-Джами, розбивали винні льохи. Викочували барила, вибивали дно і пили повними пригорщами, кухлями і шапками солодкі і жагучі напої з чудовим ароматом сонця і виноградних грон. Гарячою кров'ю розтікалося по бруку червоне грецьке вино, бігли струмочки бурштинового і рожевого коньяку, сантор'інського, хересу і мальвазії.

І частіше чулися постріли, стогін поранених та побитих і пронизливий вереск дітей. Тільки православні і католицькі церкви, монастирі і будинки залишалися незайманими, бо гетьман наказав, під загрозою смерті, не чіпати християн.

На терасі у пріора [135] францісканців [136] зібралася купка прелатів [137] помилуватися пожежею Кафи.

— Іліон [138] у полум'ї,— гугнявив монах у шовковій робі з обличчям римського аристократа, недбало граючись лорнеткою.

— З тією різницею, що Іліон загинув від меча шляхетних ахейців [139], а Кафа гине під натиском варварів, що неспроможні відрізнити безсмертного твору Фідія від кухонного глека,— презирливо всміхнувся абат.

Осторонь сидів кардинал [140], нещодавно посланий до Кафи з папською буллою [141]. Його пурпурна шовкова мантія вилискувала при світлі заграви, наче був він оповитий полум'ям вогнищ інквізиції [142]. На його нервовому худорлявому обличчі був вираз насолоди і цікавості.

— Яка краса! Які чудові відтінки заграви! — говорив він з пафосом досвідченого промовця.— «Vae victis!» * Тепер я розумію цей вигук!.. Але цікаво знати, чи з'явилися вони з власної волі, чи як спільники перського шаха? [143]

Прелати перезирнулися з улесливим здивуванням:

— Невже монсеньйор припускає?!

— Не припускаю, а вважаю,— гордо виправив кардинал.— Кожен може купити їх шаблі як перших-ліпших кондотьєрів [144], навіть значно дешевше, бо кондотьєри не складуть собі ціни.

Полум'я розгоралося, підступало до брами абатства. Щохвилини прибігали погорільці або сплюндровані і поранені франки. Монахи нашвидку розташовували їх по келіях на ночівлю, перев'язували і заспокоювали, а абат з кардиналом все милувалися пожежею Кафи, байдужі до сліз і до крові.

В порту стояв гамір і гуркіт. Летіли уламки діжок і барил. Білим снігом кружляли в повітрі пластівці бавовни з роздертих шаблями рогож. Купи мигдалю, розбитого фарфору і скла, розсипані скрині родзинок і солоної риби, цукру і борошна, діжки масла, поламані дошки, канати і якірні ланцюги, затоптані сувої шовку,— все переплуталося в якомусь дикому хаосі. Переможці нищили, трощили все навкруги з жадоби помсти.

Тихо-тихо в кам'яній в'язниці-колодязі, де ночують міські невільники. Димить смолоскип, застромлений у стінне кільце, вкриває стіни і склепіння масною кіптявою. Обличчя невільників землисті й виснажені. Ребра випинають з-під зотлілого одягу. Неголені бороди і вуса скидаються на шмаття повстини, а не на людське волосся.

Вони допіру повечеряли сухими коржами і смердючим м'ясом, лягли на гнилу морську траву, повну вошей і блощиць. Тільки старий Семен підсів до смолоскипа — полагодити своє дрантя.

---

* «Горе переможеним!» — вигук Бренна, ватажка племені сенонів. Він тримав у облозі Рим і пообіцяв римлянам зняти облогу, якщо вони дадуть йому 1000 фунтів золота. Коли римляни відважували йому золото, він кинув на терези свій меч. Римляни спитали, що це означає, і він глузливо пояснив: «Це означає — горе переможеним!»

— Господи, коли вже смерть нас визволить звідси! — зітхнув хтось із невільників.

— Та от хотіли нас визволити добрі люди, та вранці кати визволять їх з цього світу,— пробубонів інший.— Ет, та що вже там!.. Гасіть краще світло. Тільки уві сні ще й побачиш іноді волю.

Старий Семен встромив голку у шапку і похнюпився:

— А мені вже й воля не сниться. Самі лише галери та доки, та оця в'язниця, хай вона тричі завалиться.

Вогонь погас, але ще довго курив смолоскип їдким димом, поки лягали невільники і засинали, зітхаючи і стогнучи уві сні.

Вони не знали, скільки минуло часу, коли гарматна стрілянина розбудила їх. Старий Семен розплющив очі і здивувався: чому вгорі, за гратами колодязя, не займається блідий світанок? Знов охнула гармата. За нею друга, третя. А за гратами ще мінилися пізні сузір'я.

— От дивно! Стріляють,— кашляючи, зауважив хтось.

— Певно, гонець від султана. Спіть, панове, бо стрілянина, чи ні, а вранці все одно поженуть на роботу.

— Та ні, послухайте краще. Коли б це був гонець, тоді б стріляли з порту і з моря, а це ж гармати цитаделі. Тільки вони так лунко стріляють.

Невільники замовкли, прислухаючись.

— Чуєте, панове? Чуєте? Стріляють з моря, з маленьких гаківниць і фальконетів, як на наших байдаках, а ось відповідають з міських веж,— заговорив Семен, колишній січовик, відомий вояка.

Він пізнав напівзабутий милий голос бою.

— Господи, та невже це наші?!

Боялися вірити. Боялися, що це тільки сон, марення, бо надто болісно було б втратити хвилинну надію. І стояли в пітьмі, дивилися на зорі за гратами, ловили кожен постріл, кожну луну.

Небо потроху обарвлювалося баканом, і на його димно-багряному тлі грати здавалися вирізьбленими з чорного оксамиту.

— Заграва, хлопці! Бачите? Кафа горить! — з несамовитою радістю вигукнув старий Семен.— Чи то очі мої недобачають? Скажіть, рідненькі?!

— Горить, батьку,— враз загомоніли невільники,— щоб їй згоріти і ніколи більше не повстати з попелу, бо

земля тут червона від нашої крові і солона від наших сліз.

Стрілянина дужчала. Тепер до важкого гуркоту гармат домішалося тріскотіння мушкетів. Чулися зойки, важке тупотіння, гавкання переляканих собак, крики, дитячий плач. Слів не можна було розібрати, та відчувалося, що в місті паніка.

— Панове! Це ж наші! Недурно той старий меддах чи то дервіш, хто його там розбере, крикнув нам, коли ми вчора йшли на роботу: «Наближається відпочинок! Забринять кайдани ваші радістю».

— Ще тоді реготав наглядач: «Проходь, старий ішаче, не теліпай без глузду язиком, як дзвони грецької церкви».

— Як би не довелося самому погойдатися на мотузку.

Темниця брязкала кайданами. Від хвилювання невільники не знаходили місця. Вони ставали навшпиньки, витягували шиї, але крім заграви не бачили нічого.

— Ану, панове,— вигукнув раптом один з молодших невільників,— ставайте на середину, а другі хай видеруться вам на плечі. Мабуть, доберемось до грат.

— Та хіба ж це можливо!..

— А чому не спробувати? Адже ж хлопчиками лазили.

— Та де вже нам, у кайданах, знесиленим, кволим...

Новий вибух гарматної стріляннини урвав суперечки. Самі собою поспіталися руки. Невільники міцно обхопили один одного, а на плечі їм стали троє молодших, спритніших.

— Надто високо! Ану, панове, хай хтось лізе на нас! — вигукнули вони.

І допомогли наймолодшому видертися угору. Ліз він помацки, плутався в кайданах і ледве-ледве дотягнувся до люка. Небагато побачив він, але й ці крихітки виповнили всю його істоту бурхливою радістю.

— Ось воно...— казав він, захлинаючись.— Стріляють з цитаделі... Місто палає... Люди біжать і репетують: «Козаки!» А ось помчала турецька кіннота. Ой, що це: наші — за нею!!!

І, урвавши сам себе, закричав несамовито і лунко:

— Рятуйте!!! Братики! Рідненькі! Рятуйте!

Тупотіння промчало повз них. І знов стало чути безладні постріли, зойки, гоготіння вогню, тріск вікон і дверей.

— Рятуйте!!! Рятуйте!!! — надсаджувалися невільники, брязкали кайданами і грюкали об мури в'язниці.

— Ганчірку дайте! Нав'яжіть на смолоскип замість прапора! Треба знак подати, щоб помітили! — кидав той, що висів на гратах.

Загойдалася жива піраміда невільників. Верхній ще міцніше вчепився у грати, щоб не впасти:

— Та що ви там, очманіли, чи що? Стійте тихше!

— На! На! Бери! — тикали йому загашений смолоскип з нав'язаною на ньому сорочкою.

Невільник міцніше намацав плечі товаришів і висунув крізь грати смолоскип.

— Рятуйте! — розпачливо гукав він.— Рятуйте бідних невільників!

— Рятуйте! — підхопили всі разом.— Рятуйте!

І радість, і жах були у цьому зойку людей, що боялися втратити надію на порятунок. Тупотіння знов наближалося. Почувся брязкіт шабель, лайка, жіночий вереск.

— Рятуйте! Братики! Рідненькі! — розпачливо вимахував прапором невільник.

І козаки помітили прапор. Кілька чоловік відокремилося від загону і кинулися на поклик.

— Е!.. Та тут у колодязі наші! Ану, панове, сюди! Визволяй бідних невільників! — відгукнулися веселі мужні голоси, і чиїсь руки міцно рвонули грати.

Але недурно кували їх найкращі кафські ковалі.

— Ану, бережись! Давай каменюку! Бий по замку! Обережненько там, внизу!

Посипалися іскри. Бризки каменю запорошили очі кільком невільникам... Удар... Ще удар! І ось відскочила дужка замка, і міцні руки відірвали грати і потяглися у люк.

— Вилазь, хто в Бога вірує! Один... Другий...

Невільники лізли один на одного, як божевільні. Штовхалися, падали і знов лізли, чіплялись за слизькі мури і чавили на цвілі стоножок і павуків.

Хтось світив їм згори головешкою, хтось підхоплював падаючих і вже совав у люк хитку драбину, якою чимало років видиралися вони щоранку на світло і щовечора спускалися у свою темну в'язницю.

Кінець кінцем витягли старого Семена. Голова його нагадувала кущ ковилю, борода снадала по пояс. Від

хвилювання впав він навколішки, обличчям до землі, не в силі вимовити слово.

— Е, дідусю! Раніш треба було плакати. Тепер час сміятися,— весело підхопили його січовики.— А як вас, дідусю, звати, щоб знали ми, кого стільки років мучили бусурмани?

— Та Семеном звуть... Семеном Костуром,— тремтячим голосом вимовив старий.

— Костуром? А чи не було у вас, часом, сина або онука, Антона Костура? — здивовано загули козаки.

— А був такий, був... Хлопчиком ще бігав, коли мене взяли. Невже ж ви його знаєте? — здивовано зашамкав старий.

— А піди-но сюди, Антонко! — гукнув хтось.— Чи не твого, часом, діда виловили ми без вудки з колодязя?

І за хвилину чорновусий кремезний парубок з ніяковою обережною радістю пригортав до себе старого і з жахом торкався його кощавого тіла в зотлілій сорочці.

А силач Терешко Кнур здобув сокиру й обценьки і збивав із звільнених невільників кайдани, що пов'їдалися їм у тіло мало не до кісток.

Посходили пізні осінні сузір'я. Іскристий сніп Оріона [145], туго перехоплений блискучим діамантовим поясом, стояв над головою. Сіріус [146] мінився над морем пухнатою синьою краплею. З гір віяло прохолодою і запахом гірких трав.

Горпина сиділа на порозі саклі з дитиною, чи то чекаючи на Нур'ялі, чи то зануривши в спогади, не в силі ворухнутися і підвестися з місця.

Настя Повчанська...

Невже вона — та грізна володарка сералю, перед якою хилиться Абдул, заступник беглер-бея Селіма, всі євнухи і навіть сам беглер-бей? А недавно лежала вона поруч Горпини на Сафаровому кобеняку і ридала безпорадною бранкою.

В неволі вони заприятелювали. Стерлася межа між бідною наймичкою і дочкою статечного хуторянина. Вони чіплялися одна за одну, як два уламки втраченої волі, відчувши братство страждань,— щасливі тим, що є з ким перекинутися словом, згадати батьківщину і розповісти одна одній свої думки і горе — загальне горе всіх бранців.

Колись було не те.

Навіть тоді, коли жали вони поруч золотаву пшеницю, відчувалася ця неперехідна межа. Настя де-не-де та й гримне на Горпину або вколе її гострим, зневажливим поглядом, або поскаржиться матері — і знов бурчить стара Повчанська на безпорадну сиротину:

— Що б ти, ледащо, без нас робила?! Підібрали тебе, як паршивеньке цуценя. Вигодували, а ти, падлюко, лінишся. То йди к чорту! Знайди йолопів, щоб дурно тебе годували.

І плакала потай Горпина в густих бур'янах за клунею і допізна гнула спину над скатертинами і рушниками для Настиного посагу або гаптувала церковні покрови і ризи, якими Повчанський обдаровував парафіяльну церкву, щоб «панотець суворіше повчав розбещених хлопів і краще тлумачив їм тексти Святого Письма про те, що «нема на світі влади, аще не від Бога» [147].

— А бодай би вони всі подохли,— смачно вилаявся Корж, коли Горпина розповіла йому про знущання старої Повчанської.— Потерпи, серденько. Піду напровесні у турецький похід. Намолочу «хліба козацького» та й зашлю сватів... А мо', ти вже готуєш мені гарбуза? Га? Кажи одверто! — зазирав він у дівочі очі, а Горпина спалахувала смуглявим рум'янцем і потай вишивала собі рушники для заручин.

Чи не тисячу років тому воно було?!

Спокійно, без нещодавнього надсаду згадувала вона тепер Данила. Знала, що в чабанах легко жити навіть невільникові. Правда, нудно самому в степу, по той бік гірського кряжа або на гірських полонинах, та не носить чабан кайданів, не спить в темних брудних колодязях-в'язницях або скарлючившись на лаві галерній. Їдять вони сито, дихають вільним повітрям і часто звільняються, коли підуть козаки у татарський степ «лупити мурзинські отари».

Порівнюючи Данила з Нур'ялі, не гнала вона тепер спогаду про те, як повертався Корж додому п'яний, як бив і трощив у хаті посуд, як лаявся, а іноді і її бив під п'яну руку.

А все ж таки тихий біль стискав Горпинине серце. Сьогодні, на весіллі Медже, відчула вона знов самотність, розбуркала свої дівочі мрії і спогади. Хороші, зворушливі татарські пісні, та хіба ж можна їх порівняти з тими, рідними, що співали над нею дівчата, коли

розплітали їй коси або садовили її на посад і оздоблювали весільний каравай чепурними гребінцями з тіста.

Ой, рано-рано кури заспівали.
А ще раньше пан Данило встав,
Лучком забряжчав,
Братів позбуджав.
Ой брати, вставайте та коні сідлайте,
Коні сідлайте, хортів скликайте...—

забринів у пам'яті старовинний спів.

І від цієї напівколядки, напіввесільної пісні мимовільні сльози навернулися на очі. До болю захотілося дихнути вогкою свіжістю річних низин, чебрецем, медунишником, почути сіверських пісень з безмежно довгими останніми нотами, що повільно згасають за Ворсклою [148]. Захотілося виганяти вранці корови з теплого хліва, що так приємно пахтить гноєм і парним молоком, сікти на зиму капусту в довгих глибоких ночовках, хрумкаючи підмороженими качанчиками, або мочити в Полузорі [149] нав'язані на жердини коноплі і прясти довгими зимовими вечорами мичку за мичкою білястого кужеля, що так дивовижно нагадує степовий ковиль...

Спав Чабан-Таш. Жодний вогник не блимав у його саклях. А саклі розсипалися по схилу гори грудками цукру і тьмяно біліли під зорями. Вітер ущух. Тільки внизу, під горою, важко дихав прибій. А на сході, праворуч від мису Київ-Алтама, небо стало димно-червоним. Яскравий сангвін окреслював хмари, і від нього ще чорнішим і глибшим здавалося небо, а зорі — яскравими, синіми, діамантовими.

Горпина нічого не помічала. Легка дрімота заплющила її очі, і не чула вона, як у Чабан-Таші раптом зайшлися собаки хрипким несамовитим гавканням, як заблимали у вікнах огні, як пролунали рідкі постріли, а поквапливі важкі кроки на стежці гупали ближче й ближче і раптом урвалися перед саклею.

Горпина здригнулася і розплющила очі. Перед нею стояла купка запорожців. Якимсь темним інстинктом пізнала вона серед них Данила Коржа з хвацько зсунутою на потилицю шапкою і обличчям, знівеченим невільницьким тавром.

Льодовим вітром дмухнуло їй в обличчя. Змертвівши, підвелася вона на весь зріст, наче розступилася

перед нею земля і встав з могили давно похований мрець.

Пізнав її й Данило, незважаючи на маграму та фесочку.

— Не чекала? — ступив він до неї, розпалений боєм.— Чого мовчиш? Не рада чоловікові?

Горпина стояла, як з крейди вирізьблена. Вона не могла ані ворухнутися, ані заговорити. Думок не було. Тільки руки конвульсивно пригортали до грудей маленьку теплу купочку, що раптом зайшлася пронизливим вереском.

— Г-га-а? — виригнув Корж.— Ось воно що!.. Виплодка народила? Потурчилася, суко?! Ух, ти!..

І, дихнувши їй в обличчя міцною махоркою і винним перепалом, вихопив у неї дитину.

— Даниле! Даниле! — зойкнула Горпина, намагаючись відняти у нього немовля.— Воно ж маленьке! Воно ж ні в чому не винне!

Данило не слухав. Темним хмелем залила лють його свідомість. Скажено відштовхнув він Горпину і кинув дитину у прірву.

Горпина скрикнула і, як підрубана, впала додолу. А Корж зірвав з неї маграму, фесочку і смикнув її за коси залізною рукою.

В цю мить вбіг захеканий Нур'ялі. Одразу зрозумів він усе. Як леопард, стрибнув він у саклю, зірвав з цвяха дідівський ятаган і кинувся до Горпини. Козаки схопили його за руки, за комір і почали в'язати.

— Не смійте! Пустіть! Це моя жінка! — надсадно вигукував Нур'ялі і рвався до непритомної Горпини.

І хоча Корж не зрозумів його безладних вигуків, та й так було ясно, в чому річ. Стояв він перед високим, гнучким рибалкою, широко розсунувши ноги, кремезний, важкий і незграбний, в широких, наче спідниця, штанях, і раптом схопився за шаблю.

— Стривайте, панове! Я й сам його, падлюку, порішу. Битися закортіло, собако? Ну, вставай! Знатимеш, як плодити покручів з чужою жінкою.

Козаки випустили Нур'ялі, навіть подали йому ятаган. А Корж розсунув ноги, міцно вперся у землю і махнув шаблею. Нур'ялі несвідомо відбив удар. Він не вмів фехтувати, та розумів, що в цьому двобої єдиний вихід — смерть, і несвідомо вгадував рухи свого суперника.

Горпина повільно опритомнювала. Йшла обертом голова. Нудило. Тремтіли ноги. Вона підвелася, озирнулася широко розплющеними очима і ніяк не могла збагнути, де вона і що із нею, і хто це б'ється у темряві, забарвленій заграво́ю, хто так важко сопе. Дзвеніли тонкі дамаські леза, іскри сипалися від ударів.

Горпина наблизилася, вдивляючись у бійців. Шаблі, як блискавки, розтинали повітря. Вітер від лез війнув їй в уста.

— Тікай, джаним! Тікай! Візьми дитину! — крикнув, захлинаючись, Нур'ялі.

Та і його не зрозуміла Горпина. Хто це б'ється перед нею у темряві? А-а! Це людолов Сафар, що забив маленького Івасика. Ось вони, широкі монгольські ніздрі, рідкі зуби, розкосі очі на вилицюватому, пласкому обличчі.

В Чабан-Таші спалахнула пожежа. Заграва освітлювала бійців, і в її димно-багряному світлі їх руки і обличчя ніби залилися кров'ю. А тіні, довгі, патлаті тіні, ворушилися на землі щупальцями морської потвори чи то клубком велетенських гадюк.

— Тікай!.. Біжи!..— з розпачем крикнув їй вдруге Нур'ялі.

Він відчув свою рокованість і бився з мужністю розпачу, щоб виграти для неї зайву хвилинку.

А Горпина і тепер не зрозуміла його. Силуючись щось пригадати, вона напружено зсунула брови і відійшла від козаків.

Сафар зник. Билися два вовки, вищиривши криваві, ікласті щелепи. Горпина з жахом відступила від них. І далекий-далекий спогад виринув з темряви.

...Місячна зимова ніч. Скрипучі сани широко розкочуються на повороті. Хропуть коні, тремтять від жаху. А на галявині — вовча зграя. Та не дивляться вовки на людей. Два вовки б'ються посередині, а інші сидять навколо, вищиривши білі ікла-цвяхи. Сидять широкогорлі, м'язисті, чекають, коли один з них загризе свого супротивника. Блимають очі. Ляскають пащі на свіжу кров, що аж парує на морозі.

...Так ось хто б'ється у багряних присмерках заграви... Один з них перегризе другому горло і тоді накинеться на Горпину...

Тремтячи, відступає вона, щоб непомітно зникнути, поки б'ються вони, хропучи і брязкаючи шабельними лезами. І не бачить Горпина глибокої прірви. Крок. Ще крок.

І раптом зникла під ногами земля.

Нур'ялі бачив. На мить завмер у повітрі занесений ятаган, а Корж скористався цим і, хрипко крекнувши, єдиним махом відтяв йому голову.

Медже заснула, знесилена довгим весільним обрядом. Нерви і тіло вимагали спокою, і жодний образ не обарвив її глибокого сну. Вона не чула, як наповнилися вузькі вулички Чабан-Таша важким тупотінням, криками і зойками, безладною стріляниною і брязкотом вибитих шибок і дверей.

А Ібрагім почув. Підвів голову, прислухався. Стукало в скронях. Хотілося спати, та за вікном діялося щось нечуване, коли раптом вбігла розхристана, простоволоса Сабіха.

— Козаки! Козаки! — волала вона несамовито.— Тікайте!

Медже схопила одяг і безладно заборсалася по кімнаті.

— Сюди! Сюди! — крикнула Сабіха і кинулась у бокові двері.

Там були вузькі сходи на дах суміжної саклі, на верхню прискалку гори. Але і тут вже панували козаки.

Розгорялася пожежа. Здіймалися до неба багряні хвилі і водограї вогню. Гогітливим штормом буяло полум'я. Хмара диму розповзалася по небу, наче розкрилися надра землі і виригали у небо пару і лаву.

Коли цитадель піддалася, Сагайдак-бей сів на коня і рушив до беглер-бейового палацу.

— Де Карпо? — нетерпляче питав гетьман Харлика Свиридовича.

— Не знаю, батьку,— знизав той плечима.— Казав, що піде по циганку Кайтмазу — і зник.

Сагайдачний нервово смикнув повід. Кінь став дибки і, обернувшись на задніх ногах, помчав до Біюк-Джами.

Біюк-Джама стояла вся рожева від заграви. Кожна закрутка її колон, кожен карниз вирізьблювалися чітко і яскраво в моторошно-фантастичному світлі пожежі.

Вмить відшукали вони Кайтмазину саклю. Вибиті двері чорніли беззубою пащею. На долівці стояла калюжа чорби. Все було пошматовано, перекинуто і побито. Тільки за внутрішнім вікном, на дворі, вив над трупом Кайтмази ланцюговий собака та осторонь скарлючився мертвий Карпо з розрубаною головою. Кобзар не скинув татарського одягу і сам потрапив під козацьку шаблю.

Сагайдачний ступив на двір, помацав ще теплі трупи... Довго мовчав він, збентежений і розгублений. Настин слід зник у безвісті.

— Що ж, пане гетьмане,— наблизився Свиридович,— підемо. Карпо мені казав, що чув голос панни Насті в беглер-бейовому палаці, тобто за садовим муром палацу. Беглер-бей живе в Кафі лише взимку, і садів тут нема, отже, мова йде про одне з позаміських його кубел.

— Ходімо,— урвав гетьман.

І твердим військовим кроком вийшов на вулицю.

Швидко помчали вони повз Біюк-Джаму і медресе, міську лазню і палаци італійських крамарів і банкірів і незабаром потрапили у натовп звільнених бранців та міських невільників.

— Батьку! Рятівнику наш! — кинулися вони до нього радісно й схвильовано.

Але гетьман не слухав палких привітань. Він підвів руку — і всі замовкли, з'юрбилися навколо нього і витягнули шиї, щоб почути слова Сагайдачного.

— Спасибі вам, добрі люди, на щирому слові,— заговорив гетьман.— Допоможіть мені в такій справі. Тут десь у неволі моя наречена. Покажіть мені, де живуть беглер-бейові жінки. Здається, вона потрапила до його палацу, а де він — ніхто з нас не знає.

— Андрій знає. Він там працював за муляра! — вигукнув хтось.

— І Юхим одноокий!

— Я знаю! — залунали голоси.

І кільканадцять чоловік кинулися вказати дорогу.

— Спасибі! Вистачить з мене й двох. А ви, добрі люди, збирайтеся додому: вранці рушаємо,— кинув Сагайдачний і підострожив коня.

Розбивали палац беглер-бея Селіма. Козаки розсипалися плутаними переходами, покоями і галерейками. Хміль тьмарив свідомість, а жадоба помсти гнала їх далі і далі.

Танцюра, Бородавка і ще десятеро сивоусих козаків морочилися коло мідних дверей скарбниці. Не піддавалися вони ані шаблям, ані спискам, ані чеканам.

— Почекайте, панове. Зараз відчинимо,— випростався Бородавка.

Він підтягнув кам'яну брилу і, обмотавши її ланцюгом, став ритмічно розгойдувати, наче таран, і бити нею об двері. Вони стали потроху розхитуватися. Танцюра і ще двоє кинулись на допомогу.

— Ану ще! Ану — раз! Ану-ну! — також ритмічно вигукували козаки хрипкими голосами.

І раптом впали двері, і перед очима козаків розкрилася скарбниця. Першим ввійшов до неї Танцюра з жмутом запалених свічок і мимоволі примружився від сліпучого блиску самоцвітів.

— Ну й камінці,— зачерпнув він пригорщу рубінів.

А поруч мінилися нічними зорями діамантові пряжки чалм, коштовні смарагдові ланцюжки і намиста з ясно-блакитних сапфірів. Жовтими бубличками блимали нанизані на ремінці персні і обручки, палали жаровнями миски шліфованих, але неоправлених бурштинів, коралів, рубінів, смарагдів. Золотий і срібний посуд, шаблі, стремена, келехи — все блищало всіма кольорами веселки.

Штовхаючись і сопучи, кинулася старшина на самоцвіти, хапала їх жменями, насипала повні кишені і гаманці, коли раптом виріс на порозі Петро Конашевич. Він нічого не сказав, тільки зиркнув на миски, цебра і самоцвіти та на зоряний розсип діамантів у їх брудних руках.

— Висипте геть усе! — кинув він уривчасто.— Це піде у військову скарбницю. А ти, синку,— звернувся він до Свиридовича,— прийми військову здобич і запечатай військовою печаткою разом із паном писарем.

Старшина почала неохоче випорожнювати кишені, так туго понабивані, наче в них лежали мармурові ядра кафських гармат. Свиридович сумлінно допомагав їм, але коли Сагайдачний з курінними отаманами пішли, непомітно сунув собі у пояс повну жменю найкращих діамантів.

«Вже кого-кого, а мене ніхто не наважиться обшукувати, наче нетяг,— подумав він.— А така розкіш завжди зданобиться».

— Готово, батьку,— по-військовому виструнчився він, коли лантухи перлів і діжки срібла і золота були зав'язані і запечатані.

І за порогом скарбниці фамільярно підморгнув гетьманові:

— А тепер ходімо по найкоштовніший скарб всесвіту, по справжній двійник Кіпріди [150] — по прекрасну даму вельможного пана.

Сагайдачний поморщився. Тон осавула його неприємно вразив. Мимоволі потяг він носом і відчув запах кіпрського вина, але Свиридович базікав з невимушеністю польського гусара під чаркою.

— Зараз буду я, наче Вергіліуш [151], проводирем пана гетьмана до гарему і сподіваюся на весіллі вельможного пана бути якщо не московським, то принаймні весільним боярином...

— Ходімо,— роздратовано урвав його Сагайдачний і рушив по хрустких уламках алебастрових рам, дзеркал і посуду.

З мимовільним хвилюванням переступив Сагайдачний поріг того саду, де Настя прожила п'ятнадцять місяців. Пишними завісами огортали мури в'юнкі троянди і гліцинії. Кипариси здіймали до неба чорні обеліски, перекреслювали чорними свічками морську далечінь, а мармурові альтанки і водограї тепло рожевіли при світлі заграви. Пахтіло датурами, туєю, бальзамічною смолою гірських сосен і розкішними анатолійськими трояндами, що вдруге квітнуть восени.

Супутники Сагайдачного високо здіймали свої смолоскипи. Морський вітер примхливо роздмухував їх жовтогарячі гриви і розсипав у повітрі золоті бризки іскор. Козаки швидко пройшли сад і ввійшли до гарему.

Тут був такий же розгардіяш, як і скрізь. На сходах конав недорізаний євнух з кинджалом у череві; другий вже задубів, занурившись носом у якісь ганчірки. Уламки алебастрових рам і скла й тут хрустіли під ногами, а запашний нічний вітер шарудів обривками завісок і шовковими шальварами.

— А де ж жінки? — здивовано спитав Сагайдачний.

— Тут,— буркнув один з козаків.

Жінок замкнули у низенькій склепінчастій коморі. Міцні грати без візерунків перехрещували червоне небо чорними смугами. Вздовж стін стояли скрині для убрань, а посередині тулилися одна до одної жінки,

наче овечки під зливою. Повними жаху газелячими очима глянули вони на гетьмана.

Сагайдачний обвів їх пильним поглядом. Насті серед них не було.

— Хто тут говорить по-татарському? — звернувся він до козаків.

— Я! — виступив один з них, зсуваючи шапку набакир.

— Скажи, що я дам їм волю і залишу тут, у Кафі, якщо вони знайдуть мені бранку, куплену торік восени у Сафара на вагу золота.

Козак, трохи запинаючись, переклав жінкам слова Сагайдачного. Жінки мовчали — чи то не зрозуміли його, чи то не хотіли йому відповідати, а може, й просто — з переляку.

— Ну? — гнівно тупнув Сагайдачний.

Коли ось з купи мотлоху у кутку почувся старечий кашель і виповзла стара бранка Явдоха.

— Ой паночку наш рідненький!.. Та хіба ж вона тут?! Повезли ж її звідси сьогодні,— зашамкала вона, зводячись на тремтячі ноги.

— Хто? Де?! — аж скрикнув Сагайдачний.

— Та твої ж хлопці, орле наш сизокриленький. Забрали, посадили у човник — та й повезли. Ось чому співала вона сьогодні вранці, як пташечка. Весь час дивилася у море, чекала визволення.

Сагайдачний здивовано звернувся до Свиридовича.

— Невже ж це наші байдаки? Та хто ж їм наказав? Коли?

Свиридович знизав плечима.

— Нічого не розумію. Певно, у неї від старості перекрут мозку. Та наші ж байдаки і не наближалися до берегів! Ми вйсіли вже вночі біля Карадагу. Три милі тупали пішки, щоб не спізнитися до вистави.

— Підемо. Покажи нам, де і як її взяли? — труснув стару Сагайдачний.— Та не бійся. Ми тобі лиха не зробимо. А втім, якщо вкажеш нам Настин слід, візьмемо до себе, годуватимемо тебе, поїтимемо донесхочу, аж до самої смерті, наче рідну бабусю.

— Ой паночку... Та вона, наша ясочка, те ж саме казала: «Не журися,— каже,— Явдошко: заберу тебе звідси до себе, бо я ж не будь-яка козачка...» А сама сує мені солодкий пиріг та й шепоче: «Ну, Явдошко, збирайся в дорогу. Тепер вже недовго чекати». Вона мене

завжди, стару, жаліла: то шматок ласий дасть, то хусточку, то ще щось подарує...

І, охкаючи і бідкаючись, повела Явдоха козаків у сад, де ще сьогодні сиділа Настя і виглядала у морі козацькі байдаки.

— Цілий день співала вона, наче Великдень прийшов,— шамкала стара, шкандибаючи поруч гетьмана.— Потім підбігла до мене і каже: «Знак мені подано. Завтра мене тут не буде». Я тут квіти полола, а вона сіла на камінь і все на море дивилася — то просто очима, то у якусь трубку, що принесла їй циганка Кайтмаза.

— Коли ж це було? Вранці? — урвав Сагайдачний.

— Та ні, паночку. Вже вечір був. Відспівали вже попи бусурманські, відмолилися, кляті... Тут і корабель надійшов з великими чорними парусами. Став якраз навпроти нас, он біля тієї скелі. І човник спустив. Я так перелякалася... Що, коли це Селім повернувся, гадаю?! А вона, наша ясочка, сидить, зажурилася. Тільки бачу, люди повзуть у кущах. І одяг у них якийсь чудернацький: і не наш, і не тутешній, татарський. Я вже крикнути думала. А вони як кинуться до неї... Загорнули її чимсь білим, підхопили... Зомліла я. Не знаю, чи то плакати, чи радіти. А човник вже пливе до вітрильника. А корабель вмить повернув — та й у море... Та, якщо б я знала, що це ти, наш рідненький... Так я перелякалася. Мало не гукнула з дурної голови татарюг...

— Єзус! Маріє! Що ми наробили! — схопився за голову Свиридович.— Я ж казав пану гетьману... Треба було вдарити на ту чорну шхуну. Це ж була панна Настя.

Обличчя Сагайдачного перекосилося, і навіть у багряних присмерках заграви було видно, як він зблід. Але звичка стримуватися і тут не зрадила гетьмана. Мовчки сів він на камінь, де кілька годин тому сиділа Настя, і похнюпив голову. Козаки мовчали.

— Дайте мені...— заговорив Сагайдачний по хвилі.— Дайте мені... закурити, панове.

Козаки здивовано перезирнулися, бо знали, як ненавидить гетьман тютюн. А Свиридович вже набивав люльку з слонової кості і кресав яскраві іскри вогню.

Сагайдачний взяв її, затягнувся два рази і з огидою виплюнув гірку від диму слину. Потім звівся на ноги.

— Ну що ж, панове. Підемо. Час збиратися.

МАГНАТ У КАПТУРІ

Радці і лавники були незадоволені. Не пощастило вмовити цехових повернутися під магістратський присуд і владу і хоч частково скинути їм на плечі тягар міських обов'язків. Думали радці: міцні будуть братські меди — і майстри піддадуться напідпитку на улесливі промови і обіцянки, та помилилися: міцні були меди, але міцніші голови майстрів. Не втратили вони ворожої нашорошеності і недовір'я до магістратських розмов, і бурчав бурмистер Балика, підраховуючи витрати:

— Не варт було й заводитися. Тільки шкода нам буде від братського шинкування, щоб чорти забрали того дурня Хому.

Созон торгував горілкою, медами та винами. У нього був кращий у Києві льох, де у величезних, кутих залізом барилах набирали аромату і міцності угорські і рейнські вина поруч з іскристим шампанським і старим іспанським хересом, малагою і санторінським. І тонкий міцний запах південного вина зливався з ароматом медів, варених на яблуках, на ягодах і житніх сухарях, з сивушним смородом горілки і кислуватим хлібним запахом пива.

Тут торгував Созон на гурт. Покупець приходив тверезий і розсудливий. Повільно проходжувався він між величезних барил, брав пробу, нюхав, дивився на світло, відсьорбував маленький ковточок і довго цмокав губами та чавив язиком прохолодну, терпку і жагучу вологу і вже згодом питав ціну. І коли Созон ховав у скриньку чепурний стовпчик золотих флоринів, наближалися мовчазні пахолки і, надсаджуючись, викочували з льоху куплене барило. Покупець совав їм кілька шелягів, і знов поринав Баличин льох у лунку тишу, де-не-де порушувану повільними хазяйськими кроками, брязкотом ключів і неголосними окликами.

Проте у Баличиному шинку з ранку до ночі було шумно, чулися п'яні співи, лайка, регіт і важке гупання танцюристів.

Не переводився у ньому місцевий і приїжджий люд: взимку і влітку, восени і навесні пиячили тут чумаки і галівники, дрібна шляхта, прочани, мандрівні дяки, рибалти [152], ченці і уходники. І що добірніша була

лайка, що бучніший регіт і гупання, співи, то більше виторгу бриніло в шинквасі, за яким кам'янів сам Балика або його довірений шафар, худорлявий, гостроносий Агатон, чи то колишній чернець, чи то дяк, вигнаний з парафії за невідомі провини.

Добре торгував Баличин шинок, але за останні два тижні помітив Созон, що із шинком не гаразд. Раніш не було де сісти запізнілому одвідувачу, а тепер п'яні лежали на лавах урозтяж і ще залишалося вільне місце. А головне — падав виторг. Зайшовши до шинку ковтнути півкварти, чумак докірливо хитав головою:

— Е, братику, воно не той!.. Чом в тебе горілка дорожча, ніж у братстві?

— Багато ти розумієш,— бурчав Созон, відвертаючись.— Братство капщизни [153] не сплачує, а з нас деруть, як лико з липи, та й горілку там водою розбавляють.

День був погожий, по-осінньому променястий. Дніпро лежав у берегах чистим блакитним дзеркалом, і важкі литовські ком'яги відбивалися в ньому, як намальовані.

Відгули важкі октави монастирських і церковних дзвонів разом з рідкими, високими переспівами костьольних дзвоників. Розійшлися міщани по хатах по-святковому сито обідати. А в Баличиному шинку було порожньо. Созон постояв за шинквасом, почухався. Він був ні в сих ні в тих. Почекавши ще годину, рушив він додому, потім знов повернувся до шинку глянути, чи не побільшало там народу. Все дратувало його: і хлопчики, що ганяли на дворі голубів, і поросята у перекинутих ночвах, і наймичка. З серцем пхнув він чоботом собаку, рвонув за вухо хлопчика, грюкнув хвірткою і вийшов на вулицю.

Назустріч Балиці поспішав другий бурмистер, Онисим Ходкевич.

— А я до вас, пане бурмистре,— поквапливо заговорив Ходкевич, ручкаючись із Созоном.— Чули? Наш превелебний отець архімандрит знов починає старі вибрики.

— Який архімандрит? — не второпав Балика.

— Та Печерський же! Кир Єлисей! Кому ж більше! Один такий у нас, собака.

— А що?

— Як то «що»? — скипів Ходкевич.— Невже пан бурмистер сидить вдома і не відає, що на світі робиться?!

Ходкевич витяг картату червону хустку і витер спітнілу голову. Він був худорлявий і вузький у плечах. Довгий червоний ніс його звисав на рябі від сивини вуса і ріденьку цапину борідку. На щоках червоніли темно-багряні жилки, а голова, вузька і лиса, як яйце, вилискувала жовтим воском.

— А головне, народу скупчив силу. Купців привабив з містечок та міст,— говорив він, ховаючи хустку.— Цілий ярмарок. Я думав узяти возного і податися просто туди, та пригадав, що королівський декрет, яким торік заборонено Печерській оселі [154] шинкувати і торгувати, переховується в ратуші. Отже, ходімо швидше до війта. Це так залишати не можна!

— А хто це розповів панові бурмистру? — вимовив нарешті Балика.

— Ясна річ — хто! Люди! Вже третій день в крамниці порожнеча, або зайде якийсь дурень, спитає каразії на жупан та й ніс відвертає: «Дорого,— каже,— в Печерському монастирі дешевше». Який монастир? Що? Як? Покликав я сина: «Їжджай довідайся». Він і довідався. Наїхала народу сила-силенна, весь Київ можна крамом завалити.

— От сучий чернець, прости Господи! — з серцем вилаявся Созон.— Ось чому він не вписався до братства. Вовчу думку затаював.

Війт Ходика вже знав про ярмарок на Печерському. В ратуші аж гуло. Лавники і прокуратори переглядали Литовський статут [155] і королівські декрети і щось тлумачили радцям, тикаючи у пергамент вузлуватими пальцями. Бучне обурення перших хвилин перетворилося на діловий настрій.

— Головне — возного. Тра накрити отця Єлисея з лицем,— з притиском приказував один з лавників.— Тоді все буде за законом.

— Тоді й протестацію впишемо разом із «сознанієм» возного.

— Так, але ж не кожен возний наважиться виказати всю правду. Підемо до нашого братчика, Гуторовича. Цей не побоїться архімандрита.

— Ще й свідків візьмемо з шляхтичів.

— Оце так,— підхопив Балика.— Обов'язково з братчиків: хай хоч один раз стане нам братство на користь.

Тільки з чого розпочати? До суду вдатися, чи то спочатку поїхати до Печерського, подивитися на власні очі?

— Та звичайно ж, з Печерського,— підхопили лавники і важко загупали до дверей.

Пустир перед Печерською оселею квітнув строкатою і галасливою юрбою. Вантажені барилами горілки, пива та меду вози стояли двома довгими валками, а проміж них широкою вулицею сновигали люди, горлали п'яних пісень, притупцьовували і штовхалися, випиваючи чарку. Поруч палали на землі вогнища або жевріли жаром жаровні. Баби смажили на них ковбаси, пампушки і сало. Продавці з кошиками, підносами пирогів та млинців, з цебрами огірків та макітрами гарячих вареників закликали покупців.

— Вареники! Вареники з сиром, з м'ясом і сливами! — вигукували вони, спритно настромлюючи десяток вареників на довгий шпичак.

— Кому капусти квашеної? — виспівувала червонощока, як яблучко, цокотуха-перекупка.

— Кавунів! Кавунів монастирських!

— Пшеничкн гаряченької!

І юрба розкуповувала книші й вареники, вмочені у густу сметану, наче помащені білим кремом.

З обох боків уздовж валки майоріли ятки приїжджих крамарів. Сукна, чоботи, козацькі і міщанські шапки, пояси і ронди рябіли всуміш з коралями, стрічками і хустками, біля яких годинами стояли селянські дівчата і молодиці. А ближче до Дніпра сивоусі дядьки придивлялися до коней і волів. Тут крутилися й чорновусі цигани з срібними кульчиками в одному вусі, горбоносі забарні волохи, татари-воловоди і менджуни на тонконогих бахматах-конях. А біляві литвини в білих свитках і шапках з домороблеиого сукна розкладали на землі вибагливо вирізьблені дерев'яні ложки, сільниці, діжки й тарілки, суперничаючи з барвистими полив'яними мисками, глеками і макітрами міжгірських гончарів. Бурхлива юрба торгувалася, била по руках і знов починала торгуватися, пересипаючи свій торг жартами, дотепами або міцною і гострою лайкою.

Тут же співали лірники псалм, монахи й монашки пропонували хрестики і іконки, чотки з Афонської

гори [156], пляшечки з іорданською водою [157]. Циганки ворожили по долонях і на квасолі, настирливо канючили милостинки і спритно крали з кошиків і возів усе, що потрапить під руку.

На возах вищали поросята, гелготіли гуси, кудкудакали на смерть налякані кури. Цокотіли веселі жіночі голоси, щоки палали калиною, і навіть похнюплені прочани з саквами за плечима втрачали вигляд покаянної покори людей, що прийшли спокутувати свої гріхи.

Четвертий день вирує монастирський ярмарок. Шинкують монастирські хлопи. Добрих півсотні барил випили прочани, міщани і околишні мешканці. Викочують монахи вози чорно-бузкового, наче окуреного димом, винограду, золотавих груш і червонобоких яблук. Накопичують гори малахітових кавунів, жилуватих, сірозелених динь дубівок і величезних жовтих гарбузів, що дивовижно нагадують турецькі чалми.

Цигани хвацько виграють кіньми. Чумаки ляскають по халявах батогами, прицінюючись до круторогих, присадкуватих, як буйволи, волів. Голова йде обертом від різномовного гамору, галасування, лайки, рипіння возів і вигуків перекупок.

— Дивіться! Дивіться, пане! — захлинається від обурення і люті Созон Балика.

Він забігає наперед і зазирає Гуторовичу у вічі, а Гуторович спокійно посувається далі широким кроком і обдивляється навколо.

Онисим Ходкевич і не зиркне на возного. Очі його нишпорять скрізь, і гостра яйцеподібна голова крутиться на довгій шиї, як у гусака. Він наче мацає поглядом кожен постав сукна у ятці, кожен пояс-черес, кожен жупан і підраховує збитки. І, сам того не помічаючи, смикає пальцем свій комір, наче хтось збирається здерти з нього останній жупан.

— От падлюки! І ятки, і буди! І столи, і вози! Краму скільки!..— охкає війт Ходика, підхоплюючи возного під лікоть.— Ви тільки уважно дивіться, пане возний, щоб усе занотувати у своєму «сознанії». А ми вже ні за чим не постоїмо.

Возний мовчки покручує вуса. Ну, зрозуміло: чим більше збитку і шкоди, тим краще віддячити за докладне «сознаніє».

І раптом звертає до возів з горілкою.

— Звідки ви будете, дідусю? — питає він старого селянина, що наливає повні чарки двом підстаркуватим чумакам.— Чий ви?

Старий зводить на Гуторовича безбарвні плаксиві очі і витирає зморщені губи:

— Та монастирський же. Печерської оселі підданець.

— Звідки? — перепитує Гуторович.

— Та з містечка ж монастирського, з Василькова [158],— охоче відповідає старий і, зрозумівши, що це особа офіціальна, скидає шапку.

— А чого приїхав сюди? З власної волі чи з якогось наказу? — допитує возний, підморгуючи Яну Ренгульському і Микулашу Прищинському, двом шляхтичам, запрошеним за свідків.

Старий важко зітхає.

— Та хто б його поїхав, пане, з власної волі! Буряки ж у мене не викопані, хату треба лагодити... Отець архімандрит наказали: «Вези, мовляв, барило меду та барильце горілки і, поки не вишинкуєш геть усе до останньої кварти, не смій додому повертати». Добре, що нема дощу і що прочан багато. Одне барило вже вишинкував.

— А звідки всі інші вози? — уриває Гуторович балакучого дідка.

— Інші? Та Бог його святий зна... Он той дядько подалі — з Пухова. Кумом мені доводиться... А звідки всі інші — не розпитував. Тільки геть усі монастирські підданці.

Гуторович вмочує гусяче перо у каламар, що висить у нього на шиї на ланцюжку, і щось записує собі у книжечку, потім рушає далі. І скрізь чує одне: з усіх боків зігнав своїх хлопів кир Єлисей [159] шинкувати: і з Радомишля [160], і з Василькова, і з Пухова,— з усіх незліченних селищ та хуторів, маєтків та фільварків, підвладних Печерському монастиреві.

А Микита Балабуха та Онисим Ходкевич тягнуть Гуторовича до яток і буд приїжджих купців.

— Це ж справжній розор! Це розбій серед білого дня! — сичить Онисим Ходкевич.

Гуторович докладно розпитує крамарів, хто вони, звідки, хто дозволив їм тут торгувати, скільки часу вони тут і скільки привезли краму. І всі як один пояснюють, що отець архімандрит з капітулою [161] оголосив ярмарок ще місяць тому, де кожен крамар може торгувати

безмитно цілий тиждень, тричі на рік, як у першого-ліпшого пана.

— Як то?! — люто уриває Балика.— Та що він, блекоти наївся?! Та як же ви, панове крамарі, пішли на таку брудну справу?! Хіба ж вам не відомо, що самі лише київські міщани мають право торгувати на шість миль від Києва?

— Так ми ж до вашого Києва не їдемо. І навіть до Києва нам вільно приїхати на ярмарок,— знизує плечима крамар.

— Але ж ми маємо королівські привілеї і постанову королівського суду,— хвилюється Созон Балика.

— Тихше, тихше, панове,— спиняє Гуторович киян.— Про це ми поговоримо з архімандритом.

Келійник довго сперечався і не допускав одвідувачів до Плетенецького.

— Простіть, Христа ради,— вклонявся він.— Заборонено турбувати.

— Мало чого!.. Іди сповісти, або вломимось силою,— скипів Созон і в цю мить дивовижно нагадав свого брата, запального сотника.

Келійник розгублено переступав з ноги на ногу, але назустріч настирливим міщанам вже йшов сам кир Єлисей Плетенецький.

— Хто тут галасує? — спитав він, ковзнувши по радцях та бурмистрах удавано невидючим поглядом.— Чи то свята оселя — шинок, куди пнуться з лайкою і непристойним галасом?

— А хто її перетворює на шинок? Шинок і є на ганьбу і знеславлення віри,— загули обурені лавники.— Побожній людині тра звідси тікати, закривши очі і уші, а не йти на прощу з вірою і молитвою.

— Тихше, тихше, панове! Заспокойтеся! — спинив їх Гуторович.

Він низько вклонився Плетенецькому і заговорив сухо і стримано, як личить представникові правосуддя.

— Ми просимо превелебного отця архімандрита приділити нам кілька часу в негайній і досить прикрій справі.

Єлисей мовчки стояв на високому дубовому порозі, спираючись рукою на одвірок, і не запрошував магістрат до вітальні.

— Що треба? — спитав він уривчасто.

Гуторович схилив голову на плече і заговорив монотонно, ніби вичитував судову постанову:

— Року нині ідучого, серпня сьомого дня, був я в оселі Печерській, маючи при собі сторону позовну і свідків і вручив вашій превелебності декрет його мосці пана круля про те, щоб превелебний отець архімандрит з капітулою однині шинків і корчéм в оселі не застосовували і скорилися королівському декретові і постанові соймового суду. Нині ж за викликом сторони позовної, тобто пана війта Ходики, бурмистрів, лавників і радців міських, ми, возний єнерал міста Києва, валку велику, горілкою, медами та пивом вантажену, на пустирі перед монастирською брамою, бачили, а також силу народу, що споживає ці напої, і крамарів, що крамарюють різним крамом з яток і буд, возів і з землі...

— Ну й гаразд,— урвав Плетенецький.— Торгують і пиячать, і питимуть на здоров'я. І нема чого бешкетувати і вдиратися до келії, наче ватага біснуватих свиней.

— Так, превелебний отче,— нахилив голову Гуторович, пускаючи повз уші останні слова,— але ж ваші хлопи шинкують на велику шкоду і збиток панів міщан київських і всупереч королівському привілею, а також постановам суду. Мені, на жаль, доводиться нагадати превелебному архімандритові печерському із капітулою, що постанова королівського суду набула законної чинності і оселя зобов'язана скоритися їй. А якщо превелебний отець з капітулою зволив загубити копію або забути її — так ось другий примірник тієї ж самої постанови.

Кир Єлисей обурено відкинув руку возного зі згорнутим декретом.

— Ніякої постанови чи то декрету я не знаю і не бажаю знати,— владно відкарбував він.— Чуєте?! Корчем та шинків монастирських не зачиню! Ярмарку — теж, бо за правом посполитим можу улаштовувати на своїй землі всілякі торги і ярмарки на свій розсуд і смак! Чули? — підсилив він голос і схрестив руки на грудях, владний і непохитний, як скеля.

Каптур його з зубінню чорного кашеміру торкався одвірка. Владні очі кидали блискавки. Ніздрі тремтіли від обурення. Навіть високий на зріст Гуторович здавався перед ним щуплим і маленьким.

— Так, превелебний отче архімандрите... але вважаю за свій обов'язок пояснити.

— Пояснюйте і тлумачте ваші декрети недоумкам і недоросткам. Мені ніколи гаяти з вами час, та й знати я їх не бажаю. Проведи, сине, панів міщан,— кинув він келійникові і, повернувшись на підборах, зник за дверима.

— Стій! Чого ховаєшся? — кинувся навздогін Балика.— Ах, ти, чортів сину, прости мене Господи!.. Ми таки примусимо тебе скоритися законові!

Перелякáний келійник кинувся до дверей, намагаючись заступити їх грудьми. Він мимрив щось розгублено і невиразно, але Балика відштовхнув його і вдерся у вітальню.

— Що це за бешкет і розбій?! — зустрів його кир Єлисей, блиснувши очима.— Геть звідси.

Але міщани були надто обурені. З загрозливим ремством обступили вони Плетенецького.

— Ми примусимо тебе скоритися декретові! — грюкав по столу Созон.— При-му-си-мо!

— Оце так монастир! — пронизливо вищав Ходкевич.— Святі отці перетворилися на шинкарів!

— Гроші даєш у ріст, як перший-ліпший лихвар!

— Правиш службу Божу, а в думках свій зиск підраховуєш,— вигукували лавники, не слухаючи один одного.

— Навіть серед папежників такого не чути!

— Ми тобі покажемо, як шинкувати!

— І крамарювати нам на збиток!

Тремтячий келійник кинувся по допомогу. Десь лунко вдарили на сполох. З усіх боків мчали монахи, прочани й цікаві.

Але Єлисей не розгубився. Він тричі рвонув мотузок від дзвоника, і п'ятеро кремезних послушників накинулися на непроханих одвідувачів.

— Геть звідси! — гримнув тоді Плетенецький.

Та лавники не слухали, ревли йому у вічі обурено і люто:

— Ми ще побачимо — хто кого!

— Скасуй свої ярмарки!

— Закрий шинки!

— Не шинкуй нам на збиток!

— Тихше, панове! Тихше! — безпорадно кидався Гуторович.

Ніхто не слухав його. Кілька хлопів з дрючками мчали на допомогу слимакам. Прочани й монахи юрбилися на порозі.

— Геть звідси! — ще раз гримнув Плетенецький.— Женіть їх, братіє, в шию!

Монахи і посполиті кинулися на радців і лавників. Вітальня гула від гупання чобіт і вигуків. Стіл хитався, як на хвилях. Поповз по ньому каламар і важке церковне Євангеліє у шкіряній оправі. Созон рвався з рук монахів, а вони штовхали його до дверей і важко сопіли йому в обличчя. З брязкотом посипалися шибки, і знадвору враз полізли в рами п'яні і тверезі пики з блискучими, цікавими очима.

— Го-го-го! Отак його! Тягни! — реготали вони.

— Шинкар! Лихвар у каптурі! — волав Балика, хапаючись за одвірок.

— Живолупе нещасний! — підвивав Онисим Ходкевич.— Навіть Аврумка Шмойлович чесніший за тебе!

А кир Єлисей, блідий від люті, кидав уривчасті, різкі накази:

— Геть їх! Замкніть браму! Видати братії двісті шабель і розташувати на торгу для ладу!

В сінях ще чулися тупіт і лайка міщан. Монастирська сторожа розганяла цікавих.

— Ідіть со Господом, православні. Не годиться слухати безсоромні словеса.

А тремтячий блідий келійник підмітав у вітальні повибивані шибки...

Не заходячи до ратуші, кинулися міщани до суду, але Ян Аксак, суддя земський, не дозволив вписати до книг протестацію:

— Кир Єлисей чинив за законом: кожен шляхтич має право улаштовувати в своєму маєтку ярмарку і торги, а Печерська оселя має право магнатської маєтності,— гордо знизав плечима Аксак і відкинув свою сиву левову гриву.— І ви ще відповідатимете за бешкет в оселі.

— Як то, пане сендзя?! Адже ж в королівському декреті і в наших привілеях написано, що право шинкувати і торгувати міцними напоями в межах міста Києва і на шість миль навкруги належить виключно київському міщанству.

— Остільки, оскільки це не суперечить правам шляхетським, бо шляхетський стан має найвищі права

в межах Речі Посполитої. Отже, нема чого бруднити дурно земських книг.

— Це, пане сендзя, не за законом,— спалахнув стриманий війт Ходика.— Впишіть протестацію, а там побачимо, хто з нас правий, але відмовляти нам ви теж не маєте права.

Аксак змірив Ходику зневажливим поглядом.

— Хто тут хазяїн? Пан війт чи я? Мені — судді — краще знати закони,— гордо кинув він, і ніздрі його орлиного носа здригнулися від обурення.— Шукайте іншого суду, але вашої протестації я не прийму.

— Ух, собако! Всі вони один за одного,— відсапувалися за дверима радці.— Але що ж тепер, панове, робити?

— Їдьмо до Житомира. Впишемо там протестацію. Вже де-де, а в Житомирі ані кир Єлисей, ані Аксак не зав'яжуть нам язика. Та й тамтешні судді не бояться піти проти них,— порадив Андрій Лазаревич.

Це був відомий і досвідчений прокуратор і крючкодер, який вже років з тридцять тинявся по судах, тому його порада мала неабияке значення.

— Оце дійсно! Оце здорово придумано! — посипалися вигуки, і радці щільно оточили його.

Галасливою ватагою йшли вони схилом гори, коли з-за повороту виринула купка цехових. Попереду ішов Кузьменко з перев'язаною скривавленими ганчірками головою. Двоє майстрів підтримували його під руки. У одного з них набрякла губа, наче буйна угорська слива, а в другого синів під оком здоровенний синець. За ними йшли підмайстри і майстри з якимись хлопцями в подертих сорочках. Один з них шкандибав, двоє несли руки на перев'язі, а збоку окремо від інших ішов Хома Причепа, і замість вуса чорніла в нього кривава рана.

— Ой, хто це вас отак поцяцькував, панове?! — ахнули радці.

— Були б на нашому місці, мабуть, і ніг би не витягли,— буркнув Причепа, не обертаючись.

— Та ні, справді... Де вас носили чорти? Пиячили, чи що?

— Це у вас, шинкарів, завжди пиятика в голові... На тафі [162] це нас... пограбовано і покалічено,— відвернувся Причепа.— А двоє просто дуба дали.

— На тафі?!! Де? Чого? Коли? — посипалися запитання.

— Чого? Певно, чогось... Це ж ми на клятому кануні вирішили, замість сидіти, склавши руки, податися на Дніпро рибалити. Човни купили, челядь понаймали з підмайстрів та різного гулящого люду та у гирлі Десни станом уходницьким стали. Місце тихе та рибне. Заводі там, плеса... Щодня повні неводи витягали, а іноді й двічі на день.

— Чого ж ви мені нічого не сказали? — урвав риботорговець Балабуха.— Та я б весь ваш улов купував би гуртом.

— Стривай, братику. Не в тому річ... Лізеш з уловом, як гедзь до коняки,— роздратовано відмахнувся Причепа.— Так от, солили ми ту рибу, в'ялили, курили. Сорок дві діжки виповнили, як ось де не взялися грабіжники...

— Монастиря Печерського підданці, з села Осокорів,— вкинув рудий Кузьменко.

— А озброїв їх і підбурив Юрко Семенович, управитель Печерський, настановлений архімандритом Плетенецьким, щоб йому першою рибою подавитися,— сплюнув Причепа.— Ми ще спали. Ще й на світ не благословилося. Одні — на нас, а інші — на човни та за діжки, та за барила... Я як схопився, думав — татари. «Гвалт! Рятуйте!» Та за шаблюку. А вони — на нас з дрючками. Ух, і бійка ж була!.. Тільки от лихо: наш брат, швець, не дуже щоб шаблею... Це тільки я такий, що на цьому зуби з'їв... Та й битися у тісноті незручно: ані тобі розмахнутися, ані рубонути як слід, бо ж своїх зачепиш... А вони, бісові діти, на нас гуртом, як вовки на коняку.

— І добра скільки забрали,— скрипнув зубами Кузьменко.— Човнів два великих та двойко менших. Та невід новий з підшивками, та другий, яким ще Савчин дід торік рибалив. Та свіжої риби три пуди було. Та в'яленої кіп шістдесят, та солоної... Старого майстра нашого ломакою до смерті забили та парубка-уходника...

— Ах, він собака! — сплеснув у долоні Ходкевич.— Мало, що з торбами пускає людей,— вже й наїзди з грабіжництвом та душогубством почав робити.

— Авжеж. Чим не Стефан Потоцький [163],— обурено вкинув Созон Балика, вперше щиро співчуваючи Причепі.

— А тепер — челядь уходницька, з гулящого люду наймана, порозбігалася і найми позаносила,— вів далі Кузьменко, темніючи від люті.— От і живи на білому світі, як знаєш...

Радці і лавники були обурені.

— Куди ж ви тепер? — спитав хтось.

— Та до за́мка ж! Тра вписати протестацію та по возного.

— Впишете! — насмішкувато свиснув Балика.— З цих судів, як лика зі скель. Не приймуть вони вас, вижену́ть.

— Цього не може бути,— засперечався Причепа.

— Як то «не може»?! Та й ми оце тільки від Аксака,— загули радці і, перебиваючи один одного, розповіли про сутичку з печерським архімандритом і суддею Аксаком.

Уходники збентежено перезирнулися:

— Хм... Що ж його діяти, панове,— почухався Причепа,— коли в цієї монастирської собаки скрізь свої люди?

— Ані чорта не буде: тільки ноги бити,— підхопили радці.

— Стривайте, панове, не відраджуйте їх. Нам відмовив Аксак, мабуть, тому, що наша справа цивільна, а тут наїзд гвалтовний, грабіжництво та душогубство — карна справа. Мабуть, гродський суд буде згідливіший.

— Спробуйте. А ми тут почекаємо, побачимо, як у вас вийде,— підхопили лавники і, розступившись, відпустили побитих.

Цікавість розбирала їх. Вони сіли край дороги і закурили, але чекати довелося недовго. За чверть години з замкової брами посунули майстри, обурено розмахуючи руками, і рушили схилом гори, люті і розпалені.

— Ну, як? — спитав їх Созон.

— Що «ну»?! Хіба з ними звариш кашу!.. Відома річ: магнат за магната,— обурено сплюнув Причепа і тремтячими від люті руками почав набивати люльку.

— От бачите, панове, що ми були праві: нема чого міщанам приятелювати з старостами і панством та піддаватись під старостинський присуд. Бачать вони, що між нами чвари та розбрат — от і нищать кожного поодинці,— напутливо заговорив Ходика.

— Та замовчи вже! І без тебе гидко,— відмахнувся Причепа.— Так його шаблюкою і порубав би на шмат-

ки... Ні, цього не можна так залишити. Ви що надумали, панове?

— Та от пан Лазаревич радить їхати до Житомира. Більш нічого не вигадаєш, бо в Києві ніяка судова собака не гавкне проти Плетенецького, дарма що всі вони католики.

Лавники задумливо курили і спльовували на піскувату дорогу.

— А чи не скликати нам братську сходку? — запропонував Онисим Ходкевич.— Бо ж і ви, і ми — такі ж братчики, і всіх нас разом скривджено і ображено. Отже ж, можна було б вчинити спільну справу. Воно й корисніше і більше важить перед людьми. Тут у нас спільна вигода, хоч ви завжди підозрюєте, ніби ми все чинимо вам на збиток,— не міг не з'єхидствувати Ходкевич.

Причепа трохи зніяковів і, відвертаючи очі, буркнув щось невиразне, а інші з радістю вхопилися за пропозицію лавників.

Далі йшли однією щільною купою і палко обмірковували кожну дрібницю. Назустріч здіймалося місто в бронзі і золоті дерев. Потопала в їх кучерявій зибіні зарічна синь — і ось зімкнулися над головами шарудливі склепіння лапчастих кленів і каштанів, заливаючи їх сліпучим медом осіннього світла.

ПОХОРОН

Перший постріл звів на ноги не тільки Кафу, але й передмістя.

Вже два тижні жило місто чутками й тривогою, бо знали всі, що гуляє морем козацька сила. Одразу знялася метушня, галас. По хатах заблимали вогні. Чиїсь постаті мигтіли по темних вулицях та подвір'ях. Найбільше злякалися работорговці, вірмени і євреї, чекаючи невблаганної помсти козаків. Вони мчали до підміських виноградників, садів і гаїв або забиралися в льохи, в підземелля та каменоломні. Вірмени виставляли у вікнах ікони або прибивали до дверей хрести, бо знали, що козаки не чіпають християн.

Всі метушилися, щось ховали, тягли важкі чували та клунки, бігали, гукали один одного. Плакали перелякані діти, ревли осли, рипіли тачки і вози.

Вільновідпущені теж надзвичайно розхвилювалися. Бажалося якнайшвидше побачити своїх земляків, мабуть, відшукати серед них своїх родичів, друзів або принаймні знайомих і, головне, дізнатися, скільки прийшло байдаків, і чи зможуть вони забрати всіх на батьківщину, і скільки часу пробудуть вони тут. У декого вже й речі були складені і готові до виїзду. Одні помчали до міських брам по новини, другі — до морського берега. Всі метушилися, бігали до сусідів, кликали одне одного, щось тягли або просто юрбилися серед вулиці і уважно прислухалися до стрілянини. Варт було двомтрьом зупинитися, щоб одразу оточила їх купка цікавих, наче залізні ошурки — магніт. Інші надбігали і розштовхували попередніх, пробиваючись до середини, начебто там можна почути найновіші і найцікавіші новини.

Дехто вже витягав з хати величезні тюки свого майна.

Червона заграва без слів сповістила міщан, що козаки вже промкнулися до міста. Замовкли гармати, і тільки ледве чутно долинали поодинокі постріли мушкетів.

Жадібні до грошей ділки вже шастали проміж людей:

— Продай хату, козаче. Гроші в дорозі он як потрібні.

— Бери,— щиро зрадів козак.— Тільки гроші давай всі одразу.

— Авжеж. Скільки просиш?

— Та... щоб без торгу, давай п'ять тисяч аспрів.

— Бери тисячу.

— Здурів ти, чи що?! Та мені позавчора вісім давали, а я не згодився.

— Та й я б тобі залюбки вісім дав, а зараз і тисячі забагато. Всі навколо продають. Бери, мовляв, першуліпшу.

— От щупаче ненажерливий! — аж сплюнув козак.

— Ну й шукай собі дурня.

З боку міста з'явилося на дорозі кілька чоловіків, і купка, що стояла біля Олениної хати, враз пізнала Панаса і ще двох вантажників-стратенців з підземної в'язниці під цитаделлю. Всі кинулися їм назустріч, почали їх цілувати і розпитувати. Але мовчав Панас і тільки стурбовано дивився навколо.

— Олена? Де моя Олена? — нарешті вимовив він тремтячим голосом.

— Так вона ж ще вчора побігла до Розбійницької бухти до Каракаша по допомогу.

— Ну, а потім? Невже вона не повернулася? — з розпачем допитувався Панас.

Ніхто нічого не знав до пуття. Панас розштовхав цікавих і кинувся до своєї хати. Нікого. Нема навіть собаки Рябка, ані циганчати Челебі, що так і залишився в Олени. Нашвидку зв'язав він два клунки речей, відшукав сховані гроші і кинувся до сусідок. Але й жінки, які щось нашвидку прали або пекли собі на дорогу, нічого не сказали йому певного. Панас постояв на вулиці із хвилину і раптом кинувся на стежку до Карадагу, в печерах якого жили розбійники. Серце йому калатало невимовною тривогою. Ослаблий від катувань і довгого ув'язнення, він ішов, зціпивши зуби, перемагав і слабкість і голод і жадібно ковтав на ходу шматок хліба, знайдений в хаті. Чи жива вона, сміліва й вірна жінка, і чи встигне він її знайти і повернутися з нею до Кафи до відходу байдаків? Знав Панас закон мусульманський: стратенець, що зірвався з шибениці, або той, чия страта не відбулася в призначений день і час, залишається жити, ніби помилував його сам Аллах. Але не знав, чи пристосують цей закон до нього, гяура і бунтівника, який скарав на горло капудана-башу... А до Розбійницької бухти було аж три милі з гаком і стільки ж назад до Кафи.

Він майже біг, а очі марно шукали в темряві, ледве освітленої напівзагаслою загравою, знайому милу постать завжди сильної духом Олени з задерикуватим кирпатеньким носиком і карими очима, повними ясної мужності та щирої ласки.

В передмісті вже з'явилися перші запорожці.

— Збирайтеся, збирайтеся додому, панове! — вигукували вони, бадьорі й веселі, розпалені боєм і перемогою.

Євреї і караїми з жахом ховалися і тікали від них, а вільновідпущені кинулися до козаків з привітаннями, запитаннями і радісними вигуками. Йшли вони, оточені юрбою, одразу відповідаючи всім. Люди запрошували їх до хат, виносили хліб-сіль, чарки вина і частування.

— Поспішай, панове,— приказували козаки.— Згодом про все поговоримо. Батько наш наказав опівдні вирушати.

Знялася весела метушня. Огрядні літні люди бігали, як хлопчики, збираючи речі, зв'язуючи клунки, забиваючи діжки вина і сала, меду або олії. За безцінь віддавали хати і садиби, виноградники і худобу, раді зібрати хоч жменьку грошей на перший час. І навіть не лаяли і не кляли жадібних і нахабних покупців, що враз набігали на корисну здобич, як гайвороння на мертву коняку.

А на роздоріжжі чинбар Кажан накинувся на свого небожа Василя, що вже тягнув до порту важкі чували різного майна.

— Куди, ледащо! — верещав він, вчепившись Василеві в комір.— Бачили ви такого йолопа?! Я тебе з неволі викупив, дав грошей на реван, майстром тебе зробив. Вертай до хати, дурню! Нікуди не пущу!

— Не лайтесь, вуйку,— спокійно відрізав Василь, на мить спустивши свій вантаж на землю.— Все'дно не послухаю. Сидіть в своїй бусурманщині, коли совість забули, а я хоч пішки, та додому піду.

— За панщиною, дурню, скучив? Чи то гадаєш з тутешнім реваном до Львівського цеху потрапити? Дзуськи! Подохнеш під тином без роботи в «партачах».

— Не ваш клопіт! Якщо вам краще на чужині, залишайтеся, а я за гроші та реван батьківщини не продаю,— палко відрубав хлопець і знов накинув свої торби на плече.

— Не пущу! — люто верещав старий.— Он скільки в Кафі нажив. То й сиди на своєму.

— Ах, ти, юдо проклятий,— спалахнув завжди стриманий парубок.— На! Бери! Наживайся! Торгуй совістю і рідною землею. Голий і босий піду, коли так,— вигукнув він лунко і з люттю шпурнув старому під ноги своє майно.

— Вірно. Так і треба! — дружно підхопило кілька голосів.— Вам, багатирям, гроші та різний мотлох — над усе. Збираймось, панове. Хутко! Бачте: вже розвидняється. Поснідаємо — та в путь!

На вулиці рипіли вози, вантажені клунками, якимись діжками, скринями, жбанами молока, дітлашнею та жмутами смушків, загорнутими килимками. Баби то

сідали на вози, то знов мчали до яту по якийсь забутий глечик чи то свитинку. Дехто навіть собаку взяв, щоб не служив вірний пес бусурманам.

Жевріють рожевим хмаринки на сході. Дме ароматом гірких трав, горіховим листям та стиглим виноградом.

Де-не-де женуть у бік порту зв'язаних бранців і отари овець. Діти і старі з зойками біжать за полоненими, ридають, посипають голови попелом, видирають волосся, проклинають козаків або благають милосердя.

А море радісно й ніжно блакитніє крізь світанкову імлу, посипане дрібними порошинками іскор, пахтить йодистою свіжістю вод і жене до берегів ласкаві теплі хвильки, що скипають на жорстві кучерявою піною. Сади і виноградники в росі пряно пахнуть стиглими плодами, наче випили вони весь жар, все сонце довгого літа, а прибита на дорозі курява оксамитово пестить босі ноги.

В порту бучно і людно, як у дні вивозу ясиру з невільницького ринку. Але тепер, замість венеціанських галер та александрійських каравел, стоять вздовж берега козацькі байдаки, сандали, томбази і шхуни, готові з першого наказу підняти якорі. Вчорашні хазяї кораблів вантажать їх барилами прісної води, фруктами і овочами, бринзою, винами, жбанами молока, качками і курми і ще теплими тушами баранів, що тут же ріжуть і білують козацькі кухарі.

Вантажу стільки, що, навалений вздовж моря, він перетворюється на міцні бастіони, за якими можна було б витримати справжню облогу. Ридають татарки, з жахом і розпачем прощаються з Кримом. З несамовитою мукою пригортають до себе дітей і все виглядають, чи не промайне серед полонених обличчя чоловіка чи брата.

З люттю віддавали останні накази капітани захоплених кораблів. На світанку вони спробували втекти, але козаки стежили за ними пильним оком, бо небагато звільнених можна забрати з собою на байдаках. І тепер гойдаються на реях фок-щогл проводирі невдалої втечі, а їх заступники з удаваною покорою приймають на борт живий і мертвий вантаж.

— Куди ви нас везете? — питає звільнена бранка.

— На тихі води, на ясні зорі, у мир хрещений, у край веселий, молодичко,— підморгує Савка, в якому важко пізнати шевського підмайстра з Києва.

Звільнені галерники дивляться на козаків променястими від вдячності очима.

— Братики! Рідненькі! Рятівники наші! — шепочуть вони, ладні цілувати чоботи й мозолясті від шабель долоні січовиків.

— Не баріться, панове! Вантажте швидше байдаки! — наказує Сагайдачний, з'являючись в порту.

Мовчазний, восково-блідий під засмагою, сидить Сагайдачний на коні у чорному, застебнутому під горло жупані. Похмурим, важким поглядом дивиться він на бранців.

З забобонним жахом позирають на нього татарки.

— Сагайдак-бей,— шепочуть вони сірими від жаху вустами.— Сагайдак!

— Аллах, який він жахливий! Очі його палають, як у хижого звіра,— шелестять навколо них голоси.

— Як у самого шайтана, захисти нас, пророче, від люті його...

— Поспішайте, панове! Опівдні вирушаємо,— покрив гамір лункий голос Сагайдачного.

І для татарок голос його лунає, як сурма Мелек-уль-Мекка, ангела смерті.

А Сагайдачний проїхав повз них і спинив коня перед стратенцями.

— Що це за люди? — спитав він.

— А це, батьку, стратенці. Ми їх з льоху витягли,— пояснив Бородавка, весь чорний від пороху.

— За що ж вас мусили скарати? — спитав Сагайдачний строкату купку стратенців, де татари і вільновідпущені стояли всуміш з таврованими галерниками.

— Повстали ми. Не стало сили робити, бо вони з нас шкуру дерли, з живих.

— Ми гинули з голоду, а вони торгували нашим борошном в такіє.

— Коли б не ти, катували б нас тепер на площі султанські кати,— загомоніли вони стримано і щиро.

— Звільніть для них одну галеру. Збирайтеся в дорогу,— кинув Сагайдачний.— Та заберіть їх майно, жінок і дітей.

— Спасибі, батьку. Спасибі, добродійнику,— говорили невільники.— До смерті тебе не забудемо.

Знялася метушня. Міські невільники з доків та каменярень, галерники і хатні невільники і невільниці кинулись до галер, наче хвилина запізнення загрожувала

їм новою неволею. Вони дерлися на галери, штовхалися і пхали з вузьких східців один одного. Жінки верещали, лаялися, благали допомоги.

— Стійте, бісові діти! — кинулися на допомогу січовики.— Стійте! Хто штовхатиметься — залишиться у Кафі!

Загроза вплинула. Галерники пішли тихше, а повз них ішли узбережжям полонені спагі і яничари, ремісники і кара-татари. Огрядних баканів, мулл та улемів погнали окремо на одну з галер. Цих мусили годувати і пильнувати, чекаючи на значний викуп. Інших розташовували по галерах і по вітрильниках.

— Нащо нам стільки полонених? — здивовано питають Савка й Терешко.

— Як то «нащо»? А мінять їх на наших. Адже ж тут, у Криму, залишається тільки жменька нашого ясиру [164]. Мало не всіх завозять звідси до Туреччини, а то й ще далі, або на галери беруть... От і врятуємо за цих татарюг ще з дві-три сотні наших страдників,— охоче пояснювали літні бувалі козаки.

Плачуть жінки, падають на рідну землю, цілують її востаннє.

— О Горпіне, Горпіне! Тепер я розумію твою минулу му́ку,— шепоче Медже пересохлими вустами.

Очі її з невимовним болем дивляться на зруйновану Кафу. Застигло в них болісне запитання: за що? І нема поруч з нею щирої і сміливої Олени-Ельмас, щоб кинути січовикам гаряче слово:

— Тому, щоб панам та беям, та й нашим срібним дукам жити сито і весело. Щоб тисячі працювали на купку щасливих, бо одна правда у ситих, а інша — у бідних, і ситі ніколи не зрозуміють голодних.

Ахмет підтримує Медже. Він забув, що закон забороняє дивитися в жіноче обличчя. Хіба до законів тепер... Медже ледве плентається. Нема синьоокої дівчини з голосом дзвінкої цикади, зогрітої сонцем. Зав'яла вона, змарніла. А що буде з нею у холодній степовій землі, де вип'є неволя її молодість?

А Сагайдак-бей сидить на коні, нерухомий, мовчазно-похмурий. Люта радість клекоче в його грудях, а десь глибоко-глибоко ворушиться сумнів: «Чого вона співала? Кого виглядала у хвилях?..»

Харлик Свиридович наближається до гетьмана і салютує шаблею, наче у Варшаві, на королівському огляді.

— Пане гетьмане, полонені і звільнені бранці вже на байдаках.

Сагайдачний здригається.

— Веслярі, до опачин! — лунко наказує він.

Повернувшись на свій байдак, Сагайдачний рушив на корму повільно, обважнілою ходою. Спустився на лаву, замислився. В душі була порожнеча. Серце глухо нило, наче дуплястий зуб, і сумнів роз'ятрював свіжу рану.

А що, коли Настя співала, чекаючи когось іншого, і пішла до нього з власної волі? Чому тоді мчав він до Кафи, ризикуючи власним життям?.. Загинув Карпо і з ним жахлива таємниця. А що, коли Свиридович знає правду і до слушного часу мовчить, щоб коли-небудь кинути йому у вічі насмішку, жагучу й отрутну, як жало гадюки?! А може, знають і інші?..

Що він тоді в їх очах? Нікчемний бабій, нещасливий коханець, ладний лити кров для власного щастя? О, цього козаки не подарують йому! Тепер він заткнув їм здобиччю горло, але коли хліб козацький проїдять...

З жорстокою насолодою роз'ятрював він душевну рану. Хотілося лягти на дно байдака, вкритися важким рядном, втиснутися в просмолені дошки і так лежати, щоб ніхто не бачив його і не згадував про його існування. Півжиття віддав би він, аби викреслити події минулої ночі.

Тремтячою рукою витягнув він з кишені кисет, що сунули йому у ханському палаці. Набив люльку, став кресати вогонь.

— О! Батько наш запалив по-козацькому,— тихенько ойкнув один з веслярів, підштовхуючи Максима Бабія.

— Бре-е...— вищирив той зуби, але осікся, бачачи, як кучерявий дим оповиває голову Сагайдачного.

Сагайдачний курив люльку за люлькою, дивився в одну точку і притамовував димом душевну муку. І зламана воля почала прокидатися, випростуватися, наче притиснута тягарем еластична пружина.

Максим Бабій щойно змінився з веслування і сидів тепер на носі, обережно бренькаючи на кобзі небіжчика Карпа. Він мав добрий слух і молодий сильний голос. Чимало разів співав він з Карпом і жартівливих пісень, і урочистих дум і добре запам'ятовував слова

і музику. І тепер, коли поховали старого Карпа у глибокій могилі, віддали йому козаки дзвінку кобзу, щоб краще пам'ятав старого кобзаря, який відчинив їм вночі міську браму.

— Ану, Максимчику, заспівай за нашого батька,— попросили вполголоса нетяги, скоса позираючи на корму.

Максим обережно узяв кобзу, підтягнув струни і провів по них ще боязкими, непевними пальцями.

На горі високій вистигла пшениця,
Там женці жнуть,
А попід горою, попід зеленою
Козаки йдуть.

Максим співав і підкреслював ритм уривчастими акордами. Цю пісню давно почав складати старий Карпо про гетьмана Сагайдачного і після кожного походу додавав до неї нові строфи, оспівуючи перемоги свого мецената.

Проспівавши ще дві-три строфи, Максимка запнувся. Кінець пісні вилетів з голови. Нерішуче перебирав він струни і раптом, наче кидаючись у бурхливу річку, перейшов на імпровізацію:

А коли в поході жали хліб козацький
Й все палало,—
Проміняв він жінку на тютюн, на люльку,
На кресало.

Перша спроба вийшла вдалою. Максимка відчував приплив бадьорої творчої радості і, вдаряючи по струнах все певніше й дзвінкіше, вів далі:

Гей, вернися, батьку, гетьмане-звитяжцю,
Сагайдачний,
Забирай красуню та віддай нам люльку,
Необачний.

— Го-го-го! — захоплено зареготали нетяги.— Оце здорово! Як, як? «Забирай красуню та віддай нам люльку, необачний».

— Ой Максимчику! Та ти придумав краще за Карпа! Що ж далі?

— Та цитьте, хлопці! Не заважайте! Ану, Максимчику, ну!

Сагайдачний підвів голову, прислухався. Так, пісня-марш старого кобзаря. Чого ж вони там регочуть, оточивши Максима щільним колом? Невже навіть тут, на гетьманському байдаку, наважуються вони глузувати з нього? Ну, зачекайте!

Він тихо підвівся і, зробивши знак веслярам, щоб вони мовчали, пройшов проміж опачинами.

Та мені на людях з жінкою в поході
Не возиться,
А тютюн та люлька козаку в дорозі
Знадобиться,—

доспівав Максимка, сам дивуючись, як легко і складно створилася пісня. І раптом проковтнув язик, побачивши гетьмана. Хлопці ніяково розступилися, як пустуни-школярі перед вчителем. Але суворий гетьман всміхнувся їм лагідно і привітно:

— Вірно, синку! Не козацьке діло — баби! Жінка — так жінка, похід — так похід,— ляснув він Максима по плечу.— Хто тебе навчив такої пісні?

— Та початок співав дідусь Карпо, а кінець сам я... зараз вигадав, батьку,— ніяково всміхнувся Максимка і зашарівся.

— Молодець! До речі припала тобі оця кобза. Ану заспівай все спочатку,— сказав Сагайдачний.

І сів серед молодиків, задоволений, що вони зрозуміли його якраз так, як бажалося б йому самому.

Максим підтягнув два-три кілки і вдарив по струнах.

А димний гребінь кримських гір танув на обрії за кормою...

Шафіге довго прислухалась. Тихо. Тільки земля гуде розсипаним тупотінням копит, та й те ледве чутно. Сонячний промінь пробивається в мурований оруз — яму для збіжжя. Тремтять, пливуть в його струні золоті порошинки, а кружок сліпучого світла повільно сповзає все нижче і нижче.

— Тіточко Шафіге! А тіточко! Підсади! Я подивлюся, як там,— ледве чутно шепоче Субан.

— Зачекай, дитинко. А що, коли вони не всі ще пішли?

І знов прислухаються вони і ловлять кожен шелест, кожне шарудіння. Але тільки чути, як цвіріньокають

горобці та туркочуть голуби під чиїмсь дахом. Невже вціліла їх сакля?!

Почекавши ще з чверть години, Шафіге почала обережно видиратися і ледве помітно розсунула хмиз. Цівка світла полинула в темний оруз і впала у вічі циганчаті. Челебі так зморився, пробігши п'ять фарсахів [165], що мало не одразу заснув, наївшись солодких пирогів і баклави. Так і принесли його до оруза сонного, як тільки знялася стрілянина.

Полохливо ховаючись за купи руїн, Шафіге обійшла садибу, але ніде не було ані буйволів, куплених за агарлик, ані кіз, ані дробини.

— Ахмете! — обережно гукнула Шафіге.

Мовчала сонячна вулиця і кипариси за муром в смолистих шишечках-бубонцях. Лише під горою ледве чутно дихало море.

— Ахмете! Ахмете! — крикнула вона лунко, розпачливо.

І знов розтанув її поклик в золотій сонячній тиші. Вона вийшла на вулицю.

— Ахмете! Ахмете! — лунав її зойк.

— Не шукай, жінко. Взято його з моїми синами і сином Бекировим,— виповз з якоїсь щілини старий муедзин.

Без сліз, без думок стояла Шафіге, забувши сховати обличчя перед старим муедзином. Коли ось залопотіли по кам'янистій стежці зелені папучі, і маленька Субан сховала в її бешметі перекошене жахом обличчя.

— Тіточко Шафіге... Тіточко... Я була у Медже. Підемо до неї, тіточко.

— Що трапилося? Медже поранено?! — скрикнула Шафіге, ніби прокинувшись.

— Ні... Але нема її, я скрізь шукала...

Шафіге не слухала. Вона бігла вулицею до Сабіхи, кликала Медже.

— А Нур'ялі? — майнуло в голові.

У нестямі кинулася вона до білої саклі на розі, за пишними кущами кермеку.

Тихо, тихо і тут, на крихітному дворі, де все залишилося незайманим, як і вчора. Гойдаються під скелею гранчасті хвилі, рокочуть, дихають важко й ритмічно. Грезетом міниться далечінь. А Нур'ялі лежить навпроти розкритих дверей, і відтята голова його дивиться, не мружачись, просто на сонце скляним поглядом.

Шафіге все забула. І те, що мертве тіло нечисте, і що не можна торкатися його руками. Наче дорогоцінну чашу, взяла вона братову голову і дивиться не надивиться йому в очі. Сліз нема, тому що коли спопелиться все серце від муки — висихають і сльози у тому вогні.

— А тіточка Горпіне з Юсуфом? — смикає її маленька Субан.

— Не шукай її марно. Пішла вона до своїх. Загинув через неї Нур'ялі.

І скрикнула з несамовитою мукою:

— Я, я купила її тобі на загибель! Хай буде проклятий день, коли принесли ми її під твій дах!..

Кружляло над аулом гайвороння. То злітало з пронизливим кряканням, то знов сідало на трупи і роздирало їх залізними дзьобами, червоними від крові. Млосний солодкуватий сморід тління стояв над руїнами.

Розгублена, безпорадна шукала Шафіге Ахмета, зазирала під кожен кущик і камінь, кликала його розпачливим покликом, але коли сонце пішло на захід і затремтіло над землею повітря, розріджене спекою, кинулася ховати єдиного брата, бо вимагає закон мусульманський, щоб мрець ліг у могилу у день своєї смерті.

Гострим ломом довбає Шафіге кам'янисту землю. Тверде, але сухе буде останнє ліжко Нур'ялі поруч з пустотливим Меметкою. Шафіге скинула задушливе феред же. Нема від кого ховатися на кладовищі. А маленька Субан і циганча Челебі вигрібають з могили каміння і землю, і вона все глибшає й глибшає.

Забитий в бою із невірними — мученик. Не треба йому ані погребних обмивань, ані савана, ані ароматів, бо безвинна кров заступає йому очищення. Але боляче Шафіге залишити брата без останнього теплого піклування. Знайшла вона у себе під руїнами шматок чистої білої полотнини, обмила Нур'ялі водою з джерела мудрого шейха, бо не було де узяти ані вивару ароматів сидир, ані квітів китми, якими обмивають на сході мерців... Потім натерла йому камфорою чоло, ніс, долоні, ступні і коліна, щоб краще охоронити його від передчасного тління, і, накинувши феред же, пішла по муллу або муедзина. Але муллу забрали козаки, а муедзин був кволий і старий. Він довго думав і жував беззубими щелепами.

— Добре, жінко. Молитви я прочитаю, але до кладовища я його не донесу,— відповів він, бачачи її розпач.

— Що ж робити тоді? — заплакала Шафіге.— Я з дітьми теж не здужаю, а везти його не велить наш закон.

— Поклади його на ноші, а ноші на тачку. Аллах простить відступ від закону, якщо створимо ми над ним обряд федіє, що розгрішає всі гріхи правовірного. Але за це ти мусиш мені сплатити по двісті мідних акче за кожен рік життя Нур'ялі, відкинувши його дитинство.

«По двісті мідних акче». Де відшукати хоч нещасне мідне пара на руїнах?! Але залишити Нур'ялі без розгрішення не можна.

— Святий отче,— впала до ніг його Шафіге.— Змилосердься! У мене немає нічого, але я можу тобі відробити. Візьми мене до себе у невільниці, але не залишай мерця без розгрішення.

Муедзин ховає очі під жовті повіки. Він і сам не знає, де схилити свою безпорадну голову. Та про око довго крехкає старий, довго жує беззубими щелепами. Потім витягає подертий Коран і примушує її присягтися, що продає вона себе йому в рабство за борг. І, «ставши у серця мерця», править над ним обряд федіє і читає похоронні молитви. Потім допомагає покласти Нур'ялі на тачку разом із ношами, вкриває його пурпуровим жалобним покривалом з вигаптуваними на ньому віршами з Корана.

Сонце схиляється на захід. Прохолодою віє від моря, золотого й темно-бузкового. Багряне світло палає на скелях, вкриває землю росою. Нічні квіти жадібно п'ють її буйні краплі, і, позолочений останнім сонячним промінням, лягає Нур'ялі у рідну кам'янисту землю, обвіяний ароматами вечора і оплаканий рідною сестрою.

— Відпочинь. Ти втомився, мій любий,— шепоче Шафіге і завалює його могилу землею.

Надсаджуючись, підіймає Шафіге мізер-таш, могильний камінь, і встановлює йому в головах, щоб нічия нога не наступила на місце останнього відпочинку Нур'ялі.

Густішають присмерки. На тлі ясного заходу стоїть Шафіге, наче вирізьблена з чорного мармуру. Вітер ледве торкається її феред же, доносить пахощі підв'яленого

на лозах винограду. Десь, несміливо випробовуючи голос, задзюрчала перша цикада. Буйною краплею заблимала на сході зоря...

Шуміло море. Ішли до землі рівні плоскі хвилі і падали в затоці на жорству, скипаючи піною. Щось біле гойдалося у їх борознах. Це море віддавало Горпинине тіло сонячній південній землі, де знайшла вона недовге щастя і заплатила за нього останнім скарбом — життям.

ПОЧОМУ КІВШ ЛИХА

Доліва-Ясенський не одразу викрив себе. Поїхав Горленко, поїхав возний, ввівши орендаря у посідання Хутірцями і суворо наказавши посполитим «оказувати пану посесору вшеляке послушенство», а він все ходив по своїх нових володіннях і нібито націлювався, з якого боку узятися до діла.

Ходили посполиті на панщину, мочили коноплі, молотили, возили з лісу дрова. Баби тіпали льон, сікли капусту в довгих ночовках з березових колод, старалися, а посесор тільки пройде повз них, жуючи губами, і зиркне на них пронизливим поглядом.

— Хоч би нагримав,— легше було б, бо душу висвердлить, наче свердлом,— скаржилися вони ввечері.

— А ви дивіться йому просто в вічі,— порадив Томаш, обскрібаючи трісочкою грязюку з постолів.— Поки що можна з ним жити: відробив та й годі. Аби не вигадав гіршого.

Якось раннім ранком, коли ще горіли зорі в небі і по дворах співали треті півні, пішов селом пан Боніфаціуш, економ Доліви-Ясенського.

— Виходь, хлопе! — стукав він пужалном у віконницю.— Збирайся з підводою будувати міст.

— Який міст? — висувалася скуйовджена голова.— Та у нас і річки немає.

— Не тут, а в маєтку пана Ясенського. Бери харчів на тиждень та вівса для коней.

— Та як же то, пане? Ми вже своє відробили: і в підводах були, і землю виорали, і на коноплі ходили, і чинш сплатили весь.

— Що-о?! Пан відає, що наказує. Швидше, бо батогами почастую.

І рушив до сусідньої хати під люте гавкання й гарчання селянських собак.

Лаючись і відпльовуючись, ладилися селяни в дорогу. Запрягали вози, насипали торби вівса, накладали клунки хліба і сала, солі й крупи.

— А мо', краще не їздити? Скорись йому раз — він завжди вимагатиме «за звичаєм»,— почухав Томаш потилицю і запитливо зиркнув на сусіду, що мастив дьогтем колеса.

— А чорт його зна! Тра з людьми побалакати. Як усі — так і ми, щоб батогів не покуштувати.

— Оце вірно. А нумо підемо до дядьків.

Обоє кинули напівзапряжені вози і вийшли на вулицю, але не судилося їм порадитися з поспільством. Кілька підпанків з маєтку Доліви-Ясенського вигонили з воріт запізнілих і красномовно підганяли їх батогами. Сусіди перезирнулися і, мовчки сплюнувши, кинулися запрягати.

Будували міст на одній з приток Бугу. Річка була вузька, неглибока, але бурхлива, як усі річки, народжені в Карпатських горах.

Осінь змережила землю мазками вохри, бакану й кадмію. На городах стирчало руде бадилля і безголові соняшники, валялися сіро-зелені мушлі капустяного листя та жовті перестиглі огірки «на насіння».

— Життя наше кляте,— зітхав Томаш, стоячи по пояс у воді і обкладаючи палі камінням.

Щоб не заклякнути у льодовій воді, посполиті натягли поверх одягу просмолені лантухи і підв'язали їх під пахвами. Від цього рухи їх ставали забарними і незграбними, і робітники де-не-де чіплялися за перекинутий через річку канат, щоб не послизнутися.

— Добре йому наказувати: приїде, щуряча морда, подивиться та знов додому, до гарячої їжі та груби. А ти тут клякни.

— Ану, дядьки! Не базікайте, бо розмовами не зогрієшся,— підбадьорював Томаш.— Відробимо — та й додому Іншим разом не...

І не договорив: старий дід, що працював поруч, раптом шубовснув у воду. Ніхто не помітив, що на дні за камінням була глибока яма. Лантух вмить наповнився водою. Дід борсався в ньому і пускав бульбашки.

Хтось вхопив його за комір і потягнув нагору, але старий вже знепритомнів. Його витягли на берег і здерли з нього лантух.

— Неси до землянки! Там відкачаємо,— кричав Томаш, ляскаючи зубами.

У землянці старого роздягли. Скинув і Томаш мокрий одяг і кинувся до груби.

А в той час до мосту наблизився Доліва-Ясенський. Щурячі очі його вмить помітили, що на роботі бракує досполитих.

— Пане Боніфаціуш, де ваші хлопи? Он як пан стежить за ними,— жовчно прорипів він.— Невже пан не розуміє, що мені від цього збиток? Пан відповість мені за нього при найближчому розрахункові.

Підпанок почервонів, як рак. Руді вуса його настовбурчилися.

— Але, пане!.. Вони пішли на хвилину. Тут один дід мало не утоп. Вони його відкачують.

І, кинувшись до землянки, гримнув з порога:

— Ану, швидше на роботу, ледарі! По п'ять шелягів штрафу за ледарство!

— Що-о? — звівся Томаш на повний зріст.— Ми — ледарі?! Штрафувати?! Звідки ти такий узявся?! Відкачаємо старого та й прийдемо. Ми теж заклякли.

— А-а!.. Он ти як! — заволав Боніфаціуш.— Їди робити, пся крев, бо знатимеш, як зі мною сперечатися!

— Ідіть, хлопці. Я і сам відігріюся,— відгукнувся, ляскаючи зубами, старий.

— Я вам покажу! Я вас вузлом позв'язую! — сичав з порога Боніфаціуш.

Землянка стояла на високому березі. Внизу рябіла непривітна річка. Слюдяними плівками намерзав уздовж берегів перший лід. Запорошений памороззю берег був сивий. Голі тополі перекреслювали річку рідкими високими мітлами.

Стримуючи лють, вийшов із землянки Томаш, ще синій і закляклий. А рудий присадкуватий Боніфаціуш накинувся на нього, розбризкуючи слину:

— Розбестив вас ваш хлопський пан! Розлінилися! Та я вас підтягну! Змок старий пес, а ви й зраділи. Четверо порається біля одного.

Підпанок намагався вислужитися. Він ставав навшпиньки, щоб здаватися вищим, але навіть тоді був тільки до плеча похмурому і високому Томашеві.

Верескліва лайка пана Боніфаціуша бриніла в ушах настирливим комаром. Томаш відвернувся і зустрівся поглядом з Долівою-Ясенським. Доліва обурено жував губами і ухвально хитав головою на лайку свого економа.

— І Томаш не витримав.

— Замовчи, панський цуцик! — гримнув він люто.— Самі знаємо! Не хлопчиська! Дякувати нам треба, що згодилися прийти на зайвий шарварок, а не лаятися, бо в нас покладено три шарварки на рік, а це вже четвертий.

— Та він ще розмовляє!.. Пся крев!.. Хлопе смердючий! — писнув Боніфаціуш.— Це ж бунт! Чуєте, як він підбурює інших? Чуєте, пане?

Доліва-Ясенський чув, але не спалахнув, не замахнувся на Томаша, тільки єхидна посмішка поповзла його тонкими губами, і він заговорив тихо, рипливо, передчуваючи гостру насолоду помсти.

— Он ти який в мене, голубе! Ану, хлопці, візьміть його та зв'яжіть, щоб заспокоївся. Тоді й поговоримо.

Посполиті розгублено перезиралися. Всі шанували Томаша, щиру, розсудливу і справедливу людину. Ні у кого не здіймалася на нього рука.

— Чого ж ви стоїте? — зарипів Доліва-Ясенський.— Хіба боязко, що він покусає вас, як скажений собака?! Чи теж захотілося бунтувати?

— В'яжи його, пся крев! — вилетів наперед Боніфаціуш, і потилиця його стала червоною, як свіжо набитий ковбик.— Ми вас приборкаємо! Знатимете, що таке пошана до панства, хлопи свинячі!

Томаш зиркнув на селян, на Боніфаціуша.

— В'яжіть, хлопці,— сказав він тихо.— Робіть, що наказують.

І сам повернувся до них спиною.

— О!.. Я бачу, що тен хлоп не такий вже дурень, як гадалося,— єхидно рипів Доліва-Ясенський.— Відведіть його на фільварок та замкніть у комору. Хай відпочине та прохолоне. А ви працюйте. Щоб міст був на суботу готовий.

Очима, повними ненависті, проводили посполиті Доліву-Ясенського і знов, натягнувши мокрі просмолені лантухи, полізли в льодову воду.

Камінь за каменем. Оголені по плечі руки підхоплюють важкий камінь і спускають в олов'яну воду,

намацуючи місце навколо товстих просмолених паль. Холод прохоплює до кісток. Вода заливається у розпірки. Дрібним градом котиться по спині нестерпний холод.

А пан Боніфаціуш курить люльку, походжає по берегу і погримує на робітників. Він у коротенькій лосячій куртці на хутрі, у таких же штанях і рукавицях. Йому тепло. Випита зранку горілка приємно зігріває відгодоване тіло. Вдома чекає на нього смачний обід, ось тільки з паном матиме він клопоту через цих клятих хлопів. Розбещені вони, непокірливі... Але зажділь. Він вимуштрує їх, як цуценят. Ані слова, ані звуку не зронять. Поважатимуть вони панство і не підводитимуть такого шляхетного пана, як він, Боніфаціуш.

Опівдні обкладку паль було закінчено. Голодні, сині від холоду, вилізли посполиті з води і скинули лантухи. І незабаром зацокотіла над річкою весела швидкомовка сокир: це посполиті прокладали вздовж майбутнього мосту смолені прогони.

Але Томаш не чув нічого. Не дихав він смолистим пахом трісок, не милувався рудою бронзою листя. Сидів він у рубленій коморі Доліви-Ясенського і, зціпивши зуби, думав, як прикро він помилився, залишившись у Горленка на «слободах».

Сімнадцятирічним хлопчиком пішов він від свого пана з-під Перемишля, сподіваючись дістатися Січі або принаймні дніпрових уходів — полювати чи то рибалити. Та зброї в нього не було, не було й супутників, а тут здибався Горленко, пообіцяв п'ятнадцять років «слободи», дав хату, землю, воли. Подумав Томаш і згодився, одружився, нажив худобу. П'ятнадцять років промайнули, як сон.

Частенько нагадувала йому Томашиха:

— Подумай, Томашику, як буде далі. Незабаром «слободі» кінець. Поїдемо на Звенигородщину [166] або до іншого пана, на нові «слободи». Дивись, щоб не прогавити волі.

Томаш чухав потилицю, замислювався, але звичка до місця і незрозумілий фаталізм не давали рушити з місця. Все здавалося, що є ще чимало часу або що Горленко відстрочить «слободу» через татарські напади... Так і прогавив Томаш свою волю.

Вже кілька годин сидів Томаш у коморі. Зв'язані за спиною руки затерпли і болісно нили. І хоч якась добра

душа накинула йому на плечі кожух, холо́д все міцніше і глибше заповзав у його тіло і стискав голову льодо́вим обручем.

Томаш сів карачки, намагаючись рухами плечей запнути кожух на грудях і втягти в нього голову, щоб зігрітися своїм диханням. Але кожух сповзав, і мороз охоплював його закляклі груди.

В коморі було тихо і напівтемно. Знадвору чути було собаче гавкання та цвірінькання горобців. Настав і минув південь. Сонячний прямокутник з підлоги повільно повз вверх по стіні, розтягався у ромб, але ніхто не згадав про в'язня, не приніс йому скибки хліба або кухля води. Міцніше смоктало під гру́дьми від голоду, і дрож, супутник його, боляче прохоплював тіло. Заклякли, задубіли руки. Скроні стискало від болю...

Забули. А може, й не забули, а навмисно катують, щоб зламати і принизити його. Ну, і хай! Голодний, задубілий, кине він в обличчя Доліві-Ясенському гірку правду.

Сідало сонце. Від золотого ромба на стіні залишилася вузенька багряна смужка і повільно згасла, розсипалася червоними жаринками. В коморі стало темно. Томаш тремтів від холоду і голоду. Він танцював на місці, але, щоб не впустити кожух, знов сідав на підлогу. Від голоду його нудило, голова туманіла, в скронях щось стукало лютим болем, а від думки про їжу рот наповнювався слиною.

«Що він собі думає? Чи то заморозити мене, чи то заморити голодом?» — подумав Томаш і з усієї сили загрюкав у двері чобітьми.

Але тихо було знадвору, тільки собаки кинулися до комори з хрипким гавканням та гарчанням.

— Чорти! Катюги! — волав Томаш.

І замовкав, прислухався. Собаки гарчали люто. Їх дратував цей нелюдський зойк, повний розпачу і ненависті.

А в челядні саме сідали вечеряти. Не сито годував своїх хлопів Доліва-Ясенський, та проте вони і не голодували. Розуміла людина з обличчям мертвяка, що голодний не робитиме, і давала стільки, щоб ставало сили тягти свій тягар.

На столі парували дві миски борщу, стояла тарілка ще теплого хліба, сільниця і полумисок огірків. Кожен

по черзі занурював ложку у борщ і, підтримуючи її скибкою хліба, обережно ніс до рота. Їли мовчки, тільки Стасик, улюблений пахолок Доліви-Ясенського, все кидав двозначні жарти, від яких болісно червоніла і мало не плакала дівчина, нещодавно взята на фільварок.

— Та чого ви до неї присікуєтесь! — не витримала куховарка Домаха.— Пожаліти треба людину, а не глузувати. Тьху! І подумати гидко. Старий, бридкий, а ласий до дівчат, як до меду. Забули, як втопилася влітку Ониська?!

— Дурепа була, тому і втопилася. У пана і ситно, і солодко, і одяг чистий. А ви б, чим підбурювати дівчат, краще б за собою дивилися,— нахабно кинув Стасик.

Та куховарка не замовкла.

— Що їй ті солодкі шматки! Все одно не буде панією. Виженуть колись знов на село, ще добре, як не з немовлям.

— А солодше у гною копатися або свині пасти? — вигукнув Стасик, підводячись.— Ми хоч світ бачимо. До Варшави, до Кракова їздимо. Знаємо, як люди живуть. А ви що!.. Отак і очі заплющите у своєму селі.

І, грюкнувши дверима, вийшов з челядні.

— Тепер буде тобі. Він геть усе переказує панові,— похитав головою кучер.— Я тобі підморгую і показую, а воно — як з гори поїхало.

Гавкання коло комори невгавало.

— Теж душа християнська мучиться,— зітхнула Домаха.— Що з ним робитимуть?

— А чорт його зна!.. Приїде пан — побачимо,— звівся на ноги машталір, звичним рухом перехрестився на покуття і рушив до дверей, та на порозі зупинився.— Ти б краще, тітко Домахо, попоїсти йому дала. Сидить людина зранку голодна, а надворі мороз. Бач, як шибки льодом узялися.

Домаха налила миску борщу, відрізала три скибки хліба, поклала огірків і рушила до комори, але, замість засува, побачила важкий залізний замок.

— Дядьку, а дядьку! Чуєте? — тихо спитала вона.— Хто вас сюди замкнув?

— Н-н-не... знаю,— ляскаючи зубами, відповів Томаш.— Такий рябий з рубцем на лобі,— додав він по хвилі.

Рябий з рубцем? То Лукаш. Ну, цього не вмолиш... Він і кат, і поклепник не гірший від Стасика. Ключа він нізащо не дасть.

— А я вам повечеряти принесла,— зітхнула Домаха.— От лихо: нема ключа... Дядьку, чуєте? Я вкину вам хліба та огірки у вікно. Хоч чим-небудь підживитесь.

— Спасибі, тіточко! Якщо ви така вже добренька, вкиньте мені якусь свитинку або сіна. Бо ж замерзаю.

— Добре. Пошукаю чогось. Та цитьте ви, кляті! — гримнула вона на собак.— Ловіть огірки та хліб.

І, розмахнувшись, стала кидати хліб у віконце над дверима.

— Спасибі, тіточко. Щасти вам Бог,— мало не простогнав Томаш і, стаючи навколішки, почав шукати їжу.

В коморі було зовсім темно. З зв'язаними руками Томаш не міг її намацати. Тільки ніх допомагав йому. Він ліг на глиняну долівку і, як підбита тварина, почав повільно повзати і обнюхувати підлогу. Він весь тремтів від голоду. Їсти! Тільки їсти, вгамувати пекельний біль під грудьми, зогріти напівзамерзлу кров.

Повільно звиваючись напіврозчавленим хробаком, плазував він долівкою, і нарешті запах свіжого житнього хліба вдарив йому в ніс. Обережно, щоб не загубити скибку, повільно хитав Томаш головою і, не одразу намацавши губами хліб, куснув його з невимовною насолодою. Він шматував його зубами і ковтав не розжовуючи. Проковтнувши останню крихітку, поплазував він далі.

Тим часом повернулася Домаха і стиха гукнула його.

— Ось вам, дядьку, стара свитинка. Ловіть.

Щось чорне й патлате затулило отвір над дверима, де крижинками блищали осінні зорі. Але свитка застряла у вікні.

— От чорт, високо. Я рогача принесу підштовхнути,— сказала Домаха.

— Хто там? — зненацька гримнув чоловічий голос.

Домаха мовчки слизнула за ріг, а сторож сів на ганок, набив люльку і став кресати вогонь. Довго чекав Домаху Томаш, та так і не дочекався. Сторож на ганку наче приріс до місця. Він кахикав, мугикав чумацьких пісень і, спльовуючи крізь зуби, сидів і сидів, як прикутий.

Щоб щури не поїли хліба, Томаш поповз далі. Другу скибку відшукав він швидко, але третя десь зникла. Проковтнувши ще три огірки, він вирішив заритися у збіжжя, щоб не замерзнути до ранку.

Ніч минала моторошна й тривожна. Зв'язані руки розпухли і так боліли, що він майже не спав. І хоч Томаш спромігся вкритися кожухом із головою і від власного дихання йому стало тепліше, та холод добре дав себе взнаки.

«Хай тільки випустять. Хай тільки,— думав він, скрегочучи зубами.— Піду світ за очі. До чорта, до самого Люципера, але не працюватиму на тебе, вовкулаче».

В думках переносився він додому, на Хутірці, пригадував застереження дружини, потім знов засинав і уві сні бачив осадчого [167], що торік підмовляв його на Звенигородщину, на нові «слободи».

«Поїду. На тому тижні ярмарок у Гайсині. Розшукаю його. Він десь там вештається по шинках, підмовляє людей. Аби Мертвяк не пронюхав...»

А за вікном згасали зорі, і в гострому передсвітанковому холоді дзвінко перегукувалися треті півні.

Доліва-Ясенський не забув за Томаша, та Потоцький викликав його в якихось справах, і лише на третій день повернувся посесор додому. Поснідавши після дороги, він вислухав доповідь пана Боніфаціуша і спитав про Томаша.

А Томаш вже стояв біля ганку з непокритою головою, зі скрученими за спиною руками, скуйовджений, схуднлий, з блискучими від пропасниці очима. Він знав, що його чекають або канчуки, або якась інша кара, але голод так виснажив його і так змучили холод, пітьма і самотність, що все було йому байдуже.

У повітрі кружляли перші сніжинки, падали йому на голову. Льодовий вітер обвівав розхристані груди. Конвульсивно витягував він шию і захлинався сухим болісним кашлем. І тоді щось палало, висвистувало і клекотіло у нього в грудях і стукало в голову вогневицею.

А Доліва стояв за завісками і милувався своєю жертвою, потім накинув теплий лисячий кунтуш і вийшов на ганок. Побачивши пана, посполиті, що привезли Томаша, здерли шапки і низько вклонилися, а Томаш мовчки понурив непокриту голову. Доліва-Ясенський

спинився на сходах і довго потирав худорляві руки з вузлуватими жовтими пальцями.

— Ну що, голубе,— єхидно зарипів він,— зрозумів ти, що краще мовчати, ніж дурно молоти язиком? А якщо ти цього і досі не розумієш, так я тебе не підганяю. Може, подумаєш з тиждень? Місця в коморі вистачить, якщо ти такий нетямущий.

Томаш безсило звів на нього запалені очі.

— Зрозумів, пане. Тут ваша, панська воля.

І знов зайшовся надсадним болісним кашлем. Доліва-Ясенський задоволено потирав руки і заговорив лише тоді, коли Томаш віддихнув.

— Ну, так і пам'ятай, голубе, що казав вам пан возний. «Оказуйте пану посесору вшеляке послушенство і виконуйте усе, що він вимагатиме». Це ваше хлопське діло, а моє панське діло — знаходити для вас роботу і використовувати вас, як і де буде потреба і до чого ви найздібніші.

Томаш мовчки стояв перед Долівою і важко хрипів застудженими грудьми.

— А в тобі, голубе, я помічаю велику здібність молоти що треба і чого не треба. Отже, залишишся ти в мене на фільварку молоти пшеницю і жито. Знайдуться для тебе і жорна. Це значно краще, ніж дурно плескати язиком. А коли змелеш ти мені п'ятдесят лантухів збіжжя — знайдемо для тебе ще іншу роботу. А тепер іди та дякуй мені за милость, бо інший пан наказав би забити тебе на стайні батогами або скарати на горло на перших воротах, а я завжди дію по-Божому, по-християнському, милостиво та лагідно, як заповідав нам пан Єзус і святі отці, хоч ти є єретик і схизматик.

Томаш ледве тримався на ногах. Слова посесора долинали до нього наче крізь воду або крізь туман. Палала голова, тремтіли ноги, в грудях клекотіло... Два дні не їв він нічого, крім скибки хліба, яку відшукав лише вранці. Сторож зміняв сторожа, і Домаха ані вдень, ані вночі не мала змоги кинути йому чогось їстівного.

Коли посесор зник у кімнатах, а сторожі повели Томаша геть, Домаха вискочила з челядні і замахала руками.

— Сюди! Сюди! Ведіть його швидше обідати.

В челядні було жарко і чадно. Домаха посадила Томаша, насипала повну миску гарячого кулешу, але

руки відмовлялися йому служити. Вони так попухли, наче хтось понадимав їх. Домаха принесла миску теплої води, почала їх розтирати, раз у раз метушливо хапаючись за ложку, щоб нагодувати Томаша, як маленьку дитину. Але Томаш майже нічого не їв. Від печі пашіло теплом, гаряча їжа враз зігріла шлунок, і кров кинулася Томашеві в голову. Він весь палав, а до горла підступила блювота. Посоловілий, сидів він на лаві, важко притулившись до стіни. Під стелею дзижчали мухи, навколо миготіли незнайомі обличчя, щось говорили, сперечалися, реготали. Чад і тютюновий дим перехоплювали йому дух. Кашель раз у раз роздирав горло й легені. В скронях стукало, вогняні кола стояли в очах, на вустах запікалися червоні шкарубинки.

— Лягайте, дядьку. Сьогодні неділя, відпочиньте,— метушилася Домаха, стелячи йому за піччю.

Томаш ліг, не роззувшись, і враз важка дрімота охопила його. Червоний туман густішав в очах, уривки думок летіли безладно, легко і швидко, як хмари навпроти місяця. І єдиною нерухомою крапкою стояло перед ним обличчя Доліви-Ясенського з щурячими очима і єхидною посмішкою на сіро-жовтих устах. Він випускав на Томаша мисливського сокола. Сокіл сідав Томашеві на груди, довбав їх гачкуватим дзьобом і шматував пазуристими лапами.

— Дядьку! Дядьку! Вставайте вечеряти! — смикала Томаша Домаха.— Ой, подивіться, люди добрі, він непритомний,— злякано відсахнулася вона, коли Томаш глянув на неї запаленим поглядом і щось замарив швидко й безладно.

Тиждень був Томаш між життям і смертю. У грудях так палало, так клекотіло і хрипіло, наче хтось грав у них на хрипких, зіпсованих сопілках. Домаха розтирала його горілкою, напувала гарячим молоком і малиною, коваль-циган пускав йому кров, а Томашиха, що прибігла з Хутірців, почувши про хворобу свого чоловіка, плакала над ним або запалювала лампади перед почорнілими ликами святих і щось шепотіла їм благально, жагуче й несамовито.

На восьму ніч жар раптом спав. Томаш спітнів і заснув. Почалося повільне одужання. Годинами лежав він нерухомо на спині і дивився на тарганів та мух, що шаруділи по стінах. Слухав поквапливе гоготіння вогню

у печі, милувався, як танцюють і стрибають його жовтогарячі стрічки. Пригадував свою хату, господарство. Душею він одірвався від них і поринув десь у зелену, принадну далечінь, у безкраю зелену пустиню Дикого Поля. Бачачи, що він одужує, Томашиха пішла у Хутірці, а за день знов прийшла до Доліви-Ясенського благати, щоб він відпустив Томаша додому.

Дві години простояла вона біля ганку на морозі, тремтячи від страху і холоду, поки пан наказав пустити її до себе. В передпокою Томашиха боязко зупинилася біля дверей, оббитих повстю і сап'яном, і низько вклонилася посесорові.

— Що тобі, бабо? Звідки ти? — прорипів Доліва, жуючи губами.

— Змилосердьтеся, паночку,— схлипнула вона і знов вклонилася посесорові.— Відпустіть чоловіка додому. Він все'дно хворий і нездужає робити. А я вже вам, паночку, що зможу... І полоти, і жати готова, тільки змилуйтеся.

— Не можна,— сухо урвав Доліва, підібгавши губи.— Це пан Бог карає його хворобою за непослушенство. А за те, що молов він різні дурниці, хай меле мені жито на жорнах.

— Ой, змилосердьтеся, пане,— впала баба навколішки,— я ж сама з господарством не впораюся. Діток у нас нема... Ось вам, паночку, полотна принесла. Сама ткала... І курчаток, і яєчок, всього принесу... Згляньтеся на горе моє... Не розлучайте жінку з чоловіком.

І тремтячими руками розв'язувала клунок з трьома сувоями полотна і килимком власної роботи. Доліва пильно обмацав поглядом сувої і одразу побачив, що вони напрочуд гарні.

— Поклади на ту скриню,— наказав він, подумавши,— та піди до економки панни Констанції. Ти теж залишишся тут. Ткатимеш, поки твій чоловік молотиме. Боронь пан Бог, щоб я розлучав чоловіка із жінкою, це буде не по-християнському, бо кого Бог з'єднав, людина хай не розлучає. Ось і житимете тут укупі.

Баба з несподіванки розгубилася. Це було зовсім не те, чого вона сподівалася.

— Ой паночку ж!.. Та як же воно?.. Там хата ж наша, вівці, корова. Як же воно без хазяйського ока?! Та я і вдома ткатиму панові, скільки накажете. І жито перемелемо на вітряку... Змилосердьтеся, паночку.

— Я наказав,— рипуче урвав її Ясенський.— А за твою худобу я сам подбаю. Іди!

Баба заридала, впала у ноги посесорові, хапала його м'які хутряні чобітки, але Доліва ляснув у долоні, і Стасик без довгих розмов виштовхнув її за двері.

Хоч як ридала, хоч як билася лобом об землю Томащиха — довелося їй сісти в дівочій за ткацький верстат.

Томаш видужував повільно, ніби хвороба випила всю його силу. Хитаючись, тинявся він по челядні, хапався за стінки і лавки, з неголеною, довгою бородою і проваленими щоками.

— Ой, як там без мене моя худобина гине... Курочки мої та качки,— схлипувала Томашиха, сякаючись у спідницю, коли панна Констанція виходила з дівочої.

— Не плачте, тіточко. Сльозами лихові не допомогти. А вашу корівку та вівці забрали на фільварок,— тихенько шептала їй одна з дівчат-гаптувальниць.— Живі вони та здорові, тільки не бачити вам їх довіку.

— Ой голівонько моя безталанна,— тихо стогнала Томашиха і, почувши кроки панни Констанції, нижче насувала хустку на очі, щоб та не бачила баб'ячих сліз.

А Томаш молов на жорнах збіжжя в нежилій хаті за током, де оселили його разом із бабою, коли він трохи зміцнів.

Задовго до світанку підводився він і, коли баба йшла до фільварка, налягав кістлявими грудьми на дерев'яну підойму і рівно й повільно ступав широким колом, іноді зупиняючись підсипати збіжжя. Жорно було надзвичайно важке. Томаш ледве міг зрушити його, налягаючи на нього всім тілом, як галівник на своє тягло.

Пара йшла у нього з рота, важкий кашель трусив схудле тіло. Тоді він зупинявся і стояв кілька хвилин, хитаючись, як п'яний. Від невпинного кружляння навколо жорна тьмарилося йому в голові. Притуплялися думки і почуття, в очах крутилися чорні плями. Рипіло жорно, перетирало збіжжя на борошно, а разом із збіжжям спрацьовувалось колись кремезне Томашеве тіло. Він так схуд, що страшно було дивитися. Одяг звисав на ньому, як на жердині. Лопатки крилами випиналися з-під сорочки.

Опівдні забігала Домаха з обідом і з оберемком хмизу, пхала хмиз у напівзруйновану піч і роздмухувала вогонь від принесеного в казанку жару. Розгорався в печі золотий кущ, в хаті ставало жарко, як у лазні. А Домаха сідала на лаві і, підпираючи рукою щоку, жалісно хитала головою.

— Ой, не житець ви, дядьку Томаше, на світі! Ой, не житець! Самі кістки та шкіра.

— Та де мені,— згоджувався Томаш, розглядаючи свої сині нігті.— Віджив своє, час у труну. От тільки б ще перед смертю на «слободи» видертися та старій нову хату поставити.

Домаха розв'язувала клунок і частувала Томаша чи то шматком сала, чи то сушеними грушами і розповідала йому новини:

— А у нас в Хутірцях люди почали від нашого Мертвяка розбігатися. Троє козаків, що жили біля річки, пішли на Уманщину [168] до панів Калиновських. Дорогою здибав їх наш Мертвяк і — за ними. А вони — болотами... Так і не догнали. Кажуть, ніби Мертвяк подав позов на Калиновського, та нічого з того не буде, бо хоч і служить він у Потоцького і крутить всіма його справами, та де ж йому з Калиновським тягатися.

— А як там з нашою хатою? — питає Томаш.

— Та Бог же її святий знає!.. Худобину забрали, а хата... Певно, стоїть, як стояла. Мабуть, дасть її пан якомусь козакові або будникові. Кажуть, ніби він ліси продав на попіл.

Томаш доїдає борщ і кашу і, тріпнувши довгим волоссям, знов стає до жорна. Домаха підкладає трісок у піч, бере порожній посуд і, зітхнувши ще раз, зникає. А Томаш меле й меле, витоптує доріжку кільцем на глиняній долівці. Кружляє хата йому в очах, одноманітно рипить жорно, пливе піч з вогняною пащею, спітнілі від морозу двері, підсліпувате віконце і покуття, де під поцяткованим мухами рушником темніють жахливі невідомі лики, що скидаються на мерців.

«Пішли на слободи до Калиновського». Троє... Хай судиться за них Доліва-вовкулак. Не поверне він втікачів, бо пани, як щупаки, ковтають один одного, і магнати забирають собі дрібні хутори, маєтки і поспільство, і ліси, і все... Але чому вони пішли, а він тут кружляє, гине від цього безглуздого одноманітного тупцювання, не бачачи живої душі?! Лантух за лантухом.

Або жито, або пшениця. Як той пророк, чи як його там, про якого розповідав колись мандрівний рибалта з великою книгою у шкіряній оправі.

«...І осліпиша його філістимляни, і поставиша молоти на жорнах, і глузуваху з нього, і плюваху в сліпі очі за те, що мріяв він звільнити рідну землю свою і людей від неволі...»

І Томашеві здається, що колись прийде такий герой, і на поклик його повстане поспільство, наче весняні паростки від теплого сонця. У вогні і крові викує він їм волю.

І пригадує Томаш малюнок з рибалтиної книжки: стоїть сліпий серед пишної зали чи то якоїсь чудернацької церкви. Юрбляться там пани і князі у строкатому пишному одязі, і, напружуючи м'язи, сліпий розсуває кам'яні стовпи, що підтримують склепіння будівлі. І завалюється стеля, і гинуть під уламками всі, хто не знає кайданів і надмірної праці, хто живиться чужою кров'ю, чужим стражданням і хлібом.

Рипить жорно, чавить сухе збіжжя. Пливуть лави, кутки, віконце у крижаних візерунках морозу, піч, де згасає золотий жар. І кашель, задушливий кашель рве груди, і тоненька цівка крові тече по попільно-сірих вустах... Хворий зупиняється, з хрипінням ловить губами повітря і, схилившись на жорно, довго не може віддихнути.

Синіють ранні присмерки за вікном. На селі тепло спалахують перші вогники. М'якою синню стеляться сніги, а в сріблясто-сірому місячному небі міняться крижинки перших зір. На шибках намерзають кришталеві пальми, міняться діамантовим розсипом, сяють грезетом з чистого блискучого срібла.

Пізно ввечері приходить Томашиха і напівмертва від утоми падає на лаву. Потім запалює каганець і дає хворому печене яблуко.

— Їж, старий. Це тобі дівчата прислали.

Ввечері Томашеві стає легше. Блищать у нього очі. На щоках грає червінь. Він розстібає комір сорочки, оголяє ключиці і з насолодою смокче кислувате яблуко. А баба варить вечерю, закриває комин і затулки в печі, потім сідає біля чоловіка.

— Прибігла Палажка з Хутірців,— розповідає вона, позіхаючи і хрестячи рот з чорними пеньками зубів.— Люди аж виють. Забирає Мертвяк воли та коні на філь-

варок, а в кого свині є — то й свині беруть. Ставок спустили, рибу повиловлювали, засолили та повезли до Варшави на продаж.

— А я вже дванадцятий лантух домолов,— розповідає Томаш.— Мабуть, до Великодня впораюсь.

— Дай Боже, цариця небесна,— зітхає баба.— Відігрієшся тоді на весняному сонечку, видужаєш. Підемо з тобою на Уманщину.

І Томашеві раптом здається, що він дійсно домеле збіжжя і видужає. Йому легше дихати. Він наче відчуває, як наближається весна з її життєдайним теплом, він легко зводиться на довгі ноги і знов стає до жорен.

— Схаменися, Томашику. Час спати,— умовляє його стара,— вдосвіта треба ж вставати: не виспимось.

— Виспимось,— бадьоро відповідає Томаш.— От тільки трішечки засиплю. Чим я не мірошник! Домелю! Ще й, як той Антін, поховаю Мертвяка з усіма панами.

— Який Антін? — питає стара.

— А той, що рибалта розказував.

Стара сп'яніла від втоми, але, умощуючись на старій свитині, раптом пригадує.

— А ще кажуть, наче Мертвяк більш не служитиме у Потоцького. Нажив добра і тепер сидітиме тільки тут, та до нас, у Хутірці наїжджатиме.

— Ну, то й чорт з ним! Підемо всі один по одному від такої цяці,— відгукується Томаш і звичним рухом торкається жорна.

Засинає стара, а Томаш ще довго кружляє по хаті, наполягаючи всім тілом на рипуче, ковзке дерево стерна. З щілин вилізають вусаті таргани. Полохлива мишка сірою тінню майнула в кутку і зашаруділа сухою коркою. А Томаш все ходить і ходить, рипить жорном, і тінь його коливається на стелі і на стінах сірим подертим сувоєм. Мигтить, блимає каганець, ось-ось загасне. Тоді Томаш зупиняється, витирає кінцем сорочки спітніле чоло і лізе на піч.

Стара хропе, і щелепи її відвалюються уві сні, як у мертвої. Щось хрипить і клекоче в Томашевих грудях. Палає його голова, пересихають губи: липкий холодний піт просякає сорочку, а дрібні кульки дрожу котяться по спині, як свинцевий дріб.

Лежить він і вдивляється в ніч, і здається йому, що він той біблійний Самсон [169], а піч — строкатий, спи-

саний ієрогліфами стовп, який він завалить разом із стелею на лису голову Доліви-Ясенського. Потім ввижається йому повстання. Палають садиби панів, палають костьоли, кляштори[170], палаци і містечка. Немає ані Доліви-Ясенського, ані Горленка, ані Стефана Потоцького, ані возних, ані суддів. Кожен вільно оре вільну землю, живе тихо й мирно своєю працею, і замість рипучого жорна меле він стиглу, золотаву пшеницю на новому млині, де замість людини працює степовий вітер або біжуча джерельна вода.

Північ. У вікно зазирає срібний місяць. Співають півні на селі. Іскряться на шибках кришталеві пальми, а блакитнувате місячне сяйво повзе по стіні, наче срібна завіска.

ХЛІБ КОЗАЦЬКИЙ

Свіжий вітер гнав байдаки назустріч сонцю. Козаки підняли вітрила і відпочивали від веслування, лежали на лавах, співали пісень, залицялися до звільнених козачок.

Море кучугурилося смарагдовою зибінню, мінилося на сонці срібними лезами. Сніжинками миготіли на ньому чайки, але й вони скоро зникли разом із примарним хребтом Кримських гір — і замкнулося навколо байдаків низьке коло обрію, по-літньому імлисте й мінливе.

Густою зграєю трималися у морі байдаки з захопленими галерами і сандалами посередині, і тільки один байдак, справжній корабель, під гетьманським прапором, ішов спереду, як ватажок у журавлиному ключі.

Іноді байдаки спливалися і мало не торкалися один одного; тоді козаки перестрибували з борта на борт і, підбиваючись до галер, видиралися по канатах до чорнооких татарочок.

Проте багатьох татарок порозбирала на байдаки старшина, і на двощогловому гетьманському байдаку опинилась Медже, бранка Харлика Свиридовича. Годинами сиділа вона на кормі, зовні спокійна і стримана. Вона була так пригнічена долею, що не дивилася навколо, не бачила ані моря, ані козаків, ані самого гетьмана Сагайдачного. Як плутане моторошне марен-

ня, як сон, пригадувала вона своє весілля, уривки пісень, музику: гостей і Сабішину саклю, де мусило тихо стануги її життя гаремної печерниці, і жахливу моторошну ніч, коли погнали її з юрбою полонених назустріч кафській заграві.

— Еге-ге, татарочко! Чого зажурилася? — підсаджувалися до неї молодики-нетяги.— Поживеш з нами, звикнеш. Спочатку воно, дійсно, сумно на чужині. Та що ж... Така доля... Кисмет...

Медже дивилася, не розуміючи, але, почувши знайоме слово «кисмет», тільки важко зітхала. Кисмет! Невже не можна подолати долі? Врятуватися від цієї рокованості, невблаганної і жорстокої, як сама смерть?

А Максим Бабій сипав їй на коліна пригорщі алеппських фісташок [171] і примирливо говорив:

— Не вбивайся, молодичко. Он покуштуй. Смачні горішки, чи як їх там...

Медже не дивилася на фісташки і мовчки хитала головою. Хіба це може її втішити! А нетяги співчутливо перезиралися.

— Отак і нас тримали пани,— похмуро кинув Терешко, спльовуючи за борт.— Сволота наш осавул. Замучив жінку.

— Навіть не нагодував, собака,— відгукнувся хтось від опачин.

Максимка мовчки кинувся до кухаря, набрав повну миску рижової каші з вареними сливами, бринзи, сухарів і приніс їх Медже.

— Їж на здоров'я, молодичко, та нас не цурайся. Ми ж не звірі якісь.

Це забриніло так сердечно, що Медже підвела очі і, не зрозумівши слів, залилася слізьми.

— Та що ти, серденько!.. От чорт!.. Не знаю, як це по-їхньому... Та не плач, татарочко,— розгублено приказував Максим, забувши свої войовничі промови.

А нетяги підштовхували один одного під боки, підморгували і підсміювалися.

— Ач, як упадає... Почекай, Максиме. Відшукаємо твою Ганну — все їй розповімо. Хай вона тобі вискубе «оселедець».

— Та що ви, хлопці, до нього присікуетесь,— удавано захищав Максима Тимко.— В нього ж така вдача. Тягне його до жінок, як комара на вогонь. Недурно Бабієм прозвали.

Максим червонів, як печений рак, удавано лаявся, але відчував, що несила йому покинути безпорадну і страдницьки лагідну Медже. А вона плакала буйними слізьми, спливала мовчазною мукою.

Максим не міг бачити її сліз. Він брав тоді кобзу, відвертався, торкався невправними пальцями струн або вовтузився із кілками, ніби настроював її. І дивно-дивно було йому на серці.

З помсти пішов він у похід. Він знав, що разом з іншими дівчатами захопили татари і Ганну. Ішов звільнити її, ішов знищити її катів, і сам не міг собі пояснити, чому, замість радості, сльози Медже болісно віддавалися в його серці. Він жадав бою, наче п'яниця міцної горілки.

З гидливою нудотою пригадував він, як розрубав надвоє вірменина-кафеджі, як відтяв він голову худорлявому дідку в зеленій чалмі.

Але ще моторошніше було інше.

В порту, в лабіринті скринь і лантухів, якірних канатів і різного корабельного мотлоху помітив він зацінепілого від жаху селянина-татарина. Кілька днів тому він прийшов до Кафи на заробітки. Очі його ще дивилися по-селянськи наївно, на обличчі бронзовіла засмага виноградників і ланів. Почувши стрілянину і брязкіт шабель, він заховався у щілину між стосами краму. І раптом побачив козака з скривавленою шаблею в руці.

— Ама! Аман! — крикнув він жалісно й лунко і підніс обидві руки.

Та хіба Максим зрозумів його зойк! Свиснула шабля і відтяла йому руку з плечем. Крик застиг на спотворених жахом вустах, а очі, ще живі, повні безпорадного розпачу і докору, дивилися йому просто в зіниці, скляніли, застилалися смертною млою; потім змертвіло, зблідло обличчя, і парубок повільно зсунувся додолу, дряпаючи собі щоки об дошки й рогожі.

Щось стиснуло Максимові горло, підступило болісною нудотою. Затремтіли руки, впала шабля... Хитаючись, стояв Максим над забитим, потім кинувся до байдаків, забувши і шаблю, і лантух на здобич. І ще й досі погляд татарського парубка свердлив його наскрізь, і огидна нудота підступала до горла.

Очі Медже моторошно нагадували погляд забитого і, мабуть, тому так вабили Максима. Вдивляючись в її

обличчя, Максим відчував, як десь глибоко-глибоко народжувалося запитання:

— Чому? Нащо це?

Товариші не розуміли його. Довго знущалися вони з Максима, ніби вкрив він себе вічною ганьбою.

— Тьху! Та хіба це козак?! — плювалися вони.

— Та, мо', він, панове, і в бою не був, а сидів собі десь на байдаці, замочивши з переляку штани? — підштовхував Терешко Тимка.

Але Тимко любив правду і чесно зауважив:

— Ні, панове, в бою він був і рубав татарву не гірше за нас. Але ось цікаво: де він потім подівся? Не інакше, як на бабів полював.

Максим відмовчувався. Але мовчати було надто важко, і якось, коли лежав він на лаві проміж Тимком та Савкою, шевським підмайстром, стиха спитав їх Максим:

— А як вам, хлощі? Сняться порубані татари чи ні?

Тимко байдуже сплюнув крізь зуби.

— А чого їм снитися! Гнити їм, де полягли, а мертвяки тільки бабам ввижаються.

— Та все ж таки, хлопці... Люди ж вони,— не заспокоювався Максим.

— От дурень!.. З бабами крутишся і сам збабився,— презирливо скосив на нього око Тимко.— Мало вони нам заподіяли лиха? Мало сіл та хуторів димом розвіяли? Скільки награбували? Розгладшали на наших сльозах. Ми їх не грабуємо, а своє відбираємо, загарбане.

Максим мовчав. А в голові кружляли запитання: чому поруч з башівськими палацами бачив він злиденні хатинки, де в подертому мотлосі копошилися голодні діти, де спали покотом татарська голота і підмайстри? Хіба вони теж людолови? І чому старшина не забиває мурз, а бере у полон і тримає без кайданів, годує донесхочу і ставиться до них чемно, як до друзів, замість кинути їх у море з каменюкою на шиї? А бідні татари весь час в ланцюгах та тороках, і годують їх сухарями з цвіллю, прокислою саламахою і різними покидьками. За що ж їм страждати? Адже ж вони не торгують рабами, не ходять у напади, не забивають, не грабують, не гвалтують жінок. За що ж їм ця мука?

Максим уперше був у поході і погано знався на козацьких звичаях. Він був ще молодик, старшинський

пахолок і джура, якому наказують веслувати, прибирати байдаки або допомагати кухареві. Він спробував розпитувати старих козаків, але вони так вихвалялися перемогами, що, наслухавшись їх розмов, Максимові ставало ще важче розібратися у суперечностях, бо залишався він таким же наївним селянським парубком, як і колись. А перед очима його стояв зарубаний карататарин, такий же молодий і наївний, як і він сам.

І знов нудота підкочувалася йому під горло клубком, душила його, розпирала груди. Він відвертався від товаришів, готовий завити від болю і сорому. І струни бриніли під його пальцями сумним запитанням, наче плакали й зітхали тому, що Максимові руки в крові. А Медже, зачувши музику, сідала ближче і слухала-слухала... І здавалося Максимові, що це його Ганна і що везуть її за море у неволю, і гостра болісна жалість здіймалася в грудях. Хотілося сказати їй щось хороше, співчутливе, але не знав він татарських слів, а знаками висловиш небагато. І мовчав Максим і тільки часто приносив їй поїсти або випити чогось гарячого, або вкривав її в холодні ночі свитиною, коли не брав її до себе Свиридович.

— Ну, й дурень! — знущалися з нього товариші.— Замість панькатися, лягай з нею спати. Вона ж по-нашому анічичирк, та й осавул по-татарському — анітелень. Ніхто й не знатиме.

І, підморгуючи і підштовхуючи його під боки, шепотіли йому сороміцькі речі, від яких Максим ладний був провалитися крізь дно байдака.

Але насправді і в інших молодиків були хвилини вагань і сумніву, та й фальшивий сором і хвастовита легковажність і острах стати смішним не давали заговорити, не давали додумати до кінця свої сумніви і зважитися на щось. Та й ніколи думати у поході: щодня, щогодини якась новина. Море загрозливе і бурхливе, береги або пустинно-плоскі, або нагромаджуються гірськими кряжами з вершинами, оповитими димними хмарами. Або раптом майне дельфін чи якийсь корабель. І тоді треба мчати навздогін, брати його на абордаж, підпалювати. Розбещувала й моторошна влада над життям і смертю подібних собі. І здавалося тоді козакам, що все їм підвладно, все дозволено, а тому соромно копирсатися в собі,— соромно і не гідно козацького імені.

Дивно й тривожно почували себе звільнені козаки, стратенці і міські невільники з доків і каменярень. Перші три дні вони тільки мовчки лежали на лавах, на палубах та по каютах, з невимовною насолодою відсипаючись після надмірної виснажливої роботи — нарешті ситі, вільні. Ніхто не підіймав їх жагучим ударом батога з сириці, не гнав кудись, годували їх сито і не якимсь смердючим м'ясом чи гнилою рибою... Вони дивилися на небо, на хвилі, такі лагідні і теплі в ці безхмарні й прозорі сершневі дні, і вперше помічали красу природи — і щаслива, облудна усмішка освітлювала їх давно не голені безкровні обличчя.

Згодом почали вони підводитися, поголилися, помилися і, замість мовчазної нерухомості, почали розпитувати козаків про Січ, про рідні місця, шукати земляків і родичів. І якась невиразна тривога заблимала в їх запалих очах. Кожен замислювався про майбутнє: де йому подітися, де шукати родичів, де знайти шматок хліба і притулок на зиму.

І козаки розуміли їх думки і намагалися чуйним і теплим словом заспокоїти їх, притамувати їх тривогу. І дарували їм хто шапку чи пояс, хто сорочку, а хто й цілий жупан.

— Не журись, куме,— приказував Скалозубенко,— аби воля була, а все воно якось буде. Перезимуй на Базавлуку в залозі, а навесні підемо знов у похід. Дамо тоді чосу цим клятим бусурманам за кожну краплину твого поту кривавого, за кожну твою страдницьку думку.

— Та... Мені б краще до свого села податися. Мабуть, знайду когось живого. Дітки ж у мене маленькі були. Двоє хлопчиків та дівчинка-підліток. Я ж нічого про них не знаю. Коні я пас у степу, коли напали ногайці. Тільки заграву й бачив над рідним селом.

І важке зітхання вирвалося з його кістлявих грудей.

— А я сам-один на світі живу,— заговорив інший задумливо.— Сиротиною виріс між людей. Поводирем був у кобзаря, робив... Ось і зараз нікого в мене на цілому світі, нема за ким тужити... але й нема де голову схилити...

— Перезимуєш у мене,— заговорив мовчазний чорний, як жук, запорожець, вибиваючи люльку.— У мене хоч і мала хата, та своя. Тільки ти не думай, що я тебе, чоловіче, в підсусідки або в аргати сватаю. По-люд-

ському прошу, як гостя. Поживи, відпочинь, а там сам побачиш, де тобі доріжка стелеться.

— А ти їжджай до моєї старої матусі,— щиро запросив третій козак блідого парубка з сухотним рум'янцем на скронях.— Чого-чого, а хліба на обох вистачить.

Бліда усмішка освітлювала очі звільнених, а козаки не згадували про те, що в кожного з них був у неволі чи то брат, чи приятель, а то й люба дівчина чи рідна сестра. І в думках гадав, яке б це було щастя знайти їх, звільнити і щиро подякувати тим, хто поверне їм волю.

А море навколо стелилося безмежним блакитним килимом, гаптованим золотом проти сонця, а легка й прозора небесна баня здіймалася безмежною височінню, де танула маленька пухната хмаринка, наче загублене пір'ячко якогось казкового білого птаха...

Твердою рукою вів свої чайки Петро Конашевич до грузинського узбережжя. Чимало разів відпочивало там козацьке військо від бур і боїв, загоювало рани, латало паруси і пробоїни, лагодило зброю, залицялося до стрункіх грузинок і навіть сватало їх. І часто забирали з собою січовики, замість бранок туркень і татарок, цих чарівних жінок з стрункими тонкими станами, газелячими очима і шкірою тону слонової кості.

Дружба з козаками була корисна грузинським князям. Затиснуті між Туреччиною і Персією, двома ворожими державами, вони жили під щохвилинною загрозою нападу і руйнації. Грузинські князі і купці наймали козацькі загони конвоювати і захищати свої вітрильники, а також вітрильники і галери італійських, іспанських і португальських купців і вигідно купували у козаків хліб козацький.

Ось чому і на цей раз зустріли їх грузини гостинно й щиро, як бажаних друзів і гостей.

День імлистий і жаркий. Дзеркальне гирло Ріону [172]. Встромивши носи в гарячі обмілини, стояли байдаки вздовж берега, і легкі чорні каїки креслили атласну воду і підвозили дробину, фрукти й овочі, бурдюки запашного вина і міцне вірменське пиво, яке п'ють через довгу очеретинку. На березі вирувала строката юрба купців, погоничів, носіїв, ворожок, жебраків і невільників, вантажників, селян і цікавих різного стану

і віку, півголі запорожці підставляли сонцю бронзові спітнілі спини і, жваво жестикулюючи, міняли на їстівне, килими, хутра, чоботи, сап'яни...

Танцюра не штовхався в строкатій і галасливій юрбі. Він примостився осторонь, за піврозваленим дувалом із своїми бранками, бо ж ніяково і навіть неможливо показатися не тільки перед голотою, але й перед першим-ліпшим козаком в ролі работорговця, але конче треба було якомога швидше позбутися татарок і караїмок з околиць Кафи.

Танцюра був ласий до жінок. Він залюбки лишив би собі і красуню Джевгер, і Салтанат, і двох караїмок з довгими чорними віями на глибоких синіх очах, але ніяк не можна було привезти їх собі на хутір: у Танцюри була законна жінка, огрядна й хазяйновита Параска, і він, як більшість найзавзятіших вояків, більше боявся її верескливої лайки і важкої коцюби, ніж цілої ескадри турецьких галер Цекальї-баші і всіх його важких гармат. Тому, поласувавши на дозвіллі в поході, мусив він повернутися додому, як відданий дружині і дітям сім'янин, отець.

Перси-купці в довгих строкатих халатах, з бородами, фарбованими рудою хною, швидко помітили старшину із дівчатами. Вони уважно оглянули їх, зазирнули їм в зуби, вислухали легені і серце, розпустили довгі чорні коси, чи не вплетено в них пасма чужого волосся, і довго й уперто торгувалися, не додаючи ані гасене, ані простого турецького піастра.

— Та побійтеся Бога, пане! — обурено вигукнув Танцюра.— Та ви б у Кафі сплатили втроє дорожче.

— Так, але до Кафи зайвих десять день путі, коли вітер дме ходовий, а веслуючи — і всі два тижні,— кпокійно відповів покупець.

Танцюра почухав голену потилицю, зсунув шапку з вуха на вухо і, пригадавши, що останній караван зараз вирушає до Персії, махнув рукою:

— Ну, беріть, Бог із вами! Де наше не гинуло!

Купець і його підручні зв'язали дівчат по двоє, щось крикнули горловою незрозумілою мовою і накинули на дівчат довгі смугасті шалі від пекучого сонця.

І тоді, глибоко виорюючи золотаві піски, наближалися двогорбі верблюди, гордовито поводили на всі боки довгошиїми овечими голівками і, скоряючись горловому вигукові погонича, спускалися на мозолясті

коліна і не підводилися, аж поки купці з блакитними крапельками бірюзи на коричневих пальцях в'язали їм на спини важкі тюки добра, здобутого в Кафі.

І шикувалися каравани, і рушали у пекучий і пишний Шираз[173], тричі оспіваний поетами, в Іспагань[174] і Тебріз, в Фергабад[175] і Хорасан — дикими скелястими стежками і спаленими до жужелю пустинями Іранського плоскогір'я.

І тоді мовчазна покірлива мука татарок раптом вибухала риданнями, пронизливими і несамовитими, як зойки голосільниць на похороні. Вони рвали своє синьочорне волосся і пальцями дряпали до крові смугляві обличчя, наче здирали з стиглого персика його оксамитову шкіру.

І довго оберталися, поки не зникала за узгір'ям дзеркальна дельта ріки, посипана чорними мушками каїків, білі саклі селища, юрба на березі, а за нею — синьозелений трикутник моря, останній спогад про рідну землю.

У самому гирлі, там, де прісні води Ріону зливаються з соковитою синню Евксінського Понту[176], чатували сторожові байдаки.

Скалозубенко щойно видерся на щоглу.

— Еге-ге-ге! — раптом гримнув він.— Що воно там маячить?! Турки пруть галерами, панове!

— Бий на сполох! — гримнув Грицько, помітивши три галери.

І прокотився над рікою дрібний литаврений бій.

І вмить безжурна і галаслива юрба цікавих, крамарів і козаків кинулася врозтіч з усім купленим чи то винесеним на продаж.

Незважаючи на огрядність і на задишку, Танцюра вмить опинився на щоглі, наче гладкий чорний павук, і навів на галеру зорову трубу.

— Так це ж купці! Хіба у військових галер такі носи і снасті?! — крикнув він зверху.— Сипте, хлопці, до пана гетьмана.

Але гетьман і осавули були іншої думки, бо назустріч купцеві вийшла одна тільки чайка з білим прапором і кількома грузинськими каїками.

Злякані купці зустріли козаків дуже чемно. Подарували Свиридовичу і Танцюрі по чудовій зоровій трубі і венеціанському кришталевому келиху і, кинувши якорі, вирушили до гетьмана.

Після перших привітань Сагайдачний сказав їм, що він змушений затримати галери до закінчення походу, з міркувань збереження військової таємниці.

— Lex belli *,— зітхнув сивобородий власник галер, підносячи гетьманові розкішний кинджал і дзеркало в мозаїчній рамі, гордість і славу венеціанських склярів.

— Lex dura, sed lex **,— всміхнувся, дякуючи, Сагайдачний.— А втім, біля цих гостинних берегів синьйор купець буде ь цілковитій безпеці. Вивантажуйте ваш вантаж, торгуйте. До речі, чи не купите ви у нас військову здобич?

Венеціанець замислився. Про опір не може бути і мови, а пропозиція Сагайдачного — вигідна. Козаки погано знаються на вартості різних речей і відступають за безцінь найкоштовніші товари Сходу. Недурно так охоче заходять венеціанці у Дніпрове гирло, аж до самого Базавлуку.

А Сагайдачний, пишаючись латинською вимовою, вів далі про те, щоб венеціанці вдалися до Стамбула у справі обміну полоненими між Блискучим Порогом і Запорозькою Січчю.

— Si, signore hetmano ***,— вклонився венеціанець.— Я дуже радий вам прислужитись, але як це здійснити, коли ви нас затримаєте аж до кінця походу?

— Я маю на оці майбутнє: domine mercatore ****,— виправив Сагайдачний.— Скільки ви думали простояти в грузинських водах?

— Тиждень-два, ніяк не більше.

— О, цього буде досить! І тоді ви зможете приступити до перемов з Блискучим Порогом?

— Тоді я згодний,— вклонився купець, підтримуючи довгу бороду своєю худорлявою випещеною рукою.— Я тільки просив би вас дати нам яку-небудь охорону і наказати вашому війську не чіпати нашого краму.

Сагайдачний усміхнувся.

— Можете бути спокійні,— сказав він твердо і провів гостя до каїка.

---

* Закон війни *(латин.)*.

** Закон суворий, але ж закон *(латин.)*.

*** Так, пане гетьмане *(латин.)*.

**** Пане купець *(латин.)*.

НА ЯСНИХ ЗОРЯХ, НА ТИХИХ ВОДАХ

Порожнів Базавлук. Не встигли відчалити байдаки на Кафу, як потяглися козаки на волость — у староства і крулевщизни, у панські маєтки, на старшинські хутори, у монастирі та в зимовники. Одвічне прагнення до землі гнало їх на родючу чорноземлю ланів, як передчуття близького холоду жене пташок у вирій.

«На ранній ріллі женці жнуть, а на пізній — воли пасуть». «На ранній ріллі — пшениця, а на пізній — метлиця»,— повчав досвід поколінь, відбитий у прикметах і приказках.

І знали люди, що, поласившись на зайвий невід риби або на смухатого звіра, залишаться вони без хліба, і йшли додому, наче гнала їх здорова тривога за майбутнє. І ніщо тепер не втримало б їх на Січі — ані думка про татарський напад, ані навіть стихійне лихо.

Завмирали уходи в степу. Здіймалися стани відважних звіробоїв-мисливців. Все рідше каламутили річки рибальські сіті, і широкою блакитною дорогою Дніпра-Славути прямували на північ дуби та ком'яги, вантажені солоною, куреною та в'яленою рибою, ікрою, копченою дичиною, хутрами, пухом, пір'ям і сиром'ятними шкурами.

І безкраїми степами, по зелених чумацьких шляхах, тяглися рипучі вози і мажі з діжками риби, меду і воску, овечою вовною і хутрами, всуміш з отарами брудно-сірих овець, табунами напівдиких коней і чередою. Гнали і охороняли їх ті ж аргати [117]-нетяги, чабани та наймити старшинські.

І замовкала Січ, порожнішала до весни. По вулицях її тинялася п'яна осінь, мела, крутила мертве листя і місила политу дощами землю, перетворювала її на рідке, липуче тісто, в якому по коліно грузли ноги.

Залишалася зимувати на Базавлуку тільки маленька залога по кількадесят чоловік від кожного полку — стерегти військове майно і тримати прикордонну сторожу. Після напруженої літньої пори полювання й рибальства відпочивали козаки, ласували жирною тетерею, салом і рибою. Тільки біля причалу і порона вдень і вночі чатували дозорці на високій вежі, захищаючи підступ до Базавлуку з боку Дикого Поля, та по той бік Дніпра

стояв другий дозор, а далі зникали в безвісті степу сторожові кургани, захист від наскоків татар на Литовсько-Руську і Польську державу...

Похмурий сірий день початку жовтня. Різкий північно-східний вітер б'є з-за Дніпра, крутить і здіймає на ньому важкі олов'яні хвилі, шарудить очеретами, пронизливо висвистує в гаях. Низькі брудно-сірі хмари затягли небо, і не видно, як зникає сонце за обрієм.

Чатовий став на вежу годину тому. Холод проймав його до кісток. Поверх сорочки і штанів накинув він широкий кобеняк. В ньому було б майже тепло, коли б не вітер, який задував згори і зісподу.

— От чортів вітер,— бурчав дозорець, клацаючи зубами.— Б'є, крутить, як під Святий вечір. От би сюди наших дукіа. Це їм не вилежуватися по запічках та не пити горілку...

Новий подув вітру охопив дозорця льодовими обіймами, насмішкувато свиснув над вухом і помчав до майдану, закручуючи мертве листя гвинтом. Протилежний берег танув у сірій куряві присмерків, розпливався димною смугою. Дозорець відвернувся, витяг люльку, кисет, почав кресати вогонь, але насмішкуватий вітер зазирнув і під кобеняк і загасив жовтогарячі іскри.

Тьмяним золотом мерехтіли вікна по куренях. А шинок світив привітно і яскраво. Густішали, синіли присмерки, переходили в довгу ніч. Шаруділи по прискалках бур'яни, шарудів очерет, попалений першим морозом. І в загальному сіро-синьому тоні краєвиду тільки ці вікна вабили світлом, теплом, відпочинком.

І дозорець спускається з вежі і рушає на привітний огонь.

Міцна горілка і тепло швидко зморили його. Час мина непомітно, як плин Дніпра. Куняв він біля вогню, насолоджуючись теплом і світлом. В шинку майже порожньо, але люди такі хороші. Он два чумаки, розважливі літні дядьки, повільно смокчуть люльки і розповідають про далеку Московщину. В кутку грають хлопці в чупрундер і з реготом скубуть один одного за «оселедці»... Але вдома все ж краще. І чого він тут залишився?! Треба було помінятися з якимсь парубком, який не має ані хати, ані дітей. Здається, час повертати на вежу, бо якщо прогавиш зміну... Почастує тоді курінний киями.

Ні, надто вже холодно. Тра ще випити чарочку. Та й заїсти галушками з салом, що так приємно шкварчить на сковороді. Вона ж гріє, ця сита їжа.

І п'є дозорець, і відчуває, як життєдайне тепло і м'яка дрімота наливають його заклякле тіло і тихенько заплющують йому повіки.

...А через Дніпро пливуть турецькі плоти. Прибитий списом до землі спить вічним сном дозорець з лівобережної вежі. Не встиг він ані вистрілити, ані запалити сигнальний огонь. Все ближче й ближче береги Базавлуку. Де-не-де блимають по куренях каганці. Хлюпає Дніпро-Славута крутою пінявою хвилею, обурений і роздратований. Шарудить очерет і бур'ян. Пливуть і фиркають коні, пливуть татари і турки плотами або просто в воді, закляклі від холоду. Майорить чатова вежа на березі. Ось-ось пролунає постріл вартового, здійме на ноги безжурну Січ. З усіх куренів кинуться назустріч козаки, готові до бою... Тоді — кінець. Не допливти назад до татарського берега в цій холодній воді, що незабаром візьметься кригою. Задубіють руки, випустять конячу гриву, а тіло каменем пірне у глибінь...

Але мовчить чатова вежа. Тільки тепло й привітно золотавляться вікна шинку, так і кличуть увійти та зігрітися.

Ноги намацують дно. Ростуть з води конячі голови, гриви, груди, а за ними гостроверхі татарські шапки і турецькі чалми. Вода тече з них струмками, а льодовий вітер проймає до кісток, сушить і морозить, висвистуючи над ухом ворожими кулями. Лава за лавою. Коні. Люди. Розсипаються праворуч, ліворуч, вдираються на вежу. Але на ній — порожньо. Де ж дозорець? Спить? Пішов? Чи то прибили його до землі гострим цвяхом кинджала перші розвідувачі з татарського берега?

І мовчазні хижі тіні перебігають у темряві, прихиляються до землі, повзуть вздовж куренів і парканів щупальцями потворного спрута і враз кидаються на курені.

Майже без бою захопив Іскандер-баша [178] Січ, та й не було кому опиратися. На острові ледве-ледве залишилося три сотні, та й ті потай розбігалися. Татари попалили курені, клуні й комори, забрали кілька старих побитих байдаків, п'ять-шість гармат, військові

литаври, старі прапори і з сотнею бранців так само швидко відступили, як і з'явилися.

Але цього було досить, щоб пишатися перед султаном блискучою перемогою. Гармати і частину бранців надіслали до Стамбула, щоб скарати їх жахливою смертю, а інших порозбирали татари-ногайці як плату за допомогу і відійшли до своїх кочовищ.

Петро Конашевич повертався з походу.

Після тижня холоду і дощу знов визирнуло сонце. Настали прозорі осінні дні, що так нагадують сонячний серпень. Тільки були вони значно коротші, а ночі довгі, зоряні й холодні.

Здобувши Трапезунд, Мінеру і кільканадцять приміських селищ, Сагайдачний гадав напасти на Стамбул, але натрапив на галери Цекалі-баші і вступив з ними в бій. І на цей раз військове щастя не зрадило гетьмана: баша втратив три кращих галери і кілька вітрильників, а решта його ескадри врятувалась втечею. Проте, допитавши полонених і довідавшись, що на Босфорі скупчені грізні сили, Сагайдачний відмовився від свого плану і знов повернувся до гирла Ріону.

Тут чекали його вірменські, перські та грузинські купці, і знов пустинний берег перетворився на кипучий строкатий ярмарок. Але не довго тривав цей торг: на третю ніч козацькі чайки несподівано підняли якорі, і на ранок тільки попіл від вогнищ, кавунові лушпайки та різний мотлох нагадували грузинам про недовгих гостей.

Сагайдачний рушив на Січ Азовським морем. Рікою Молочною піднявся він до місця, де вона наближається до притоки Дніпра — Кінських Вод. Тут козаки вивантажили байдаки і потягли їх волоком у Кінські Води.

Важка була це робота.

— Ану, разом!.. Ану-ну! — хрипіли нетяги, налягаючи на тягла.

— Ану-ну, соколята! Наддайте ще! Ось так! Ще трошечки,— вигукував Бородавка і метушливо кидався від човна до човна.— А ви, хлопці, підкопайте узбіччя, щоб не так стрімко було.

— Та ти б нам, батьку, трошечки підсобив,— захекано відповідали нетяги,— бо з нас вже кишки лізуть від напруги.

Бородавка підставляє плече, але за мить знаходиться в нього негайна справа, і він знов мчить уперед або назад, де вивантажують байдаки. І далеко лунає степом його хриплий голос.

Попереду йшли розвідувачі і чатові, потім загін, що рубав бур'ян і чагарник і вирівнював дорогу. Але шлях був далекий — не менш як шість миль. Козаки надсаджувалися. Жили у них понабрякали, потилиці і обличчя ставали червоно-синіми, а піт рясно виступав на чолах, наче буйна роса. Бачачи, як їм важко, навіть звільнені бранки-козачки кинулися на допомогу, але козаки не дозволили.

— Це не баб'яча справа. Тягніть клунки та різний припас, а до човнів — зась.

І знов налягали на тягла, хропли й викочували очманілі від напруги очі.

Строкатою смугою тяглося степом козацьке військо. Турки та звільнені бранці котили діжки хліба, саломахи, солонини, тягли лантухи, тюки й різне мореплавне приладдя. Тільки колишні галерники йшли вільно, бо і самі ледве трималися на ногах.

Танцюра метушився більше за всіх. Він не відходив від своїх байдаків і вимагав, щоб під них підкладали катки, бо кіль стирався об землю. Він готовий був бити нетяг, як худобу, коли байдак валився набік.

— Стійте, чорти! Хіба так можна?! — репетував він і оздоблював свою мову добірною лайкою.— Це вам не хура сіна!

— Ну, то й впряжись в нього сам, коли погано,— огризнувся нарешті Тимко.— Що нам, здохнути під твоєю чайкою?! Зламаємо — полагодиш.

— Що?! Ах ти ж, стерво,— накинувся на нього Танцюра.— Тобі, певно, однаково! А хто мені сплатить збиток?!

— Відома річ, хто,— буркнув Савка.— Так вже здавна ведеться: нетяга і в бій іде, і чайки волоком тягне, і рибу ловить, а ваш брат тільки зиск підраховує та бере собі кращий шматок.

Танцюра удав глухого і кинувся до другого човна, а нетяги знов налягли на тягла, кленучи і Танцюру, і човни, і самих себе, що взялися за таке важке діло.

Турецькі бранці задихалися під в'юками. На батьківщині вони, мабуть, несли б їх сяк-так, та вбивала свідомість, що з кожним кроком рідна земля все далі й

далі, а спереду — обрáзи, туга, важка, надмірна, нескінченна робота.

Медже ледве йшла. Під час переходу Азовським морем настали перші холоди. Вона застудилася в шторм, що кидав чайку, як пір'ячко. Сухий глибокий кашель рвав її опалені холодом груди, і вона марно запинала подерту шаль, а другою рукою ледве втримувала на плечі важкий лантух. Він відтягував їй плече, вислизав з рук, обдирав шкіру з долонь, і Медже з розпачем хапала його обома руками, відчуваючи, що ось-ось впаде він додолу — і тоді шаль на грудях розкривалася, і пронизливий вітер охоплював її застуджені груди. В горлі дерло, наче насипали туди піску. Медже спинилася, лантух упав на землю, а Терешко наскочив на неї ззаду і огрів її нагаєм, але враз присів на землю від важкого стусана.

Максим Бабій стояв над ним з піднесеною рукою.

— Ти що? Здурів? — витріщився на нього Терешко.

— Сам здурів, наволоч! Допомогти треба, а не битися. Ач який пан знайшовся! Не гірший від старого Повчанського.

Від несподіванки і здивування Терешко розреготався.

— Тю, дурню! Чули ви таке! За погану татарку заступається. Тільки бабів і бачить на білому світі, а в голові — самий кізяк.

Кров кинулася Максимові у голову, і він з несподіваною силою накинувся на Терешка:

— Відколи вона стала тобі поганою?! Адже ж у старого Повчанського ми не цуралися татар. А тепер дісталися ми Січі, та почали нам голови дурити різними цяцьками, звати нас «славним лицарством», так ми вже й кирпу гнемо. Та яке ми, на Бога, лицарство, коли кожен чорт їздить на нашій спині?! Танцюри! Ничипоренки! Свиридовичі та Байбузи! «Хліб козацький молотимо»,— перекривив він Терешка.— Та хіба в нас рук немає здобути собі чого їсти по-чесному?! Коли б справжня воля була та не позабирали б собі наші дуки козацький степ, сиділи б ми на ланах, хліб від сохи заробляли. «Погана!» «Татарка!» — знов перекривив Терешка Максим.— Та, мабуть, в цієї татарки втроє більше сумління, ніж у нас усіх разом. А він знущається!.. Радіє з дурних очей, що є над ким владу виказати.

Гаряче й щире слово долинуло нетягам до серця, та й невимовно важкий день на волоку, коли старшина

тільки наказувала, а нетяги тягли їх човни, знов розбуркав колишню неприязнь, притамовану в поході, і Максимові слова були якраз до речі.

— Вірно, Максимко! — ляснув його Тимко по плечу.— Оце по-нашому! І зовсім ти не дурень, а ми самі пошилися у дурні! Правда, хлопці?

— Правда,— ніяково відгукнулися парубки.— Скільки нас тут на волоку загине! А на чию користь?

А довгастий Куцан підхопив лантух Медже і кинув його на плечі Терешкові:

— Неси, братику, хрест свій. Се аз накладаю на тя єпітимію, понеже согрішив єси, образивши вдовицю сію.

— Ану, хлопці! Ночувати нам тут, чи що? — налетів на них Бородавка.— Чого регочете? Чекаєте, щоб татарва наскочила? Вдома реготатимете.

Справа була серйозна. Розтягнуте на кілька миль військо дійсно могло потрапити у пастку ногайцям. Навіть дрібний загін міг розбити його по частках. Ось чому козаки не сперечалися і знов налягли на тягла.

— Ану, разик! Ану-ну! — захрипіли вони, упираючись п'ятами в землю.

Але хоч як надсаджувалися козаки, чотири дні пішло на переправу. То тут, то там падав козак, і далі доводилося нести його разом з пораненими на кобеняках або на ношах з лози, а були й такі, що померли, не витримавши нелюдського напруження сил. Нашвидку поховали їх на березі Кінських Вод і рушили човнами до Базавлуку.

Купи вугілля, обгорілі сволоки, закурена цегла та непоховані трупи без слів розповіли Сагайдачному, що сталося на Січі, А другого дня приїхали човнами недобитки-козаки, що два тижні ховалися в плавнях. Вони чудом уціліли від полону і нетерпляче очікували своїх.

— Ще три дні тому крутилася тут татарва,— розповідав кошовий Кобиленко-Бурдило.— Все шукали, де наша скарбниця, та нічого не знайшли.

— Скільки ж вас тут було? — гнівно розпитував Сагайдачний.

— Та сотні зо три, а мо', й менше. Адже ж осінь... Порозходилися усі на волость. Хіба втримаєш тепер козаків?!

— Падлюки! — люто гримнув Сагайдачний.— Що я наказував? Пам'ятаєш чи ні, собако?

Але не легко було збентежити старого Бурдила.

— Чути, батьку, чув,— почухався він.— Та хіба ж вони тебе послухають позаочно? Два роки тому ти сам наказував їм стояти під Житомиром, поки пани скликали комісію, і ніхто тебе і тоді не послухав.

Так воно й було. Сагайдачний мимоволі проковтнув язика, а Бурдило спокійно вів далі:

— Пани і зараз ладяться проти нас з військом. Тільки й крику по соймиках [179], що про козацьке свавілля. Руйнують, мовляв, наші маєтки своєю стацією. А турки знов загрожують війною через твої походи у Чорне море. Ну, й магнати теж залляли султану сала за шкуру, бо поки палив ти Кафу з Трапезундом, вибрався знов Вишневецький [180] з Корецьким у Волощину вигнати господаря Томжу і посадити замість нього Олександра Могилу. Ну, і нашого брата поналізало з ними до чорта... Набрали вони там стільки здобичі, що коні падали. Султан і розлютів. Ось і прийшов Іскандер-баша бити нам порожні казани... А до справжньої війни тепер — один крок.

Бурдило не брехав. В такі хвилини треба міцно тримати зброю в руках, щоб не загинути від несподіваного нападу. Сагайдачний нервово ходив з кутка в куток тісної комори, де колись ховали конячі ронди й сідла, а тепер жив гетьман з старшиною, бо всі інші будівлі згоріли.

— І ти не втлумачив їм, що треба діяти? — зупинився він перед Бурдилом.— Що я казав тобі перед походом? Бачиш, чуєш, що тут закручується? Та турки розчавлять нас, як черву, як гусінь!

Бурдило вийняв з рота люльку і засміявся.

— Не розчавлять. Ось коли б усі сиділи на Базавлуку — тоді б, мабуть, і розчавили б. А коли гусінь порозлізається лісами... Та ти, батьку, не гримай, а вислухай. Казав я, наказував, дозори ставив, щоб їх вертати. Та хіба вдержиш руками дніпрову воду?

Сагайдачний мовчки смикнув плечима, а Бурдило вів далі спокійно й хитро:

— Але як пригріє весняне сонечко, знов стане перед тобою козацька сила, наче в полі пшениця. І кликати не доведеться. А тепер добре, що вони порозходилися: менш здобичі потрапило Іскандеру-баші, менше роботи буде й царгородським катам.

Кажучи це, Бурдило тихенько посміювався. В його вузьких очах, захованих у павутинні зморщок, бігали лукаві іскорки. Він весь час чухав свою ріденьку борідку, схожу на наліплений на підборіддя жмуток спрацьованої мачулки. Чимало бачив на світі Бурдило, і запал Сагайдачного розважав його, як буйний опір коня, якого вперше загнуздали людські руки. Він шанував Конашевича за розум, спритність і бойовий хист, але життя давно остудило Бурдила і перетворило його на спокійного спостерігача. Всьому знав ціну старий козак, і ніщо не лякало і не дивувало його.

— А що чути за коронного гетьмана? — урвав Сагайдачний його міркування.

— А крутиться,— підморгнув одним оком Бурдило.— З сімома сотнями не розкокошишся... Закликає магнатство назустріч турецькому війську. Хитрує старий. Листується з башами, а в самого душа не в п'яти, а в підбори під остроги тікає, як подумає, що воно буде, коли турки дійсно перейдуть кордон.

Спокійно-насмішкуватий тон старого заспокоїв Сагайдачного, і він весело розреготався.

— Ну, а голота? Замовкла? Не прагне йти бити панів?

— Де там!.. Барабаш два місяці хворів... Добре влучив його хтось з пістоля... А без нього вони що... Репетують, а самі наче вівці без чабана. А як дмухнуло холодом, так перші кинули тафи і посунули на волость по хатах до весни.

Становище було не з гарних. На Січі не було ані житла, ані запасу. Добре, що після холоду настали теплі дні, але щодня міг вдарити мороз. Будувати нові курені не було з чого. Борошно і крупу пограбували або попалили турки. Військо почало ремствувати. Всі вимагали, щоб якнайшвидше розподілити хліб козацький, а Сагайдачний чогось очікував. Минуло ще кілька днів. І тоді найодчайдушніші рубаки з лайкою й галасом підступили до гетьманського житла. Тепер це не було скуте залізною дисципліною військо,— була це буйна нестримана вольниця, що наставляє і скидає своїх ватажків, які не потурають її смакам і бажанням.

Сагайдачний чув її вигуки і лайку, але не поспішав вийти, а коли вони накричалися до хрипоти, раптом з'явився на ганку.

— Де ж розподілятимемо, панове молодці? Тут, чи поїдемо до військової скарбниці, за звичаєм? — спитав він, коли галас ущух.

— Тут! Тут! Нема чого лізти бозна-куди.

— А коли тут, то підемо на майдан. Там вільніше. А ти, синку,— звернувся гетьман до Свиридовича,— накажи, щоб викотили барила грошей. І хай кожен тягне все, що здобув. І пам'ятайте, бісові діти: якщо хтось шеляг заховає, то хай буде він найперший рубака у війську, заб'ємо його киями на смерть.

— Знаємо, батьку! Знаємо,— загули нетяги і посунули на майдан.

Тут уже височіли і щохвилини росли цілі стоси військової здобичі. Кілька старих, поважних козаків вибивали денця діжок з грішми. Висипавши їх на кобеняки, вони сортували монети за вартістю. Військо стояло великим колом навкруги, а Сагайдачний, суддя, писар, осавули і десять рахівників вийшли на середину.

— От що, панове молодці,— заговорив гетьман, здіймаючи булаву.— Є в нас бранців сімнадцять жінок та сорок два чоловіки, а саме: тридцять один селянин та одинадцять мурз і беків, за яких можна взяти чималий викуп. Зараз ми їх допитаємо, і хай вони напишуть султанові або родичам, що ми чекатимемо викупу ну... хоча б до Коляди [181], а якщо не діждемося, то того ж дня посадимо їх усіх на палі або продамо у Московщину.

— Вірно! Хай пишуть і хай не жаліють грошей бісові діти, бо добре порозживалися вони на наших сльозах,— заговорили козаки.

А писар вже викликав бранця за бранцем, розпитував його, хто він, і призначав йому викуп, а бранець-улем сидів на землі і писав справа наліво закрутистими гачкуватими літерами лист за листом. Військовий писар Лаврін Пашковський, знавець татарської і турецької мов, уважно перечитував їх і стверджував підпис військовою печаткою.

Тим часом рахівники рахували гроші. Росли купи монет, вилискували білим та жовтим металом. Поруч іскрилися всіма кольорами цеселки коштовні самоцвіти.

Переписавши мурз та беків, старшина почала допитувати інших бранців. Знайшлися серед них люди, що обіцяли за себе по двадцять-тридцять гасене, тобто

свою ціну на невільницьких ринках. Але п'ятнадцять чоловік мовчали. Вони були надто бідні, щоб сподіватися на викуп, а під час козацького нападу втратили разом з волею і останнє.

— Нічого в нас нема. Робіть з нами, що хочете,— похмуро кинув один з них, і очі його блиснули з-під брів глибокою ненавистю.

— А може, приймете до себе, у козаки? — нерішуче кинув другий.— Ваші невільники нам казали, що тут, на Січі, воля і що навіть правовірних беруть до війська.

— Ач який знайшовся! Ми й своїх не всіх беремо,— всміхнувся писар.— Поки що віддамо вас старшині, а там побачимо.

І, звертаючись до голоти, спитав голосно:

— Ну, панове молодці. Кажіть, хто з вас візьме татарського ясиру.

— Не треба! Нам і себе нема чим годувати,— злісно відрізав Тимко.

А Савка зацокотів дотепною швидкомовкою, притупцьовуючи на місці:

Самі грудьми світимо
І вощі б'ємо.
Самі дірки носимо,
Горілку п'ємо.

— Го-го-го! — залунало майданом.— Оце так!.. Вліпив у саме око.

— Як то?! А баби? Бо жінка кожному чоловікові потрібна, хай буде він останній халамидник, що пупом світить і сором лопухом прикриває,— крикнув хтось насмішкувато і дзвінко.

— Треба чи не треба, але годувати її нема чим,— похмуро відгукнулися з юрби.

— Ото ж то й воно! Коняку в степ пусти, так вона сама себе прогодує, а жінку треба одягти, нагодувати, хату їй збудувати. Ще й із піччю.

— Ні... Тоді жінки не про нас. Віддавай їх старшині,— зареготали молодики.

— Отже, панове,— повторив писар,— ви від татарського ясиру відмовляєтесь і не бажаєте його паювати?

— Та звісно ж! Дайте нам іншого хліба.

— Так і запишемо,— занотував собі писар.

Сагайдачний махнув булавою. Юрба замовкла.

— А тепер, за старим звичаєм, розподілимо ми нашу здобич на три рівні частини. Перша — на військову

скарбницю, армату, порох, шанці і охорону Січі, на частування і обдарування чужоземних послів, на подарунки цісареві, королеві та іншим королям та князям, за звичаєм. Друга частина — гетьманові з старшиною, а третя — славному Війську Запорозькому — зароблений його працею та кров'ю хліб козацький.

— Вірно! — враз відгукнулася старшина і старі сиві діди, що мали неабиякий вплив на Січі своїм досвідом та військовою славою.

— Невірно! — злетів над юрбою дзвінкий, рішучий голос.— Давайте половину, а другу розподіляйте між скарбницею та старшиною як знаєте.

І наче буря знялася в юрбі:

— Ми човни тягли волоком!

— Кишки пообривали!

— І тепер по щіпочці грошей на пику, наче табаки понюхати!

— Давай дві третини! — ревли обурені голоси.

— Половину!

— Мало! Давай дві!

— Заспокойтеся, панове товариство,— підніс Сагайдачний булаву.— Розподіляти здобич на три частини у нас з давніх-давен повелося.

— А ми не згодні! На чорта гнити в скарбниці золоту, а нам голодувати або знов залізати в борти!

— Вас — жменька, а нас, як піску в Дніпрі!

— Щоб знов поневірятися у наймах!

— На тафах рибалити та на уходах аргатувати, аби набити порожнє черево.

— Нам теж треба хати собі будувати!

— Воли купити!

— Коні!

На майдані аж гуло. Голота напирала з усіх боків, готова затопити своєю бурхливою повіддю і старшину, і купи грошей, і стоси краму та іншої здобичі.

Старшина щільно оточила Сагайдачного і про всяк випадок мацали шаблі. Бородавка розгублено тупцював на місці і не підводив очей. Він бачив і розумів, що старшина бере собі левову частку здобутого, і вважав, що таке паювання несправедливе. Але, з другого боку, важко було відмовитися від принадної пайки курінного отамана. Ось чому ніяково було Бородавці, і він намагався не впадати нікому в очі. Танцюра зро-

зумів його, схопив за комір і зловтішно виштовхнув назустріч голоті.

— Чого ховаєшся, братику? Чи то тікати задумав? Ні, зачекай! Поговори спочатку з своїми халамидниками! Доведи їх до пуття! На те ти й курінний отаман.

Бородавка ладний був провалитися. Йому було так соромно, наче вивели його голого і поставили до ганебного стовпа... І скажена лють вдарила йому у голову.

— І поговорю! — ревнув він Танцюрі у вічі.— І поговорю! Тільки не так, як ти думаєш, стерво!

І одним махом стрибнув на барило.

Побачивши Бородавку, нетяги замовкли й здивовано з'юрбилися навколо нього.

— Панове товариство,— пролунав його хрипкий, але гучний голос.— Вірно ви кажете: хай дають нам половину здобичі. І того мало! Тра було б взяти з них дві третини, ну та хай їм чорт! Тільки вже за човни, зброю та різний припас не давайте їм ані шеляга. Вистачить з них і старшинської пайки. І хай не пригадують колишніх боргів. Все їм сплачено, ще й з лихвою. Нема чого наживатися на Січі, наче краківським лихварям. І на Трехтемирів хай вивернуть гаманці. А з голого пупа хай лика не скубуть, бо, по совісті кажучи, тра було усе розподілити по-рівному: скільки козаків, стільки й пайок.

— А хто вам курені будуватиме? Хто поламані чайки полагодить?! — заверещав Танцюра, видираючись на барило, щоб скинути Бородавку.

Але Бородавка стояв міцно, кремезний і непохитний, і його м'язиста шия стала багровою. Його наче прорвало. І він кидав уривчасті люті слова:

— Хто курені будуватиме? Відома річ: ми! Наші мозолясті руки! Ми й дуби нарубаємо у самарських пущах і сплавимо їх Дніпром через пороги. І стіни виведемо! І дах покриємо! Все до останнього димаря! І панам старшинам хати поставимо! І запросимо жити на готовеньке! І все за скибку хліба та кисле пиво, що тільки вилити свиням.

— Ні! Не бувати тому! — ревнув один з нетяг і кинувся до кобеняків.— Бери золото! Самі розподілимо його по совісті!

І так загрозливо і одностайно заревли нетяги, що старшина злякалася. Бліді, відступили вони і не знали,

що робити. Тільки Сагайдачний не розгубився, скочив на барило поруч з Бородавкою і підніс булаву.

— Хай буде так, панове! — пролунав його голос.— Оберіть десятьох надійних козаків. Хай паюють нашу здобич, разом з дідами, на дві половини.

— Отак і треба! Ану, хлопці, обережно. Не топчіть хліба козацького,— відгукнулися нетяги, метушливо і радісно звільняючи місце.

Враз утворилося знов широке коло, всередині якого десять нетяг і десять поважних дідів узялися до паювання. Старшина палила Бородавку поглядами, повними ненависті й обурення.

— Ну, зачекай, собако: в першому поході всадимо тобі кулю у спину,— плювався Танцюра.

— Скільки вовка не годуй, він все у ліс тягне, а скільки голоту не мий, до білої кості не домиєшся,— примружився Бурдило, смикаючи борідку.— Ну, нічого: що було — то бачили, а що буде — колись побачимо. Тільки не бути йому більше курінним отаманом — от що.

— Барила горілки не пожалкую, щоб скинути його, собаку,— не заспокоювався Танцюра.

— Вистачить і півбарила,— презирливо фиркнув Свиридович і самозакохано погладив себе по грудях, де в підбивці жупана було зашито п'ятдесят два діаманти з беглер-бейової скарбниці. Він і не думав кинути їх у купу здобичі, презирливо міркуючи: «Не кидай перлів свиням, бо потопчуть вони їх ногами».

Паювання тривало недовго. Старшина забрала свою половину, а голота, сперечаючись і регочучи, штовхаючись і лаючи один одного, а іноді й хапаючись за шаблі, узялася розподіляти свою частину.

— А як же буде з ясиром? — спитав Бурдило Свиридовича, коли вони проходили повз турків.

— З ясиром?.. Хм!.. Нема де його поки що діти. Візьми на байдаки. Вранці розподілимо.

— А як із нами? — підступили до старшини визволені галерники і каменярі.

Вони весь час стояли осторонь тісною купкою і почували себе ні в сих ні в тих. Вільні, серед своїх, на батьківщині... Але чому ж між ними і учасниками походу лягла якась невловима межа, якась грань, наче стали вони напіввільними, залежними від війська людьми, небажаними, зайвими гістьми на чужому бенкеті?!

— Завтра, завтра, панове,— відмахнувся Свиридович.— Бачите: вже сутеніє.

— Та де ж, братику, завтра? — заговорило кілька голосів враз.— Чого нам тут поневірятися? Час і на волость. Осінь. Як дмухне з півночі, враз снігом нас вкриє. А тут ані катраги, ані землянки.

— Вирядіть нас до Києва, чи кому де треба.

Іронічна усмішка пробігла по Бурдилиних вустах, і зморшки віялом розбіглися щоками.

— Ач, які ви розумні! Що ж ми дурно кров за вас проливали?! Визволили, на батьківщину привезли — і край: ідіть, панове, на всі чотири вітри, а Господь Бог віддячить нам на тому світі. Так, чи що?

— Та ми ж вам до останнього подиху будемо вдячні. Та хіба ж ми відмовляємося! Дайте нам тільки на землю сісти та обдивитися. І сала, і круп, і борошна, і меду — всього вам надішлемо. Найкращий шматок подаруємо.

— Відбили каченят від шуліки, і пливіть, каченята, де краще,— фиркнув Ничипоренко.— Ні, панове. Нам теж каченятини забажалося. Бачили, який галас зняла ця сволота? На чорта ж тоді байдаки тримати, коли рибу у море кидати? Ви нам свою волю відробіть, а тоді йдіть хоч до чорта.

Звільнені розгублено перезиралися. Ось тобі й визволителі! Кожен прагнув додому, до жінки та дітей або принаймні до рідного згарища, де є друзі, родичі, сусіди. Побачити рідні місця, дихнути рідним повітрям, випити чарку в знайомому з юнацтва шинку, поговорити з друзями, пригорнути дітей та дружину. І ось, коли серце тремтить нетерплячкою, зачинилися перед ними двері, зв'язані звільнені крила.

— Та що ви, панове, жартуєте? — виступив старий козак з невільницьким тавром на чолі.— Я двадцять років був у неволі, зневірився, що є визволення. І маєте: «Давай викуп». Та за гроші ж і від турків відкупитися залюбки можна! І відкупалися! Адже ж ви хрещені, православні.

— А якщо православні, так віддавай крам за дурничку? Підставляй голову під шаблі і кулі і скибки хліба з того не май?

Галерники мовчали. Хороша скибка хліба! Вони бачили ці стоси грезету, сап'яну і шовку, ці купи золота й самоцвітів...

— Чого ж ви, панове, бажаєте? Кажіть просто, якщо торгуєте живими людьми? — з в'їдливою лютою вигукнув хтось з юрби.

— Ах, ти, собако! Його з неволі визволили, а він гавкає!.. Ану, вийди та покажись, який ти є! — скипів Танцюра, наступаючи на визволених.— Чи то за таволгою скучив?

Галерники тремтіли від люті і обурення, але становище їх було безпорадне. Певно, ніхто з них не думав повернутися у неволю, але ж сплатити не було чим. Більшість навіть не знали, чи живі їх родичі. Чи знайдуть вони стріху, під якою можна буде схилити голову? Ось чому слова Свиридовича так болісно вразили їх. Свербіли руки вдарити пихатого осавула, але треба було мовчати, хитрувати, шукати виходу. І старий дід-галерник цитьнув на надто одвертих, а сам звернувся до Свиридовича.

— Кажи просто, братику, як ви вирішили. На хлопів думаєте нас обернути, чи як?

Свиридович зніяковів. Незручно називати все власним ім'ям. Він знизав плечима і озирнувся на старшину. Бурдило зрозумів, що час втрутитися, і ступнув до колишніх невільників.

— Та що ви, панове, плутаєте! Здається, не маленькі діти!.. Та й ми не ляхи і не магнати, щоб з людей шкуру дерти. Дамо вам земельки в межах наших вольностей, хати дамо, реманент... Живіть, працюйте на військо, якщо нема чим сплатити. Ви підрахуйте, скільки треба припасу, щоб прогодувати Січ-матір від весняної поводі до перших морозів. Ще й на зиму тра залишити залозі... І борошна, і круп, і сала, і сіна коням. От і попрацюйте трошки на військо козацьке. Та й самі не загинете. Ситі будете, взуті, одягнені. Від кайданів та від таволги відпочинете, неволю бусурманську, розлуку християнську забудете. А хто ніколи не козакував і не звичний до військового життя, ідіть на хутори до старшини. Підсусідками будете, якщо ви одружені, а якщо ви парубки або бобилі,— живіть собі у пахолках на здоров'я.

— А потім на кріпаків обернете? Данинами та панщиною задушите?! — мало не крикнув старий галерник, але, ховаючи гнівний вогонь у зіницях, звернувся до своїх і з удаваним спокоєм порадив:

— Пізно зараз говорити. Переночуємо, відпочинемо. Порадимось, а завтра побачимо, що і як.

Старшина вже зникла в сутінках, а колишні галерники все стояли, розгублені і обурені таким безсоромним ставленням до них. Мовчали. Тільки старий галерник з «оселедцем» сивим, як жмут ковилю, щось впівголоса буркнув крізь зуби і смачно сплюнув.

— Чого ви тут очікуєте, панове? — зупинився біля них Бородавка.

— А де нам йти, коли і притулку немає,— похмуро кинув хтось.

— Якщо правди шукати, так її тут не чути,— додав інший і вилаявся.

— Як то? — здивувався Бородавка.— Та в чому річ? Що трапилося?

— А таке... Краще б і не повертатися, і не бачити, і не чути,— гірко всміхнувся сивий козак.— Раніш тут такого не було.

І коротенько розповів їх розмову з Ничипоренком і Бурдилом.

— Ах, сучі сини,— спалахнув Бородавка.— Ні, не сучі, бо не можна ображати собаку таким словом. Гадючі вони сини — от що! Та не буде ж воно по-їхньому! Ні! Зачекайте: скільки вас тут? Близько сотні? Половину я заберу до свого куреня. Бо я тут зимуватиму в залозі, тому й мій курінь сьогодні вже почали відбудовувати. Оці колоди, що навезли будувати церкву, я собі забрав. Завтра всі мої козаки до роботи стануть. Ну, а всіх інших... Та не турбуйтеся, панове! Є ще багато чесних козаків, що мають і хати, і сумління. Всім місце знайдемо. Пішли! — рішуче додав Бородавка і разом із усіма рушив до вогнища і до наметів, де ночували його козаки.

Бородавка дотримав свого слова. Зранку обійшов він чимало гречкосіїв і своїх друзів і швидко улаштував справи своїх підзахисних.

— Дулю тепер гадючим виплодкам,— приказував він, з насолодою уявляючи собі лють і обурення старшини, коли вони побачать, що галерники і каменярники вже улаштовані і нічого не відроблятимуть їм за визволення, крім допомоги на будуванні куреня та на ланах старанних гречкосіїв.

Туркені й татарки ночували на гетьманському байдаку. Там були каюти і трюм, де можна було вкритися від дощу й негоди.

Невесело їм було цього вечора. Вони прийшли з країни, де рабство глибоко вкоренилося у свідомість людей і вважалося за щось звичайне і цілком природне, але холодний і пустинний острів, згарище, де немає притулку, туман, вогкість та буйна галаслива юрба на майдані пригнобили їх.

— А завтра? Що буде завтра? — питала себе кожна з них і не знаходила відповіді.

І безпорадно, роковано хилилися чорнокосі голови з тонкими горбатими носами і оксамитовими газелячими очима під глибокими тінями вій.

Сутеніло. Дніпро запарував прозорим туманом. Оранжерейною теплінню наситилося вогке опалово-тьмяне повітря. Пахло гнилим листям, грибами, землею. Золотими пушинками блимали у тумані вогнища козацького табору. Це кухарі варили вечерю.

Медже сиділа на звичному місці, на кормі, біля стерна. Завтра повезуть її, відірвуть навіть від цього байдака, до якого трохи звикла вона за шість тижнів неволі.

Прийшов Максим з торбою хліба козацького. Довго вовтузився десь під лавою, щось ховав, пересував, потім узяв кобзу і сів біля Медже, тихенько торкаючи струни. Вони відгукнулися лагідно і тоскно, наче проказували щось тепле й сердечне. І Медже мимоволі зітхнула. Вона хотіла подякувати Максимові за турботи і ласку, але сором'язливість мусульманської жінки заважала порушити тишу, і вона чекала його слів і тремтіла від думки, що завтра зникне й він і більш не зустрінеться їй ніколи.

За півтора місяця Медже почала розуміти козаків. Пригадала слова, які чула вона від Горпини, дещо вивчила, і цього вистачило їй для нескладних розмов.

Максим довго мовчав, потім звернувся до Медже:

— Ну, як з тобою, молодичко? Кому ти припала?

Медже знизала плечима.

— Не знай... Завтра, казав Свиридович, надішлють нас далеко... А тебе?

— Теж, молодичко, не знаю. Нетязі багато шляхів. У звіра є барліг, а в козака...

Вона не зрозуміла його і, зсунувши брови, замислилась.

— А де твій аул? — спитала вона нарешті.

Максим тихенько свиснув.

— Еге, молодичко! Туди мені заказано путі. Щоб визнали за козака, треба ще три роки десь поневірятись, бо якщо спіймають,— повернуть до пана судом... Піду десь до старшини зимувати або до гніздюка-гречкосія. Відмовити вони не можуть, бо козак, за звичаєм, не жене козака, тільки роботою замучить, собака. І сперечатися не можна, щоб не зрадив. А напровесні — знов на Січ... А там, мо', якийсь похід трапиться... Тоді шабля мене прогодує. А ще, може, й до кобзарів пристану у поводирі. Вони свій цех мають у Києві. Підучусь, пісень багато вивчу, тоді й сам колись закобзарюю.

Медже знов не зрозуміла його, але серцем вловила, що нема в нього притулку на цілому світі, і знов тихе зітхання вирвалося у неї з грудей.

— А ханум [182] у тебе є? — спитала вона з зусиллям.

Оце татарське слово знав Максим добре, бо козаки весь час, жартуючи, тлумачили татаркам, що він бабій, і перекрутили його прізвище на Ханумця.

— Нема,— щиро і просто відповів він.

Медже співчутливо хитнула головою.

— У Тимка нема ханум. У Терешка — нема... У Савка... І в тебе теж нема? Невже ваш Аллах не дозволяє ханум?

— Чом не дозволяє!.. Тільки не можна нашим бабам жити на Січі. А в бідної людини нема хати-ни... саклі,— виправив він сам себе, щоб вона зрозуміла.

— А ти візьми землю,— щиро порадила Медже.— Он скільки,— широко розвела вона руками.— І саклю зроби. І ханум візьми. Купи нашу татарку. Наші — якші. Хороші,— стиха пояснила вона, пригадавши потрібне слово.

І раптом болісно скривилася, понурила голову.

І Максим зрозумів. Вона радила йому, завдаючи собі глибокого болю. В думках віддавала його іншій жінці, щоб йому було краще. На мить промайнула в пам'яті Ганна, нібито втрачена назавжди. І раптом Максим відчув, що думка про Ганну не схвилювала його, як колись. Ніби Ганни й не було, а була тільки мрія про щось жіноче, лагідне й тепле, як оця безпорадна татарка... І зрозумів, що боляче йому втратити

її назавжди, хай тричі розчавлену, знівечену війною. Зім'яло, прибило її до землі, наче ниву під градом. Невже зникне й вона у безвісті, як трісочка у хвилях дніпрових?! Але що робити? Як урятувати її, чим їй допомогти? Коли б і вистачило на її викуп жменьки грошей, зав'язаних у ганчірку, де подіти її восени на всю довгу холодну зиму?!

Довго мовчав Максим, і коли Медже, знесилена болісною мовчанкою, підвелася, щоб зовсім піти, він раптом схопив її холодну тремтячу руку і стиснув палко і міцно.

— Зачекай, серденько... Як же ж воно так? Завтра, мабуть, і не побачимось.

— Кисмет,— прошепотіла Медже, і в голосі її бриніли сльози.

— Ну от!.. Як же ж так... Бог милостивий... Якось проживемо,— зашепотів він, плутаючись.— А я працюватиму. Ще два роки помолодикую... Ти мені звісточку подай влітку на Січ. Пам'ятай: Максимові Бабію, у Київський курінь...

Медже мовчала і захлиналася беззвучними покірливими сльозами.

— Ти добрий,— шепотіла вона,— благослови тебе Аллах... і дай тобі хорошу ханум... І хай наставлять тебе на агу [183], як вашого Свиридовича,— додала вона, не знаючи, чого б ще побажати Максимові.

Максим розгубився. Він забув усе, пригорнув до себе Медже і, осипаючи її розпачливими поцілунками, шепотів безладно і палко:

— Ти мені будеш ханумою. Чуєш, Медже? Ти! Чекай на мене... Я виб'юся в люди. Хату поставлю... В пекло кинуся, аби добитися свого.

Вона не опиралася, притулилася до нього, як пташка, прибита бурею до маяка, ніби шукала в нього захисту і підтримки, якої вона так болісно потребувала. І Чабан-Таш, і порубаний і похований у землі Ібрагім зникли десь у безвісті...

Навколо була туманна вогка ніч, тонкий дзвін комашні, холодна пустинна ріка і цей чужий острів з рідкими напівзгаслими вогнищами... Маленькою, безпорадною і самотньою відчувала себе колись насмішкувата й безжурна Медже і розпачливо тулилася до своєї єдиної нетривкої підпори, що не могла їй дати нічого, крім теплого слова...

Максим на мить відірвався від неї, поліз під лаву, помацки знайшов і розв'язав якийсь клунок і, витягнувши дукат, розрубав його надвоє.

— Візьми,— дав він їй половину.— Коли трапиться з тобою щось зле, надішли мені його на Січ. Тільки не переплутай: Київський курінь, Максимові Бабію.

Вона взяла уламок монети, подивилась на нього, потім зрозуміла, сховала його на грудях і пішла геть, як сновида, дивлячись у нічну далечінь, але не бачачи її.

— Так чекатимеш? Не забудеш, пташечко? — догнав її на палубі Максим.— Будеш мені ханумою?

— Інч Алла [184]. Буду, джаним,— прошепотіла вона урочисто і ступнула у морок каюти.

Бучно було другого ранку на Базавлуку. Десятки човнів та каїків креслили олов'яні груди Дніпра. Це козаки поспішали у плавні до своєї скарбниці — закопати там військову армату і все, що не гниє і не береться іржею в землі і воді. А на майдані вгризалися в чорноземлю заступи, стукали сокири, з соковитим хрустом відтинаючи від колод смолисті тріски. Це січова зимня залога нашвидку будувала собі землянки. На причалі вантажили човни і варили останній обід. Нетяги обступали старшину і хуторян-козаків, просилися до них на зиму. Гніздюки-гречкосії ладились з аргатами по домівках, майстри — в містечка і в міста.

— Куди ти зібрався? — гукнув Савко Терешка, коли він нав'язував собі на плечі важкі сакви здобичі.

— На Волинь. Ліс палити на попіл. А ти?

— А я шевцювати до курінного отамана Байбузи. Він, сволота, у нас багатющий. Справжній магнат. Мо', й ти пристанеш?

— Та який же з мене швець?! Цапові чоботи на копита — і тих не пошию. Візьми Тимка. Той на все майстер.

— Та я вже підрядився в смолокури. Аж під Радомишль, до монахів. Ну, бувайте, хлопці. Навесні побачимось.

Ком'яга за ком'ягою, байдак за байдаком відчалювали від Базавлуку, але Максим не тинявся в юрбі, не рядився до сріблянних дуків. Стояв він біля гетьман-

ської чайки, де сиділи туркені з Медже, щоб востаннє побачити її і довідатися, кому вона припала після розподілу. Багатьох вже порозбирала старшина, а Медже все сиділа в каюті. Кінець кінцем вийшла і вона, налякана і розгублена. Максим кинувся до неї, розштовхуючи цікавих.

— Міне забирай Свиридович,— прошепотіла йому Медже.— Не забувай міне, джаним, у неволі. А я чекатиму тебе. Завжди, завжди...

Максим полегшено зітхнув. Як банит, Свиридович не міг повернутися на рідну Люблінщину [185], і, як осавулові і впливовому старшині, йому дали найкращі землі в запорозьких вольностях. Жив він там, наче справжній магнат. Збудував замок, мав свій загін козаків, свої отари і табуни і відчував себе у цілковитій безпеці. Сотні аргатів, передержіїв та різного люду працювали на нього, і Максим часто думав, чи не піти до Свиридовича у найми на зиму. Але доля Медже ламала всі його плани. Хоч і приємно було б бачитися з нею, але краще улаштуватися в іншому місці і не залежати від Свиридовича, а вже потім, за гроші чи іншим способом, видерти Медже з його лабет.

Порожнів Базавлук. Повільно вигрібалися проти течії глибоко занурені у воду байдаки. Поїхала мало не половина визволених невільників, вирушили поранені козаки з незагоєними ранами під доглядом цирульників, що бинтували і пильнували їх, як лікарі. Повезли й турків-бранців, щоб не тримати їх біля кордону, звідки вони можуть легко втекти і привести татар помститися. Поїхали волинці, чернігівці і кияни — всі, хто зимував по панських маєтках, по староствах і крулевщизнах, як вільні козаки, реєстрові та нереєстрові. Поїхали і майстри з підмайстрами, рибалки і бурсаки, крамарі, бурмистри і війти, і залишився на Січі тільки невеликий загін та кілька гніздюків з Великого Лугу [186], бурдюгів [187]та рідких степових сіл, розкиданих в Дикому Полі.

А Максим все стояв на причалі і дивився вздовж сірого Дніпра — туди, де зник за поворотом байдак Свиридовича.

— Ти що ж, зимувати тут вирішив? — почув він чийсь лунький голос.

Максим здригнувся. За спиною його стояв Сагайдачний.

— Ну, співаку Демодоче [188] Запорозького Війська,— посміхнувся гетьман.— Поїдемо до мене, у Київ? Чи, мабуть, є в тебе хата?

— Та де ж там, батьку,— зрадів і розгубився Максим.— Я ж від сотника Повчанського з хутора... Нема в мене притулку. Я думав до пана осавула проситися, та...

— А до мене і не захотів? Пісень співаєш за козацького батька, а до нього не просишся,— жартуючи, мружився Сагайдачний, і ніхто б в оцю мить не впізнав у ньому грізного бея, який спустошив узбережжя двох сильних мусульманських держав.— Чи так вже погано у мене в молодиках?

— Та ні, батьку!.. Навпаки... Де було мені сподіватися! Я й в думках не наважувався...

— Ну, добре, добре! Іди на байдак. Скажи Танцюрі, хай зніме тебе з веслування і хай дадуть тобі новий жупан, шапку та чоботи. Та кобзу свою не забудь. Скоро вирушаємо.

Плавно вимахуючи крилами опачин, посувався гетьманський байдак, і скоро Базавлук зник за лісистими скелями і островами. Надвечір дмухнув вітер з півночі, і вмить похолодало. На сизій шагрені ріки скипали гребінці піни, облямовували скелясті береги білим хутром.

— Низька вода. Важко буде вигрібатися крізь пороги,— говорив Танцюра, пихкаючи коротенькою люлькою.

А Максим сидів на кормі, де вчора тулилася до борту худорлява й крихкотіла Медже, думав про неї, і йому здавалося, що несподіваний талан віщує йому світле майбутнє.

КОМІСІЯ НА КОЗАКІВ

На південних кордонах Речі Посполитої пахло порохом.

Ще навесні, коли по степових яругах танули сніги і плавні тріпотіли висвистами і шарудінням крил ранньої іриці, а розквітлим степом куріли багаття перших уходницьких станів, надумали турки помститися на

Ляхистані за напади козаків на береги Чорного моря і за наїзди магнатів на Волощину.

Коронний гетьман передбачав появу турків і вийшов назустріч з кварцяним військом і загонами південних магнатів. Кликав він на допомогу і козаків, обіцяв їм багату здобич, але старшина ладилася в морський похід, а голота відмовилася прийти на допомогу панам.

З Іскандер-башею був Алішах-мурза, ногаєць, і васали султана. Кожен привів з собою неабияке військо. Але, бачачи, що й ворог готовий до бою, баша вирішив скласти з Польщею мирну угоду.

Він настоював на тому, щоб зруйнувати Запорозьку Січ і щоб знищити польські прикордонні замки —Бершаду [189], Черкаси, Канів, Корсунь, Чигирин і Білу Церкву, і сплатити татарам харач за попередні роки. Жолкевський [190] уперто стояв на своєму. І туркам довелося поступитися. З замків зруйнували тільки Бершаду, тому що сам Збаразький [191] вирішив спалити її, бо вона не давала йому ніякого прибутку. Довелося й татарам відмовитися від несплаченого харачу; але в одному візир не поступився ані на крок: в приборканні козацького свавілля. Знав Жолкевський, що справа ця важка, майже нездійсненна, коли в його розпорядженні лише сімсот шабель кварцяного війська, але довелося скоритися.

Закінчивши перемови і підписавши угоду під Бушею Яругою, обидва війська вирушили додому. Коли ось вразила всіх звістка про козацький похід на Кафу.

Польща була приголомшена. А на столицю Ісламу війнуло холодом смерті. Звідкись народилася чутка, що цього разу на Босфор нападуть козаки. В столиці знялася паніка. Візирі, імами і хани султанської крові виряджали дітей та жінок до Малої Азії. До Царгорода [192] почали стягувати яничарів, розташованих в Румелійському вілайєті [193]. В самому палаці юрмилися стривожені вельможі і міські багатії і пошепки передавали тривожні чутки. Султан був розгублений. Він то наказував готуватися до походу, то вивозити сераль і скарби Єдикуле, семивежного замка, то скликав таємні засідання дивану [194], що тривали до ранку.

На одне з таких засідань зібрали до палацу царгородських козаків, невільників і вільновідпущених і обіцяли їм скарби і волю за пораду, як врятуватися від

козацьких нападів. Що говорили вони на дивані, не знав ніхто, але диван ухвалив план Іскандер-баші захопити Кам'янець і польські прикордонні замки аж до самого Києва, зруйнувати Січ, вирізати козаків, а Молдавщину і все Дике Поле заселити турецькими колоністами під міцним захистом новозбудованих турецьких фортець.

Вірні люди доповіли про це коронному гетьманові. І на цей раз безжурні і легкодухі магнати відчули подих близької бурі. Вони зібралися у Житомирі на соймик і, ухваливши негайно створити антикозацьку комісію, розробили проект її постанов.

Після соймика Жолкевський рушив з військом на південь і зупинився над Россю [195]. Він думав зненацька вдарити на козаків. На те розраховували і магнати, посилаючи йому свої загони. Разом з тим Жолкевський вирішив привабити старшину землями і різними привілеями, якщо вони допоможуть йому «припинити наїзди, грабунки і свавілля різного гультяйського люду, що незаконно називає себе козаками», як писав він у своїх листах. Він думав таким чином показати, що уряд відокремлює старшину і реєстрове благонадійне козацтво від буйної голоти і хлопства, і посіяти поміж козаками розбрат.

Але захопити козацтво зненацька не пощастило. У Варшаві розповідали, ніби козаки перехопили листування коронного гетьмана з Іскандер-башею і довідалися про його плани. І хоч час був незручний — осінь, холод і важко було козакам кидати жарко натоплені хати,— але вони пам'ятали жорстокий приклад Житомирської комісії і йшли, розпалені ненавистю до коронного гетьмана і магнатів, з погрозами і наміром не відступати ані перед чим, і старшині доводилося хитрувати, щоб, не знижуючи настрою, стримувати небажаний вибух. І коли Жолкевський викликав на комісію представників козацького війська,— замість купки підсудної старшини, стало перед ним двадцятитисячне військо.

Берестейський воєвода Тишкевич запропонував комісарам один із своїх замків для перемов, і у високому готичному залі, оздобленому мисливськими трофеями, розпочалися засідання комісії.

Жолкевський сидів у кінці столу, вкритого темно-зеленим сукном, комісари від уряду — праворуч, а нав-

проти них, ліворуч від коронного гетьмана,— козацька старшина з Петром Конашевичем на чолі.

Старшина почувала себе ні в сих ні в тих: їхала вона сюди, розуміючи, що не для приємних розмов викликали її магнати... Ввійшла похмура і нашорошена, і незвичне почуття зв'язало їй руки і ноги, наче затягли її у важкі, негнучкі панцери середньовічних рицарів. Напружено сиділи козаки в високих кріслах серед родинних портретів, оленячих рогів, зброї і ведмежих опудал, наче виставлені біля ганебних стовпів.

Сопе Бородавка, спідлоба дивлячись на панів. Він ненавидить їх за себе і за тисячі подібних до себе. Вишукані манери магнатів, їх пишний одяг і художнє оточення, а головне, роль хлопа в провині — непереносна буйному січовикові.

Свиридович нервово смикає вуса. Під виглядом нахабної безтурботності ховає він своє хвилювання. Банит, позбавлений прав і честі, засуджений заочно на страту, вперше потрапив він до недосяжного кола тих, перед якими плазував у минулому. Вони можуть передати його до рук правосуддя, образити, але море по коліна одчайдушному шляхтичеві. Любить він гратися з вогнем, а гідність осавула і небезпека війни захищає його краще від панцера і замкових мурів.

Ніяково почувають себе Станіслав Злочевський і Янек Костржевський. Вони теж ляхи, хоч і полковники Запорозького Війська. Приємно бути серед пишного панства, але роль підсудна також непереносна їм.

А Барабаш не дивиться ні на кого. Він тільки слухає, як Збаразький читає декларацію комісарів. Оксамитовий баритон молодого магната чарує своєю музичністю, але кожне слово падає у мозок краплею розтопленого металу.

«У хлопи... на панщину... Віддавати на глум і ганьбу жінок та сестер... Покірливо лягати під батоги...» — майорять уривки думок, і Барабаш так стискає під столом кулаки, що нігті впиваються йому в долоні.

Артикул за артикулом. Гостро виточені, руїнницькі, як удари келепа по беззахисній голові. І треба сидіти, мовчати, слухати, скорятися цій вимушеній тиші і урочистому ритуалу дипломатичних засідань.

А як воно буде тим, чию смертну муку вимагають затвердити ці випещені, зневажливо чемні пани?!

«...виключити з козацького війська всіх, хто пристав до нього за останні п'ять років... Не жити в приватних маєтках, а якщо жити, то скорятися власникові, як і всі інші підданці, визнавати його панський присуд і за користування землею і хатами платити працею і частиною від здобутого».

Танцюра потроху освоюється з оточенням, стримано кашляє у долоню і глузливо зиркає на Барабаша.

«...Не виходити у Чорне море — ані в морські походи, ані рибалити. Човни геть усі попалити, а кожного, хто намагається вийти у море, карати на горло...»

Червоніє Танцюра. Очі його спалахують і обурено зиркають на Збаразького.

«...Припинити наїзди на татарський степ. Не грабувати ані караванів, ані чабанів. Не вдиратися у Турецькі, Татарські, Волоські й Молдавські землі і стримувати всі такі намагання з боку свавільних людей».

Балика стає багряно-синім. Он як! На козаків зібрали комісію, а Потоцького з іншими не чіпають.

Тільки Сагайдачний нічим не зраджує себе. Сидить з невимушеною грацією світської людини і щось недбало креслить на аркуші паперу. Тільки важкий пильний погляд його вузько посаджених очей обмацує то одного, то другого магната, і жодний з них не витримує їх свердлячої, гіпнотичної сили.

«...довіз до Січі пороху і харчів дозволяється тільки з відома і згоди київського воєводи або черкаського та канівського старост... Число Запорозького Війська визначається в кількості...»

— ...яку зазначить його мосць пан круль,— уриває коронний гетьман.

Сагайдачний випростовується і свердлить очима коронного гетьмана. Той зупиняється на півслові, і на мить сіра криця його очей схрещується з поглядом Петра Конашевича.

Глибока напружена тиша перехоплює подих, простягається над столом перетягнутою струною. Кров стукає у скроні козаків, наче вибігли вони враз на стрімку височінь, що досягає вершиною хмар.

— Скільки? — здушено рубає тишу чийсь голос.

— Серце монарха в руці Господній,— ухильно знизує плечима коронний гетьман.

— Але на Житомирській комісії пан гетьман назвав точне число,— карбує Сагайдачний.

Жолкевський нетерпляче супить брови і робить доповідачеві знак продовжувати. А Валентин Калиновський схиляється до небожа коронного гетьмана і тихо питає латиною:

— А що ж ухвалило панство на соймику?

— Тихше, почують,— сичить Ян Жолкевський.— Ухвалено залишити одну тисячу; але хто міг сподіватися, що тен хлопський отаман збере восени цілу армію... Проте пан дядьо вважає, що для захисту степових кордонів доведеться значно збільшити це число.

Збаразький загубив нитку думок. Руки його поквапливо шукають по столу кінець декларації. Коли ось, важкий і незграбний, налитий темною, чавунною лютю, підводиться Бородавка і, спираючись долонями на сукно, тягнеться до Збаразького просто через стіл.

— Ні, почекай, пане доповідачу! Скажи, скільки нас буде в реєстрі? Ми люди прості, викрутасів не любимо. Кажи правду.

Хрипкий голос тремтить від ледве стримуваної люті, наче гребля під повіддю. Лунко й різко бринить він під склепінням пишно оздобленої зали. Пани підводять випещені горбоносі обличчя. Ніздрі їх роздуваються від презирливого обурення. Очі кидають блискавки.

— Хам,— цідить крізь зуби Януш Острожський, і його одутлі щоки тремтять.

Невигідно козакам дратувати магнатів. Рука військового писаря Лавріна Пашковського торкається плеча Бородавки.

— Ти що, здурів?! Треба вислухати, а тоді сперечатися. Це тобі не шинок.

Але Бородавка відмахується від нього, як від настирливої мухи, і, замість замовкнути, грюкає кулаками по столу.

— Нема чого мед з отрутою ситити! Ми не човгати ногами приїхали, а за ділом. Скільки буде в реєстрі? Ну?!

Сагайдачний мовчки підводиться і рушає до Бородавки.

— Сідай, Яську, та мовчи. Ти заважаєш,— говорить він і звертається до комісарів: — Даруйте нам, пане гетьмане і вельможне панство. Просимо продовжувати доповідь.

Бородавка дивиться на нього з ненавистю і кидає тоном вище, хрипко і несамовито:

— А ти чого крутиш хвостом, панський попихачу? Злякався за свою булаву? Тільки рота нам не заткнеш! Кажіть, пани, скільки буде у реєстрі, або хай їй трясця, вашій комісії!

Засідання уривається. Старшина кидається до Бородавки і махає на нього руками, ніби намагається загасити вогонь. Інші оточують Балику і кидають в бік панства гнівні вигуки. А Бородавка рветься з рук Злочевського і Пашковського і кричить, вирячивши налиті кров'ю очі:

— Бунт зчинимо! Всі повстанемо! Міщани! Поспільство! Попелом вас розвіємо! Виріжемо до ноги!

— Нахаба! Хам! — захлинається Янош Острожський.— Свиню за стіл, а вона й ноги на стіл.

— Ще й рилом у тарілку шляхетному панству,— запобігливо підтакує Свиридович.— Один пан Єзус відає, скільки доводиться нам терпіти від цієї голоти...

Острожський скошує на Свиридовича знищуючий погляд, і той зникає у юрбі старшин, наче й не звертався до грізного феодала.

Бородавку тягнуть до дверей, а він рветься назад і хрипким голосом вигукує щось, зникаючи за важкими запонами. За ним суне купкою розгублена старшина, а Сагайдачний чітким кроком наближається до Жолкевського і лунко і уривчасто карбує, наче на королівському огляді:

— Ще раз від імені Низового козацького війська перепрошую королівську комісію за недоречну і грубу вихватку курінного отамана Бородавки. Прошу зробити перерву. За чверть години ми будемо до послуг вельможного панства.

— Так,— в тон йому відповідає Жолкевський.— Але засідання розпочнеться лише по обіді.

Різноголосий галас стоїть в покоях козацьких старшин. Одні обурено обмірковують декларацію комісарів, другі наскакують на Бородавку, злякані й обурені його буйним виступом, а Бородавка гримає на них і шалено розмахує руками:

— А що ж? Мовчати? Вклонятися? П'яти лизати шкуродерам? Собаки ви! Зрадники, а не козаки! В пику наплювали, а ви дякуєте!

.— Ніхто не дякує і ніхто не мовчатиме,— ввійшов Сагайдачний.— Тільки так не роблять, Яську. Треба спочатку вислухати, подумати, порадитися поміж себе, а вже потім лізти на стінку.

— Ну то й думай, а ми послухаємо, коли ти такий розумний,— буркнув Бородавка.

Галас уривається. Старшина оточує Сагайдачного, а він говорить, поклавши руки на купку паперів, і чорна зморшка-п'явиця глибше звичного розсікає його перенісся.

— Три роки тому, на комісії, наше становище було значно гірше. Тоді не було у нас війська. Проте на боці ворога — перевага. Ось чому, загрожуючи йому війною, ми все ж таки примушені де в чому піти на поступки, але після упертої боротьби. А головне, ми мусимо вимагати, щоб не тут складали реєстр, а склали його по містах та містечках, по сотнях і полках. На це піде добрих півроку. Доведеться декого викинути, але не можна ж через різних гультіпак підставляти під ніж свої голови! А тим часом військо знадобиться Речі Посполитій для нового походу.

Старшина перезирається.

— Якого походу? — не витримав Танцюра.

— Московського,— спокійно підвів очі Сагайдачний.— Я довідався, що, поки ми з вами шарпали Кафу, сойм дозволив королевичу Владиславу закінчити війну за московську корону з умовою, щоб протягом одного року угоду з Москвою було підписано. Грошей на похід йому не дано. Війська в нього нема, армати — теж, коні мало не всі загинули. Отже, без козаків аж ніяк не обійдеться.

У старшини очі заблищали, але Бородавка супився, наливався темною кров'ю і раптом труснув Сагайдачного.

— Що таке?! — захрипів він йому в обличчя.— Знов під Москву? Панам служити? Кров лити задля шляхетської користі? Здобувати вам шляхетство з маєтками? А нашу землю панам залишити, щоб наших жінок ганяли на панщину? Щоб шибениць понаставляли повні села, поки ми будемо гинути десь у Московщині?

Сагайдачний скочив і, наче звільнена пружина, одним рухом скинув з себе Бородавчині руки.

— Геть, нахабо! Сідай та мовчи, поки я кажу діло.

— Що?! Чекати? Мовчати, поки продаси нас панам?! Добре вам торгуватися, коли ви з табунів та хуторів своїх ситі! А нетязі нема де голову схилити. Де йому подітися взимку? У панські маєтки, головою у ярмо? В хлопи?! В кріпаки?!

— Та знаємо. Чули,— сердито відмахнулися старшини.

— Що чули? Човнів своїх либонь не попалите?

— І попалимо, коли дадуть справжню ціну,— огризнувся Танцюра.

— Ото ж то й воно, що у вас все продажне. І шаблі, і совість. Бачили! Знаємо! Коли турка з татарином можна продати, чом з нетягами панькатися? Мабуть, і на них знайдуться покупці!

— Цить! — нарешті скипів Сагайдачний.— За годину треба дати комісії відповідь, а він реве, як бугай. Заберіть його звідси, панове.

Але Бородавка наче зірвався з ланцюга. Він хрипко вигукував уривчасті слова і ладний був зняти бійку.

Барабаш мовчки спостерігав і його, і старшину, і Сагайдачного і раптом рішуче схопив Бородавку за руки.

— Тепер і я скажу: Яcько, замовчи. Підемо звідси! Нема чого нам тут робити! Тепер ми теж діятимемо, та інакше — по-своєму.

І, грюкнувши дверима, вийшов із Бородавкою.

Тепло й затишно у круглій вітальні, виповненій вибагливими модними меблями, ширмочками і севрськими [196] фарфоровими статуетками. Після вишуканого обіду старшина мало не куняє, а пихатих панів наче хтось підмінив: вони невимушено і привітно розмовляють з старшиною, ніби не вперше бачать їх у цьому замку. Ніхто не згадує про декларацію. Розмовляють про коней, про жінок, про походи, пригадують спільні бої під Смоленськом і Кромами, облогу Троїцької Лаври [197] і напад ширинського бея.

— Який це був жах,— з пафосом розповідає Валентин Калиновський.— Я їхав ридваном з дружиною і дітьми. І ось-постріли, викрики, лемент. Добре, що гайдуки не розгубилися, підсадили дружину на коня, другого дали мені з донькою, а третього — синові. Ми мчали лісом, без дороги. Грізельда загубила берет, і гілками видерло їй половину волосся. Як ми не зламали собі шиї — відомо тільки самому Богові. Проте ми вря-

тували собі життя. Татари не люблять заглиблюватися в ліси, особливо вночі. Заграва освітлювала нам путь, а бідні діти тремтіли від жаху.

Балика слухає Калиновського, сьорбаючи запашне вино. На мить забуває він, що це приятель Стефана Потоцького, уявляє собі і цю ніч, і втечу, і ліс, і здається йому, що це забита дружина його тікає від шляхетської ватаги, а Петрик і Юрасик, закляклі від жаху і холоду, ховаються в дуплі трьохсотлітнього дуба.

— Вельможний пан ще мусить дякувати Богові, що діти його не залишилися сиротами, як мої бідолашні хлопчики,— говорить він, і голос його мимоволі тремтить.

— Як?! Невже й родина пана старшини потрапила в пазурі ширинського бея?!

— Не ширинського бея, а пана Стефана Потоцького,— просто відповідає Балика.

Магнати здивовано перезираються.

— Дозвольте... Обличчя пана старшини мені нібито знайоме. Ми десь, здається, бачилися? — говорить Калиновський і уважно дивиться на Балику.

— Та це ж пан Богдан Балика, сотник Брацлавського полку [198], чий хутір зруйнував Потоцький,— відповідає за Балику коронний гетьман, який непомітно підійшов до співрозмовників.— А де тепер ваші хлопчики, пане Балика?

— У Києві. Учаться в школі, ясновельможний пане.

— І пан сотник теж думає там оселитися?

— Не знаю, вельможний пане гетьмане... Мабуть... Там у мене брат бурмистер...

— Сподіваюся бачити пана сотника в Київському замку,— гостинно всміхається коронний гетьман, непомітно відокремлюючи Балику від Калиновського.— Між нами кажучи, я глибоко обурений поведінкою Стефана Потоцького. Такі люди позбавлені патріотизму, дисципліни і почуття свого громадського обов'язку, властивого кожному порядному шляхтичеві,— веде далі коронний гетьман.— Я твердо настоював на соймі, щоб таке свавілля карали баніцією [199], і гадаю, що мої намагання дадуть свої наслідки.

Для дипломата і вельможі це надто одверто і палко, але наїзди Потоцького у Молдавію дошкулили старому гетьманові.

— Чому ж скликали комісію на козаків, а пана Потоцького не притягли до суду? — з простодушною щирістю питає Балика.

Коронний гетьман ніяковіє, але ухиляється від відповіді.

— Це викликало б значні ускладнення в соймових колах, але надалі їх наїзди, певно, не повторюватимуться. До речі: Корона зможе компенсувати панові сотнику за збитки і все пережите, крім безповоротної втрати дружини. Мені дано право розподілити серед козацької старшини кілька старостств у межах Київського воєводства [200]. Отже, я вважаю, що пан сотник має безперечне право на таку винагороду...

Балика прикипає до місця. Староство!.. Бажання поновити справедливість з боку того, кого вважав він за запеклого ворога! Свій куток, своя скибка хліба, можливість нового родинного гнізда... Схвильований, зворушений, Балика не знає, що відповісти, і низько вклоняється коронному гетьманові, соромлячись нещодавньої ворожнечі до нього.

А в іншому кутку віталь Свиридович описує красу грузинських краєвидів і малоазіатського узбережжя, жінок з газелячими очима і шкірою тону слонової кості; морські бої з галерами Цекальї-баші, пожежу Кафи. Прибріхує він безсоромно, але йому не можна відмовити у хисті оповідача, а цього разу Свиридович перевершує себе. Жолкевський зупиняється послухати разом з захопленим панством, а потім іде далі, як і належить справжньому дипломатові, що не забуває нікого з присутніх.

Мовчазні пахолки в камзолах з гербами Тишкевича розносять оршад [201] і підноси з келихами вина. На столах кошики і вази персиків, винограду, яблук і слив, апельсини й лимони з хазяйських теплиць.

Балика сьорбає вино, і солодка втома заважає йому ворухнутися, думати і спостерігати.

А за зеленим трельяжем, по кутках, на затишних канапках, за ширмочками і етажерками, заставленими севром і саксом [202], сичить вишукана польська мова, пересипана дзвінким металом латинських гекзаметрів [203] і цитат.

Коронний гетьман все проходжується по віталі, зупиняється біля окремих груп і час від часу обмінюється з старшинами двома-трьома інтимними словами, від

яких спалахують їх обличчя, а очі блищать гордовито й радісно.

— Отже, мій непереможний колего,— чемно всміхається Жолкевський, опускаючись на диван поруч з Петром Конашевичем і роблячи непомітний знак пахолкові з підносом,— вип'ємо за майбутню війну з невірами, де ми, певно, битимемося пліч-о-пліч за славу нашої ойчизни.

— Здоров'я його мосці пана круля і славетного ватажка його війська,— ввічливо відповідає Сагайдачний.

Старе вино приємно опалює горло своєю терпкою вологою. Сагайдачний випиває до дна і мовчки слухає коронного гетьмана.

Жолкевський розпитує його про можливість союзу з Персією проти Туреччини. Сагайдачний розповідає, як корисно довозити перський шовк Чорним морем, наводить силу фактів. Потім описує Грузію, її клімат, побут, торгівлю і обіцяє надіслати Жолкевському подарунок — двох бранок-туркень, захоплених під Трапезундом. Минає непомітно час. Порожніють келехи і кришталеві графини вина, і, глянувши на клепсидри [204], Жолкевський з жахом хапається за голову:

— Єзус, Маріє! Скільки неповоротного часу полинуло в Лету! [205] Прошу вельможне панство до зали засідань.

А в дверях затримує на мить Свиридовича.

— Чому б панові Карлу не просити короля скасувати баніцію? Я певний, що, в разі приборкання козацького свавілля, клопотання пана буде цілком удоволь нено.

В залі привітно палає камін. Вогняними букетами сяють на столі канделябри. Воскові свічки тихо потріскують, встромляючи у повітря напівпрозорі списики вогнів. Невловимий аромат від домішаної до воску амбри та мускусу виповнює зал. Щупальцями потворного спрута звиваються по стелі і карнизах вибагливі тіні оленячих рогів. А за вікнами, заліпленими вогким снігом, синіє рання сніговійна ніч.

Від вина і гречності панства старшина відчула себе невимушено, та й перемови набули іншого тону. Вранці вони лише слухали декларацію урядових комісарів, тепер вони обговорюють кожен артикул. Це ближче, зрозуміліше і легше. Тепер кожне слово важить багато. Воно то відбирає, то повертає їм права і привілеї, то знов руйнує весь їх добробут. І стримано, і пристойно,

як належить в таких обставинах, сперечається старшина, але козацькі голоси бринять твердо і навіть завзято.

— Корона конче вимагає,— карбує Жолкевський,— щоб вона призначала вам старшого, бо, доручаючи Запорозькому Військові захист південних кордонів, вона мусить бути певна у військовому хисті і досвіді того, хто очолює ваше військо.

Сагайдачний не ворухнувся, але очі його кинули блискавицю. Он як! Добираються до його булави. Невже віддати її одному з цих випещених вітрогонів? Або ось цьому святенникові, хлопчиську-сенаторові Томашу Замойському, що тягає важкий дубовий хрест римськими вулицями під час папських процесій, поки його управителі шмагають канчуками поспільство за несплачений шеляг?! Ну, що ж!.. Спробуйте взяти! Тільки не візьмете. Хай перевага на вашому боці, але на похідні нестатки й тяготи ви всі нездатні, хіба лише той Томаш Замойський.

Старшина інакше тлумачить собі мовчанку Петра Конашевича і починає його захищати.

— Як то?! Щоб нам наставили людину, яка не знається на нашому звичаї,— схоплюється з місця Танцюра.— Ні, панове, це неможлива річ!

— Треба, щоб старший був козак,— кидає Лаврін Пашковський,— бо голота ніколи не визнає влади сторонньої людини і не скориться їй, а ми теж не спроможні примусити її до покори.

— Певно, так. Ми обиратимемо, а пан круль хай затверджує,— самовпевнено додає Свиридович.

— Але я мушу пояснити шановному панству,— поважно зупиняє суперечки Жолкевський,— що Корона, навпаки, намагається зміцнити владу старшого і забезпечити його від випадкових примх зрадницької юрби. Посада старшого буде довічна. До того ж старший має право мати свої власні загони, гвардію, преторіанців [206], почет, називайте їх, як вам подобається. І ще додам, що це питання має велике принципове значення, бо, впевнившись у бажанні старшини приборкати свавілля голоти, навряд чи пан круль подумає замінювати людей, які своїм розумом і відданістю ойчизні спрямували в тихе річище буйну козацьку повідь.

Це було ясно й категорично. Ніздрі Сагайдачного здригнулися. І з запалом бойового коня кинувся він

у вир заплутаних і загострених питань, на яких кращі політики Польщі й України завжди і неодмінно ламали собі ноги і зуби.

Питання про реєстр викликало палкі суперечки. В запалі один з магнатів кинув слово про одну тисячу козаків, і старшина обурено підхопила його.

— Хіба можна говорити про одну тисячу? — ледве стримуючись, доводили вони.— Вельможне панство само вважає, що той, хто п'ять років тому прилучився до низового козацтва, вже став природним козаком, і викинути його з війська не можна. Але те ж саме панство пам'ятає і бачило на власні очі, як шість років тому під Смоленськом стало на захист Корони п'ятнадцять тисяч козаків і стільки ж залишилося на Низу обороняти південні кордони ойчизни.

Доводи козаків дратують Жолкевського. Сухо і різко бринить його голос:

— Та зрозумійте нарешті, панове, що реєстр не є якісь примхи, а те число, що потрібне державі для захисту своїх кордонів. Коли панові старшині потрібно десять орачів чи п'ятнадцять женців, ніяка сила не примусить його набрати двадцять орачів або сорок женців. Так і в державних справах.

Сагайдачний непомітно знизав плечима.

— Та хіба ж одна тисяча є захист кордону!.. Підрахуйте, скільки миль від Дону до Дністра. На кожні п'ять миль треба поставити хоч маленький загін, хоч сотню. І вельможний пан коронний гетьман, як досвідчений отаман, добре на цьому розуміється, і приклад його свідчить за протилежне.

— Тому ясновельможний пан гетьман вважає, що число козаків мусить бути збільшено в міру дійсної потреби,— вчасно втручається Замойський.— Але визначить його не комісія, а його мосць пан круль.

— Скажіть нам тільки одне,— звівся Балика, забуваючи про принадні обіцянки коронного гетьмана,— чи може кожен, хто народився козаком або брав участь у Московському та Інфлянтському [207] походах, бути певним, що він залишиться в реєстрі, скільки б не виявилося таких козаків?

Комісари зам'ялися.

— Але ж панство саме не заперечує, що до Запорозького Війська пристало чимало збіглих хлопів, міщан, ремісників і різних волоцюг. Виписати їх конче потрібно.

Так було ухвалено три роки тому в Житомирі на комісії. Реєстр треба перекласти і переглянути. Справа надто загальмувалася.

— Коли переглядати? Тут? У полі? — спалахнув Сагайдачний.— Будьте певні, що хлопів ми й самі повикидаємо, але складати реєстр треба не тут, бо тоді не обійдеться без різанини.

— Ремісники нам потрібні ще більше, ніж землероби,— сперечався Калиновський,— бо орати кожен вміє, а шевцювати або кувати коні треба вивчитися. Віддаси хлопчика до майстра, сплачуєш за нього, сподіваєшся мати доброго коваля,— і ось тобі: ані коваля, ані звичайного хлопа. Пошився, мерзотник, у козаки.

— А шинкарі?! А війти? А кравці?! — разом загомоніли пани.— Всіх треба повиписувати без винятку.

— А що скаже вельможне панство, коли повстане голота і вдарить на кварцяне військо і ваші почти? Ще й підбурить хлопство повстати? Це ж буде наче пожежа в степу. Тоді не вціліти ані фільваркам, ані замкам. Повстання поширяться, як ураган. Ми не спроможемося зупинити стихію. Вельможне панство мало нагоду упевнитися, що це за люди. Один Бородавка скільки завдав нам клопоту, а коли справа йде за п'ятдесят тисяч Бородавок...

— Але шановна старшина забуває, які виключні умови ми вам пропонуємо. Замість десяти тисяч злотих — сорок тисяч на рік. Республіка неспроможна тримати більше війська.

— Ми і не просимо додатку,— покрив ремствування старшини металевий баритон Сагайдачного.— З цих сорока тисяч ми викраємо на кілька тисяч душ. Проте на випадок татарського нападу або турецької війни — кордони будуть добре захищені, і ми зустрінемо ворога в Дикому Полі і не дамо йому промкнутися в нашу ойчизну.

З військового погляду Сагайдачний цілком правий, Жолкевський з ним згодний, але панам цікаве інше, і мовчить старий гетьман коронний і не висловлює своїх думок.

— Але ж козацтво щоосені виходить на волость і оселяється по наших маєтках. Їх стація нас руйнує. Вони підбурюють наших хлопів, грабують нас,— підскочив Януш Острожський, тремтячи від люті.— Ми не потерпимо далі такого стану!

— Хай осідають по крулевщизнах. Якщо козацтво потрібно Короні, хай і живе воно за кошт Корони, а не за наш,— палко підхопив Конецпольський.

Забуто урочисту манірність засідання. Януш Острожський відкидає крісло і люто стукає по столу костистими пальцями:

— Ми не можемо припустити, щоб три чверті, та що я кажу,— дев'ять десятих нашого хлопства оголошували себе козацтвом і виходили з-під нашої влади. Це чортзна-що! У мене в Білоцерківському старостві [208] триста послушних домів, а непослушних щось із півтори тисячі.

— А в Корсуні [209] двісті послушних, а непослушних тисяча триста,— урвав його Валентин Калиновський.— От і господарюйте при таких умовах!

— І ще з'являються цілі ватаги, розташовуються на стацію і вимагають, щоб їм «в тих місцях хліба-солі не відмовляли». Давай їм хати, паливо, сіно, хліб, овес, молоко... та чорт їх знає, чого вони тільки не вимагають! — вищав Януш Острожський.

— І спробуй не дати: все розтрощать або почнуть жити грабунками та наскоками на околишні фільварки.

— Так, але чому ж вони не живуть у своїх вольностях? Почцівий круль Зигмунд Август [210] дав їм безкраїй степ. Чому їм там не жити? Чи то лякають їх татари? Чи то корисніше сісти на готовеньке?

— Тому що запорозькі вольності порозбирала собі старшина, а для голоти немає там місця! — схопився з місця Балика.— Добре говорити вельможному панству про свої вигоди, коли у панства вдосталь і хлопів, і землі. А бідному козакові нема де й коня попасти, на якому рушає він у похід на захист того ж самого панства.

— Ну, а ми цього не потерпимо! Геть з наших маєтків або платіть данину і ходіть на панщину!

Пристрасті розпалювалися. Пани нікого не слухали і перебивали один одного, як баби на ярмарку.

— Все ваше військо — самі тільки хлопи та збіглі злочинці!

— Пірати! Душогуби! — тоном вище взяв Ян Жолкевський.

Старшина схопилася з місць, розпалена обуренням.

— Вельможне панство! — задзеленчав дзвоник коронного гетьмана.— Нєх панство не забуває, що воно зібралося тут, як мужі державного та громадського

досвіду, щоб запобігти дальшому лихові, а не для старок і безпідставних образ. А ви, панове старшина, доведіть, що ви не буйний Бородавка і спроможні серйозно поставитися до нашої спільної справи.

— Яка дурниця!.. Їх треба винищити, а не зменшувати їх кількість,— бурчав Януш Острожський, обмахуючись шматком пергаменту.

Пани замовкли, сіли на свої місця, і по незручній мовчанці Жолкевський перейшов до дальших питань.

— Ні! Ми не допустимо, щоб палили наші човни,— відсапувався Танцюра, витираючи спітнілу голену голову.— Рибальство — наш хліб. Вся Польща і Німеччина годуються нашою рибою.

— Виловленою по вулицях Кафи та в димучих руїнах Трапезунда? — жовчно з'єхидствував Ян Данилович.

— Може, й там,— не змовчав буйний Танцюра,— бо коли Корона по два роки не сплачує нам грошей — кожен вільний піти шукати собі іншого хліба.

— Тихше! Тихше, панове! — втрутився коронний гетьман.— Ми вам залишимо плоскоденки-галерки, а байдаки попалимо.

— Та хіба ж ми не рибалимо в морі? І в Азовському, і в Чорному? Ми навіть маємо татарський ярлик [211] на вільне рибалення.

— Попаліть байдаки у непевних людей, а в статечних старшин відберіть присягу і підписи рук, що вони триматимуть човни під сторожею і не даватимуть їх під походи.

Жолкевський похитав головою.

— Ні, панове старшина, це річ неможлива. Човни мусять бути попалені.

— Та як же ж так?! Вельможне панство каже, що треба приборкати самих горлаїв та галабурдників,— тих, хто грабує та робить напади. За що ж нам безневинно страждати? Човни ж гроші коштують! Хороша користь діставати по 20—30 злотих кожного кварталу і палити майно, що коштує вдесятеро.

— Вже тоді краще під султана піддатися!

— Чи то під Московщину!

— Кожному тепер козаки знадобляться,— палко загули старшини, перебиваючи один одного.

— Нас навіть цісар запрошує до себе служити!

— І перський шах!

— І грузинські князі!

— І той же хан — приборкувати своїх беїв!

Це було те, чого так боявся Жолкевський. Досі старшина відхрещувалася від можливості такого відлучення, але пани надто зарвалися. Жолкевський зрозумів, що час відступити.

— Панове старшина, заспокойтеся! Ми погано зрозуміли один одного. Вам буде сплачено повну вартість кожного човна і прибуток, який міг би він вам дати протягом цілого року. За цей час панство візьметься до якоїсь іншої корисної справи, і таким чином аж ніяк не постраждає.

— Що нам робити? Торгувати, як міщанам, чи що? — фиркнув хтось із старшин.

— Та й не дуже розторгуєшся, коли без нобілітації [211] скрізь митниці замикають путі.

— І на суді не добитися права, бо коли нас Потоцькі грабують, суд, замість захищати скривджених від наїзду гвалтовного, присуджує йому землю, бо ми не маємо грамот про нобілітацію, хоч більшість з нас є урожоні шляхтичі.

— Не в грамотах річ,— знизав плечима Жолкевський.— Хто був шляхтичем — той шляхтичем і залишиться.

— А дворняжка і з грамотою хортом не стане,— презирливо вкинув Калиновський.

І мало не скрикнув, відчувши, як важкий чобіт коронного гетьмана притиснув йому ногу.

— Хто просить пана бовкати зайве?! — засичав, блиснувши очима, коронний гетьман і, звертаючись до старшини, докірливо простяг до них руки.— І не соромно панству так несправедливо і невдячно обвинувачувати Корону саме тоді, коли в королівській канцелярії заготовлено понад сорок грамот про нобілітацію панів старшин і про те, що їх винагороджується маєтностями і земськими урядами. Корона всебічно намагається піти назустріч панству і довести свою щиру прихильність до панства по бажаному закінченню нашої комісії.

— І буде не королівська канцелярія, а розплідник ушляхетненого хамства з крулевської псарні,— шепнув на вухо Замойському Валентин Калиновський.

— Тихше! Почують,— прошепотів Замойський, кусаючи губи.

Слова Жолкевського були барилом олії в розбуркане море. Старшина примовкла й заспокоїлася.

Без суперечок згодилися, що Корона сплатить козацькому війську решту платні за Московський похід, двадцять тисяч злотих за останні два роки і близько чотирьох тисяч червінців старшині «за покірливість і послушенство», крім тисячі на полагодження зброї і на армату.

Старшина повеселішала. Свиридович і Ян Кострже́вський хвацько підкрутили вуса, Бурдило з Танцюрою задоволено кахикали в долоні, і тільки один Сагайдачний сидів у своєму кріслі з невимушеністю людини, що звикла до влади, до вишуканого товариства і оточення.

Але похмурий і незадоволений сидів край столу Богдан Балика. Болісна роздвоєність роздирала й дратувала його. З одного боку — непередбачені гроші і обіцянки Жолкевського, з другого — болісний сумнів, чи має він право брати ці гроші, чи буде це чесно перед військом козацьким?

Вогняні букети свічок ставали нижчі і нижчі, наче хтось невидимий підрізав їх воскові стеблини. Хмара запашного диму клубочилася під стелю прозорою синню. Згасав камін, і коли на мить стихали голоси, чути було тонкий спів зимового вітру у комині й туге гудіння старого парку.

Співали півні на селі, віщуючи північ. І втомлена і захрипла від тютюну і суперечок старшина частіш ковтала позіхи і глибше вмощувалася у м'яких кріслах.

— Годі, панове. Я старий, я втомлений. Nox fert konsilio *,— зненацька підвівся коронний гетьман.— А вам, панове старшина, раджу спочатку добре поміркувати над кожним артикулом і не заважати нам зайвими суперечками.

Перемови затягувалися. Старшина вагалася і почувала себе між двох вогнів. Комісари ні в чому не поступалися і в кожній дрібниці зверталися до Варшави. З одного боку — обіцянки, принадливі, вигідні, але з власного досвіду знала старшина, як часто обіцяють король і магнати і як часто залишаються ці обіцянки тільки словами. А з другого боку — небезпека обвинувачень у зраді, і тоді — камінь на шию у вири дніпрові, або дубова паля, або киї.

---

* Ніч дає добру пораду *(латин.)*.

Проте старшина щиро відстоювала реєстр. Вона розуміла, що коли б панам пощастило звести військо козацьке до якихось двох-трьох тисяч, вони б не стали і розмовляти з старшиною, і тоді годі було б думати про будь-яку нобілітацію та привілеї. Й тепер магнати зібралися на комісію тому і тільки тому, що за старшинською спиною — міцна збройна сила. Старшина визнавала, що до війська козацького пристало чимало гультяйства, яке дійсно треба виписати, але уперто відстоювала свої основні сили — тисяч з десять-дванадцять загартованих і окурених димом походів воїнів, на яких вона може спиратися. Ось чому старшина рішуче відмовилася підписати декларацію уряду і почала писати свій реверсал. Допізна засиджувалася вона у Сагайдачного і строчила артикул за артикулом із спритністю, досвідом і обачністю завзятих прокураторів і крючкодерів.

— Пиши,— диктує Лаврінові Пашковському Танцюра, лукаво примруживши око:

«...і обіцяємо знищити всі човни, що залишилися у нас від попередніх походів, а рибальські і вантажні човни обіцяємо словом лицарським тримати під сторожею і в морські походи проти султана і хана кримського з Дніпра не ходити».

— Е, ні! Не так його треба писати,— уриває Бурдило, поскубуючи борідку.— Тут схитрувати треба: після слів «вантажні човни» пиши так:

«...і, своєчасно і невпинно дістаючи від його мосці пана круля вищезгадану річну платню, обіцяємо нашим лицарським словом тримати свої човни під сторожею і в морські походи к ушкоді султанській і ханській з Дніпра не ходити».

Лаврін Пашковський ухвально всміхається:

— Тобто, якщо не сплатите нам своєчасно грошей,— не ремствуйте, бо через вашу власну провину пішли шарпати турків та кримчаків, або сплачуйте день у день все, як умовлено.

— Вірно,— хитає головою Танцюра.— Та й у мене добре сказано: «з Дніпра не ходити». Отже, коли набридне нам постити без хліба козацького, збирайтеся, панове, на Молочних Водах [213], на Кальміусі [214], чи то на Інгульці [215] і йдіть, куди забажає душа, бо про дрібні річки в угоді нічого не сказано.

— Авжеж! Міцна в тебе, Танцюро, голова, коли наступлять тобі на мозолі,— з реготом підхопила старшина.— А з човнів підсунемо ми їм саму трухлятину, що й на дрова не придатна, а всі нові човни спорядимо порибальському — і дуля з маком вам у ніс.

І поки Лаврін Пашковський закрутисто пише спритно зредагований артикул, старшина регоче, уявляючи собі, що скажуть магнати на такий реверсал.

— Далі, далі, панове! Встигнете нареготатися, коли підчепите панів на гачок,— квапить їх писар і загострює нове перо.

— Пиши,— раптом підходить Сагайдачний.

І диктує, постукуючи пальцями по столу:

«Старшого згодні ми прийняти з рук найяснішого пана круля і пана коронного гетьмана, як колись був у нас небіжчик пан Оришовський, але пан гетьман коронний зволить відкласти його призначення до найближчого Вального сойму. При тому просимо, щоб старший мав постійне перебування на Січі і разом з нами ставав на захист, на славу і послугу Речі Посполитої, наставляючи горло пліч-о-пліч з нами проти ворогів держави, і щоб був він урожоний козак і вмів у його королівської милості про наші справи домовитися, маючи досвід і розум в справах державних і військових».

— Та що ти, батьку, здурів? Чи булава тобі набридла?! — накинулися на нього Байбуза та Одинець.

Сагайдачний насмішкувато примружився.

— Які ж ви, панове, нетямущі!.. Прочитайте, чи поведеться від таких умов оцим випещеним святенникам та дженджикам, що тільки бренькають острогами перед панночками? Чи підуть різні Замойські та Калиновські до нас на Низ мерзнути у хуртовину або смажитися на сонці в походах? Та жодний з них не суне носа. А якщо й суне, то втече, підбираючи штани, такого завдамо йому перцю.

— І перцю не треба,— розреготався Байбуза.— Тільки вивеземо його ночувати у плавнях. Як накинеться на нього комашня!.. До світла не витримає.

— Або замкнеться в курені, як стара баба на печі,— додав Лаврін Пашковський і засипав піском дописану сторінку.— А тепер, панове, ось що від себе я додав:

«А щоб не обтяжувати маєтностей шляхетських та монастирських лежами та приставствами [216], згодні ми виселитися до крулевщизн або в межі Вольностей запорозьких, але на переїзд треба нам дев'ять місяців часу, аж до святого Іллі [217]

православного, хоч такий виїзд є велика уразка наших прав і привілеїв, наданих нам почцівими королями. Ось чому Військо Запорозьке залишає за собою право звернутися з петицією до короля, щоб його мосць пан круль залишив нас надалі при наших старожитніх привілеях і правах».

Артикул за артикулом. Кожну дрібницю обмірковує і обговорює старшина. І в кожному слові і літері якась недомовка або пролазка, яку можна тлумачити в потрібний бік. Багато чого повикреслюють королівські прокуратори і посли Вального сойму. Але про прокураторів та панів знайдуться у старшини золоті гасенс і дукати, здобуті в турецьких походах. Міцно липнуть вони до посольських і сенаторських рук, коли треба, заліплюють язики і бренькають принадним дзвоном на користь і розквіт запорозького панства.

І, переписуючи начисто свій реверсал і стверджуючи його військовою печаткою, задоволено всміхається козацький дипломат Лаврін Пашковський і передчуває панську лють, коли зрозуміють вони, до чого привів дзенькіт їх шабель та бучні загрози.

А час минав. Морози і хуртовини чергувалися з осінньою мжичкою й вітрами. Дощі заливали козацький табір, а військо все стояло над Узенню [218], не випускало зброї з рук. Настрій підупадав. Пани навмисне затягали перемови, раз у раз звертаючись до Варшави в кожній дрібниці. А козаки голодували. Вони взяли з собою двотижневий запас, а в мороз і пронизливу мжичку і сльоту ще більш треба їсти, бо намети і вози — поганий захист від негоди.

— Що вони там вилуплюють, наче квочки? — бурчала голота, з прихованою ненавистю і підозрою дивлячись на старшину.— Так і подохнеш, поки вони домовляться з панами.

— Та й скільки угод не пиши — не сунуться пани до нас на Січ. А коли б наші дуки і вирішили нас продати — так хіба мало каміння на Базавлуку, щоб нав'язати їм на шиї та пустити під лід води пити?!

Але не всі витримували муку. Щоранку недорахувалися полковники по кільканадцять козаків. Сагайдачний порозставляв по дорогах дозори перехоплювати втікачів і для страху скарав кількох на горло, але навіть смертна кара не зупиняла їх.

Падали коні. Люди ходили злі, голодні, тремтіли від холоду і загрожували напасти на панське військо, де

валки ломилися від борошна і круп, горілки та хліба. І якщо одні тікали додому, інші лютішали, ставали завзятішими.

Сагайдачний нервувався. Запаси вичерпувалися, а за п'ять миль навкруги королівські обозні і фуражири позабирали птахів, борошно, рибу й худобу. У магнатські маєтки не можна було й сунутися, щоб не накликати на себе обвинувачень в розбійництві. Сагайдачний звернувся до старшини, просив надіслати валки з хуторів, але тим часом треба було якось обкрутитися.

Не краще було і польському війську. Воно було сите, але, йдучи в похід, пани не подбали про теплий одяг. І тепер, замість добре одягти своїх жовнірів, вони споювали їх і нацьковували на козаків, щоб їх п'яні загрози доходили до козацьких ушей.

Але горілка і пишні промови магнатів не дуже підбадьорювали жовнірів. Вони розбігалися світ за очі. Пани й собі висилали дозори, ловили втікачів, карали їх лютими муками, але становище не кращало.

Тоді Жолкевський зрозумів, що час кінчати.

Мерзлякувато загортаючись в делію [219] на легкому хутрі, Жолкевський раз у раз підходив до вікна. Тихо й похмуро було в палаці берестейського воєводи [220] Тишкевича.

Вранці виїхали комісари до козацького табору з Яном Жолкевським на чолі, а інші улаштували облаву на ведмедів. Старий коронний гетьман залишився вдома сам, страждаючи на подагру і на ревматизм.

Сьогодні мусив розв'язатися вузол всіх перемов. Час повернутися комісарам, але за вікном, обсипаним дрібними перлинками крапель,— нічого, крім дороги, осінньої мли та голих пірамідальних тополь, наче велетенських мітел. Сірий липкий туман підступає до палацу, густішає, наче зсуває за вікном свої сірі завіси. Гетьман підходить до каміна, загортає ноги вовчою шкурою і бере довгу турецьку люльку, коли ось біля ганку уривається важке тупотіння коней.

— Ну що? — напівпідводиться старий гетьман назустріч блакитно-сірим доломанам свого небожа і його супутників.

— Мам гонор віншувати пана дядю з щасливим закінченням справи,— дзенькає острогами Януш Жолкев-

ський, по-військовому виструнчившись перед старим гетьманом.

Від нього тхне вогкістю і грибним духом осіннього лісу, але не те турбує старого гетьмана.

— Присягнули? — беззвучно видихнув Жолкевський.

— Майже так... Кажуть, що і з татарами вони домовляються усно, отже, і слова честі, даного його мосці пану крулю, ніколи не порушать. Тільки старшина дає нам на письмі свій реверсал за власноручними підписами і печатками, як на всіх попередніх комісіях.

Жолкевський люто грюкнув кулаком по столу.

— Знов якісь фіглі-міглі! Знов ухиляються від певних зобов'язань!

Ян Жолкевський розгублено відступив, а замість нього заговорив Адам Склінський, командувач кварцяної піхоти.

— Але, вельможний пане, коли б вони навіть присягнули перед своїми єретичними попами, то їх присяга не варта й шеляга. Ми привезли щось краще — реверсал, писаний документ з їх підписами і печатками. Вранці ми мусимо сплатити їм гроші за минулі роки, тоді старшина присягне Короні.

— А голота? Адже ж вона не визнає старшинської присяги і зробить по-своєму!

Блакитний доломан нетерпляче знизав плечима, але, схаменувшись, знов виструнчився перед старим гетьманом.

— Дозвольте нагадати вельможному пану гетьману, що коли Корона складає мирний трактат з будь-якою державою, хлопи теж не беруть в цьому участі. Навіть на суді хлопська присяга і їх твердження не мають законної сили. Старшина відповідає за все і всіх, як командувачі за своє військо і як шляхта — за Річ Посполиту.

Жолкевський опанував себе. Опустився в крісло і, по-старечому крекчучи, розтирав опухлі коліна.

— Розповідайте,— буркнув він.— Все! Докладно! І, будь ласка, без прикрас.

— Але ж, вельможний пане...— вигнувся блакитно-сірий доломан пана Склінського.— Як перед паном Єзусом... Найдокладніше і найточніше...

Він зробив коротеньку паузу, ніби не знав, з чого почати, і заговорив, зиркаючи на коронного гетьмана, грізнішого для своїх вояків від ворожих шабель і мушкетів.

— Виїхали ми, як відомо вельможному панові, вдосвіта. Вони не чекали нас так рано і саме починали шикувати полки. Кілька сотників зустріли нас біля греблі. Просили трохи зачекати, поки вони підготуються до оказування [221]. Довго пересували вони своє військо то на гору, то з гори. Нам обридло стояти на місці. Бо ж це не чемно до представників королівського війська. Кінець кінцем нас запросили їхати далі. На тому березі зустрів нас тен хлопський гетьман з почтом, наче справжній магнат. Правда, він значно вихованіший і розумніший від всіх інших, але ж... Час збити з них пиху, щоб знали вони своє хлопське місце.

Тепер Жолкевський роздратовано пересмикнув плечима. Пан Склінський трохи збентежився і продовжував:

— Він привітався з нами латиною і додав, що зараз ми зможемо приступити до реєстрування козацького війська. Пам'ятаючи вказівки вельможного пана, ми відповіли, що приїхали не складати новий реєстр, а остаточно домовитися з військом. Сагайдачний мовчки вклонився і запропонував оглянути військо. Ми рушили далі. Виставили вони одинадцять полків, озброєних вогнепальною зброєю. Рідко-рідко траплявся козак із списом або сагайдаком. Полки вітали нас випалами. На око їх було тисяч дев'ять, але пан Харлик Свиридович, колишній староста гупальський, подав нам реєстр на десять тисяч вісімсот чоловік. Потім ми оглянули їх армату. Що й казати — вона чудова. Проти такої армати не встоїть ніяка фортеця, навіть турецькі гранітні мури,— зітхнув Адам Склінський, не помічаючи, як здригаються гнівом брови старого гетьмана.— Потім оглянули ми їх валки — і уявіть собі наше здивування — вони повні різних харчів.

— Добре! Знаю! Вчора прийшли оці валки,— перебив старий гетьман, хоча новина вразила і його. «Ото бестія Сагайдачний, таки викрутився»,— промайнуло у нього в голові.

— Потім Сагайдачний зліз з коня і запросив нас обідати. Почастував він нас так, що хоч самому папежу личило б,— з задоволенням підкрутив Склінський вуса, але, помітивши, як насупився старий гетьман, знов стримався і повів далі швидко і по-військовому сухо: — По обіді вдарили на раду. На раді ми передали козацькому війську привітання вельможного пана і похвалили

їх збройну підготовленість до відсічі зовнішнім ворогам нашої непереможної ойчизни, потім почали артикул за артикулом тлумачити їм декларацію уряду і умовляти їх, щоб вони згодилися на всі наші вимоги. Знявся гамір, лайка, погрози. В цю мить козацтво нагадувало не військо, а ватагу біснуватих свиней із Святого Письма. Ми обурилися і заявили, що в таких умовах ані трактувати серйозну справу, ані навіть розібратися в думках Запорозького Війська ми не можемо. Тоді рада криком уповноважила Сагайдачного з кількома старшинами обміркувати нашу декларацію, і ці так звані делегати зажадали, щоб гроші сплачувались їм не у Львові, а в Києві, на Іллю, свято руське. Потім вони вимагали, щоб дали їм відстрочку на виїзд з маєтків і старостве до того ж Іллі. На це ми дали свою згоду. Треба ж було заспокоїти хлопство дрібними поступками,— ніби вибачаючись, пояснив Склінський.— Але коли ми переказали їм волю вельможного пана, щоб Військо Запорозьке обмежити трьома тисячами, вони не погодилися. Жодний з них не дійшов доброго розуму. Та й зрозуміло, чому вони бажають залишитися в такій неприпустимій кількості: з властивою хлопству нахабністю, вони бажають і надалі ставити нам умови і, загрожуючи збройною силою...

— Мені цікаво знати, що відповіла старшина і військо, а не безглузді пащекування пана,— раптом гримнув Жолкевський і звівся на ноги.

Склінський зупинився на півслові і вигнувся в улесливому поклоні.

— Перепрошую тисячу разів вельможного пана гетьмана. Вони запевняють, ніби вже повиписували п'ять тисяч учасників минулих походів і не допустять ніяких нових виписувань. Але сам на сам Свиридович та інша старшина заспокоїли нас: «Ми тут волаємо, що не випишемо нікого, тому що голота ладна кинутися до зброї, але коли вона порозходиться по домівках, ми потроху викинемо її з війська геть. Перевірити нас вони все одно не спроможні, і все станеться на користь вельможного панства. Але тут ми рискуємо повстанням і власними головами, і Корона мусить визнати і якось винагородити нашу лояльність». Потім ми сповістили військо, що завтра буде сплачено гроші за минулі роки і походи. Це вмить заспокоїло найзавзятіших горлодерів. Надто вже їм обридло мерзнути просто неба, і вони сплять

і бачать уві сні, як би опинитися під стріхами. Тоді ми пішли далі, і взагалі між нашою декларацією і їх реверсалом залишилися дрібні розходження, формальні, а не по суті,— самовдоволено додав Адам Склінський, мацаючи в кишені тісно набитий турецькими дукатами гаманець.

— Добре! Ідіть повечеряйте,— хитнув головою Жолкевський.— Вранці поговоримо докладніше.

Через три дні Жолкевський писав до Варшавського замку:

«Чимало виникло тут суперечок і торгіверсацій, але віднині глибокий спокій запанував на Україні — і треба сподіватися — надовго [222]».

Жолкевський поклав перо, відкинувся на спинку високого різьбленого крісла, і жовчна усмішка пробігла його вустами.

Сімсот шабель кварцяного війська проти сорока п'яти тисяч козаків. Старий гетьман не йме віри власним словам, не сподівається, що козаки виконають умови, але принаймні хай піде чутка, що уряд сумлінно виконав угоду з Туреччиною і зробив усе залежне, щоб стримати й приборкати козацьке свавілля.

Колись біляве волосся старого гетьмана спадає срібним пасмом йому на очі, але суворо дивиться він в темні вікна. Майбутнє таке ж похмуре, як імла за вікном. Гетьман нетерпляче відкидає пасмо і знов схиляється над папером:

«А тому, залишивши три роти під Паволоччю [223] *на той випадок, коли б виписчики, викинуті з козацького війська, почали б збиратися купами і ватагами, а також для захисту від татарських наскоків, вирядив я інше військо під Шлезький та Угорський кордони захищати нашу кохану ойчизну від лісовчиків* [224], *що гуляють Угорською полониною, і від полум'я війни, що залляло геть усю Європу. Гетьман же Сагайдачний пішов на Низ і на волость перескладати реєстр і палити човни, як рапортував він мені перед виїздом».*

Свічки тихо потріскують на столі, наче вогняні списи почесної варти над труною козацького реверсалу. Жолкевський згортає його ще твердою, хоч і зніваченою ревматизмом, рукою і по-старечому важко підводиться. Час відпочити. Втомився він від походів і дипломатич-

них суперечок. Човгаючи хворими ногами, бере він шандал, гасить свічки і йде спати, залишивши на столі недописані папери.

ПОЛОНЯНКА НАЗЛІ-ХАНУМ

Шхуна мчала на всіх парусах, охоплена незрозумілою тривогою. Гойдало. На палубі раз у раз свистала дудка, і в каюті чути було біганину і уривчасту команду, там щось рубали, щось пересували важке і з грюканням кидали над головою. А шхуна мчала все швидше і швидше. Хвилинами здавалося, що вона ось-ось одірветься від хвиль і полетить над морем, наче хмара у бурю.

Настя лежала в капітанській каюті із зв'язаними руками й ногами і не могла отямитися, зрозуміти, що сталося з нею.

У кружечку ілюмінатора скипали піняві хвилі і раз у раз відкривалася і злітала догори змилена горбкувата далечінь. Згодом вона потьмянішала, набула брудновато-зеленого тону пляшкового скла, небо швидко згасло, а на заході залягла хмара, наче скелястий гірський кряж.

Коли згусли сутінки, замовкла й метушня. Розчинилися двері каюти, і з хвилею нічного вітру ввійшов євнух. Він запалив олійну лампочку, приладив її у кільце під стелею, потім приніс вечерю і розв'язав Настю. Настя хотіла спитати, куди її везуть, та роздумала — вирішила удати, ніби вона не розуміє татарської й турецької мови. Від їжі вона відмовилася, тільки взяла виноградне гроно і вийшла на палубу.

Стояла ніч. Уламком срібного аспра блищав на південному заході місяць. Зорі горіли буйними золотими краплинками — по-південному теплі і близькі.

Шхуна йшла без огнів,— чорна, як кажан, на срібному тлі неба. Настя прослизнула на корму, побачила кримський берег, що потопав на обрії, і замислилася.

Чи то примарився їй голос Карпа, чи хтось, глузуючи, удав старого кобзаря? Але ж татарки... Не могли вони кинути їй вигадану новину. Близько-близько ховається десь військо козацьке. Але ж тоді який жахливий жарт долі — опинитися на цій шхуні саме в той час, коли

вони біля Кафи і ось-ось пролунає там перший постріл. Після піднесення цілого дня безкрая втома охопила Настю. Ані прокльонів, ані сліз не могла вона видушити з міцно стулених вуст. Усе байдуже. Надія блимнула зрадливою блимавкою, щоб завести її у безодню.

Море було темне, і скільки сягало око — самі лише хвилі гойдалися навкруги, пустинні, холодні, ворожі.

Безмовна і пригноблена тугою, пройшла далі Настя. Біля стерна двоє арабів-матросів згортали просмолений канат, мугикаючи протяжної пісеньки, жагучої і одноманітної, як пустиня їх сонячної країни, потім присіли карачки, закурили, і один з них зауважив, вминаючи розжеврілий попіл у люльці:

— Тепер не доженуть.

Другий зиркнув за корму, де кучерявився слід від шхуни, і хитнув головою.

— Йок [225], не доженуть. Ані сеймени [226], ані козаки. Присягаюся бородою пророка, позавтра кинемо якір у Стамбулі. Добре заробить Гасан, а ми знов залишились в дурнях.

Араби замовкли, затягуючись густим димом, і не бачили, як Настя до крові закусила губи і схопилася за борт, тому що ноги не тримали її.

Стамбул!

Так ось куди везуть її негідники! Хто ж вони? Селімові вороги або берберійські пірати [227], жах і розпач Середземного моря? Говорили вони турецькою мовою, і Насті важко було їх зрозуміти. Вона озирнулася. Євнух у білій чалмі десь зник. Настя швидко намацала на безрукавці золотий дукат, відірвала його і дала арабам:

— Візьміть! Скажіть, що це за шхуна і навіщо мене викрадено.

Араби, певно, знали, що жінка — невірна, тому не обурилися порушенням адату [228]. Перший узяв дукат і вишкірив зуби.

— Єдиний є на світі сераль, де скупчує Гасан красунь всього світу. Щаслива, сита будеш, в шовках ходитимеш. Рабинь тобі дадуть, золота. Вилежуйся по диванах та пий солодкі шербети. А от нашому братові!..

Це пролунало гострим і злим глузуванням. Він, певно, ще б додав щось, та біла чалма султанського євнуха виринула вдалині, і араб відвернувся і з удаваною байдужістю почав кресати вогонь.

А євнух накинув Насті на плечі теплу шаль і обережно, але твердо повів до каюти.

Три дні мчала шхуна на південний захід. Опівдні вітер спадав, і у заштиленому саєтовому морі відбивалися перлові хмаринки, а чорні вітрила обвисали вздовж щогл крилами мертвого баклана. Настя годинами сиділа на палубі і, тільки євнух зникав, з жадібною, розпачливою надією шукала в хвилях козаків. Та коли надвечір третього дня на півдні імлисто окреслилися кам'яні хвилі турецького берега — розпач і туга пригнітили Настю.

Якийсь бриг ішов назустріч під барвистим невідомим прапором і окурився пороховим димом салюту. На шхуні заметушилися, і вздовж просмоленого каната поплив угору роздмуханий вітром червоний прапор з білою зіркою і півмісяцем — стародавній прапор Артеміди [229] Ефеської — прапор Стамбула і Візантії, а передня гармата бризнула вогняною цівкою, з гуркотом розпускаючи у повітрі білу кучеряву хмаринку.

Кораблі розійшлися так близько, що можна було бачити обличчя команди на зустрічному кораблі. Настя кинулася до корми, майнула білим серпанком і стрибнула у море.

— Людина за бортом! — вигукнув з щогли сигнальний.

І, захлинаючись у хвилях, побачила Настя, що бриг спокійно посувається далі, хоча люди на палубі навели на неї зорові трубки, а шхуна поквапливо лягає у дрейф і спускає рятувального човна.

Це була остання спроба, остання надія визволення.

Непритомну витягли її з моря, довго відкачували, довго розтирали шорсткими щітками, напували гарячим шербетом і міцним франкським вином, потім переодягли у все сухе і віднесли до каюти. Більш на палубу її не випускали.

Крізь вузьке кільце ілюмінатора бачила Настя, як насуваються на шхуну важкі генуезькі вежі Анатолі і Румелі-Гісара [230]. Бачила зубчасті громадища мурів і батарей, що замикають гирло Босфору, і руки її стискалися від безсилого розпачу, від свідомості своєї безпорадності. Кінець! Кінець! Недурно говорив їй Петро, що з моря не промкнутися у Босфор, хіба що висісти

десь осторонь та обійти його форти. Але це означало б рискувати своїми човнами...

А береги все насувалися, ближчали — плавно, рівно, наче летіли назустріч шхуні, яка не згортала вітрил. Промайнули вежі генуезької фортеці, розкрився Босфор; схили гір зазеленіли темними миртами і плоскими китайськими парасольками піній на узгір'ях двох суходолів, скам'янілих над хвилями. В густих садах та букових гаях майоріли руді черепичні покрівлі, злітали у блакить гостроверхі мінарети та кипариси, і пряний аромат південної землі линув у відкритий ілюмінатор разом з горловими голосами людей у червоних хустках, просяклих потом на скронях. Вони веслували, стоячи у гостроносих каїках, де лежали сповиті барвистими бруськими газами чорноокі туркені, довгобороді вірмени і греки-крамарі або мовчазні і гордовиті османи у неосяжних гарбузах чалм.

Шхуна пройшла трохи далі, двічі чи тричі повернулася і кинула якір. Загупали важкі кроки на палубі. Настя не рухалася. З байдужістю вівці, відгодованої до Байрама [231], дозволила вона загорнути себе в феред же і покласти в каїк, оздоблений строкатими килимами.

Та не до похмурих присадкуватих веж сералю помчав її гостроносий каїк: гнали його до протилежного малоазійського берега, де купалися у рідких смарагдах Босфору біло-мармурові сходи заміських палаців.

— Назлі-ханум, Назлі-ханум,— повторював євнух Гасан, стиха перемовляючись із каїджі [232].

Про що вони говорили, Настя не зрозуміла. Запам'ятала тільки це ім'я — певно, якоїсь впливової жінки. Як ось спинився каїк, і на мармурові сходи пристані вибігли негри в червоно-білих смугастих тюрбанах.

Вилискуючи на сонці чорним лакованим деревом рук, підхопили вони Настю і понесли на ношах широкими положистими сходами, наче була вона не жива людина, а крихка ваза з білого алебастру. Настя мовчала: не було в неї ані слів, ані сліз, наче вмерла вона від розпачу і дивилася на свій похорон.

Негри внесли Настю до пишно оздобленої зали, опустили ноші на землю, і Настя побачила стару поважну туркеню, обвішану перлами і самоцвітами. Гасан упав їй до ніг і, торкнувшись рукою грудей і чола, схрестив на грудях руки.

Туркеня випустила з ніздрів дві цівки запашного диму і зиркнула на бранку чорними й блискучими, як маслини, очима.

— Та сама? — спитала вона уривчасто.

Ніс у неї вигнутий, як дзьоб папуги, брови високі, густі, з'єднані на переніссі тонкою рисочкою — за стамбульською модою, а пучки і нігті пофарбовані хною.

— Та сама, господине,— тонким жіночим голосом відповідає Гасан, і його жовте підборіддя самовпевнено здригнулося, наче пухир топленого гусячого жиру.— Селім пішов на перську війну і не встиг одружитися з нею.

— А чи потрапить вона до сералю? — уриває стара туркеня.— Пам'ятай, Гасане: я поклалася на твій смак не для того, щоб ти мене обдурив.

Гасан вклоняється до землі. В цьому не може бути ніякого сумніву, але самовпевненість євнуха дратує Назлі-ханум.

— Покажи! — уривчасто кидає вона.

І Гасан, наче купець, що пропонує дорогоцінну амфору [233] часів Перікла і Фідія [234], відкидає Настин серпанок.

Стара напівпідводиться на дивані, але так само схрещені її ноги в гостроносих зелених папучах, оздоблених перлами. Очі запитливо мацають Настине обличчя, шию, руки і ноги. Вони колють її, як москіти, лоскочуть, образливі й одверті. І Настя мимоволі мружиться і кліпає очима.

— Устань! — владно ляскає її стара словом, як батогом.

Настя здригається. «Як коняці». Це перша образа з дня нападу людоловів. Як вона сміє!.. І кому — нареченій славетного гетьмана, що лякає своїм ім'ям усе узбережжя Чорного моря!.. Гострі слова готові вилетіти з її зціплених вуст, та вчасно пригадує Настя Коржеві слова: «Тільки нікому не кажіть, що Настя — наречена Сагайдачного; вони вимагатимуть такий викуп, що військової скарбниці не вистачить на нього, або закатують її жахливими муками з помсти за наші походи». І, клекочучи від обурення, мовчить бранка і дивиться на стару туркеню з байдужістю чужинки, яка не розуміє наказу. А рабині метушливо і злякано ловлять рух господині і підхоплюють Настю під руки.

— Роздягніть! Я хочу її бачити! — наказує Назлі-ханум і підповзає ближче велетенською жабою.

Жінки знов кидаються до Насті, але Настя так гордо випростовується і так обурено зиркає на них, що вони розлітаються зграєю наляканих горобців.

— Двічі повторювати вам, чи що?— обертається до них Назлі-ханум.— Або хай роздягається сама ця дика кицька.

Дівчата розгублено і боязко підступають до Насті, а один з негрів ламаною польською мовою пояснює Насті, чого вимагає його господиня.

І гостро, як сама Назлі-ханум, питає Настя, дивлячись просто в вічі туркені:

— Лазня тут у тебе, чи що?

Негр розгублено мовчить, потім перекладає туркені Настину відповідь. Жінки здригаються і примружуються, наче над їх головою вдарив грім. Але Назлі-ханум починає голосно реготати. Її регіт дивовижно нагадує куряче квоктання, і від нього спину обсипає морозом. Та хіба ж можуть мовчати рабині, коли господині смішно!.. А очі їх дивляться все також сумно і злякано. Тільки дві старих сивих негритянки щиро вишкірили коралові щелепи з щербатими жовтими іклами, і дзеленчать монети на їх червоних оксамитових безрукавках і на чорних зморщених шиях.

— Виведіть її. Завтра огляну її у справжній лазні! — раптом наказує Назлі-ханум і кличе своїх танцюристок.

Сутеніє. Служниці запалюють олійні лампи. Лампи гойдаються під стелею на візерунчастих ланцюжках. На столах квітнуть вогненними жмутами канделябри з високими свічками різного кольору, і тонкий пряний запах амбри, домішаної до воску, лине від них. Легкий бриз віє крізь гратчасті мушарабії [235] і разом з прохолодою моря доносить аромат датур, лаврів, кипарисів і туй.

Рабині ставлять навпроти Назлі-ханум низенький круглий стіл, на стіл — келехи шербету з кращих конійських лимонів і кандійського тростяного цукру. Покришки на келехах з різьбленого коралу і бурштину або срібні з самоцвітами, але в багатьох, замість шербету, міцна ракі [236] або густе санторінське вино, до якого Назлі-ханум дуже прихильна. Біля ніг старої туркені сідає негритянка-казкарка, дві інших— персіянка та арабка — туляться біля порога і дивляться у рот госпо-

дині, готові по першому знаку сісти біля неї і розпочати, ритмічно гойдаючись, свої фантастичні оповідання, барвисті й вибагливі, як арабески хорасанських килимів.

Після казок рабині довго звиваються у млосному танці, повному знемоги і грації. Персіянки змінюють черкешенок, грекині — арабок. Тріщать у них на пальцях заганет — мідні кастаньєти; дзвенять бубни, сповиті стрічками, лунко б'ють палички по арабських кудумах [237], і ніжно тремтять і співають турецькі мандоліни-дербуки. А коли танцюристки знесилено падають на килими, починаються співи.

Назлі-ханум хворіє на безсоння. Щоночі розважають її рабині. Але горе тій, що не витримає цього одвічного бенкету і засне або закуняє. Батоги з волячих жил чекають на знесилену, і не одна кінчає свій вік в руках негрів-катів. Очі злипаються, вогні здаються пухнатими, як у тумані, але не можна ані на мить відлучитися, ані прилягти на м'яких килимах серед подушок з перловими китицями по куточках.

Пізні зимові сузір'я здіймаються над скутарійським лісом і кладовищами і, ставши високо над Босфором, дивляться в його глибину, а вікна палацу Назлі-ханум все сяють і міняться барвистими вогниками, наче химерний китайський ліхтарик.

Не спить і Настя. Їй дали кімнату з вікнами на Босфор, та сон далеко від її втомлених заплаканих очей. Розвіялася мрія про втечу, про повернення на батьківщину. Вона під владою жахливої жінки з обличчям білим, як пшеничний книш, і чорними блискучими очима.

За рік у беглер-бейовому палаці вивчила Настя мусульманський звичай. Знає вона, що господар сералю приходить до нього надвечір і ніякі двері не можна замкнути перед ним. Та ніч минає спокійно, і ані вранці, ані вдень, після служби в султанському палаці, ані другого вечора не чути за нього. Де ж він? Помер чи теж у поході? Але тоді навіщо викрали її з Кафи і привезли аж до Стамбула? І чому тоді араби-матроси казали їй про султанський сераль?

Нема відповіді. Змучена марними думками і марним очікуванням, не спить Настя і дивиться у темряву заплаканими очима.

Назлі-ханум — султанова бабка — в неласці. Чотирнадцять років тому, коли небіж її, султан Ахмет, оперезався мечем предків у мечеті Еюба [238], вислав він до старого сералю всіх одалик [239] та султанш [240] свого батька, разом з їх рабинями, євнухами, гільсизами [241], астрологами, карликами і ворожбитами, а Назлі-ханум заборонив переступати поріг свого палацу.

Лютувала Назлі, та довелося скоритися. Кілька років не бачила вона очей падишахових, кленучи долю і султана Ахмета разом із нею.

І ось помер султан Ахмет.

Вже півроку панує в Стамбулі юнак Осман, але ніякі нагадування і хитрощі, ніякі подарунки не допомагають старій Назлі. Ще й досі молодий султан не одвідав старої бабки, не зняв з неї неласки. І вирішила Назлі-ханум відшукати йому таку красуню, щоб закохався в неї молодий падишах і, вдячний старій бабусі, дозволив їй одвідувати свій палац і брати участь у державних справах. І наказала вона Гасанові за всяку ціну здобути бранку Селімову, куплену торік восени на вагу золота.

Але Гасан сховав золото старої султанші і просто викрав Настю з допомогою алжірських піратів.

Назлі-ханум була в захопленні від прекрасної бранки. Вона вже уявляла собі, як з'явиться з нею до свого онука.

— Навчи її, Гасане, нашої мови і звичаю,— говорила вона.— А головне, втлумач їй, що я її благодійниця, що без мене животіла б вона десь у злиднях і що повинна вона любити мене над усе і слухати кожне слово моє і виконувати кожне моє побажаня. Ось коли я нарешті надолужу своє! Бо її руками і вустами керуватиму державою, як візничий — кіньми або спритний штукар — ляльками карагьоза [242].

Минають дні. Вже третій тиждень Настя під дахом Назлі-ханум, і потроху захоплення старої султанші перетворюється на тривогу і розчарування. Вона уважно придивляється до полонянки-козачки і відчуває, що ніколи не стане вона покірливою ляльку в її руках. Настя стримана й чемна, але ніздрі її здригаються від ненависті й огиди, коли стара султанша пригортає або цілує її.

— Гадина! Отрутна гадина, а не рабиня і донька! — сичить обурена султанша.— Де були твої очі, старий йолопе, коли ти віз її сюди?

Гасан шанобливо мовчить, але іноді і його очі спалахують ненавистю до старої султанші.

Насті призначили служницю-гуцулку. Це була покірлива і залякана жінка, заморена довгою надмірною працею. Вже кілька років топила вона лазню і з ранку до ночі, надсаджуючись, тягала важкі оберемки букових дров. Бліда, безбарвна, всипана рудим ластовинням, наче поцяткована мухами, вона намагалася не потрапляти на очі ані самій Назлі, ані її доморядниці Фатьмі. Любка повільно танула від сухот і тільки ввечері трохи оживала, і тоді спалахували на її вилицях червоні плями, від яких вона дивовижно нагадувала червонобокі яблука-кандини з султанських садів. Служба у Насті була для неї відпочинком, та й приємно було хоч іноді поговорити з землячкою. І, запнувши важкі багдадські килими на дверях, розповідала Любка гарячковим шепотом:

— За померлого падишаха жили ми у новому сералі — он там, за високими мурами Стамбульського мису,— вказувала вона на європейський берег Босфору, засипаний незчисленними вогниками.— Жінок там було як каміння у морі: султанші, одалики, служниці... Я там, власне кажучи, виросла, бо забрали мене людолови підлітком. Наслухалася такого, що й подумати боязко, не те що розповісти уголос.

— Ну, а Назлі? — уриває Настя.— Що вона за людина?

Рабиня мовчить і пересмикує плечима, наче їй холодно.

— Таких, як Назлі, нічим не налякаєш,— вириваєть-ся раптом у Любки.— Робила вона, що хотіла. Зазивала до себе молодих яничарів, ночувала з ними. Якось поїхала за скутарійські ліси, побачила у полі молодого райю [243]. Впав він їй в око. Чорноокий такий, стрункий, як очеретинка, і все червоніє. Наказала йому Назлі принести до палацу квітів. Більше його не бачили: три ночі не відпускала його Назлі, а потім втопила в Босфорі. Нарешті урвався султанові терпець: заборонив він їй з'являтися до Біюк-сарая [244], бо ж по всіх площах плескали язиками про нашу Назлі,— і посватав Назлі-ханум з Ісмет-башею і призначив Ісмета до Белграда беглер-

беєм, подалі від сералю і від Стамбула... Але Ісметбаша був у Назлі-ханум справжнім невільником. Раз на місяць пускала вона його до гарему і весь час пиячила з сербськими юнаками. Ісмет мовчав. Не міг він слова вимовити проти дружини, бо ж він — порох від її ніг, сестри падишахової, навіть не смів переступити порога свого гарему без запрошення. Добрий він був, жалісливий. Шкода йому було всіх, кого катувала Назлі. А Назлі ревнива була, як тигриця. Якось побачив Ісмет рабиню-черкешенку, поколоту до крові булавками. Зітхнув він, попестив її по щоці і сказав: «Не плач, ягнятко, не ти сама тут страждаєш». Переказали це жінки Назлі. А вона покликала головного євнуха і наказала відтяти черкешенці голову, начинити її рижем з родзинками, підсмажити та й запросила башу обідати. Подають йому блюдо, а вона отак ласкаво: «Покуштуй свого ягнятка, любенький». Баша зняв покришку, зиркнув. Як схопиться, начебто сів на шпички держи-дерева, як кине їй в обличчя слова розлуки! Повернув він Назліханум нафак [245] і випросився в султана беглер-беєм до Смірни. Тільки не довго прожив Ісмет після розлуки,— доказала Любка впівголоса, начебто боячись, що підслухають і зрозуміють її слова.

— А що? — також тихо спитала Настя.

— Та... знайшли його в ліжку мертвим, а під ковдрою змія-гаспида, он такого, як показують на базарах єгипетські штукарі,— відповіла жінка і замовкла...

І мовчанка її сказала Насті, що не без участі Назліханум заповз смертельний гаспид у ліжко Ісметове.

— Ну, а якщо я не потраплю до сералю,— що вона вдіє зі мною? — спитала Настя згодом.

Любка знизала плечима, зніяковіла, промимрила щось невиразне і вислизнула з кімнати.

Настя довго лежала не ворухнувшись. Тепер вона з сумом пригадувала Кафу. Що чекає її у майбутньому? В душі було спопеління і порожнеча. Всією істотою відчувала вона, що на батьківщину їй заказано шляхи, отже, треба або вмерти, або якось видертися з цієї огидної ковбані, де нема і не буває волі жінкам. Настя була молода, здорова тілом і душею, і думка про смерть не вабила її. Бажалося боротьби, перемоги, і безнадійне, бездіяльне животіння гаремних жінок висмоктувало з неї сили і віру в себе.

Опівдні з'їжджаються гості — жінки і дочки башів, вельмож та імамів [246].

За звичаєм, кожна гостя вихваляється кіньми та рабами, євнухами і оздобами. Вихваляється і Назлі-ханум і кличе Настю, пишаючись красунею-рабинею. Подають різні ласощі. Гості п'ють смачні шербети, гризуть фісташки та печиво і розповідають про пожежу Кафи, про жахливі грабунки дніпрових піратів, про те, що проти них надіслано двісті найкращих галер, озброєних важкими гарматами, і незабаром розтрощать вони козаків, як хробаків... Настя полотніє і мало не зраджує себе, але ховає очі під повіками і сидить нерухомо, як статуя.

За тиждень погіршали новини. Гості вихвалялися блискучою перемогою над козаками. Розповідали, ніби всі чайки потоплено десь в Азовському морі, ніби Іскандер-баша сплюндрував Базавлук.

Настя не витримала, закусила кінець серпанку і вибігла з зали. Вона замкнулася у себе і довго ридала, впавши у подушки обличчям.

Був вечір. Сонце провалювалося за кам'яні брили споруд, нагромаджених по той бік Босфору. Струнке мінарети Сулеймаиіє та мечеті султана Баязіда здавалися вирізьбленими з чорного оксамиту на мосянжовому небі.

Почувши ридання, Любка тихо прослизнула до Насті, сіла біля її ніг і мовчки позирала на неї. Настя рвучко підвелася.

— Слухай, Любко. Тільки скажи саму правду. Що чути в місті за козаків? Невже вони нас не визволять?

Гуцулка всміхнулася.

— Де ж там, панночко! Ще місяць тому чула я, ніби спалили Кафу, а потім ще кудись попливли... Тільки не сунуться вони до Стамбула на вірну загибель. Хіба можна подолати Туреччину?!

— Ну, а все ж таки... Невже тобі не хочеться додому? — допитувалася вона, ніби від Любчиного бажання залежала її доля.

— Кожному краще на волі — і пташці, і людині,— з стриманою суворістю відповіла гуцулка.— Тільки бідній людині і на волі — неволя, бо нема де голову схилити, та й їсти-пити теж треба.

І з її тону Настя відчула невидиму та неперехідну межу між собою і нею. І тому стало їй ще холодніше й самотніше.

Назлі-ханум зненавиділа Настю. Тепер вона не помічала нещодавню улюбленку, не надсилала їй ані розкішних вбрань, ані запашних солодких шербетів, ані рахат-лукуму, ані хіоського вина і алепських фісташок і якось привела огрядного смуглявого грека. Він довго дивився на Настю і, виходячи разом з Назлі, кинув загадкові слова:

— Добре! Отже, у п'ятницю опівдні, а зараз — двісті флоринів.

В гаремі начебто забули за Настю. Зранку всі говорили про те, що кизляр-ага [247] вигнав Гасана з посади і що Гасан не знає, де зараз подітися. Настя слухала жіночі розмови з удаваною байдужістю. Вона ненавиділа Гасана, бо він позбавив її єдиної змоги вирватись з неволі, і навіть зраділа його лихові.

Надвечір прийшов Гасан. Його поява примусила жінок замовкнути. Гасан якось потемнів і зблід, але тримався гідно і невимушено. Довго пив він шербети у мармуровому кіоску, потім грав у трик-трак з перськими танцюристками, програв їм жменю дрібного срібла і запалив наргіле. А коли Назлі-ханум, випивши вина, раптом закуняла, непомітно пробрався до Насті.

Настя звела на нього запитливо-ворожі очі. Гасан сів проти неї, довго мовчав, тер лимонно-жовте підборіддя, потім стукнув кулаком по дивану.

— Шайтан мене роздери, якщо я знаю, як зговоритися з тобою! — вигукнув він.— Адже ж могла б вийти чудова справа, присягаюся бородою пророка!.. Визволилася б ти від старої карги, а я мав би знов свою посаду і, мабуть, став би заступником кизляр-аги.

Настя мовчки дивилася на нього і не розуміла, в чому річ. Голос Гасана бринів нібито щиро і нібито доброзичливо, але Настя не хотіла зрадити себе і з удаваною напругою зсунула брови і спитала, запинаючись і навмисно перекручуючи слова:

— Гасан з сералю — геть?

І підкинула ногою, ніби виштовхнула когось за двері.

— Ото ж воно й є, що вигнали мене, наче гяура-собаку,— скрипнув зубами Гасан.— І все через цю кляту Назлі: поїхав я до Кафи, а кизляр-азі переказав, ніби захворів. Думаю: привезу тебе, зароблю, вислужуся через твою красу, бо я ж відшукав тебе у Сафара, а Назлі подарувала б тебе падишахові. Рука руку миє,

як кажуть... А вона, проклятуща, уперлася, як ослиця. Подавай їй драглого слимака, ягнятко, а не справжню жінку. Та хіба така підкорить собі нашого падишаха?! Його, як коня, загнуздати ще треба.

Настя почала розуміти, куди веде хитрий Гасан. Він щось вигадав і потребує її підтримки. Добре граючи свою роль, Настя задумливо закусила губу і водила очима по стелі, ніби пригадувала уривки слів, потім перепитала:

— Кизляр-ага Гасана з сералю — геть?

Потім з прихованою огидою попестила євнуха по гладкому плечу і зітхнула співчутливо.

— Гасан — якші [248]. Назлі-ханум не якші.

— Зовсім стерво. Голову собі заливає вином і нічого не тямить. От коли б ти, джаним, зрозуміла!.. Ох, що я вигадав! Таке... Ось сідай, послухай. Може, й зрозумієш,— з рішучістю людини, яка кидає в грі останню карту, заговорив Гасан і вказав Насті на подушку навпроти себе.— Хочеш стати зіркою сералю? Дружиною самого падишаха? Сісти високо-високо на престолі султанському? Щоб я, Гасан, падав тобі до ніг, як перед самим падишахом? І щоб Назлі луснула від люті, як жаба під слоновою ногою? Хочеш, ханум? Хочеш врятуватися від великого лиха? Адже ж тебе продано. Бачила ти товстого грека? Це відомий маклер. Він купив тебе для адріанопольського санджака [249], безносого діда, що гниє від франкської хвороби. Він тебе заразить, і за два роки в тебе теж провалиться ніс. У п'ятницю прийдуть по тебе негри-носії. Спитай Фатьму, жінок. Стара вже взяла завдаток. Отже, рятуйся, ханум, і врятуй мене разом з собою.

Настя затремтіла всім тілом. Від Назлі кращого не дочекаєшся, а тон в Гасана щирий, як у людини, доведеної до розпачу.

І раптом, забувши хитрощі, Настя схопила Гасана за руки і відповіла чистою татарською мовою:

— Іди, Гасане, до падишаха! Дій! Я зроблю все, що треба.

Південь жаркий, імлистий. Зелені хвилі Босфору. До біломармурової пристані Назлі-ханум мчить розкішний каїк з лакованого білого ясеня, вкритий пурпуровим килимом, на якому лежить огрядний і літній кизляр-ага. Негри-євнухи здалека помітили несподіваного

гостя і вибігли назустріч, перш ніж каїджі причалив до сходів. Вийшла і сама Назлі-ханум, спираючись на двох красунь-черкешенок, і зупинилася під портиком вілли.

Не відповідаючи на земні поклони євнухів, кизляр-ага вистрибнув з каїка і несподівано легким кроком рушив до господині з скринькою в руках, загорнутою в зелений шовк.

— Тінь Аллаха на землі, непереможний наш падишах,— заговорив він вивченим барвистим стилем двірського вельможі,— послав мене привітати сестру свого діда,— хай буде солодким відпочинок його в садах райських,— і спитати, чи здорова мудра султанша — хай спасе її всемогутній Аллах від недуги і зла, як зберігає пальмова тінь в пустині свіже джерело серед своїх плодючих коренів.

— Хай буде благословення Аллахове з джерелом одвічної правди, нашим непереможним падишахом,— низько схилила голову Назлі-ханум, ховаючи радісний блиск в зіницях.— Хай ллє він кров прахоподібних гяурів, як ллються у моря річки трьох суходолів його держави, і хай злітає слава його вище від хмар, подібна до орла, що дивиться просто на сонце. Я здорова і щаслива увагою падишаха.

— Хай буде мир і радість в прекрасній оселі твоїй,— вів далі кизляр-ага,— і хай прикрасять оці самоцвіти мудрий сніг твоєї старості,— подав він Назліханум розкриту скриньку, де мінилася морозним розсипом діамантова діадема.— А ще наказав переказати тобі володар сходу і заходу, півдня і півночі, що завтра, за годину перед третім азаном, одвідає він тебе в твоїй віллі.

Назлі сяяла. Вона запросила кизляр-агу до вітальні, наказала подати найкращих шербетів і ласощів і частувала його, наче рідного сина.

Закінчивши з офіціальним дорученням, кизляр-ага почав весело і невимушено розповідати палацові новини і міські події, та незабаром попрощався з гостинною господинею і чемно запропонував Назліханум залишити їй одного з євнухів приготувати падишахові його улюблені квіти і ласощі. Назлі радісно подякувала, і тільки-но відчалив каїк з кизляр-агою, звела на ноги свій палац. Почалося гарячкове прибирання і готування до зустрічі.

Ранок був ясний, прозорий і ніжний. Уквітчаний, напахчений, чисто вимитий палац Назлі-ханум з моря здавався фарфоровою мережаною іграшкою. На плоскій покрівлі його чатували негри-раби, щоб своєчасно сповістити про появу «Буцентавруса», султанської галери.

І ось з-за похмурого серальського мису виринули чотири чайки, наказуючи зустрічним кораблям і каїкам звертати з дороги. За ними, розпустивши пурпурні вітрила, гордовитим казковим птахом виплив «Буцентаврус» з цілою зграєю важких присадкуватих галер, стрункіх легкохідних сандалів і каїків з вибагливо різьбленими дзьобами носів. Ціла юрба яничарів та різної двірської челяді виповнювала їх строкатими халатами і чалмами. Соковитими яскравими фарбами вирізьблювалися вони на тлі імлисто-блакитного моря і стамбульського узгір'я під легким серпанком туману. А порошинки іскор спалахували у ласкавих аквамаринових хвильках, блискучо мінливих, як шовк.

Веселий і бадьорий сидів султан на кормі, покручував чорний вус і неголосно розмовляв з бустангі-башею [250]. Він милувався Босфором, барвистими вітрилами човнів, жадібно дихав морським повітрям, і було помітно, що якась жартівлива думка крутиться в голові молодого султана, і тому мружиться він і мугикає веселу модну пісеньку фрігійських матросів.

Назлі-ханум вже чекала високого гостя. Рабині-черкешенки підтримували її, бо вона ледве стояла під тягарем самоцвітів на грудях і плечах. Розкішна діамантова діадема з прозорим серпанком уквітчувала її колись гарну голову. Танцюристки з бубнами і китицями квітів, євнухи-музики і красуні-рабині з кошиками троянд мальовничо розсипалися за нею, ладні роздатися на два боки і пропустити почесного гостя. І наче рама з блискучого чорного дерева, облямовували всю групу нерухомі негри-євнухи, вишикувані вздовж колонад.

Коли передні чайки розійшлися в боки і «Буцентаврус» причалив до мармурової пристані, танцюристки змахнули прозорими шарфами і закружляли у вибагливому танці роєм барвистих метеликів. «Буцентаврус» кинув якір. З борту спустили на пристань східці, і скотився ними м'який, важкий вал килима, а назустріч султанові рушила Назлі-ханум, молитовно схрестивши руки на грудях перед «тінню Аллаха». Вона

зупинилася за три кроки від падишаха і впала перед ним ниць, а за нею попадали музики, рабині, євнухи і черкешенки з кошиками троянд.

— Вітаю того, чиї очі повертають світло сліпим, а видючих засліплюють своєю славою,— вимовила Назлі-ханум хрипким від хвилювання голосом.

Сурми і барабани вкрили її привітання.

Султан підняв стару бабку, поцілував її в чоло, але ті, що близько знали Османа, помітили, як гидливо стиснув він губи, щоб не відчути дотику до її драглої, густо напудреної шкіри, потім рушив до палацу.

Назлі-ханум перевершила саму себе. Розкішний бенкет чекав юнака-падишаха. На низьких круглих столах з бронзи і кутого срібла стояли десятки холодних і гарячих страв, фрукти і ласощі.

Падишах весело жартував зі старою Назлі, пригадував дитинство і свої колишні пустощі та каверзи, ніби між ним і Назлі-ханум ніколи не пробігало жодної тіні. Він запрошував її знов до сералю, пообіцяв вигідний башмаклик [251], навіть запропонував призначити на румелійського каді сина її приятельки, удови Рустема-баші.

І весь час навколо стола плавко кружляли сірійські танцюристки, млосно вигиналися єгиптянки з облудно-лінивими усмішками на товстих губах, і мчали вихором в бурхливому танці тонкі і стрункі, як гірські сарни, абхазки і кабардинки, захоплюючи султана пругкою грацією своїх гнучких фігур.

— А тобі не боязко, що я заберу до сералю твоїх красунь? — жартівливо питав султан, ковтаючи соковиті імлисто-сині грона винограду.— Мабуть, проклинатимеш мої відвідини, втративши кращі троянди свого саду?

— Квіти квітнуть для сонця, а хіба падишах не сонце правовірних,— відповідає Назлі, і одяг її міниться при кожному русі строкатим розсипом самоцвітів, а в думках підраховує вона користь від примирення з молодим падишахом.

— Ого! Бабуся Назлі навчилася відповідати не гірше від наших поетів,—всміхається падишах, підставляючи келех під носик кунгана з ручкою у вигляді нільського ібіса [252].— Як ти гадаєш, поете? — звернувся він до євнуха, що залишився напередодні у старої султанші.

— Гадаю, що вищий від поетів є той, хто надихає їх творчість і відкриває їм своєю мудрістю браму безсмертя, бо найяскравіші образи наших віршів є лише блідий відбиток слави нашого падишаха,— не розгубився молодий євнух-поет.— Але треба визнати, що не всі вірші придатні для невитончених ушей. Є співи таємні, що бринять казковою музикою тільки почуттю безмертного,— загадково додав він і сів за спиною султана.

Падишах посміхнувся і нахилився до поета:

— Ну, так скажи мені їх потай, Сулеймане, а ви, красуні, танцюйте і танком своїм уквітчуйте мелодію його вірша.

Повільно і урочисто рушила зграя рабинь і поплила в старовинному танку, загортаючись у прозорі серпанки, бринячи золотими намистами і обручками на руках і ногах. І поки пливли вони м'якими хорасанськими килимами, Сулейман прошепотів на вухо султанові кілька слів, від яких воложно і радісно блиснули у вусах білі зуби Османові, а очі примружилися насмішкувато і весело.

— А тепер покажи мені свій палац, бабусю Назлі. Давненько я тут не був,— звівся він на ноги.— Проведи мене, Сулеймане, кращий у світі граняр самоцвітів майстерного слова.

І, спираючись на хитке плече поета, рушив він до виходу.

Він обійшов сади з мармуровими кіосками, тераси, сповиті гліциніями і виткими трояндами, покої танцюристок і зали з водограями посередині, потім з виглядом пустотливого софти [253], що замислив підстроїти найспритнішу каверзу старому імамові, раптом звернув під колонаду внутрішнього садка. Легкі арки на різьблених колонках утворювали під нею приємну прохолоду. Падишах зупинився, зиркнув уздовж галереї і раптом засміявся, докірливо хитаючи головою:

— Ой бабусю Назлі! Де твій колишній смак і почуття прекрасного? Хіба можна псувати такі галереї, завішуючи килимами і засуваючи скринями найкращі двері твого палацу! Адже ж їх різьблення потьмарює грати мечеті Сулеймаиіє! Накажи їх відчинити,— вказав він на Настині двері, заставлені важкою скринею.

— Тут завжди протяги. Я глухну від них. У мене така застуда,— спробувала виправдатися Назлі.

Але султан з упертістю розпещеного хлопчика тупнув ногою.

— Помиляєшся! Теплий морський вітер вилікує твої хворі уші краще, ніж масті арабських лікарів. Відсуньте скриню! Зірвіть килим! — наказав він служницям.

З гарячковою поквапливістю кинулися вони виконувати наказ, і, наче під подихом сироко, розкрилися двері з різьбленим підковоподібним склепінням, і на тлі грезетового під сонцем Босфору з'явилась перед падишахом беглер-бейова рабиня.

Настя наче очікувала султана. Побачивши його, вона не кинулась в куток, не впала ниць на килими, обличчям у пухнасту тканину, як зробила б туркеня, але ступнула вперед, піднесла пишний сніп троянд і стала кидати їх до ніг падишахових, всміхаючись щасливим, променястим поглядом.

Це було зовсім не так, як вчив її минулої ночі поет Сулейман. Він замахав на зухвалу руками, злякано визирнувши з-за султанового плеча, але Настя тільки напіввідкрила вуста і сором'язливо блиснула вологими мигдалинами зубів.

Султан прикипів на місці, милуючись красунею, і раптом розреготався.

— Ну й штукарка ти, бабусю Назлі! Ти казала, що я — сонце квітам, а кращу квітку свого саду заховала від мене мало не в льох, щоб я не зміг її відшукати. Ану, скажи, що воно означає?

— Я... я...— забелькотіла Назлі, полотніючи під пудрою та рум'янами.

— Не пояснюй! — гостро урвав падишах.— І так ясно! Так ось вона — бранка, яку ти наказала викрасти з беглер-бейового палацу у Кафі,— сказав він, опускаючись на диван.

Тепер Настя дивилася на султана зверху, і вуста її знову напіврозкрила усмішка.

— Я,— хитнула вона головою і кинула до ніг падишахових останні квіти.— Тільки викрала мене не Назлі, а євнух Гасан, а Назлі замкнула, щоб ніхто не побачив мене і не врятував з неволі.

— Бреше вона! Бреше! — хрипко вискнула Назлі-ханум.— Я готувала цю кращу троянду в подарунок тобі.

— І тому замкнула зв'язану, з брудною ганчіркою в роті, щоб ніхто не почув моїх зойків? — гордо тріп-

нула Настя головою.— Он подивися, володарю всесвіту.

І швидким рухом зняла браслети і показала багрові синці від мотузків на руках.

— Так і лежала б я сповитим немовлятком, коли б не цей юнак,— вказала вона на Сулеймана.

— Годі! — спинив Настю Осман.— А ти, стара павучихо, відповіси мені за цю витівку.

Коліна Назлі-ханум підломилися, і вона впала до ніг падишахові, наче за плечима її вже стояли кати.

— Я хотіла її вдочерити! Привести до твого сералю не рабиню, а доньку! Я надто страждала від твоєї неласки,— забелькотіла вона, і драглі щоки її тремтіли, а губи ловили повітря, як риба на гарячій від сонця обмілині.

Султан гнівно насупив брови і звернувся до Насті:

— Чого ж ти хочеш, красуне? — спитав він і раптом змінив вираз обличчя.

Він гадав, що Настя попроситься до його сералю, як зробила б кожна туркеня.

Та інше мала вона у думках.

— Відпусти мене на батьківщину,— стиснула вона руки на грудях, з надією й благанням падаючи до його ніг.— Я знаю, що ти добрий і справедливий. Захисти! Врятуй мене з цієї клітки!

Падишах милувався Настею, та ледве помітна тінь промайнула його обличчям.

— А чи не буде це занадто, красуне? Хіба кидають у море виловлені перлини?

— Але ж пророк Мохаммед відпускав своїх бранців, а правовірні купують на базарі пташок і пускають на волю. Я — вільна! Я не можу бути рабинею! — з мукою скрикнула Настя, простягаючи до падишаха руки, і раптом висловила те, чого не говорила нікому: — Я скажу Сагайдак-бею. Він більше ніколи не піде у морські походи, якщо ти звільниш мене.

Султан здивовано підвів брови і перезирнувся з візирем.

— Он як! А хто він тобі? Родич? Чоловік?

Настя злякано схаменулась.

— Він був приятель померлих батьків. Він знає мене з дитинства. Хіба я не гідна того, щоб він удовольнив моє бажання? — відкинулася Настя назад так гордо і граціозно, що султан мимоволі всміхнувся.

— Дозволь, притулок щастя, сказати тобі своє слово,— шепеляво втрутився один з вельмож.— Так, такій жінці не важко навіть наказати цьому гяурові і піратові. Але ж влада твоя — непохитна, як скелі у морі, а його влада хитка, як поплавище у хвилях морських: де хвилі — туди і він. І підкорити собі усе козацтво, або принаймні старшину, неспроможна найпрекрасніша з жінок всесвіту, хай буде вона сама Балкіс, цариця Савська [254].

Осман задоволено хитнув головою.

— Ти маєш рацію, мій мудрий і вірний пораднику. Не послухає вовча зграя пісень ширазького солов'я. Отже, залишайся краще у нас. Підеш заміж, якщо впав тобі в око хтось з правовірних, і буде життя твоє прекрасне, як сон, і безхмарне, як оце небо. Даю тобі в тому своє падишахове слово.

Настя пополотніла, кутки її губ болісно опустилися. Кінець! Сталося те, чого вона так боялася. Ніколи не повернеться вона на батьківщину... Ну, що ж!.. Коли так, треба оздобити свою в'язницю, зробити непомітними свої ланцюги.

— Я — вільна жінка,— повторила вона тремтячим голосом, і очі її скорботно потьмарилися.— Воля для мене — над усе. Я нікого не кохаю серед правовірних. Я можу стати дружиною тільки того, хто поверне мені волю. А наложницею, рабинею — ні. Краще — смерть.

Шепіт пройшов по лавах султанського почту. Ніколи ще жінка не насмілювалася вимовити таке слово. Навіть Роксолана-Хуррем, дружина Сулеймана Пишного, коронована султанша Стамбула [255].

Осман мовчав, дивився на Настю і розгнівано і захоплено. Йому здавалося, що підвели йому дикого арабського коня, якого треба приборкати, підкорити.

— Привести Назлі, якщо її ще не скарано,— наказав він уривчасто.

І за мить тремтячу, напівмертву від жаху Назлі кинули негри до ніг падишахових.

— Я милую тебе з умовою, щоб ти дійсно вдочерила цю бранку,— відкарбував султан.— Але пам'ятай: коли хоч один волос впаде з її голови — мої кати вигадають для тебе таку страту, що зорі здригнуться у небі, дивлячись на твої муки,— додав він загрозливо.

ВИПИСЧИК

Глибокий рів і пліт на зріст людини з трьома рядами лип оточують пасіку старшого Чмеля. Від осінніх дощів листя взялося іржею, але ще густі й кучеряві старі дерева. Тихо-тихо на пасіці: не долине сюди ані вітер, просяклий вологим подихом Ворскли, ані гіркі пахощі степового полину.

Пасмами сивого волосся плаває у повітрі павутиння. Променисте жовтневе повітря віддає медом, мертвим листям і димом від гнилючків у руках старого Чмеля. Бурчить старий. І його низьке гудюче буркотіння дійсно нагадує джмеля і виправдує його прізвище.

— Померзнуть. Їй-бо померзнуть, якщо відкладати. Не докличешся на допомогу. На мед всі вони ласі, а що бджілки можуть загинути — так це байдуже.

Він відкриває вулик, довго дивиться на білий щільник, виповнений бурштиновим медом, щось підраховує в думках, потім замикає колоду і підіймає її на плечі.

Важко старому, але любов до бджіл сильніша від немочі. Надриваючись, несе він колоду моріжком, де аж до півдня блищать дрібними склянками рясні краплі роси. Тремтять старечі ноги, кров стукає в скронях, але він не кидає дорогоцінного тягаря і посувається далі, хитаючись та плутаючись ногами в траві.

Добрий стебник у старого Чмеля: рублений і глибокий, наче теплиця, зовні обкладений гноєм і соломою. Дах задерновано потрійним дерном, щоб бджоли не мерзли. І справді, пасіка старого Чмеля не гинула навіть у найлютіші морози.

Та не радів з своєї пасіки старий Чмель.

Після суду пан Бжеський почав натискати на сіверян. Нагоріло і старому Чмелеві. Надумав Бжеський заснувати свою пасіку і зажадав, щоб кожен сіверський пасічник дав йому, крім меду і грошей, десятий вулик.

Старий Чмель мало не плакав, коли навантажували віз найкращими колодками його пасіки.

— Хай тебе мої бджілки пожалять аж до смерті, плювався пограбований дід.— Адже ж на загибель їх забирають! Хіба є в нього, падлюки, хороші пасічники?! Бджілок треба любити, пильнувати їх. Чує моє серце: або залишать їм мало меду на зиму, або поморозять.

— А тобі клопіт? Віддав — і край,— дивувалися козаки.

— Так воно ж живе! Це тобі не сувій полотна і не торба пшениці.

Восени невідомо звідки пішла чутка про новий реєстр. Одні запевняли, що потраплять до нього тільки діти, народжені від козаків, другі — ніби всі учасники московських походів, а взагалі ніхто нічого не знав до пуття. Потім наїхали королівські комісари з старшиною, скликали всіх сіверян і довго розпитували кожного козака, де він народився, чи давно живе у Сівері, чи брав участь у походах і скільки часу перебував на Низу. Допитані не розходилися, бгали шапки, тихенько кахикали у долоні і нарешті питали:

— Як же воно, панове, буде?

— Згодом довідаєтесь. Дістанете реєстр з Канева з печаткою пана коронного гетьмана та Запорозького Війська,— неохоче відповідали вони.

І викликали інших.

І раптом, несподівано, як блискавка взимку, прийшла звістка, що до реєстру потрапило тільки десятеро сіверян,— найзаможніших, а всіх інших записано в хлопи.

Не повірили сіверяни такій новині, поїхали до Канева перевірити і, коли чутка підтвердилася, збентежено принишкли.

— Добре зробив Корж, що втік,— зітхали вони.— Бо ж тепер від пана тільки на Січі й заховаєшся. Та жінок і дітей нема де подіти.

Розперезався і пан Бжеський. Здобув десь копію реєстру і сповістив реєстрових, що вони можуть жити на його грунтах лише до Іллі, свята руського; а потім хай забираються на всі чотири вітри, або він запише їх до реманенту разом із хлопами. А нереєстровим подвоїв толоки та чинші, шарварки [256] та данини.

Сіверяни мовчали, затаївши глибоку ненависть.

— Перезимуємо, а там побачимо,— гомоніли вони на майдані.— Доведеться тікати.

Вільна парубоцька молодь бадьоро мацала шаблі на боці, ніби почуваючи в шаблі єдину заступницю від пана, а літні багатосімейні дядьки мовчки пленталися додому, до заплаканих і розгублених жінок. Їх лякало майбутнє: непевність Дикого Поля, життя просто

неба і напади татар. І тому кожен стовпчик рідної хати, кожен кілок з плоту навколо неї ставав миліший і дорожчий від думки про розлуку й прощання.

І сон тікав від чорних та рудих, сивих та білявих голів. І перевертались козаки до ранку з боку на бік і питали себе: де сховатися від людоловів?

Старому Чмелеві не було куди тікати: і кволий він, і немічний, і самотній. І пасіка зв'язує, бо кинути кілька сотень колод, що надбав він довгими роками праці,— справа нелегка. З якоюсь болісною ніжністю ховав старий свої вулики на зиму, та не було в серці колишньої мирної радості від важкого щільника і золотого осіннього світла, насиченого пахощами меду і осіннього листя, присмаченого гірко-пряним димком.

Вийшовши з стебника, Чмель замислився. Він дивився на ряди вуликів під солом'яними шапками, наче під рудими опанчами, коли чиясь рука лягла йому на плече. Старий здригнувся: перед ним стояв Корж.

Охнув тихенько старий: Данило! Справді, Данило, але який!.. Обличчя спотворено невільницьким тавром, ліва рука та ключиця зламані, плече випинається з-під жупана, а обличчя, колись рум'яно-засмагле, якесь сіре, з незнайомою гіркою зморшкою біля вуст.

Не пізнаєш? — спитав Корж, пригортаючи старого пасічника.— Не ти один, друже! Що ж, горе тільки рака красить,— повторив він улюблене прислів'я.— Перед походом на Кафу страшніший був. Відгодувався хоч трохи.

— Та де ж ти... де тебе так вицяцькувало? — нарешті видушив із себе пасічник.

— Де? Ну, це довго розповідати! В неволі був, а потім платив татарюгам борги,— тріпнув Данило чуприною.— А ось ти мені краще скажи, що сталося у вас в Сівері? Приїхав я, кинувся до одного, до другого. А вдома самі дітлахи та старенькі бабусі. «На фільварку,— кажуть,— працюють». Чи ви тут всі показилися, що самі у зашморг полізли?!

— Зараз, братику, зараз,— заметушився старий.— Вірно кажеш, бо всі показилися... Та ти сідай, Даниле. Мо', меду тобі? Якого тобі: липця чи гречаного?

— Давай, який є. Все'дно,— промовив Корж і сів на пень біля напівзагаслого вогнища.

Чмель виніс з катраги миску свіжого стільника, де копошилося з десяток чорно-жовтих ос, скибку ще теплого житнього хліба і кілька груш.

— Їж, любенький! Поласуй. А мо', кулешу зварити з салом?

— Я не голодний,— похитав головою Корж.— Ось меду чогось забажалося. Тільки він у нас і залишився солодкий...

— Оце вірно,— зітхнув старий пасічник.— Гірке життя ніяким медом не підсолодиш.

І, набиваючи стару люльку з погризеним чубуком, почав розповідати:

— Що пан збудував собі замок над Ворсклою — про це ти знаєш. І що пригнали до нього хлопів з Польщі — бачив ти теж. А коли ти поїхав, почали ми за землю судитися з паном. Присудив підкоморій землю Бжеському. І вийшло ще гірше, ніж до суду, бо до суду, кажуть люди, він сам не дуже певний був свого шляхетського права, а коли дістав він судовий акт — стала йому земля тверда під ногами, як камінь. І як посипало!.. То толока, то шарварок, то замок зміцнюй... Ані скосити, ані зжати, ані звезти врожаю. А данин!.. В мене самого тридцять п'ять колод узято на пасіку, та ще дві діжки меду, та кілька каменів воску. Ет, що там казати!..

— І ви скорялися? — спалахнув Корж.— Так шиї і підставляли під ярмо, як ясир під нагай людоловів?

Старий безнадійно зітхнув.

— Ото ж то й воно, Даниле, що люди стали падлюками. Колись зачеплять одного, так увесь Сівер повстане на захист, наче коні, коли вовки нападуть на табун. Бачив: кобил та лошаток усередину, а коні навколо, головами до молодняка. Сунуться вовки — і ось тобі копита в голову. А люди!.. Сволота вони — ось що! Гірше худобини. Бджоли навіть всім роєм захищають свій вулик. Коли в мене колоди брали, так чортові підпанки гнилючків не принесли. Не було їм чим обкурюватися. Так бджілки Божі на них. Та у вічі, та в пики, та на груди. Попухли вони, як побиті.

—Та хай їм, бджолам!..— урвав Корж.— Що ж наші?

— Що? Кличуть, наприклад, людей на толоку. Ось-тут би всім Сівером змовитися та не вийти. Так ні: завжди знайдуться два-три боягузи та підлабузники. Підуть — і всьому бою кінець. І боягузи виходять

перед паном хороші, і диви — і данин на них менш накладено, і в шинку горілка для них дешевша... А другого разу вже й половина села вийде на працю. А знайшлися й такі, що й до Соплі пішли лизати чоботи. Почастують його, підмастять. Сопля їх і не чіпає. А інші мучаться за себе і за них. І через цей розбрат клятий пан з паршивою Соплею геть увесь Сівер прибрав до рук: той йому за горілку винний, а той серпи та сокири взяв у борг у фільваркового майстра. Так і тримає він нас у лабетах. Раніш збирав він людей на майдані та усім разом оголошував свою волю, а тепер з кожним — окремі рахунки, і Петро не знає, що в Лавріна, а Антін — що в Хоми. Ніхто нікому не йме віри, а кляті баби ходять до замку та одна на одну й набріхують, гадючі виплодки!

— Тьху! — вилаявся Корж.— Хіба ж ви не бачите, куди він гне? За рік-два скасує він «слободи», і буде тут панщина, якщо люди не дійдуть до доброго розуму.

— А що ж ти думав?! І буде! Я так їм і кажу, а вони мені: «Настали, дідусю, нові часи. Силою тепер нічого не вдієш».

Корж мовчав, їв теплий смачний хліб, помащений медом, дивився у далечінь і не бачив ані пасіки, ані діда Чмеля.

А старий узявся роздмухувати багаття. Кілька жаринок ледве жевріли під сірим попелом. Він підкинув хмизу і приладнав над вогнищем таган з казанком на куліш.

Сонце схилялося до заходу. Тіні стали довгими і холодними, тільки верхівки лип запалали вогняно-червоним надвечірнім світлом. Швидко мчали з заходу патлаті хмари, облямовані жовтогарячим блиском. Прозорий дим кучерявився над багаттям, огонь огортав задимлений казанок, ніби злизував з нього крапельки сала. Старий Чмель всипав в окріп пригорщу пшона і почав неквапливо й зосереджено різати скибки гарбуза.

— А свиня і овечки твої всі цілі. Хоч зараз забирай. Ще й приплоду шестеро ягняток,— сказав він і поліз у катрагу по сіль.

Корж мовчки докурив люльку, вибив її і сховав у кишеню.

— Піду,— сказав він і насунув шапку на брови.

— Та ти б заночував. У катразі тепло. Вона у мене обмащена глиною. Дам тобі нову бараницю, соломки.

— Ні, піду. Тра ще на свій хутір глянути,— твердо відрізав Корж і пішов геть.

На Даниловому хуторі оселилася родина викотців [257] з Правобережжя. Батько, мати, троє синів та дочка на виданні. Вони сідали вечеряти, коли Данило постукав в до болю знайоме вікно. Скільки разів повертався він отак з поля чи то з шинку, якщо траплялося зустріти земляка або товаришів з походу.

Мимовільне хвилювання стиснуло горло Коржеві. На мить здалося, що втеча з Сівера, напад людоловів і кримська неволя — були жахливим маренням, сном, від якого треба прокинутися. Ось-ось визирне з віконця Горпина, радісно заблимає очима і впустить його до білої чепурненької хати, де так привітно палає вогонь і смачно пахне свіжим хлібом, сухими грибами, липовим цвітом та жмутками лікарського зілля.

В цю мить щось кудлате з виском радості кинулося до Коржа. Мурза! Вірний собака, привезений три роки тому з морського походу. Чомусь стало шкода маленького пухнатенького цуцика, що жалісно скиглив серед синопської вулиці. І, замість здобичі, Корж сунув його собі за пазуху, а потім довго терпів жарти й глузування товаришів, годуючи його з рук, як дитину. В Сівері виріс Мурза і сумлінно охороняв хазяйський хутір від вовків, лихих людей та підпанків пана Бжеського. І зараз, пізнавши хазяїна, кинувся до нього з усією відданістю вірного собачого серця.

— Мурзо! Мурзику! Цуценько! — прошепотів Корж і, сам не знаючи, як воно сталося, поцілував теплу кудлату морду, що віддавала псиною та гірким полином.

На стук Коржа насторожилися у хаті. Хто б це міг бути? Мурза мовчить — отже, свої люди. Господар підвівся, розчинив віконце.

— Хто там? — кинув він у шелесткий осінній морок.

— Свої. Пустіть, добрі люди, заночувати,— відгукнувся Корж.

— Заходьте, коли свої,— відповів господар і здивовано побачив, як в'ється Мурза навколо невідомого чоловіка, як метляє хвостом і скиглить від радісного хвилювання.

Корж мовчки переступив поріг, скинув шапку. Родина запитливо дивилася на нього, а він не зиркнув на людей, а жадібно і болісно оглядав своє зруйноване кубло. Ті ж стіни, вікна, кутки, та не тхне від них звичним, до болю рідним затишком. Отут стояла Горпинина скриня, накрита червоним саморобним килимком, а тут, навпроти, висіли на стінці Коржеві шаблі й пістолі. Тепер замість скрині стоїть тапчан, завалений брудним посудом, а на кілку висить хомут. Смердить дьогтем, шкірою та квашеною капустою.

«Не те, не те»,— хотілося крикнути Коржеві, та щось стояло в горлі клубком і заважало говорити.

Господарі зацікавлено розглядали чудернацького гостя з обличчям, знівеченим невільницьким тавром, у драній свитині, але з коштовною шаблею і в нових добротних чоботях і штанах.

Корж відчував їх запитливі погляди і з зусиллям вклонився.

— Добрий вечір,— сказав він стиха, намагаючись приховати своє хвилювання.

— Добрий вечір і вам. Сідайте, чоловіче. Що скажете? — вказав господар на лаву.

— Корж я... Данило... Мабуть, чули? Це моя хата була.

Сіверяни розповідали викотцям про Коржа і його втечу з Сівера.

— Добрий козак. Справжній вояка. Не хотів вклонятися клятому пану та його Соплі,— додавали вони, тріпнувши чуприною.

Господар одразу пригадав усе і запросив Коржа на покуття:

— Сідайте, козаче. Хліба-солі нашої не погордуйте.

Корж сів, і важке, напружене мовчання зв'язало всіх. Парубки дивилися на невільницьке тавро, а господиня зблідла, як крейда, і схопилася за піч, бо ноги її не тримали.

— Авжеж, знаємо,— заговорив господар, відчуваючи, що мовчанка стає незручною.— Розповідали нам люди. Що ж, ви... зовсім сюди, чи то як?..

Корж мовчки знизав плечима. Хіба знав він, що буде завтра! І знов непереносне мовчання налляло повітря важким свинцем.

В цю мить до хати вдерся Мурза і кинувся лапами на плечі Коржеві. Поява Мурзи розрядила напруження.

— Бачте, який гладкий! — поляскав собаку господар.— Це моя стара його пильнувала.

— А скажіть, дядьку, де це вас так покалічило? — не витримав один з парубків.

— В неволі був. Забрали торік людолови,— відповів Корж, пестячи Мурзу.— Ну, цуцику, годі! Іди на двір справляти свою службу собачу.

Господар розгубився. Чув він, що Корж людина прямолінійна і сувора. Сваритися з ним було небезпечно і невигідно, та й соромно вигнати звільненого невільника, бо ж скрізь повелося допомагати їм. Але ж з другого боку — хата, земля... Дійсно, що за ними пан Бжеський закріпив цю хатину, з наказу його вони й оселилися тут. Та соромно ховатися за панську спину, за ворога.

І, намагаючись не дратувати Коржа, він сказав:

— А ми тут торік восени оселилися. Не з своєї волі — з панської. Він дав нам цю хату й корови...

— Та що ти, здурів?! — раптом втрутилася господиня.— Людина з дороги, голодна, а ти... Іди до комори, принеси огірків та горілки наточи або меду.

Втручання було до речі: хазяїн швидко вийшов з хати, а парубки підсунулися до Коржа і почали розпитувати його про Туреччину. Корж спочатку відповідав неохоче, та коли на столі запарував борщ, раптом розм'як і відчув, як він страшенно втомився за цей нелюдський рік, і, забувши, що перед ним чужі, невідомі люди, почав розповідати щиро й просто, як розповідаєш в дорозі випадковому попутникові або зустрічному десь у шинку.

Оповідання Коржа зворушило і розхвилювало родину. Їм було нестерпуче соромно перед Данилом, але таємна тривога за хату і землю ссала їх весь час, і вони майже зраділи, коли Корж спитав їх:

— Ну, а як же тепер буде? Чи приймете мене зимувати? Бо ж, щиро кажучи,— нема де мені, бурлаці, схилити голову.

— Аякже ж! Хіба ми бусурмани якісь? — всміхнувся господар, ладен перехреститися від радості.— Хоч і живемо ми тут з панської волі, таж совісті ще не втратили.

А баба добре підрахувала все в думках і хитро додала:

— Тільки не пишіться тепер, дядьку, сіверським, а пишіться низовим козаком, бо ж чортів пан пожене

вас на толоки і шарварки, а управитель вимагатиме данин і за цей рік, і за минулий.

— Ну, на це в нього руки короткі,— зиркнув на неї Корж, вперше посміхнувшись у вуса.— Бо кого-кого, а мене уся Січ добре знає, і в реєстрі я вже чимало років.

На тому й заспокоїлися. Баба на радощах постелила Коржеві нову бараницю і від пережитих вражень довго не засинала. Корж їй вподобався, але страх втратити хату примушував її напружено шукати виходу. І, дивлячись на доньку Килину, що заплітала на ніч косу біля каганця, подумала, що непогана пара був би їй Корж.

Килині Корж теж припав до вподоби, але коли мати розповіла їй про свої наміри, Килина, ряба кирпата дівчина, закрилася рукавом і стала удавано охкати, що Корж — потвора й каліка. Мати гримнула на неї, вилаяла дурепою і почала радитися з чоловіком так, ніби справу вже полагоджено, і з того ж дня повела на Коржа справжній наступ. При кожній нагоді вона тлумачила йому, що козак без жінки, як сповите немовля, бо ж без господині не можна йому ані піти у похід, ані перезимувати. Корж розумів, що вона має рацію. Це був не бурлака, а природний землероб і господар. Він добре знав ціну жінці, але лють і образа, зазнана від Горпини, ще кипіла у нього в грудях, та й майбутнє було надто тьмяне й непевне, і хоч як упадала навколо нього господиня, він ще не думав про нове одруження.

Дні йшли одноманітні, нудні й похмурі, як мжичка. Осінь була вогка і дощувата. Сівер потопав у чорноземній багнюці, і довгими вечорами не хотілося Коржеві плентатися за півмилі до шинку, ледве витягаючи чоботи з калюж. А бабі це й до речі. Вона примушувала Килину шити, прясти й вишивати перед Коржем, щоб вихваляти її господарські здібності, або удавала хвору і наказувала їй варити кашу та борщ, вареники та лазанки і все повторювала, що Горпина тому й потурчилася і зрадила чоловіка і віру, що поласився Корж на вроду та на довгі коси, а не вибрав собі працьовитої господині. Корж мовчав, прислухався до цвіркуна, дивився на димучу скіпку в свічці або на тьмяний лойовий каганець, відчував тепло вогню, і ліньки йому було думати або розмовляти. Тепло, м'яко, ситно й затишно. Чого ще треба змученому працею та

неволею тілу? Дрімота оповиває думки, огортає всю істоту солодкою млістю, і неохота сперечатися з цокітливою, привітною бабою. А господиня або збігає до льоху та наточить йому повну кварту горілки, або підсмажить сала чи то горіхів, до яких Корж був дуже ласий.

А баба лютувала в думках.

— От клятий! — лаялася вона про себе.— Прийшов, сів на шию: годуй його, напувай, а він тільки боки відлежує.

І забувала, що живе вона у Коржевій хаті, що доїть його корови, що ласує яблуками та вишнями з дерев, посаджених руками того ж Коржа.

А Килина сохла за Коржем і все бігала до баби Пилипихи ворожити, чи не засватає її часом Данило. На вулиці на неї вже дивилися як на наречену, і парубки жартували, що сидить вона завжди вдома, не співає над Ворсклою пісень, не виглядає на шляху козаків, що саме поверталися з Січі.

Хитали баби головами і з удаваною щирістю радили Килиниій матері пильніше наглядати за донькою, бо січовики — ненадійні: сьогодні тут, а завтра — шукай вітру в полі. Стара лютувала, лаяла їх брехухами і відьмами і радила краще пильнувати своїх дочок та онук і, повернувшись додому, гризла Килину за те, що не вміє вона причарувати козака, примусити його одружитися. Килина не кохала Коржа, але його присутність невиразно хвилювала її. А отрутна образа від його неуваги надавала цій несвідомій спразі й тузі якоїсь терпкої гіркості зневаженої жінки.

І знов бігала ображена дівчина до старої шептухи Пилипихи, а Пилипиха давала їй за сувої полотна та кошики яєць якісь лядунки тертого коріння та жаб'ячих кісток, від яких Корж повинен її покохати, або таємниче виносила манесеньку пляшечку якоїсь чорної рідини і радила тричі прочитати вдосвіта «Богородицю» і влити йому краплину в чарку горілки.

Та всі чари старої Пилипихи не допомагали Килині. І, смутна та сумна, замислювалася вона і розривала тонку нитку прядива або впускала з рук глиняний глечик.

І не знала Килина, що сите й спокійне життя і плин часу потроху налагоджує те, про що мріяла вона дні і ночі.

Корж сам не усвідомлював собі, коли і як це настало. Одного разу повернувся він з Сівера, зіткнувся з Килиною у темних сінях і раптом пригорнув її.

Килина здригнулася від несподіваної радості, але ліктем відвела його руку.

— Пусти,— байдуже промовила вона і пішла у хату, незвично міцно і рівно несучи дійницю паруючого молока.

Пахло від неї молоком, висівками, теплим корівником, а її обличчя раптом засяяло новою внутрішньою радістю.

Корж увійшов слідом за нею. В хаті було порожньо і темно, тільки в печі ледве блимали напівзгаслі зініці жарин. Килина мовчки стала біля столу. Він наблизився до неї.

— Я ж до тебе неабияк... Чого ти?.. Не вікувати ж мені бурлакою,— кинув він несподівано палко.

Килина мовчала. Коліна у неї затремтіли. В цю мить забула вона і невільницьке тавро, і криве плече, і хвору руку. Якесь невідоме тепло запалило їй лице вогнем.

— Пусти,— тихше, покірливіше прошепотіла вона, не в силі ані відсахнутися, ані відвести його руку.

— А підеш за мене? Підеш? — шепотів Корж, сам не сподіваючись такого запитання.

В сінях грюкнули двері. Ввійшла Килинина мати з оберемком хмизу. Від неї війнуло лісом, грибами, мокрим листям. Побачивши доньку з Коржем, вона зрозуміла, що ввійшла не до речі, і зникла в сінях.

Весілля грали бучно й весело. Надворі крутила метелиця, заліплювала тьмяні шибки, а в хаті було димно й жарко від люду. Співали, місили тісто на коровай, оздоблювали стрічками та намистами маленьку ялинку, і з її свіжої хзої стікав слізками теплий лід. Причепурені дівчата сиділи на лавах, строкаті й барвисті, як ярмаркові ятки.

Біля дверей, у кутку, де завжди стояла діжка води, сидів маленький підпасок з бубном та старий чабан з сопілкою. Сухотний червінь грав у нього на вилицях. Жовті щоки напиналися, а він грав і грав, аж поки не віднімав сопілку від губ і не заходився болісним кашлем. А серед хати господар зосереджено товк підковами глиняну долівку, наче робив якесь важке й серйозне діло.

На покуті сиділа Килина в білому кожусі з червоними й зеленими нашивками, і обличчя її блищало від поту.

Гості були напідпитку. Не пошкодував Данило питва, не пошкодував його і названий свекор. Тіснява була така, що згуслі під стелею випари капали на людей. В печі палав яскравий огонь, і господиня без утоми тягала з неї ковбаси та казани м'яса, борщу та вареників.

Гості приходили й виходили. У хаті ставало все паркіше, коли раптом всі якось здригнулися і замовкли, а ті, що стояли в дверях, розсунулися і пропустили пана управителя Яна Свенціцького.

Не пізнати в ньому було недолугого і полохливого підпанка, яким з'явився він до Сівера. Він поширшав у плечах, відгодувався, відпустив нахабно настовбурчені вуса, причепурився і, копіюючи пана Бжеського, дивився презирливо і гордовито.

Музика урвалася на півноті. Спинилися танцюристи. Гості схопилися з лав, вклонилися до пояса і звільнили Свенціцькому місце біля нареченої. Свенціцький не відповів на привітання. Недбало взявшись під боки, оглянув він дівчат, і раптом погляд його схрестився з поглядом Коржа. Обличчя Свенціцького взялося червоними плямами: гострий спогад ударив у голову міцною горілкою.

— А!.. Хамська пико! Таки повернувся,— вискнув він пронизливим фальцетом замість бажаної басової ноти.— Я тобі покажу, як тікати від пана! Хто тобі дав притулок без мого дозволу?!

Господар був ні живий ні мертвий. Очманілими очима дивився він на Свенціцького і розгублено мимрив:

— Та як же його було не пустити, пане, коли ж це його хата? А тепер він...

— Цить, пся крев! Я тебе навчу шанувати панську волю,— урвав його Свенціцький і знову звернувся до Коржа:— А з тобою, хаме, я ще поквитаюся! Я витисну з тебе всі толоки й данини за півтора року! Завтра ж на фільварок чистити панські нужники!

— Чисть їх сам, коли треба,— скипів Корж.— Раз відшмагав тебе, як паршиве цуценя, та, певно, мало такому дурневі!

Сіверяни тихенько охнули. За півтора року відвикли вони від сміливих розмов, і гостре Коржеве слово їх

налякало. Вони похнюпилися, уважно дивилися на свої чоботи і не відгукувалися жодним словом, поки Свенціцький вищав щось плутане й недоладне.

А Корж вийшов з-за столу, похитуючись на нетвердих ногах, і сказав йому тихо і загрозливо:

— Геть, Сопле, з хати, поки цілі кістки! Ось тобі панські нужники!

І ткнув йому дулю під ніс.

Свенціцький у нестямі замахнувся на нього нагаєм, та не вдарив, відступив.

— Почекай! Пригадаю я тобі все!.. Все! — люто просичав він.— І вам теж! На порох зітру, зажену аж у пекло! — вискнув він з порога і так грюкнув дверима, що з мисника впали і розбилися два глиняних глечики.

Мовчали зніяковілі гості. Стояли, як у лісі дуби, міцні, вузлуваті. Швидке тупотіння коня загупало під вікнами і розтануло в тонких співах метелиці. І стало так тихо, що було чути цвіркуна на печі й потріскування головешок, що розпадалися на червоне вугілля.

— Ой, що тепер з нами буде! — заголосила Килинина мати і випустила з рук казан.— Ой Даниле, Даниле, загубив ти і себе, і нас!

Гості зарухалися, загомоніли, а козаки оточили Коржа:

— Що й казати, друже, накоїв ти лиха. Давно ти тут не був, нічого не знаєш... Взяли вони нас в обценьки. Нема де й кинутися.

Але флегматичний Данило знову спалахнув:

— Так вам і треба, боягузам! Вірно каже це гаденя: хлопи ви, а не козаки!

— Спробуй з ним сперечатися, коли в пана дві сотні литвинів. Ще й замок з арматою! — зітхнув Данилів тесть.

— А вас скільки? — презирливо кинув Корж.

— Та сотня вояків, та діди, та молодиків ще з півсотні.

— А слободян? А викотців забув?! Хіба пан Бжеський з Соплею не залляв їм сала за шкуру?! А його хлопів з Польщі?

— Тю!.. Знайшов на кого покладатися: вони люди залякані і покірливі. Справжні шкапини.

— Самі ви шкапини нещасні! Затюкані цуцики, а не козаки! — гримав Корж, розпалюючись власною лютістю.— Шаблі в людей взялися іржею! Кожному нахабі

ладні руки лизати! «Нужники чистити»! Та кращого ви й не варті! Плюну! Піду! Чорт із вами, і з хатою, з усім, аби не жити тут та нічого не бачити!

Гучний жіночий плач урвав Коржа. Забута всіма Килина повалилася на лаву і завила, заголосила, вискубуючи собі волосся, як плакальниця на похороні.

Але Корж був надто обурений.

— Що ж ви гадаєте, що я через жінку перетворюся на хлопа?! Та коли б геть увесь Сівер повстав враз на Бжеського, ніякий замок не витримав би! Та хіба справжні козаки дивляться на якогось там Бжеського?! Ось побачите: пожене він вас на панщину, як отару овець. І ви станете хлопами саме тоді, коли люди підуть палити фільварки і повстане поспільство здобувати волю. Ось тоді й побачимо, хто буде дурнем.

— Ой, лишенько!.. Ой, що тепер зі мною буде?! Ой, згубили мене тато із мамою!..— голосила Килина.

Та ніхто не звертав уваги на її розпачливі зойки.

Тільки старий Чмель виступив з купи гостей і поклав Коржеві руку на плече:

— Чекай, Даниле! Чекай! Правду ти, голубе, кажеш, та не в слушний час. Хіба ж так можна? Час їхати до церкви Божої. Панотець вже чекають на вас, а ти... Де це чувано, щоб весілля не доґрати?.. Одружишся, тоді й за шаблю. Хіба Килина тобі заважатиме?

Корж озирнувся, ніби очуняв, і зніяковів.

— Справді, панове... Та чого ти, Килино?! Наче на похороні,— торкнувся він нареченої.— Запрягайте коні, хлопці. А я їду наперед.

Янек Свенціцький мчав сніжним шляхом і тремтів від обурення. Він ладен був сам себе вбити за те, що не зарубав на місці Коржа.

Відступив, злякався перед усім Сівером, як цуценя, як полохливий заєць. І коли б ще сам на сам... Зриваючи лють на коневі, шмагав він його з усієї сили, і кінь спочатку мчав галопом, а потім перейшов на кар'єр і летів, шарахаючись перед кожним пеньком, переляканий безпричинною люттю їздця.

Шлях був рівний, ледве підмерзлий і засипаний пухким снігом. Вітер бив в обличчя, колов щоки Свенціцького сніжинками і морозом.

— Почекай!.. Помщуся!.. Скараю на горло!.. Спалю!..— уривчасто кидав він у сніговійний степ.

Придорожні дуби мчали повз нього димно-сірими примарами і танули у вихорі метелиці, а назустріч випливали з-за білої снігової запони інші, щоб також розтанути десь позаду. Кінь хропів, розпластавшись у повітрі в дикому хмільному розгоні. Сніг летів з-під копит.

Потроху ритмічний гін коня почав заспокоювати Свенціцького. Гарячковим вихором мчали думки. Він шукав способу помститися так жорстоко й остаточно, щоб Корж вже ніколи не зміг ані знущатися з нього, ані навіть сподіватися на помсту. А разом із Коржем треба назавжди відбити охоту у сіверян опиратися волі пана управителя Яна Свенціцького. Краще за все довести панові Бжеському, що треба зігнати сіверських козаків з землі, як позганяв їх Вишневецький з Лубенщини, а потім заселити Сівер польськими викотцями. Тоді не залишиться тут нікого, хто наважився б зняти руку на пана управителя, як не залишиться й свідків нахабної поведінки Коржа.

Такий план вподобався Свенціцькому. Він став докладно обмірковувати, як підфарбувати своє оповідання про події на хуторі, щоб краще вплинути на пана Рогмунда, а кінь, запалений несамовитим гоном, перейшов спочатку на короткий галоп, а потім затрусив нерівною риссю. Сухий колючий сніг шмагав обличчя Свенціцького, сипався за комір, леденив руки, і Янек тільки тепер помітив, що забув рукавиці на хуторі.

Назустріч пану Свенціцькому швидко й рівно мчали сани пана Бжеського. Пан Бжеський повертався з пробощем Маєвським від Байбузи, де купував собі коней. Побачивши Свенціцького, він здивовано підвів брови й міцно натягнув сині шовкові віжки.

— Звідки ти, Янеку? — спитав він, коли Свенціцький опинився біля саней.

Янек мовчав. Хотілося разом висловити все, що трапилося на Коржевому хуторі, всю ненависть свою до Данила і всі вигадані дорогою докази, що Корж дійсно з'явився бунтувати сіверян, і ось раптом все, що так влучно і яскраво в'язалося в голові, поки гнав він коня крізь метелицю, десь розвіялося у степу, і Янекові губи безпорадно ловили повітря, ніби мова в його вустах позбулася змісту і звуку.

— Ну що ж? Чи знову відшмагав пана який-небудь хам? — насмішкувато примружився пан Бжеський.

Свенціцький підстрибнув у сідлі.

— Але ж, пане!.. Тобто, дійсно, Корж тут. Він підбурює козацтво з поспільством. Він загрожує, що незабаром від замка вельможного пана не залишиться каменя на камені і дуля буде панові замість толок,— випалив Свенціцький.

Бжеський ковтнув повітря, наче хтось стиснув йому горло, і мовчки зиркнув на пробоща.

— Ти сам чув такі речі з вуст того хама, сине? — спитав пробощ, вловивши протиріччя у Янекових словах.

— Дівчата казали в дівочій,— викрутився Свенціцький,— а про толоки він сам мені кинув у вічі, ще й дулю до носа підніс.

— І пан управитель проковтнув її, як хлопчисько?! — обурено вигукнув Бжеський.— І знов прибіг до мене по захист і допомогу?! І пану не соромно?!

Свенціцький почервонів.

— Я насамперед мушу доповісти вельможному пану... і мати панову ухвалу,— засовався він на сідлі.— Я вирішив оточити його хату... Там тен хам святкує весілля з дочкою Охріма Чайченка. Там всі призвідці... П'яні, оскаженілі... Я прийшов кликати їх на толоку, а вони почали лаятися, а Корж підніс перед всім Сівером дулю... вельможному пану в моїй особі,— додав Янек, міркуючи, що Бжеського можна спонукати на певні вчинки, тільки зачепивши його самолюбство.

І він не помилився. Бжеський став з рожевого багрово-синім. Крицеві очі викотилися з орбіт, а вуса настовбурчилися.

— Що?! — ревнув він на весь голос, як ведмідь, зачеплений вилами у барлозі.— І пан сміє повторювати мені такі паскудства! Що?! Нічого не хочу знати! Оточити хутір! Узяти геть усіх, хто там знайдеться! Хай потанцюють під батогами моїх машталірів! А того хама Коржа скарати на горло на замковій брамі!

Янек сам не сподівався такого ефекту. Він безпорадно кліпав білявими віями, і в цю мить став торішнім недолугим і лякливим Янеком, що тремтів перед паном Рогмундом Бжеським.

Пробощ Маєвський мовчав. Він похитав головою і зробив Янекові непомітний знак не відставати, коли пан Бжеський погнав коні.

— Запальність — погана порадниця, вельможний пане,— єлейно зітхнув він.— А поведінка того хама

свідчить, що під його ногами відчувається певний грунт. А грунт цей полягає в тому, що на Січі завирувала голота і мріє про хлопський бунт, ось чому один необміркований крок зможе привести до небажаних наслідків,— додав він, бачачи, що Бжеський роздратовано знизав плечима.

— Дурниці! Мої литвини покажуть їм, де раки зимують! — відрізав той, не глянувши на Маєвського.

— А пан забув, як часто зраджують двірські корогви свого пана? Коли б це були шведські чи то угорські ландскнехти — справа була б значно певніша.

Бжеський здригнувся і мимоволі стримав коней.

— А що б зробив пан пробощ на моєму місці? — з незвичною м'якістю спитав він.

— Я б обмежився зараз дрібницею,— задоволено заговорив пробощ.— Коржа можна тихенько застукати десь у лісі, коли поїде він по дрова, або на битому шляху, перед орданським ярмарком... Багато вештається тоді різного гультяйства, і ніхто не стане шукати сліду... А литвини мовчатимуть хоча б тому, щоб не потрапити поодинці на зуби сіверянам...

— Ну, але ж сьогодні? Сьогодні? — нервово урвав Бжеський, смикаючи припорошений памороззю вус.

— А сьогодні,— зиркнув навкруги пробощ Маєвський,— сьогодні треба примусити їх вийти вранці на толоку. І все! Ну, а для цього досить, наприклад, запечатати їх схизматицьку церкву, якщо тен хам бере сьогодні шлюб, і оголосити, що церкву буде відкрито, коли весь Сівер, як один, відбуде належну роботу.

— Знаменито! Чудово! Дякую пану пробощу за пораду! — скрикнув пан Бжеський, збентежений своїм попереднім наказом.— Янеку! Де ти, Янеку! — повернувся він, шукаючи Свенціцького очима.

— Прошу пана? — підлетів той до саней.

— Ось пан пробощ вигадав чудовий спосіб... Поясніть йому, будь ласка, пане пробощу.

І весь час, поки той тлумачив Свенціцькому, що і як треба зробити, задоволено витирав собі вуса напахченою шовковою хусточкою.

Оздоблені стрічками та паперовими квітами, мчали сани до церкви. Сват стояв попереду, незграбно вимахував руками і горлав у метелицю хрипкої недоладної пісні. Уривки її летіли у степ разом з хвилями дрібного

снігу. Тройка низькорослих, але швидких татарських коней мчала сани, рівно і міцно перебираючи ногами. Корж у новій білій свитині, підперезаній поясом з дрібних срібних блях, сидів поруч з сватом і заправляв за ліве вухо добре помащений олією «оселедець». У голові шуміло від випитого, радісна усмішка від свідомості, що нахабний підпанок пішов з його хати ні з чим, грала на вустах. І, позираючи на шаблю на лівому боці, Корж задоволено думав, що рано чи пізно примусить він сіверян відчути себе вільними козаками.

Рублена церковка вже майоріла крізь вихори дрібного снігу. Поїжджани гикнули, погнали коней і разом вдарили весільної пісні. Хвацько розкочуючись на повороті, підлетіли вони до паперті і, замість попа з хрестом, побачили важкий замок і засув, на якому теліпалася печатка з гербом пана Бжеського. Кілька литвинів з шаблями й дрючками охороняли ознаку влади пана Бжеського над сіверською церквою [258].

Сани зупинилися. Пісня обірвалася. Вітер розвіяв її десь у степу. І поки за першими саньми над'їжджали до церкви другі, треті, четверті, Корж та свати, важко гупаючи новими чобітьми, піднялися сходами до дверей і рвонули печатку.

— Що це за капості? Де панотець? Ану, подайте сюди панотця!

Вічно п'яний Ровіцький відштовхнув Коржа від дверей.

— Нема чого кликати вашого хлопського попа. Пан Бжеський запечатав церкву, аж поки Сівер не відбуде толоки.

Корж стріпнувся, наче тому, щоб зручніше осів на ньому новий кожух, і налитими кров'ю очима зиркнув на юрбу поїжджан, на сани, що з гиком та співами налітали на цвинтар, потім на жменьку литвинів біля церковного ганку.

— Ану, панські хлопи, геть з дороги! — гримнув він, втягуючи голову в плечі.

Одним рухом вивернув він здоровою рукою цеглину з церковного підмурка і вдарив нею по замку.

— Стій! — кинулися до нього литвини.— Не можна! Пан не дозволив!

— А?! Не дозволив? То я дозволяю! — ахнув він вдруге по замку так, що цеглина розламалася, як сухар.— Ану, хлопці, тягніть сюди швидше попа!

Литвини кинулися до Коржа, схопили його за лікті і повисли на ньому, але Корж, хоча й каліка, струснув їх з себе, як дітей, і шпурнув другу цеглину в Ровіцького. Ровіцький впав, заливаючись кров'ю.

— Сину! Сину! Що сотворив єси?! — пополотнівши, скрикнув піп, якого чи то підтримували під пахви, чи то тягли до церкви п'яні поїжджани.

Литвини на мить відступили, потім всі разом кинулися на Коржа, але Корж вихопив шаблю і, ставши спиною до дверей, зустрів їх такими блискавичними випадами, що, не діставши ані дряпка, звалив ще двох.

— Бий литвинів! — ревнули тоді поїжджани і кинулися на них.

Вмить церковний ганок зник під повіддю сіверян. Це була одна хвиля баранячих шапок, кожухів і білих свитин, і жменька литвинів розтанула в ній. Розлючені сіверяни кинулися до дверей, зірвали замок, вдерлися у церкву, тягнучи напівмертвого від жаху попа. Ані дяка, ані титаря не було. Поїжджани самі запалили лампади і свічки, витягли на середину аналой і, коли біля ганку зупинився поїзд нареченої, вдарили урочистого шлюбного співу.

Свенціцький ховався за парканом біля церкви з другим, більшим загоном литвинів. Один з дозорців примчав до нього, чудом врятувавшись від козаків. Без шапки і свити, закривавлений, розповів він про загибель Ровіцького. Свенціцький пополотнів. Коліна його зрадливо затремтіли, але треба було за всяку ціну поновити свій авторитет перед Сівером і, головне, перед паном Бжеським. І хоч як бажалося втекти і сховатися за міцні замкові мури, він зібрав всі сили, всю рішучість, на яку спроможна була його мізерна душиця, і наказав:

— Будьте напоготові. Тільки-но розпочнеться вінчання — оточуйте церкву.

Як вовки, що чатують у балці на здобич, притаїлися вони за лісою, вкритою білою запоною метелиці, і коли поїзд нареченої зупинився біля ганку і зникла вона з своїми дружками і свахами у темному отворі церковних дверей, Свенціцький схопився на ноги і вигукнув тремтячим фальцетом:

— Вперед! Нікого не випускайте живим!

Тільки не знав пан управитель Янек Свенціцький, що на дзвіниці чатував старий пасічник Чмель, щоб

зустріти молодих урочистим благовістом. Підсліпуватий, старий був пасічник, але второпав, у чому річ, і, коли литвини кинулися до церкви, лунко і моторошно вдарив на сполох. Зрозумів і молодший Килинин брат, що залишався стерегти коней. Одним рухом чиркнув він посторонки і, скочивши на сиву від паморозі коняку, помчав по допомогу.

Бжеський добре пообідав і пішов відпочити. Хуртовина не вщухала. Рипіли віконниці у замку під її буйними нападами. Вітер тонко і тоскно висвистував у комині.

Пан Бжеський з насолодою випростався у м'якому і теплому ліжку, уявляючи собі, як моторошно й холодно зараз в степу. Потім пригадав спритну пораду пана пробоща, допіру куплених сірих коней і задоволено посміхнувся. Сон м'яко огортав свідомість. На мить почулися дзвони. Бжеський здригнувся, хотів розплющити очі, та не зміг.

«Примарилося... Замкнули ж, запечатали... Хто там дзвонитиме, коли у церкві не правлять».

Вітер міцніше сіпнув віконниці, шпурнув сухим снігом, рвонув їх, ніби хотів здерти з завіс, але, роздумавши, байдуже свиснув і помчав у сніговійному танці, і зник десь у степу. Знову вдарили дзвони, та Бжеський вже нічого не чув. Він солодко й мирно спав. Рожева щока його потопала в подушках, ледве прим'явши вус.

Бачив він уві сні веселу Варшаву, Масницю. На сірих конях, куплених у Байбузи, мчить він Краківським передмістям у відкритих різьблених санках. Назустріч мчать утриконь ряджені в химерних личинах і на повному скаку точать з барил, встановлених на санях, пінявe пиво. Пиячать і супутники Бжеського у строкатих, пишних вбраннях і шпурляють порожні кухлі у вікна будинків. З брязкотом і дзвоном розбиваються шибки; волають міщани, дівчата і хлопи.

— Так!!! Та-ак!!! Бий!!! Пий!!! — вигукують над вухом пана Бжеського два опасисті шляхтичі в іспанському одязі.

І раптом струмінь морозу вдаряє в обличчя Бжескому разом з чимсь мокрим і важким.

Бжеський розплющив очі. Ніч, темрява. Тільки вікно з гострою шпильчастою аркою ледве синіє місячни-

ми присмерками, а з розбитої шибки жене хуртовина сніжинки, і білою парою клубочиться в спочивальні мороз.

— Що за чортівня! Остапку! Степанку! — схопився Бжеський.

А надворі щось реве. З гуркотом і тріском шпурляють у двері і вікна каміння. Дзеленчать шибки, а гупання важких кутих залізними підковами чобіт струшує замкові мури аж до підвалин.

Бжеський босоніж підбіг до дверей, визирнув на сходи. Лайка, прокльони стали чутніші. Бжеський здригнувся. Він вже не кликав челядників. Він сам шукав тремтячими руками кресало і лойову свічку і намацував під ліжком босою ногою свої теплі чоботи.

Нарешті двері піддалися. Розлючена юрба кинулася у замок, як річка, що прорвала греблю. Затремтіли вогники сухих скіпок, каганці і церковні свічки.

— Виходь, собако! — волав Корж, вимахуючи келехом.— Все'дно не помилуємо!

І Бжеський чув. У чоботях на босу ногу і в коротенькій хутровій куртці, він розчинив вікно, щоб вистрибнути на двір з другого поверху.

Старий Чмель стояв на дворі. Він бачив, як перекинув пан Бжеський ногу через підвіконня, як намацав чоботом карниз, коли раптом вікно освітилося зсередини і чиїсь руки схопили Бжеського під пахви і рвонули в кімнату.

— Тепер не втече,— подумав старий Чмель і перехрестився.

У вікні невиразно копирсалися чиїсь чорні силуети, над ними гойдалися сірі тіні...

Дзенькали розбивані шибки, тріщали двері, віконниці, важко гупали чоботи, а з вибитих вікон поповзли сірі пасма диму. Вітер з висвистом шматував їх і розвіював у вирах сніжної куряви, але дим гуснув, клубочився темною хмарою, і незабаром стрілчасті склепіння замка обарвилися загравою.

А старий Чмель все стояв на дворі і дивився на замок. Пробігали повз нього парубки і козаки, тягли клунки і лантухи збіжжя, гнали воли і коні, хортів та отари овець або з піднесенням помсти рубали все, що потрапить під руку.

— Ну, як? Порішили? — спитав старий Коржа.— Дивись, щоб гадиною з жару не виліз.

— Не вилізе,— хрипко видихнув той.— Порубали, як кропиву на пійло. Підемо, старий, догравати весілля. Ух, погуляли!..

І рушив непевною ходою до воріт.

До ранку гримів Сівер співами, лайкою і гучним реготом. Козаки пригортали викотців та хлопів Бжеського і, хитаючись, тинялися з хати до хати і з шинку в шинок, загрузали в пухких заметах, танцювали і притупцьовували, милуючись загравою.

А хуртовина всю ніч розстилала по стріхах білі хутрові ковдри, нагромаджувала під стінами і парканами пухкі кургани, завалювала вікна і, знесилівши, лягала на ганках чи то білими сніговійними ведмедями, чи то вірними ланцюговими собаками. А коли дотліло жовтогаряче полум'я, зазирнула у провалини вікон і почала засипати і чорне вугілля, і золу, і зубчасті уламки стін, і закурені склепіння, і мертвого Яна Свенціцького разом із паном Рогмундом Бжеським.

РАДА

Листопад. Блідий сіренький день. Легкий морозець. Рідкі сніжинки кружляють у повітрі, ніби вагаючись, чи впасти додолу, чи ще покружляти над Дніпром і над Базавлуком у рудій щетині бур'янів, ледве запорошених сірувато-білою памороззю. Шарудять опалені морозом очерети. Де-не-де вгрузли в їх гущавину козацькі чайки, заховані від зайвих очей, коли б надумалися варшавські гості перевірити, як палить їх Петро Конашевич.

Порожньо і тихо на Січі. З коминів здіймається сіруватий безформний дим, зливається з похмурою муттю неба, а на вулиці іноді промайне чиясь постать і поквапливо сховається в курені.

Два тижні сидить на Базавлуку Сагайдачний. Викликав його Кобиленко-Бурдило, збентежений дивовижною поведінкою голоти.

— Добре, коли б пиячили або вихвалялися нас перерізати. Так ні: заберуться в шинок, накажуть наточити по кухлю пива, виженуть шинкаря: «Ось тобі гроші, і забирайся під три чорти. Нема чого слухати наші роз-

мови». Двері на гачок, гомонять, а про що мова мовиться — невідомо.

— Виписчики? — уривчасто питає Сагайдачний.

— Авжеж. Раніш бувало проп'є голота свій хліб козацький та й суне до гречкосіїв та на хутори, самим ликом підперезана. А тепер сидить на своєму добрі, начеб і не козаки. Де ж це чувано, щоб серед зими сходилася сірома на Базавлук?! Щодня прибавляється цього війська. Привезе отакий халамидник лантух борошна та торбу сала, здасть до комори «на харчування війська» і суне до свого куреня, як до себе у хату. Тверезий. Мовчазний. Ох, не буде добра від голоти, коли дивиться вона спідлоба і мовчить, як могила!..

— А що думають кобзарі?

Бурдило розкрив беззубі щелепи і беззвучно розреготався.

— Та що ти, батьку! Чи ти з хмари звалився?! Відшукай хоч єдиного на Січі під зимового Миколу. Пішли до Києва канун святкувати в своєму старечому цеху. Послав я своїх людей по шинках. Так голота або мовчить, як проклята, або вчиняє бійку та б'є їх смертним боєм, удаючи п'яних. А які ж вони п'яні від єдиної кварти пива?!

Сагайдачний замислено пройшовся по кімнаті і ляснув у долоні.

— Юзику, хлопче,— сказав він, коли вірний джура його виструнчився на порозі.— Піди сюди, синку. Скажи, як перед Богом, що затіває голота?

Юзик розгублено закліпав білявими віями.

— Ніц нє вєм, проше пана,— пробурмотів він, гадаючи, що це новий іспит його тямучості або міцності нервів.— Гонору слово, нє вєм *.

— Та ти, синку, не лякайся! Ти ж козак,— ласкаво поляскав його по плечу Сагайдачний.— Ось вчора, наприклад, ходив ти до Шмульчиного шинку. Хто там був, що казав, про що змовлялися там люди? Тільки дивись — кажи правду, як пану ксьондзу на сповіді.

Юзик полегшено передихнув. Оце принаймні зрозуміло, бо прожив він на Січі рік із гаком, а ще й досі не вивчив козацького звичаю. Та й мова козацька така важка... Завжди щось переплутаєш.

---

* Нічого не знаю, пане. Слово честі, не знаю *(пол.)*.

— Так вони мене, проше пана... проше батька,— виправився він і зашарівся,— спочатку почастували горілкою з перцем, та такою міцною, що хата закрутилася мені в очах, а потім, проше батька, дали заїсти, а потім тен пан Ку́цан з паном Ко́ржем взяли мене під пахви та й витягли за поріг. «Іди,— кажуть,— хлопче, до свого гетьмана з бурдилами та танцюрами, а нам панських попихачів, проше батька, не треба».

— А ти не брешеш? — спитав про всяк випадок Бурди́ло.

— Гонору слово! Як Бога кохам. І ще, проше панство, додали: «Бо такі,— кажуть,— як ти, пороху не нюхавши, потрапляють до реєстру, а справжні вояки, в боях порубані,— у виписчики. Тільки не довго вам квітнути на наших сльозах, юди прокляті».

— А що!.. Я ж казав! Та чого ж ти, дурню, мовчав?! Треба було вмить розповісти панові гетьману. Він тебе приголубив, він тебе в люди вивів, світ тобі розв'язав. Та ти ж за нього мусиш Богу молитися, як за рідного батька, і за нього кожному горлянку перегризти зубами. А ти!.. От ледащо!..— обурено сплюнув Танцюра.

А Бурдило запустив пальці у борідку і замислився.

— Дав ти, батьку, маху,— заговорив він, коли двері за Юзиком зачинилися.— Спитав би нас, дідів. Ми б тобі порадили... Бо ж треба було один реєстр писати для панів, а другий — для козаків. Не можна діяти одверто і щиро. Де сили немає, рятує розум. А тепер заварив ти кашу, що просто н-ну-у!..

Сагайдачний сердито відвернувся.

— Та чого ви крячете? Виписчиків злякалися? Набилося їх на Базавлуку? Ну й хай! Пани сюди по них не полізуть, а хліба на всіх вистачить. Напровесні знов підемо за море або щось інше вигадаємо.

— Та й тепер непогано знайти їм роботу,— напутливо вів далі Бурдило.— От зараз у хана з беями якась сварка. Збери ватагу, піди на допомогу ханові. Та й голота піде залюбки із тобою: кожен має рахунки з ширинським беєм, і з Кантемиром, і з Алішахом-мурзою. І хліба козацького кожному треба.

Глухий розкотистий гуркіт урвав Бурдила. Шибки відповідали йому жалісним дзеленчанням, і Бурдило завмер з відкритим ротом, звідки стирчав єдиний жовтий зуб.

— Пізно вигадав,— звівся на ноги Сагайдачний.— Литаври. Б'ють на раду. Ось про що міркувала голота.

Як чорний велетенський спрут, звивається й коливається на майдані юрба. Не помітно в ній ані кармазинових жупанів, ані золотих шабель, ані срібних і шалевих поясів. Проте зібралося голоти чимало. Сходилася вона не по-звичайному: йшла стримана, мовчазна й діловита, ставала куренями, наче на військовому оказуванні, не галасувала і не вимахувала шаблями і кулаками. Навіть не чути було лайки і п'яних загроз, як бувало завжди перед радою.

Навколо Барабаша, Бородавки та ще кількох проводирів на мить збираються тісні купки, вислухують їх уривчасті розпорядження, іноді кинуть одне-два запитання і знов розсипаються по снігу чорним маком, щоб згодом щільніше охопити поміст.

— В Умані було сімсот козацьких дворів, а залишилось з півсотні,— казав кремезний похмурий козак,— бо повписували до реєстру старшину з родичами, сватів та кумів, свояків та горілчаних братів, а всі інші — ідіть, панове, лизати панські чоботи та робіть їм по-хлопському панщину.

Козаки слухали мовчки, іноді спльовували і спідлоба дивилися в бік старшинських хат. І кидали одне коротке слово:

— Продали!

Довбиш, не розгинаючись, бив у литаври. Він звик до цих несподіваних бурхливих рад і знав, що єдиний засіб врятуватися від жахливого гніву юрби — бучно і невпинно працювати довбешками. Рокотіли литаври то голосом бою, то весняної громовиці. Зростала юрба. Покварливо збігалися запізнілі. І всі чекали на появу старшини.

— Ідуть! Ідуть! — лунко вигукнув з дерева якийсь молодик, обсипаючи товаришів паморозою і сухим листям.

Свиридович перший вийшов на поміст і застромив військовий прапор у залізне кільце, прибите до його краю. За ним з'явилися Сагайдачний, військовий суддя та писар Лаврін Пашковський з пером за вухом і мідним каламарем на ланцюжку. Купка старшини і старих сивих дідів рідко оточила поміст. Розгубленість і збенте-

женість відчувалися в їх нашорошених позах, а недовірливі очі запитливо мацали юрбу.

За звичаєм, Сагайдачний скинув шапку і вклонився на чотири боки і, коли юрба з незвичайною, мовчазною суворістю віддала йому поклін, спитав:

— Про що мова мовиться, панове молодці?

Низьке невиразне гудіння пройшло юрбою.

— Барабаш розповість! Дізнаєшся! — лунко вигукнув Савка-швець.

Старшина перезирнулася. Єдине ім'я сказало їм більше, ніж одверті обвинувачення.

— Живучий, гадина. На капості завжди тут як тут,— зітхнув Бурдило і щось зашепотів старому гречкосієві, що вже три дні гостював у нього.

Той швидко хитав головою, ніби уминаючи в голові кожне слово, потім непомітно відсунувся і пірнув у юрбу.

— Кажи! — махнув Сагайдачний Барабашеві.

Барабаш легко стрибнув на колоду, збив шапку на потилицю і заговорив насмішкувато, з навмисною повільністю, свердлячи Сагайдачного очима.

— Авжеж, скажу! Говоримо ми просто, без панських фіглів-міглів та викрутасів... Справа кожному зрозуміла. Завжди торгувала старшина з панами чим трапиться, але тепер торг вийшов вигідніший від колишніх, бо замість волів та коней продали ви нашого брата у неволю за староства та нобілітацію. Так зробили, що серед вільного степу нема нетязі де стати і коні попасти або невід у річку вільно закинути. Вигнали нас з маєтків та старостств на загибель, бо до крулевщизн нікому не солодко посунути під канчуки королівських державців. Але всьому буває кінець. Коли найміцніший аркан натягати надміру, розірветься він, як ниточка. Так і наш терпець. Прийшов йому край. От і знай, пане старший над військом козацьким, настановлений від коронного гетьмана та від пишного панства: кожен з нас їсти хоче; кожному хата потрібна — притулок від морозу та хуртовини і клапоть ріллі, де здобути не кривавого хліба козацького, а звичайнісінького, з землі вирощеного. І щоб ніякі канчуки не свистіли над нашими ушима, і щоб жодний падлюка нас на панщину не ганяв, бо вільними ми були і такими ж залишимося.

— Так! Вірно! Так, Барабашику! — злетів лункий голос Савчин.— Всі за шаблі візьмемось, якщо нас продано.

— Чого ж вам треба? — спитав Сагайдачний, і гостра хмільна ненависть до цього струнких сіроокого козака заклекотіла у нього в грудях.

А Барабаш вів далі повільно, ритмічно, насолоджуючись сарказмом власного тону.

— А от чого: віддай козакам козацькі землі. Переділимо ми наші вольності, Великий і Малий Луг, не по куренях чи по селах, а по душах. Ось і вистачить кожному і ріллі, і де коні з худобою пасти. І не треба буде козакові татар і Туреччину шарпати, і кораблі плюндрувати, і людей у неволю брати!

— З землі будемо сити! — підхопили нестримані голоси.— Годі нам розбишацтва! По чепігах руки скучили!

— Та й не вік по хуторах поневірятися у наймитах!

— Або на тафах рибу старшинам ловити!

Юрбу наче буря розбурхала. Вона гула гнівно й загрозливо, тому що надто довго стримувалася. Здавалося, начебто на майдані розгулялося бурхливе море, скипаючи навколо помосту бурунами.

Сагайдачний чув її вигуки, відчував приплив її люті, але не розгубився.

— Тихше! Ти все сказав, Барабаше? Тепер скажу я! — покрив юрбу його голос, а рука піднесла булаву.— Розподіляли ми землю так, як повелося з давньої давнини. Не з злої старшинської волі, а жеребкуванням. Ніхто не знає, виймаючи жереб, який талан йому випаде. А що в реєстрі у нас лише кілька тисяч, так це не біда. Треба якось заспокоїти панів папірцем, а кожному з нас відомо, що всі ми, козаки, по-братерському паюсмо проміж себе королівські гроші. Часу в нас багато: до Іллі Корона ще тричі покличе нас у похід, і тоді дорого сплатить вона нам за образу. Жодної шаблі не виймемо з піхов, поки не повписують нас усіх до реєстру. І це не марні балачки, не мрії: ось вам лист великого канцлера і литовського гетьмана, пана Сапеги [259]. Він запрошує наше військо вирушити зараз під Москву, надсилає проповідні листи, обіцяє нам гроші, здобич і збільшення нового реєстру.

— Який ще похід? В яку там Московщину? — урвали обурені голоси.— Боярські шапки здобувати панам?!

— Кров проливати для їх користі!

— Дулю їм, а не новий похід!

— Хай самі лізуть під московські пищалі!

— Разом із нашими дуками!

— Та хоч на роги Люциперові! Аби не смерділо ними на Січі!

Сагайдачний пересмикнув плечима і підніс булаву, та юрба не бажала бачити умовного знаку і гула, вирувала навколо помосту. Старшина перезиралася, потай мацала шаблі і зиркала у бік причалу, ніби на щось чекаючи.

— Тихше, панове! — гримнув Сагайдачний на всі легені.— Це ж рада, а не ярмарок! Один сказав, хай інші скажуть своє,— зиркнув він в бік старшини.

— І скажу! Злякався, гадаєш? — хрипко гаркнув йому над ухом Бородавка.— Ні, братику! Не на такого натрапив! Раз обдурив, та більше не пощастить!

І з несподіваною легкістю збіг на поміст і став поруч із Сагайдачним.

— Був я там на комісії. Бачив! Чув! І хоч плюнув і кинув комісію під три чорти, та очі й уші там залишив. Все знаю! І як обіцяли вам пани староства і нобілітацію. І як очі вам медом замазували, і як тебе наставили старшим над нами, аби ти згодився на одну тисячу реєстру. Боявся ти козацького суду, торгувався, бо нікому не всміхається шибениця. Виторгував ще дві тисячі за свою булаву. Що ж, вона варта сорока тисяч виписчиків! Блискуча! Золота! У самоцвітах! Кожному крамареві продати можна! Чому ж не продати, коли ти нас всіх продав у неволю? А тепер приїхав човни палити і реєстр переписувати, бо виписчики до Базавлуку посунули. Знаємо, як воно робиться: сидить ось такий товстопузий,— вип'яв Бородавка своє неабияке черево і, вивертаючи губи, перекривив удаваного старшину: — «Ти хто такий? Тишко Кравченко? Геть Кравченка з реєстру, бо він кожному правду кидає у вічі, ще й на панів з шаблею лізе! Ілько Кресало? Ага! Старшинський приймак. Оженився з кирпатою дурепою старшинський гній чистити. Пиши його до реєстру! Чим не козак? Хоч пороху і не нюхав і шаблю тримає, як свинар свою хлудину, та старшинські чоботи добре лиже». А прийде до нього добрий вояка — то хай він буде в десятьох походах порубаний та знівечений — і не просися до реєстру, козаче. Бо хлопи тобі потрібні і підлабузники, а не вояки. Кинеш ти їм постав сукна — вони тобі й вклоняються, і чоботи цілують, і виписчиків підуть з тобою приборкувати, хати палити, жінок гвалтувати, дітей на вила настромлювати.

Юрба мовчала, ближче підступаючи до помосту. Вона ловила кожне слово, кожен вигук, що злітав з Бородавчиних вуст, щоб, наснажена його лютою, одним рухом кинутися на свого одвічного ворога. А Бородавка, тверезий і важкий, як брила, розпалювався своїми словами, наче перетворювалися вони в його вустах у вогняне пекуче питво, що потроює людські сили.

Сагайдачний зблід, аж посинів, і так стиснув кулаки, що кістки хруснули у нього в суглобах.

— Цить! — шалено гримнув він, і піна зашумувала у нього на вустах.— Візьміть його! Заткніть йому пельку!

— Що-о?! — ревнув Бородавка, ступивши до нього і ніби збираючись його вдарити.— Руки короткі! Вислухай правду, собако, поки живий!

І моторошна в своїй загрозливій мовчанці юрба відгукнулася єдиним шипучим видихом:

— Вислухай!

Бородавка ступнув ще крок. Він мало не торкався Сагайдачного черевом і свердлив його гіпнотичним, повним ненависті поглядом:

— Гадаєш, не знаємо, що ти робив після комісії? Знаємо! Канівщину шибеницями обсадив! Містечка палив на Київщині! Під Білою Церквою сорок добрих козаків на палю засудив, «приборкуючи козацьке свавілля». Ніяка ніч не вкриє твоїх злочинів! Бо ж заграви ясно світять! Бо ж шибениці, як тополі, високі. Ще й досі гойдаються на них скарані твоїми руками. Ще до весни он як далеко: сніги, замети, а хрести ростуть з землі, як пшениця. А пригадай, що ти мені гавкав перед походом на Кафу? Он тут, де стояла хата твоя?! «Покажи мені хоч єдиного виписчика!» І покажу! І не одного — сотні! Тисячі! Ось вони стоять навкруги,— виписчики, що вціліли від твоїх шибениць! Де ж твої очі, собако?! Чи то в Сірка позичив дивитися їм просто в зіниці? «Я людина чесна, а обдурювати ворога наказує і совість і звичай»,— знов перекривив Сагайдачного Бородавка.— Хто ж тобі ворог, виходить? Та кого ж ти обдурив — нас чи панів? От човнів ти дійсно не палив, крім старої трухлявини, якою і плавати боязко. Поховав човни в очеретах, що ніякий панський хорт їх не пронюхає. Бо грабувати Туреччину корисніше, ніж рибачити в річках та в морі. А торгувати невільниками ще вигідніше.

Бородавка був страховидний. Щоки його палали. Буйними краплями виступив на чолі піт. Він парував на морозі, як захеканий кінь після гону. А уривчасті, люті слова злітали з його вуст, як постріли, як ляпаси, як плювки.

Юрба принишкла. Юрба мовчала. А Бородавка невгавав.

— Юда був кращий від тебе,— гримнув він хрипко і голосно.— Взяв мотузок та й повісився. А такі, як ти, не вішаються. А хто наші землі старшині породавав? Ти, гадино! А беглер-бейову скарбницю хто собі до кишені прибрав? Знову-таки ти! Що ми звідти дістали? Хоч щіпочку золота? Ані порошинки! «До військової скарбниці пішло». А в кого від неї ключі? В тебе та в падлюки Свиридовича, якого навіть пани засудили на страту за наїзди, душогубства і грабунки. Чекає на нього у Польщі шибениця, а він у нас на шиї сидить. Напився нашої крові, а ти йому ще й кращі землі подарував. Нам нема де жменю жита посіяти, а в нього цілий повіт, та й отара така, що й не перелічити, бо треба ж якось винагородити бідолаху-банита. Ось і зігнав ти дрібних гречкосіїв з землі та й віддав йому на втіху. А спробуй проти нього слово сказати — під суд віддаси. А суддя твій кожного засудить на палю або киями забити до смерті. А махне тобі пальцем п'яниця-королевич, що навіть у походах до півдня на перинах з бабами вилежується,— збирайся козацька сила кров проливати. І що ж ти там робив, собако? Хіба хоч одному селянинові Юр'їв день [260] повернув? Шибеницями всі шляхи пообсаджував, корону здобував королевичеві. А хлопству московському той королевич потрібний, як собаці реп'ях. Бо ж і без королевича у них, бідолах, спини боярськими канчуками до кісток списані. Та кому ти, собако, потрібний, крім панів, королів та старшини?! Бо ж нашому братові ти — як та воша. Катюга ти, крамар! Король тобі дякує «за приборкування козацького свавілля». Грошей тобі дав. А ти тими грішми не подавився, не кинув їх, як Юда свої тридцять сребреників! Адже ж гроші ті — наша кров, наші душі, наша воля козацька!

Юрба завмерла, не дихала, ніби й серце не билось у неї в грудях. Свердлила Сагайдачного тисячами очей, повних несамовитої люті, презирства, ненависті. І все ближче, все щільніше оточувала поміст з ріденькою, тремтячою купкою розгубленої старшини.

— Так чого ж ти вартий, собако? — підняв голос Бородавка з якоюсь трагічною, урочистою величчю.— Ні, не собака, бо соромно порівнювати з тобою останнього шолудивого пса. Бо й у пса є совість і серце. Що заслужив ти, зраднику й кате? Бо якою мірою ти нам міряв, такою ж віддячить тобі наше військо.

І, наче прокинувшись від довгого сну, вибухла юрба лютим ревом, наїжачилася шаблями і кулаками.

— Бий його!

— Камінь на шию!

— Шаблями!

— У вир!

Сагайдачний мимоволі відступив, тремтячими руками мацаючи груди.

— Панове! Заспокойтеся, панове! — пронизливо завищав Бурдило.

Та голос його розтанув у реві юрби.

Бильця і сходи тріщали під десятками рук і ніг. Потоком вулканічної лави суне юрба. Блищать шабельні леза. Східці підламуються і падають разом з першими лавами. Але на тих, хто впав, сунуть інші, такі ж розлючені.

В цю мить з боку причалу влетів на майдан загін кінноти старого гречкосія, з яким перешіптувався Бурдило. Шаленим чвалом врізався він у юрбу. Юрба мимоволі роздалася. Лайка і рев переплуталися з рідкими пострілами. Десь важко охнула гармата і обсипала голоту картеччю. І все змішалося, переплуталося, завирувало навколо...

Старшина скористалася з нагоди, кинулася з майдану і потягла з собою очманілого гетьмана.

Холодний сизий Дніпро широкий, як озеро. Білий сніг облямовує його своїм пухким хутром. Риплять кочети. Старшина забула поважність і, відкидаючись горілиць, глибоко й міцно загрібає воду.

Бурдило сидить біля стерна і боязко зиркає на Базавлук. А Базавлук потроху тане у сивій імлі. Старий боїться погоні. Але порожньо на причалі і на березі. Тільки повільно зникає біля протилежного берега порон з кіннотою їх рятівника-гречкосія.

Сагайдачний сидить поруч, мовчить, дивиться в одну точку. Він приголомшений. Несвідомим рухом скидає він шапку, витирає чоло рукавом, і на його голову спадають мокрі сніжинки.

Повільно пливуть повз човен руді і білі береги. Плавно наближаються острови, скелі, піскові коси і руді очерети. А Сагайдачний не рухається, навіть не курить люльки, уперше спробуваної на кафських руїнах.

— Вже коли Бог задумав когось згубити — так перш за все позбавляє його доброго розуму,— з докором хитає головою Бурдило.— Треба було враз заткнути йому пельку, згодившись на переділ землі. Ну, сказав би слово я, другий, третій... Почали б сперечатися, як воно буде... В кожного розпалилися б очі... Ми б говорили, що треба спочатку переміряти землю, щоб понарізувати стільки ланів, скільки козаків... А тому списати всіх до єдиного списку, щоб кожного викликати за ним. Тягни, мовляв, жереб, щастя своє... Та на цю музику пішло б три роки, і все'дно нічого б не вийшло... А ти...

Але Сагайдачний навіть не зиркнув на Бурдила.

— Не руш,— смикнув його Танцюра.— Хай очуняє.

Проїхавши кілька миль, старшина причалила до берега і заночувала на хуторі в Танцюриних родичів. Сагайдачний їв, пив і рухався, як сновида. Повечерявши, ліг він, аби залишитися самому, уникнути запитань і співчутливих поглядів. Але все пережите надломило його, і тільки голова його торкнулася подушки, заснув він глибоким сном.

Прокинувся він пізно. Біля ганку стояли осідлані коні, але ніхто не наважився розбудити колишнього гетьмана.

— Хай спить. Уві сні сила вернеться, або щось вигадає він доброго,— махав руками Танцюра на нетерплячих.

— Цікаво, що тепер на Базавлуку,— тривожно зітхали вони.

— Відома річ що: обрано п'яницю Бородавку або цю гадину Барабаша, щоб йому весни не діждати... Заварив Сагайдак кашу — і не з'їсти. Ну, нічого: що було, те бачили, а що буде — побачимо.

Розмова старшини розбудила Петра Конашевича. Приємна млість м'яко й тепло огортала відпочиле тіло. Радісно випростався він, і раптом, наче льодова бритва, різонув його спогад: «Він більш не гетьман!»

О, як зараз радіють нетяги, як лихословлять, як гуляють по шинках, святкуючи свою перемогу!.. І як полегшено зітхнуть татари і турки, коли караванники або чумаки принесуть новину про падіння Сагайдак-бея.

А магнати і старий Жолкевський і пальцем не ворухнуть, щоб врятувати того, хто словом і шаблею був завжди вірний Короні. Хіба зрозуміють, хіба пожаліють вони Сагайдачного!..

Жалість!

Та хіба не образлива жалість Петру Конашевичу? Вона гірша за ляпас в устах бундючних панів, а на чесне співчуття не вистачить у них ані шляхетності, ані обачності. З Сагайдачним рахувалися, запрошували його до своїх палаців, але вітали як гетьмана, як потрібну, хоч і чужу, людину, а коли він вже не гетьман — всі двері зачиняться перед ним.

Що він тепер? Проводир без племені? Отаман без війська?

«Полковник Київського полку» [261]. А якийсь п'яниця Бородавка тримає його булаву!

— У, собака! Гірший від Барабаша. Дістав отаманську пайку, і того йому мало. Гетьманської забажалося.

Їдка, як вапно, ненависть стискає серце Сагайдачного таким болем, що хвилину він не може дихнути. А найжахливіше те, що він не знає, за що вхопитися, куди кинутися, що робити.

Їхати? Куди? Навіщо? Зустрічати людей, які не знають про його падіння? Приймати привітання гетьманові, на які він вже не має права? Або ловити в поглядах зловтішну цікавість і бажання роз'ятрити рани його...

А сонячний ранок блищить за вікном, і високо у скляному синьому небі проходять білі каравани хмар. За стіною шкварчить підсмажена ковбаса, дзеленчать ножі, чарки, остроги; гомонять хазяї з Бурдилом і Танцюрою. Час вставати на нові муки й образи...

Сагайдачний поквапливо зводиться на ноги, одягається, миється і виходить з світлиці, удаючи, що поспішає. Це принаймні рятує його від зайвих розмов.

І знову степ, безкраїй степ у рідкій щетині бур'яну. Коні мчать дружно, і, насунувши шапку на брови, колишній гетьман підострожує коня.

Що робити? Скоритися? Скласти руки, наче старезний дідок, не здатний до боротьби? Проти цього вся гордість його ставала дибки! Але як загнуздати голоту, повернути собі втрачену владу?!

Полковник Київського полку!.. А може, й цей полк піддасться обіцянкам Бородавки?! Проте київські козаки надто заможні. Але що можуть вони вдіяти проти Січі, проти багатотисячного моря нетяг? Братства? Але для братства ціни на рибу і шкіри та старостинські побори важніші від січових справ. Магістрат? Крамарі? Що може їм запропонувати вигнанець за допомогу і підтримку? Та й що може вдіяти магістрат і навіть всі магістрати разом проти дикого вільного кубла на Базавлуку?!

Опівдні небо затяглося млою. Розтанув іскристий блиск снігів. Дмухнув холодний, пронизливий вітер. Коні втомилися. А Сагайдачний все підострожував свого коня і не помічав, що той хитається від втоми.

Білі голови поземки бігли степом повз них і, підводячи сніговійні голови, випереджували козаків, спліталися на дорозі білими клубками і мчали далі, звиваючись серед бур'янів. З сірого імлистого неба посипав сніг, спочатку рідкий, колючий, потім густий, засліплюючи очі вершникам і коням.

— Батьку, пожалій хоч коня. Зупинімось тут на хуторі. Метелиця ж,— промовив Танцюра і показав нагаєм на тополі, що майоріли у білих хвилях хуртовини.

Сагайдачний мовчки відвернувся.

— Та куди ж ти поспішаєш? Добре б — на весілля,— догнав його Танцюра і без дальших слів схопив за повід коня.

Куди? Сагайдачний і сам не знав, куди мчить. До Житомира чи до Києва, або ще кудись гнали його туга, і сором, і розпач.

Сліпа тваринна лють скипала в серці. Досить було згадати Барабаша чи Бородавку, щоб все починало в ньому клекотіти. Хотілося знищити, розчавити їх, як черву, задушити, кинути собі під ноги, перегризти їм горло і жадібно вп'ястися зубами, з насолодою прислухаючись до передсмертного хрипу своїх ворогів.

Танцюра звертає з дороги і з незвичною лагідністю бурчить собі у вуса:

— Ну й чортів ти козарлюга, прости Господи! Такого коня мало не загнав на смерть! І куди тебе жене нечиста сила?!

Тон Танцюри щирий і сердечний, але в ньому бринить невловима фамільярність, якої вчора не було. Вона дратує колишнього гетьмана ще більше, ніж мовчазна ворожість Бурдила та іншої старшини. Вони стримуються. Не виказують свого обурення, але падіння Сагайдачного, а з ним і їхнє, розбиває їх плани і звичний лад життя. Вони передбачають значні збитки і турботи, але не можуть охопити їх оком, і мимовільна ворожнеча скипає і прориває проти колишнього гетьмана. Вони вірять в нього. Їм здається, що він прокинеться, очуняє як колись у жорстокому бою, коли, здавалося, все було втрачено і коли очевидна поразка раптом перетворилася на перемогу.

Але тепер він немічна людина, розтрощена власним падінням.

І знов бажання сховатися від людей охоплює Сагайдачного таким пекучим болем, що печери київського монастиря повстають перед очима, як щось принадне і єдине. Адже нема в нього родини, ані мети у житті. Чому не замкнутися в одну з цих вогких, темних нір, виритих у землі аскетами минулих століть?!

Але що б сказали тоді козаки? Кожний вирішив би, що Сагайдачного замучила совість. «Пішов гріхи замолювати, коли дали взаший»,— реготали б вони по шинках.

І ця думка була така нестерпна, що Сагайдачний скрипнув зубами.

А Танцюра вже стукав у ворота незнайомого хутора і просив притулку від хуртовини.

СУЛТАНША СТАМБУЛА

Ще два місяці прожила Настя під дахом Назлі-ханум.

У найближчу п'ятницю з'явилися до старої султанші довгобороді і поважні улеми скласти акт про Настине удочеріння. Для такого випадку велику палацову залу розгородили на дві частини легкими шовковими ширмами. По один бік розташувалися улеми, по другий — Назлі-ханум з названою дочкою.

Назлі-ханум подарувала Насті розкішний башмаклик, колись наданий їй султаном Мохаммедом. Крім того, Назлі дарувала своїй полонянці силу · оштовних оздоб, вбрань, золотого і срібного посуду та різних речей, потрібних кожній родовитій туркені. Не поскупилася стара. Вона розуміла, що це єдиний засіб повернути собі султанову ласку і навіть завоювати його приязнь. І осипала подарунками і пестощами ту, яку нещодавно збиралася продати безносому дідові.

`Щоп'ятниці приїздив падишах. Він ласкаво вітав Гюль-Хуррем і з веселою усмішкою вів її до палацу і садовив поруч себе на низькому дивані, вкритому хорасанським килимом.

— Ну, що, щаслива? Здійснилися твої мрії? Тепер ти вільна і навіть рівна з султанами османської крові,— пояснює він, сьорбаючи запашну каву з підсмаженими фісташками.

Настя непомітно зітхає і всміхається сумно і вдячно.

— Я завжди молитиму Бога за тебе, володарю всесвіту, але тужно, самотньо мені на чужині,— відповідає вона з полохливою надією, що султан змилосердиться і відпустить її на батьківщину.

— Ти, мабуть, кохаєш когось і сумуєш за ним? — уриває султан, по-своєму зрозумівши Настину тугу.

Настю лякають його запитання, надто близькі до правди, і, мішаючи правду з вигадкою, відповідає вона, влучно підробляючись під барвисту мову туркень:

— Так, світло безсмертя: я кохала одного козака, та він загинув смертю героя у непрохідній гущавині ворожих шабель.

— Вічна пам'ять героєві,— побожно схиляє голову падишах.— Тепер він у раю і безсмертні прекрасні гурії дають йому ковтнути насолоди, гідної справжніх героїв. А ти, жива, мусиш подбати про нове кохання, тому що жінка, як пальма в пустині, мусить бути життєдайною і плодоносною. Молись за померлого і готуйся до шлюбу з живим.

Настя ніяково смикає перлову китицю дувар-ястика і не підводить очей.

— Хочеш, Хуррем, подібно хасекі [262]-Хуррем, моїй прабабці, стати дружиною падишаха і народити йому сина, гідного престолу Османів? [263] — раптом питає султан.

Настя здригається. Та хіба з усіх виходів це не найкращий?! І з очима, повними сліз,— останніми сльозами за минулим,— в знак згоди цілує край його одягу.

Улеми були збентежені і розгублені. Ніколи ще падишах не одружувався з весільним обрядом. Але коли султан чогось бажає — хіба не відшукає мусульманський законник потрібного тексту Святого Письма або належного тлумачення до нього?! І не встиг Осман висловити свої побажання, як улесливі мудері [264] списали цілі згортки пергаменту, а муфті [265] Есаад видав фетву [266] про те, що бажання султанове цілком слушне і не відступає від святого закону.

Напередодні весілля був великий бенкет у Назліханум. Палац старої султанші ледве вмістив усіх запрошених, тому що дружини і матері всіх вельмож Оттоманської держави з'явилися привітати султанову наречену з коштовними подарунками.

Великий візир Алі-баша надіслав Гюль-Хуррем цукровий за́мок. Це був чудовий витвір кондитерського мистецтва. На дерев'яному помості здіймалася споруда з садову альтанку завбільшки. Цукрові колони з капітелями найтоншого різьблення, стіни з пряничних брил, наче з дикого каменю, вікна, засклені різнобарвним льодяником, водограї з такими ж льодяниковими цівками і водоймищами драглів або варення, а навколо них — шоколадні пальми з гіллям з настромленого на дроти цукату і з гронами глазурованих фруктів, і на доріжках штучного саду, всипаних смаженими з медом горішками,— шоколадні маври з золотими кунганчиками запашного шербету в руках. Все це нагадувало дитячу казку і захоплювало Настю, як маленьке дівча.

Капудан-баша Халіль надіслав Насті шоколадно-цукровий звіринець, де було понад двісті звірів і птахів, кожен напівприродної величини.

Дружина муфті Есаада не відстала від перших вельмож і надіслала султановій нареченій весільну свічку на тридцять футів заввишки і на п'ятдесят пудів вагою. Стрічка з крутого золота, висаджена буйною перською бірюзою, оповивала її восковий стрижень блискучою спіраллю. Другу, трохи меншу свічку надіслала Насті дружина нішанджі [267] Джафар-бега.

Не перелічити було скриньок з обручками, намистами і перснями, дзеркал, килимів, леопардових хутр, московських соболів та чорно-бурих лисиць, Коранів і книжок у золотих і срібних оправах із самоцвітами, канделябрів, ліхтарів, кришталю і фарфору, золотого і срібного посуду, суконь, паланкінів, невільників і невільниць, євнухів, вибагливих прикрас і флаконів з ароматами.

І вся ця розкіш разом із Настиним посагом була розташована у вісімнадцятьох залах палацу старої султанші.

Але весільні пальми [268] нареченої були особливо розкішні і величні. Недурно сказав шейх Сааді [269] — хай буде благословенне ім'я його,— що жінка мусить бути родючою, як пальма. І пальма стала в Туреччині символом родючості і атрибутом весільного обряду. Це не були живі дерева з пустель далекого півдня, а штучні споруди з квітучих рослин, вінків, китиць, прапорів, драпувань і воскових свічок. Вони більш нагадували мінарети мечетей, ніж дерева, і були такі високі, що не влізали в палацові двері. Довелося залишити їх на дворі, наче чотирьох велетнів почесної варти, разом із шлюбними свічками дружини муфті Есада і нішанджі Джафар-бега.

Настя вже скорилася долі, зжилася з думкою, що тут, у Стамбулі, догорить у сералі її життя. А загальна увага, шепіт заздрості, підлещування і розкішні подарунки потьмарюють їй свідомість. Ніколи вона навіть не мріяла про таку розкіш. Як дитина, радісно сміється султанова наречена, пересипаючи у скриньках самоцвіти і перекидаючи перлові намиста. Вона милується собою у венеціанських дзеркалах і з насолодою вдихає перські та аравійські пахощі.

А негри-євнухи пильно стежать, щоб не зникло нічого з подарунків, бо крадіжка у шлюбний день є не тільки втрата, але й погана прикмета.

Ніщо не спинить плин часу. Схиляється сонце до заходу, і ось дівчата найкращих стамбульських родин ведуть Настю до лазні, миють її водою, опаловою від пахощів, намащують ароматами аравійських оаз, фарбують їй пальці хною, заплітають коси і оздоблюють їх діамантами і перлинами.

Вранці з-за похмурих громадин Серальського мису випливли зграєю казкових птахів пурпурні і грезетові

вітрила султанського флоту. Галери йшли парами і, плавно наближаючись до мармурових сходів, окурювалися димом салюту. Від гарматного гуркоту злякано дзеленчали кольорові шибки вікон, а галери вже кидали якорі у смарагдові хвилі. І триста негрів-рабів збігли східцями на берег, щоб за кілька хвилин рушити назад з посагом молодої султанші.

Розчинилися склепінчасті двері, і серед строкатих шеренг гостей вийшли євнухи з весільними прапорами, негри з кунганами пахощів і фарби для нігтів, за ними сорок кремезних носіїв схилились під вагою цукрового зáмка й звіринця, а вжé за ними поважно вирушили дервіші з Коранами у золотих і срібних оправах і з важкими томами поетів Туреччини, Персії та Аравії, наче брилами казкового східного палацу. Гості ахали, перешіптувалися, ставали навшпиньки, але кремезні негри стримували їх натиск.

Ритмічно, як на військовому огляді, посувалися лави носіїв, пропливали повз гостей прапори, в'юки срібного і золотого посуду, крісла і паланкіни в арабесках і інкрустаціях, важкі полози згорнутих килимів, скриньки золота і самоцвітів і воскові свічки, наче щогли венеціанських фрегатів. М'язисті, оголені до пояса негри блищали на сонці темним лаком намащених тіл; їх руки підтримували на головах чемодани з буйволової шкіри, виповнені Настиною білизною і оздобами.

А в юрбі ахали і шепталися гості:

— Сто сімдесят чемоданів! І в кожному хоч заховай осла! Та коли вона щодня змінятиме вбрання, то вдруге доведеться одягти його, коли її первісток сяде за Коран у медресе.

Строкатою широкою рікою тече пишний похід, виповнюючи галеру за галерою своїми лавами. І коли перевантажена галера ховала в кучугурах хвиль червоний бакан ватерлінії,— похід на мить зупинявся, наче перехоплений греблею, і знов рушав далі, коли нова порожня галера пришвартовувалася до мармурових східців.

Нарешті рушили і велетенські весільні пальми нареченої. Здавалося, ніби назустріч мінаретам Стамбула рушили їх малоазіатські брати. А за ними заколивалися білі щогли весільних свічок і альтембасовий балдахін з пурпурними завісами до землі, під якими ховалася наречена.

Сорок вродливих аджем-огланів, юрби невільників і невільниць, білих та чорних євнухів супроводили свою господиню. І коли балдахін заблищав на палубі «Буцентавруса», галери підняли якорі і під грім нового салюту рушили до Стамбула.

В новому сералі вже чекали майбутню царицю.

Одалики й служниці, наглядачки і танцюристки, євнухи, негри, карли і астрологи — всі вийшли назустріч, осипаючи путь Гюль-Хуррем запашними трояндами з Казанлика [270]. Найповажніші жінки Стамбула ввели її до Зали Співрозмовників, де незабаром з'явилися великий візир Алі-баша з капудан-башею і муфті з кизлярагою. Муфті голосно прочитав нареченій, захованій за грезетовими запонами, шлюбний контракт, де падишах призначав їй у посаг п'ятдесят тисяч золотих дукатів і щорічне утримання у тридцять тисяч дукатів, кілька сотень рабинь і рабів і дарував їй неосяжний башмаклик у родючій долині Вардара [271].

Після недовгого чубте [272] євнухи піднесли муфті Есааду шубу з білого горностаю, вельможам — соболеві шуби, а агам — по розкішному шовковому каптану.

Відпочивши і випивши кави, похід рушив до збудованого для Насті кіоска серед сераль ських садів, бо цариця Стамбула має право на окреме житло, на окремих рабів і свій почет.

Тепер похід став ще пишніший, бо в ньому брали участь перші вельможі держави, загони булюків [273], спагі та яничари, але за сто кроків від Настиного кіоска чоловіки зупинилися, і самі лише жінки рушили далі з нареченою.

На порозі стояв падишах, чекаючи на свою Гюль-Хуррем. Загорнута з голови до ніг у прозорі серпанки ясно-рожевого кольору, стояла вона перед своїм нареченим, а барвистий почет жінок з відкритими обличчями оточував її, бо лише падишах має право бачити жінок своєї країни без феред же та яхмака [274]. Султан привітав Гюль-Хуррем, дав їй руку і урочисто ввів до гердека [275], перетвореного майстерними драпуваннями і килимами на строкате шатро — на спогад про кочовища минулих століть.

Посередині гердека височіло розкішне аскі — трон нареченої, під мережчатим балдахіном з рожевих перлин, прив'язаним до стелі і оздобленим золотими зір-

ками і живими квітами. Наче в казкову альтанку, ввів до неї султан свою Гюль-Хуррем і посадив для поклоніння і вітань, а сам повернувся до селямлику, де розпочався весільний бенкет.

Весь день приймала Гюль-Хуррем привітання. Що дві години їй дозволялося зійти з аскі, розім'ятися, випити шербету, поласувати в суміжних залах печивом і помилуватися танками грецьких рабинь.

Сонце повільно схилялося до заходу. Бузковою тінню наливалися долини. Наближався вечір, а по-святковому оздоблений Стамбул не замовкав. Гриміла музика. Строкатим походом йшли цехи і дервіші, військові загони та чужоземні посли.

Кожен цех ніс свої прапори, кожен намагався показати найвибагливішу емблему свого ремесла. Шевці везли велетенську папучу з гаптованого сап'яну з човен завбільшки, а в папучі сиділо дванадцятеро негрів — подарунок султанові.

Прядильники бавовни несли ватяні машкари і опудала левів, морських риб та потвор. Сідлярі тягли площадку, де кілька майстрів шили сідла. Пиріжечники та продавці шербетів смажили і варили у відкритому фургоні і кидали у юрбу гарячі пиріжки. Сотня зброярів одягли старовинні золочені панцери та кольчуги. Палітурники та папірники йшли під паперовими прапорами, і сто п'ятдесят підмайстрів їх цеху шикувалися у чудернацькому одязі з картону і в чалмах кольорового паперу, а майстри тягли за ними двоповерховий фургон, де на першому поверсі виробляли папір, а на другому троє юнаків з ватяними бородами і вусами читали вже написані і оправлені Корани.

Але дзеркальники та малярі по фарфору перевершили усіх: вони одягли сто п'ятдесят юнаків у шовкові вбрання, обшиті шматочками дзеркал, що блищали на сонці вогняними зайчиками, а малярі по фарфору везли розмальований арабесками фарфоровий басейн для водограю з кришталевими цівками і підвісками, так що здалеку здавалося, ніби б'є з нього, вигравaючи на сонці, прозора кришталева вода.

За цехами йшли дервіші шести орденів, наче ватаги мандрівних штукарів та акробатів. Одні з них крутилися дзигами, пронизливо вигукуючи «Аллах!» або «Гу! Гу!». Інші застромлювали собі в рот розжарені до червоного залізні дроти, ковтали ножі і уламки скла і про-

тикали руки і ноги голками, шпильками та кинджалами. Один дервіш ліг горілиць на помості і наказав покласти собі на груди камінь, який ледве витягли вісім вантажників. Другий танцював і перестрибував через застромлені у землю кинджали. Жінки злякано охали, але коли вони помітили дервіша в барилі отрутних гадин, що сичали і визирали з барила, ладні вилізти на землю,— вони кинулися врозтіч з зойками жаху.

На майданах з ранку до вечора йшли вистави: штукарі і муштрувальники змінялися один одного; акробати бігали по канатах і дротах над юрбою, вигиналися на трапеціях, борці боролися, танцюристи танцювали, а грецькі актори показували пишні пантоміми з «Іліади» та «Одіссеї».

В юрбі сновигали продавці з бурдюками бузи і дешевих шербетів, баклави та рахат-лукуму, і ніхто не помітив, як почало сутеніти.

— Не розходьтеся! Не розходьтеся! — вигукували султанські покликачі.

Міська сторожа почала запалювати олійні лампи на щоглах, а по всіх мінаретах та вежах, по міських мурах та палацах, мечетях та медресе — спалахнули тисячі тисяч олійних каганчиків.

І тоді на всі майдани Стамбула, переповнені цікавою і галасливою юрбою, наче у свято Байрама, винесли казани вареного рижу, хліб і смажених волів, начинених рижем і сливами.

Але не встигла сторожа поставити страви на столи, як голодна біднота накинулася на їжу. З боєм допалася вона до страв, штовхалася, відбирала силоміць кращий кусень. Незабаром площа вкрилася об'їденими кістками, покидьками, уламками розбитих казанів і розсипаним рижем.

— Го-го-го-го! — хапалися за боки аги [276] великого візира.— Це цікавіше від єврейської комедії та грецької пантоміми.

— Зараз буде ще цікавіше,— підкрутив вуса ага нічної варти Стамбула.— Шкода, що падишах не побачить цікавого видовища.

І щось пошепки наказав чаушеві [277].

Люди оскаженіло билися за рештки їжі, намагалися хоч один раз в житті наїстися досхочу, бо усе, що давала їм праця і кам'яниста земля, відбирали мудири [278] і баші за податки.

— Цариця небесна!.. Що робиться! Що робиться на білому світі! — шепотіла грекиня-купчиха.

І раптом охнула і зблідла від жаху.

Ага нічної стамбульської варти виконав свою обіцянку. Він випустив на голодних людей таких же голодних ведмедів, вовків, лисиць та диких собак, прив'язавши їм до хвостів петарди і запалені смолоскипи. Паніка охопила юрбу. Збиваючи зустрічних з ніг, кинулися люди врозтіч, а хижаки, божевільні від жаху, вогню, пострілів і людського вереску, мчали за ними.

— Хо-хо-хо-хо! — аж присідали аги.— От спасибі, джаним, за веселу розвагу! Диви, як тікає дідок!.. Ой, та й ноги в нього!.. Дві жердини. Впав-таки. А я вже збирався заставлятися, що він втече від ведмедя.

Бенкет був у розпалі. Чужоземні посли, баші та вельможі, мудири, сеїди, чауші, візири та беглер-беї далеких і близьких провінцій — всі зібралися до Стамбула з розкішними шлюбними подарунками вітати Османа.

На круглих низеньких столах не переводилися вибагливі страви з риби, дичини, фруктів та дробини. Турецька горілка ракі сором'язливо ховалася під різьбленими накривками келехів на шербети разом з запашним кіпрським вином, і гості потроху п'яніли, розмови гучнішали, а сміх ставав невимушений і веселий.

Але коли настав час вечірньої молитви, голос імамів урвав бенкет. Гості поквапливо підводилися, обсмикувалися, підтягували пояси і чалми і намагалися міцно триматися на нетвердих ногах.

Треба було піти до палацової мечеті вимолити султанові шлюбне благословення.

Похід був урочистий і безмовний серед шпалер булюків і яничарів. Гості напідпитку і зовсім п'яні удавали тверезих і побожно зосереджених.

В мечеті шейх-уль-Іслам еміри і муфті чекали султана. Після звичайного намазу гості розташувалися широким колом, з падишахом і імамами всередині. Імами хором затягли весільну молитву, здіймаючи догори долоні, і коли завмер останній молитовний вигук, султан пробрався крізь коло присутніх і швидко рушив до сералъських садів. Звичайні смертні не йдуть, а мчать до сералю, але така надмірна поквапливість не гідна

володаря Стамбула і трьох суходолів. Осман ішов широким, розмашним кроком юнака, звиклого до військових вправ і до полювання, а огрядні євнухи та вельможі з удаваною поквапливістю бігли за ним підтюпцем, а коли падишах наблизився до серальських воріт, почали кидати в нього старі папучі, навмисно принесені у кишенях. Це було символічне прощання однолітків-парубків з товаришем юнацтва, що вступає в родинне життя.

Але тільки брати султанові та друзі дитинства насмілилися виконати цей старовинний звичай.

Біля дверей Настиного кіоска [279] кизляр-ага чатував на свого володаря. Головний євнух провів султана з смолоскипом до гердека, а білі і чорні євнухи, рабині та одалики кидали квіти до падишахових ніг.

Сагдич нареченої і к'яйя [280] сералю зустріли падишаха і постелили йому намазлик, і, замість того щоб наблизитися до Насті, оповитої рожевим серпанком, султан скорився звичаю і став на молитву. Потім обидві жінки вклонилися йому до землі і беззвучно вислизнули з покою.

Осман постояв хвилинку серед гердека, розпалений вином, і рушив до Насті. Настя добре запам'ятала, чого навчала її сагдич, і сиділа у кутку нерухома, як статуя, вирізьблена з слонової кості, але коли Осман торкнувся її серпанку, мимоволі здригнулася і відсахнулася від нього.

— Чого ти? — спитав падишах, плутаючись язиком.— Ага, я й забув! Викуп...

І витягнув з пояса розкішне діамантове намисто. Настя не рухалася. Крізь серпанок дивилися на падишаха розширені жахом очі, але султан нічого не помічав. Владним рухом скинув він серпанок і, наступивши на намисто, рвонув Настю до себе.

Чорна південна ніч наближається непомітно. А галери стояли серед Босфору, замість того щоб сховатися під склепінням Дарсена, де вони ночували.

Прикуті до лав веслярі раділи несподіваному відпочинку. Брязкаючи кайданами, курили вони і передавали один одному люльку після затяжки. Нелегко їм було здобувати тютюн...

Незчисленні вогники ілюмінації і яскраво освітлені кольорові вікна палаців блищали у маслянисто-чорній

воді Босфору, що лився з Чорного у Мармурове море повільною блискучою хвилею.

— Святкують,— кинув упівголоса завчасно посивілий козак.— А кажуть, ніби вона наша козачка.

Сусіда його байдуже плюнув у воду.

— А тобі з того легше?

— Ось поживемо — побачимо. Поки що хоч штани та сорочки нам справили та раз за сім років нагодували донесхочу. Невільникові і це неабищо.

Над Стамбулом забили у небо барвисті водограї ракет. Вони розсипалися десь у височині і повільно падали, згасали у темряві. Вітер доносив з європейського берега уривки протяглої музики і глухі удари барабанів, а за кормою галер ледве шаруділи темні скутарійські сади. Босфор був по-нічному мовчазно-безлюдний. Вогні з тремтінням звивалися у його зибіні золотими пружинами, розсипалися на дрібні уламки і пливли до галер мідними змійками. Пахтіло гаром і кіптявою від олійних каганчиків, порохом від ракет та йодистою свіжістю моря.

Галерники глухо брязкали кайданами і умощувалися на лавах спати, коли важкі кроки наглядача примусили їх підвестися.

Наглядач пройшов до середини помосту поміж опачинами і тричі стукнув підбором об поміст. Галерники завмерли.

— Скидайте штани та сорочки! Одягайте старе, а святковий одяг здайте зараз Абдул-огли,— наказав він уривчасто.

Галерники розгублено перезирнулися.

— Та як же ж воно, той... господарю? — кахикнув старіший весляр.— Старе ж геть усе чисто зотліло. Як ми його скидали, так полотно мочалкою лізло з плечей. Ну, ми його, той, і покидали у море. Ти вже задля радості падишахової змилосердься.

— Що? Покидали? Ну, то й ночуйте голі, як пси! Самі себе покарали. Скидайте швидше! Вранці доповім капудан-баші. Мабуть, знайдуться для вас старі безрукавки спагі,— відрізав наглядач і пішов геть, брязкаючи ключами від кайданів та опачин.

Веслярі мовчки почали роздягатися, а сусіда посивілого козака сунув йому під ніс здоровенну дулю.

— Ось тобі ласка «своєї козачки».

ПОДОРОЖ ДО РАДОМИШЛЯ

Біля архімандритового ганку стояли сани, а кир Єлисей в шубі і в теплому каптурі стояв серед вітальні і щось наказував братії, коли келійник доповів йому про Сагайдачного.

— Здається, ти кудись збираєшся? — спитав, привітавшись, Петро Конашевич.

— Як бачиш,— розвів руками Плетенецький.— Та ти посидь. Поговоримо. Я б і радий нікуди не їхати, так справи женуть. Піклуюся ж бо про примноження і розквіт оселі, тому і поспішаю до Житомира на рочки,— пояснив він, щоб гість не затримувався.

— Так рочки ж розпочнуться за два тижні. Чому поспішати?

— Треба заїхати до Радомишля. Та ти й не знаєш, що я збудував там папірню? Будемо друкувати книжки на своєму: нема чого годувати різних Кмеллерів [281] та Острозьких. І рудню поставив, і попіл буду палити, і гамарню, і гуту. Стільки, любий мій, справ, що й не впоратися.

— У тебе не вистачає часу на справи, а у мене бракує справ, щоб заповнити час,— гірко всміхнувся колишній гетьман.

Плетенецький уважно зиркнув на гостя і, почувши в тоні його щось незвичайне, махнув рукою братії, щоб вона залишила їх.

— Що трапилося? — спитав він, замикаючи двері.— Ти наче хворий або з похорону.

— Лихо,— просто відповів Сагайдачний.— Виписчики заворушилися. Тепер на Низу гетьманує чи то Бородавка, чи то Барабаш. Мчав я сюди, як навіжений, а угледів здалеку Київ і зрозумів, що нема мені чого тут робити. Пригадав я Печерське, тебе, ось і заїхав, бо нема де подітися.

Сагайдачний замовк і похнюпився. Плетенецький мовчки стиснув йому руку.

— Добре зробив, що згадав,— щиро заговорив він.— Поговоримо! Переночуєш тут, а вранці... Проте якщо тобі справді нема куди поспішати,— їдьмо разом зі мною. І папірню побачиш, і в дорозі як слід поговоримо. І братія не докучатиме.

— Їдьмо, кире Єлисею,— підвівся Петро Конашевич.— Ти правий: в дорозі легше говорити.

Коні мчали рівно і швидко. Дорога враз пірнула під різьблене склепіння запорошеного снігом сосняка. Шарудливий шум ішов його верховіттям, наче десь далеко-далеко співало море. Від вітру осипався з гілок пухкий сніг.

Уривчасто і сухо розповідав Сагайдачний про козацьку комісію, про новий реєстр і чорну раду. Потім довго мовчав. Мовчав і Плетенецький, обмірковуючи новини.

— Що ж ти тепер надумав? — випростався він.

Сагайдачний знизав плечима.

— Здається, тут нічого вже не зробиш...

— Як то?! — підкинуло Плетенецького.— Проковтнути образу? Віддати старшину на поживу голоті?! Не чекав я такої відповіді від тебе, гетьмане.

— Полковник Київського полку,— виправив Сагайдачний.— Ні, кире Єлисею, справа загинула. З Києва булави не здобути.

— А ти подумав, що тоді буде за рік? — обернувся до нього Плетенецький.— Ти знаєш, що таке хлопський бунт? Пам'ятаєш часи Наливайчині? Але ж тоді на чолі руху стояла старшина. А що буде, коли пануватимуть якісь Барабаші з Бородавками?! Що тоді залишиться від наших фільварків, монастирів та маєтків? Каменю й стріхи не знайдемо! І ми всі загинемо, порубані та попалені. Що ж ти: вирішив по-пілатівському вмити руки і милуватися загравами, наче Нерон пожежею Рима? Оце дійсно зрада. Справжня зрада!

— А що мені робити?! — спалахнув Петро Конашевич, ставши на мить колишнім гетьманом.— Їхав я до тебе, кире Єлисею, не казання слухати, а душу відвести. Я знаю, мабуть, більше від тебе, та не бачу ніякого виходу. А бавитися дрібницями — я не дитина.

— Мусиш бачити! Хоча б тому, що десять років тримав булаву,— спалахнув архімандрит, але, ніби засоромившись свого гострого тону, додав тепліше: — Та ти не ображайся, друже. Краще подумай серйозно. Тобі тому так важко, що ти людина енергійна. А зараз ти — як риба на березі. Душно тобі, гидко сидіти, склавши руки. Подивись, знайди, що робити, за що вхопитися, а якщо ти сам недобачаєш, дозволь мені, старому, здобути тобі окуляри, бо з дрібниць складається й велике.

— Спробуй, кире Єлисею,— невесело всміхнувся Сагайдачний.— Тільки гадаю, що не знайдуться в тебе такі скельця, щоб побачити в моїх руках булаву.

Сани різко підкинуло. Плетенецький визирнув, щось крикнув машталірові і знов повернувся до свого супутника.

— Чув ти, що козаки забили Бжеського? І це вже не перший випадок. Тільки з'явиться управитель гнати виписчиків на панщину,— вони за шаблюки та за дрючки. А до них пристають справжні хлопи, і челядь, і наймити. Палять фільварки, як солому. І наші монастирські хвилюються. Знаєш, чого я мчу до Радомишля? Здається, не варт і їхати, бо ось-ось позамерзають річки і стануть млини, рудні, папірні — все, що рухається водою. Краще б сидіти в келії та читати твори святих отців, але ж де там! Бунтують хлопи: мчи, отче архімандрите, приборкувати своє бидло, бо там — бешкет, там — підпал, а там — душогубство. Коли б сісти на хмари небесні та глянути звідти на нашу країну, здалося б, що вона — велетенський казан, де раз у раз скипають бульбашки. Ще трохи — і заклекотить земля, і тоді всі полетять шкереберть. Кому, як не тобі, залити вогонь, що жевріє під нею?

— Сльозами своїми? — в'їдливо спитав Сагайдачний і роздратовано поліз у кишеню по люльку.

— Ні, гетьмане. Шаблями та гарматами... Бунтують хлопи — хай бунтують, бо все одно не спинити вогневицю, поки людина не видужає. Але хай бунтують проти папежників та проти магнатів. Скеруй повстання в інший бік, щоб минула нас чаша сія. Стань на чолі повсталих. Тоді й булава тобі сама в руки впаде, і слава, і сила. І тоді не ти прийдеш до мене по підтримку й пораду, а я вийду з клиром назустріч тобі у білих ризах, з корогвами та іконами і вклонюся христолюбивому гетьманові, заступникові і оборонцеві православ'я.

Сагайдачний злісно розреготався.

— Ану-ну, святий отче, розкажи, як ти це собі уявляєш? Цікаво! Послухаємо, як ти розумієшся на військових справах.

Очі Плетенецького блимнули обуренням, але, стримавшись, він повів далі:

— А ось як. Пошли своїх людей по селах та по містечках, надійних, спритних. Хай наказують твоїм ім'ям

готувати зброю: батько, мовляв, Петро Конашевич, торгувався-торгувався з магнатами, та й урвався йому терпець, бачачи їх облудність. Хай кажуть, що влітку вибухне велика народна війна проти панів та папежників, що ти станеш на чолі. А наші монахи і попи почнуть провіщати, що пани тому й погані і знущаються з бідних людей, що вони не знають справжньої віри, а ксьондзи підбурюють їх на різні капості, отже, бити папежників — святе діло, і вінець мученицький чекає того, хто ляже кістьми на захист віри і народу свого.

— Почекай, почекай, кире Єлисею; чи згодяться з тобою твої хлопи, яких ти теж ганяєш на панщину? — єхидно спитав Сагайдачний.— Не знаю, як вони, але ж січова голота — не отара овець. Послухав би ти, як вони розчісують на Січі вашого брата монаха.

— Ет, друже! Де просто не витанцьовується, там схитрувати треба. Коли дитина наб'є собі гулю і реве на весь голос, мати дає їй цяцьку, бо за бренькотом бубонців не чути й болю. Ось і ми дамо хлопам таку цяцьку, що за нею забудуть вони і таволгу, і канчуки. Беріть, мовляв, панську землю, багатійте, хазяйнуйте на здоров'я, бо ми вам рідні брати, одного з вами народу, крові і віри. І коли не буде панів та ксьондзів, ми заживемо, як у раю, бо тоді буде в кожного землі в три горла, і худоби, і коней. А сала стільки, що хоч діжками його перетоплюй та купайся в ньому на здоров'я. А коли б ще євреїв, греків та татар повиганяти з міст та містечок, то ремісникам було б роботи вдосталь, і крамареві корисно і вільно крамарювати, бо ніхто в нього хліба не відбиватиме і ціни не знижуватиме. Хай тільки б шарпнули їх трішки. Бо в кожного ж лихваря комори повні золота й перлів. Покажи таку здобич голоті. Та вона без горілки сп'яніє. А тоді жени її куди захочеш, хоч кийком, хоч канчуком.

Сагайдачний спочатку слухав з жовчним обуренням людини з відтятими ногами, якій радять купити нові чоботи. Але потроху недовір'я змінилося цікавістю, а потім одвертим захопленням. Неприємно вражала тільки його одвертість, не оздоблена ніякими гаслами, бо такі речі ніхто не називає власним ім'ям. Але захоплення Сагайдачного було якесь пасивне, бо не бачив він, як здійснити те, що радив йому Плетенецький.

А кир Єлисей вів далі, одверто і щиро. Він знав, що машталір глухий, а сани з келійниками та капітулою

відстали або мчать десь попереду, тому нема чого хитрувати або говорити натяками.

— Взимку я посилаю братію з іконками, з чотками та іншим крамом по селах. Я накажу їм проповідувати. А що я накажу, то вони й казатимуть. Ось тобі перші дріжджі, щоб зашумувало поспільство. А ти пристосуй кобзарів та старців з старечого цеху. І чумаків, бо чумаків слухають більш від усіх інших. Можна буде і книжок надрукувати і малюнків проти католицтва. От, наприклад, отець Захарія Копистенський [282] кінчає друком велику книжку «Про віру». Хороша книжка! І враження зробить чимале. З боку догматики вона вичерпна. Але шкода, що нема кому написати про унію з державного та громадського погляду... Нема в мене таких людей. Монах на це не придатний, а мені особисто ніколи, та й незручно. А така книжка он як потрібна,— провів він пальцем по горлу,— мали б що читати державні мужі, посли, сенатори, бурмистри та прокуратори. От би розповісти їм докладно, як єзуїти обдурюють нашу молодь. Через цих клятих єзуїтів усі багатирі незабаром стануть католиками, а від самого хлопства ситий не будеш. Та й для інквізиції готують вони нове поле. У, кляті! Як подумаю, скільки вони наробили нам збитків.

— Мабуть, і мене запряжеш у цю справу? — іронічно спитав Сагайдачний.

— І запряжу! Їй-бо, запряжу! Зима довга: до весни вистачить часу. Та ти не смійся, бо перо іноді так влучить і поранить, що людина і не очуняє.

Сагайдачний знизав плечима, а Плетенецький удаючи, ніби не бачить його руху, розвивав і розвивав свої плани. Це дратувало Сагайдачного. На мить спалахнув він цікавістю і згас. І бурхлива енергія Плетенецького вже знов дратувала його, як лікареві поради, коли хворий відчуває свою рокованість.

— Ет, кире Єлисею,— не витримав він,— я пожартував, а ти... Навіть слухати гидко.

Плетенецький уважно зиркнув на свого супутника і ляснув його по плечу:

— Та й я жартую. Авжеж жартую, бо все на світі робиться жартома... І війни починають жартома, і людей засуджують на страту, і міста підпалюють жартома. І жартома голота позбавила тебе булави. Але я бажаю, щоб цьому поганому жартові швидко прийшов кінець.

Ось і ти пожартуи тепер з голотою, щоб повернути собі булаву.

Плетенецький договорив це так серйозно, що Сагайдачний не став сперечатися. Мовчки смоктав він свою люльку, слухав, і жовчна усмішка кривила його вуста.

А Плетенецький говорив все з більшим захопленням.

— Ми виженемо панів та папежників геть аж за межі Київського, Волинського [283] та Брацлавського [284] воєводств. Відберемо в них Галичину з Буковиною та гірські полонини. Де житиме хоч єдиний русин — там міцно стоятиме наша віра, наша влада. Братську школу перетворимо на академію. Ми збудуємо міцні фортеці і міста, прокладемо торговельні шляхи на схід і на захід, а в Печерській оселі вчені монахи стежитимуть за рухом твоєї переможної колісниці і писатимуть літопис твоїх перемог.

— Але ж голота? Хлопство? Що воно дістане у тій боротьбі? — роздратовано нагадав Сагайдачний, щоб охолодити промовницький запал свого супутника.

— Про це не турбуйся. Декому і земельки дамо, і худоби, але бунтівників потім самі приборкаємо. Вже як була розбещена печерська братія, тепер вона й не писне. Міцна рука — підвалина ладу,— додав кир Єлисей і виглянув з візка.

Дорога йшла весь час лісами, де-не-де перерізаними болотистими річками, притоками Дніпра і Тетерева. Рідкі селища потопали в дрімучих лісах і, поки сани мчали їх кривими вулицями, довго бігли за ними і гавкали кудлаті собаки, а дітвора вибігала з воріт у довгих полотняних сорочечках і низько вклонялася проїжджим, зиркаючи на них цікавими і трохи наляканими оченятами. І знов поринала дорога у пущі, припорошеній пухкими снігами та інеєм.

— Оці ліси продав я на попіл, а землю заселю втікачами. Хай орють. Із збіжжя корисно горілку гнати,— пояснив Плетенецький.

— Та навіщо тобі стільки попелу? — здивувався Сагайдачний.

— Вивозити за кордон! Там його треба до чорта: і полотно білити, і сукно мити, і мило варити, і на вироблення скла та фарфору. Не так, як у нас, де попіл потрібний тільки на порох. От, до речі, друже: доведеться тобі подбати про порох. Доручи цю справу мені. Та й рудні мої тобі згодяться, і гамарні. Добре

озброю я твоє військо, бо коли я вже до чого візьмуся, то закипить у мене робота, наче казан на вогні.

— Ні, кире Єлисею. Залиш. Не пара я тобі поки що,— гірко вирвалося в Сагайдачного.— Роби своє, а я... Не можу я зараз нічого діяти. Я наче непохований мрець: бачу, чую, а ворухнутися не можу.

— Хороший мрець! Кинь, гетьмане! Так, так, гетьмане, а не полковнику, бо ти мусиш знову гетьманувати. Навіть жінка ніколи б так не скорилася долі! Де твоя гордість?! Де самолюбство?! Вигнала тебе голота, так постав її навколішки, примусь чоботи собі цілувати і благати прощення. Ось як треба діяти, а не лягати у домовину живцем...

Але Сагайдачний тільки ще раз мовчки знизав плечима.

Сутеніло. Вечірні тіні лягли в замети синіми сувоями, а навколо все стояли руді стовбури сосен і вузлуваті дуби в іржавому осінньому листі, припорошені памороззю. На останній зупинці довго не було коней, потім знов їхали глухими пустинними пущами, де тільки де-не-де мигтіли зелені вогники вовчих очей.

Пізно вночі, коли перегукувалися в поснулих селах другі півні, вилетів візок на берег Тетерева. За хитким мостом розсипалися по узгір'ю білі мазанки Радомишля, але жодний вогник не блимав у вікнах під сніжними шапками стріх. Сани звернули вбік і помчали до монастирського фільварку. Там вже чекали грізного архімандрита.

На дворі і коло воріт юрмилася темна купка людей, зливаючись у місячних присмерках в чорну пляму. І коли сани з розгону влетіли у ворота, всі голови схилилися під пастирське благословення. Архімандрит, не дивлячись, махнув над ними чорним крилом рукава, не відповів на привітання і увійшов у будинок отця Паїсія, управителя маєтками Печерської оселі. За Плетенецьким дріботів сам Паїсій, худорлявий недолугий монашок. Він ледь-ледь досягає Плетенецькому до плеча. Крисячим хвостиком закручувалася у нього на потилиці мізерна кіска, комір засмальцьованої ряси припорошився лупою; на кінці гострого носа висіла буйна прозора крапля. Паїсій або забігав наперед і запобігливо зазирав архімандритові у вічі, або відвертався і затуляв рот долонею, щоб кир Єлисей не почув горілчаного духу, погано замаскованого часником.

Плетенецький ввійшов у простору кімнату з темними стінами рубленого дуба і низько насунутою стелею. На сволоку було грубо вирізьблене виноградне листя, хрести і якісь написи. На покуті блищав справжній іконостас з темними візантійськими образами, лампадами і жмутками сухого ромену та іншого зілля. Вздовж стін стояли тапчани та скрині з домотканими килимами, в грубці весело звивалися і стрибали жовтогарячі змійки вогню.

Плетенецький швидко озирнувся, поклав на себе звичний хрест і уривчасто спитав Паїсія:

— Ну, що ти тут накоїв?

— Лихо, отче. Осатаніло поспільство. Забуло страх божий і людський. Ми тут з отцем Аполінарієм трохи помацали призвідців... Так вони, кляті, замки позбивали і випустили їх на волю.

Плетенецький як ввійшов, так і стояв у шубі і каптурі, мало не торкаючись сволока головою. Ніздрі його тремтіли. Чорні очі палали на білому обличчі.

— Як то «помацали»? Кого? Хто? Нічого не розумію! Кажи до пуття! — урвав він.

Монашок ніяково зиркав на Сагайдачного і не знав, чи можна все говорити при цьому незнайомому чи то старшині, чи то шляхтичі.

— На Богослова вирядив я поспільство [285] в підводи з села Новоселків та з Окунців возити дрова і клепку на поташну буду і сюди, на папірню. Вони не вийшли на роботу. Тоді я викликав отця Аполінарія з Сорокошицького фільварку напутити нерозумних і дав йому про всяк випадок двадцять чоловік з доброю зброєю... Та хлопи, наче ватага біснуватих свиней, не захотіли слухати його умовлянь. Отець Аполінарій довго мучився з ними то отецькою ласкою, то суворістю і мало не прийняв вінця мученицького, бо вони побили його нещадно і звільнили призвідця Ничипора, а потім підпалили скирти пшениці і нову гуральню, поперепивалися там до безпам'яті і, охоплені п'яною люттю, порубали на тріски підводи, хомути і кінські ряди.

— Знаю! — знову урвав його архімандрит.— Чув! Твій посланець доповів. Ну, але ж потім, згодом? Чи то мало тобі братії і послушних хлопів, щоб докучати мені кожною дрібницею?!

— Та ми ж... Та хіба ж можна в такій справі без пастирського благословення?! — розгубився Паїсій

і витер прозору каплю на кінці носа.— Думали ми їх оточити і, захопивши, покарати. Та вони ж, грішники окаянні, геть усі порозбігалися. Послав я навздогін. Сімох впіймали, а всі інші — наче у морі потопли. Взяли ми їх на муки, і тоді вони виказали, що виписчики порадили їм пустити димом монастирську рудню і буду з папірнею, і на панщину не ходити, і чиншу з данинами не сплачувати, і братію побити, бо все одно незабаром вийде нова влада і новий закон.

— А що! Бачиш?! Чуєш? Що я тобі казав? — ніби зрадівши, звернувся Плетенецький до Сагайдачного, потім знов накинувся на Паїсія: — Чого ж ти дивився? Як допустив? Бо ж така одна паршива вівця всю отару нам зіпсує. Чи ти спав, чи то на яйцях квочкою сидів?! І ти не кращий,— гостро звернувся він до другого монаха, що мовчки стояв біля одвірка.

Той погладив широку, сивувато-руду бороду на рожевому ситому обличчі й хрипко забасив:

— Не наважилися будь-що діяти без пастирського благословення.

— Руки вмили? Наче Пілат? Похвально! — люто розреготався Плетенецький.— Де ж вони тепер, ваші бунтівники?

— Сидять у церковному льоху. Тільки двоє преставилися після допиту з муками, а один сам собі віку вкоротив: повісився на поясі без каяття.

Плетенецький пройшовся по кімнаті, тикнув патерицею у вогонь, потім обернувся до збентеженого і наляканого Паїсія.

— Приведи бунтівників! Я сам їх допитаю, а братія хай іде відпочити. За годину вдарять до утрені.

Посполиті вже чекали на допит. Ледь-ледь переступаючи через високий поріг коротко скутими ногами, ввійшов високий чорноокий парубок, за ним — двоє білявих присадкуватих і щуплих селян з землисто-сірими обличчями, а за ними — весь подзьобаний віспою дідок.

— Хто такі? Як звуть? — ступив до них Плетенецький.

Парубки мовчали. Отець Паїсій боком підсунувся до архімандрита і зашепотів, бризкаючи слиною і затуляючи долонею рот:

— Дозволь, отче архімандрите, пояснити. Оці двоє — хлопи з села Новоселки. Вони давно були аки вовки

у шкурі овечій: самі бунтували, ще й інших підбурювали. А оцей, низенький, був собі хлоп як хлоп, поки не наслухався лукавих словес. А оцей чорнявий — бог зна що це за людина. Не з тутешніх він. А зве себе козаком.

— Ти хто такий? — вдруге спитав Плетенецький смуглявого парубка.

Парубок зиркнув на Плетенецького. Недобрий вогник спалахнув у нього в очах і сховався під віями, коли раптом погляд його зустрівся з поглядом Сагайдачного. Нова іскра майнула у нього в очах, і під молодими чорними усами блиснули білі зуби Тимкові.

— Хто такий? Запорозький козак,— відповів він майже весело.

— Реєстровий?

Тимко знизав плечима.

— На якого біса нам той старшинський реєстр! Свій незабаром напишемо, справжній. І до нього впишуть і мене, і кожного, хто не лизав чобіт нашим дукам,— кинув він, завзято, безтурботно тріпнув чуприною і з презирством ковзнув по Сагайдачному.

Той міцно стиснув зуби, і тільки жовна заходили у нього по щоках.

— Чого до нас завітав? Звідки родом? — карбував архімандрит з насолодою кота, що грається з мишею.

І знов блимнули зуби Тимкові:

— Прийшов подивитися, як святі отці стрижуть отару свою і разом з вовною шкуру здирають. А козакові ніде не можуть відмовити у лежах та приставствах,— це навіть наша старшина казала нам на комісії, адже ж ви не пани, а «свої, православні».

— Біглий хлоп ти, бидло, а не козак,— спалахнув архімандрит.— Ну, почекай, нахабо! Відправимо тебе до твого пана, якщо скажеш правду, а якщо будеш і далі виригати такі ж бісівські словеса — не прогнівайся: замуруємо тебе живцем у печерах, де спасалися печерські преподобники, щоб паршива вівця не псувала отари Христової.

Тимко знов знизав плечима, хоч пошматована канчуками спина палала нестерпним болем. Хотів щось відповісти Плетенецькому, але в цю мить виступив Сагайдачний. З кожною відповіддю завзятого парубка його сонну байдужість настирливо охоплювало бажання загнуздати його, як невиїждженого коня, розчавити,

знівечити. Самі собою стискалися і розтискалися кулаки, і голос його забринів військовою сурмою:

— Почекай, кире Єлисею. Дозволь поставити йому кілька запитань. Звідки, ти, синку, зараз? Давно з Базавлуку?

— Недавно. Тільки ми тобі не сини, пане коронний старший, і ти нам не батько. Був колись, та зѣсь вийшов,— гостро кинув Тимко.

— Он як! — пересмикнуло Сагайдачного.— А хто ж тѣпер твій батько?

— О, батько добрий, не з тих, кого батьком звуть, а він козакам чиста мачуха. Батько в нас Дмитро Барабаш,— з смаком викарбував Тимко, витримуючи важкий погляд Сагайдачного.

— Он як!.. А хто ж тоді за осавула?

— Ого! Такий, що кожній сволоті правду кине у вічі! Яcько Бородавка — он хто!

— Так я й думав! Хороша пара! Отак весь Базавлук незабаром перетвориться на шинок,— в'їдливо зареготав Сагайдачний.

— А що ж! Хай краще буде шинком, ніж невільницьким ринком.

Колишній гетьман зблід від люті.

— Годі! — гримнув він.— Розчавити цю гадину! Закопати живцем! Кире Єлисею, я сплачу його вартість, кому доведеться.

Кир Єлисей задоволено примружився. Не дурно почав він допит у присутності Сагайдачного. Отрута почала діяти.

«А що ж ти собі думав, друже? Зітри главу змієві, поки він не вжалить тебе у п'яти»,— ніби говорив його погляд.

І, знаком спинивши колишнього гетьмана, Плетенецький перейшов до допиту білявих посполитів.

Вони відповідали мляво, з понурою байдужістю людей, що втратили надію на порятунок. Кир Єлисей перевів розмову на їх дітей та жінок, і цей спогад підломив їх сили. Один мовчав, але тремтів дрібним дрожем, зблідлий, розгублений. Він відповідав не до речі, плутався, суперечив сам собі, а другий раптом впав до ніг архімандритові і заридав надсадно і важко:

— Змилосердься, пожалій, отче архімандрите! Діточки в мене маленькі, жінка вагітна. Ой, чого ж я накоїв!.. Послухав дурнів, не второпав... Змилосердься!

Тіло його, списане канчуками і вкрите кривавими шрамами, звивалося від ридань і тваринним жахом тяглося до архімандрита. Кир Єлисей всміхнувся зловтішно і зиркнув на Тимка.

— Бачиш, як каються чесні хлопи? Адже ж я міг його скарати на горло, не допитавши. Хто б тоді був винний в його загибелі? Я чи ти, що штовхнув його у могилу своїми підбурюваннями? Ось чому відмовляюся я від тебе, рабе лукавий, як відмовиться від тебе й отець наш небесний в день останнього суду, бо суд його праведний є, і підеш ти у вогонь вічний, уготований дияволові і янголам його, де плоть не вмирає і полум'я не згасає.

Голос його бринів лютою міддю, очі кидали блискавки. Біла випещена рука стискала розп'яття, чітко вирізьблюючись на чорній рясі.

— Візьміть його, зав'яжіть йому рот і відішліть до Києва, до оселі Печерської, да створиться над ним суд Господній і людський!

Коли Тимка вивели, Плетенецький не глянув на посполитих і наказав спокійно і байдуже:

— А цим трьом дайте по двісті батогів, а коли видужають,— відправте копати руду.

І коли двері замкнулися і замовк за ними брязкіт кайданів, архімандрит схрестив руки на грудях і насмішкувато спитав Сагайдачного:

— Ну, що тепер скажеш, гетьмане?

— Скарати на горло! На палю! Киями до смерті! — просичав той, захлинаючись.

— Ет, друже!.. Коли б карати на горло кожного бунтівника, не залишилося б у нас жодного хлопа. Тепер вони порозумнішають. А ось чи ти порозумнішав — це ще невідомо.

Сагайдачний, як опечений, забігав по кімнаті.

— Та зрозумій ти нарешті, кире Єлисею!.. Сили в мене, сили нема загнуздати цих хамів! Ти чув, що ця наволоч насмілилася тут виригнути? Хіба це не покажчик їх перемоги і сили?

Плетенецький опустив повіки, ховаючи всмішку: нарешті Сагайдачний заговорив як слід.

— Сідай, друже. Послухай свого сповідача, бо мова мовиться про твоє і про моє грішне життя. Якщо ми так сидітимемо, склавши руки, то обоє незабаром загинемо. Їдь сьогодні ж до Києва, до нашої оселі, спочинь трохи,

поплач за своєю булавою та добре роз'ятри рану від своєї образи, щоб пекла вона тебе червоним залізом, спокою тобі не давала. А потім ставай до роботи. Думай. Кожного треба чимсь привабити: обіцяй селянинові, що не буде панщини і толок. Обіцяй ремісникові знищити старостинські побори, обіцяй йому дешевий матеріал і хорошу роботу. Обіцяй крамареві великий прибуток і скасування податків і митниць. Обіцяй козакам сорок тисяч реєстру. Старшині — нобілітацію, а всім укупі — славу, владу, щастя і перемогу. Потім поміркуй, скільки треба тобі пороху, мушкетів, шабель, списів на іншого бойового припасу. І про харчі не забудь. А головне, умовся з патриціями: треба їм піти на деякі поступки, щоб погасити ворожнечу поміж міщан, треба кинути дещо і цехам, щоб вони повірили нашим гаслам. Піди до війта, до Созона Балики, до Балабух і до Ходкевичів. Тільки дивись, будь мудрий, аки змій, щоб не прокинувся завчасно наш ворог магнат. Треба і його добре приспати удаваною покорою. І взагалі треба у кожного відшукати його ахіллесову п'яту і довести, що це йому корисно. Адже ж улаштував ти це кляте братство, хай воно провалиться з своїми шинками та протестаціями... Навіть мене, старого, мало не підчепив на гачок... Та й кобзарів не забудь. Кожен твій наказ, кожну потрібну чутку рознесуть вони тобі з кінця в кінець. А потім сідай та пиши про унію. Бо ж голова в тебе — кладезь премудрості. Ні, ні, не думай відмовлятися,— простяг він руку, помітивши рух Сагайдачного.— Коли ми відбили позаторік наші маєтки у Рутського, потрапив до мене біскупський архів. Там і тасмні папські булли, і листування з Ватіканом отців-єзуїтів. Дорого дали б уніати, щоб видерти у мене ці папери, коли б знали, де вони. Я дам їх тобі прочитати. А в тебе є хист, є гостре слово. А слово іноді ранить не гірше від отруєної стріли. Ось і пиши, а ми друкуватимемо. Тільки пам'ятай, що я не дурно тобі допомагаю. Все на світі має свою ціну. Як ти цінуєш свою булаву? Кажи просто,— жартівливо труснув він Сагайдачного.

Сагайдачний трохи зніяковів.

— Не розумію, кире Єлисею,— щиро признався він.

— Що ж тут розуміти! Послуга за послугу! Я тобі — булаву, а ти мені що?

І в цих словах відчулася така певність у перемозі, що Сагайдачний мимоволі всміхнувся.

— Ну, зрозуміла річ. Тільки не заправляй зайвого, отче, бо я тепер — людина бідна, бурлака, вигнанець.

Плетенецький задоволено ляснув його по плечу:

— Оце правда! Ух, і лютував я на тебе за твоє баб'яче скиглення! Дивись, будь козаком, а не ганчіркою. А мені багато чого треба: не менш як з півдесятеро архієреїв.

— Чого?! — здивовано перепитав Сагайдачний.

— Ну, владик, якщо це зрозуміліше. Бо що ж це у нас за церква, прости Господи, коли не залишилося жодного архіпастиря?! Митрополит, собака, перекинувся до унії. Львівський владика — однією ногою в труні, а всі інші повмирали. А король віддає єпархії тільки уніатам. Так і сидимо на сухому, як дурні. От і висвяти нам нових владик, православних.

Сагайдачний широко розкрив очі.

— Почекай-но, почекай, кире Єлисею. Я, здається, ще не забув чину таїнства священства. Хіба миряни висвячують будь-кого, а тим паче владик?

Плетенецький весело блимнув на нього вогняним оком.

— Вірно, друже! Але ти забув, що є патріархи. А патріарх Єрусалимський Теофан збирається до Москви по милостиню. Завітає він і до Києва. Ось хай він нам висвятить нових владик. З догматичного боку заперечень не буде, але він, можливо, боятиметься короля і магнатів. Отже, твої козаки будуть дуже до речі. Спираючись на збройну силу, ти зможеш вимагати, а не просити, тим більш, що східна церква так зубожіла, що за скибку хліба козацького вона тобі висвятить кого завгодно.

— Почекай, почекай, кире Єлисею. Ти кажеш: «Козаки, сила». Та яка ж в мене тепер, на Бога, сила?! Київський полк, та й той не весь, бо частина залишилася на Базавлуку.

Та кир Єлисей мав на все готову відповідь:

— А королевич Владислав? Він дасть тобі все, що забажаєш, аби врятував ти його у Московщині. Хіба Сапега тобі не писав?

— Писав, та я не відповів через оці наші сварки.

— Відповідай! Негайно! Рішуче! Хай дає проповідні листи [286], булаву та клейноди [287]. Бо ж таких, як оце гаденя, що ми допитували, дякувати Богові, ще небагато. А охочих до здобичі — тисячі. Як посунуть вони

до тебе отарами та як побачать барабашівці та інша наволоч, що ласий кусень пливе повз них,— всі до тебе вирушать. Ось тоді ти вже зможеш спокійнісінько вибирати, що тобі вигідніше: бити панів, ставши Коріоланом [288], трибуном народним, або — вірним васалом королевича Владислава і нащадків його.

Сагайдачний замислився.

— Складна це буде річ, бо військо, зібране проти панства, вимагатиме війни з панством, як кредитор — сплати боргу.

— Ну, якщо дійсно вимагатимуть — підеш собі проти панів. Але ж може бути й навпаки. А тим часом булава вже опиниться у твоїй руці, і тоді — плювати тобі на весь світ.

Сагайдачний стояв проти архімандрита такий же стрункий і високий і довго дивився на нього, потім рвучко стиснув Плетенецького в обіймах.

— Згода! Хай буде по-твоєму. Ех, кире Єлисею! Не монахом тобі бути, а канцлером або великим візиром. Прогавив ти свою кар'єру, отче святий!

— Ще побачимо,— засміявся архімандрит.— Якщо римським папежем мені дійсно не бути, то патріархувати, мабуть, ще доведеться. А тепер підемо, любий мій, спати,— урвав він сам себе.— Відпочинемо, а потім я покажу тобі свою папірню.

Папірня стояла на греблі, біля ставу. Вода рухала її колеса, тому звали її посполиті паперовим млином. Хоч земля була вже вкрита першим снігом, мороз брався тільки вночі, і важка пінява вода кипіла на колесах папірні, струшуючи її аж до підвалин.

Нюрнберзький майстер-папірник побачив у вікно архімандрита і вийшов йому назустріч. Приклавши руку до серця, привітав він його складною пишномовною фразою і чемно розчинив двері перед гостями.

— Почекай, пане майстре. Ми почнемо з комори на ганчір'я. Треба показати вельможному гостеві, як і з чого виробляється папір,— зупинив його архімандрит.

Майстер вклонився і повів їх у протилежний бік.

Ганчірник стояв у куточку двора. Кілька жінок сортували ганчірки і старанно вибивали порох.

— От не сподівався, що з такого брудного дрантя вийде білий і чистий папір,— здивовано зауважив Сагайдачний, чхнувши.

— Нун, абер * не зовсім, щоб білий. Бо з брудній ганчіркен буде сірій папір на лядунки, а з чистішій — білий, бібула, на книжки. Спочатку ми їх добре варимо унд вашен, миємо,— пригадав майстер потрібне слово,— от ви самі будете подивитися.

— Ну, а як наші хлопи вивчають роботу? Чи скоро стануть вони майстрами?

— О превелебний гер абат!.. Не мошна так швидко... Вони вже потроху працюен, абер ще туже, як це сказати по ваше шпрахе... ** туже тихо. Я зробіль п'ять аркуш, а он зробіль только один. У него рука шше не звікнуль, нох ніхт ангевент... Прошу сюди, тут на дворі деруть ганчіркен кручками, як звірі міт пазурі... Там багато штауб, порох,— виправився він знов і ввів гостей до низької кімнати, де весело гоготів вогонь під двома великими казанами, а повітря було виповнене смердючими випарами від ганчір'я.

— Ось тут ми варимо самий брудній ганчіркен на сірий лядунковий папір, а тут більш чистий на бібула, а тут у ночвах ми полоскаємо ганчіркен,— показував майстер, водячи гостей по кімнаті.

— Галуну купили? Додаєте? — уривчасто розпитував кир Єлисей і зазирав у кожен куток.

— Так, превелебний гер абат! Ось він у лантух. А потім,— почав він тлумачити Сагайдачному, бачачи, що той уперше в папірні,— коли ми вже виварімо ганчіркен, тоді ми кладемо їх до ступи,— ось подивіться в суміжній кімнаті. Прошу ось сюди.

Він відчинив низенькі двері, вогкі і масні від випарів, і ввів своїх гостей до ступнику, де вздовж кімнати від стінки до стінки проходили якісь горизонтальні стрижні з колод і крутилися навколо власних осей. Рухали їх знадвору водяні колеса, як на звичайному млині, тому й гуркіт води був тут гучніший, і підлога здригалася, а у вікнах весь час тремтіли і дзеленчали шибки.

— Ось тут,— тлумачив майстер, вказуючи на довгі ночви, над якими низько проходили вали на дубових стрижнях.— Це так звані ступникен. Кошен з них на п'ять гнізд, а гнізда оббиті бляхою з рихвами, наче тертушки. До них мало не торкаються рубчасті рихви, набиті на вали. Коли ми накладаємо до ступників ган-

---

* Нун, абер — ну, але ж...

** Шпрахе — мова. Гер абат — пане архімандрит.

чіркен, тоді вали пошинайть крутитися і зубчики рихви хапають і деруть ганчіркен на шматки унд трут об бляхи. Тоді з ганчіркен робиться спошатку дрібні шматки, а потім біла рідота, наче ріденька шманд-сметанка. Ось я вам зараз покажу, як воно буде.

Він щось гукнув помічникам, і вони внесли важкі ночви, наповнені провареним і прополосканим ганчір'ям, перекинули їх в один з ступників і ввімкнули вали. Вали закрутилися в рубчастих гніздах і почали розтирати і роздирати ганчірки, і це місиво потроху ставало ріденьким білим молоком.

Сагайдачний зацікавлено дивився на роботу ступників, і йому здавалося, що вали повільно жували ганчір'я, як людина свою їжу.

— А як ви знаєте, скільки треба налити води? — спитав він.

— О, ми спошатку зважуємо сухі ганчіркен, коли з них вибито порох. На один частин ганчіркен треба дев'яносто дев'ять частин води. А найкращий папір буде тоді, коли ганчіркен зовсім шистий і коли його душе дрібно розтерто.

— Ну, що, бачив? — заспішив Плетенецький.— Підемо далі.

У третій кімнаті, так званій варштубі, метушилися троє підмайстрів. Майстер вибачився перед гостями, скинув кунтуш і, залишившись в саржовій безрукавці, підперезаній фартухом, став на місце. Тоді помічники почали старанно розмішувати паперову рідину, а він узяв форму — плоский чотирикутник з густим сітчастим дном з найтоншого мідного дроту.

— Бачите,— показав він форму гостям,— на цій сітчастій формі вишито тоненьким дротом герб превелебного абата. Це — марка нашої фабрики. Паперова маса вийде навпроти цього герба трохи тоншою, унд папір буде трохи прозоріший, начеб тут хтось просяк-нув його жиром. Це так званий водяний знак. А зараз я буду набирати паперова рідина і зроблю аркуш.

Він зачерпнув рідини і вмить розлив її по формі рівним тонким шаром. Майстер обережно обертав і ледве помітно струшував форму, щоб вода зовсім збігла крізь сітку, залишивши на формі загуслий осад. Коли аркуш досить сформувався, майстер відхилив краї форми і передав форму валяльникові. Той накрив аркуш шматком сукна і, спритно перевернувши, поклав на дощечку

сукном додолу. А майстер вже потрушував форму, на якій розтікалася нова порція паперової рідини. Сагайдачний зиркнув на годинник. Що двадцять секунд новий аркуш паперу. Швидкість роботи його захопила. А валяльник все приймав і приймав від майстра готові аркуші і перекидав їх на сукно з спритністю штукаря. За кілька хвилин виросла ціла стопа аркушів, перекладених сукном. І коли вона досягла потрібної височини, валяльник узяв її разом з дошкою і всунув під гвинтовий прес. Потім помічники обережно розклали витиснуті аркуші на тонесеньких дощечках і винесли сушити надвір.

— Це дуже добре сушити папір надворі,— пояснив гостеві Плетенецький,— тоді папір буває біліший. Але в дощ доводиться палити груби і сушити його тут.

— О так,— підхопив майстер і, передавши форму старшому підмайстрові, скинув фартух і повів гостей далі.— Ось тут ми й сушимо унзер папір у негоду,— показав він сушильню, застановлену частими поличками від долівки до стелі.— А тут,— відкрив він казан з ріденьким клеєм-желатиною,— проклеюємо наш папір, щоб на ньому не розпливалося чорнило. Бо непроклеєний папір вбирає у себе все рідке, наче губка. Варимо ми той клей з телячих ніжок та шкірок. Потім доводиться вдруге сушити папір, пресувати і глянсувати його на ковадлі великим молотом. У нас вироблюється білий папір для писання, потім товстіший для малювання фарбами і сірий лядунковий. Робимо й картон на оправи книжок, абер зараз його тут немає.

Кир Єлисей слухав пояснення майстра неуважно: він знав тут кожен куток і щось підраховував у думках.

— А скажи мені, пане майстре,— заговорив він раптом, коли Сагайдачний рушив до виходу.— Що б таке вигадати, щоб папірня працювала і взимку?

Майстер знизав плечима.

— О, це дуже важка справа, превелебний гер абат! Можна було б усі ганчіркен виварити і пропустити крізь ступники, поки замерз наш став, а потім витрачати паперову масу потроху, доливаючи до неї води. Але ж ми не маємо такий запас ганчіркен. Бо взимку легше збирати ганчіркен, а навесні, коли вода розтане і почне працювати на нас...

— Ні, пане майстре, це не те,— похитав головою Плетенецький.— Взимку повинні ми надрукувати силу

книжок. Стільки, що й в п'ять років не могли б видрукувати. Тому й папір нам потрібний негайно. Ганчір'я знайдеться. Ми улаштуємо збирання на користь оселі. Віддамо й свою стару білизну і одіж. А ти вже вигадай, що нам діяти.

Майстер замислився.

— У Франкфурт-ам-Майн, де я вчився, один майстер улаштував такий механізмус, де коні крутіль колесо. Я, мабуть, пригадай, як це було, і теж улаштуй шшось подібне... Тільки треба довго думати унд випробувати різні модель... Але ж це не мій фах, не мій робота. Гер абат наймаль мене робити папір на свій готовий фабрик, а не будувати другий. Вейль * це душе важкий робота, который вартий два рази дорожче.

— Скільки ти заробляєш на рік? — урвав Плетенецький.

— Двадцять золотих флорин на рік унд один кунтуш сукняний та один кафтан шовковий та весь харч. Тут записано все. Даст іст мейн контракт **,— витягнув він із стінної шафи вчетверо складений аркуш паперу.

І, надівши круглі пукаті окуляри і повільно розбираючи письмо, прочитав:

«...а також належить йому вся харч монастирська за таким реєстром:

Жита чернігівської міри четвертей дванадцять; пшениці четвертей півтори; пшона четвертей півтори; сала доброго четвертей дві; яєць курячих кіп п'ять; вепря живого і свиню кормлених на господарство; горілки прітої кварт сто п'ятдесят; масла цеберку одну, сиру стільки ж; олії кварт двадцять п'ять, риби в'яленої барило одне і риби солоної стільки ж, чому і дано йому оце писання при звиклій печаті монастирській».

— Добре,— урвав Плетенецький.— Скільки бажаєш за перебудову і що тобі для цього треба?

— Якщо превелебний абат дасть мені шше двадцять великі флорин та корову молошну, я спробую зробити таку перебудову через один і ще половину місяця. А для роботи мені треба четверо теслярів унд різний дерево та ейзен, залізо.

---

* Вейль — бо.

** Даст іст мейн контракт — ось моя угода.

— З глузду з'їхав! — спалахнув кир Єлисей.— Ще двадцять флоринів! Бери п'ять флоринів та теличку.

— О нейн,— похитав майстер головою.— Я не дорого взяв. Якщо превелебний абат буде посилати нах Дейчлянд — у Німеччин — по другий майстер, це буде коштувати Печерському абатству два рази стільки. Я шесна людина, і зайвий грошен мені не треба.

І, чемно розчинивши двері перед архімандритом, дав йому зрозуміти, що це його останнє слово.

Ніздрі Плетенецького роздувалися. Найшла коса на камінь. Німець не хлоп: силоміць його не примусиш робити. Плетенецький переступив поріг:

— Добре! Будуй! Дам тобі двадцять флоринів, але щоб ти мені за два місяці вивчив наших хлопів добре робити. Накажи скарбникові заготувати новий контракт.

Рудня була на тому березі Тетерева, поблизу поташної буди. Сани швидко мчали рудою від чагарника низовиною, а кир Єлисей увесь час озирався, ніби шукаючи когось очима, і раптом наказав спинити коні. Вийшовши з саней, він рушив навпростець до якихось людей на болоті.

— Помагай, Боже! — сказав він їм.

Копачі кинули кайла і лопати і підійшли під благословення:

— Як руда? — спитав кир Єлисей, гидливо витираючи руку після їх губ.

— Руда хороша, та важко копати мерзле,— загули посполиті.— Ані ломом, ані кайлом, ані лопатою.

— Потрудіться, православні, во славу Господа,— бадьоро кинув їм архімандрит і знаком наказав працювати.

Руда залягала неглибоко — на дві-три лопати від поверхні. Це була звичайна для Волині болотяна руда, що має від тридцяти до п'ятдесяти процентів металу. Селяни зрізали верхній шар землі і, оголивши руду, ламали її кайлами та лопатами, а хлопчики збирали її в кошики і промивали в криниці.

Кир Єлисей стежив за роботою і покликав наглядача:

— Скільки виходить заліза з такого кошика?

— З трьох кошиків — пуд,— запобігливо пояснив наглядач.

— Дивись, щоб не гуляли. Днями надішлю тобі ще людей.— Паліть вогнища, щоб земля не мерзла,— додав Плетенецький і рушив до саней.

На рудні, як і на папірні, гучно і рівно шуміла вода, а з димаря здіймався чорний кучерявий дим.

Робота була в розпалі. Рублені стіни рудні були чорні від диму і кіптяви, а манесенькі підсліпуваті вікна, затягнені пузирем, такі брудні, що майже зовсім не пропускали світла. Та й день був сіренький і похмурий, як часто буває на початку зими, коли не доберешся, чи то мороз, чи то відлига, а далечінь зливається в якусь блакитнувато-сіру млу. Сніг навколо рудні був брудний і сірий, гонтовий дах — строкатий від таловини. На дворі метушилися підводчики, розвантажували вози вугілля. Вони були чорні, як негри, а їхні колись білі свитки — засмальцьовані і масно-чорні.

Кир Єлисей вийшов з саней і попрямував на рудню. Це була довга рублена стодола, де в півтемряві яскраво палали горна, а з-під гуркітливого молота бризкало сліпучим вогнем.

В першу мить ані кир Єлисей, ані Сагайдачний не могли роздивитися, де що, але потроху очі їх звикли до темряви, і вони побачили голих до пояса рудників. Рудники були чорні й блискучі від поту, наче вилиті з чавуну. Відсвіти полум'я відтіняли їх м'язисті кремезні силуети, непропорціонально розвинені вшир і наче окреслені червоним пензлем.

— Дияволи в пеклі,— всміхнувся кир Єлисей і попрямував до рудників.

Тепер він ясно бачив важкий стрижень в обкутому залізом прорізі стіни. Обертало його знадвору млинове колесо. Вал рухав циліндричні ковальські міхи, і вони ритмічно і потужно вдмухували повітря у вузенький отвір на дні горна, поки майстер-залізняк, по-німецькому гердмейстер, засипав шихту — дрібно розламану, добре промиту і змочену руду, сірувато-білий мергель та деревне вугілля. Повітря гоготіло у горні, розпалюючи вугілля до синього блиску. Нестерпно жарко було коло горна, хоч лійкуватий каптур над вогнем швидко виганяв у комин стовп розпаленого повітря, а двері рудні — звичайні, грубо збиті ворота — були весь час широко розчинені. Мергель [289] з вапном розтоплювалися у вогні, стікали на дно лупи [290], вбирали у себе

всі мінеральні і земляні домішки руди. Коли рідина скупчувалася на дні, залізняк хапав лом і міцним ударом пробивав корку глини, якою було обмащено горно зсередини, і тоді вогняна рідина била звідти струменем і спадала у проритий на долівці рівчак, осяваючи всю рудню жовтогарячою загравою.

— Це шлак спускають,— пояснив Плетенецький Сагайдачному, оглухлому від гуркоту молотів і засліпленому блиском полум'я.

Тільки тепер залізняк помітив хазяїна з гостем, вклонився йому і знаком показав, що не може кинути праці. Кир Єлисей рухом наказав йому не турбуватися і відступив подалі від горна. Тут рудобої розбивали дірчасту руду з чудернацькими відростками, що дивовижно нагадували присоски скам'янілого спрута, і, набравши у кошики вапна і мергелю або потолоченого туфу, спритно висипали їх в горно. І руда швидко розпалювалася, ставала багряно-димною, потім сліпуче золотою. Сині язички полум'я палахкотіли над її грудками і несли в димар газуваті домішки, а руда, звільнена від кисню і фосфору, ставала ще сліпучішою.

Нарешті залізняк вимкнув міхи. І тиша наче накинула на рудню м'яку ковдру повного спокою. В першу мить в ушах ще гуло, потім в голові стало легко й порожньо, ніби з неї скинули важкий і вузький шолом, дали змогу думати, відчувати і спостерігати.

Криця холола в горні, темнішала, приймала тони бакану і кіновері. Рудники кинулися з кайлами до горна, виламали її грудки з лупи, підхопили кліщами і кинули на ковадло. І раптом знов загуло млинове колесо, зарухався важкий молот, загуркотів по ковадлу, вичавлюючи з дірчастої, як губка, червоної криці останні крапельки шлаку. Шлак виступав на ній кривавим потом, а молот з гуркотом м'яв і бив покірливу, м'яку крицю, чавив у смужки, розкочував у довгі циліндричні болванки, з яких на меншому ковадлі народжувалися на очах гостей сокири і підкови, лемеші і обіддя та інший нескладний сільський реманент.

Один з ковалів, досвідчений мечник, пізнав Сагайдачного і, знайшовши десь в кутку шматок шабельної криці, кинув його на ковадло. Задихав ще один міх, і коли криця стала червоною, мечник почав лупати по ній важким молотом. Золоті бризки полетіли з-під нього. Народжувалася шабля, ще м'яка, розпалена до

червоного і нібито вмита кров'ю. І колишній гетьман дивився на неї і на ковалів, освітлених зісподу багряним полум'ям, і здавалося йому, що якісь невідомі і непереможні сили, мабуть, сам підземний огонь, колись бачений у жерлі Везувію [291], кують йому зброю для боротьби, а він ще не наважується простягти до неї руку.

Мечник насолоджувався силою і спритністю своїх рухів; коли шабля стала під молотом тонка і ледь-ледь вигнута, наче виточена за найтоншим рисунком, обробив її меншим, легшим молотом і, підхопивши кліщами, занурив у воду. Вода скипіла від її вогняного дотику, над казаном звився стовп рожевої пари, а загартоване лезо вже лягало зі сталевим дзвоном на точильне коло, і полетіли з-під нього останні золоті іскорки.

Кир Єлисей непомітно спостерігав свого супутника. Як добре, що мечник узявся кувати шаблю. Кращого й не вигадати. І коли майстер насадив нову шаблю на готовий держак з тонким і вибагливим різьбленням і з чемним уклоном підніс її колишньому гетьманові, кир Єлисей задоволено усміхнувся і сказав, підхоплюючи гостя під руку:

— Хоча вона й не дамаська, але ця шабля є знак долі: руками мого мечника вона вказує тобі твою путь. Ти мусиш битися, гетьмане! Кисмет, як кажуть невірні.

ЗА СМУХАТОГО ЗВІРА

Бронзове надвечірнє сонце зазирнуло до хати і поповзло по стіні мармурово-вогняним прямокутником, підібралося до фольгових ікон, поцяткованих мухами, постояло в кутку, обмацало павутиння і, зсунувшись на другу стінку, згасло.

Під іконами лежав Томаш, довгий, кістлявий і жовтий, з запалими очима і загостреним носом. Воскова свічка лизала присмерки маленьким золотим язичком, чадила і капала воском на похололі пальці з синіми неживими нігтями.

Томашиха сиділа навпроти, підперши щоку зморщеною рукою, і дивилася на чоловіка, начеб уперше бачила його після довгої розлуки. Вона розуміла, що він помирає, і з селянською простотою не ховала від нього

правди. З якоюсь урочистою зосередженістю запалила вона церковну свічечку, встромила йому в руку і терпляче чекала кінця. Томаш дихав важко, нерівно. Щось клекотіло в його спустошених сухотами грудях. Дивився на вогник і іноді ледве рухав попільними губами, наче щось шепотів.

Зліг він лише місяць тому, в такий же надвечірній час, коли рідко і тоскно дзвонив постовий дзвін. Спітнілий, захеканий домелював він останній лантух пшениці і подовгу зупинявся після кожного кола, п'яний від виснаження і напруги.

З неймовірним зусиллям підсипав він останнє збіжжя, витрусив лантух і навалився на підойму, але довго не міг зрушити її. За півроку він протоптав на глиняній долівці кільцеву стежку, в якій застоювалася пролита вода. І ось підсипав він останню жменю, після чого була чи то воля, чи то нове знущання Доліви-Ясенського. І коли жорна пережували останні зерна і зарухалися легко і м'яко, курячи запашним борошном, Томаш зовсім знесилів. Він припав лобом до підойми і не помічав, що з губ його тече тонка цівка крові.

Так і застала його Томашиха, повернувшись із ткальні.

Більше Томаш не підводився. Спітнілий, лежав він уночі без сну з налиплим на чолі волоссям, дивився в ніч і чи то мріяв, снив, чи то пригадував минуле...

Сорок п'ять років прожив він на світі, а мабуть, ще й більше. Роки минули одноманітні і нудно подібні один до одного, і тільки два-три яскравих спогади прорізували їх присмерки полум'ям.

...Кривава січа з панами за часів Наливайчиних. Стрілянина, від якої довго стояв у низині смердючий пороховий дим і довго лежали в гаю непоховані трупи. Він був тоді підпаском на селі. Ганяв отару вздовж Бугу і не один раз надибував на забитих і збирав навколо них мідні гудзики, кулі, хрестики і порохівниці з рогу або з позеленілої міді...

І згодом — шість високих паль біля церкви, на яких конали в невимовних муках проводирі повстання. Минали дні, а мерці все стирчали на палях. Кружляло над ними вороння, дзьобало здобич-поживу, аж поки не поспадали з паль посохлі білі кістяки.

...А потім ще татарський напад. Ніч у чагарнику, в балці, небо, освітлене заграво́ю. Тихо ридає жінка, чиїсь коні тупотять на дорозі... Тоді й загинув їх єдиний син-підліток десь у нічлігах, в степу.

І знов довгі роки упертої праці, терплячої безупинної праці мурашки, що ледве здобуває собі злиденний споживок. Данини Горленкові, толоки, чутки про татарські наскоки, тривожні ночі, коли не засипало село, дивлячись на далекі заграви.

Чи то з ним все було?.. Життя відходило кудись далеко-далеко, і коли забігала Домаха або приходила стара, виснажена і скарлючена надмірною працею, він слухав їх байдуже, наче оповідання зайшлих мандрівників, де не відокремиш бувальщини від небилиці... Слу́хав — і забував усе одразу, а Томашиха сердилася і ображалася на неуважність.

Байдуже слухав він і її буркотіння; байдуже жував масні млинці або пісні коржі з маком і болісно кашляв і захлинався густим харкотинням, коли заходив до хати курець і димив міцною махоркою. З байдужою цікавістю обмацував свої вип'ячені ребра, кадик і ключиці, під які «хоч солі насип», як казала Домаха. І коли вона жалісно зітхала, допомагаючи Томашеві змінити сорочку, він спокійно згоджувався:

— Та де ж там мені вже підвестися! Помру, не забарюся.

Вдень було нудно. Студила пропасниця. Від кожуха смерділо бараном і кислим борщем. Лежати було твердо й незручно. І тоді від безсилого розпачу і свідомості, що не піти вже йому на «слободи» до Гуманщини, скеміло в грудях. Шкода було жінки, старої, вбогої і самотньої, і несила чимсь полегшити її долю туманила очі сльозами. Збираючи останні сили, Томаш перевертався на другий бік і довго хрипів, і довго щось клекотіло у нього в грудях, і ніяк не міг він відкашлятися.

Свічка догорала тьмяно і чадно... Здавалося, ось-ось запалить вона воскові пальці вмираючого. Томашиха мовчки перехрестилася, вийняла з його рук недогарок і дмухнула на вогонь. Огидний сморід пішов від гноту, а Томашиха підкинула хмизу в піч, роздмухала полум'я і вже від нього запалила каганець.

Томаш дивився, як вона порається біля печі, як миє крупу, засуває до печі закурений казанок, і якась неві-

дома, незрозуміла тривога будила його напівзгаслу свідомість. Підвела голову і Томашиха, коли загавкав на дворі собака. Томашиха підійшла до вікна, визирнула, затуляючи скроню долонею. Хтось тупцював на ганку і намацував двері.

Томашиха відщіпнула гачок і здивовано зиркнула на незнайомого парубка.

— Добривечір,— скинув він шапку.— Скажіть, тіточко, де тут живе Томаш з Горленкових Хутірців?

І від того, що козак заговорив гучно і спокійно, ніби в хаті ніхто не вмирає, Томашиха раптом схлипнула і, сякаючись у фартух, вказала на чоловіка:

— Та ось він, Томашик мій. Помирає, покидає мене саму-самісіньку... Ой, та як же я сама вік вікуватиму?! З ким слово скажу, привітаюся?!

Щось здригнулося в козаковому обличчі. Він озирнув незнайому хату, зморщену і згорблену Томашиху, загострений ніс Томаша і раптом впав перед ним навколішки.

— Тату!.. Чуєте мене, тату?

Томаш напівроздлющив очі, повільно скерував на нього невидючий погляд, і нібито промінь свідомості спалахнув у його скляних зіницях.

А козак схопив його воскову, ще м'яку і начебто змерзлу руку і жадібно, полохливо ловив у рисах хворого далекий, довіку викарбуваний в серці образ батька. Щось тепле гарячим болем прилинуло до горла і, ще не усвідомивши собі трагічної зустрічі з тим, хто навіки залишає життя, припав до його рук.

— Юр... ко...— беззвучно видихнув Томаш на цей останній поклик життя.

І, не бачачи, відчував, як ридає на синовому плечі стара мати, як голосить-причитує:

— Ой сину, сину!.. На кого ж він мене покидає?! З ким я слово скажу, з ким горем-радістю поділюся сама-самісінька у цілому світі!..

З незачинених дверей тягло березневою вогкістю, талим снігом, гноєм, деревною корою... Тремтів каганець від протягу, а кудлато-чорний собака, стукаючи кігтями, крутився по хаті і щось обнюхував у кутку...

Думки танули, розпливалися... В ушах дзвенів тонкий дзвін... Із безмежної далечини долинав голос сина. Він розповідав, як п'ятнадцять років тому захопили

його людолови, як визволили його козаки, але в бою було важко поранило. Довго лежав він у Трехтемирові, поки не видужав, а потім з півроку відробляв старшині «за визволення».

Мати слухала, вдивлялася в сина підсліпуватими очима і не пізнавала у струнку, горбоносому козакові товстощокого дзиґу Юрка і то плакала, пригортала його до себе, то розгублено метушилася, різала черствий хліб, заправляла кашу олією...

Помер Томаш на світанку, коли сон зморив і стару, і сина, втомленого довгою подорожжю. Він не мучився, не хрипів і не захлинався: зупинилося серце, як незаведений годинник.

Рідко, тоскно капав дзвін з рубленої дзвіночки. Кілька підлітків з мискою куті, хрестом та обдертими корогвами дріботіли по дорозі. За ними піп — у жовтій ризі — і соснова труна на довгих домотканих полотнинах.

На каштанах набрякли бруньки. Верби сіріли пухнатими котиками, і метушливо крякали і плескали крилами прилітні граки.

Юрко йшов з матір'ю за труною. Кілька бабусь та молодиць з немовлятами поспішали за ними. День був буденний — небагатьох відпустив на похорон Доліва-Ясенський.

Вітер зривав з кадила прозорий димок, теліпав червоні баб'ячі хустки, піддував під край полотнини на обличчі мерця і мчав у поле, граючись придорожніми деревами.

Юрко був як уві сні.

Батько!

Невже цей кістлявий довгий мрець — той батько, якого він пригадував у неволі з таким ніжним сумом і болем? А нещодавно був Томаш молодим струнким козаком. Нещодавно ламав він руками підкови. Чи то не вчора йшов він з пустотливим підлітком Юрком напівпросохлим весняним полем і глибоко забирав лемешем масну каштанову чорноземлю?! Рівно, непоквапливо, але й невпинно, посувалися воли, і глибокою оксамитовою борозною поспішав за ним Юрко з бороною і слухав весняних жайворонків.

З материного голосіння, з уривчастих розмов із сусідами довідався він про невеселу долю батька. І ви-

плекана роками неволі гостра й безсила ненависть скипала у Юрка в грудях. Хіба не цей клятий посесор випив радість з серця батька, схилив материну спину над ткацьким верстатом?!

Хлопчик з хрестом звернув на вузеньку стежку — до лісу. Сніг був пухкий, непритоптаний, насичений весняною водою. Носії спотикалися і провалювалися в нього мало не по коліна, і тоді здавалося, що мрець докірливо хитає головою.

Могила була у самій гущавині, під старим дубом. Труну поставили поруч, на липкий горбок землі. Піп знов гугняво заспівав і обійшов мерця, загрузаючи у розсяклій землі. Потім заголосила, заплакала мати, і під її розпачливі зойки закрили труну і почали обережно опускати в могилу. І поки засипали яму важкими розсяклими грудками, утоптували і посипали зеленим сосновим гіллям, Юрко стояв мовчки, смикав подерту шапку, і не було в нього ані сліз, ані слів...

Ішов він додому з такою тріпотливою теплою радістю. Так мріяв відпочити у рідній, знайомій з дитинства хаті, а потім взяти на плечі солодкий тягар роботи, дати батькам відпочити...

Але думати він не міг. Не чув він, не бачив людей і, як сліпий і глухий, повернувся до огидної хати з протоптаною батьковими ногами стежкою навколо жорна. Домаха метушилася біля печі, пекла млинці. Чад виповнював хату темною хмарою. А стара мати вже тягла на стіл баклагу мутної горілки і запрошувала гостей до столу.

І раптом Юрко зрозумів, що він не може сидіти в цих клятих стінах, їсти, пити, поминати закатованого. Він рвонув з цвяха мушкет, порохівницю і вийшов геть.

— Ти куди, парубче? — гукнув його один з хуторецьких селян.

— Куди-небудь... Полювати, чи що,— відмахнувся Юрко.

— Та як же ж воно, любенький? Не годиться!.. Пом'янути ж треба,— почухався той, але раптом замовчав і хитнув головою: — А проте, що ж, іди собі, провітришся, хлопче. Воно і полегшає. Тільки сплати дудек [292] на фільварку та візьми ярлик, щоб не потрапити панським дозорцям.

Юрко здивовано підвів брови.

— Ну, так, хлопче, дудек,— бо ж Мертвяк не дозволяє нам полювати. Сплати три гроші та йди, куди захочеш.

— Та хай йому чорт! — вилаявся Юрко.— Батька у домовину загнав, а я ще піду до нього!..

— Ой хлопче, не жартуй з огнем,— похитав головою старий.

Але Юрко не слухав і простував уже до лісу.

Ішов Юрко світ за очі, але якийсь одвічний інстинкт гнав його туди, де ловив він у саморобні тенета співочих пташок, де ходив з хлопчиками по гриби. Він хотів розібратися у собі, пережити на самоті свою муку. Так ховається поранений звір у лісну гущавину, щоб зализати, залікувати собі рану. А полювання... про полювання він і не думав. Та й на що міг він розраховувати у цьому рідкому весняному лісі, де люди ходили по хмиз і звіру було тривожно і незатишно від сусідства із людським житлом!..

Гостра ненависть мучила Юрка набряклим гнійником. І коли б зустрів він зараз людину з обличчям мерця і тонкими пергаментно-жовтими пальцями, скинув би він з плеча важкий мушкет і з гострою насолодою всадив би в нього метку кулю. Але ліс був пустинний, рідкий, весь в перехресних стежках, вкритий просяклим водою снігом. Зірки звіриних слідів зникали у ніздрястому туфі заметів. І тільки навколо стовбурів чорніли темні кільця таловин.

Ходьба втомлювала і заспокоювала Юрка. Давно минув він глибокий ярок з рідким осичником, де навесні до світанку тьохкають солов'ї, а вдень перегукуються дрозди, іволги і вільшанки. Пішли навкруги присадкуваті, кряжисті граби й дуби всуміш з гіллястими липами у рудих мушках бруньок, густі кулі диких яблунь і груш і де-не-де рудуваті покручені сосни. Стежка була слизька, вода йшла понад льодом, в низовинах стояли великі сині калюжі...

На галявині Юрко зупинився. Тіні помітно довшали. Час було повертати додому. Але як же ж так, без дичини? Юрко озирнувся, скинув з плеча мушкет і рушив убік. Досвідченим оком він помітив на снігу свіжі лисячі сліди. Зусиллям волі примусив він себе думати про дичину і пішов навпроти вітру легкою беззвучною ходою.

Раптом щось майнуло на стежці вдалині легкою пухнастою тінню. Юрко сховався за дуб і відвів курок, а коли та ж чорно-сіра тінь майнула ближче, забув усе на світі і лунким пострілом збудив ліс.

Мушкет димів смердючим пороховим димом, а на галявині билася смертельно поранена лисиця. Юрко попростував до неї. Лисиця безсило вишкірилась на нього, але очі її вже скляніли. Ножем порішив він звіра і почав в'язати ще теплі лапи, коли ось, ламаючи хмиз і кущі, рушив до нього бородатий кремезний лісник.

— Ярлик! — простер він Юркові порепану руку.

Юрко зміряв лісника поглядом.

— А ти хто такий? — спитав він замість відповіді.

Питання здалося лісникові кумедним. Він скосив на Юрка одне око, виміряв його невелику, але зграбну і стрункy постать і, сховавши у бороді усмішку, повторив:

— Ну, нема чого зуби шкірити! Давай ярлик.

Замість відповіді, Юрко перекинув на плече лисицю і збив шапку набакир.

— Я тобі не хлоп. Нема в мене ярлика.

Лісник вже не всміхався. Встромив два пальці в рот і пронизливо свиснув, потім вхопив лисицю і ступнув убік.

— Ходім до пана!

Юрко стрибком догнав його і рвонув лисицю, але в цю мить дві кошлатих вівчарки з гарчанням кинулися до нього. Юрко випустив звіра, притулився до стовбура і почав відмахуватись мушкетом, як келепом, і за гавканням не почув, як хрустить сніг і поспішає на допомогу другий лісник.

Боротьба була коротка й нерівна. Зв'язаного Юрка виштовхнули на дорогу і, навіть не перев'язавши йому пошматовану литку, потягли до Доліви-Ясенського.

Полк полковника Горленка стояв за дві милі від Кам'янця, на самому кордоні. Взимку і восени не довелося Горленкові одвідати рідні місця, та й не хотілося йому відповідати на жарти і дотепи балакучих панків, а тепер втеча пані Єлі була забута, і інші справи хвилювали брацлавське панство. Одружився Стефан Потоцький, і його бучне весілля надовго стало єдиною темою панських розмов.

Горленко цього не знав, і коли довелося йому поїхати до Брацлава в полкових справах, розмова з Потоцьким здавалася йому важким іспитом. А насправді пройшла вона весело і невимушено, ніби пані Єлі і Доліви-Ясенського ніколи не існувало.

Довго розпитував Потоцький свого полковника про військові справи, порадив набрати ще сотню на випадок війни з Туреччиною, дав на це грошей, а Горленкові подарував чудовий турецький ятаган.

Прийом Потоцького, веселе товариство, за яким Горленко давно скучив, невимушені розмови за келехом старого венгржина без найменших натяків на пані Єлю — все це приємно і несподівано розважило Горленка.

Він переночував у Кніпріца, а вранці довго і старанно вибирав по замкових коморах сідла, ронди, шаблі і стремена для своїх козаків.

Коли остання підвода була навантажена, Горленко доручив валку своєму осавулові і легко скочив на коня.

— З Богом, панове! Я їду вперед. Треба завітати по дорозі до Хутірців. Я дожену вас надвечір біля порона.

Кінь ішов легкою інохіддю і іноді, задираючи голову, лунко іржав, наче всміхався весняному сонцю. На придорожніх вербах сіріли оксамитові котики. Калюжі вилискували ясною блакиттю, а паруюча чорноземля чорніла воложно і маслянисто аж до самого обрію, де коливалися опаловою імлою хвилясті випари.

Дорога йшла з гори на гору. В масному багні загрузали підводи до осей. Горленко мчав підсохлою стежкою вздовж дороги. З-під копит летіли грудки землі, а вологий вітер дмухав у ніздрі сонячною теплінню. Ось і останній підйом. Далі починаються ліси, такі густі, багаті на різну дичину. От би колись урвати час і приїхати пополювати...

Кінь фуркав і захлинався на крутому підйомі. Треба було б йому перепочити, та Горленкові кортіло швидше дістатися до Хутірців. І ось раптом, разом із вітром і сонцем, розкрилася перед ним з височини перевалу вирубана долина, а над нею — квітневе небо у пінявому клоччі хмар.

Несвідомим рухом Горленко стримав коня. Весела польська пісенька урвалася на півноті, а серце стиснулося у кам'яну грудку.

— Ах він, собака! — прохрипів він.— Чуло моє серце...

І обірвав. І забув, що треба відпочити коневі, і до крові рвонув йому боки острогами. Кінь здригнувся від болю і помчав згори коротким нерівним чвалом. Сонце і вітер били йому просто у вічі, а Горленко все шмагав захеканого коня і шалено сварився у просторінь кулаком.

Зникла не тільки стара діброва, грабовий ліс і сосновий бір. Зник і липовий гай, і рибний став, яким так пишався Горленко.

— Зруйнував! Димом розвіяв, собака! Виголив до останнього кущика! — скреготів зубами полковник і люто підострожував знесиленого коня.

Будинок стояв забитий. В садку ще був сніг, і крізь рідкі дерева Горленко помітив двох посполитих, що викопували молоді яблуні.

— Ви що тут робите, падлюки?! — кинувся до них Горленко, перестрибнувши з конем через лісу.— Хто вам дозволив викопувати?!

Селяни здивовано обернулися, але, побачивши пана, скинули шапки.

— Я вам дам красти! — накинувся на них Горленко і оперезав найближчого нагаєм.

— Так це ж нас пан надіслав по яблуні,— розгублено виправдувалися селяни.

— Який там пан?! Я тут хазяїн! — хрипко гримав Горленко, ляскаючи нагаєм.— Скажи своєму панові, що він мерзотник і злодій! Геть звідси, поки цілі голови!

Посполиті злякано відсахнулися. Один почав поквапливо запрягати стару шкапину, другий кинув у підводу, де вже лежало три-чотири яблуні, стару свитку, торбу з хлібом і якесь дрантя, а Горленко підострожив коня і помчав до хат своїх слобожан і підсусідків.

Селище було невеличке, всього хатин двадцять, але Горленка одразу вразила мертва тиша на вулиці, де завжди бігали кури і свині і лунко перегукувалися дитячі голоси. Порожньо було навіть біля колодязя з журавлем, де колись з ранку до ночі прали і юрмилися баби. І сама лише стара Мирониха пленталася попід хатами з відерцем.

Вона пізнала Горленка і низько вклонилася.

— А де люди? Невже на оранці? — питав Горленко.

— Нема нікого, паночку рідненький,— забідкалася бабуся.— Кого Мертвяк забрав до себе на фільварок, а кого у підводи, а хто й зовсім пішов, бо ж сили не стало.

— Як то пішов? Куди?

— А на «слободи» або у Дике Поле, бо ж Мертвяк каже, що наші слободи вже вийшли, і почав ганяти нас на панщину. Ой паночку, що тут робилося!.. Ой царице небесна!..

— Почекай, стара! Кажи до пуття. Де Панас? Де Тишко? Де Томаш з Іваном?

— Та Панас пішов до пана Струся на «слободи». Забрав і молодицю і немовля. А Панаса Кривого, що жив край села, Мертвяк приділив робити на смолокурні. Там він і живе. Землянку собі викопав. А Іван у підводах. А Томаш — царство йому небесне — помер, а стара його в Мертвяка робить за ткалю. А Палажку вдову з дочками на фільварок взято. Дочок він одружив з своїми хлопами, отже, вони тепер теж його хлопки, а стара пильнує гиндичок. Ой паночку, що тут було!.. Забрав він і коні, і воли, і вівці, і все... Начеб той татарюга проклятий... Діточок без молока залишив. Семеро у пилипівку вмерло. А Мотря мертвенького народила. Адже ж до останнього часу наказував він робити на панщині. В неї вже пологи, а він її не звільняє. «Поки не достижеш вівці,—каже,— не відпущу». Так вона на дорозі і розродилася.

Горленко слухав, зціпивши зуби, і скажена лють заклекотіла в грудях. Падлюка! Павук єхидний! Отже, наприкінці третього року і палі не залишиться від Хутірців. І що тоді робити без хлопа, найкоштовнішої худобинки, без якої ані поля не виорати, ані врожаю не зібрати?! Чим тоді жити? Де подітися?

І, не дослухавши старої бабусі, Горленко знов підострожив коня і помчав до Вінниці, до земського суду, вписати протестацію проти Доліви-Ясенського.

Поминки наближались до кінця. Доїдали останні млинці, спорожнювали останні чарки і хрипкими голосами співали «Вічну пам'ять» [293]. Томашиха плакала, спітніла, п'яна і осоловіла від горілки і незвично ситої їжі. Домаха поралася біля печі, коли раптом розчинилися двері і захекане дівча років дев'яти по-дитячому лунко гукнуло:

— Бабусю! Бабусю! Юрка впіймали лісники! До пана повели! На фільварок!

Томашиха спинила на дівчинці очманілі очі, а дівчинка перестрибнула на порозі з ніжки на ніжку і кликала, вказуючи кудись у далечінь:

— Ондечки повели!

Домаха перша зрозуміла, в чому річ, і схопилася за голову, а старий сусіда труснув Томашиху.

— Чуєте, тітко?! До пана повели! На суд!

І раптом наче вогнем прохопило стару. Вона звелася на ноги, оглянула гостей повними жаху очима і кинулася у сонячний блиск дверей. Очіпок впав з голови. Розкуйовдилося сиве волосся. А вона мчала, наче поранена вовчиця за мисливцем, що забрав її вовченят. Вона колись чула, що за смухатого звіра, забитого у панському лісі, не милують мисливців, і тваринний жах гнав її на фільварок врятувати свою дитину.

Доліва-Ясенський сидів на ганку в глибокому кріслі, загорнувши хутрянкою ноги. Проти нього стояв Юрко з зв'язаними на спині руками, а біля ніг його, на східці, лежав мушкет, кинджал і чорно-бура красуня лисиця. Пухнатий хвіст її купався у маленькій калюжі, а навколо юрмилися схвильовані посполиті, перемовлялися пошепки і похитували головами.

Лісник розповів, як була справа, підняв лисицю, показав її Доліві-Ясенському і знов поклав на східець. Мовчали. Доліва жував губами, постукував нігтями по тавлинці і щурячими очима обмацував незнайомого парубка.

— Ну, кажи, хлопе, якого ти пана та звідки ти втік, та де розбійникував? — прорипів він нарешті і тремтячою рукою став забивати у ніздрю понюх табаки.

Юрко мовчав. Не тому, що злякався, а тому, що надто люта ненависть перехопила йому подих. Глянув на людей, на Доліву, і тільки жовна заходили на його щоках.

— Чого мовчиш? Чи то язик проковтнув з переляку? Ну, нічого: от накинуть тобі зашморг на шию — враз висолопиш його.

Доліва говорив тихо, повільно, з усмішкою, рипів зловтішно і однотонно, наче стара іржава віконниця. Коли раптом, розштовхуючи челядь і селян, кинулася

до ганку простоволоса Томашиха з розхристаними грудьми.

— Ой паночку, помилуйте! Ой, не губіть мого сина!!! Я ж оце тільки поховала свого Томаша! Один він у мене на світі залишився!

Доліва багатозначно підвів брови.

— Он як? Бунтарське насіння! У батька пішов, розбишако? Іди, іди геть, стара відьмо! Накрий голову! Людей посоромся! А ви,— підніс він голос,— візьміть цього харцизяку і злодія і скарайте його на горло он тут на воротах.

Юрба охнула і відсахнулася від ганку, наче вдарило її вихором. Примовкла, остовпіла, не йняла віри власним ушам. Тільки Юрко не рухався, і болісна всмішка кривила його губи.

А Доліва рипів в'їдливо і зловтішно:

— Бачиш, скільки збіглося подивитися на виставу?

І раптом не витримав, вигукнув люто і хрипко:

— Та що ти дурня удаєш?! За забиту лисицю належить за законом скарати тебе на горло! Шибениця! Зашморг! Розумієш? От я і засуджую тебе на шибеницю своїм панським судом. А тепер молись перед смертю, бидло нещасне, благай в пана Бога милосердя, якщо він взагалі зглянеться на тебе — єретика і схизматика.

Томашиха скам'яніла, слухала пана і не розуміла його, але останнє Долівине слово наче збудило її. Вона схопилася за голову і несамовито кинулася до сина.

— Не дам! Томаша вже забив! Його теж забити задумав? Не дам, упирю!

І, вискнувши, схопила Юрків кинджал.

— Не дам! Не підступай! Заріжу!

Юрба здригнулася, загула, розгублена і обурена, злякана і запалена люттю і ненавистю.

Доліва стиснув губи і підвівся з місця.

— Замкніть її до льодовні! А його — на ворота! Лукашу! Стасику! Мерщій! — грізно стукнув він кийком об ганок.

Миршавий, злісний дідок тримав їх, кремезних, здорових, у своїх старезних тремтячих руках, гіпнотизував своєю владою.

Юрба знову примовкла, відсахнулася. Лісник схопив Томашиху і видирав з її цупких рук Юрків кинджал. А Юрко наче прокинувся, струснув з себе остовпіння,

збіг на ганок і ткнув чоботом Доліву під черево. Доліва впав, скорчившись від болю, а Юрко наче виріс на цілу голову і з несамовитою лютістю владно крикнув юрбі:

— Чого дивитесь? Мало він у вас крові висмоктав? Батька мого загнав у домовину! Вам те ж буде! Ану, на ворота його!

Стасик десь зник. Лісник випустив Томашиху і стрибнув на Юрка. Стара підхопила кинутий кинджал і з усієї сили ткнула лісникові у спину, а юрба, наче падіння Доліви розбило чарівний гіпноз його влади, заревла і кинулась до ганку.

Все змішалося. Хтось вже розв'язував Юркові руки. Хтось бив лісника мушкетним прикладом, поки десятки рук тягли Доліву до воріт і з поквапливою радістю виносили з клуні драбину.

На допомогу Доліві мчав Лукаш і пан Боніфаціуш. На них накинулося кільканадцять чоловік і, сопучи, мовчки і діловито били їх чим попало.

А ланцюгові собаки, вгадавши загальний настрій, вчепилися у хутрянку Доліви-Ясенського і з гарчанням і гавканням несамовито дерли її на шматки.

На воротах вже сидів верхи машталір і прив'язував до них туго зсуканий мотуз, а двоє ковалів тягли орендаря до драбини.

Зашморг був жорсткий і все чіплявся за гудзики і комір каптана.

— Розстебни комір!

— Дери його надвоє! — кричали знизу.

Всі говорили разом. Прокльони, лайка, глухі удари по вже мертвому Боніфаціушу і вереск дітей — усе зливалося у несамовитий галас.

Доліва ледве очуняв від болю і раптом пронизливо завищав. Він учепився за коваля. Очі його вистрибували з орбіт, безладні благальні вигуки злітали з вуст, по щоках покотилися сльози.

— Вали драбину!

— Стрибай сюди! — волали знизу.

— Стій! Стій! — гукнув коваль, відчувши, що драбина падає, і разом з нею важко гупнув на землю.

Доліва повис у повітрі. І враз ущухло все. З забобонним жахом дивилися посполиті на скараного, наче боялися, що він обірветься і помститься жахливою помстою. Старі жінки хрестилися, плювали і шепотіли

закляття, а Томашиха несамовито ридала на синових грудях і все повторювала крізь сльози:

— Не дам!.. Не дам!..

ЗА БУЛАВУ І КОРОНУ

Дні минали швидко і непомітно, як придорожні дуби, коли баскі коні мчать лісною просікою рівною легкою риссю. Сагайдачний їх не помічав. Він відпочив і заспокоївся в гостинній оселі, і тепер безсилий розпач і пригніченість перших днів здавалися йому чимсь ганебним і не гідним козака.

Захоплено пірнув у складне різноманітне київське життя. Міська і околишня шляхта, братство і міська рада навперебій запрошували його. По-перше, кожен бажав вшанувати колишнього гетьмана і шаною притамувати йому біль від поразки, але незабаром всі зрозуміли, що присутність Петра Конашевича конче потрібна і корисна в кожній важливій справі суспільного життя. І Петро Конашевич нікому не відмовляв у пораді і допомозі. Все тут цікавило його. Він одвідував філософські і релігійні диспути, а іноді і сам кидав у кипінь палких дискусій влучний доказ або в'їдливу стрілу в город прибічників унії та католицтва. Часто підказував дидаскалам теми для гострих памфлетів, а в гуртку вчених, що збирався у Галшки Гулевичівни, по-діловому обмірковував, що треба якнайшвидше перекласти або написати і надрукувати, про що провіщати парафіяльному духівництву, чого добиватися на соймику і на Вальному соймі.

Одвідував Сагайдачний і братство і брав жваву участь у братських сходках. Навіть на братських канунах, за чаркою доброго меду, знаходив він про що говорити з цеховими майстрами, з крамарями і лавниками, з підміською шляхтою. Не забував він і свого старого приятеля Хому Причепу, і той, поговоривши з Петром Конашевичем, захоплено чухав потилицю і приказував:

— Оце так голова!.. Ще не бачив такої і ніколи більш не побачу...

Радився він з купцями про збільшення торгівлі з Угорщиною, Молдавією і Московщиною, не забував

і братську школу і не шкодував грошей на пишні шкільні вистави, щоб потьмарити театральні вправи єзуїтського колегіуму, а перед кожними рочками влучно підказував шляхті, які протестації вписувати до земських книг і як добиватися на суді свого шляхетського права. І не одна сварка поміж киянами закінчувалася повним примиренням тому, що Сагайдачний вчасно втручався в неї і доводив, що не варт гризтися проміж себе, бо це тільки вода на млин їх спільних ворогів. І вдячні люди просто дивувалися і губилися, бачачи його невтомну й кипучу енергію, а кир Єлисей ховав у зіницях веселу всмішку і думав: «О, тепер він знов став собою, а тоді примчав до мене скривдженою бабою...»

Під настирливими нагадуваннями Плетенецького почав Сагайдачний писати свою книгу про унію. Уперто і сумлінно вивчав він догматику, часто одвідував Борецького, Єзекиїла Курцевича та інших вчених і в довгих розмовах з'ясовував собі тонкощі богословських доказів і тлумачень кожної дрібниці, щоб найспритніші католицькі богослови не могли впіймати його на якійсь хибі і збити непередбаченою каверзною дрібницею.

Але не в догмі бачив зміст і мету утворення унії. Влучно, гостро і короткомовно, як військовий наказ, розробив він другу частину свого твору, де показав загальний наступ католицтва на схід Європи, з метою підкорити православну церкву і помалу знищити навіть пам'ять про її існування, а унію утворив польський шляхетський уряд за вказівками Ватікану, як перший крок цього наступу, щоб потьмарити настороженість православ'я, притамувати його ворожнечу до західної церкви і таким чином, з одного боку, допомогти панству в приборканні і покріпаченні України і Білорусії, а головне — дати Риму нове і невичерпне джерело прибутку і збагачення.

Але вся ця складна кипуча діяльність не заважала Сагайдачному весь час мати на оці військові справи. Хоч які важливі всі заходи громадського життя, але без збройної сили нема дійсного захисту від нахабних зазіхань Речі Посполитої. Ось чому, працюючи над своїм рукописом і іноді кепкуючи з себе в думках за таку не гідну вояки роботу, він написав докладного листа литовському гетьманові Сапезі, а згодом

і сам поїхав до Вільно [294]. Сапега дав йому проповідні листи на формування двадцятитисячної армії проти Московщини. Військо довелося набирати в кількох місцях. Сагайдачний кинувся до військової скарбниці, і коли перші загони почали збиратися під його прапорами, для них був готовий і одяг, і зброя, і харч.

З одчайдушною сміливістю і рішучістю перемагав Петро Конашевич різні перешкоди, і після довгого втомного дня, коли лише собаче гавкання та переспіви перших півнів порушували тишу, сидів над своїм рукописом, вигострював мову і докази, перекреслював і переписував цілі сторінки і потроху входив у смак нової роботи.

Військо Петра Конашевича зростало і гартувалося, а разом з ним зростала його певність в собі і в майбутньому. Робота захоплювала Сагайдачного. Він оточив себе посивілими, загартованими у боях воїнами і для кожного з них знаходив роботу. В усіх напрямках мчали його гінці, йшли піші і кінні загони.

Весняне сонце дало йому першу хвилю виписчиків і втікачів-кріпаків, а коли зазолотавилися лани шарудливими хвилями пшениці і запалахкотіло липневе небо яскравими блискавицями,— заворушилося й реєстрове козацтво, якому загрожувало виселення до крулевщизн або у межі Запорозького Лугу.

Працювала й старшина. Недурно вичитували вони до хрипоти по ярмарках і міських торгах, по шинках і магістратах, на церковних ганках і по сільських майданах пишні обіцянки пана Сапеги, що ніхто пальцем не зачепить захисників ойчизни і трону, вірних слуг королевича Владислава.

Подумали-подумали козаки, почухали потилиці і, рятуючи жінок, дітей і хати, худобу і ріллю, пішли на його поклик.

Настав і минув день святого Іллі. Гроші козацькому війську не були сплачені. Пани самі порушили постанову комісії, і вийшло, що Петро Конашевич мав рацію не зважати на панські погрози. Про виселення козаків із маєтків не могло бути й мови, а на вимоги панів козаки відповідали глузуванням або погрозами.

Нове військо формувала не тільки старшина. Різні люди з дрібної шляхти і підпанків, охочі до походів, а головне — до легкої здобичі, не стільки навчали свої

ватаги військової справи, як наїжджали на фільварки та містечка, накладали контрибуції, грабували, гвалтували жінок, вимагали леж та приставств і зовсім не поспішали в Московщину, тому що і дома знайдеться досить хліба козацького.

Під гаслом вербування збиралося купами і поспільство, підпалювало панські садиби, скирти і ожереди і, порахувавшись з своїм одвічним ворогом, і собі приставало до козацького війська.

А коли дійшла до Базавлуку чутка про похід, рушили й січовики.

Заворушилася шляхта. Вона проклинала план короля і королевича Владислава. Посипалися скарги до коронного гетьмана і до Варшави. Але Жолкевський не вживав ніяких заходів, а король був глухий до протестів панів, підтримуючи синові зазіхання на московську корону. В боротьбі з Густавом Адольфом [295] він втратив права на шведську державу, а польська виборна корона не могла забезпечити його сина, ось чому так вабила його Московщина, з якою вже вісім років тривала війна, і ось чому Зигмунд уперто не визнавав Михайла Федоровича Романова царем. Військові дії часом уривалися, часом знов відновлювалися, коли з'являлися кошти і люди. І до того ж, король Зигмунд був таємний єзуїт, і конгрегація [296] роздмухувала його апетит, щоб підкорити Ватіканові безмежні землі північно-східного царя.

А справи королевича Владислава були зовсім погані. Командував його армією обмежений і самовпевнений литовський гетьман Ян Карл Хоткевич. Напровесні знов вирушило його військо в похід і повільно посувалося до Москви. Воно ремствувало і готове було збунтуватися через несплату грошей, брак коней, гармат і набоїв, а головне — через голод. Країна була спустошена попередніми походами, військової здобичі не було, регіментарії [297] сварилися між собою, підсилення не надходило, і Лев Сапега розпачливо волав до козаків, благав їх якнайшвидше виступити і для заохочення надіслав їм двадцять тисяч червінців.

А козаки не поспішали: лише в липні вирушив Сагайдачний у похід. Ішов він крізь Сіверщину, крізь Путивль, Єлець [298], Лебедянь [299], Шацьк [300], Коломну [301], поки королевич повільно посувався на схід спустошеною Смоленщиною.

Козаки здобували і плюндрували зустрічні міста, і Сагайдачний не стримував їх. Він тільки стежив, щоб військо не пиячило і не перевантажувалося здобиччю, бо така здобич заважає рухливості. Забачивши козаків, росіяни ховалися в лісі або билися з мужністю рокованих на загибель. А бояри тікали з своїх садиб і несли вперед грізну звістку про наближення лютого ворога.

В Лівнах [302] Сагайдачний захопив у полон воєводу, князя Микиту Черкаського, у Єльці — Андрія Полевого, «коему осадное сидение было не в обычай». Полевого порубали шаблями, а дружину його взяли з собою. Тут же захопили козаки й посольство до кримського хана з царською грамотою. Давши коням відпочити, а козакам відіспатися, Сагайдачний підступив до Михайлова і обложив його. Кілька разів кидалися козаки на мури, але михайловці відбивалися мужньо. Сагайдачний простояв під Михайловом [303] тиждень і вирушив далі, залишивши надійне прикриття.

Назустріч козакам поспішали князі Пожарський і Волконський [304]. Військо їх було погано вимуштроване і нашвидку зібране з служилих людей та з хлопів. Воно бунтувало і відмовлялося битися з козаками. На березі Оки Сагайдачний розтрощив це військо і Каширським шляхом [305] повільно наблизився до Москви.

Коли перші загони його з'явилися біля Донського монастиря [306], бояри виступили з Москви проти нього зі своїм ополченням, але, як каже московський літопис: «Грехов наших ради, страх великий их объял, и бою они не поставиша».

Королевич теж наближався до Москви. Без бою піддалися і присягли йому Вязьма, Дорогобуж [307], Козельськ [308] і Кременець [309]. А бої йшли із змінним успіхом. Шістнадцятого вересня по довгій і марній облозі Можайська [310], вирушило польське військо через Рузу [311] і Звенигород [312] до Москви.

Під Звенигородом з'явилися до королевича посланці Сагайдачного. Війська було у королевича небагато: лише п'ять регіментів з невеликою армàтою. Сварки між регіментаріями зростали. Двічі спалахували бунти, почалося дезертирство. Ян Карл Хоткевич не згоджувався з соймовими комісарами щодо плану кампанії і гадав зимувати десь під Калугою [313] або під Боров-

ським [314], але королевич пристав до думки комісарів, і гетьманові довелося скоритися.

Поява козаків була для Владислава великою радістю. Козацькі посли розповіли королевичеві про спустошені землі і сплюндровані і захоплені міста і сповістили його, що Петро Конашевич стоїть між Коломною та Москвою і чекає наказу, щоб приєднатися до королівського війська.

Зраділий королевич щедро обдарував послів, а Сагайдачному надіслав гетьманську булаву, прапор, бунчуки, литаври і наказав негайно рушити до Тушина [315]. Нова спроба російських воєвод перешкодити їх з'єднанню не вдалася, і на урочистій аудієнції Сагайдачний передав королеві полонених воєвод і царських послів до кримського ханства.

Того ж дня зібрали військову раду і вирішили негайно здобувати Москву під керівництвом військового інженера кавалера Новодворського. Довго сперечалися, як штурмувати — чи то з драбин, чи то висадити у повітря міські брами петардами. Новодворський вважав, що нарубати потай таку силу драбин — річ нездійсненна, а успіх бою залежить від несподіваності нападу. Регіментарії підтакували, але багатозначно перезиралися.

«Ото бестія, тен кава́лер Новодворський,— без слів говорили ці погляди,— він думає привласнити собі усю перемогу. І привласнить, якщо дійсно відчинить нам брами Москви».

За кілька годин до світанку військо в глибокій тиші наблизилося до руської столиці. Ніч була холодна, зоряна. Земля підмерзла, і в коліях, налитих водою, хрустів тонкий льодок. Гострими синюватими крижинками горіли осінні зорі. Москва темніла в далечині важким невиразним громадищем, настовбурчившись незліченними вістрями дзвіниць та веж Китайгорода [316] і Кремля [317].

Загони йшли мовчки, пошепки передавали накази і також тихо залягали у складках землі. Спереду ішов сам кавалер Новодворський з петардами і невеличкою купкою підривників, а вайлуваті козаки посувалися на невеличкій відстані за ним.

Довго лежали штурмовики, чекаючи вибуху або команди. Клякли руки і ноги. Могильний холод пронизував їх крізь камзоли та жупани. А під мурами було

тихо-тихо, тільки напружено і непомітно працювали в пітьмі підривники кавалера Новодворського.

І раптом коротка червоно-іржава блискавка метнулася з-під Острозької брами [318], і важкий гуркітливий вибух вибив зуб із кам'яної щелепи безмовного міста.

І без наказу, без крику враз схопилися і наїжилися списами і шаблями темні хвилі штурмовиків і помчали до пролому в мурі. Здавалося, ніби захиталася раптом земля, звелася важкою чорною хвилею і плеснула об кам'яний острів буруном.

І раптом прокинулося громадище. Охнули важкі мортири фортеці, виригнули чавун і мармур набоїв. Заторохкотіли мушкети, і від їх вогників враз вирізьбилися з пітьми зубчасті мури, відтінені димом і виблисками. Стрілянина була така часта, що нагадувала кипіння або гуркіт граду по залізному даху. З мурів полилися вар і смола, посипалося каміння, і штурмовики зрозуміли, що ворог не спав, а тільки удавав сплячого.

Другий ще гучніший вибух струснув підвалини Арбатської брами [319]. Слободи та передмістя залишилися десь позаду. Козаки мчали Арбатом до щойно висадженої брами, назустріч свинцевому і кам'яному вихору оборони.

Падали поранені і забиті. На них набігали нові хвилі і або теж падали, щоб більше не підвестися, або припадали до землі, ховались за ганки та паркани, у рівчаки і ворота і відповідали на град куль рідкими, але влучними пострілами.

Захисники Москви безупинно стріляли. Вони залишалися невидимими за зубчастими мурами і в вузьких щілинах бійниць, а за спиною в кожного з них стояли підручні і набивали димучі, розпалені пострілами мушкети. Дехто стріляв з луків, інші кидали списи або лили вар. І коли холодний присмерковий світанок розтопив у своїй каламуті яскраві зорі, чорні хвилі штурмовиків полинули назад, як океан під час відпливу.

Втрати були величезні. Але Москва відчула силу і загартовану впертість ворога. Обидві країни втомилися від боїв та походів, пожеж і руйнації, і на дев'ятому році війни розпочали перемови про мир.

Королевич був обурений. Він вимагав ще раз спробувати щастя. Він не хотів покинути мрію про московську корону — про цю невичерпно багату країну, де

можна було розпочати веселе бучне життя, таке принадне після похмурої мовчазності палаців відлюдного фанатика Зигмунда. Владиславові було понад тридцять п'ять років: час було позбутися батьківського опікунства і пожити на свій смак.

Він був охочий до жінок і вина, полювань і анекдотів, еротичної поезії, витончених страв і грубих, але дотепних оповідань з життя ченців, шахраїв та авантюрників-пройдисвітів. І хоча візантійська пишнота і релігійний фанатизм гордовитих бояр відштовхували і обурювали веселого королевича, він мріяв перебудувати Москву на зразок італійського Відродження або принаймні Фонтенбло́ [320].

І ось — усім мріям кінець. Соймові комісари категорично настоюють на підписанні пакту з Москвою, хоча до нового року залишається ще три місяці.

— Та я тричі встигну здобути Москву і коронуватись,— казав Владислав і нервово ляскав себе по коліну.— Скажіть панству, що я не забуду послуги і винагороджу його сторицею.

— Так, мосцьпане,— чемно вклонився Якуб Собеський,— але крулевич забуває, що ми не маємо теплого одягу, а в цій клятій країні наше військо може одної ночі замерзнути так, що на ранок московитам залишиться тільки зібрати і скласти його у стоси, як дрова. Годі нам експериментів пана Хоткевича, коли пан гетьман вишикував нас торік у бойовий лад, прийнявши московських розвідників за армію Ликова [321]. Ми простояли добу без їжі, вогню і захисту від хуртовини. Ландскнехти падали снопами. А скільки наше панство відморозило собі рук та ніг?! А скільки зовсім сконало?! А тепер наше військо знов голодує. Падають коні. Гинуть поранені, бо нема де їх розташувати і чим лікувати.

— А головне — на Новий рік мусимо ми вже бути в Варшаві: така категорична воля вельможного панства,— підтакував Осолінський.

— А чому б вам не піти дрібними загонами по околишніх селах по хутра, сукно і сіряки? Воно не дуже гарне, але принаймні тепле, а у Варшаві на Масниці можна буде влаштувати маскарад, цікавіший і різноманітніший за цей.

Комісари перезирнулися і мимоволі знизали плечима:

— Щоб московити перебили нас поодинці, як горобців?!

А Осолінський додав:

— Тим більше, що тен хлопський гетьман тримається, як належить хамському ватажкові, і військо його відбирає у нас кращу здобич.

Владислав рвучко налив собі келех міцного хересу і, осушивши його, роздратовано обсмикнув свій мережаний комір.

«Іншими словами, вельможне панство заздрить тому, що менш вельможний суперник грабує сміливіше, ніж вони»,— подумав він, але, притамовуючи лють, запросив комісарів сісти і став доводити, що корисніше довести справу до цілковитої перемоги, ніж підписувати пакт нетривкий і ганебний для Речі Посполитої.

Але всі його докази і посилання на честь і славу не впливали на соймових комісарів. Перемови йшли далі і повільно й неухильно наближалися до бажаного кінця. І першого грудня 1618 року було підписано у селищі Деуліні перемир'я [322] на чотирнадцять з половиною років з надією, що згодом воно перетвориться на тривкий і справжній мир.

Сагайдачний стояв тоді під Калугою і одразу вирушив додому з величезними валками хліба козацького.

Він розумів, що гетьманство, надане йому королевичем Владиславом, не має юридичної сили і що в очах польського уряду він залишається лише старшим над військом козацьким, тому що самі тільки королівські грамоти або постанови Вального сойму мають силу закону, але хіба старшина, а тим більше голота, додумається до таких тонкощів!.. А в козацьких очах бунчуки, булава, прапори і литаври блищали так само переконливо і безперечно, як небесні сузір'я.

В ЛАБІРИНТІ СЕРАЛЮ

Настя прокидалася пізно. Крізь сон чула вона, як підводився падишах, як ішов одягатися до суміжного покою. З-за килимової запони долинало шарудіння тканин, хлюпання води, неголосні запитання султана і поквапливо-улесливі відповіді к'яйї або полохливий,

зірваний шепіт рабині. І знов — мовчання, притамовані килимами кроки, шарудіння і хлюпання.

Настя довго не могла звикнути до цієї урочистої і побожної тиші. Але рабиням і служникам не дозволено розмовляти в присутності падишаха і його родичів. Навіть сам на сам порозуміваються вони в палаці на мигах, наче глухонімі. Настя іноді помічала ці таємничі знаки, і вони дратували її, як розмови невідомою мовою. Їй усе здавалося, що раби глузують з неї.

А насправді, з часів султанші Баффи [323] ніяку жінку сералю не шанували так, як Гюль-Хуррем. Ледве ворухнеться вона в ліжку або розплющить очі, як рабині та євнухи кидаються до неї з удаваною відданістю та побожністю, ловлять її погляд і приступають до першої церемонії палацового дня — одягання султанші.

Дві дівчини-мулатки підносять срібну миску свіжої води, опалової від пахощів. Дві інших скидають з Насті нічну сорочку, треті — обмивають її з голови до ніг грецькою губкою.

І тоді подають їй денну сорочку.

Рабині зміняються рабинями. Смугляві арабки в червоних ізарах [324] подають полоскання для рота, італійки — панчохи, черкешенки — туфлі, албанки — грезетову сукню італійського крою.

Ритмічні рухи рабинь нагадують танець. Кожну дрібницю подають дві рабині з глибоким церемонним уклоном і розходяться в різні боки, звільняючи місце для іншої пари.

Складний і урочистий церемоніал і приємно лоскоче Настине самолюбство, і дратує своєю вивченою одноманітністю, барвистою і нудною, як кружляння каруселі на ярмарку.

Повна величі сивоволоса к'яйя стежить за рабинями і не уриває урочисто-улесливої розмови з Гюль-Хуррем. Всі стамбульські новини розповідає вона зранку султанші. І де трапилася пожежа, і хто помер, і скільки кораблів кинуло якір у Золотому Розі, і скільки караванів прийшло з палючого Ємена [325], і скільки з Могреба, і який крам продається в Галаті. Вона ніби й не дивиться навкруги, але варт тільки рабині спіткнутися або зробити незграбний рух, що порушує театральну стрункість церемонії, як брови її непомітно зсуваються, а рабиня полотніє під густими рум'янами, тому що чекають її курбачі [326].

Сніданок такий же нудно-урочистий, як і одягання. Низенький срібний стіл, за яким сидять на двох чи трьох м'яких подушках, заставлено фарфоровими блюдами. Євнухи-негри повільно крутять стіл і здіймають покришки з страв. Настя мовчки вказує, чого їй покласти, а інші страви віддає рабиням та євнухам. Тоді подають їй сніжно-білий пшеничний хліб з двічі просіяного бурсійського борошна [327]. Щодня печуть для султанського вжитку двадцять таких хлібів на козячому молоці, кожний на чотири фунти вагою. Крім падишаха, їдять його тільки діти султанські, улюблені жінки і кілька вельмож.

Снідає Настя сама, бо ніхто не гідний їсти разом з коронованою султаншою. Тільки біла ангорська кицька сміливо стрибає на стіл і, облизуючись, ласує найкращими стравами. Євнухи і рабині залюбки вигнали б її міцним стусаном, але з удаваним улесливим захопленням дивляться, як кицька їсть на столі і, знищивши свою порцію, тягне лапкою ласий шматок з тарілки султанші.

Після сніданку — нема чого робити. Велична к'яйя вичерпала всі свої новини. Жінки сералю не рівня султанші, а жінки візирів та інших вельмож зберуться опівдні.

Настя виходить у сад. Тут принаймні можна побути на самоті з своїми думками і не всміхатися всім і кожному вивченою милостивою всмішкою. У султанському сералі вона ще самотніша, ніж у Кафі. Всі підлабузнюються, всі виконують її найменше бажання, ладні порозбивати собі голови від запопадливості. Та хіба є тут хоч одна душа, на яку можна покластися!? От хіба Любка, гуцулка. Любка вдячна їй за своє нове життя. Вона погладшала, відпочила, навіть не кашляє з того часу, як Настя призначила її букетницею. Настя часто бачить її в садах, підкликає і щиро балакає з нею далеко від зайвих ушей. Любка залишилася християнкою. Отже, можна надіслати її і до селямлику, і до самого падишаха, і до міста, і до будь-якого баші. А головне — довідатися від неї про що завгодно.

— Де зараз падишах? Що він робить? — питає Настя.

— А певно, у бібліотеці. Після сніданку він годину читає, а потім іде до дивану або вислухує доповіді

візирів. Тільки не полюбляє дивану наш падишах,— зітхає Любка.

— А що це таке бібліотека? Де вона? — вередливо розпитує Настя.

— Туди не можна жінкам, господине. Це будинок такий, де читають книжки. Такий гарний, наче іграшка.

— Хіба ж ти там була?

Любка ніяковіє, але відчуває, що Настя не зрадить її, і признається:

— Була. Стіни там наче писанка, а з обох боків від вікна до вікна поставні на книжки. Дверцята в них кришталеві, висаджені самоцвітами, наче повбиваними у кришталь. А в кожному поставні по двадцять чотири книжки в оправах з перлів та самоцвітів. А поставні такі низенькі, що падишах, сидячи на міндері, бачить крізь кришталь всі книжки і бере потрібну. А над поставнями — полички, вже без дверцят, з вазами квітів. І на ці полички кладуть щотижня по три гаманці: один повний золота, а два — повних срібла. З тих гаманців султан обдаровує блазнів, німих, карлів, євнухів та меддахів з жебраками. А книжки там арабські і перські або тутешні — турецькі. Ну, а у великій бібліотеці, де читають вельможі та яничари, є й грецькі, і сербські, і з малюнками.

— Ну, а потім? — вередливо уриває Настя.— Де потім сидить падишах?

Любка безпорадно кліпає віями.

— Та я ж кажу: до дивану прямує, або збирається на полювання, або своїх блазнів покличе. А іноді накаже глухим розмовляти. Оце так дійсно сміхота... Або слухає великого візира. Це вже як йому на думку спаде.

Після зухру [328] тіні згортаються у бузкові клубки і ховаються під дахи і під мури, щоб не потрапити на очі пекучому сонцю. Золота курява хмарою здіймається над Стамбулом, і тане далечінь в опаловій імлі. Босфор тоді зелений, як смарагд. Важко повірити, що по той бік Кара-Денізу [329] в'ється пухкий сніг, що річки скуто кригою, а повітря по-зимовому гостре й різке.

Нудно. Настю дратує оця самотність у мурах сералю. Вона заздрить міським водоносам, що розносять по домах бурдюки з водограїв старого акведуку [330] часів

Валентових і Юстініанових [331]. Їй треба волі, сили і влади.

Повільно з'їжджаються жінки вельмож. Є серед них і черкешенки, і грекині, туркені і сербки, і останні з роду позбавлених трону дожеврілих візантійських династій. Є старі бабусі й дівчатка, красуні і потвори. І щодня завжди і незмінно приїздить Назлі-ханум.

Настя ненавидить стару султаншу. Кожне її одвідування починається і закінчується однаково: вибравши хвилину, султанша обіймає її і в ім'я родинних почуттів благає допомогти в будь-якій справі; або треба призначити швагера султанші Кадим керманським санджаком, або сина султанші Айше командувачем булюків, або онука Рустем-баші агою нічної варти в Галаті [332]. Настя рішуче відмовляється, але султанша напосідає, ображається, обурюється і доказує, що коли вона удочерила Настю, то син Айше доводиться їй двоюрідним братом, а швагер султанші Кадим — якимсь дядьком, і гріх і сором не допомогти своїм родичам.

— Стара відьма! Чортиха! Присмокталася до мене п'явкою,— якось кинула Настя.

І раптом замовкла, помітивши Гасана.

З Настиного весілля він ще погладшав і тепер нагадував величезний бурдюк жовтого гусячого жиру. Він не тільки повернувся до нового сералю, але й зайняв кращу посаду. До Насті відчував він щось подібне до закохання і пильно стежив, щоб ніхто не підкопався під неї, тому що Настине падіння неминуче скинуло б і його. Жінки сералю завжди тремтять перед євнухами і запобігають їх ласки, але такі, як Баффа та Роксолана, були надто сильні, і євнухи ставали в їх руках вірними служниками і виконавцями їх наказів. І Гасан відчуває, що з Гюль-Хуррем виростає така ж господиня і володарка, і з опікунсько-недбалого — тон його перетворюється на улесливий і майже побожний.

— Гірше за п'явку, запашна трояндо Шіразу,— хитає він головою.— Тому що п'явиця присмокчеться і, упившись, сама відпаде, а вона ніколи не відпаде, тому що нема краю людській пожадливості.

Настя здивовано підводить брови.

— Ну, так, чиста краплинко роси. Тобі невідома темна і злочинна людська душа, тому що ти чиста, як пуп'янок лілії з райських садів. Відкинь Назлі-ханум

з своєї путі, як відкидаєш жабу з садової стежки, і не дозволяй їй багатіти з твоєї ласки.

— Нічого не розумію. Розтлумач мені, Гасане, в чому річ,— сіла Настя на купу подушок.— В мене стільки родичів, що голова йде обертом.

— Ну, зрозуміло, коли Назлі-ханум ладна назвати родичем першого-ліпшого крамаря з Галати, аби заробити на цьому. Звідки в неї стільки перлів і вбрань, стільки рабів і речей? Все з бакшишів! [333] Жени її до всіх шайтанів, і тоді всі скарби попливуть тобі до рук, як річки у море. Вона бере за посаду візира двадцять тисяч дукатів, та ще й цілу скриньку перлин, а тобі дарує мавпочку або віяло з павиного пір'я за якихось двадцять дукатів. Адже ж за посаду треба платити. Так хай новопризначені платять тобі, а не їй!

— Але Назлі-ханум все ж таки моя названа мати,— каже Настя.

Та не слухає її євнух Гасан.

— Обриднуть падишахові твої прохання. А що ти робитимеш, коли султан тебе розлюбить через оцю гарпію? [334]

Настя пополотніла, а Гасан хитро і задоволено посміхається:

— Подумай, усмішко Аллахова, і потім скажи Гасанові, чого тобі треба. Гасан вже раз урятував тебе від безносого діда, врятує й від Назлі-ханум.

Настя не відповіла, мовчки підвелася і пішла геть, а ввечері довідалася, що Назлі-ханум розбив параліч. Вона не згадувала своєї розмови з Гасаном, думала, що стара, мабуть, помре і сама звільнить її від своєї присутності. І Гасан тактовно мовчить, зрозумівши її почуття, але за тиждень-два просить Настю закинути слово за халебського каді [335] і за улема з Дамаска [336], що мріє про білу чалму з золотою смужкою.

— Вони надішлють тобі подарунки, гідні твоєї краси, а не якісь злиденні іграшки.

— А що ти дістанеш за їх призначення? — лукаво питає Настя.

Євнух на хвилинку губиться, але властива йому нахабність перемагає, і він хрипко і лунко регоче.

— Слушно сказано, господине! Адже ж ти бачиш у пітьмі, як чарівна кицька Мірза з казок Музафер Ібн-Фацлана. Ну, що ж, скажу одверто. Кожному треба збирати білі аспри про чорний день, як кажуть наші

поети. І тобі раджу того ж, бо молодість відквітне швидше за померанцьове дерево [337], і треба, щоб вона принесла золотий плід. А на схилі життя, у затишку Ескі-сарая [338], добре жити лише тому, в кого багато грошей. Сама ти не зробиш нічого, а зі мною разом... Ну, скажімо одверто: прибутки пополам. Тільки мовчи, як риба у вирі морському, бо ми тоді обоє загинемо.

Та не лякають владної Гюль-Хуррем вири Босфору. Вона мовчить. Мовчання є ознака згоди. І за кілька днів вирушає до Дамаска новопризначений муфті у сніжно-білій чалмі з золотою смужкою, а халебський каді збирається до Тебріза [339], і, вірний слову, приносить Гасан Насті важкий бурдюк грошей і скриньку перлин.

Минають дні, повільно ллються, як хвилі Босфору, що мчать у Ак-Деніз, темні хвилі Кара-Денізу. Скриньку за скринькою збирає Настя про чорний день, але так само кохає Осман свою єдину султаншу, і все рідше і рідше залишає сераль, і частіш кличе до нього візирів, муфті Есаада, старого вихователя свого ходжу Омера та інших вельмож. Для годиться Гюль-Хуррем кутається у прозорий серпанок бруського газу і мовчки слухає їх доповіді, але всі розуміють, що не юнак Осман, а ця жінка тримає в своїх міцних руках державні справи і переплутані нитки політики.

Чи не до неї приходить щоранку мужній, стрункий і повний величі Алі-баша, великий візир, Гюзельдже, тобто красунь? Розумний він, Алі-баша, і хитрий. Вичавлює він золото з людей, як олію з стиглих маслин. Незчисленні хабарі пливуть до нього звідусіль. Казкові скарби скупчує він у своєму палаці на Петромі, а разом з ними росте до нього заздрість і ненависть інших вельмож. І, знаючи прихильність Османа до золота і його виключну скупість, надсилає йому Алі-баша коштовні подарунки і тим відхиляє від себе наклеп і скарги, а поруч із султаном щедро і пишно обдаровує дружину султана — Гюль-Хуррем.

От і зараз надіслав він їй у подарунок напівдику рабиню з Друзії [340], високу, стрункуі смугляву дівчину з двома вовчуками, яких здобула вона десь у рідних горах і вигодувала так, що вони бігають за нею, як цуценята, і шкірять на всіх білі ікла-цвяхи.

Побачивши вовчуків, гаремні жінки кидаються врозтіч, а дівчина регоче злим дзвінким реготом, теж ви-

шкіривши білі зуби на обличчі тону недосмаженої кави.

Та Гюль-Хуррем не злякалася. Вона сміливо наблизилася до вовчуків, схопила міцнішого за зашийок, поляскала, попестила його, як цуцика, по шорсткій спині. І вовченя — широкогруде і сухоребре, але ще з м'якими, по-цуценячому незграбними лапами — лизнуло їй руку. Дівчина здивовано блиснула на Гюль-Хуррем вогняними чорними очима.

— Чого ти? — всміхнулася Настя.

— Він нікому не дозволяв себе чіпати,— відповіла дівчина.

І згодом спитала:

— Невже ти теж з наших гір?

— Ні, я з степу по той бік Кара-Денізу,— просто відповіла Настя.— У нас теж багато вовків.

Дівчина мовчки позирала на Настину діадему, на розкішну сукню з брижчатими рукавами і прорізами на грудях і не розуміла, чи то рабиня, чи господиня цього пишного палацу, бо ніколи такого не бачила на своїй скелястій сонячній батьківщині.

— А хто тебе продав сюди? — спитала вона не одразу.

— Мене не продано. Мене забрали людолови ширинського бея,— всміхнулася Настя і опустилася на лаву альтанки.

— А мене продано з голоду, бо беглер-беї вимагають більше податків, ніж мають люди з маслин, із рижу та ячменю. А спробуй не сплатити податку — враз заберуть все до останнього горщика.

Настя насупилася. Ці селяни і верховинці завжди на щось скаржаться. Адже ж треба робити на свого падишаха! А проте чому не розпитати цю злісницю? Все може бути корисним при нагоді, і Настя не уриває розмови з смуглявою дівчиною у червоному ізарі і в намисті з нанизаних на ремінець мідних, начищених до золотого блиску монеток.

— Так ти там і народилася у горах?

Обличчя дівчини раптом стискається, втрачає хижацьку пильність, стає безпорадно дитячим, а великі чорні очі наливаються вологою.

— Ні,— хитає вона головою.— Ми жили у долині Гюзельбахче, біля потоку. У нас були кози, був виноградник, садок. А в садку маслини. Багато маслин,

і горіхів, і морви, де ми розводили шовковиків. А батько грав на дербуці [341] так, що пташки замовкали. Люди запрошували його на весілля і бенкети, і слухали його пісень, і плакали, і сміялися... І був у нас беглер-бей, старий хаджі Ібрагім-баша. Він теж любив бакшиші і брав багато, але все ж таки можна було якось жити, а коли він помер — стало ще гірше, бо за два роки змінилося сім беглер-беїв, і кожен вимагав податок за цілий рік, тому що від попереднього беглер-бея не залишалося ніякого запису. А кожному беглер-беєві потрібні гроші, бо ж вони платять за призначення цілий бурдюк золота тутешнім вельможам і хочуть якнайшвидше повернути собі сплачене. Ох, ці вельможі!.. Тягнуть і з живого, і з мертвого, а через них — стільки сліз...

— От дурниці! Хто це вигадує? — спалахнула Настя і обурено кинула недоїдений персик.

Вовчуки підвели голови і загарчали, а дівчина зиркнула на Настю обуреними очима.

— От пожила б ти у нас та подивилася б на власні очі... Чом ображаєш, не бачивши?! Сама рабинею була — знаєш, як воно бідній людині.

І, схопивши обох вовчуків, притулила до скронь їх голови.

— Та ну, кажи далі. Я пожартувала,— примирливо відгукнулася Гюль-Хуррем.

Дівчина і дратує, і зворушливо хвилює її. Мимоволі пригадує Настя, як викрали її з Кафи. Отак зиркала й вона очима зацькованого вовченяти на стару відьму Назлі.

— Соромно глузувати з нещасного,— докірливо зауважила дівчина і, випустивши вовчуків, сіла біля Настиних ніг,— бо ти не знаєш, як воно робиться. Ось я тобі розкажу. Вони призначають сплату податку, коли маслини знято з дерев, а опряди шовку вистигли і чекають на розмотку. Так чесні беглер-беї відстрочують сплату, аж поки олію не буде збито і очищено, а опряди розмотано і шовк готовий на прядиво. Тоді його можна продати і сплатити все. А наші беглер-беї вимагають грошей негайно. А де ж їх узяти бідній людині?! І тоді приходять спагі з мудирами і забирають усе, і продають за півціни крамарям, а крамарі дають бакшиш мудирам, щоб вони нічого не відстрочували бідним селянам. От і батько не міг сплатити. Тоді

забрали наших кіз, і неочищену олію, і шовк, і наш одяг, і останній кунган на воду, і ножі для підрізування винограду. А потім продали нашу саклю. Довелося нам ночувати на дорозі, біля водограю. Довелося й жебрачити... Та хіба тільки ми!.. І наш сусіда Садик, і кривоносий дід Якуб, і Хатідже, удова шаповалова. Всіх повиганяли з сакль, і всі голодували і кляли беглербеїв з мудирами. Пішла холера. Люди мерли, як комашня. Померла й мама, і всі, хто залишився живий, пішов у гори до Факр-ед-Діна [342]. Він обіцяв нам волю, саклі, хліб... От і пішли брати і батьки наші здобувати нам волю, а ми жили у печерах і пасли отари на полонинах.

Гюль-Хуррем закушує губи від обурення. Так ось яка гадюка, оця рабиня! Кинути б її у лантусі в Босфор, а не пускати до султанського палацу.

А дівчина не помічає нічого. Минуле стоїть у неї перед очима, моторошне й криваве. Хіба вона може щось помічати, розповідаючи пережите! І вона говорить, говорить, не в силі зупинитися, як самотня, зацькована людина, що надто довго мовчала про свій біль.

— Іноді приносили вони здобич. А іноді тільки поранених і одяг забитих. Так минула зима, літо і ще зима. І раптом пішла чутка, що вирушив проти нас сам великий візир Мурад-баша. Факр-ед-Дін відступив. Військо наше мужньо билося з візиром, але щоразу тануло в боях. Мурад-баша все наближався. То там, то тут палали заграви вночі. Далеко видно їх у горах... Тоді наші верховинці засіли у міжгір'ї, над прірвою. Це було єдине місце, де жменька сміливих могла перетяти путь цілому війську. От як корки затуляють горло пляшкам. А ми сиділи, молилися і розуміли, що це або загибель, або порятунок. Десять днів не було звісток. І ось прибіг хлопчик-чабан і каже, що наших побито. Аллах, що тут було!.. Одні кинулися тікати, а інші ховали у печери останнє. А старі діди та найсміливіші жінки почали вигострювати ножі, щоб зустріти ворога. Опівдні почали повертатися наші — голодні, скривавлені. Все загинуло. Ворог оточив наші гори кільцем. Три дні відбивалися ми у нашому таборі, і кінець кінцем вдерлися до нас яничари, а за ними сам старий візир.

Недурно називають його копачем колодязів: він виправдав своє прізвисько. Коли замовкли останні постріли, поставили йому намет, а перед наметом почали

копати колодязь. Ми здивувалися: адже ж скільки не рий, хоч аж до самого пекла, не буде у скелі води. Та не для води копав його старий візир. Коли колодязь був готовий, пригнали бранців, а нас, жінок та дітей, поставили поруч. І почали смертну кару. Чоловікам рубали голови і скидали перед наметом, а тулуби кидали до колодязя. Був у мене маленький брат. Я виняньчила його у горах, після смерті матері. Побачив він батька і кинувся з плачем до стратенців, вчепився в батька, захищав його тільцем своїм. А ми ридали, вили, як собаки, напіврозчавлені гарбою. І ось надійшла батькова черга. Кат відтяв йому голову, кинули тулуб у колодязь, а брат схопив батькову голову і з плачем побіг геть. Впіймали хлопчика, привели до Мурад-баші. Старий був баша, кістлявий, і борода аж до пояса. «Як ти потрапив до бунтівників?» — питає. А брат: «З голоду»,— каже. «А що робив твій батько?» — «Грав на дербуці та пісень співав».— «Ага! — всміхнувся Мурад,— запалював бунтівників, кликав піснями до перемоги! Волю вихваляв! Ну, то й іди і ти туди, де твій батько». І наказав катам скарати дитину. Але кати відмовилися. Покликав Мурад яничарів: «Рубайте йому голову,— каже,— бо серце його повне отрути і ворожості до падишаха». Відмовилися і яничари. «Ми,— кажуть,— солдати, а не кати, а дітей навіть хижаки не чіпають». Не підвелася рука на дитину і в аджем-огланів, бо ж кожен з них пам'ятає, як взяли його силоміць від батьків до султанського палацу. Тоді Мурад схопив дитину руками, кістлявими, як шулікові пазури, задушив і кинув у колодязь, повний ще теплих трупів.

Дівчина вся тремтіла. Руки конвульсивно стискалися і розтискалися, наче хотіла вона задушити старого дітогубця. Настя мовчки смикала китицю від свого пояса. Оповідання дівчини збентежило її, і разом з жалем і співчуттям кипіла в ній злість на цей жаль і сором за власну долю.

— А що зробили з жінками? — спитала вона, аби урвати мовчання.

— Нас віддали яничарам. Сутеніло, коли закінчили кару. Мене розв'язали, і в темряві я втекла. Гори я знала, як свою саклю. До світанку добігла я до гірського селища. Там жила моя старенька бабуся. Три роки прожила я із нею, а потім, коли і до них добра-

лися мудири з податками, довелося бабусі продати мене. Бідні люди завжди продають дівчат під скрутну годину,— додала вона і важко зітхнула.

Обоє довго мовчали. Настя підвелася, причепурила зачіску і серпанок і поклала руку дівчині на плече:

— Нікому не розповідай того, що зараз казала. Чуєш? Жодній душі! Я падишахова дружина. Тобі буде тут добре. Поживи. Заспокойся. А там побачимо.

Дівчина відсахнулася з жахом, затулила очі руками і так стояла, аж поки Гюль-Хуррем не зникла за поворотом.

Того ж дня з'явилася до палацу Назлі-ханум. Плутаючи язиком, белькотіла вона щось улесливе і лізла до Насті з огидними обіймами і поцілунками, потім одразу почала просити за якихось вельмож.

І раптом вибухнула Настя:

— Не проситиму ні за кого ані зараз, ані згодом! Докучай сама падишахові, але не вплутуй мене у свої справи,— гостро відповіла вона, звільняючись від обіймів старої.

— Я... як-к то?! — виструнчилася стара.— Т-ти м-моя донька!.. Я наказую тобі!.. Ти скажеш с-своєму ч-чоловікові, щоб він...

— І не подумаю! Я тобі не рабиня, а цариця Стамбула.

Назлі-ханум довго мовчала, дивилася на неї одним мертвим оком, а другим — живим, повним гніву та обурення.

— Д-доб-бре,— просичала вона нарешті.— Я проклинаю тебе, гадюко, вигріта на моєму серці! І син твій ніколи не буде султаном Стамбула, і інша заступить тебе на султанському ліжку.

— Побачимо! — тріпнула головою Настя.— Мо', й буде інакше!

Стара щось хотіла додати, але їй відібрало мову. Рухом покликала вона рабинь і наказала нести себе до каїка.

— Шкода, що ти не стрималася, господине,— похитав головою Гасан, коли килимова запона впала за старою Назлі.— Вона отрутна, як павук-каракурт з далекого степу Узбекистану, а кизляр-ага її приятель і одвічний порадник.

— А що вони мені можуть зробити?! — презирливо фиркнула Гюль-Хуррем.— Кохання падишахове — найміцніше передмур'я, а за півроку в мене буде дитина. Я відчуваю, знаю, що це буде син. А хто зможе суперничати з матір'ю майбутнього падишаха?

— Майбутнє заховано в серці Аллаха, господине. Спитай астрологів мечеті Селіміє, старого дервіша Тхалібефенді та інших. Хай прочитають вони книгу зір. Навряд чи дитина твоя колись опережеться мечем предків у мечеті Еюба.

Тон Гасана серйозний і навіть суворий. Та й не насмілився б він жартувати такими речами. Хоч яка певна у собі Гюль-Хуррем, але мимовільний холод війнув їй в обличчя, здуваючи червінь з її щік.

— Що це означає, Гасане? — схвильовано спитала вона.

— Хай захистить тебе Аллах з Мохаммедом, пророком його,— молитовно підвів долоні Гасан.— Не лякаю я тебе, божественна мушле, в якій стигне перлина роду Османів. Але є на світі закон, а закону скоряється усе живе. А за цим законом старіший в роді Османовому оперізується мечем предків, а в падишаха — шість братів, і кожен з них старший від твого сина.

Ноги підломилися у Насті. Вона схопилася за різьблене підвіконня і довго мовчала.

— Але чому ж,— заговорила вона нарешті,— падишах ніколи не говорив мені про це?

— Не знаю, мудра господине і володарко. Якщо ти не ймеш віри моїм словам, спитай муфті Есаада, спитай ходжу Омер-ефенді, спитай великого стамбульського каді,— кого бажаєш. Я, вірний раб твій, мушу застерегти тебе проти каверз старої султанші. Наш милостивий падишах даремно відступив від стародавнього звичаю і, оперізуючись мечем предків у мечеті Еюба, не наказав скарати своїх братів, як це робили султани минулих століть. Тоді були вони неповнолітні, а зараз вони підросли, і син султанші Кьозем міг би навіть сьогодні оперезатися, коли б невблаганна доля урвала життя нашого падишаха.

Настя слухала і мовчала. Кожне слово Гасана падало їй у мозок льодовим каменем, стискало серце жахом, наче біля ніг її раптом розкрилася прірва. Життя, що за кілька хвилин здавалося їй таким тривким і непорош-

ним, виявлялося повним непередбачених небезпек. Отже ж, тоді і її кинуть у Босфор або надішлють до Ескі-сарая. Але тепер, ковтнувши влади і казкової розкоші султанського палацу, було б надто важко обмежитися нудним животінням в його мовчазних мурах.

— Що ж робити, Гасане? — простягла вона до нього руки, і в її тоні забриніла безпорадна дитяча розгубленість.

Гасан задоволено посміхнувся.

— Треба довіряти своїм вірним слугам і друзям, господине. Ти знаєш, що Назлі-ханум ненавиділа померлого падишаха і намагалася отруїти його. Але добитися смертної кари Назлі-ханум досить важко: вона — султанша крові Османів, а не колишня наложниця падишаха. Проте я маю свідків. Їх твердження подіють вірно, як отрута гаспида, якою вона випровадила у могилу свого чоловіка.

— Хто вони? Я скажу падишахові,— схопила Настя за руки Гасана, забувши двірський етикет.

Гасан самовпевнено розреготався.

— Е, ні, господине! Не такий вже я дурень, як ти гадаєш. За цю послугу мушу я принаймні стати капуагою [343]. Я особисто розповім усе падишахові.

— Почекай, Гасане! Дай мені зрозуміти, розплутати... Я надто схвильована. Приходь до мене по обіді,— пробелькотіла Настя і пішла геть непевною ходою, наче хвора.

Що робити? Довіритися Гасанові або самій заговорити з падишахом? Братів він любить. Недурно помилував він їх у день свого оперезання. Вимагати їх смерті — значило рискувати всім. Самій залишитись у тіні і покластися на Гасана? Але де запорука, що згодом Гасан не зрадить її так само, як він зараз зраджує Назлі-ханум, з якою кілька років тому робив корисні справи. Проте заправив він небагато, а небезпека зростає, наближається щохвилини. І Любка вже доповідає, що кизляр-ага вчащає до Назлі-ханум... Адже не кохання вабить євнуха до старої султанші...

І знов щось різонуло в грудях льодовим ножем...

В цю мить з-за кущів сірої мімози в золотавих гронах квітів вистрибнув широкогрудий вовчук, а за ним вибігла розкуйовджена дівчина в червоному ізарі. Побачивши її, Настя стріпнулася, і несподівана думка майнула у неї в голові.

— Іди сюди,— покликала вона.

Дівчина ступила кілька кроків і зупинилася.

— Не бійся! Іди сюди! Та ближче! — кликала Настя, і голос її бринів м'яко, без звичної владності.

Дівчина боязко наблизилася і схилила коліна.

Приходь сюди завтра опівдні з обома вовчуками. Падишах хоче їх бачити. А коли він спитає, звідки ти і як потрапила до сералю,— розкажи йому, як Джафар-баша відібрав у вас останнє. Розкажи, як вас вигнали з саклі, як продали саклю, маслини — усе.

Так, господине, але ж не один Джафар-баша був такий здирця,— урвала дівчина.— І Огюз-баша, і Фаргад-баша — всі однакові.

— Огюз і Фаргад давно померли. Навіщо плямувати пам'ять померлих, коли це не допоможе живим? Слухай, що я тобі кажу. Це ж на твою користь,— з усмішкою вкрадливості і нетерплячки пояснила Настя.— А Джафар-баша ще й досі живе у Діарбекрі і знущається з бідних людей. І падишах нічого не знає. Падишах — добрий, він забороняє башам хабарі, а баші дурять його... Тільки дивись, не згадуй інших башів і не кажи, що ви тікали до Факр-ед-Діна у гори, бо Факр-ед-Дін — зрадник і бунтівник. Кажи, що батько і мати померли, а ти знайшла притулок у родичів і жила в них, аж поки тебе не продали у рабство через Джафар-башеву пожадливість. Головне — не лякайся, кажи до пуття й до ладу. Пригадай заздалегідь, як і що було. Тоді падишах відпустить тебе на волю і дасть грошей. І ти повернешся додому і житимеш краще, ніж у дитинстві.

Дівчина підвела на Настю очі і вся засяяла такою вдячною і щасливою усмішкою, що Настя мимоволі всміхнулася і приклала палець до вуст, помітивши чорного євнуха.

Довелося Любці побігати того дня: її ганяли і до Алі-баші, і до ходжі Омера, і до шейх-уль-Іслама, і до Гасана. Про що говорила Настя з вельможами — не знав ніхто у сералі, але муфті пішов додому з грамотою на багатющий вакуф, Алі-баша поспішив до свого палацу і одразу надіслав падишахові у подарунок десять сніжно-білих арабських коней, а ходжа Омер довго ходив із кутка в куток, покручував вуса і, забувши звичну поважність, мугикав легковажну пісеньку франкських матросів.

Ранок минув у щоденних звичних турботах і справах. Опівдні набігла хмаринка і бризнула на Стамбул недовгим весняним дощем. І золотава курява над містом розтанула у синьому сяйві неба. Повітря стало вогким, свіжим і п'янким, як молоде вино. Був кінець лютого, початок весни. Пінії узялися світлою пухнатою зеленню нових паростків. Розквітало юдине дерево [344]. Падишах милувався Босфором і задоволено посміхався, пригадуючи подарунок Алі-баші.

Біля альтанки, на гірці, вже стояла дівчина в червонім ізарі і намисті з мідних монеток на ремінці. Побачивши султана, вона розгубилася, впала навколішки і сховала обличчя в долонях. Опасистий Гасан, злякано відсапуючись, ховався за спину Алі-баші і не помічав, як розважає Гюль-Хуррем і візирів своїм переляком.

— Устань, дівчино,— наказав падишах.— Покажи мені своїх вихованців.

Дівчина підвелася і здушеним голосом покликала вовчуків. Падишах поляскав їх по шорстких зашийках і спитав, звідки вона. І дівчина, вп'ймавши погляд Гюль-Хуррем, заговорила, час від часу полохливо позираючи на падишаха великими димчасто-чорними очима.

Видно, багато передумала вона й пережила за ніч, тому що слова її бриніли якоюсь незвичною силою. Осман слухав, інколи уривав її короткими запитаннями і наче бачив, як виганяли з саклі бідну родину, як забирали останню козу, годувальницю напівголої дітлашні, як викочували діжку допіру витиснутої олії. Плакали, верещали діти, чіплялися за синій материн серпанок, за подертий червоний ізар, коричневі від засмаги, кучеряві, чорноокі і білозубі. А потім тижнями блукали по дорозі, схудлі, жалюгідні, простягали до подорожніх палички-рученята і ридали біля придорожніх водограїв, іноді попухлі, начеб налиті водою, а іноді прозоро-безкровні з попільно-сірими губами і потойбічним променястим поглядом, який вже не бачив ані людей, ані милостині, ані запорошеної смоковниці над головою, ані гірського кряжа на обрії...

— О негідники! — скрикнув Осман, коли дівчина замовкла.— Хто рекомендував мені Джафара на посаду беглер-бея?

— Кизляр-ага Мустафа, світло безсмертя,— відповів Гасан, схрестивши руки на грудях.— А за спиною

кизляр-аги стояла — хай подарує мені це слово володарка серця твого, тому що боляче вимовити таке жахливе слово про матір перед донькою її,— за спиною кизляр-аги стояла султанша Назлі, тому що Джафар-баша ще за життя Ісмет-баші був коханцем Назлі-ханум.

— Негідну матір вибрав я тобі, моя променяста,— криво всміхнувся Осман.

— Нене [345] Назлі здатна й на гірше,— зітхнула Гюль-Хуррем.— Це так важко, так боляче говорити... Я надто довго мовчала, але... Розкажи падишахові, вірний Гасане... Я не можу... Я сили не знайду...

Гасан помовчав, чи то збираючи думки, чи то для більшого ефекту, і раптом впав до ніг падишахових.

— Змилосердься, серце всесвіту! Я теж мовчав, не знав, як наважитися... Але минулого місяця прийшли до мене дві рабині Назлі — черкешенка Мірма і грекиня Меліта з острова Корфу [346]. Вони благали мене врятувати їх від загибелі, тому що після шлюбу нашої господині Назлі-ханум знов почала пиячити геть усі ночі до ранку. Я хотів одіслати їх геть, але вони, ридаючи, розповіли, що Назлі-ханум двічі намагалася отруїти померлого падишаха за те, що він тримав її у неласці і не давав змоги заробляти на бакшишах. Я гадав, що рабині брешуть з помсти, тоді вони назвали лікаря Ісаака з Халеба, якому Назлі-ханум замовляє отруту без запаху і кольору і таку чудову на смак, що людина п'є її, наче нектар, нашій безсмертя. П'ятьшість років тому надіслала їх Назлі до Біюк-сарая і наказала влити цієї отрути до падишахового келеха — хай буде солодкий сон його в оселях мертвих. Але рабині були чесніші за свою господиню і вилили отруту в миску, з якої годували султанського собаку. І собака той впав біля миски, наче заснув — без стогону й мук.

Я вислухав жінок і пообіцяв їм волю, якщо вони сповіщатимуть мене про всі плани їх господині. І ось вчора прибігли вони знов до мене. Кажуть, що стара султанша повернулася від Гюль-Хуррем у безмежній люті: вона послала рабиню по кизляр-агу і по лікаря Ісаака. Про що вони розмовляли, замкнувшись утрьох в опочивальні, ніхто не знає, але кизляр-ага попростував звідти до Ескі-сарая, до султанші Кьозем, а Назлі-ханум не спала до ранку і кляла Гюль-Хуррем, свою незрівнянну доньку — хай відверне Аллах прокльони

султанші від її молодості і краси! — волала, що зажене її у могилу і що ніколи не опережеться мечем предків хан османської крові, що таємно і невидимо вистигає у божественному лоні її. Та й ти, наш непереможний володарю, дорого заплатиш їй за образу... Я наказав арештувати лікаря, і він ствердив на муках, що Назлі-ханум замовила йому отруту, щоб отруїти тебе, серце всесвіту, і нашу прекрасну Хуррем.

Султан не уривав євнуха і тільки переводив очі з Гасана на Алі-башу і з ходжі Омера на Гюль-Хуррем. Про дівчину з вовчуками всі забули. Вона боязко тулилася до куща мімози, смикала гроно жовтих квітів і з полохливою надією і благанням позирала на Гюль-Хуррем. А вовчуки гарчали і гризлися на доріжці, відбираючи один у одного якийсь кийок, і не почували напруженості хвилини.

— Ну, тепер я все розумію,— багатозначно зітхнув візир.— Певно, кизляр-ага вчащає до старого сералю з доручення Назлі-ханум. Мої чауші доповідають, що він буває там разів по три на тиждень і годинами розмовляє потай з султаншою Кьозем, матір'ю Мохаммед-хана, єдиного з ханів османської крові, що дійшов повноліття і міг би хоч зараз оперезатися мечем предків, коли б Аллах обірвав життя нашого падишаха.

Як сновида, підвівся з лави Осман.

— І ти гадаєш?..— почав він і не договорив.

Алі-баша журливо знизав плечима.

— А ти що думаєш? — звернувся султан до муфті Есаада.

— Серця і думки людські в руці Аллаховій,— зітхнув той...— Але іноді потрапляють вони і до рук шайтанових... Я вважаю, що Гасан зробив усе, що мусив зробити вірний слуга, і заслуговує нагороди.

— А що ти скажеш, моя променяста? — звернувся султан до Гюль-Хуррем, і тільки тоді Настя помітила, який він блідий і як тремтять його руки.

— Я більше не можу бачити нене Назлі. Врятуй мене і нашу майбутню дитину від загибелі. Я боюся її,— простягла вона руки до чоловіка і заридала.

Вельможі заметушилися. Гасан забув про свій страх перед вовчуками і побіг по шербет і по лікаря, а султан пестив Настю по плечах, сам розгублений і безпомічний, як дитина.

Коли Настя заспокоїлася, султан покликав візира.

— Вчора я востаннє бачив Назлі-ханум. Розумієш? Все її майно — вілла на Босфорі, коштовні речі, башмаклики, надані їй падишахами Ахметом, Мурадом і Мохаммедом, переходять як спадщина моїй улюбленій дружині — султанші Хуррем. Накажи дефтердарові [347] негайно накласти печатки на спадщину. А ти, мій лала [348],— звернувся він до ходжі Омера,— сідай і пиши.

Омер-ефенді сів на землю біля падишахових ніг, вийняв з-за пояса шматок пергаменту і калам, загострену паличку для писання. Падишах помовчав, потер перенісся і почав диктувати, різко карбуючи слова:

«Зейд питає Амру: «Якщо слуга падишаха потай від нього бачиться з султаншею османської крові, що наважується на життя султана, і про щось таємно радиться з нею; якщо він одвідує мачуху падишахову, щоб незабаром оперезати сина її мечем предків в мечеті Еюба, обірвавши життя падишаха і дружини його, султанші Стамбула,— чи дозволяється пролити кров такого слуги?»

І коли фетву було написано, прибив її своєю печаткою і віддав муфті Есааду.

Муфті не перечитував. Він мовчки взяв паличку з рук сивобородого ходжі і вивів під султанською печаткою єдине слово: «Олур», тобто «можна, дозволено»; потім зняв перстень, нагрів його на вогні, що викресав йому Омер-ефенді, і ствердив фетву печаткою, де в найтоншому різьбленні у вигляді контурів храму Кааби [349] можна було розібрати вибагливо переплутаний напис в'яззю: «Великий муфті Есаад».

Це був смертний вирок кизляр-азі Мустафі, бо ніхто з значних правовірних не може скласти голову під меч закону без листовної згоди великого муфті.

Минула весна, літо. Знов запахло стиглим виноградом, і пишні гриви скутарійських лісів стали вилискувати темною бронзою.

А Настя залишилася єдиною царицею сералю і матір'ю султанового сина, так званою султаншею хасекі. Потроїлася кількість її рабів, коней, земель і самоцвітів. І щодня нижче і нижче схилялися перед нею вельможі і чужоземні посли.

В її рухах з'явилася повільна велич жінки, звиклої до влади. Двірський церемоніал, що спочатку так роз-

важав її, а потім дратував своєю одноманітністю, тепер здавався їй важливим і необхідним: він навіював підданцям покору, думку про божественне походження влади, і Настя пильно стежила, щоб жодна рабиня не ухилялася від урочистих виходів та церемоній, тому що юрба палацової челяді і рабів стала барвистим тлом, на якому яскравіше та опукліше вирізьблювалася її краса, її велич і влада.

Настя більш не згадувала минулого. Воно кануло, зникло десь у безвісті. Наївним дитячим сном здавалось тепер її палке кохання до Сагайдачного, її зліденна батьківщина, така сіра і вбога поруч з розкішними стамбульськими палацами. Чи кохала вона Османа — вона й сама не розуміла. Він був молодший від неї, легкодумніший і по-хлоп'ячому запальний. Розумний, загартований гетьман його перевищував у всьому, але Осман розкрив їй новий світ невідомих почувань жінки і матері. Іноді образ величного красуня Алі-баші більше хвилював її, але рискувати життям і владою вона не думала і була вірна падишахові.

Проте довго не могла вона полюбити свою дитину: їй було якось незрозуміло, що це частина її істоти, відокремлена від материного тіла. Вона сиділа над колискою, вдивлялася в зморщене личко немовляти і залишалася холодною і байдужою. З ревнивим почуттям охороняла вона його від хвороб, застуди і лихого ока. Вона бачила в ньому майбутнього падишаха і джерело своєї майбутньої влади — влади султанші-валіде [350] — і все.

Але десь жила щохвилинна тривога і непевність у майбутньому. Адже ж поруч, у самому Стамбулі, підростають сини султана Ахмета, і слідом за Мохаммед-ханом прийняв обрізання [351] Сулейман-хан, а за ним — Касім і Ібрагім, наймолодший. Настя часто прокидалася в холодному поті й до світанку не заплющувала очей при думці, що перший-ліпший із них і всі разом можуть позбавити меча предків її сина і навіть засудити його на страту, коли б він перетяв їм дорогу до спадщини. Отже, смерть Назлі-ханум відхилила близьку небезпеку, але не знищила її цілком, поки живі брати падишахові.

Говорити з чоловіком вона не наважувалася. Тільки іноді кидала думку про те, що, мабуть, шовковий зашморг гільсиза колись здушить крихітну шийку

дитини. Осман мовчав, рвучким рухом відривався від колиски і йшов до себе, насупивши брови. Настя не настоювала. Вона знала Османову вдачу і не втрачала надії, що насіння підозри, влучно кинуте Гасаном і Алі-башею, колись проросте в серці Османовому і він сам дійде до думки, що треба знищити братів.

Надійні люди сповіщали Настю про кожне слово і кожен крок султанші Кьозем та інших полонянок Ескі-сарая. Кьозем відчувала і розуміла своє становище і нічим не накликала на себе підозри, але Гюль-Хуррем не заспокоювалася.

Вона затаювала свою душевну рану, боялася, щоб натяком не наштовхнути двірських інтриганів на якусь авантюру, але Гасан, новий кизляр-ага, розумів її думки.

— Не турбуйся, господине і володарко сералю,— заспокоював він Гюль-Хуррем.— Небезпечний тільки Мохаммед-хан, а інші мляві і нерухомі, як устриці, приросли до скель. Не їм володіти трьома суходолами і сотнями тисяч людей!..

Настя знизувала плечима.

— Досить і Мохаммед-хана, щоб позбавити мене сну! Я б дала стільки золота, скільки він важить з усім своїм озброєнням і навіть труною з важкого скутарійського дуба тому, хто звільнить мене від цієї примари.

І Гасан мовчки схилив голову перед своєю господинею.

Осман захоплювався полюванням. Супроводили його булюки з луками і дротиками, карли і велетні-солахи, спагі і яничари. І, виконуючи задуману з Сулейманом справу, вчастив полювати і лінивий Гасан, що не вмів відрізнити дикої кози від лисиці і гави від гуски.

Тепер стояв він на чолі кіннотників-спагі, викликаючи жарти і сміх командирів і презирливе бурчання солдатів. Проте вигляд мав він надзвичайно войовничий: він був увесь обвішаний кинджалами і пістолями, порохівницями і ножами. Розкішний ятаган теліпався у нього на поясі. Золоті остроги, висаджені бірюзою, вилискували на чоботях жовтого сап'яну з зеленими візерунками, а велетенська чалма нагадувала макітру або стиглий гарбуз.

Коли нагоничі розсипалися цепом і вигуками почали підіймати дичину, Гасан наблизився до падишаха і застиг у шанобливому поклоні.

Осман скоса зиркнув на нього, в думках глузуючи з його діжкоподібної постаті, і ледве втримався від бажання дати йому доброго стусана.

— Що тобі? — спитав він.— Кажи швидше: чуєш, як женуть?

— Хай простить мені серце всесвіту,— зітхнув Гасан, не звиклий говорити коротко,— тому що обов'язок вірного слуги наказує доповідати своєму володареві саму тільки правду, якою б жахливою вона не була.

Осман здригнувся і, не слухаючи крику погоничів, труснув Гасана.

— Та кажи до пуття, сальний курдюче! Що трапилося?

— Поки що нічого, світло безсмертя. Але надійні люди вже не вперше доповідають, що яничари незадоволені суворим наказом мудропроменястої слави твоєї про заборону вина і опіуму і скрізь говорять по грецьких тавернах, що коли б Мохаммед-хан був падишахом, ніхто б не видавав таких наказів і вони б спокійно торгували вином і пиячили, наче справжні гяури. А сп'янівши до безсоромності тварин, вони починають проклинати тебе, о джерело одвічного світла, і казати таке, що мій грішний язик ніколи не наважиться повторити навіть десятої долі їх слів.

— А Мохаммед-хан? — урвав падишах, хоча гавкання хортів і крики нагоничів все наближалися.

— Мохаммед-хан тримається осторонь. Але султанша Кьозем, мати його, наказала минулого тижня роздати від імені свого сина яничарам двох вогнищ [352] двадцять тисяч дукатів «на спомин душі падишаха Ахмета».

— І яничари?..

— Яничари пили за здоров'я султанші і сина її, Мохаммед-хана, спадкоємця меча предків твоїх, як старішого з роду Османів, і вихваляли його сміливість, розум, вдачу і красу, а головне, його войовничість.

По той бік галявини зашарудів сухий дрок. Чорносірий вепр вистрибнув з кущів і з грізним хрюканням затрусив на мисливців.

Уперше за своє життя падишах упустив дичину, і вепр промчав повз нього, ламаючи сухий хмиз і кущі. Боягуз Гасан відстрибнув і заховався за падишахову спину, хоч не один раз урочисто присягався покласти за Османа життя. Але коли замовкло хрюкання вепра,

а на галявину вистрибнув заєць, він раптом випнув груди і урочисто вказав на нього падишахові:

— Не барися, господарю! Блисни кровоточителем-мечем або смертельною стрілою, тому що не лише дрібна дичина тікає з рук твоїх, але і великий хижак, о велителю. А ми, найвідданніші слуги, мовчимо і чекаємо твого наказу, щоб виконати всемогутню волю твою.

Осман стріпнувся і, коли серед дроку майнула хвостом лисиця,— націлився і пробив її стрілою, потім з люттю і глузуванням звернувся до Гасана:

— Бачиш? Так буде з тими, хто бовкає зайве або чекає добра від моєї мачухи, султанші Кьозем.

До вечора тривало полювання. Чимало вепрів і зайців, диких кіз і перелітних пташок впало від стріл падишахових. Осман був один з найкращих стрільців свого війська, але сьогодні стріляв він з якоюсь жорстокою насолодою і забивав звірів і птахів, від полохливого зайченяти до оленя і вепра. Він наближався до поранених тріпотливих ланей та оленіць, дивився їм у страдницькі очі, повні сліз і смертельної муки, і сам добивав їх мисливським ножем.

А ввечері, коли спальники роздягли його в селямлику, наказав він негайно викликати муфті Есаада і, коли той з'явився, вислав усіх з опочивальні й наказав йому видати фетву на смерть Мохаммед-хана.

У старого руки затремтіли від жаху.

— Ні, володарю всесвіту,— відповів він тремтячим голосом.— Візьми моє життя, але такої фетви я не дам. Я надто старий, щоб брати такий гріх на душу.

Султан остовпів. Вперше за своє життя слово його — не закон.

Він підвищив тон, почав вимагати, загрожувати. Але старий був непохитний. Багато чого обіцяв йому падишах, звиклий, що все на світі продається, але ніщо не зламало старого, і він вийшов з покою під лайку розлюченого падишаха, написавши на фетві одне лише категоричне слово: «Олмаз» [353].

Гасан підслухав розмову муфті з падишахом і того ж дня привів до Біюк-сарая Румелійського військового каді, Кемаль-ед-Діна, бо він, як особа духовного сану і муфті, міг заступити великого муфті Есаада. Кемаль-ед-Дін розраховував на білу чалму з двома золотими смужками, символ влади шейх-уль-Ісламу. Він

з півслова зрозумів, чого від нього вимагають, і одразу вивів на фетві бажане слово — «Олур».

І другого дня літописець Стамбула вписав у дев'ятсот тридцять третій згорток свого літопису кілька сухих лаконічних рядків:

«...і коли Мохаммед-хан побачив гільсизів, що накинулися на нього з зашморгом, він скрикнув:

— *Османе, Османе! Благаю Аллаха обрубати нитку твого існування так само жорстоко і зневажливо, як ти відбираєш в мене, свого рідного брата, моє безневинне життя!*»

Довідавшись про страту Мохаммед-хана, султанша хасекі, Гюль-Хуррем, перша вбралася у жалобний пурпур, посипала попелом голову, розпустила коси свої і наказала роздати на помин душі забитого втроє більше золота, ніж роздала тиждень тому султанша Кьозем за спокій душі померлого падишаха.

СПРАВИ МІСЬКІ І ЦЕРКОВНІ

Важкий благовіст гуде і лине Подолом. На сонці тане. Парують дахи, а в тіні ще ісхряться замети ніздрюватого снігу. Кришталевим мереживом міняться бурульки, спадають з них прозорі краплі, а вітер, вогкий і м'який, віддає запахом таловин на заплавних луках.

На магістратському майдані — юрба. Строкаті до болю в очах святкові вбрання, і переважно жіночі. Всі пробиваються до ратуші з вежею і балконом, з якого виголошують магістратські такси і постанови, королівські універсали і старостинські та воєводські накази.

Всі дивляться у бік замка. А стрімким схилом гори, з широкої воєводської брами, тече такий же строкатий струмінь людей і повільно спускається до магістрату. Драбанти з списами, перев'язаними стрічками, гарцюють спереду, стримуючи баских коней. За ними сурмачі, гусарія з мідними крилами в орлячому пір'ї, а далі воєводський і старостинський ридвани, оточені вершниками і пішим почтом двірської шляхти та челяді.

Коли перші вершники з'їхали з гори і замайоріли у глибині вулиці, тонко і гомінко залопотіли дзвони домініканського кляштору, а з костьолу Спірито Санкто [354] вийшла процесія католицького біскупа з зеле-

ними і кармазиновими корогвами, іконами і визолоченим балдахіном, під яким поважно виступав біскуп у білому мережаному стихарі.

— Ой матінко! — ахали жінки.— У сорочечці поверх ряси! Наче маленька дитинка.

— І всі ксьондзи — лисі, навіть молоденькі: волосся чорне й густе, а на тім'ї — як у поросяти п'ятачок.

— Так це ж навмисне виголено. Вони ж туди святу чашу становлять.

— А навіщо ж там біскуп знадобився? — не відставали цікаві.

— Чого! Чого! Бо ж наші попи по-нашому правлять, а біскуп по-панському — для панів.

— А ось і наші панотці виходять з братства. Ой, та скільки монахів! Матінко! — ахали баби і хрестилися на корогви, що сліпуче вилискували і блищали на лютневому сонці.

— Сагайдак! Сагайдак з козаками! — пролунало в юрбі.

І забувши старосту, біскупів і ченців, вже тяглися голови у бік Куренівки, звідки виходив Київський полк.

Назустріч йому з Кожум'як [355] від Уздихальниці [356] виходили цехи з своїми прапорами. Майстри йшли в нових шкіряних фартухах з застромленими за пояси молотками, обценьками, сокирами, ножицями та іншими ознаками свого ремества і, з'єднавшись із братством, шикувалися проти магістрату під прапором Богоявленського братства. Побачивши драбантів, міська сторожа відтиснула юрбу, і незабаром проти головного входу до магістрату утворився порожній чотирикутник з полком Сагайдачного з одного боку, братством і цехами — з другого і з юрбою цікавих — з третього. Четверту сторону утворював фасад магістрату, де вишикувалися бурмистри і радці з католицьким і православним духовенством.

Коли староста з воєводою вийшли з ридвана, полк Сагайдачного віддав їм шану мушкетним випалом, а магістратський оркестр покрив його мідними сурмами і глухим гуркотом литавр та барабанів.

Бурмистри підхопили старосту під руки і урочисто повели його до ратуші. За ними рушили біскуп зі своїм почтом, уніатське духовенство і вже з ним — православні попи.

І вмить все переплуталося. Юрба полинула до ратуші, і тепер не хлопчики, а статечні довгоусі люди видиралися на паркани і на тополі, щоб хоч куточком оказазирнути у вікна. Шестеро драбантів і шестеро міських сторожів відтісняли цікавих від ганку і пропускали до ратуші тільки урядників та цехмістрів.

Сагайдачний з полковими осавулами та сотниками теж пройшов до магістрату, а інші козаки змішалися з юрбою.

Після католицької та православної відправи на ратушній вежі вдарив дзвін, скликаючи громадян на вибори. І коли дзвін замовк, староста з радцями і бурмистрами пройшов до зали рад і разом із радцями зайняв своє місце, а всі інші залишилися з війтом у першій залі.

Созон Балика у новому жупані темно-зеленого сукна, підперезаному поясом з срібних бляшок, відчував себе зв'язано і ніяково. Він кахикнув, зиркнув на радців і хрипкуватим від хвилювання голосом відкрив засідання.

Тоді сторожа широко розкрила двері, і до зали рад урочисто ввійшов війт Ходика з берлом [357], а за ним лавники з судовою печаткою, скринькою і актовими книгами лавницького суду. Наблизившись до столу, війт низько поклонився старості і воєводі і поклав перед ними берло, ознаку своєї гідності, і відступив, звільняючи лавникам місце. Лавники теж низько вклонилися представникам державної влади і складали на стіл печатки, скриньки і книги.

Коли останній лавник сів на своє місце, Созон Балика підвівся знов, вклонився війтові з лавниками і подякував їм від імені рад за виконання громадських обов'язків.

А сторожа вже розчиняла двері перед наглядачами міських брам і старшиною нічної сторожі, воротарями і пожежниками.

Ішли вони, як і лавники, парами і клали перед війтом ключі від брам, перначі [358], шаблі та шийні ланцюжки. І знов підвівся Созон Балика і також подякував їм за сумлінну роботу. А перед війтом вже проходили наглядачі шпиталів, костьолів і монастирів, церковні старости та інші міські урядовці.

Потім увійшли цехмістри та старші братчики Богоявленського братства і урочисто склали свої печатки.

В залі ставало душно і тісно, а церемонії не було кінця. Останніми увійшли війти слобід та передмість

з малими берлами. І кожному з них бурмистер відповідав низьким поклоном, і кожному дякував за працю на користь громадську.

Коли останній війт відійшов від стола, бурмистер попросив поспільство звільнити залу, щоб разом із старостою приступити до найважливішого моменту урочистої церемонії — до виборів.

Юрба на площі не розходилася. Цікаві видиралися на паркан і стовпи, на дахи і ліхтарі, звисали з передвіконних лип і тополь, а нижчі смикали їх за поли і чоботи і нетерпляче допитувалися:

— Ну, що там зараз? Що там? Кажи!

— Та відчепись! — хвицнув ногою кремезний козарлюга, що ліг на товсту гілку і підповзав аж до вікна.— Нічого цікавого. Війт Ходика сідає з радцями за стіл.

— Ой, хоч би вони обрали чесних людей! — зітхає вдова Пущенкова.— Бо такі ж вони всі живолупи... І нема кому пожалітися бідній людині.

— А ти до неба подайся, бабуню. Аж до самого апостола Петра, чи то до Гавриїла-архангела [359], який там воротарює біля брами небесного царствія. Хай він тобі на хвилиночку правду викличе. Їй і подай протестацію,— глузливо відгукується з дерева козак.

Бабуся мовчки витирає каламутні очі. Їй не до жартів: лавники забрали в неї будинок померлого чоловіка разом із сіножаттю і всім іншим майном. Живе вона з онуками у сестри і старцює. А Ходика віддав її будинок під пожильців і цькує її ланцюговими собаками, коли вона приходить і покірливо плаче під вікнами.

— Господи, Господи, царице небесна! Хоч би Балабуху не обирали! — чути з юрби ще один страдницький голос.

— І сина Хоткевичевого, бо ж він ладний рідного батька побити до крові за шеляг.

— А Захаржевський, гадаєш, кращий?

— А Безмощук?!

Терешко мовчки лежить на гілці і задоволено прислухається до розмов. Тепер він вже не залежить від жадібних лавників, від панів радців та інших магістратських верховодів. А стара бабуся Пущенкова хреститься й хреститься і з надією дивиться на куполи братської церкви, ніби від її молитв мусить звершитись чудо.

Терешкові стає смішно:

— Молись, молись, бабусю! Ось тобі зараз вовки овечками стануть. Ось вже їх пазури копитами проростають, ось вже й ріжки бубличком закручуються. Зараз тобі замемекають.

Регочуть парубки. Терешко хотів вигадати щось хльосткіше, коли раптом очі його впилися у вікно ратуші, і хоч і важко було добре побачити крізь припорошене курявою нерівне скло, але й те, що він побачив, аж забило йому дух: один з радців видирав другому разом з вусом щоку. А староста, підвівшись із місця, владним рухом вказував Созонові на глек з водою, і Созон слухняно, як хлопчик, з діловитою сумлінністю лив на них воду.

— От здорово! — захоплено прошепотів Терешко і почав підповзати до вікна, але під ним хруснула гілка, і коли б він не схопився за вищу, гупнув би він на голови цікавих.

— Та тихше ти там, козаче! — злякано закричали в юрбі.

І Терешко обережно відповз до стовбура, так і не побачивши кінця бійки.

А трохи далі один з братських дидасколів тлумачив народу:

— І за законом належить обирати на радців і лавників людей чесних, обізнаних на законах і праві, письменних і сумлінних, побожних і добродійних. «Хай буде єдине стадо і єдин пастир»,— як пишеться у Святому Письмі.

— А де ж їх взяти, отче святий? — виринув з юрби Терешко.— Хіба що межигірським гончарам замовити, хай повиліплюють з глини та вдмухнуть в них душу живу, бо ж нема таких серед купців та патриціїв.

Давно вже говорили радці за чаркою горілки, що треба замазати очі цеховим майстрам та міській голоті і обрати на лавників та до Гмінної Ізби кількох майстрів та бідних міщан. Кожен чухав потилицю і згоджувався, що дійсно треба де в чому поступитися, тому що поворот цехів під магістратський присуд річ дуже корисна, на якій не можна програти, бо не було ще на світі людини, яка б, потрапивши до магістрату, залишалася непідкупною і безсторонньою. Хабарі ж надходять у єдину скриньку і розподіляються по-братерському між усіма радцями.

Але коли гості розходилися, кожен пригадував, що в нього є небіж або зять, якому конче треба потрапити до ради, тому що одружився він, не закинувши слова про посаг або про свою частку у спадщині, сподіваючись забагатіти у радцях. Або треба десь примостити вигнаного з бурси недоростка-сина, і тому що до ради треба було дообрати per cooptationem * лише трьох радців, то віддати ці місця якимсь ремісникам є річ цілком неможлива. Але безторжжя і селянські бунти по магістратських хуторах і часті підпали і грабунки в самому місті — все закликало до поступок і до розважливості.

Ходика це розумів краще від інших. Крізь руки його, як війта, проходило чимало карних справ. Він бував присутній при допитах, коли заарештованих брали на муки, і тому чув і знав більше, ніж усі інші разом. Ось чому й зараз він вимагав, щоб радці додержали свого слова.

А радці вагалися, нібито йшли на поступки, але... А двоє і зовсім не бажали слухати доброго розуму і навіть полізли з кулаками на Ходику.

— Я тобі покажу, як обирати до ради голоту! — репетував один з них.— Я тобі покажу!

— А ти сам скільки взяв від Балабушиного сина за бешкет? — відтягав його за лікті Онисим Ходкевич.— Ось зачекай: повстануть хлопи та різна голота, тебе ж першого потягнуть на шибеницю.

Радця визвірився, розмахнувся і вдарив його кулаком, потім знову вчепився у Ходику.

— Панове! Панове, до ладу! — надсаджувався Созон.

Але ніхто не звертає на нього уваги, Созон вихопив з купи ключів і печаток війтівське берло і лунко заторохтів по столу. А радці сопіли, лаялися і тупотіли на місці, зчепившись в одну купу, і важко було зрозуміти, хто б'ється, а хто рознімає їх.

Староста обурено підвівся з місця.

— Припиніть, панове міщани, оцю бридоту! — з презирством кинув він.— Пани міщани могли побитися і вдома і прийти до магістрату з готовою думкою.

Созон вхопив глек води і зробив знак сторожі. Сторожа кинулася на допомогу, і за мить радці зайняли

---

* На запрошення *(латин.)*.

місця і приступили до голосування. І вийшло так, що замість трьох ремісників потрапив до ради Балабушин син, небіж Ходкевича і рудий Кузьменко — від цехових.

Коли вони розташувалися за столом, сторожа розчинила двері і запросила до зали лавників, Гмінну Ізбу, цехмістрів та всіх інших.

Староста проголосив одного з трьох чергових радців королівським бурмистром, новообрані присягнули сумлінно працювати на користь громадську. Коли староста та воєвода залишили магістрат, приступили до виборів війта.

Це була єдина посада, на яку обирали не самі тільки радці.

Кандидатів було багато: ремісники і частина братства висували Хому Причепу, Гмінна Ізба — Богдана Балику, а лавники і магістрат — Созона Балику, який щойно склав з себе гідність бурмистрову. Кожного з кандидатів хтось вихваляв, як циган — коняку. Але враз знаходилися не менш палкі супротивники, що пригадували всі його гріхи і недоліки, а іноді й додавали до них різні наклепи і чутки. З піною на вустах доводили вони, що обрати дану особу означало б провалити всі міські справи, і з такою ж палкістю вихваляли іншого кандидата.

Але всі вже втомилися і зголодніли. Суперечки потроху згасли. Проти Причепи були майже всі лавники і старші братчики. Не забули вони йому братського кануна і барил пива та меду. Не хотіли лавники і Созона, який чимало залляв їм сала за шкуру під час свого бурмистрування. І якось само собою сталося, що всі згодилися на Семені Мелешкевичу, людині мирній, тихенькій і невиразній.

Потім швидко й мирно обрали кількох лавників, і коли всі новообрані присягнули перед магістратом, бурмистер оголосив наказ, щоб цехи у тижневий термін переобрали цехмістрів.

— Ану кажи, як там у вас? — жваво говорив Сагайдачний, вітаючи старого Бурдила.— Що на Низу? А що по хуторах? Адже ж ми з тобою близько року не бачилися. Навіть більше. Аж з того дня, коли обрано було на гетьмана Барабаша. Ну, як він там, сучий син, з голотою воловодиться?

Бурдило витер клітчастою хусткою голену голову і опустився в крісло.

— Де це тебе покалічило? — вказав він на забинтовану ногу Сагайдачного.— Чи то в Московщині поранило?

Сагайдачний махнув рукою.

— Так! Дурниця! Кінь ударив копитом. Третій день вже сиджу, відбуваю в нього послух,— жартуючи, хитнув він у куток.

Бурдило тільки тепер помітив високого ченця за мольбертом, з палітрою і пензлями. Пильно обмацував він поглядом Сагайдачного у чепурному, застебнутому під горло жупані з вильотами і московській соболевій шапці.

— Це кира Єлисея витівка,— всміхнувся Сагайдачний.— Сиди, каже, поки не глянеш з полотна, як живий. Ну, що ж: поки нога болить, воно можна, а там знову у сідло та за військові справи.

Бурдило розреготався.

— Ну-ну, жарти жартами, а як там у вас? — квапив його Петро Конашевич.

І крізь удавану безтурботність Бурдило відчув його нетерпіння.

— То що ж, батьку,— хитро примружився він і, за своєю звичкою, почухав двома пальцями у мочулястій борідці.— Багато утекло води і у Дніпрі-Славуті, і на Базавлуку. Був Дмитро Барабаш — і не стало.

Сагайдачний навіть підвівся від хвилювання. А Бурдило зібрав дрібні зморшки навколо очей і вишкірив свій єдиний жовтий зуб.

— Скинули Барабаша. Тобто не скинули, а... загинув він у поході,— виправив він сам себе, скосивши око на художника.

І Сагайдак зрозумів, що визначає ота поправка.

— Так от... Як розпочав ти торік навесні збирати військо і поїхали твої сотники закликати нас у Московщину і вичитували по шинках та по ярмарках проповідні листи, порідшало тоді на Базавлуку. Навесні, буває, суне на Січ і старий козарлюга з панського маєтку, і збіглий хлоп, і підмайстер, і бідне міщанство. Щодня надходила сила народу, як у повідь води, а тут іноді по три дні не чути було за нову людину. А коронний гетьман знов почав перехоплювати наші валки, не пропускав до Базавлуку ані бойового припасу, ані харчу.

Адже пити-їсти кожному треба... Ну, а голота — відома річ — пропила торішню здобич. Кляли вони тоді панів, загрожували спалити, вирізати їх до ноги з родомплеменем, таж руки короткі, коли хлопство тихо сидить по місцях. Почухали вони тоді потилиці і пригадали Туреччину... Ну, а нам теж не користь давати їм за дурничку човни. Вивезли ми їх геть з Базавлуку. Залишили саму трухлятину. А хіба ж та голота розуміється на човнах!.. Ані компаса на них, ані секстанта [360], ані іншого приладдя, щоб не загинути в морі. Днища в них діряві, клоччям позапхані, паруси подерті. Пішли у море. А тут тобі буря, хвилі такі, як могили в степу. Кого занесло ген-ген у Туреччину, а кого кинуло на косу Кин-Бурун. Там і забрала їх татарва голіруч. А Барабаш узяв мого човна, довгоносого... Та ти його ще молодиком бачив... Відкрилася на ньому теча. А очерети вздовж бортів геть усі погнили. Так і потоп він, як та каменюка. Ніхто й не врятувався...

— Воля Господня. Упокой, Господи, душу раба твого Дмитра у місці світлім, у місці злачнім, у місці покойнім,— перехрестився чернець і знов узявся до роботи.

— Авжеж!.. Авжеж!.. Господня воля,— охоче підхопив Бурдило і навіть зітхнув.— Без Бога ані волос з голови не впаде... Так от, пішли у море, кажу, двісті човнів, а ледве сорок повернулося. Ані хліба козацького, ані війська. Почали вони тоді сваритися, обвинувачувати один одного. І їсти нема чого, бо ж голота ще взимку, коли тебе було скинуто, всі наші крупи, борошно та рибу пограбувала до порошинки. Ну, та й земля стоїть неорана, і на тафах та на уходах ніхто не працює.

— Ще й Варшава не сплатила грошей військові,— недбало вкинув Петро Конашевич.

— Ото ж то й воно! Вдарили на раду. Зійшлися. Такий галас зняли!.. Билися аж до ночі і обрали собі гетьманом Бородавку.

— Що-о?! — аж підстрибнув Сагайдачний.— Та чого ж ви дивилися, старшина та сиві діди?

— А що було робити, коли одні пішли з тобою у Московщину, а інші сиділи по хуторах, аби з голотою не воловодитися. А він, собака, присягався, що не тільки у море — у саме пекло полізе з голотою. Вихваляв сам себе, що й слухати гидко. Тепер знов у похід ладнається, тільки невідомо — куди. От поїхав би ти на

Базавлук, як старший королівський. Подивився б, що там і як. Не один козак там за тобою сумує, пригадуючи твій ласий шматок.

— І не подумаю,— презирливо фиркнув Сагайдачний.— Хіба що прийдуть запрошувати. А що на волості? — урвав він сам себе і, скоряючись художникові, знову прийняв потрібну позу.

— Та що ж... Знаєш панський звичай: в універсалах обіцяють гори золота й шани, а насправді.. Та й поспільство заворушилося. Палять потроху фільварки. Зараз ще тихо — весна. А ось побачимо, що буде влітку... Ти дивись, заздалегідь вигадай голоті роботу, бо ж накоїть вона тобі лиха. А якщо пани ще поженуть її з старостів та маєтків — піде тоді різанина... От і зараз на Брацлавщині сплюндрували чимало панів та підпанків. Повиганяли їх — і самі на панські грунти. Самі орють і жнуть і загрожують настромити на вила кожного, хто до них сунеться. З'явився там якийсь ватажок Юрко Шибеник з Горленкових Хутірців, ходить він з ватагою і ріже панів, а голота і втікачі так до нього і сунуть. Ну, та поживи — сам побачиш. Краще розкажи за Московщину. Наші тут плетуть по кутках, ніби ти не подолав московитів, і таке верзуть, що слухати бридко. Як же ж ти так? Га?

Сагайдачний пересмикнув плечима.

— Ну й відступив. Треба було. Не такий я дурень, щоб пани моїми руками жар загрібали. А що брешуть — хай брешуть. У польському діаріуші [361] ще краще написано, ніби я відступив, одержавши звістку про зраду жінки, коли й жінки в мене нема. А рязанські попи витягли якусь ікону та й оголосили її за чудотворну, «спасительницу от окаянного гетмана Саадашного и запорог его». Молебні правлять, гроші загрібають. А справа простіша: якщо голови класти, треба й хліб з того їсти. А під Москвою хліба катма. Пани там сотнями гинули, як вовки. От я й відвів своє військо аж під Калугу на хлібні місця. Були й інші причини... Так, кажеш, б'ють панів? — урвав сам себе Петро Конашевич, зирknувши в бік ченця.

— І не токмо панів, а й пастирів єретичних,— зауважив чернець, щось шкрябаючи на полотні.— Недавно пустили Антонія Грековича під кригу води пити, поєлику він із своїм безбожним митрополитом на оселю Печерську наважувався, добиваючись у короля, щоб

передали її під владу митрополитову. Превелебний кир Єлисей і на рочки їздив, і братію добре озброїв, і до козаків, і до панів міщан кидався по допомогу. День і ніч вартували ми, очікуючи наглого нападу, аки сурми архангельської... У богомазні порохом вкрилися недомальовані лики, наче скорботною тінню, аж поки сини віри праведної не відхилили загрози.

— Як то? — здивувався Сагайдачний. — Адже ж Печерська оселя ставропігійна [362], а папську буллу про передачу її уніатам скасовано вже років з двадцять тому.

Чернець сумно зітхнув.

— Дійсно, що на папері воно так, мосцьпане гетьмане. Але ж у морі житейському хвиля звідти б'є, звідки вітер дме. Не така людина кир Єлисей, щоб дурно лякатися і ставити ченців під мушкети і шаблі на захист оселі. А зараз, як каже отець Памва Беринда [363], повівають на нас вітри злочестя і терпимо ми великі скорботи і утиски.

Чернець замовк і розпочав старанно змішувати фарби.

— А хто забив Антонія Грековича? — не одразу спитав Сагайдачний.

— Тайна сія в руці Господній,— чи то уникливо, чи то тайнозначно відповів монах.— Адже лютують на нас уніати тому, що миряни обминають їх церкву, аки хатину, вражену моровицею. Отже, вся, як вони кажуть, бенефіція [364] — від самих лише монастирських маєтків і хлопів. А як не роз'яритися алчбою на таку багату й квітучу оселю, як наша?! Печуться-бо вони о плотському і земному, а не о небесному царствії.

— Ну добре, отче, та як же ж справа була? Адже ж не ангели і не чорти вкинули Грековича до ополонки?

Чернець зніяковів і довго розмішував фарби, випробуючи їх тонким пензлем, потім відповів неохоче:

— Кажуть миряни, ніби якесь гультяйство напало вночі на Видубицьку оселю, де зупинився мимоїздом Грекович. Ніби зв'язали його, забрали усі папери й документи, а самого пустили під кригу. Так і помер він, клятий, без каяття, як і належить єретикові.

Доказавши, чернець знову узявся до роботи і з подвоєною увагою клав мазок за мазком. Сагайдачний замовк, але цікавість перебороля його звичну стриманість:

— А що зробив тоді Рутський та уніати?

— Та що,— всміхнувся чернець, витираючи руки.— Вписав протестацію, ніби створився суд Господній над єретиком з намови нашого превелебного архімандрита совокупно із парафіяльними панотцями, панами міщанами, з козацтвом і шляхтою київською. А ще писав, ніби ми і на його життя поважуємось... Та ви краще спитайте отця архімандрита. Вони краще все знають,— доказав він, ніби злякавшись своєї балакучості, і почав збирати пензлі.— Спаси Христос. Час мені до оселі... Отже, завтра о тій же порі...

Коли двері за монахом зачинилися, Сагайдачний скинув соболеву шапку і, шкутильгаючи, підійшов до мольберта. З полотна глянули на нього ще не закінчені, але вже пильні очі і бліде худорляве обличчя. В цьому ще грубому ескізі відчувалася величезна сила майстерності. Суть людини була вже схоплена і розказана фарбами на полотні.

— От сучий син, як же він добре малює! — ахнув Бурдило і від захоплення вишкірив свій єдиний жовтий зуб.— Ну, просто живий. Постав у вікні — люди почнуть вітатися.

Мотря, невістка діда Омелька, підвелася вдосвіта місити бублики. Опинившись у Києві, вона вступила майстерицею до цеху перепечайниць — єдиного з цехів, де майстрами були жінки, і пекла на продаж бублики та книші або ходила пекти паски і пироги по хатах. З того вони й жили.

Замісивши тісто, Мотря запалила в печі і збудила діда Омелька з Орисею розкачувати тісто на бублики. Обоє качали, а вона спритно вмочала бублики в окріп і засовувала у піч дошку за дошкою. Робота наближалась до кінця. Три сапети напакував дід Омелько і вже збирався сісти за чоботи, коли загарчали і загавкали собаки і хтось різко рвонув зовнішні двері.

— Орисенько, відчини! — крикнула Мотря, засовуючи в піч останні бублики.

Дівчинка відщіпнула двері, і з парою і гострим передсвітанковим холодом ввійшло до хати двоє драбантів з кількома шляхтичами.

— Чия це хата і чим ви тут займаєтесь? — пихливо спитав один з шляхтичів.

Мотря здивовано відірвалася від роботи.

— Та наша ж, пане, хата. Дідусь наш — шевський майстер, а я — перепечайниця.

— Так і запишемо. З кожного майстра належить по чверть копи литовських грошей митрополитанського податку і стільки ж біскупського. А разом з двох майстрів —аж ціла копа.

Мотрі й руки впали. Вона завмерла біля печі і не помічала, що бублики в печі горять.

— Якого податку? — перепитала вона.— Та ми ж сплатили і старості, і магістратові. Спитайте цехмістра.

— Старості — це річ окрема. А зараз Кожум'яки з Гончаркою [365] відійшли до Біскупичів [366], отже, однині платитимете біскупові десятину і різні данини, які він зволить накласти на вас.

— Як то? — втрутився Омелько, з зусиллям підводячись з лави.— Та ще ж у неділю сплатив я сторожовщину, а в понеділок Мотря занесла до замка кошик бубликів. Як же це за три дні люди з замкових стали біскупськими? Та ми про це й не чули!

— Цить, не з тобою розмовляють! Давай, бабо, гроші або що там в тебе є. Ану, мерщій!

— Та як же ж воно, дійсно, пане? — сплеснула і Мотря в долоні.— Дідусь правду кажуть. Хіба ж можна людям бути під двома присудами? Спитайте ж цехмістра. Спитайте у братстві. Всі ж цехові — під замковим присудом.

Шляхтич обурено тупнув ногою.

— Що?! Цить, кажу, бо зараз покуштуєш канчуків! Беріть оцей кожух та рушник з ікон та подушки!

Мотря заплакала.

— Ой паночку, та що ж ви робите?! Це ж дідусів кожух. В чому ж вони вийдуть з хати? Адже ж вночі ще мороз.

Маленька Орися весь час дивилася на шляхтичів і драбантів з блискучими алебардами. Алебарди були такі гарні. Так і хотілося їх помацати й погратися ними, але пан у зеленому кунтуші так моторошно гримав на матір, що Орися з жахом втиснулася у куточок за піччю і визирала звідти заляканим пташенятком. Це, певно, розбійники. Мама щось кажуть за пана цехмістра. А цехмістр — це дядько Хома, Прісин батько, з якою вони завжди граються на вулиці. Дядько Хома великий,

здоровий, не такий кволенький, як дідусь. Він не дозволить гримати на мамуню.

Дівча ще вагалося, визираючи з-за припічка, але коли драбанти здерли з столу вишивану скатертину, а з ліжка маленьку Орисину ковдру, дівчинка мишкою кинулася до дверей, схопивши материну хустку.

Холодно було бігти по морозу. Орися заклякла і посиніла, поки домчала до Причепиної хати, і з плачем закалатала у двері. Кудлатко гавкнув на неї спросоння, але, підбігши і обнюхавши дитину, чемно заметляв хвостом.

Відчинив сам Причепа і здивовано відступив, впускаючи дівчинку.

— Прісю, до тебе! Приймай гостей!

Але Орися наче не бачила приятельки. Вона вчепилася у шкіряний фартух Причепи і заговорила, схлипуючи і клацаючи зубами:

— Ой дядечку! Там до мами прийшли якісь люди... Вони забрали дідусів кожух і мою ковдерку. А мама плачуть і кажуть: «Спитайте дядька Хому, цехмістера». А дідуся вони відштовхнули і почали лаяти. Ой, рятуйте, дядечку! Вони ж заб'ють мою маму!..

— Хм!.. Таке маленьке, а прибігло,— почухав потилицю Хома.— Та хто ж вони такі будуть?

— Ой дядечку, вони ж такі страшні,— заплакала Орися, розмазуючи сльози кулачком.— Вони заб'ють мою маму...

— А дійсно, можуть забити, якщо вони лихі люди,— згодився Хома.— А може, це тобі примарилося?

Дівчинка мовчки плакала. Материна хустка впала додолу, і Орися стояла перед огрядним, вайлуватим Хомою така крихітна, така жалюгідна у довгій полотняній сорочечці, вся синя від холоду.

Причепиха мовчки підхопила її на руки і кинула чоловікові кожуха:

— Іди! Іди! Довідайся, що там і як! А Орисенька хай тут залишиться. Нема чого дитину морозити.

Причепа похитав головою, ще раз почухав потилицю і вийшов з хати. Не встиг він завернути за ріг, як його обступили обурені і розпалені майстри.

— Та що ти, батьку, в хаті вилежуєшся?! Тут таке робиться!.. Пан Оклінський надіслав драбантів та підпанків збирати з цехових десятину на біскупа. А в кого грошей нема, беруть, що в око впаде. В Климченка

корову забрали, а в Ткачука вісім пар замовленого взуття.

— А в Тищенка діжку сала і нову шапку.

Причепа остовпів.

— Ах, вони ж сучі діти! Та як же вони сміють чіпати нас, замкових?!

— А ти поговори з ними!.. Кузьменко кинувся на них з сокирою, коли вони забрали в нього свиню з поросятами, так вони його зв'язали і погнали на Біскупичі.

— От грабіжники! Хай їх грім вб'є! — завила одна з жінок.— А що вони з перепечайницями роблять?

— А з шмуклерами!

— Грабують, наче хлопів на фільварку.

— І так без роботи сидиш, а вони... От чортові єретики і безбожники.

— Хай луплять з своїх уніатів, а нас не займають!

— Оце вірно! Бо ж ми їм не хлопи і не отара покірлива,— загули обурені майстри.

І, непомітно піднімаючи одне слово іншим, спалахнули новим запалом:

— Не дамо нашу віру ламати!

— Знущатися клятим єретикам!

І посунули до будинку Борща, де тимчасово оселився Юзеф Оклінський.

Зустрічні зупинялися, розпитували, що трапилося, обурювалися, розповідали про нові знущання драбантів і, приєднуючись до майстрів, сунули далі з лютими вигуками і загрозами.

Біля будинку Борща вже клекотіла юрба. Ридали жінки. Майстри загрожували кулаками і палями, видертими з парканів. Якась бабуся вголос проклинала Оклінського, а хлопчики шмигали у юрбі і, наче горобці, обсіли всі паркани і дерева.

Літні, статечні люди не дерлися до ганку і стояли осторонь, міркуючи, що робити.

— Бо ж сплати йому раз — він завжди вимагатиме «за звичаєм»,— говорив Панасенко, гончарський цехмістер.— Треба скликати сходку і змовитися всією громадою.

— Сходку, та не цехову, а братську,— поважно виправив Причепа.— Бо коли один цех ухвалить одне, а інший щось інше, то він нас голіруч подолає поодинці.

— Вірно! Братську! Навіть сьогодні ж! — підхопили ремісники.

А юрба напосідала на драбантів і потроху відтісняла їх від воріт і ганку.

А на ганок збігає Созон Балика з Причепою.

Юрба на мить замовкає.

— Панове братчики, міщани київські і козаки! — гучно промовляє Созон.— Не руйнуйте і не плюндруйте садиби нашого братчика пана Борща. Він не винний у тому, що йому посадили на стацію пана Оклінського. Заспокойтеся і розійдіться по хатах. Бо ж Оклінського тут вже нема. Втік, собака. А ми скликаємо сьогодні братську сходку та й обмірку-ємо справу. Будьте певні: ані вас, ані себе не дамо ми скривдити. Підемо шукати права аж до соймового суду і, коли треба, так і до його мосць пана круля.

Ввечері відбулася братська сходка. Допізна блимали вогниками вікна братства; але міська сторожа ані разу не стукнула у віконницю держаком і не наказала гасити світло. Всі розуміли, що розв'язується надто серйозна справа.

Про що говорили братчики — ніхто не довідався. На цей раз вони суворо додержали таємниці братських сходок. Хоч як розпитувала Хому Причепиха — нічого вона не добилася.

— Та не липни до мене, як шевська смола,— бурчав Причепа, скидаючи чоботи.— Не твого це баб'ячого розуму справа. Спи краще. Ось вже другі півні співають.

А вранці, коли потяглися до базару риплячі вози і застогнали журавлі біля колодязів, тільки й мови було про те, що вдосвіта щось з тридцять чоловік одчайдушних рубак і задирак вдерлося до садиби Борща і задушили Оклінського.

Базар вирував стривоженим вуликом. Юрмилися купками крамарі й покупці, майстри, спудеї, запорожці і місцеве козацтво, попи і проскурниці, поспільство і наймити, галівники і євреї, рибалки і уходники, що вже ладналися у Дике Поле. Відкрито називали смільчаків, що звільнили місто від єретика і перекинчика і випустили Кузьменка та інших в'язнів Оклінського.

— Хто б міг подумати,— розповідав захоплено Созон,— що цей шибеник Тишко Хлинський та Терешко Немирич з своєю ватагою зроблять велике діло! Навіть свиней повипускали і забрали награбоване сало і кожухи. Ось вам і бешкетники! Ось вам і базікали!

— А гроші?! Забрали не тільки зібране, але й власні гроші Оклінського.

— І добре зробили! Щоб було чим горло собі промочити за вічну муку його душі та пом'янути його міцним словом, як належить сміливим гульвісам.

— Ще й палю осикову у могилу забити,— додавали інші.

Торг іде весело і по-святковому легко. Ніхто не торгується, не лається. Ніби настало якесь свято. Ніколи ще жебраки не збирали такої щедрої милостині. А весняне сонце сліпучо сяє над димчастою синню поводі. Широко розлився Дніпро. Ледве видно на обрії синю смужку протилежного берега, а затоплені острови ледве позначаються торочкою з рудих дерев. Пальові хати Труханова острова наче пливуть рікою. Крилом білої чайки майорить в далечині парус і тане в блакиті. А небо, високе, яскраве, повне пінявих хмарин, сміється весняним сонцем, все перекреслене набряклим гіллям у смолистих вузликах бруньок. Крячуть граки. Метушаться над торішніми гніздами, наче старими козацькими шапками, позакиданими на дерева. Лагодять їх, носять у дзьобах суху солому, пір'я, хмиз. Повільно ремигають випряжені воли, поводять опуклими воложними очима, тупотять коні, чудово пахне дьогтем і сіном, бруньками і водою, рибою і свіжим хлібом.

Мотря стоїть з сапетами бубликів і в сотий раз розповідає, як потягли її на Біскупичі, як відібрали дідусів кожух і як звільнили її вночі невідомі парубки.

Коли раптом вибігає з братської брами скривавлений школяр без шапки і з пронизливим криком кидається до базару:

— Рятуйте! Рятуйте!!!

Вмить навколо нього завирувала юрба.

— Рятуйте! — розпачливо волає він.— На школу напали єзуїтські колегіанти! Б'ють наших! Шматують зошити, книжки! Ламають парти, ікони! Рятуйте!

— Що? Що? — натискують цікаві.

Але крамарі, майстри і різні гульвіси вже мчать на допомогу, нашвидку видирають голоблі з возів,

кийки та дошки з парканів, вимахують батогами та шабля́ми.

На дворі біля школи справжнє бойовище. Єзуїтські колегіанти з фанатичною лютті трощать і нищать усе, б'ють вікна, ламають рами і двері, шматують карти і книжки і шпурляють їх у багаття. Учні одчайдушно захищаються. Б'ються кулаками, дзигликами, камінням, мисками, ціпками, шпурляють цеглинами з риштування нової мурованої церкви, що будує італієць Браччі на кошти Петра Конашевича.

Але колегіантів більше, ніж школярів, і вони майже дорослі. На чолі колегіантів — син Галшки Гулевичівни, Михайлик. Він озвірів від люті і спраги помсти. З невимовною насолодою трощить він свою колишню в'язницю, де так довго і грубо чавили його самолюбство. Він пам'ятає тут кожен куток, і з кожним з них зв'язаний якийсь образливий спогад. Він зчепився з своїм запеклим ворогом, товстим крамаренком, і звалив його на землю. О, який він вдячний єзуїтам: вони навчили його фехтування і боротьби! І тепер сидить він верхи на своєму ворогові і душить його з лютті голодного хижака.

Лунко і моторошно вдарили на сполох. Це Петрик Балика збіг на дзвіницю і кличе допомогу, а Юрасик невпинно шпурляє в юрбу цеглину за цеглиною. Дзеленчать шибки під ціпками колегіантів, кількох школярів тяжко поранено. Один конає під воротьми. А на дворі вже перегукуються міщани, перекупки, поспільство, козаки і човнярі з перевозу. Не сплять і єзуїти. З Біскупичів мчить біскупська челядь і служки костьолів, міщани-католики та уніати. Бійка школярів перетворюється на міське бойовище.

На базарі поквапливо зачиняють крамниці. Перекупки мчать завулками, налякані євреї ховаються по хатинах. Бойовище, наче пожежа, перекидається на базар і на площу — до магістрату. А з Куренівки [367] поспішають козаки на допомогу своїм. І коли братство було звільнене від громил,— вибухнув єврейський погром.

До вечора клекотіло місто в крові, ненависті та вогні, і тільки темна ніч загасила людську лють. Ридали євреї, затуляли зяючі вікна дошками і соломою, замітали закляклими руками глиняні черепки та пір'я і, схлипуючи, кутали у дрантя голодних дітей.

Наляканий подіями, реб Аврум Шмойлович щедро обдарував свою охорону з польських драбантів і до ранку частував їх у своєму палаці медом і справжнім іспанським вином. І до світанку його служниці потай годували об'їдками своїх одновірців, ховаючись від суворого хазяйського ока.

— От здорово! Тепер пам'ятатимуть. Більше не полізуть до нашого братства,— казав Причепа, вкладаючись спати.— Задали ми їм чосу. І єзуїтам, і домініканцям — усім. Біскупові всі шибки повибивали. Трьох уніатських попів вкинули до колодязя. А їх парафіян на ліхтарях порозвішували.

— А навіщо ж дідуся Лейзера на смітник викинули? — питає маленька Пріся.

— Якого Лейзера? Та що воно плутає!.. Адже ж він наш, цеховий. Хто його чіпатиме? — знизує плечима Причепа.

— Та їй-бо ж, татуню! Мама нас з Орисею не пускала на вулицю, щоб нас, бува, не забили. Так ми й побігли на городи біля Йорданщини. Дивимось, аж ось старий Мойше і Іцек, що біля синагоги з рабином живуть, та ще якісь люди принесли щось таке велике-велике і кинули у балці на смітнику, потім одразу пішли геть, та так швиденько-швиденько. А Орися й каже: «Нумо подивимось, що це вони кинули». Побігли ми, а це ж старий Лейзер зі Львова. Синій-синій, і зашморг на шиї. Орисенька налякалася, плакати почала. Я хотіла тобі розповісти, та мама нас замкнула до хати, щоб ми не бігали.

— Хм!..— почухав потилицю Хома.— Ось так заковика!.. Та ти, мабуть, не роздивилася? Мо', це й зовсім не Іцек з Мойшею були? — розгублено розпитував Хома.— І, мабуть, зовсім не Лейзер?

— Та їй-бо ж Іцек! От спитай Ориську. А дідуся Лейзера ми добре знаємо, бо ж ми з його онуками — Рейзею та Соркою — завжди гралися. Знаєш, ті, що взимку померли?

Причепа остаточно збентежився.

— Чорт зна що!.. Спи, дзиго! Завтра треба довідатися.

Та довго не міг заснути цехмістер. Лейзерова загибель його приголомшила більше, ніж бійка у місті. Мимоволі пригадав він братський канун і моторошну сповідь старого майстра. Він лежав на спині, курив, пускав у стелю кучеряву цівку диму, зітхав і чухався,

а вранці покликав діда Омелька і Павла з Остапом, і всі разом рушили на розшуки.

Тіло старого шмуклера дійсно лежало у балці, на смітнику. Синє обличчя, зашморг на шиї — все було, як розповідала Пріся.

Довго стояли над ним майстри, зітхали і похитували головами, потім пішли до його сина з невеселою новиною.

Минуло кілька днів. Якось ввечері зайшли до Хоми Павло з Остапом. Пихкаючи люльками, сиділи вони біля столу і час від часу перекидалися словами.

За пічкою цвірінькав цвіркун. Пріся спала, розкинувшись на ліжку. Хома милувався дитиною, а Остап говорив понуро:

— А роботи як не було — так і нема.

— Ото ж то воно і є! Хоч би підметки хтось дав набити або пришви,— також рівно і тихо кинув Павло.

Тихо потріскує скіпка в світці. Світло тьмяно блимає на потемнілій сухозлотинці ікон і на закуреній стелі. Хома підливає пива гостям і гучно зітхає. В ту мить хтось входить до темних сіней і несміливо торкає двері. Хома підводиться, висмикує скіпку з світця і відчиняє. Довго дивиться він на одвідувача і не одразу пізнає Наума, Лейзерового сина. Помітивши майстрів, Наум розгублено відступає.

— Ой, так у вас, пане, гості. Так я ж вам заважатиму. Краще зайду іншим разом, якщо дозволите,— каже він тихим голосом, що так нагадує померлого батька.

Обличчя у нього здригається нервовим тиком. Цей тик з'явився під час погрому. Наум ніяк не може його стримати. Губи і щоки його пересмикуються, ніби хтось прошиває їх голкою. Це не боляче, але дуже неприємно, тому він так губиться і нервується, і тоді тик позначається ще яскравіше і оголяє зуби і ясна в жалюгідній і смішній гримасі. Хома уважно вдивляється в Наума і міцно й щиро бере його під лікоть.

— Чого тікаєш? Свої всі! Майстри! Друзі твого померлого батька, царство йому небесне, старому.

Наум покірливо дозволяє себе посадити. Він наче підвівся після важкої хвороби. Йому приємне це дружнє запрошення, начеб раптом відчув він себе дитиною під надійним захистом дорослих. Він не курець і не може скористатися з люльки, щоб, набиваючи її,

перемогти замішання. Ніяково смикає він свою шапку і дивиться в землю.

— Ну як, поховали? — питає Хома, сідаючи на старе місце.

Наум хитає головою. У нього блискучі, трохи банькаті очі, ріденька кучерява борідка і вузьке худорляве обличчя. А губи знов здригаються тиком, і він з зусиллям витискає слова.

— У понеділок поховав тата, а вчора померла моя Хана. Теж поховав. Ледве встиг, поки зайшов шабес.

Майстри перезираються і зітхають. Вони знають, що Наум пішов до замка з готовим замовленням, коли вибухнув погром. Хану пошматувала юрба, а потім вдерлася до майстерні і розтрощила геть усе: і одяг, і подушки, і перини, і готові позументи, і басмани, і пояси.

А Наум веде далі, дивлячись в одну точку.

— І тепер у мене більш немає нікого у цілому світі. А ви знаєте, що це таке, коли людина самотня, як у пустині? Взимку двоє діток померло, а третій ось-ось мав народитися... Так вони Хану чоботом у черево... І що мені тепер робити? Де подітися?! Бо ж інструмент і посуд — все знищено. Дзиглика не залишилося... І думки кружляють увесь час в голові. А Хана, і батько, і діти перед очима стоять... І нема з ким слова промовити...

— Хм...— співчутливо зітхає Причепа.— Так чого ж ти, бісова дитино, до нас не приходив?! Хіба тут для тебе місця не вистачить? Ех, ти!..

Наум ніяково і вдячно всміхається і обережно озирається навколо. Причепиха кудись пішла. Пріся спить. Він спиняє свій погляд на дитині, і болісна гримаса знов кривить його обличчя. Отакі ж кучерявенькі були його Рейзя і Сорка... Потім, раптом наважившись, звертається до Хоми:

— Так от я й прийшов... Ви чули за мого брата Нахмана? Його забили ще там, у Львові. А батька тепер. Нема й мені життя у цілому світі. «Вони» відшукають і під землею... Так я вирішив. Піду на Січ. Дід Омелько казали батькові, що є козаки із євреїв. Бо ж кагал з світу згонить за родичів... А там я людиною буду, якщо не виженуть.

Майстри мовчки курили, а Хома здивовано підвів голову і новими очима зиркнув на Наума.

— Так от я й подумав: піду до пана Причепи і до діда Омелька. Вони мені порадять, як і що... Навчіть, пане Хомо, бо я ще жити хочу. Я не хочу, щоб і мені накинули зашморг, як паршивому цуцикові... Бо ж мовчати, скорятися, ходити до синагоги і дивитися їм у вічі... Ой, ні! Ой, ні! Цього вже я більше не зможу.

Хома почухав потилицю.

— Хм!.. Ось яка заковика... Дійсно, що на Січі є євреї, але здебільшого по шинках та на пристані. Маклерують, торгують... Іноді трапляються і рубаки... Ну, що ж, їжджай. Там на всіх місця вистачить. Вірно кажу я, панове?

— Що вистачить, то вистачить, тільки ж кволий він. Мабуть, не здужає вивчити козацьку науку,— похитав головою Павло.

Наум схопився з місця.

— Ой, що ви кажете! Я ж здоровий! Тільки ж я завжди голодний. І вранці, і вдень, і ввечері. Мені б вранці три скибочки хліба з'їсти і стільки ж увечері, то був би я здоровий. А коли у мене на всю родину з підмайстрами було по одній хлібині в день, так я їм давав їсти, а сам гриз саму цибулю. А ви знаєте, що від самої цибулі лише у роті пече? Та якщо мені дадуть їсти донесхочу, так я он який стану,— розвів він руками і жалюгідно і по-дитячому радісно всміхнувся.

Хома збентежено чухав потилицю.

— Хм!.. Так тобі дійсно у вояки закортіло? Ну, добре: навчу! Тут є один січовик, приятель мій. Недавно приїхав. Підемо разом до нього, розкажемо, що і як, бо ж і своїх там спочатку тюкають та дрочать до сьомого поту. І три роки тримають у молодиках. От як по цехах, у підмайстрах. Ну, а коли всі іспити минуться — тоді буде з тебе людина. Навіть прислів'я є: «Терпи, козаче, отаманом будеш!»

Наум зиркнув на Причепу, ще раз всміхнувся і тріпнув кучерявою головою.

— Ой, правду ж казав мені батько: «Наумчику, коли скоїться лихо, іди до наших майстрів, до пана Павла із Остапом або ще краще до пана Хоми. Вони ж такі люди! Ой, які люди!.. Вони ж тобі і порадять, і допоможуть, як рідні».

Причепа ніяково посміхнувся і звернувся до жінки, що саме увійшла до хати:

— Ану, стара! Швиденько! Час вечеряти. Збирай на стіл, що там є.

І, коли баба пішла до комори, моргнув Наумові:

— А перед бабою ти анітелень. І взагалі, поки не дістанешся Січі, набери в рот води, бо ж є ще багато зашморгів на білому світі, крім того, яким скатували бідолашного Лейзера.

Минали дні. Замовк плач єврейської бідноти. На згарищах і руїнах погромлені потроху відбудовували свої злиденні хатини. Вікна братської школи знов заблищали новими шибками, і учні злякано схилялися над Псалтирем [368] та Часословцем [369] під суворими поглядами дидасколів. Знов шмагали щосуботи ледарів та пустунів. Знов кипіла у неділю базарна площа народом, і галаслива юрба збігалася до магістрату, почувши ратушний дзвін, вислухати королівський універсал, соймову конституцію або якесь оголошення. А однієї з весняних сонячних неділь важкий благовіст монастирів та церков і пишні процесії зустріли єрусалимського патріарха [370].

Патріарх Теофан повертався з Москви, прямуючи на Волощину і Царгород. Сагайдачний виїхав йому назустріч і супроводив від кордону до Києва.

Зустріч була надзвичайно пишна.

Чорне і біле духовенство, цехи, братство, магістрат і міська шляхта вийшли вітати поважного гостя. Барвистими смугами юрмились вздовж вулиць кияни, скидали шапки і схиляли голови під патріарше благословення. Гули важкі дзвони церков. Блищали корогви на весняному сонці. Тріпотіли цехові прапори. Баси протодияконів гриміли многоліття, і дзвінким сріблом переливалися альти та дисканти школярів на тлі рокітливих голосів братського хору.

Не звик патріарх до такої великої шани. Їздив він до Москви висвятити на патріарха звільненого з польського полону царевого батька Філарета Романова. Пишно обдарували його московити хутрами, церковним начинням і одягом, але грошей дали небагато, і важкий гаманець золота від гетьмана Сагайдачного несподівано порадував старого патріарха, а урочиста зустріч запалила очі його блідою радістю. І махаючи чорним крилом рукава, задоволено і заспокоєно думав він про близький відпочинок після довгої подорожі

багнистими низовинами Чернігівщини і про те, що треба якось віддячити козакам і гостинному місту за шану.

Католики, лютерани і уніати сновигали в юрбі, щоб згодом переказати подробиці зустрічі замковій владі і своїм патерам. Помчали гінці до коронного гетьмана і до Варшави, де вже і так скоса дивилися на Теофана. Урядові Речі Посполитої здавалося підозрілим, чому Теофан не поїхав торік до Москви звичайним шляхом через Стамбул, Ясси [371] і Київ, а поїхав морем до Кафи і звідти караванним шляхом на Курськ. Мимоволі спадало на думку, що поява його зв'язана з загрозами з боку Туреччини, і не один палкий шляхтич присягався, поклавши руку на шаблю, що Теофан — турецький шпигун або принаймні таємний посол.

Жолкевський стурбувався і під виглядом почесного представника надіслав до Теофана коморника Почанівського з проханням, щоб магістрат і обиватели київські віддали патріархові належну його гідності шану і супроводили під надійною охороною до Кам'янця і Хотина.

Але все це писалося і говорилося про людське око. Потай готували Теофанові арешт. Узяти його під сторожу у Києві було неможливо, бо козаки відбили б його силоміць. Треба було заманити його до Кам'янця, у смугу розташування кварцяного війська, і звідти тихенько випровадити до Варшави.

Але патріарха завчасно попередили про плани Жолкевського. Старий не розгубився: він прийняв запрошення Богоявленського братства погостювати у Києві, під міцним захистом козацького війська, щоб, розібравшись у місцевих справах, знайти вихід з важкого становища.

Густішали присмерки. Пахло левкоями і резедою, а братський будинок стояв мовчазний і похмурий з наглухо замкнутими віконницями на важких залізних болтах. Патріарх Теофан вже третій день хворів і не виходив з покою. Келійники і архідиякон Діодор нікого не допускали до нього, і пан Почанівський нудився і вештався без роботи, разів по десять на день одвідуючи хворого.

— Сто дзяблув! [372] Хай би вже помирав або видужував цей чорний грак, що не розуміє ані слова польською мовою, ані навіть латиною і тільки щось гаркаво лопоче

по-арабському з Діодором або солодко сюсюкає по-грецькому з оцим товстим екзархом Арсенієм з Царгорода,— лаявся пан Почанівський, виходячи на ганок.— Ну й клята служба! Так я й доповім пану коронному гетьманові,— плюнув він і спересердя вцілив у метушливу квочку з цілим виводком маленьких жовтеньких курчаток.

І раптом пригадав, що його запрошено до італійського архітектора Себастіано Браччі.

Почанівський замислився. Адже ж пан коронний гетьман вимагає, щоб він ані на хвилинку не залишав патріарха без догляду. Але коли патріарх хворий і до нього нікого не допускають... А у Браччі молодша донька справжня красуня, ще й з добрим посагом, і таке вино, якого нема у всьому Києві, чорти б забрали оцю кляту дірку, де нема ані магнатських палаців, ані пишних бенкетів, як у Варшаві, а головне — веселих легковажних панянок, яким можна так спритно морочити голови.

Він ще вагався. І ніби у відповідь на його вагання підбіг до Почанівського захеканий пахолок і низько й шанобливо вклонився:

— Я до вельможного пана... від пана Браччі. Панство дуже просить не баритися, бо всі вже зібрались, і пан дістали барильце старого італійського вина і бажають розкрити його на пошану вельможного пана.

Слинка потекла в Почанівського.

— Зараз! Скажи панові — пішов одягатися,— поважно відповів він і, пославши патріарха під три чорти разом із братством і всіма попами і ченцями, поквапливо збіг з ганку.

А в патріархових покоях панує півтемрява, хоч на столі горить три високих свічки ароматного воску. Пахне м'ятою і якимсь приємним куривом, привезеним патріархом зі сходу. Теофан сидить на покутті і мерзлякувато кутається у хутра, хоч у кімнаті жарко.

На лавах вздовж мурів і в кріслах різьбленого дуба розташувалися дидасколи, архімандрити київських, волинських і галицьких монастирів, місцеві і приїжджі парафіяльні попи і кілька радців і шляхтичів. Тьмяне світло свічок вихоплює з пітьми їх білі обличчя, їх блискучі хрести і їх патериці. Тіні від каптурів

гойдаються по стінах велетенськими кажанами. І в тон похмурому колоритові сцени — чорний застебнутий під горло жупан Сагайдачного польського крою і темні каптани міщан.

Розмова йде грецькою мовою: запинаючись і з зусиллям підшукуючи слова, говорять дидасколи або просять Борецького перекладати.

Мова йде про те, що треба негайно поновити церковну ієрархію, бо тільки такий рішучий крок врятує православне духовенство від намагань Рима і унії відібрати у нього монастирі і парафії, а головне — землі і хлопів.

— Зубожівши, ми не зможемо з ними боротися,— повторює кир Єлисей.— Відберіть наші маєтки — і ми лишаємось обеззброєними. Тоді у них буде все: школи, друкарні, книжки, можливість широкою доброчинністю приваблювати до себе паству, роздмухувати її вдячність і любов; нарешті власне військо для наїздів на наші злиденні церкви, скити і оселі. А ми, що ми матимемо? Поки ми міцні, озброєні і багаті, боротьба ще можлива, і навіть з надією на перемогу.

— Тим більше,— підхоплює Єзекиїл Курцевич,— що наші магнати користуються, як англійські та німецькі сеньйори, правом патронату у межах своїх старостств і маєтків. Вони добре запам'ятали принцип cuius regio — eius religio *, а тому замикають православні церкви, коли і як їм забажається, або віддають їх у посесію католикам і євреям. А захід дає їм чудові приклади такого свавілля. Одна Англія чого варта: Марія Кривава — католичка, отже, запалюй вогнище і пали гугенотів [373] і протестантів; Лизавета [374] — англіканка — палить католиків з пуританами [375]. Що вони бачать — те й переносять додому. От і наш новий воєвода чимало часу прожив у Лондоні і надивився на звички англійців.

— А король Зигмунд захоплюється померлим Філіппом іспанським [376] і герцогом Альбою [377],— в'їдливо вкинув Сагайдачний.— Він би скрізь позапалював вогнища інквізиції, коли б не панство, якому золота вольність дорожча за віру і яке вимагає права думати, як впаде йому у шалену голову [378].

---

* Чия влада — того і віра *(латин.)*.

Патріарх мовчав, по-старечому схиливши довгобороду голову у білому каптурі. Він бачив і розумів, що поновити ієрархію конче потрібно, але обережність підказувала йому не давати певної відповіді. Він підвівся з місця, наблизився до вікна і відхилив сукняну чорну завісу. Перед ним чорніло на попільно-блакитному небі чорне громадище Замкової гори з важкими присадкуватими вежами, мурами і бійницями, з яких невидимо позирали на місто фортеційні мортири, фальконети і гаківниці, а десь у надрах гори ховалися підземні каземати, звідки ніколи не виходили на волю. Пригадав він долю єпископа Неофіта [379] і багатьох інших, і зрадливий холодок поповз по його спині.

Сагайдачний сидів у кутку і незадоволено постукував пальцями по поручнях крісла. Він бачив і розумів, що патріарх боїться за себе, і зневажав його за це. Не дочекавшись кінця чиєїсь промови, підвівся він на весь зріст і чітким військовим кроком наблизився до патріарха.

Теофан підвів на нього старечі каламутні очі.

— Не будеш ти, святий отче, патріархом, не будеш пастирем добрим,— різко пролунав металевий баритон Сагайдачного,— не будеш ти наступником Христа і апостолів, якщо не даси ти нам архієреїв і залишиш серед гнобителів безпорадною отарою без пастирів.

І коротким сухим ударом зігнутих пальців об край стола ніби ствердив слова свої крапкою.

Тихо ахнули архімандрити і монахи, попи і протодиякони, а радці і шляхтичі підвелися всі разом і загомоніли, уриваючи і не слухаючи один одного.

— Справедливо! Слушно сказано!

— Не будеш нам пастир добрий!

— Ані отець!

— Ми тебе шаблями захистимо, якщо залякав тебе воєвода!

Сагайдачний махнув рукою і, коли всі замовкли, сухо і діловито додав:

— Всі присутні присягаються, що свято збережуть таємницю. Висвячування мусить відбутися під охороною моїх козаків. Потім ми проводимо тебе, святий отче, аж до кордону держави і здамо до рук турецької влади. Хай сичить тоді воєвода Замойський і всі римські святенники: близький лікоть, та не вкусять. В тому даю я тобі своє слово.

Патріарх стояв перед Сагайдачним, маленький, кволенький, дивився йому у вічі і бачив у них таку певність, що йому стало соромно. Він спустив очі на пальці, сповиті буйними бурштиновими чотками, і губи його беззвучно зарухались. Він молився. Тихо-тихо стало в кімнаті, начеб не з півста людей зібралося сюди на таємну нараду, а сам патріарх стояв віч-на-віч із Сагайдачним.

Нарешті патріарх підвів голову, перехрестився широким хрестом і підніс руку.

— Амінь. Се аз творю волю пославшого мя. Грядіть до пастви своєї і оберіть собі єпископів, як належить за правилами апостольськими, і надішліть їх до мене. Але таємниця ця мусить бути свято збережена від ворогів наших і від вовків у шкурі овечій.

Через чотири дні патріарх відправив у новозбудованій братській церкві від'їзну літургію і попрощався з паствою.

Братчики збентежено і розчаровано перезиралися. Ось тобі й маєш! Зрадив, узяв багатющу милостиню і тікає, як боягуз, залишивши паству без пастирів і обдарувавши тільки братський монастир грамотою на ставропігію. Не хотілося вірити, що це так. А патріарх стоїть у промінні серпневого сонця, вилискуючи грезетовим сакосом [380] і омофором [381], не дивиться на юрбу і повторює заповідь мучеництва, і обіцяє вічне блаженство постраждалим за віру.

Ну, а як же ж отут, на землі?!

Мовчати? Терпіти? Підкоритися без боротьби випещеним єзуїтам, вченим фанатикам домініканцям, босим кармелітам і бенедиктинцям у коричневих робах, підперезаних мотузком? Терпіти їх здирства, ламати звичні уявлення, забути знайомі з дитинства, напівзрозумілі слов'янські молитви і вивчати зовсім не зрозумілі латинські? Сплачувати Ватіканові десятину, купувати індульгенції [382] і запровадити святу інквізицію, ще й, мабуть, хмизу підкидати у вогнища? Ні, тисячу разів ні! Треба боротися. Але як то боротися без архіпастирів? Чи то звернутися до Москви, до нововисвяченого Філарета?

І погляди братчиків свердлять Теофана з неприхованою зневагою і презирством до його полохливості.

А патріарх не бачить нічого. Надтріснутим старечим голосом доказує він своє казання, востаннє благослов-

ляє юрбу. Його поквапливо роздягають і проводять до золоченого ридвана, де, схилившись в улесливому уклоні, чекає на нього пан Почанівський.

Востаннє майнув над юрбою чорний кажан рукава, і ось вже біліє каптур у півтемряві ридвана. Пан Почанівський сідає навпроти, і коні рушають під благовіст церков і дзвінкі співи братських школярів.

У Білій Церкві Почанівський урочисто попрощався із патріархом, побажав йому від імені Корони і коронного гетьмана щасливої подорожі і передав дальше пильнування патріарха козацькому полковникові Богдану Кизимі.

Обридло коморникові Почанівському це марне і безглузде шпигунство, і він помчав до Варшави розважатись і відпочивати, передбачаючи добру нагороду за довге нудьгування.

Вирушив у путь і патріарх, але, проїхавши дві милі у напрямі Кам'янця, пересів з золоченого ридвана у чорний і обхідними шляхами повернувся до Києва. Опівночі таємно відчинили йому міську браму. Непомітно в'їхав він до братства і оселився у маленькому флігельку за високим тином, куди не зазирали ані миряни, ані слимаки, ані школярі, ані навіть дидасколи.

І також таємно і непомітно з'їхалися до Києва обрані кандидати на єпископські кафедри. Хто під виглядом прочанина-ченця, хто як збиральник на будову церкви, а хто й просто у чорному ридвані з опущеними завісами, перед яким безмовно і таємно розчинялася вночі міська брама.

І також безмовно і таємно наблизилися якось вночі до мурів Богоявленського братства дві сотні Київського полку. Не брязнула шабля, не рипнув чобіт, не кахикнув гульвіса-козак. І наче на штурм ворожої фортеці, залягли козаки у братських садах, насмішкувато мружачись на чорне громадище замка, де згасали останні вогники.

Ніч була темна і хмарна. Сухо шаруділо осіннє листя, наче вітер пестив дерева шорсткою долонею. А повітря було по-осінньому вогке, як у теплиці. Ледве біліли у темряві мури великої церкви, нещодавно збудованої за проектом Себастіано Браччі. Але жодний вогник не блимав у її вікнах, наглухо закритих зсередини дубовими віконницями і чорними сукняними завісами. Спала школа. Спав братський будинок, спало

місто, і тільки десь на міських мурах ледве чутно перегукувались вартові та іноді форкали коні або брязкало стремено у монастирському саду.

— Ну, ти! Цить, конячко! — заспокоював коня стриманий голос.

І уривався, замовкав на півслові.

А в глухо замкнутій церкві, вкупі з екзархом царгородським Арсенієм і болгарським митрополитом, що вже давно гостював тут, у Києві, повільно і урочисто розгортається церемонія висвячування на єпископа архімандрита Перемишльського братського монастиря Ісайї Копинського [383].

Замість гучного хору, співає лише один чернець Діодор, а сам патріарх з духовенством кидає з вівтаря стримані негучні вигуки, що згасають десь під темним склепінням.

— Аксіос! [384] — долинає надтріснутий вигук Теофана.

І Діодор відповідає, замість хору, протяглим речитативом:

— Кіріє елейсон! [385]

Тьмяно вилискують золоті бджілки свічок. Люстри не запалюють: ще помітять знадвору світло і здіймуть тривогу. Адже ж пожежна варта нічого не знає.

Хвилюється і Ісайя Копинський, і патріарх, і всі інші, що беруть участь у церемонії. А що, коли хтось бовкнув зайве і зараз залунають постріли, зірвуться двері з завіс і до церкви вдеруться драбанти, пошматують на учасниках церемонії їх убори і полинуть у всі кутки, розкидаючи свічники і аналої?!

Але тихо під вікнами. Церемонія закінчується у загадковій напівтемряві ще не розмальованої церкви. Згасають останні свічки, і ченці виходять через бокові двері, присвічуючи один одному недогарком.

Через тиждень також таємно відбувається висвячування Іова Борецького на Київського митрополита, а ще за тиждень — Мелетія Смотрицького [386] на єпископа Полоцького [387].

І лише тоді патріарх Теофан вдруге залишає Київ, на цей раз — остаточно і безповоротно. Вірний слову своєму, Петро Конашевич супроводить його з усім Київським полком. Разом із патріархом їдуть і нововисвячені архієреї, сила шляхти і духовенства. Зупинившись у Трехтемирові, Теофан висвячує тут

Єзекиїла Курцевича на єпископа Володимирського, а в Білій Церкві — Ісайю Борисковича — на Луцьку кафедру.

Справу закінчено. Ієрархію поновлено. Але перед нею стоїть не менш складне питання — добитися визнання з боку польського уряду. Про всяк випадок нововисвячені залишаються у Трехтемирові під захистом козацьких гармат і шабель, а патріарх рушає до турецьких кордонів.

ЧОРНА ХМАРА

Жолкевський непомітно закуняв у кріслі і упустив на підлогу новенький томик віршів Кохановського [388], недавно привезений з Варшави. Його вколисали ніжні звуки клавесина, хоча мелодія зовсім не нагадувала колискову пісню.

Грала його улюблена онука, панна Теофілія. Світле, як льон, волосся, розділене надвоє простим проділом, хвилясто огортало її білий лоб у дрібних кучерях. Дві тугих коси спадали майже до підлоги вздовж сукні з легкої блакитної вовни з довгими розрізаними від ліктя рукавами. Разом з віршами Кохановського привезли їй нові ноти, і, сидячи на золоченому дзиглику, вона старанно розбирала нову пісеньку французького короля Людовіка XIII [389] в переробці для клавесина Генріха Гіза [390]. Легкі, жартівливі арпеджіо [391] сипалися з-під вправних пальчиків і раптом змінилися мужнім, веселим співом басистих молодих голосів, начебто у високій готичній залі мисливського замку бенкетують рицарі, вихваляються забитими оленями та дикими козами і скороминущими перемогами над дівчатами у веселому, гучному і брудному Парижі, де легко дихати після урочисто-манірного Лувра [392] і Фонтенбло, зв'язаного умовностями етикету і невидимою мережею двірських інтриг.

І знов пурхають арпеджіо, легкі, пустотливі, наче теплий вітрець, що грається кучериками на лобі клавесиністки. Панночка захоплена чудовою мелодією, сповненою грації і жартівливої гожості, а іноді ледве вловимого суму. Вона обертається до старого діда і мимоволі уриває мелодію; дід заснув у своєму кріслі,

і нижня щелепа у нього відпала, як у мерця. Усмішка тане на губах Теофілії. Зникають милі ямочки на щоках, і несподіваний жах розкриває блакитні очі у темних оксамитових віях.

— Дідусю!.. Дідусю! — гучніше кличе вона, налякана несподіваною думкою.

І кидається до старого вельможі.

— Н-н-ну? — спросоння мимрить старий і, остаточно прокинувшись, бадьоро випростовується у кріслі.— Ну, що тобі? Грай собі, грай! Чудова музика!

— Та ти ж, дідусю, зовсім не слухав! Ти ж спав, дідусику,— сміється Теофілія, і ямочки на щоках її кокетливо відтіняють свіжість її принадного личка.

— Що-о?! Слухав, і навіть дуже уважно,— буркітливо знизує плечима старий і, щоб не заплутатися, хитро пропонує: — Зіграй з самого початку. Мені так сподобалося одне місце,— крутить він пальцями у повітрі.

Теофілія сідає до клавесина, але колихнулася портьєра, і з бренькотом срібних острог вигнувся в елегантному поклоні ротмістр Пржембецький:

— Його мосць вельможний пан Отвіновський просить негайного прийому.

Панна Теофілія рвучко обертається на своєму дзиглику, а Жолкевський здивовано напівпідводиться.

— Тобто, який пан Отвіновський? Пан ротмістр ковтнув зайвого, бо він снить або марить наяву.

— На жаль, вельможний пане, я не є примара і навіть не власний відбиток у магічному дзеркалі,— переступив поріг опасистий пан Отвіновський, почувши вигук коронного гетьмана.

Жолкевський розгублено ступнув назустріч гостеві.

— Але ж якими примхами фортуни занесло пана до Бара? Я не йму віри власним очам і ушам!

— Зараз усе розповім! Панночко Теофіліє!.. Завжди принадна, як пуп'янок троянди,— дзенькнув острогами гість і з спритністю старого залицяльника поцілував ручку панночки, схиленої у глибокому реверансі.— Зараз усе розповім, але хай дозволить мені вельможний пан гетьман хвилинку передихнути від цієї шаленої шестидобової безупинної подорожі. Я мчав день і ніч, і все крутиться у мене перед очима.

Відсапуючись, як морж, опускається він у крісло, спритно підсунуте паном Пржембецьким.

— Що трапилося? — тривожно перепитує Жолкевський і звертається до онуки: — Залиш нас, любонько. Пан ротмістр не відмовиться тебе розважити, мою бідолашечку. Вона так сумує за своїми кузенами, що вчора поїхали до колегіуму,— пояснює гетьман, поки Теофілія збирає ноти і зникає у бокових дверях.

Отвіновський витяг шовкову хустку, витер шию, чоло, посивілі від куряви вуса і тільки тоді відповів:

— Втік! Ледве врятувався від цих варварів! І вирішив, прямуючи до Варшави, особисто попередити вельможного пана гетьмана, що фактично війна розпочата.

Жолкевський зблід і вп'явся пальцями у поручні крісла.

— Ну, так. Мене, мене, посла великої держави, не прийняли, наче челядника. Відмовили дати мені аудієнцію у падишаха і навіть у великого візира. Не дозволили в'їхати до міста. Я сидів десь на околиці... Стамбула... Вже який був брутальний до християнських послів померлий Синан-баша візир, але ж і він ніколи б не наважився на таке нахабство, як цей Гюзельдже, цей справжній дикун і фанатик, як усі ренегати. Він виходить з того безглуздого принципу, що нема влади на землі вищої від падишахової і що королі і принци всесвіту панують тільки з падишахової ласки.

— Та хай їм чорт, усім візирам, живим і мертвим. Кажіть, на Бога, що далі? — нервово уриває Жолкевський.

— Я ж кажу, що мені не дали аудієнції і після ряду образ не тільки на мою особисту адресу, але і на адресу Речі Посполитої і його мосці найяснішого пана круля, мене вивезли, як якогось злочинця чи то вигнанця, за межі Царгорода в супроводі суль-баші [393]. А фанатична юрба кидала в мене сухим кізяком, кавуновими лушпайками, тухлими яйцями та дохлими мишами. А коли британський посол, сер Джон Ейрі, спробував заглядити враження від такої зустрічі, йому пояснили, що падишах помститься на Ляхистані за напади козаків на чорноморські береги і за наскоки магнатів на Молдавщину.

Отвіновський говорив швидко, захлинаючись, як людина, якій дано кілька хвилин на розмову і яка мусить розповісти багато. Але Жолкевському здавалося, що гість розповідає надто повільно і надто багато уваги приділяє дрібницям.

— Ну? — квапить він.— А ще які висували причини? Тільки просто, одверто! Без прикрас і без недомовок!

— Просто? Одверто? — в'їдливо розреготався Отвіновський.— Ну, зрозуміло ж! Навіть те, що примусять викреслити у палацах нашого сюзерена і в підцукрованих реляціях сойму... Причини значно глибші. Потоцькі, Корецькі і Вишневецькі разом з Сагайдачним і січовою голотою — це тільки відмовки. Навіть Кафа з Синопом і останній похід Якова Бородавки, хоч він і значно спустошив узбережжя східної Румелії і Добруджі [394]. Найголовніше — це втручання нашого короля в угорські та чеські справи. Адже ж це дуже стосується справ Оттоманської держави. Краще сидів би наш пан круль у своїх нудних палацах, на зразок Ескуріала [395] Хіба ж ми готові тепер воювати?! Хіба ж ми можемо відбитися від Османа?! Фанатизм, самий фанатизм примушує нашого пана круля грати самим існуванням ойчизни. Він запевняв падишаха, ніби лісовчики свавільно вирушили проти стамбульського спільника і прибічника семиградського воєводи Бетлем-Габора і чехів. І що ж! Не встиг наш посол і мій попередник про це офіційно повідомити султана, як десь там було розтрощено загін лісовчиків і перехоплено власноручні листи пана круля до цісаря Фердінанда, де чорним по білому пишеться, що пан круль дуже радий надіслати йому допомогу і одночасно дозволяє вербування охочих людей до цісарського війська в межах Речі Посполитої. Ну, вельможному пану гетьману добре відомо, що Бетлем-Габор склав угоду з Стамбулом про те, що він приєднує до Туреччини всі завойовані землі, трохи округливши свої володіння, а за це дістане від падишаха титул угорського короля. Ці його намагання вже здійснені, і він нещодавно проголосив себе угорським королем. Отже, ясно, що поведінка пана круля є крок явно ворожий Туреччині, і Бетлем-Габор має рацію, коли нацьковує падишаха на нашу нещасну ойчизну І якщо мир з Московщиною вже розв'язав нам руки на сході, то й Туреччина теж розв'язала собі руки, закінчивши перську війну пактом у долині Сераби. Отже, Осман зможе кинути проти нас всі свої сили, і під їх натиском загине Річ Посполита, як гинуть альпійські селища під сніжними лавинами.

Жолкевський мовчав, приголомшений новинами, мерзлякувато тулився до теплого крісла, хоч суха лип-

нева теплінь линула у відчинені вікна разом з ароматом розквітлих флоксів і резеди. Глибока зморшка залягла у нього проміж брів, а губи кривилися злісною всмішкою.

— А як раділо наше панство, коли пан круль забрав лісовчиків з меж Краківського воєводства [396], тому що вони грабували староства та дідівщини, наче ворожу країну!.. Яка короткозорість! Яка обмеженість! Яка відсутність почуття державного інтересу! — обурено кидав він, поки Отвіновський пив пиво і витирав голову, наче вантажник, що скинув важкий і незручний тягар.

— І замість сидіти тихо, як миша,— вів далі Отвіновський, відсапавшись,— його мосць пан круль втручається у міжнародні інтриги і зав'язує перемови з Молдавським воєводою Граціані про відокремлення Молдавщини від Оттоманської держави і про приєднання її до Речі Посполитої. Ще й дозволяє різним авантюрникам, як Альтган, вербувати у Польщі військо і загони для Фердінанда [397] і надсилає до чехів послів і наказує чехам підкоритися Фердінандові, хоч він чавить їх самолюбство віддає німецькому панству і рицарству чеські замки і землі.

— Ну, щодо чехів, то воно не зовсім так. У Чехії повстало різне лотрівство на кшталт лісовчиків та козаків,— буркнув Жолкевський,— а хлопство скористалося з нагоди і палить панів. Ну, а як Осман? Що він зараз робить? Факти давайте, факти! — захвилювався старий, бачачи, що Отвіновський майже закуняв від перевтоми.

Отвіновський тріпнув головою.

— На жаль, знаю я небагато. Сер Джон Ейрі запевняв мене перед моїм від'їздом, що Іскандер-баша дістав наказ вирушити проти Граціані і скарати його за зраду. Але що міг я пронюхати, коли я щохвилини чекав ув'язнення в семивежному замку або навіть смертної кари? Взагалі ж кажуть, що в Османа настрій дуже войовничий, що мріє він про перемоги, славу і подвиги. А головне, він надзвичайно вороже ставиться до Речі Посполитої, завдяки політиці його мосць пана круля.

Жолкевський постукав пальцями по поручнях крісла, похитав головою і раптом підвівся.

— Я це передбачав торік. Я просив звільнити мене від гетьманування, дати мені спокій і відпочинок. Не відпустили. А тепер старий лев мусить захищати без

зубів і пазурів своє кубло. Дали трохи грошей. Затвердили повітове військо, а на випадок наявної небезпеки дозволили скликати посполите рушення. Ну, що ж: замість торішніх восьмисот шабель у мене зараз п'ять тисяч із гаком. Є з чим зустріти півмільйонну султанську армію,— жовчно розреготався коронний гетьман.

— А козаки?

— Хай Грицьки землю орють та свині пасуть, а не воюють. Годі розплоджувати цих розбишак,— різко урвав його Жолкевський, і ясно-блакитні очі його спалахнули вигостреною крицею.— Підемо, пане, повечеряємо. Треба багато про що подумати.

Пір'ясті хмаринки жевріли у небі, перші ластівки вилітали з гнізд, коли над Баром пролунали військові сурми. Прокидалося двірське військо коронного гетьмана, здивоване непередбаченою тривогою. Знялася метушня, і, коли загони поснідали, полковники і ротмістри сповістили їх про виступ.

Станіслав Жолкевський просив Отвіновського нікому не розповідати про царгородські події, але, поки вони розмовляли, пахолок Отвіновського розпатякав у челядні, що Іскандер-баша вирушає проти Речі Посполитої, і на ранок двірські шляхтичі і челядь тільки й переказували один одному новину, і всі розуміли, що недурно виїжджає коронний гетьман у смугу розташування кварцяного війська.

Лаштування було недовге. Опівдні кіннота з піхотою вишикувалися на зеленому плаці проти гетьманського палацу, а довга валка військового припасу повільно вирушала вперед, наповнюючи повітря криками погоничів і рипінням коліс.

Тихо дзенькали рондами коні гусарів. Поруч розташувався оркестр. Яскраво вилискували на сонці мідні сурми, а темно-сиза громова хмара різко відтіняла їх з північного заходу. Всі чекали коронного гетьмана, а в палацовій капелі двірський капелан правив напутний молебень.

Два ридвани, запряжені шестериками сніжно-білих коней цугом — один для пана Отвіновського, що поспішав до Варшави, а другий для коронного гетьмана,— вже чекали біля ганку.

Вийшли всі разом. Коли гість попрощався з старою пані Жолкевською, коронний гетьман передав йому

пакет, запечатаний великою гербовою печаткою,— для короля.

В цю мить ударили литаври і барабани. Заспівали мідні і срібні сурми, і з розмаяним пір'ям, плащами і прапорами вирушив полк блакитно-сірих гусарів.

Схиляло до землі стрункі й шелесткі тополі. Лопотіло злякано листя. Смерчем закрутилася курява на дорозі, а по череп'яному даху гетьманського палацу вже стрибали льодовою картеччю перші градинки.

— Дідусю, залишся! — з зойком кинулася до Аіда Теофілія.

Але старий воїн вже сідав у напівтемну глибину ридвана і востаннє махнув їй рукою.

Широко розхитувалися злякані бурею дерева. Скляними цвяхами прибивав дощ завихрену куряву. А потемнілі, намоклі крупи коней рівно й ритмічно здригалися, струшуючи ремінну збрую у срібних бляшках.

Ридван коронного гетьмана перегнав валку і гусарський полк і мчав битим шляхом. Сива димка дощу заступала йому далечінь. Палало небо, і темно-сизі хмари розколювалися від блискавок.

Станіслав Жолкевський робив одчайдушні зусилля, щоб довести королю потребу бути обережним, але Зигмунд нікого не слухав. Буря наближалася, невідхильна, як рок.

З'явившись до коронного війська, Жолкевський сповістив універсалом шляхту Речі Посполитої про те, що обурення турків зростає і що з наказу Стамбула кримський хан вже вирушив у похід, щоб скарати вогнем і кров'ю Молдавщину і промкнутися у Покуття [398]. Старий гетьман попереджував про небезпеку, звертався до честі і до патріотизму магнатів і середньої шляхти і закликав її приєднатися до коронного війська, а згодом оголосив набір охочих людей до кварцяного війська [399] і до нових козацьких полків під особистою своєю командою.

Але Варшава була глуха до голосу доброго розуму.

Король скликав нараду сенаторів і доповів їм про бажання Молдавського господаря Граціані приєднатися до Речі Посполитої. Сенатори були проти, бо це було б найзаконнішою причиною війни з Туреччиною. Вони не довіряли молдавським боярам і підкреслювали, що в Станіслава Жолкевського лише шість тисяч війська.

Один тільки підканцлер Андрій Липський підтримував рисковану авантюру, як родич і приятель Граціані. Але, всупереч бажанню сенаторів, Зигмунд став на бік Липського і наказав коронному гетьманові вирушити у похід.

Каспар Граціані з свого боку засипав Жолкевського листами, запрошував його в межі Молдавщини і обіцяв приєднатися до кварцяного війська з значними загонами.

Граціані свідомо обдурював старого гетьмана. Армії в нього не було, хоч йому і пощастило розбити передовий загін Іскандер-баші. Жолкевський не дуже довіряв обіцянкам Граціані, але схилявся до своєї старої думки вести нападну війну, щоб у разі поразки не віддати на поталу ворогові південних воєводств.

Армія його потроху зростала. До нього приєдналося щось із дві тисячі охочих людей та стільки ж козаків та різного гулящого люду, що досить вправно володіє мечем. З'явився і дехто з панів з невеличкими загонами.

Проте Бородавка з січовиками не відгукнувся на заклик. Ніхто з голоти не думав проливати кров за панську владу, як і за цісаря Фердінанда. Січовики одверто не відмовлялися від походу, але вимагали, щоб їм сплатили всі гроші наперед, справили добру збрую, жупани і чоботи.

Петро Конашевич обмежився тим, що став заслоном від наскоків кримських татар і з невеликим загоном вирушив до Перекопа [400]. І Жолкевський зрозумів, що на цей раз від нього не дочекатися значної допомоги.

Довго вагався коронний гетьман, не знав, що робити, але на початку вересня перейшов кордон. Вплинули на нього і жалісні скарги брацлавського і волинського панства, що тремтіло перед турецькою навалою, але не хотіло годувати свого власного війська.

Надії на Граціані розвіялися, як тільки польська армія спинилася у Молдавщині. Замість обіцяних двадцяти п'яти тисяч Граціані привів кілька сотень, а Бородавка зовсім не подав звісток.

Проте жереб було кинуто, і відступати було вже пізно. Станіслав Жолкевський отаборився на Цецорському полі [401] біля Ясс і сімнадцятого вересня мав першу сутичку з Калгою Девлет-Гераєм. Татари були розстроєні. Польське військо підбадьорилося, тому що не знало кількості ворогів, але вже на ранок стало ясно,

що Іскандер-баша має не менш як вісімдесят тисяч чоловік.

Настрій вмить підупав. Де поділися пишні промови про славу і перемогу! Бундючні і хвалькуваті пани замовкли і розгубилися, а в присутності коронного гетьмана ніяково спускали очі. Один лише Станіслав Жолкевський, звиклий до військових небезпек і залізної витримки, не виказував свого настрою.

Минуло ще три дні у незначних сутичках. Граціані відчував свою рокованість, а його прибічники поширювали панічні чутки і тільки й думали про те, як врятувати свою шкуру. На четверту ніч значна частина загону Граціані втекла до Польщі разом із багатьма шляхтичами, а решта перекинулася до турецького табору.

Жолкевський простояв ще кілька день у цецорських шанцях, але втрати зростали, люди мокли під дощем, відвологлий порох не спалахував, і гармати замовкли. Допомога не підходила, та й не було звідки її чекати, і Жолкевський зрозумів, що треба пробиватися до кордону.

Двадцять дев'ятого вересня почався розпачливий відступ. Йшли табором, оточені і переслідувані ворогом. День і ніч турки наскакували на знесилене військо, не даючи йому ані поспати, ані перепочити. Шість днів і шість ночей тривав цей пекельний похід, і в ніч на шосте жовтня, за дві милі від кордону Речі Посполитої, коли залишалося останнє зусилля, військо відмовилося слухати накази коронного гетьмана.

Панські загони кинулися тікати, магнати та регіментарі здавалися у полон, рятуючи власну шкуру, а турки скористалися з нагоди і всією масою накинулися на рештки знесиленого, п'яного від безсоння і розпачу війська.

Через кілька годин армія Станіслава Жолкевського вже не існувала.

Сірий, похмурий світанок освітив бойовище. Кілька тисяч загинуло в полі, гетьман польний [402] Конецпольський разом з Яном і Лукашем Жолкевським потрапив у полон. З восьми тисяч коронного війська повернулося на батьківщину лише вісімнадцять чоловік.

Татари і турки вешталися бойовищем, добивали поранених, роздягали забитих. Іскандер-баша отаборився на місці своєї перемоги і наказав поставити тут свій намет.

Перед ним зростала піраміда відтятих голів, аджем-оглани складали їх у барила і пересипали сіллю. Треба було приставити голови до Стамбула і, настромивши на списи, розташувати навколо султанських палаців разом із прапорами знищених ворожих полків.

Голову Станіслава Жолкевського та інших командувачів засолили окремо. І довго стирчали вони на списах і дивилися на Босфор невидючими очима, аж поки виклювали їх гави. А Самійло Корецький, Струсь і обоє Жолкевські довго томилися у підземних казематах Єдикуле — семивежного замка, забувши сонячне світло і подих вільного вітру.

МЕДЖЕ

Чорне небо палахкотить блискавицею. Вітер лине зі степу сухим запахом колосся, волошок і чебрецю. Наче річка з островами, тече над головою Чумацький Шлях, а зорі здаються тьмяними, низенькими, золотавими. У хаті жарко. Не відсвіжує навіть вітер, хоч і б'є він у вікно і звиває завіску вітрилом. Тремтячий відсвіт блискавиці на мить вихоплює з темряви стіни, пічку й кутки — і знов глибокий морок і тиша. Тільки сухо й дзвінко тріщать в саду цвіркуни та шарудять стривожені тополі.

Медже дивиться у вікно. Рука повільно гойдає колиску, і мертвий розпач стискає їй серце до фізичного болю.

Що робити?

Дитина палає, як у вогні. Сухий болісний кашель струшує її крихітне тільце. Давно вже не бере вона ані груді, ані соски і тане щодня, щогодини. Поки блимав каганець, Медже з жахом дивилася на її рученята. Ще тиждень тому були вони пухкенькі, наче перев'язані ниточками, а зараз... Боляче глянути на ці жалюгідні палички з синіми похололими пальчиками. А чорні запеклі губи тягнуться, ловлять повітря, наче дзьобик голодного пташеняти.

Медже розчинила вікно, пустила до хати нічний вітер. Він загасив каганець, і ось все частіше кидаються по кутках холодні блискавиці та сухо й тривожно шарудять тополі в саду.

Щось хрипить і свистить у грудях дитини, наче захлинається вона і ось-ось замовкне навіки. Медже безсило опустила руки і зціпила зуби, щоб не заридати.

Народилася вона торік навесні, коли спадали з яблунь білі пелюстки, а в гаю розквітли молочними крапельками конвалії. Влітку блукала тим гаєм Медже і жадібно вдивлялася в риси дитини. Хотіла і не могла вгадати, чия вона — Ібрагімова, Свиридовичева, чи то тих двох, що затягли її у темну щілину в жахливу ніч козацького нападу...

Дитина спить і не підозрює, з якою мукою вдивляється в неї мати, з яким розпачем і тугою шукає відповіді, відгадки, і раптом прокидається чи то збуджена вітром і сонцем, чи то її тоскним запитливим поглядом. Зморщується маленьке личко, і гучний розпачливий плач будить луну за рікою.

Тоді Медже забуває все. Це ж її дитина — крихітне, безпорадне життя, зроджене в надрах її істоти; безмежно рідна купочка, яку вона не проміняє ні на що в світі. Вона вколисує її, заспокоює і здригається від щастя і ніжності, відчуваючи під долонею тріпотіння її серденька. І тоді — чи не однаково, хто дав їй змогу пізнати цю теплу, незрівнянну радість материної любові?!

Жадібно ловить вона її усмішку і перші проблиски свідомості. І коли дитина вперше вимовила рідне татарське слово «нене»,— Медже тихо і радісно заплакала, наче з її синіх очей бризнуло теплим весняним дощем.

І все частіше з затаєною радістю пригадувала татарський закон, за яким народження дитини повертає рабині-матері волю.

— Рости! Рости! — хотілося їй крикнути немовляті.— Міцній, бо ж не донести мені тебе на руках до сонячної кримської землі, такої прекрасної і принадної, начеб природа з'єднала в ній всю красу, яка тільки буває у світі!

І тоді все здавалося їй легким і байдужим: і насмішки, і важка праця, і самотність на чужині, і довге й безпорадне очікування Максима, що тільки повабив її мрією про нове щастя.

Перші місяці Свиридович тримав її у своїх покоях і для пихи одягав чепурно і розкішно, і перед гостями вихвалявся її красою; але коли материнство спотворило її стрункую постать, його захоплення змінилося гидли-

вою роздратованістю і він наказав їй перебратися до напівзруйнованої хатини, де зимувало кілька передержіїв, а тепер, навесні, гнили купи капусти та старі кінські запряги.

— Одружиться. Візьме собі ханум,— подумала Медже і, як мусульманка, не обурилася і не образилася, а тільки тихо, покірливо заплакала, тому що хата була непридатна для житла.

Але йшла весна, танув сніг, що так лякав її спочатку, і закляклими синіми руками тягала вона з хати гнилу і мерзлу капусту, палила у печі солому і підмазувала глиняну долівку.

Баба Палажка довго гребувала татаркою і не хотіла їсти з однієї миски з нею.

— Ще наврочить або зачарує, як усі бусурмани,— говорила вона і плюскала у побитий полумисок трохи борщу та кидала їй скибку хліба.— Чи то мало було жінок осавулові?!

Але потроху лагідна покірливість Медже притамувала її огиду, і коли Свиридович вигнав татарку до хатини в садку, баба Палажка обурилася.

— От собака! Жінці родити час, а він її з хати жене до того чортового лігвища.

І з буркотінням попленталася подивитися, що там робить Медже на новому місці.

— Е, та ти, молодичко, не так робиш,— не витримала вона, бачачи, що Медже робить рідку побілку.— Підсип крейди. Та не жалій. Ще жменю! Ще! Та борошна, щоб не обсипалося.

І, помітивши, що Медже ледве розгинає натруджену спину, раптом вихопила в неї щітку і майже сердито гримнула:

— Лягай! Хіба ж можна так надсаджуватися! Про дитину й забула... Ех, ти!.. Та яка з тебе мати!..

Медже розгублено і ніяково посміхнулася, а баба Палажка постелила на лаві, вклала татарку і, як не поривалася Медже підвестися, суворо сварилася на неї карлючкуватим пальцем:

— Лежи! Лежи! Нема чого підводитися. Сама впораюся.

І стільки турботи і ласки почула Медже в бабусиному буркотінні, що на мить здалося їй, ніби лежить вона в Чабан-Таші, в рідній саклі, і, як у дитинстві, метушиться над нею стара знахарка Тайфіде.

Допізна поралася у хаті баба Палажка, а коли пішла до себе, хата була чисто вибілена, долівка і піч підмазані глиною, посуд і речі розкладені по полицях і розвішані по жердинках, а в повітрі стояла легка пара від вогких стін і добре натопленої печі.

Кілька днів одвідувала баба Палажка Медже, показувала, як палити в печі, як закривати затулку, щоб часом не учадіти, і щодня незатишний барліг передержіїв ставав чистішим, затишнішим і привітнішим.

Взимку Медже багато нашила пелюшок для немовляти. А баба Палажка замовила тесляреві колиску і сама з буркотінням вбила у сволок залізний гак.

І з ненависті до Свиридовича несвідомо народжувалася ласка і жалість до скривдженої татарки. Поки Медже жила в панському будинку, ходила в грезетових сукнях з плоєними брижами, наче в білому щільнику,— вона ненавиділа її, як панську полюбовницю, а тепер жалість не давала їй спокою. А коли старий Ничипір погнав татарку робити у полі, вона розлютіла:

— От пес паршивий! Погрався та й кинув. А ти, молодичко, не плач. Плюнь на падлюку! Ще надибаєш на доброго козака. Одружишся, господинею будеш.

Медже мовчала. Одвічна покора гасила прокльони на блідих вустах, і тільки кривилися вони болісною гримасою.

— Кисмет.

Свиридович то приїздив, то виїздив з дому, заклопотаний формуванням загону у Московський похід. Він навіть забував спитати про Медже, а вона ходила, змарніла і змучена надмірною працею, і боязко дивилася на нього здалеку, коли подавали йому до ганку сірого в яблуках жеребця.

І тільки іноді розпитувала проїжджих січовиків, чи не бачили вони часом Максима або принаймні його приятелів Тимка і Савку з Терешком. Козаки або знизували плечима і байдуже спльовували крізь зуби, або глузливо підморгували один одному і майже у вічі сміялися з неї:

— Шукай вітру в полі! Треба було раніш дивитися, молодичко.

Звістку про народження сина Свиридович сприйняв байдуже, начебто мова йшла про теля або ягнятко.

— Лоша і те пішов би одвідати, а до татарочки не зайшов,— плювалася баба Палажка і з подвоєною жалістю упадала коло породіллі.

А Харлик Свиридович поїхав у похід, забравши і челядь, і підсусідків.

Тихо й мирно стало на хуторі. Баба Палажка раділа з цього спокою. Господарював дід Ничипір, бобиль-підсусідок. До Медже ставився він не добре й не погано, але вважав, що коли людина їсть хліб, то повинна й робити, і посилав Медже і полоти городи, і жати, і копати,— скрізь, де тільки працюють жінки.

Що далі, то більш сумувала Медже. Холодно й самотньо було їй у степу. І гірка образа за немовля розкривала їй очі на те, чого вона раніш не помічала.

Хто були всі оці аргати і передержії, наймити і підсусідки, що орали Свиридовичеві землю, жали, косили і молотили, пасли незліченні отари і табуни легконогих степових коней? Такі ж втікачі від панів, як і всі інші люди, що звали себе козаками. І от за змогу перезимувати в злиденній хатині, збудованій руками таких же втікачів, як і вони, вимагав Свиридович, щоб вони працювали на подарованій йому землі або на тій, що загарбав він собі сам і переорав такими ж чужими руками. І вони чомусь скорялися, сплачували йому надмірною працею тільки за те, що він не викривав їх суддям. А судді все одно не наважилися б сунути носа у Дике Поле. І, граючи в удавану порядність і передержійство, висмоктував з них Свиридович усі соки і перетворював їх на невичерпне джерело свого добробуту.

А проте хіба не такий же був Халіль в Чабан-Таші і всі інші беї і мурзи татарських земель?

Виходу Медже не шукала і навряд чи змогла б знайти, але коли пахолки і передержії зиркали на Свиридовича поглядом, повним гострої ненависті, вона не відсахувалася, як торік, і не витягувала з-за пазухи вирізьбленого з перламутру амулета «дуа».

Минула ще одна зима на чужині. Вили в степу хуртовини, кружляли в дикому сніговійному танці, розкидавши по небу клочкуваті подерті хмари. В садку гули тополі низьким тривожним гудінням корабельних снастей. Але в долині хуртовина вщухала і вкладалася спати пухнатими кучугурами снігу.

Коли морози подужчали і в хаті стало так холодно, що поруч жарко натопленої печі замерзала в відерці

вода, баба Палажка забрала Медже з дитиною до челядні, і допізна засиджувалися вони з прядінням під висвисти вітру в димарі.

Звисали з стелі великі патлаті жмутки кужелю. Рівно і швидко дзижчали прядки, і звична вправна рука помацки сукала тонку тугу нитку і намотувала її на веретенце під однотонне оповідання баби Палажки.

А баба Палажка не замовкала. Невичерпним струменем лилися билиці і небилиці, казки і перекази про вовкулаків і про відьом, про козаків-характерників, про морські козацькі походи, про степ і про чумаків, про їх пригоди у дорозі, про розбійників і про здирців-панів, про праведників і пустинників, спритних циган і крамарів, що продають на ярмарку трухлятину за найкращий крам і стару шкапину за молодого баского коня.

Медже не розуміла і половини, але рівний голос оповідачки, дзижчання прядки і тонкі виспіви хуртовини — все сповивало її забуттям. І здавалося татарці, ніби засинає вона наяву, як ця чужа холодна земля, сповита снігами і морозом.

У березні повернувся з Московщини Свиридович. Сапега виклопотав йому скасування баніції, але міцно вкорінився він у запорозькі землі і волів краще не повертатися до Польщі. Там був він дрібним панком, а тут відчував себе справжнім магнатом.

Ще пихливіший став він після походу, ще суворіше ставився до наймитів і передержіїв, а на дитину Медже навіть не глянув. Помітив тільки, як розквітла Медже, і двічі кликав її до покоїв прислуговувати гостям, потім несподівано знову виїхав, а господарство залишив на старого Ничипора.

Важко стало тоді Медже. Ничипір ганяв її на роботу майже щодня. Ніколи було ані причепурити хату, ані посіяти собі щось у городі, ані випрати дитині пелюшки. Але Медже терпіла мовчки, і тільки біль і сум за дитину не давав їй заснути вночі.

Три дні полола Медже баштан далеко в степу. Дитина спала у тіні лапатих лопухів, під охороною злої чабанки. Коли раптом налетіла громовиця з градом і бурею. І враз похолодало. Дитина змокла до ниточки, поки добігла до неї Медже, кілька днів кашляла сухим кашлем і вже не підводила голови. Хвороба опекла їй губи темною смагою, і марно витягувала їх вона, наче благала ковтнути повітря. Марно відшіптувала немовля

стара баба Палажка, марно обкладала торбинками гарячого воску і висівок. Дитині все гіршало й гіршало.

Медже кидалася до підсусідків і челяді по пораду і допомогу. Але допомогти ніхто не міг, і вона знов поверталась до хати і в безсилому розпачі заломлювала руки і не знала, чим врятувати свою крихітку.

По-літньому пізно темніло. Ніч була суха і душна. Немовля вже не плакало, тільки щось тріпотіло і хрипіло у нього в грудях і в тоненькій шийці, на якій вже давно не трималася велика дитяча голівка.

Сухим запаленим поглядом дивилася у колиску Медже і, коли блискавиця вихоплювала її з пітьми, з несамовитою мукою стежила за конанням свого немовляти. Сліз не було. Руки безсило впали, вишкірилися зуби чи то в гримасі болю, чи то в усмішці розпачу.

Медже перечитала всі молитви, всі замови старої Тайфіде, понавішувала на колиску всі амулети, що збереглися в неї на шиї від шлюбної ночі. Але ніщо не допомагало.

Вітер звивав завіску і ляскав нею, наче одірваним парусом, а тополі шуміли за вікном все сухіше, гучніше, тривожніше.

Дитина раптом рвонулася, і жадібний, болісний стогін вирвався у неї з вуст. Медже не витримала, скочила, вихопила її з колиски, в нестямі кинулася до челядні і не помітила, що чиїсь засідлані коні стоять біля ганку.

— Бабо Палажко! Він помирай! Бабо Палажко, рятуй мій малук! — з зойком кинулася вона до старої.

Палажка саме виймала хліб з печі і з несподіванки впустила лопату з рум'яною хлібиною.

— Господи Ісусе, що ж його робити?! — заметушилася вона.— От би Вовківну покликати... Вона б вилікувала. Та де ж тепер вночі...

— Яку Вовківну? Де вона? — раптом підвівся приїжджий козак.

— Та знахарку ж Вовківну. Всі ж її знають... Тут вона за горою, на Новій Рудні,— безладно пояснювала куховарка.— Тільки ж їй, відьмі, грошей треба. Менш як півзолотий не бере.

— В мене коні є, молодичко,— ступнув козак до розгубленої Медже.— Їдьмо.

І лиш тепер Медже пізнала Терешка, приятеля Максимового.

— Терешко! Малук помирай! — кинулася вона до нього і навіть не здивувалася його несподіваній появі.— Рятуй мій малук!

Терешко хотів за звичкою відповісти жартом, втішити, довести, що все гаразд, але зиркнув на змарніле немовля і раптом гримнув на Палажку:

— Ану, бабо, мерщій! Давай хустку, чи що там є! Їдьмо, молодичко! Коні в мене добрі — враз домчимо.

— Гроші візьми!.. Вовківна ж без грошей не гляне,— безладно метушилася Палажка.— Та не соромся: кажи — є в тебе гроші, чи ні?

— Є! Є! Я зараз їх забирай! Візьми малук! — крикнула Медже.

І помчала до своєї хатини.

Вона не думала ні про що, крім врятування дитини. Вона гарячково нишпорила в скрині, шукала ганчірку з уламком Максимкового дуката, останню надію на щастя. І, намацавши його, кинулася назад до челядні, де Терешко вже відв'язував коней.

На одного сів він сам, на другого посадив Медже з немовлям.

— Не бійся, ханумочко, коні смирні,— приказував він, поки Палажка метушилася біля дитини.— Ну, з Богом!

Степ дихнув їй в обличчя міцним рівним вітром, сухим запахом колосся та полину. Небо здригалося чорною безоднею, виповненою зоряними вогнями, а з півдня вже яскравіше і сліпучіше спалахувало блискавицями. І тоді білясто і мертвено коливалися під ним жита і ще сухіше, тривожніше шаруділо колосся. Іноді крізь тупотіння копит ухо вловлювало далекий гуркіт грому. Тоді Терешко озирався і підстрожував коня.

Без слів, без думок мчала Медже назустріч вітрові. Вся істота її зосередилася на одному бажанні: «Швидше! Швидше!» Вітер тріпав її хустку, волосся. Вона не помічала нічого, крім хрипкого подиху немовляти, і їй здавалося, що коні ледве йдуть.

Несвідомо вкривала вона дитину, захищала від вітру і блискавиць. І не бачила, що біляcте море пшениці змінилося баштанами, а потім низьким кучерявим вівсом. Очі шукали на обрії гостроверхі тополі Нової Рудні, де жила стара Вовківна. Та не боялась би вона кинутися аж у саме пекло, коли б це могло врятувати дитину.

Терешко відчував її муку і гнав захеканих коней. Хмари зростали. Тепер вже не тріпотлива блискавиця охоплювала обрії бузково-мертвеним полум'ям, а далеко-далеко блищали в хмарах вогняні батоги, наче підстьобували патлаті хмари, щоб швидше мчали вони назустріч вершникам.

І раптом пронизливий зойк примусив козака обернутися: Медже напівпідвелася в стременах і, простягаючи одну руку Терешкові, кидала у пітьму уривчасто і безладно:

— Сті-ій... Сті-ій! Шичо це?! Замовк він!.. Замовк!

Терешко зрозумів і так смикнув повід, що мало не впав з коня. Кінь припав на задні ноги і захитався, як п'яний.

— Мовчить!.. Він мовчить,— белькотіла Медже, чіплялася за Терешка, і губи її тремтіли і хапали повітря, як допіру її немовля.

Терешко мовчки сплигнув з коня і кинув уривчасто, майже суворо:

— Давай сюди! Мабуть, зомлів!

Він не йняв віри власним словам, але треба було щось робити, розрядити безвихідний розпач.

Він узяв дитину, схилився до неї. У горлі ще ледве чутно булькнуло востаннє повітря, і все замовкло. Одним ривком перекинув він татарці поводи, став навколішки, розкрив дитину і припав ухом до її серця, потім також швидко і діловито здобув шаблю і підніс сліпуче лезо до дитячих вуст. І коли спалахнула ще яскравіша блискавка, обоє побачили, що лезо не потьмарилося від дихання.

Терешко мовчки загорнув немовля. Татарка стояла над ним, вже відчувала правду і широко розкритими великими очима дивилася на козака.

— Ну, що ж,— тихо і просто сказав він.— Така йому доля судилася... Та воно й краще, бо ж декому життя гірше від смерті.

Медже не рухалася, стояла і сміялася жахливим, беззвучним сміхом, від якого Терешка обсипало морозом. Потім заломила руки за голову, стиснула потилицю у долонях і, затремтівши від реготу, впала грудьми на землю. Коні злякано відсахнулися. Десь повільно і суворо пророкотів грім. Вітер здер хустку з Медже і побіг далі, хилячи хвилі колосся. А Терешко розгублено переступав з ноги на ногу і приказував:

— Та ти, татарочко, не тужи. Чуєш, ханумочко? Адже ж воно більше не мучиться... І їсти-пити йому вже не треба...

Медже підвелася. Очі її палали у темряві, як у хижака. Нечувана, звіряча лють спотворила її риси. Вона піднесла руку і, загрожуючи хмарам і блискавкам, вигукнула лунко, несамовито:

— Шичо він тобі зробив? Шичо?! Я ж молився тобі! Підкорявся. А ти!.. Чи то мало тобі воєн, страт, горя людського!.. Ти... людолове!

І, розридавшись, впала навколішки, підломлена власним поривом.

Терешко довго мовчав. Шукав слів утіхи, та тільки чухав кошлаті груди, потім впіймав коней і сіпнув татарочку за плече.

— Ну, що ж, поїдемо. Бачиш, яка буря йде.

Мовчки підвелася Медже, мовчки сіла на коня і взяла мертвого хлопчика.

Їхали назад тихо, наче подих смерті вимагає спокійної і урочистої непоквапливості. Медже мовчала і тільки дивилася на дитину невідривним, повним розпачу поглядом, а Терешко приказував, потроху знаходячи розгублені думки і слова:

— Вірно кажу, ханумочко... Йому вже тепер краще... і тобі теж... Ну, виріс би, так хіба ж солодко було б йому жити?! Хіба ж падлюка Свиридович його б пожалів?! Жив я по фільварках, знаю: наплодять вони, гади, діток, а потім ганяють на панщину, данинами сушать, наче сухотами... А люди терплять, мовчать... Воля Божа, та й годі... А так знайдеться тобі добрий козак, одружишся. Будуть в тебе нові дітки... Пильнуватимуть тебе стареньку... Ну, й чоловік ніколи не дорікатиме байстрям... От!.. А ти жінка хороша... Кожен з нас ладен з тобою побратися, тільки ж хати нема...

Тихий стогін зірвався з вуст Медже.

— Ну, от бачиш... А ми тебе ще тоді, у поході, полюбили, як рідну. Кляли за тебе осавула-собаку... Його ж це, падлюки, дитина? — хитнув Терешко на мертве немовля і розгублено обірвав на півслові.

Медже зиркнула на нього і раптом з пекучою ненавистю і презирством кинула те, чого ніхто і ніколи не чув:

— Не знай! Усі ви як Свиридович! Я ридав! Я кричав: «Ми не мурзаки! Ми бідні! Нема в нас невільник-козак!» Не послухали... Не пожаліли...

Щось раптом стисло Терешкове горло, опекло йому соромом лице. Так он де він вперше почув цей голос, благальний, тремтячий від сліз і безсилої муки... Тоді... невже ж це його власна дитина? Або того білявого, поселянському сором'язливого парубка-литвина, якого він підбурив на брудний і підлотний злочин. Хотілося сплигнути з коня, впасти до татароччиних ніг і благати прощення за гріх, якому нема на світі спокути. Але Терешко мовчав, кліпав очима, з властивою чоловікам легкодухістю, і розгублено озирався на хмари... Потім раптом гикнув і погнав коней учвал, рятуючись від погоди.

Крихітний горбок землі густо всипаний запашною м'ятою, рудими чорнобривцями і степовою рум'янкою. Шумить над ним стара липа, ронить золотавий цвіт, дихає медом. Гудуть над нею мохнаті джмелі і струнке золотаві оси. А над могилкою сидить Медже з Терешком і тихо, покірливо хитає на його слова головою:

— Така йому вже доля судилася... А проти долі не підеш. Бо ж вона не підкова, руками її не переломиш. От, скажімо, побивалися ви, татари, тоді у Кафі. Гадали вже й смерть прийшла. А був я нещодавно у Києві, бачив, як там живуть твої земляки. Одні по цехах майструють, інші крамарюють, а дехто на тафах рибалить. От пам'ятаєш Ахметку, якого забрали з тобою разом? Ти завжди його кликала, коли наші байдаки спливалися. Тепер він у Києві, на Дніпрі рибалить. Ситий, взутий, одягнений.

Медже зводить на Терешка великі очі. Іскра подиву, радості і недовір'я спалахує в них, і вона хапає Терешкову руку:

— Ахмет? Правда, Ахмет? Такий великий? Він брат мені найбільший. За батка мені був, коли батка вмираль. А ти не брешеш, Терешко?

— Та їй-бо,— перехрестився Терешко.— Щоб я луснув, коли брешу.

Але Медже була надто схвильована.

— Але... як він потрапив до Києва? — допитується вона недовірливо.— Його ж Ничипоренко забираль до себе на хутір? Там, на Базавлук.

— Так Ничипоренка ж забито в Московщині! І батька, і сина. А Ахмет тоді у валці погоничем був. Ну, бачить — хазяїна забито, чого у тенетах сидіти, коли тенета подерті. Поверталися козаки додому, забрали його

з собою. А в Києві здибав він земляків — з ними залишився.

— А він до Кафи не піде? — не відстає Медже.

— А що він у Кафі забув? Адже хата ваша згоріла, а землі своєї катма. За тебе розпитував. Якщо, каже, побачиш — перекажи, хай до Києва проситься разом із Свиридовичем. Тоді й побачимось. А ще Максимку у Києві бачив,— раптом пригадує Терешко.— Теж про тебе питав, чи не бачилися ми часом з тобою.

Медже мовчить, тільки обличчя її полотніє, набуває тону старої слонової кості, а тремтячі губи питають:

— А шичо Максимка там робить?

Терешко аж свиснув.

— Стерво він, Максимка, он що! В Сагайдака весь час крутиться. Пісень про нього співає. До панів на бенкети ходить, на кобзі грає. Погладшав. Морда, як окіст.

— А у похід ходив Максимка? — з зусиллям розпитувала Медже, хоч Терешко боляче вразив її своїм словом.

— Ходив. Та люди билися, а він, як баба, у таборі сидів. Проте здобичі привіз повні табори. І тобі шуби, і тобі шапки, і хутра, і пояси. Хату собі будувати збирається.

Новини і хвилювали, і тішили Медже, і раптом вона з жахом згадала, що взяла сплатити Вовківні заповітний уламок дуката і загубила його десь у степу. А зневечене горем серце мліло і тріпотіло при думці про молодого козака.

Тон Терешка стає сухий і ворожо-насмішкуватий, але Медже треба довідатися про все-все. Вона перемагає замішання, дивиться кудись убік і питає про найголовніше, що давно вже мучить її жорстокою і неухильною підозрою, тому що так давно нема від Максима звісток

— Ну, а ханум у Максимка є?

Терешко спльовує крізь зуби і недбало кидає:

— А чорт його зна! Певно, є, бо видно, що людина збирається одружитися. Навіщо б йому хата була?!

Терешко нічого не каже напевно, але Медже здається, що вона почула моторошну, недоказану новину... Вона в'яне, зщулюється у купочку, як мімоза [403] від грубого дотику. Нема про що їй говорити далі... А очі невідступно дивляться на вогкий горбок, під яким спить її люба дитина. І щось подібне до сорому, що крім дити-

ни хтось інший досі жив у її серці, заступає її очі сльозами. «Прости! Прости! — кричить її серце.— Тебе одного мусила я любити! Лише тебе. Чи не тому відібрала месниця-доля, що іншого пустила я до серця свого!»

Терешко не розуміє, що сталося з татарочкою, і довго, докладно розповідає про козаків, про Тимка, живцем замурованого у монастирських печерах, про панів радців, що обрали до ради рудого Кузьменка.

Медже не слухає, у думках кличе своє немовля і раптом скрикує у нестямі:

— Мовчи! Мовчи! Він спить у землі, а ти... Не можна тут казати про живі!.. Він отут спить! Мені із ним треба...

Терешко уриває на півслові, раптом пригадує нічну розмову в степу, стягає шапку з голови, зосереджено дивиться у землю і довго чухається і зітхає.

А що, коли дійсно це його дитина?

І думка, що Медже колись пізнає в ньому гвалтівника, охоплює його таким жахом, що слова засихають у нього на губах, наче підкошена трава під липневим сонцем.

Довго мовчить він, а потім питає:

— Згодом буду я в Києві. Що переказати Максимові?

Медже підводить голову і зиркає на козака сухими, палаючими очима:

— Нічого,— карбує вона.— Не треба! Хай мене Ахмет забирай до себе. До Кафа підемо, у свій країна.

Два дні прожив Терешко на хуторі Свиридовича. Він чекав товаришів, щоб разом вирушити до Базавлуку, а вони десь забарилися.

Медже майже не розмовляла з ним. Гордість і несвідомий сором за своє розбите кохання не давали розпитувати про Максима. Соромно було і перед втраченим немовлям за мрії про щастя. Гіпнотичною силою вабило її під стару липу, на крихітний могильний горбок. Годинами сиділа вона біля нього, іноді плакала, іноді співала колискових пісень, і тоді їй здавалося, що це не могила, а справжня колиска, уквітчана чорнобривцями і степовою м'ятою.

Вона майже не приходила до челядні, заглиблена в своє горе, самотність і розпач. Баба Палажка кликала її обідати або вечеряти і, не докликавшись, насипала миску борщу з кращим куснем м'яса і йшла на могилку, знала наперед, що сидить біля неї змарніла татарочка

з великими блакитними очима, повними сліз і безкрайої туги.

— Їж, серденько. Гріх так побиватися. Сама ще помреш, не дай, Господи,— приказувала вона.— Танеш, як свічечка. Самі очі зосталися — як ті криниці під небом.

— Хай помираль,— беззвучно посміхається Медже.— Я там його няньчити буду. Нікому не треба татарський жінка. Свій козацький кращий.

Якось увечері, коли Терешко сидів на ганку з старим Ничипором і награвав на сопілці якоїсь сумної пісні, Медже зупинилася у кущах бузинника, і до нестями захотілося їй ще раз повернути ніж у рані, розпитати, довідатися про Максимку, але соромно було говорити перед дідом Ничипором. А дід, як на гріх, поринув у спогади і довго і нудно розповідав про походи Самійла Кішки [404].

Росяна прохолода линула з степу, віяла запахом м'яти і полину. Клякли ноги. Медже не виходила з кущів, очікувала, коли старий закуняє, та так і не дочекалася: баба Палажка покликала їх вечеряти, а потім Терешко вклався спати — перед дорогою.

А коли поїхав Терешко, стримано попрощавшись із нею і, мабуть, радіючи з того, що не виказав своєї таємниці, вона кинулася йому навперейми городніми стежками, поростими споришем і лободою, і все вимахувала худорлявенькою рукою у короткому обірваному рукаві.

Терешко не обертався, не чув за тупотінням коня її благальних покликів. І, захлинаючись, впала Медже на дорогу, обличчям в оксамитову куряву, а потім весь день аж до місячних присмерків шукала на битому шляху ганчірку з уламком золотого турецького гасене.

НА РОЗДОРІЖЖІ

Знов прийшов і минув день святого Іллі, і Корона знов не сплатила грошей козацькому війську. Перед виступом у свій останній похід Жолкевський писав королю, що треба мати ці гроші готові, але спочатку спитати козаків, чи виконають вони постанови комісії і виїдуть з староств та маєтків. Грошей в державній

скарбниці не було, але козаків дійсно спитали, і цього разу тон панів бринів суворіше, ніж торік, коли козаки були потрібні для походу в Московщину. Тепер можна було з ними не панькатися.

Проте козаки і непослушне поспільство тільки посміювалися з панських вимог, а коли пани почали загрожувати,— підпалювали скирти і клуні, млини та комори, а іноді руйнували весь фільварок вщент. Панство лютувало, шмагало канчуками кожного п'ятого на селі, хапало призвідців, карало їх на горло, але такі кари тільки підливали олії в огонь.

Скипала земля. Спочатку спроквола, потім усе ширше і ширше.

Повставали повіти і волості, і недурно судові акти називали ці криваві дні «часом козацьким».

Повстали в Радомишлі монастирські хлопи. Вели їх рудники та будники, рубачі та курачі, що, мандруючи з села в село і з міста до міста, втрачали покору і страх перед панами, втрачали довір'я до старих дідів та попів і, замість мовчазної покори й слухняності, шукали правди і права, де словом, а де й ножем.

Вздовж Тетерева та Ірпеня [405] повстанці збиралися в сотні і вписувалися до козацького війська. Згоріла Котельня. Полум'я повстання пішло далі до Острога [406], Ярослава і Володимира [407]. Овруцький [408] та Житомирський повіти були спустошені. Тільки де-не-де стояли островами міцні муровані замки магнатів. Мешканці зруйнованих містечок приєднувалися до селянського руху і собі палили панів. Відгукнулися й Київщина з Наддніпрянщиною — аж до Трехтемирова. Київське воєводство теж було спустошено.

Королівські універсали закликали до миру і заспокоєння, умовляли селян розійтися по домівках і не збиратися у ватаги і купи. Їх вичитували по магістратах, майданах та церквах, але купи й ватаги козацькі не тільки не розходилися, а навпаки, зростали й зростали.

Сагайдачний бачив і розумів, що це початок стихійної селянської війни, невблаганної, як ураган, і згубної для панів, наче повідь. Чимало ватаг і загонів приєднувалося до його війська, і наприкінці літа воно мало не подвоїлося.

І тоді постало перед ним велике питання: на чиєму боці виступати в рішучій і останній боротьбі?

Обеззброєна і безладна Польща з пихливим і шаленим панством була зрадлива і скупо сплачувала військові послуги. Та й що можна було витягти з її порожньої кишені?! А головне, шляхетство швидко забувало допомогу козацького війська і всі лаври і славу привласнювало виключно собі.

Але не тільки гроші і слава потрібні були Петрові Конашевичу.

Йому була потрібна влада, незаперечна, міцна й тривка, мало залежна від легковажних й чванливих старост і воєвод, якою не треба ділитися з п'яницею Бородавкою, ані з якимсь іншим козаком, хто зумів би взяти за серце або загнуздати запорозьку голоту. Бажалося того чарівного і хмільного почуття, коли кожне слово, кожен рух твій — закон.

І раптом пригадує Солоницю...[409]

Козаки загартовані, окурені порохом, але чи багато залишилося їх, цих витривалих вояків?! А молодь, втікачі від панського поневолення, молодики, аргати і хуторські передержії? Адже ж вони й шаблі не вміють тримати, а якщо і вміють, то ще не стійкі в бою і піддаються отрутним промовам різних Барабашів. Перша поразка — і зрадять вони його, видадуть коронному війську.

Ну, а якщо з панами?

Важкувато буде приборкати повсталу голоту. Але, склавши посполите рушення, реєстровиків і ландскнехтів... Добре було Жолкевському приборкати Шаула з Наливайком, коли козаків була жменька. А тепер?.. Та за таку перемогу мало гетьманської булави з королівською грамотою!.. Хай додадуть значне староство та двірську гідність, як належить магнатові. Хай зроблять його сенатором, членом особистої королівської ради, як гетьманів коронного і литовського. Але тоді хай не пробують втручатися у справи козацтва. Цього він не дозволить нікому: ані варшавським комісарам, ані голоті з своїми ватажками. І тоді годі терпіти Бородавку. Адже ж виходить справді якесь дике становище: на Низу один гетьман, а в Києві — другий, на чолі того війська, що зібрав він для походу в Московщину. Юридично Сагайдачний тільки старший над військом козацьким, щось на зразок королівського або соймового комісара, як Якуб Собеський та Осолінський в Московщині, і на Базавлук він не може з'явитися, хіба що як

представник королівського уряду, людина без певних обов'язків або нарешті як підлеглий Бородавці старшина, полковник Київського полку...

Сагайдачний люто скрипнув зубами. Хай більш нема Барабаша, але ж цей дикий бугай, цей п'яниця!.. О, як він ненавидить його за зухвалі промови, за хрипкі, уривчасті вигуки! Знищити його, стерти на порох — це найголовніше. Це перш за все! Але для того, щоб колись зашморгнути його жилаву товсту шию з такою м'язистою потилицею — для цього треба перш за все примусити голоту повірити собі, кинути їй якісь нові смачні і пахучі принади, після яких Бородавчині вигуки здаватимуться сірою, прісною жуйкою, якоюсь проскурою після масної солодкої паски.

Воля?

Земля?

Привілеї?

Геть митниці й фільварки?

О, він знайде потрібні гасла, він вигадає такі принади, на які кинуться всі! І тоді Бородавка буде обійдений і обдурений. Хай тоді виригає степовому вітрові та дніпровим порогам яку завгодно лайку і загрози, аж поки добре зсуканий мотузок перехопить йому шию.

— Vae victis *,— вимовив уголос Сагайдачний і в'їдливо розреготався.

І раптом очі його впали на аркуш паперу, списаний карлючкуватими літерами, начеб писала людина, не звикла до європейського шрифту.

Це була доповідь вірменського шпигуна з Царгорода.

Новини були надзвичайно тривожні. Після Цецорського бою і загибелі польської армії зібрався в Біюксараї диван і вирішив не розпочинати мирних перемов з Ляхистаном і вважати Цецору за перший удар по його могутності, але не за остаточну перемогу. Такої думки дотримувався великий візир Алі-баша, а за ним і сам падишах.

Сагайдачний перечитав листа, покрутив його між пальцями і замислився.

Ну, а якщо це дійсно війна, примарою якої лякав він Варшаву вже чимало років? Тут треба було мати чимало такту і доброго розуму, щоб не втратилася рівновага. Цього року, наприклад, він ні в якому б разі

---

* Див. примітку на с. 111.

не вийшов у Чорне море... Ну, а Бородавка — хіба він щось тямить у високій політиці?! А проте...

І раптом думки Сагайдачного переходять на інше.

Припустімо, що війну оголошено і що турки переступають кордон. Тоді що? Поспішати на заклик короля, поставивши йому певні вимоги, або дотримуватися нейтралітету і байдуже дивитися, як гине Польща під навалою турецького війська?

І тоді, у слушну хвилину, перейти на бік падишаха, перетворитися на його васала або наглим нападом розбити Османа, пересиченого перемогою? І тоді пред'явити Варшаві її векселі?

І знов чітко і різко лунають кроки Сагайдачного, і, зсунувши брови, думає Петро Конашевич...

— Батьку,— раптом окликає його Максим-кобзар,— пан воєвода приїхали.

Сагайдачний рвучко обертається, зусиллям волі зганяє з обличчя турботу і рушає назустріч Замойському з привітною і благодушною всмішкою:

— Радий вітати вельможного пана у своєму нудному парубочому лігвищі,— низько схиляється він перед воєводою, хоча гість годиться йому в сини.

Замойський тисне Сагайдачному руку і відповідає однією з тих фраз, яких так багато у світських людей, але коли пахолки мовчазно зникають за дверима, кидає на стіл крислатий капелюх з страусовим пір'ям і схвильовано падає у крісло.

Сагайдачний запитливо дивиться на гостя. Томаш Замойський сам не свій: певно, трапилося щось надзвичайне.

— Пан гетьман чув, що діється у Стамбулі? — кидає він, втрачаючи свою витримку.

Він такий схвильований, що навіть забув запитати, як здоров'я господаря.

Сагайдачний ледве помітно підводить плечі і всміхається з таким виглядом, ніби каже: як йому, мовляв, знати державні таємниці, а сам підсовує гостеві кращий турецький тютюн. Але Замойський відмовляється курити і веде далі, плутано і нервово:

— Я дістав листа... Один з молдавських бояр сповіщає пана Отвіновського, що султанські бунчуки виставлені перед Біюк-сараєм.

Сагайдачний мимоволі підводить голову. Цього він, дійсно, не передбачав.

— А пан гетьман розуміє, що визначають ці бунчуки? — схвильовано питає воєвода.

— Знаю,— ронить Петро Конашевич.— Війна під особистим проводом падишаха. Ну що ж, Осман — юнак сміливий, войовничий. Він жадає слави і подвигів. Кажуть, ніби він найкращий стрілець свого війська?

Тепер Замойський знизує плечима:

— Не в цьому річ, вельможний пане. Тепер у нас осінь, холод, бездоріжжя. Але навесні... Адже ж нема в нас війська, нема! Розумієте? Ані жовніра! За півроку повинні ми створити військо.

Сагайдачний слухає уважно і зосереджено, з таким виглядом, ніби прийшов на похорон впливового вельможі. Мовчить і зважує кожне слово, кожну дрібницю. Багато що йому ще не ясно, і замість відповіді він питає:

— Що ж вирішили його мосць найясніший пан круль та вельможне панство?

Замойський поквапливо витягає пергаментний згорток:

— Ось універсал про скликання надзвичайного Вального сойму. Я дістав його вчора надвечір. Мої писарчуки всю ніч не спали, переписуючи його, і зараз драбанти мчать у всі кінці воєводства з його засвідченими копіями. Адже ж елекційний соймик [410] мусить зібратися за два тижні. Крім того, пан круль просить мене довідатися про думку вельможного пана гетьмана, як мужа громадського, відданого ойчизні й Короні, щоб пан допоміг ойчизні своїм великим досвідом у справі організації нового війська.

Легкий червінь виступає на щоках Сагайдачного. Он як! Не написав йому просто, не запросив особистим листом, щоб не дати документа, де мусив би назвати його гетьманом всієї Русі, як це зробив торік у Московщині Владислав. Знов хитрує! Знов викручується!

А очі не моргають і просто дивляться на Замойського, і губи ронять удавано спокійні слова:

— Якщо Осман збере всі свої сили, доведеться нам схрестити мечі з півмільйонною армією. Скільки ж зможе виставити Річ Посполита? Якщо новий гетьман коронний вирішить закликати до зброї Грицьків, яким, за виразом пана Жолкевського, належить тільки свині пасти та землю орати,— в'їдливо посміхається Сагайдачний,— тоді можна сподіватися набрати тисяч з півтораста. При співвідношенні одного вояки на трьох

турків — non desperandum est de victoria *. Тільки пам'ятайте, вельможний пане: не можна баритися. Навіть зараз, до сойму, треба вжити негайних заходів.

— Надіслати посольство на Базавлук? — напівзапитливо звів очі Замойський.— Або просити вельможного пана гетьмана розпочати формування нового війська?

Сагайдачний помовчав з хвилину, нібито вивчаючи свого співрозмовника, потім поклав руку на стіл:

— Поговоримо, вельможний пане, одверто. Вельможному пану добре відомо, що в козацькому війську більш хлопів та ремісників, ніж урожених козаків. Але зараз ці люди є єдина сила, що має змогу врятувати ойчизну від знищення і загибелі. Тому треба обіцяти цим людям щось більше, ніж звичайну платню. Пристрасті надто розпалені. Ніхто з людей доброго розуму не заплющує очі на те, що ми напередодні хлопського повстання. Отже, не одна, а дві жахливих небезпеки повстали хмарою над нами. І ще невідомо, яка з них жахливіша... Адже ж перед Османом можна кінець кінцем — як це не боляче і не ганебно — капітулювати, а з хлопством ми позбавлені навіть цього порятунку. Отже, треба негайно пустити чутки про те, що турки йдуть стерти козацтво з землі і обернути всю Русь на пустиню, а потім заселити її турками. Це навіть не буде перебільшенням або pia fraus **, це сама лише свята правда. По-друге, треба негайно розпочати збирання і підготовку доброї зброї на кожному фільварку, хуторі і селі. І нарешті — і це найголовніше,— треба посіяти певність, що на цей раз Корона дійсно своєчасно, сумлінно і ретельно виконає свої обіцянки, тобто значно збільшить реєстр, припинить розшук втікачів і вважатиме за урожоного козака кожного, хто стане грудьми на захист ойчизни, бо ж знаєте нашу голоту: досить Османові пообіцяти їм волю — і вони, зраджені кілька разів марними обіцянками Корони, раптом перекинуться на турецький бік.

— Невже така зрада можлива?! Що це — особисті припущення вельможного пана, чи то вельможний пан має якісь підстави?.. Невже це підле лотрівство?!

І урвав на півслові, зрозумівши свою нетактовність. Сагайдачний просто глянув у вічі Замойському:

* Не можна сподіватися на перемогу. *(Латин.)*

** Благочестиве обдурювання, тобто коли для віри або іншої мети когось у чомусь обдурюють.

— Поки що це мої особисті припущення разом з деякими чутками, що вже кілька разів долинали до мене. А така зрада цілком можлива. За народним прислів'ям, риба шукає, де глибше, а людина — де краще. Але, повторюю, цього можна уникнути, давши тверді гарантії.

— О, в цьому пан гетьман може бути цілком певний! Дамо універсали, королівські грамоти — все, що завгодно,— палко урвав Замойський.

Сагайдачний ледве помітно всміхнувся.

— От в тому й річ, що такими паперами не можна кидатися заздалегідь. Поки війну нам офіційно не оголошено, втручання європейської дипломатії ще може відхилити катастрофу. А подібні універсали розтлумачили б в Стамбулі не на нашу користь. Отже, треба потай готуватися до боротьби, а тим часом натискати на всі дипломатичні пружини, а крім того шукати спільників у боротьбі.

Замойський здивовано підвів брови:

— Пан гетьман щось має на оці?

— Вельможний пан воєвода не помилився. Я давно приятелюю з грузинськими князівствами, з Мінгрелією і Гурією зокрема. Чимало разів відпочивали ми біля їх берегів, і там я довідався, що перси мріють про військовий союз з козацтвом проти турків. Я навіть розпочав перемови з шахом Абасом і пропонував йому допоміжну армію, але базавлуцькі події не дали мені довершити цю справу. А на випадок війни треба за всяку ціну оволодіти Чорним морем. Адже ж Стамбул годується кримським і болгарським збіжжям, опалюється сербським лісом, що сплавляють Дунаєм і далі довозять Чорним морем. А коли торік взимку Босфор замерз — в Стамбулі одразу почався голод. Та й війська турецького не прогодувати без Дунаю та Чорного моря, коли перейде воно через Балкани.

Очі Замойського спалахнули і так же швидко згасли:

— Але пан гетьман забув, що Осман замирився з Абасом.

— Знаю,— всміхнувся Петро Конашевич.— Але знаю і те, що за останнє півсторіччя перси разів з двадцять замирялися, а потім знов розпочали війну. Мусульмани войовничі. Війну за віру — газават — наказує їм Коран. А шиїти з сунітами [411] також раді знищити

одні одних, як... митрополит Йосип Рутський митрополита Борецького.

Замойський мимоволі всміхнувся несподіваному порівнянню, а Сагайдачний вів далі, щось креслячи на клаптику паперу:

— Для цього досить довести Абасові користь війни. А користь є, і цілком безперечна. У Персії він запровадив монополію торгівлі шовком, найкоштовнішим крамом своєї країни. А за Серабським пактом [412] Персія щороку мусить сплачувати Туреччині данину в двісті ластів шовку, тобто чверть річного здобутку. Отже, Абас особисто зацікавлений в тому, щоб позбутися цієї данини. Потім Персія не має портів. Користуються вони або Алеппським портом на Середземному морі, або Гормузом у Перській затоці. А Гормуз нещодавно забрали собі португальці. Уявіть собі, що було б, коли б Персія мала вихід до Чорного моря? Шовк потрапляв би до Базавлуку в десять-п'ятнадцять разів швидше і без будь-яких митниць; там його б перевантажували на байдаки або на чумацькі мажі і довозили і до Варшави, і до Москви. Та тоді б уся Європа купувала його у нас, і всі мита, і весь зиск потрапляв би в нашу кишеню! Можна було б запровадити свої шовкопрядні і навіть мануфактури, як у Севільї [413] і Сеговії [414] або в Парижі. Одразу б поповнилася державна скарбниця, збагатіло б і купецтво, і вельможне панство. Але зрозуміло,— підвів палець Петро Конашевич,— що це було б здійснено тільки при умові, щоб наша старшина одержала королівські грамоти про нобілітацію і таким чином дістала право безмитної торгівлі — це раз. А по-друге, щоб на Базавлуку знов запанували шляхетні козаки, а не якась вошива сволота з Бородавкою. Взагалі, давно час порішити з цією двовладою... А тепер що може вдіяти людина, яку тільки вельможний пан воєвода та королевич Владислав називають гетьманом, а яка насправді є тільки полковник Київського полку?!

— Але ж, пане, слово гонору, слово шляхтича і рицаря... Я прикладу всі зусилля,— палко урвав Замойський і притиснув руки до грудей.

Сагайдачний чемно вклонився і вів далі, трохи підвищуючи голос:

— А по-третє, треба якось припинити цькування наших архіпастирів. Як це нетактовно називати шпигуном патріарха Теофана, який міг би стати нам в такій

пригоді в тилу Османського війська!.. Хай не забуває вельможний пан воєвода, що наше духовенство — неабияка сила. Це тільки січова голота — люди без віри і честі, як кажуть французи. А селяни та міщани геть усі релігійні. І заклик стати на оборону хреста справить чимале враження... Ну, а проте повернімось до перського питання. Треба негайно відшукати людину, яка знає перську мову, змогла б увійти у довір'я шаха. Потім треба зацікавити перських вельмож, наприклад, державного секретаря Агаміра, і додати до цього кілька коштовних подарунків. Не обійдеться і без допомоги католицьких місіонерів в Іспанії — вікарія домініканців Паоло Маріа Чіттадіні і вікарія босих кармелітів [415] фра [416] Джованні Тадео.

Замойський слухав і не уривав. Слова Сагайдачного приголомшили його. В них не було жодної риторичної фрази, якими жонглювали в промовах пани. Він говорив нібито сухо, холодно і діловито, а перед очима Замойського поставали безкраї моря і океани, кораблі й каравачи, гавані і пустині. Уперше відчув Замойський широчінь і гостроту державного розуму Сагайдачного і в думках заздрив йому, його знанням, пам'яті, політичному і комерційному нюху.

— А пан круль обізнаний на цій справі? — спитав він не одразу, наче театральний глядач, якому важко отямитися після падіння завіси.

— Ну, напевно. Років зо два тому шах кілька разів звертався до нашого уряду і пропонував нам союз. А фра Чіттадіні від себе просив короля дозволити козацьку диверсію з боку Чорного моря, щоб відтягти в інший бік частину турецького війська.

— ...І пан круль?

— Оскільки мені відомо, пан круль не відгукнувся на пропозицію. Але коли б ми зараз пообіцяли персам гавань на Чорному морі, вони одразу виступили б у похід, а це було б нам дуже до речі. Говорили ми про це і з паном Станіславом Жолкевським під час комісії, але умови були дуже несприятливі для подібних розмов.

Замойський замислився. Закусив нижню губу, втиснувся у крісло і довго мовчав. Потім підвівся і по-військовому виструнчився.

— Дякую вельможному панові гетьману за пораду і корисну розмову. Я доповім його мосць пану крулю... А зараз, як воєвода Київський, напишу до Іспагані.

А ще краще — напишемо вдвох. Прошу пана вельможного гетьмана завтра ввечері до себе на келех венгржину. Ідея пана гетьмана просто блискуча. А потім їдьмо разом до Варшави. У мене чудовий теплий візок. В дорозі поговоримо на дозвіллі. І взагалі я бачу, що наша батьківщина чимало виграє від мудрих порад вельможного пана. І я ще раз даю слово честі, що доведу урядові... я доб'юся, щоб «полковника Київського полку» визнали за гетьмана козацького війська.

Сагайдачний всміхнувся захопленому, збентеженому і схвильованому юнакові, як всміхається дорослий зворушливій фразі дитини, потім, ніби стримавшись, низько і церемонно вклонився.

— Я завжди знав, що молодість тепліша і щедріша від сухої і недовірливої старості. Але я звик сам собі здобувати все мечем і головою.

В тоні Петра Конашевича бринять оксамитові нотки ледве помітної гіркоти, і зворушення, і гордовитої самовпевненості, і образи, ніби Замойський необережно торкнувся відкритої рани. Тон долинає до серця Замойського. Він рвучко пригортає Сагайдачного і тричі цілується з ним.

Провівши гостя, Сагайдачний повернувся до кабінету і гучно ляснув у долоні. Замість джури вбіг Максимко-кобзар.

— Де хлопці? — здивовано спитав Сагайдачний.

— Обідають, батьку. Просили, щоб я посидів за них.

— Ну, добре! Біжи до челядні, накажи Степанкові їхати до Печерського по кира Єлисея в негайній справі. А Івашко хай мчить на Куренівку до пана Бурдила. А потім приходь та заспівай мені якої-небудь про походи турецькі... Ну, як там у тебе з кобзарством? Що кажуть в цеху?

Максимко розплився широкою щасливою усмішкою.

— Кажуть, що навесні бути мені кобзарем. Наказали до Миколи зимового скласти нову думу, як ми Кафу палили. На кануні цеховому співатиму як мій майстерштик.

— Он як? Ну, іди, іди, жени хлопців, та й сам не барися! — крикнув йому навздогін Сагайдачний.

І коли Максимко зник, жовчно розреготався:

— Подумаєш, воєвода! Спартанець!.. Римлянин!.. І от доводиться танцювати перед таким смаркачем. «Доповім пану крулю». Ще й дякувати, мабуть, доведеться,

коли не видасть моїх думок за свої... Ну, поживемо — побачимо.

І, рвучко сівши за письмовий стіл, мало не видер з шухляди аркуш паперу.

Схвильовані і розгублені з'їжджалися на соймик пани, а Сагайдачний нібито не помічав метушні їх розворушеного мурашника. До півночі блимали вікна його нового будинку. Старшина, дидасколи, кобзарі, духовенство, шляхтичі і чумаки, радці і лавники, посланці від козацьких ватаг, ватажки, сотники і полковники з ранку до ночі юрмилися в його покоях, їли-пили, про щось радилися на таємних нарадах, поквапливо вибігали на ганок, наказували джурам сідлати коней і мчали кудись, наче тікаючи від погоні.

І за кілька тижнів по всій Україні від Ворскли до Карпат і від Чернігова до Дикого Поля почалася напружена і спішна робота.

Готували зброю і військовий припас, ронди і харч. По всіх шляхах рипіли чумацькі мажі, гнали коней, виїжджували їх, привчали до гуркоту пострілів, литавр і сурм і до військового ладу.

По кузнях з ранку до ночі торохтіли ковальські молоти. Золоті бризки випорскували з-під них у темряві, і дужі, блискучі від поту і сажі ковалі виковували шаблі і списи, вигострювали леза, припасовували держаки і чистили їх від іржі.

— Добра шаблюка,— вимахував Данило Корж блискучим, як срібло, турецьким ятаганом, вигостреним і вичищеним до дзеркального блиску.— Вірно кажуть люди: леміш сумує за землею, а шабля — за ворожою головою. Ну, нічого, незабаром нап'ється живої крові.

Коваль сплюнув крізь зуби і примружив око:

— Хіба що турецької?

— Побачимо,— почухався Корж.— І без турків є кого трощити.

Працюючи величезним міхом, коваль розжарив до червоного залізну штабу, кинув її на ковадло, і іскри знов полетіли з-під його молота.

— А як ти все ж таки, братику, думаєш,— спитав він Коржа, даючи йому жаринку прикурити,— на кого збирає Сагайдак силу?

Корж затягнувся димом і флегматично відповів:

— Кажу, побачимо. Співає він в універсалах соловейком: «Здобувати волю і славу, захищати віру святу». Та де б воно не було, а шабля скрізь потрібна,— упевнено додав він і підвівся,— бо і в панській і в турецькій неволі — одне лихо. А пани, як блощиці: сьогодні повидушуєш геть усіх чисто, а завтра знов їх повнісінько.

— Оце дійсно,— підвівся коваль, сунув у кишеню докурену люльку і, поплювавши на руки, став до роботи.

Сагайдачний увесь час роз'їжджав. Не встигне повернутися додому, обдивитися, як знов жене його якась турбота чи до Житомира, чи до Чернігова.

Скрізь, де тільки були старі городища, вали, міські і монастирські смітники, ходив він з досвідченими козаками-селітряниками і шукав селітряної землі. Сагайдачний набирав повні жмені перегною, розтирав у долонях, шукав білуватої поволоки, наче від вивареної солі. І ледве знаходив її, вмить біля смітника або городища виростали землянки, печі й хати і від передсвітанкових присмерків до пізнього вечора метушились там буртники-селітряники, насипали землю в діжки, наливали її водою, а другого дня зливали насичений луговиною розчин, виварювали його у мідних казанах, потім змішували з попелом і знов варили, аж поки селітра не осаджувалася на дно і стінки діжок рудими кристалами. Тоді готову селітру вишкрябували, сушили і везли до порохових млинів.

На порохових млинах працювали старі сивоусі козаки. Як папірні і рудні, млини приводилися в рух водою. Під одним жорном мололи селітру, під другим — деревне вугілля, від якого нічною темрявою стояла у повітрі чорна курява, а третє, найменше жорно повільно і неквапливо жувало лимонно-жовту сірку.

Старий січовик підозріливо позирає на кожного, хто заходить до млина. Він ладен видерти люльку з рота роззяви або необачного. Сиві вуса його припорошені вугіллям, сорочка чорна, як у смоляра. Довго, обережно й старанно відмірює і відважує він роздроблену на борошно селітру і на п'ятнадцять частин її ще дбайливіше і обережніше додає три частини вугільного порошку і дві частини сірки. Тоді помічники його беруть дубовий товкач, довго розтирають суміш, потім пересипають її під прес. Готові коржі розтирають драчкою в суміжній кімнаті на зерна й діжками спускають у льох.

Льох глибокий, довгий, ледве освітлений маленькими віконцями під склепінням. Праворуч і ліворуч височать діжки на діжках, наче стовпи у два-три обіймища, так щільно присунуті одна до одної, що поміж ними не пролізе навіть миша, і Сагайдачний захоплено оглядає свої скарби і говорить:

— Бережіть їх як око, бо це наша воля і сила.

ПОСОЛЬСТВО ДО МОСКВИ

Біля будинку Галшки Гулевичівни стоять ридвани, колебки і осідлані коні. Машталіри і лакеї куняють на козлах або на м'яких подушках, щуляться від холоду і потай пиячать під яскраво освітленими панськими вікнами.

Галшка Гулевичівна справляє урочисті поминки по своєму чоловікові.

Після обіду гості перейшли до вітальні і або куняли в глибоких кріслах, або сиділи окремими купками і розмовляли про різні речі, далекі від смерті й похорону.

Томаш Замойський підсів до господині і до Антонелли Браччі і щось розповідав їм про свої далекі мандрівки. Дидаскали братської школи забули свою упередженість і латідно гомоніли з католицькими патерами; Михайлик залицявся до молодих панночок, а кир Єлисей тлумачив Созону Балиці, як треба будувати церкви.

Але потроху центром уваги став Ян Аксак, суддя київський і посол київського воєводства на останньому Вальному соймі. Він недавно повернувся з Варшави, і гості наввипередки розпитували його про заходи, вжиті для оборони Речі Посполитої. Навіть Сагайдачний сів біля Галшки Гулевичівни, приєднавшись до її співрозмовників, щоб чути кожне слово Аксака і бачити у дзеркалі вираз його обличчя.

— На жаль,— гугняво розповідав Аксак піднесеним тоном соймового промовця,— наше панство не досить усвідомило собі і не вимірило глибини й ширини майбутнього лиха. Замість з'єднати весь свій досвід, сили, знання і глибину громадського почуття, панство не забуло дрібних чвар і суперечок з Короною з приводу розподілу вільних посад і староств. Скільки часу втра-

чено марно на ці суперечки і на настирливі запитання урядові, хто винний у війні з Туреччиною, чому надіслано цісареві лісовчиків без згоди і відома панства і чому кінець кінцем не сплачено грошей козацькому війську! Треба було щось робити, а не зводити старі рахунки.

— Так, але що ж відповів пан круль? — зацікавлено кидає Галшка Гулевичівна.

Аксак уривається на півслові. Не любить він, коли заважають йому говорити, та й запитання нетактовне й незручне. Але ж хіба можна виказати своє незадоволення дамою!.. І Аксак з чемною всмішкою нахиляє свою срібну голову.

— На перше запитання король відповів мовчанням. Щодо козацької справи він пояснив, що козаки перші порушили умови комісії, тобто не вибрались з староств та маєтків, свавільно обрали на гетьмана Бородавку, якого Корона не визнає, і під проводом цього розбійника вийшли у море і сплюндрували Варну і узбережжя Румелії. А щодо лісовчиків було пояснено, що цісар і його мосць пан круль користуються взаємним правом формування вільнонайманих загонів на дружній території і що цісар запросив лісовчиків на свою службу як перших-ліпших ландскнехтів або кондотьєрів.

Ян Аксак з насолодою прислухається до модуляцій свого голосу і до округлених, поважних фраз, гідних принаймні Катона Великого [417].

— Але тільки пішли чутки про повернення лісовчиків додому, вельможне панство забуло про турецьку небезпеку і почало сперечатися, де їх розташувати. Кожен намагався улаштувати їх якнайдалі від власних маєтків, тому що — щиро кажучи — лісовчики грабують не гірш від наших лотрів та розбишак.

— Так, але що ж з турками? Як з обороною ойчизни? — уриває Томаш Замойський.

Аксак ніяково і не одразу знаходить, що відповісти.

— Пробачте, вельможний пане. Трохи відхилився від теми... Але ж це надто боляче справжнім громадянам і патріотам... Мушу визнати, що на реляційному соймику [418] небагато чим можна було пишатися... Отже, було організовано комісію оборони ойчизни. Збаразький подав до неї від імені Посольської Ізби проект, за яким передбачалося взяти на службу Короні ще двадцять тисяч козаків за сто тисяч золотих під

командою нашого пана гетьмана,— підкреслює суддя, зиркнувши в бік Сагайдачного.

Сагайдачний і не моргнув на заграваннЯ Аксакове. Він розмовляє з Саковичем, але ухо його уважно ловить кожне слово Аксака.

— Пани сенатори,— вів далі суддя,— розкритикували цей проект і внесли свій, надзвичайно плутаний і майже нездійсненний, а деякі посли вимагали негайно скликати посполите рушення. Почали обмірковувати всі три проекти, і на нашу ганьбу і наш сором,— з обуренням підвівся Аксак,— знайшлися посли, які не зрозуміли або не усвідомили собі ситуації. Відкидаючи небезпеку, вони відмовилися і від будь-яких тягот на підготовку до війни і на саму війну.

— Хто ж це? — аж скрикнув Замойський.

— Звичайно, представники північних земель: Куявії [419], Великої Польщі, Мазовії [420] та Пруссії. Тоді я оголосив повідомлення, що під Сатановом [421] з'явились татари і спустошили околиці Кам'янця, і одночасно сойм дістав від Бородавки листа про те, що сорок тисяч татар вирушило проти нас Чорним шляхом [422]. Тоді я та інші посли нашого воєводства сказали, що ми згодні сплатити вісім податків, але з умовою, що ці кошти витрачатимуться в межах нашого воєводства.

Пани мимоволі перезирнулися. Це значно вдарило їх по кишенях, та хіба ж можна було заперечувати, коли турецько-татарська навала загрожувала їх існуванню!..

— Так, але була ще умова — упокоєння грецької віри,— гостро вкинув Плетенецький.— Тому що в християнській країні не може бути переслідування християн.

— Це дійсно говорилося,— знехотя відгукнувся Аксак.— А взагалі лише південні воєводства зрозуміли жах майбутнього. Хоч волинські посли і скаржилися, що їх воєводство спустошено хлопським свавіллям, але й вони обіцяли одразу сплатити по два податки на захист вітчизни, тільки просили зміцнити Луцький замок [423] і повернути до нього гармати, забрані позаторік до Московщини. Подільські посли теж пам'ятають напад ширинського бея. Вони волали і благали допомогти і з піною на вустах докоряли північним послам за їх короткозорість і необачність. Підтримали їх посли Галичини, Холмщини [424] і Білорусії, а Збаразький почав умовляти прелатів рятувати батьківщину. Ми виробили

щось середнє з усіх трьох проектів: посполитого рушення не скликаємо, але вживаємо підготовчих заходів до нього, тобто запроваджуємо повітові оказування, зміцнення замків і міст. А взагалі сойм вважає, що головну роль мусить відігравати регулярне військо, тому вирішено найняти на один рік тридцять шість тисяч, хоча для походу потрібно не менш шістдесяти. Крім вісьмох податків, наклали ми певні суми на міста і містечка, на духовенство і на євреїв. Але і тут не всі посли згодилися, і дехто забрав конституцію «до братті» або обмежив витрати грошей певними умовами.

— Чортзна-що! — обурився Замойський.— Однією рукою роблять, а другою — руйнують зроблене. Шкода, що справи затримали мене у воєводстві. Я б щиро висловив свою думку про таких громадян і політиків.

— Пан круль теж незадоволений з Вального сойму,— схилив голову Ян Аксак.— Новий канцлер Андрій Липський висловив нам його думку. Тому на останніх засіданнях ми вирішили звернутися і до запорозької вольниці.

— Я навіть чув, що про козаків була окрема конституція? — напівзапитливо втрутився Богдан Балика.

— Так... Призначили їм платню з умовою, що вони залишаться під владою і проводирством н а ш о г о гетьмана,— підкреслив Аксак, вдруге зиркнувши на Сагайдачного.

Розмова урвалася і переплуталася. Гості розсипалися на дрібні купки, а Замойський глянув на клепсидри і почав прощатися. За ним підвівся Аксак та інші гості, але Сагайдачний затримав декого з старшин і патриціїв, потім наблизився до господині.

— Ну, от! І ви... Посиділи б... Адже ж ви живете так близько,— докірливо похитала вона головою.

— Якщо так воліє вельможна пані... Я навіть думав попрохати дозволу... Так рідко доводиться зібратися всім укупі. От я й думаю скористатися з нагоди і, коли гості пороз'їжджаються, поговорити з декількома братчиками.

— Прошу, прошу,— заметушилася Галшка і вийшла до передпокою проводити якусь стару й поважну пані.

Ридван за ридваном від'їжджав від ганку. Коли останні пани й пані попрощалися з господинею, Галшка повернулася до вітальні і запросила братчиків до каміна.

Тоді Сагайдачний заговорив.

В двох словах змалював він становище Європи, де король марно шукає підтримки, зупинився на небезпеці від турків, згадав про той тупик, в якому залишається завжди зраджена й обдурена старшина; її одвічний страх за свої хутори, на які наїжджають магнати або плюндрують повсталі хлопи; змалював безпорадність Речі Посполитої, загострення відносин між уніатами і римською курією, безгрунтовність соймових конституцій, так зредагованих, що їх можна тлумачити як кому корисно і потрібно, і нарешті про небезпеку з боку Швеції і Московщини.

— Тоді ми опинимося між кількома жорнами, і ще невідомо, яке з них зітре нас на порох — наша голота, турки або магнати з прелатами. Зараз кожен думає про самозахист, і тільки ми сидимо покірливо, як засуджені на смерть християни на арені римського цирку.

— Як то?! А наше військо? А зброя, зібрана і виготовлена за твоїми наказами? — не витримав Богдан Балика.

Сагайдачний махнув рукою.

— Ще невідомо, на щастя чи то на загибель гартували ми цю зброю. Одне ясно: нам самим не втриматися. Всі шукають спільників, підтримки і допомоги: король пише до цісаря і до західних королів, Замойський — до Персії. Треба й нам про всяк випадок помацати грунт у суміжних країнах. На Іспагань я не покладаюся, тому й порадив цю справу Замойському, а от що спало мені на думку, слухаючи хитрі розмови Аксакові: час нам звернутися до Московщини.

Старшина мовчала, бо не вперше міркувала вона про єднання з Московщиною, а Іов Борецький ухвально хитнув головою.

— Діло кажеш, гетьмане. Одна в нас віра, одне плем'я. Годі нам терпіти знущання від папежників та уніатів, та й краще піддатися під Філарета, ніж лишатися під східними патріархами, що самі животіють під бусурманами.

Але Богдан Балика роздратовано тріпонув головою:

— Справа йде не про віру і не про вас, владик, а про війну. Навіщо ж нам звертатися до Москви?

— Та хоча б на той випадок, коли в останню хвилину пани куплять собі порятунок і пакт з Османом ціною знищення козацтва.

— А при чому ж тут Московщина?

— Зараз поясню. Московщина — країна багата і неосяжно велика, тільки ще досить зруйнована війнами, чварами та хлопськими повстаннями... Коли б вона побажала скористатися з нагоди і, поки польські сили будуть кинуті проти Османа, повернути собі Смоленськ, Чернігів та Новгород-Сіверщину та й остаточно покласти край зазіханням королевича Владислава на московський трон, ми б помогли з'єднатися з ними і таким чином врятуватися та ще й добре помститися за всі кривди. А коли б турки зробили неможливе і нам не можна було б залишатися в наших степах — в Московщині знайшлося б досить пустищ, де б ми змогли оселитися.

— Це ти вже перегнув, любий друже,— зауважив Созон Балика, докірливо похитавши головою.— Своєї рідної землі ми нікому не віддамо і не підемо з неї навіть у світлий рай. І сам ти того не думаєш, а так бовкнув у запалі. А щоб піддатися під Московщину — про це ми вже чимало думаємо. І вабить, і боязко, бо ж у Московщині нема ані соймів, ані рад міських. Всім керують ґабарники-воєводи та дяки з піддячими. Поламають весь наш звичай та злоту вольность. А вольность — вона дуже принадна, аби була вона в наших, а не в панських руках.

— Багато ми її бачили, тієї вольності! — спахнув Богдан Балика.— Для Потоцького вона існує, а для нас її катма. Та краще аж п'ять воєвод, ніж один він, собака, хай він провалиться в пекло з усім панством! — додав він і навіть тупнув ногою.

А Сагайдачний знов звернувся до Созона:

— Ніхто не збирається ламати наш звичай і волю. Ми не дурні, щоб єднатися і складати якісь угоди, не обміркувавши кожне слово, навіть кожну літеру.

Розмова взяла старшину за живе. Вони заговорили всі разом. Одні пристали до Борецького і гаряче радили якнайшвидше розпочати переговори з Москвою, інші палко сперечалися з ними.

— Панове! Панове! Не можна ж так всім одразу,— похитав головою Петро Конашевич.— От кир Єлисей щось бажає сказати.

Братчики й старшина замовкли, а кир Єлисей блимнув на них докірливим поглядом.

— Не піддавайтеся, братіє, на перше враження і подумайте: хто нам ближчий — папежник Зигмунд та

прелати чи цар Михайло Федорович. Хто нас звільнить від єзуїтів, уніатів, грековичів та оклінських з їх податками й здирствами — єзуїт Зигмунд та прелати його або патріарх Філарет, висвячений майже разом з нашими новими ієрархами?

Братчики мовчали, а старшина недовірливо перезиралася.

— Отже, братіє,— вів далі кир Єлисей.— Хто нам ближчий — магнатський сойм та сенат чи Москва?

— Та що ти нас, отче, завчасно женеш з батьківщини! — знов спахнув Богдан Балика.— Краще шаблі накажи нам гострити, ніж думати, в кого солодший кусень вигнанцеві.

— Оце дійсно,— підхопила старшина.— Дай пороху понюхати, а не від бою тікати на сором і ганьбу людям.

Сагайдачний підвів руку.

— Тихше, панове. Ви маєте рацію. Не пророкуй нам поразки, отче святий. Не про це я казав, а тільки радив помацати грунт, чи можна розраховувати на підтримку з боку східних кордонів. Що Московщина ближча нам від Варшави, в цьому кир Єлисей має рацію. Але ж я зовсім не збираюся капітулювати. Я хочу бути обачним і не залишити жодної можливості невикористаною. Ніхто з нас, йдучи в бій, не думає, що його поранять. А проте кожен з нас не тільки готує шаблю й пістолі, але й корпію та шматок полотна перев'язувати рану.

— Так що ж ти нарешті надумав? — урвав Созон.

— Поки що — надіслати цареві посольство, запропонувати йому нашу службу на кресах. Адже ж допомагало йому козацтво під час війни з кримчаками. Для годиться надішлемо йому кілька мурзаків з останнього перекопського ясиру, а боярам з дяками позолотимо язики та долоні. А головне, треба рознюхати, що там чути, чи справді збираються вони знову воювати з панами, бо ж Польща ще й досі не визнає молодого царя Михайла і образливо кличе його попеням, а королевич Владислав все ще мріє про московську корону. Треба також помацати грунт, чи не прийме нас Москва у повне підданство. Коли вони на це пристануть — буде в нас багато вільного часу добре обміркувати, на яких умовах єднатися.

— А-а... Оце діло. Довідатися та пронюхати не завадить,— заспокоєно тріпнув «оселедцем» Созон.

Богдан хотів знов щось сказати, але Созон виразно наступив йому на ногу і просичав на вухо:

— Мовчи вже! Не заважай розумним людям.

А Сагайдачний звернувся до Одинця і чемно вклонився:

— А тобі, пане Одинець, доведеться поїхати до Москви. Ти ж добре знаєш по-руському. Отже, готуйся, друже, в далеку путь. Зайди до мене завтра. Ще раз все з тобою обміркуємо, бо ж час дати пані Галщі відпочити,— додав він і почав прощатися.

Осінній степ — пустинний, рудий, непривітний. Запорошений ковиль здалека нагадує отару брудно-сірих баранів. Сухий бур'ян стирчить на курганах рудою щетиною, а холодні буйні краплі роси блищать у павутинні уламками битого скла.

Медже дивиться вдалечінь. Над обрієм залягла гірським кряжем смуга хвилястих хмар. І здається Медже, що це кримські гори.

Втекти! Втекти з цього клятого хутора на сонячний південь, де нема жахливої зими, де земля злітає до неба кам'яними бурунами скель, а не розливається плоским зеленим озером, в якому потопають поодинокі, загублені по яругах і улоговинах хутори.

Дзвінкий гаркавий поклик долинає з неба, по-осінньому світлого і скляно-прозорого. Медже підводить очі. Журавлі. Летять у вирій трикутним ключем. Попереду вожак. Витягнуті довгі шиї з гострими дзьобами. Відхилені ноги. Все тіло — поривання вперед. Дзьоби і груди ріжуть повітря, і швидко й рівно пливе під ними спорожніла пожовкла земля.

Медже до болю в потилиці відхиляє голову і безпорадно простягає до них руки.

Безкрила. Безпомічна.

Земний хробачок, якому довіку заказано путь у надхмар'я. Тільки уві сні виростають за спиною потужні крила. Тільки уві сні мчить вона в ту прекрасну, недосяжно далеку країну, де опівдні стоїть високо над морем сліпуча жар-квітка і де простягають правовірні до неї долоні під час намазу.

Медже проводить очима журавлиний ключ і, коли зникає він за імлистим обрієм, де хвилями коливається розпалене сонцем повітря, ще довго стоїть на кургані,

обвита степовим вітром,— стрункa, тоненька і тужно-самотня, наче тополя на роздоріжжі, потім хилить голову і тихо-тихо повертає до хутора.

У Харлика Свиридовича — гості. Заїхав мимоїздом Бурдило з Кизимою.

Бурдило розповідає, що поблизу його хутора двічі з'являлися ногайські загони, покрутилися в степу, наробили тривоги і зникли.

— Обдивилися, обнюхали кожен кущик, наче розвідувачі перед війною,— стурбовано каже старий і, за своєю звичкою, застромлює два пальці у мочулясту борідку.— Я звів на ноги сторожу на могилах, підсилив її: де двоє стояло, там зараз п'ятеро. І діжки від «фігур» наново осмолив, і паклю перевірив: не дай Боже десь підмокне та й не горітиме...

— Ну, а що чути за турків? — питає Свиридович, стурбований і схвильований новиною.

— Та що ж... Чекати треба їх навесні...

— Авжеж,— ніби прокидається Свиридович.— Ну, що ж, дамо Османові понюхати пороху. Але все ж таки, що це за татари були? Звідки йшли? В якому напрямку? — розпитує він, а сам міркує, що робити з своїми отарами і табунами, коли справді ногайці крутяться десь в околицях.

В суміжній кімнаті Медже готує вечерю. Вона чує розмову, не все розуміє, але магічне слово «татари» вражає її. Руки її тремтять від хвилювання, і вона мало не випускає цілу пірамідку тарілок. Вона підкрадається до дверей і жадібно прислухається. Але тепер розмова точиться про щось інше, і Медже відходить від дверей, так і не довідавшись ні про що.

За вечерею гості сп'яніли. Свиридович посадив Медже за стіл і гучно реготав тому, що Бурдило дивився на бранку масними очима.

— Ач, як його, старого, розібрало! Зачекай, братику: от потягнуть тебе на тому світі до пана Люцифера та й почнуть підсмажувати на сковороді, як карася. Тільки пробач: сметанки вже не піділлють, бо ж пани дзябли не їстимуть такої старої підошви, як ти. Підсмажать — та й викинуть.

— Ну, ти не дуже той,— індичиться Бурдило, вишкіривши свій єдиний жовтий зуб.— От візьму та й завезу твою татарочку, а влітку ще й у куми покличу.

— О, так-то буде бардзо добже, бо в пана Люцифера стане одним грішником більше.

— Тьху! — плюється Бурдило.— Підеш до мене, татарочко?

— Я не хочу до тебе, Бурдило,— хитає головою Медже і з жахом і огидою відсувається далі.

Свиридович гучно регоче і ляскає старого ласуна.

— Пий краще, чортяка. А ти, Медже, біжи до льоху та наточи нам меду холодного,— втручається Кизима, щоб дати їй змогу зникнути.

Медже вдячно зиркає на нього повними сліз очима і вислизає з покою. По мед біжить стара баба Палажка, а Медже замикається в своїй хатині і сидить у пітьмі, щоб п'яні гості, бува, не вдерлися до неї без запрошення.

Повний місяць стоїть по-осінньому високо і світить яскраво. Кутки хати втопають у тіні, на долівці чорними хрестами лежить тінь від рами, а над нею срібною муттю парують місячні присмерки, і в них нерухомо вирізьблюється спорожніла колиска. Медже дивиться на неї і гірко, беззвучно ридає.

Пиячать гості. Розбудили діда Ничипора, покликали його грати на дуді. Ничипір грає. Свиридович з Кизимою відбивають на столі чарками такт, а Бурдило плутає ногами і пританцьовує посеред хати. Покрученими ревматизмом ногами намагається він писати якісь мудровані кренделі, але й сам відчуває, що гопак не витанцьовується. Недурно дівчата, що прибирають брудний посуд, пирскають і закриваються рукавами. Але п'яне самолюбство не дозволяє Бурдилові зупинитися. Раптом зачіпляється він за килимок і важко гупає на долівку.

— Кинь, братику,— підвівся тоді Кизима і простер йому руки.— Краще пограємо в карти. Ти, кажуть, перший картяр на Базавлуку.

Бурдило з зусиллям підводиться, крехкає, перекидає під вуса кухоль житнього квасу і знов сідає за стіл. Свиридович вже тасує бруднуваті карти, а Кизима відсуває порожні келехи.

— На що гратимемо, панове товариство?

— В м-м... мене грош... шей з собою н... немає... На совість грат... тиму,— белькоче Бурдило.

Але Свиридович вигадує зовсім інше:

— А я от що, панове, думаю: чим грати на гроші, так краще я поставлю двох хортів, а ти, Бурдило, став свого золотавого стригунця від карабахської кобили.

— А я кількох кашмірських овечок. Ух, і овечки ж!.. Не вовна, а шовк,— підхоплює Кизима.

Та Бурдило інше мав на меті.

— А я н-не згод... дний. Поставлю золотавого стригунця проти татарочки. Бо інакше й грати не хоч-ч...чу.

Свиридович скипів:

— З глузду з'їхав, старий! Стригунця на татарочку! Та хіба ти знаєш їй ціну?

— А м... мій стригунець з ханської стайні. Та з... за нього трьох баб дадуть,— крутив головою Бурдило.

Свиридович лютував. Він був завзятий картяр, але п'яна упертість Бурдила позбавляла його улюбленої розваги. Дійсно, що Медже дорожча від стригунця, але ж вона йому вже обридла.

— Тисяча дзяблув! Згода! — вдарив він кулаком по столу.— Здавайте карти!

Грали довго, плутали. Медже кілька разів переходила з рук у руки. Свиридович куняв. А Бурдило вже протверезився і, бачачи, що хазяїн куняє, спритно пересмикнув карти. І Медже знов дісталася йому. Тоді Бурдило кинув гру і, удаючи п'яного, виліз з-за столу.

Вранці Свиридович покликав Медже. Він лютував на себе, на гостей, на весь світ, ледве встиг похмелитися і після безсонної ночі здавався брезклим і старим.

— Поїдеш з паном Бурдилом,— похмуро кинув він.— Житимеш у нього. Будь слухняна, працюй, і взагалі...

Медже пополотніла. Вона зиркнула на Бурдила, вп'ймала його огидну всмішку і з жахом і розпачем кинулася до Свиридовича.

— Не продавай мене, пане! Я працювати буду, як два ішак. Я килим вмію ткати. Гарний, як у Харасан. Не продавай!

— Пізно надумалася... Треба було вчора просити. Та пан Бурдило тебе не скривдить,— буркнув він незадоволено.

Медже дивилася на Свиридовича, стискала руки під підборіддям, а губи її кривилися гіркою всмішкою.

— Така вже тобі, татарочко, доля судилася,— солодко зашепелявив Бурдило.— Не плач. Кохала Свиридо-

вича, покохаєш і мене. А я тобі червоні чобітки справлю. Сап'янчику. Плахту. Запаску. По-нашому причепурю.

— Візьми собі все, що я тобі подарував,— великодушно кинув і Свиридович.— Ну, довгі проводи — зайві сльози. Іди збирай свої речі.

І коли Медже вийшла, самозакохано додав:

— Люблять мене жінки, як мухи — мед. Спочатку дряпаються, як дикі кицьки, а згодом... Ну, що ж,— чоловік я молодий, здоровий. Чого їм ще треба...

Хоч так помстився він Бурдилові за свій програш.

А Медже вийшла на ганок і знесилено притулилася до стовпа. Ще лихо. Ще неслава і мука... Тут принаймні міг її відшукати Максим, коли б роздумав одружитися з якоюсь там киянкою...

З розпачем кинулася вона до старого Ничипора, до підсусідків і челяді, всіх благала розповісти Максимові або хоча б Терешкові та іншим молодикам, що продав її осавул старому Бурдилові і що Бурдило забирає її до себе на хутір.

Потім побігла на могилку свого немовляти.

Була неділя, південь. Всі мешканці хутора вийшли проводити татарочку.

— До Києва везе тебе старий пес,— сказала їй пошепки баба Палажка.

— До який Київ? Де Сагайдак-бей? — перепитала Медже, мимоволі здригнувшись.

— А якого ще тобі треба?! Один Дніпро-Славута, одне місто Київ на білому світі,— нібито образилася баба Палажка.

— Ну, годі, баби, перешіптуватися! Сідай, Медже, на коня,— по-хазяйському гукнув Свиридович.

Медже мовчки пригорнула стару бабу і стрибнула в сідло. Палажчині слова збентежили і приголомшили її. До Києва... Туди, де Ахмет, де Максим... І, замість сліз і розпачу, бліда радість засвітилася в її очах, наче повабила її на болоті мінлива блимавка.

Дорога йшла степом. Вітер гнав рудою рівниною сухі м'ячі перекотиполя. На курганах пильною сторожею сиділи чорні граки, а в сонячному, але вже холодному повітрі пливли срібні пасма павутиння. Напівзаросла дорога яскраво зеленіла подорожником, та

де-не-де стирчала на роздоріжжі підсліпувата, подзьобана віспою століть страховида кам'яна баба.

Надвечір замайоріли вдалині піски дніпрових урвищ.

— Там хутір? — спитала Медже, вказуючи на ріденькі тополі і білі хати, розкидані навколо них.

Вона не йняла віри ані собі, ані Палажчиним словам.

— Як то хутір?! Це ж Черкаси,— буркнув Кизима.— А за ними Дніпро. Байдаками дістанемося до Києва.

І не знав, не розумів, чому так світло і по-дитячому радісно всміхнулася бранка.

Дев'ять днів вигрібалися навпроти води дужі молоді веслярі, і на десятий день побачили на обрії золоті куполи Печерського та Видубицького монастирів а надвечір увійшли в гирло Почайни і пристали до берега.

У дорозі, на людях, Бурдило тримався сухувато, але тільки Медже опинилася з ним віч-на-віч у хаті, як Бурдило одразу розм'як.

— Не треба! Я прохай, не треба,— відбивалася Медже від його огидних обіймів.

— Та чого ж ти, голубонько! Дай мені свої губоньки, дай оченята,— задихаючись, шепотів Бурдило і бризкав слиною.

І це сюсюкання і приказування були їй огидніші від болю, лайки і батогів. Медже здавалося, ніби якийсь велетенський смердючий спрут охопив її своїми щупальцями і крізь шкіру висмоктує її молодість, бруднить, обпльовує її, обліплює своїм драглистим слизом.

Медже рвонулася і ліктем з усієї сили ударила Бурдила. Руки його враз розтулилися. Медже кинулася в куток, забилася в нього, і в темряві хижо блищали її налякані, розширені жахом зіниці. Бурдило витирав скривавлені губи й мочулясту борідку і випльовував свій останній зуб.

— От гадина! — сичав він несамовито.— Прикидалася тихенькою та лагідненькою, а така насправді звірюка. Ну, почекай!

Більш він до неї не чіплявся, але вигнав її до челядні, до джур і до сварливої, завжди п'яної куховарки на найважчу і найбруднішу роботу.

Медже працювала з ранку до ночі, без відпочинку й просвітку. Надсаджуючись, тягала з криниці льодяні цебра води, мила підлоги, доїла корови, годувала свині і дробину, прала й варила. Ввечері все тіло у неї

розламувалося, а ноги так набрякали, що ледве відди-ралися від долівки.

Навіть у свято не було відпочинку.

Медже плакала від перевтоми і безсилого розпачу і, лягаючи спати, присягалася урвати завтра хвилинку і або відпроситися, або втекти на годину до Ахмета і до земляків.

Думку про Максима відганяла Медже, як спокусу. Вона намагалася запевнити себе, що він став їй байдужий, але вдень і вночі неясна тривога — чи то страх, чи то бажання зустрічі — томила їй серце проти волі розуму. Червоніючи і докоряючи собі самій, розпитувала вона джур і Бурдилових наймитів, де живе Сагайдак-бей, в домі якого «крутиться стерво Максимко».

Але щоранку робота заливала її своєю повіддю, затопляла свідомість, почуття часу, висмоктувала всі сили й думки, і коли Медже ставила на мисник останню миску і розвішувала на жердинах останні мокрі ганчірки, надворі вже синіла місячна зимова ніч, і нікуди було їй іти у чужому невідомому місті, де білі мазанки-хати рано заплющували зіниці, наче засипали до ранку.

І знов падала вона на ліжко з мрією хоч на мить видертися другого дня з цієї клятої хати.

Несподіваний випадок став їй у пригоді.

Бурдило поїхав до Білої Церкви, а до куховарки з'явилися родичі і заповнили кухню і двір лунким дитячим вереском, гомоном і тютюновим димом. Куховарка вирішила добре почастувати гостей і влаштувати пиятику, а щоб Медже, бува, не бовкнула чогось зайвого, послала її до куми на Куренівку з кошиком яблук.

Йшла Медже білою сніжною вулицею, серед заметів, наче серед кучугур іскристого цукру, і коли хтось траплявся їй назустріч, сором'язливо ховала обличчя в хустку. За яку-небудь годину виконала вона доручення і, хоч як запрошувала її куховарчина кума відпочити і випити чарочку, Медже помчала додому, щоб стара не дорікала їй за довгу відсутність.

Морозний вітер прохоплював мерзлякувату татарку. Вона майже бігла, щоб зігрітися, і все глибше й глибше засувала у рукава закляклі руки. Але щохвилини крок її ставав повільніший, і, побачивши стрімку стріху Бурдилову, Медже зупинилася.

Що робити? А що, коли це єдиний випадок довідатися про своїх? А що, коли десь тут поруч, мабуть,

в одній з цих хат, сидить тепер її рідний брат? Адже ж він зараз не може рибалити, бо Дніпро взявся скляною коркою, крізь яку вже ніяк не закинути невід.

Але де і як його відшукати? Чимало разів намагалася Медже довідатися про нього в Бурдилових пахолків, але вони або жартували, або дражнили її і не вірили, що не чоловіка і не коханця шукає татарка на чужині.

Довго стояла Медже на роздоріжжі і безпорадно оглядалася. Назустріч їй ішов старий довгобородий піп.

«Козацький мулла»,— блимнуло в голові татарки. Вона полохливо зійшла з дороги, притулилася до сніжної кучугури і закрилася хусткою.

За попом пройшла баба і на боязке запитання щось буркнула неприязно. Потім пройшла ватага парубків і з реготом і дотепами зачепила татарку. Медже кинулася від них до чиїхось воріт і довго не могла отямитися з переляку і не помітила, що простує їй назустріч огрядний, виголений католицький патер в пишній шовковій робі.

— Євнух,— зраділа Медже і кинулася до нього.

— Не знаю, що тобі і відповісти,— відповів патер на її плутані слова.— Татари живуть он там, за Уздихальницею, а цехові рибалки — на Оболоні. Як він, твій Ахмет,— цеховий, чи ні?

— Не зная,— розгубилася Медже і, раптом зрозумівши, що він каже, захитала головою і радісно і поквапливо.— Так! Так! Він приймав реван[425]. Цеховий він.

— Ну, то йди собі до Оболоні,— вказав їй патер на вузенький завулок і рушив далі, по-жіночому підтримуючи сутану.

Медже кинулася до Оболоні. Довго блукала колінкуватими вуличками, аж поки хтось вказав їй хату, де жив єдиний у Києві татарський рибалка.

На стукіт Медже вийшла чорноока жінка у домотканій сорочці й корсетці, як у всіх киянок. Вона запросила її до хати, з великою руською піччю і татарськими міндерами вздовж стін, і розповіла, що Ахмет справді жив у них з півроку, але восени, коли почалися заморозки і пішло Дніпром сало, поїхав додому з чумацькою валкою.

Медже дивилася на господиню і наче не розуміла її.

— Але... коли ж він повернеться? — нарешті видушила вона.

— Зовсім поїхав. Додому, до Чабан-Таша,— повторила татарка.— Та це і є його сестра?

Медже не відповіла. Сльози здушили їй горло, і вона впала обличчям на міндер, наче перед труною.

— Кисмет,— співчутливо зітхнула татарка.— Отак завжди буває бідній людині... А він частенько згадував тебе, думав знайти, викупити. З чумаками поїхав, бо самому надто вже небезпечно.

Медже мовчки ридала і не бачила ані кухля бузи, що подавала їй господиня, ані її чоловіка, що здивовано зупинився на порозі.

— Це Медже, сестра Ахметова,— пояснила господиня.

Медже натягла на себе хустину і нічого не могла вимовити крізь сльози. Рибалка відвернувся і заговорив, дивлячись у вікно:

— Не плач, джаним. Поїхав Ахмет, поїдеш і ти. Навесні підуть чумаки до Перекопа, або каравани — до Кафи. Ми тебе вирядимо. Ти тільки сухарів наготуй собі торбинку, а вони тебе за три гасене залюбки заберуть.

— Нема в мене ані парички,— видушила Медже і звелася на ноги.

— Куди ж ти, справді... Почекай! Посидь трошки, розкажи, де ти живеш,— кинулася навздогін господиня.— Ми ж тобі допоможемо.

Але Медже йшла далі, стиха хитаючи пониклою головою, і навіть не подякувала за запрошення.

— Облиш, Маріам,— зупинив дружину рибалка.— Коли горе вжалить людину в серце — боляче їй від людських слів. Заспокоїться — сама прийде.

А Медже йшла собі і йшла, як сновида. Не дивилася ні на що, не помічала ані вулиць, ані хат, ані прохожих. Пройшла повз Бурдилів будинок і завернула за ріг — туди, куди вказували джури і пахолки, коли розпитувала вона за Сагайдак-бея.

Біля воріт стояли вартові. Повз них сновигала старшина й міщани, попи і селяни.

Медже зупинилася коло протилежного паркана, на вузькій стежці, пробитій у снігу пішоходами, дивилася на ворота грізного бея і всіма силами душі кликала того, хто один залишився в неї на чужині. Вона не

помічала, як клякли ноги, як різким болем прохоплював холод її почервонілі пальці, як паморозь у ніздрях заважала їй дихати. Вона вдивлялася в кожного, хто виходив з воріт, з надією приреченої на загибель. Але Максим не з'являвся.

Джури лузали насіння коло воріт і кінець кінцем звернули на неї увагу.

— Це вона тебе, Степанко, чекає,— підштовхували вони товариша.

— Ні, це по тебе прийшла. Ось зачекай, зараз вискубе тобі весь «оселедець», щоб не крутив бабам голови,— віджартовувався Степанко.

Парубки реготали, штовхали один одного, а Медже все стояла і дивилася на ворота. Нарешті цікавість узяла парубків.

— Гей, молодичко, кого тобі треба? — окликнув її один з джур.

Медже мовчала. Джура перестрибнув замет і наблизився до неї.

— На кого чекаєш, молодичко? — перепитав він.

Медже подолала замішання і стиха відповіла:

— Мені Максимка треба... Київський курінь,— додала вона по хвилі.

— Якого Максимка? Та в нас такого нема!

— Такий Максимка. Він на кобзі грай. Він пісень співай,— намагалася розтлумачити Медже і закляклими пальцями рухала у повітрі, ніби щипала невидимі струни.

Джура замислився, підвів брови і раптом ляснув себе по лобу.

— Так це ж Максим Бабій!.. Ну зрозуміло ж: якщо баба, то й по Бабія прийшла... Де мед, там і мухи.

— Ти мені Максимка поклич. Мені його треба. Дуже треба,— тлумачила Медже і відчувала, що ось-ось розплачеться.

Джура свиснув.

— Тю! Шукай вітра в полі! Максимка у вендрівку[426] подався. Повернеться на Зелені свята. До кобзарського цеху ладнається парубок, а без вендрівки до кобзарів не беруть.

— А де той вендрівка? Я пішов на вендрівка, Максимка шукаль,— уперто добивалася Медже і, ще не розуміючи, відчувала, що зникає остання надія, остання підпора на чужині.

— Та хіба ж та вендрівка до певного місця! — засміявся парубок.— От дурна бабо, їй-бо!.. Хіба ти не тутешня?

— Я з Кафи... Медже я, татарський ясир... Мені Максимка треба,— з розпачливим зойком вирвалося в неї.

Джура одразу кинув сміятися.

— Ось воно що!.. Чув я за тебе, молодичко... Так що ж його вдіяти? Пішов з Києва твій Максимко. Розумієш? Повернеться навесні. Коли тепло буде. Тоді й приходь. А зараз і з хортами його не відшукати.

Медже постояла з хвилину, глянула на джуру невидючими очима і з мертвим, нерухомим обличчям рівно і просто, як сновида, рушила вздовж вулиці у хвилястих пухких заметах.

Вона звертала з вулиці на вулицю, обходила снігові кучугури і не відчувала ані болю, ані гніву, ані образи. Наче все в ній завмерло, перетворилося на кригу без почуттів, без рухів і навіть життя.

Через тиждень повернувся Бурдило і одразу пішов до Сагайдачного, а на ранок розбудила куховарка Медже і наказала їй збиратися в дорогу. Не сказала ні куди, ні навіщо, але сама допомогла татарці зв'язати клунок, сама напакувала їй торбу коржів, ковбас та холодних вареників і провела до Сагайдак-бея.

Був імлистий, сивий січневий ранок. Небо тануло в рівній муті, синюватим туманом заступала глибину вулиць імла. Важкі шари снігу лежали на дахах, звисали з них ватяними ковдрами, низько хилили гілля дерев, наче зазирали з них у вікна, де підсліпувато миготіли лойові свічки і каганці. А на дворі, в тьмяних присмерках, перегукувалися люди у кошлатих шубах і шапках, іржали коні, рипіли полоззя — ладналася ціла валка у путь.

— Шубу одягай! Замерзнеш у степу,— гукнув їй якийсь літній, чорномазий, як циган, козак.

І кинув їй важку бараницю.

Медже ступила кілька кроків і запуталася в шубі, що тяглася за нею. Хотіла її підтримати, та руки тонули в рукавах. Чорномазий засміявся, підхопив татарку на руки і посадив у сани.

Пахолки і джури Сагайдачного ув'язували поклажу, загін вершників шикувався біля воріт. На ганку з'явився Петро Одинець та кілька його військових товаришів і посідали в теплі криті візки.

— З Богом! — лунко вигукнув з ганку Сагайдачний.

Вершники вдарили в бубон і з гиком та свистом виїхали на вулицю.

За ними потяглися візки, сани з челяддю, бранцями, поклажею і другий загін кінноти.

Медже весь час мовчала. З того жахливого дня жила вона, як сновида: десь ходила, щось відповідала, виконувала свою важку роботу і наче спала. Згасла остання іскра, облудний вогник, що так довго вабив її примарою щастя. Вендрівка. Їй здавалося, що це село чи то хутір, де живе її суперниця, Максимова наречена. До Маріам вона більше не заходила, та й навіщо було йти ятрити незагоєну рану!.. А мрія про Кафу здавалася їй маренням: адже ж трьох гасене вона ніколи, ніде не здобуде. А коли так — чи не однаково, куди її повезуть і де зотліє її нікому не потрібне життя!.. З байдужою покорою працювала вона, з байдужою покорою пішла у двір Сагайдачного і сиділа в санях поруч чорного засмаглого козака.

Минали дні за днями в якомусь одноманітному кружлянні. Короткий зимовий день у санях, що швидко мчать низовинами Чернігівщини. Рідкі переліски, сині від снігу. Болота, ліси... Ночівлі в жарко натоплених хатах, просмерділих смушками, брудними онучами, перекислими щами. Довга зупинка в Путивлі, поки путивльський воєвода чекав відповіді з Москви — пускати чи не пускати до Білокам'яної посольство від жахливих «запорог», що два роки тому пройшли цю землю вогнем і мечем.

І знов нудна, одноманітна подорож через заповідні гущавини Брянських лісів, що тягнуться від Дніпра до Дону широкою смугою, в двісті верст завширшки, і захищають Московщину від кочівників.

Столітні лапчасті ялини, завалені пухким снігом, низько хилили до землі свої мохнаті лапи і щільно переплiталися одна з одною, а під ними, наче в печерах, стояли навіть у сонячний день глибокі присмерки і пахло грибами, мохом і торішньою хвоєю. Тільки вовки, ведмеді та дикі вепри панували в цих нетрях, де не наважувалися ховатися ватаги московської голоти, «удалых станичников-разбойничков», як звали їх руські пісні.

А далі — Московщина. Одноманітні лани і ліси, засипані снігом. Шляхи, обсаджені плакучими березами

з білими стовбурами, ніби помащеними крейдою, чорні рублені хати під солом'яними або почорнілими тесовими дахами. Медже входила до курної хати, де людину було видно тільки по пояс, а вище клубочилася чорна хмара диму, виїдаючи очі, і вмить вибігала на двір дихнути чистим морозним повітрям і змахнути сльози з вій. Коли ж нестерпний холод заганяв її знов до хати, вона довго плакала від болю в горлі і в очах.

Жовтим, тьмяним язичком плавало в диму полум'я скіпки. По закурёних стінах шаруділи таргани. Від свині з поросятами нестерпно смерділо. Десь під піччю квоктала квочка, а під лавами чухалися і дряпали підлогу пазурами кошлаті собаки. І, впавши на бараницю, довго кашляла Медже від смороду й диму, чухалася від бліх і блощиць і засипала з байдужим розпачем людини, якій нема чого чекати в житті.

З розмов татар і козаків Медже зрозуміла, що везуть її чи то в данину, чи то в подарунок цареві або якомусь з його вельмож, і з покорою стратенки дивилася на незнайому країну, ще холоднішу від Ляхистану, куди вже не доходять ані турецькі й перські каравани, ані козацькі чумаки.

Москва виринула з-за сизо-чорних лісів якось несподівано. Все здавалося козакам, що здалеку помітять вони на горах високі вежі, мури й дзвіниці, але ж до останньої хвилини стояли навкруги гаї та ліси і поля, запорошені снігом.

До міста їх не пустили, наказали зупинитися на подвір'ї у передмісті, біля Смоленської застави.

Була субота, Масниця. І поки подорожні милися в лазні, Петро Одинець з військовими товаришами вирушив пішки до міста. Попереджені гінцем з Путивля, урочисто зустріли їх думні дяки, князь Іван Курбатов, син Грамотін і Сава Романчиков. На вулицях виставили урочисту варту стрільців у чистому одязі, але без рушниць, а в Посольському приказі зібралися бояри на бенкет.

Повернулися вони до подвір'я аж у присмерках, і, поки готували вечерю, Петро Одинець витяг із скрині пишні татарські вбрання і покликав жінок.

— Ось вам подарунок,— сказав він.— Вберіться завтра вранці в оці сукні, заплетіть по-вашому коси. Поїдемо разом з вами до Москви.

Наймолодша з татарок, майже дівчинка, заплакала.

— Ну, от!..— насупився Одинець.— Чого там!... У бояр добре жити. Витри сльози та ходімо вечеряти.

За вечерею Медже майже нічого не їла, а потім довго зітхала, крутилася з боку на бік і ніяк не могла заснути. За столом курила і гомоніла старшина про свої справи, а вона потай молилася і благала Аллаха повернути її хоч до козацької землі.

Вранці Петро Одинець і двоє полковників поїхали до думних дяків з подарунками від Запорозького Війська.

Був сонячний лютневий день. В садках гірським кришталем блищала ожеледь, бурульки іскрилися і мінилися діамантами. Червоногруді снігурі стрибали по снігу і підбирали зернятка розсипаного вівса. Блакитнуваті замети ховали бруд і покидьки московських вулиць. І під ними все здавалося чистим, м'яким, блискучим. Золотим мереживом блищали в небі церковні хрести. І Медже мимоволі замилувалася новою, не схожою на всі інші, картиною. Вражало її тільки те, як низько стоїть над обрієм сонце, наче опівдні був вечір.

Попереду козацьких саней бігли скороходи і кийками розганяли людей. Промайнув повз сани Страсний монастир [427] з прозорою філігранню хрестів і чотирикутною рудою вежею над головним входом. Вулиця круто спускалася до Неглінної [428], і перед козаками замайоріли мури і вежі Кремля. Праворуч і ліворуч стояли двоповерхові боярські палаци з вибагливим різьбленням, з цибулюватими вежами і дахами наметом або з гребінчастими палубами, як на кораблях; ганки з грушовидними колонками, а навколо — сади, наче гаї з гірського кришталю, з-за яких визирав Кремль гостроверхими строкатими вежами, де кожна має свій вигляд, але всі схожі одна на одну, наче ланки візерунчастого намиста... Високий зубчастий мур оперізує їх рудим кам'яним поясом, і кожен зубець нагадує хвіст велетенської рибини, а проміж ними де-не-де вилискує на сонці «протазан» чи то самопал вартового.

Сани круто звернули ліворуч, і за мить завирував навколо козаків бучний і галасливий Китайгород.

З ранку до присмерків, коли замикали вулиці рогатками, юрмилися тут збитенники та пиріжечники, хлопи та посадські баби, приїжджі та злодії, міщани і стрільці, яким не дозволялося торгувати, служилі люди та скоморохи. Крамарі закликали прохожих до крам-

ниць, жебраки виставляли напоказ відтяті ноги і руки, жахливі рани від білої прокази і червоно-синього вовчого лишаю. Вони хапали прохожих за руки, тремтіли і лебеділи на всі голоси. Тут же каліки-перехожі співали духовних кантів. Брязкаючи хрестами й залізками, танцював юродивий, і лаялися п'яниці біля царева кружала, поки баби і міщани, хлопи, а іноді й бояри, виглядали, де що впадає їм в око з заморського або місцевого краму.

Де-не-де з темної крамнички вибігали верткі чорноокі хлопчики закликати покупців. Побачивши Медже та інших татарок, вони на мить остовпіли і раптом, забувши все, кинули їм услід кілька безладних слів горловою південною мовою, не зрозумілою ані московитам, ані козацькій старшині. І здригнулася від цих слів Медже і тремтячими руками натягнула феред же, відкинуте з наказу старшини.

— Та їх тут багато, і турків, і татарчат,— говорив своїм супутникам Петро Одинець,— бо ж московити завжди купували у наших ясир. В Путивлі був у нас справжній ярмарок. От тільки ця каята війна припинила торгівлю.

Китайгород залишився позаду. Коні мчали пустинною вулицею проміж садів і ланів, що траплялися навіть у центрі Москви, і раптом зупинилися біля різьблених воріт з іконою під дахом. Скороходи закалатали у ворота, їм відповів різноголосий хор собак, і воротар з низьким поклоном розчинив ворота і знов замкнув їх за гістьми.

Тут жив думний дяк, князь Іван Курбатов, син Грамотін.

Будинок його стояв вглибині, високий і темний, рублений з товстих ялин, з стрімким тесовим дахом. На першому поверсі містилися куховарні й пекарні, комори й челядні. Криті зовнішні сходи вели на другий поверх. Різьблений ганок з барвистими грушовидними стовпчиками ніби закликав до покоїв гостей, а різнокольорні шибки в свинцевих рамах блищали на сонці, як самоцвіти.

Челядь упадала навколо гостей, сипала співучою улесливою швидкомовкою і здивовано зиркала на татарок.

— Ходімо,— махнув Медже Одинець.— А ви посидьте. Ми не забаримось.

Назустріч гостям ішов уже сходами сам господар. Хлопи підтримували його під лікті, а він здалеку простягав руки до Одинця, наче зустрічав найдорожчу і найближчу в світі людину.

— Здравствуй, гость дорогой, пан старшина! Вот не ждал, не гадал такой радости! Добро пожаловать, голубчик. Сюда, в хоромы.

Одинець і полковники поцілувалися з господарем і піднялися разом з ним до христової палати [429]. Пам'ятаючи московський звичай, старшина спочатку перехрестилася на покуття, де мінилися барвисті вогники лампад, потім знов вклонилася господареві.

— Садитесь, пан Одинец, и вы, паны полковники,— чемно запрошував думний дяк, а сам з цікавістю позирав на Медже, що боязко спинилася на порозі.

— Дозволь, пане дяче, по-перше, передати тобі оцю шаблю турецьку від нашого зацного лицаря і гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного,— заговорив Одинець, перезирнувшись з товаришами,— і оцю бранку-татарку, захоплену в околицях Кафи.

Одинець повільно і урочисто розгорнув зелений шовк, подав дякові шаблю і рухом наказав Медже вклонитися новому господареві.

Боярин узяв шаблю і, як знавець, замилувався чудовим лезом і держаком у самоцвітах, зиркнув і на Медже, потім урочисто і низько вклонився старшині.

— Сердечно благодарю славного гетмана Петра Конашевича-Саадашного за память дорогую и за подарок. Хоть и не те мои года, но если случится брань с неверными,— стану я с этой саблей плечом к плечу с нашим войском на защиту веры и родины. А за память драгоценную спасибо сердечное и низкий поклон. И за татарку — спасибо. Вишь, какая она раскрасавица,— блимнув очима боярин і, щоб не принизити своєї гідності, провів долонею по бороді і заговорив про щось інше.

Медже розгублено переступала з ноги на ногу. З страхом і цікавістю озиралася вона навкруги. Після блискучого сонячного і сніжного півдня в покої здавалося темнувато. Барвистими плямами падало світло крізь кольорові шибки на восковану долівку і лави, вкриті вишиваними шовковими покривками з добротного бухарського шовку. А дубові стіни і стеля були суворі й похмурі — тону старого дуба. Бурштинами,

сапфірами, смарагдами і рубінами миготіли лампади біля ікон, і їх барвисте сяйво грало й мінилося у срібних і золотих ризах, наче все покуття було з самого грезету.

Велика кахляна груба з лежанкою займала куток біля дверей. На полицях лежали великі церковні книжки і пергаментні згортки всуміш з якимись незрозумілими речами, серед яких виділялася майстерно зроблена модель корабля з розгорнутими вітрилами.

Про Медже ніби всі забули. Козаки розмовляли з боярином про війну і торгівлю, про англійських, іспанських та голландських купців, що заходили до Білого моря, про турецькі, перські й про татарські каравани. Боярин поважно пестив свою довгу бороду, ніби цілком захоплений розмовою, але його вузенькі, втоплені в щоках очиці пильно оглядали нову бранку-рабиню, безпорадну і всіма забуту. Нарешті боярин покинув гостей, вийшов до їдальні і знаком покликав Медже.

Тут метушилася челядь, готуючи бенкет.

— Отведите ее в кухню. Пусть согреется. Накормите ее как полагается, а когда гости уедут, приведите снова ко мне,— сказав він.

Медже сиділа в куховарні і, як зацьковане звірятко, тулилася у куток, а з усіх боків: і від печі, і від полу, і від дверей — дивилися на неї незнайомі обличчя, ахкали, вказували пальцями, тикали в її маграму, у намисто, у пофарбоване хною волосся і монети, що прикрашали її шовковий бешмет.

— Ахти, батюшки! Брови-то, брови: точно углем намазаны,— ахкала Дунька, молоденька білявенька ткаля.

— А глазища так и горят... Ну, просто — зверюга лесная,— підхопила інша.

— Не зверюга, а ведьма,— авторитетно пояснив Філька-стременний, зухвало тріпнувши кучерями.

І, щоб добре налякати дівчат, почав натхненно брехати:

— Летось ездили мы с батюшкой боярином в Татарию Крымскую. Насмотрелся я там на них, бусурманок. Все они с нечистою силою знаются. Глянет вот энтакая — как огнем обожжет. И пропал человек: сохнет, чахнет. Смотришь — и в могилу ляжет сердешный. А энта не одну свою крымскую нечисть знает: она

и в Киеве побывала, и всему казацкому колдовству научилась.

— Врешь ты все, баламут,— не витримала стара Митрівна-економка.— Недаром зовут тебя Филька — язык без костей. Святой город Киев — мать городов русских. Там и обитель святая Печерская, Лаврою прозывается, где мощи нетленные почивают во Господе.

Але важко було забити зухвалого Фільку.

— Лавра Печерская — сама по себе, а Лысая гора [430] — сама по себе. А на Лысой горе все ведьмы по ночам на шабаш собираются. Кто на помеле, кто в ступе. Так и летят... Пляшут там, костры жгут. А на кострах человечина варится да зелье разное колдовское — губить православный народ. А татарка среди них, почитай, в самой первой чести. Сам сатана на их гульбища хаживает и с ними, ведьмами, блудодействует. И для колдовства им на память волчьи зубы да кости гадючьи дарит. Вон и у энтой что на шее висит? Сами видите: не одни бусы да деньги, а энти самые дьявольские знаки.

Дівчата спочатку слухали з цікавістю, а потім — з забобонним страхом. Коли ж Філька ткнув у шию Медже, де дійсно висіли на шовковому гайтані перламутрові амулети дуа і якісь звірячі ікла, куповані «на щастя» в циганки Кайтмази, їх страх змінився несамовитим жахом.

А нахабний кучерявий парубок щось торохтів глузливою швидкомовкою і задерикувато й зухвало шкірив свої білі зуби. Медже його не розуміла і тільки безпорадно позирала на нього і на свій ватяний бешмет, кинутий на лаві біля дверей, а парубок все сипав і сипав словами, підморгував і певно збирався створити якесь лихо, коли раптом залунав басовий голос боярина:

— Филька! Митька!.. Куда вас черти занесли, проклятых?!

Челядь шугнула в різні боки, як сполохані горобці, і на порозі з'явився боярин.

— Ну, как: накормили татарку? Согрелась она?

Всі мовчали. Переступали з ноги на ногу, ладні непомітно зникнути, і тільки огрядна літня економка раптом кинулася до боярина.

— Батюшка боярин! Милостивец! Не губи ты нас, холопов своих! Не вели с киевской ведьмой из одной миски хлебать! Прогони ты ее, окаянную.

— Ты почем знаешь, что это ведьма? — блимнув очима боярин.

Челядь мовчки перезирнулася, а зухвалий парубок стояв осторонь, ніби справа його не торкалася. Але баби та дівчата були надто налякані. А Дунька раптом заридала уголос:

— Да как же, батюшка боярин!.. Она испортить каждого может!.. Никому зря пропадать не хочется!

— Кто это тут мутит? — гнівно зсунув брови боярин.— Говори, Дунька! Только не ври, не то велю выдрать, как сидорову козу.

— Филька говорит,— схлипнула Дунька.— Защити, спаси, боярин-милостивец! Никому зря пропадать не хочется.

— Опять ты, окаянный язык твой! — тупнув ногою боярин.— Говори, из какого пальца речи срамные высосал?

Філька зухвало тріпнув кучерями:

— Так что ж, батюшка боярин, я от своих слов не отказываюсь. Статочное ли дело, чтоб в доме христианском некрещенная бусурманка жила, с православными ела-пила да беду накликала. Да лучше с голоду околеть, чем водить с ней хлеб-соль.

— Быть беде,— з забобонним жахом підхопила економка.— Быть беде, батюшка: всю ночь собаки выли, как на покойника. А от кого беде быть-то? Вестимо, от нее, от бусурманки.

Забобонний боярин здригнувся, але він не терпів, щоб челядь вказувала або радила йому, що робити.

— Молчать! — гримнув він на Фільку.— Не твоего это разума дело! И вы, бабы, перестаньте кудахтать. Накормите татарку да позовите попа. Окрестить ее без промедления! Быть тебе, Митревна, крестной матерью, а дедушке Якову крестным отцом.

І, крутнувшись на підборах, боярин несподівано легкою для своєї огрядності ходою вийшов з челядні.

Всі мовчали.

— Не гоже так, Филька,— зітхнув старий кухар, призначений на кума.— Молод ты, ума не нажил... Баба как баба. И вовсе не ведьма. Рази такие ведьмы бывают!.. Вишь, как напугали сердешную, ни жива ни мертва!.. Эх, ты!..

— Много ты, дяинька, в ведьмах смыслишь,— огризнувся Філька.— Я ихней сестры вон сколько знаю... Вот подожди ночи — не то еще будет.

— Тьфу ты, не к ночи будь помянут! — плюнула економка.— Мелешь ты, мелешь, а чего — неведомо. Малость до греха не довел... Человек ведь она, ну и на чужой стороне... Не смейся, парень, чужой беде — своя на гряде,— додала вона, пов'язуючи голову теплою жусткою.— Ну, пойдем, что ль, бусурманочка. Доченька ты моя названная. Да не бойся: он зубы скалит, а тронуть не тронет. Да и мы не дадим,— всміхнулася вона з несподіваною лагідністю і подала Медже бешмет.

Йшли довго кривими завулками та майданчиками, де тісно побудовані рублені хати іноді змінялися пустирями та кришталевими від ожеледі садами.

Церковка була низенька, крихітна і похмура, пропахла ладаном, цвіллю та воском свічок. Кульгавий п'яничка-сторож запалив піч з мерзлою водою у казані і, коли лід наполовину розтанув, виповнив величезну купіль. Тоді піп одягнув щось подібне до грезетового фартуха і загугнявив якихось незрозумілих заклять. Титар підтягував тремтячим фальшивим фальцетом і сунув Медже, Митрівні та старому кухареві запалені свічки. Медже відсахнулася, захитала головою, але титар застромив їй силоміць у пальці липку воскову стеблинку, на якій коливалася, як на обскубаній квітці, одна прозора золота пелюстка. З острахом тримала Медже свічечку, наче отрутну муху чи то тарантула, а другу руку застромила у пазуху і мацала амулети циганки Кайтмази від злих демонів та ворожих чар і в думках молилася Мохаммедові, благала в нього порятунку.

А московський мулла, як про себе прозвала татарка попа, все гугнявив і гугнявив, і читав з великої книжки в срібній оправі, вклонявся жахливим дідам, намальованим скрізь на стінах, і все вимахував жаровенькою на трьох ланцюжках, де куріло деревне вугілля і щось запашне, наче смола з кипарису. Митрівна та дід Яків повторювали за ним якісь слова, поверталися до старих дідів, намальованих над дверима, плювали й дмухали, і все вклонялися і вимахували руками і тикали себе пучками в чоло, і груди, й плечі. Потім московський мулла подав знак, і Митрівна почала скидати з Медже теплий бешмет. Медже спочатку покірливо розстеб-

нула його, але коли стара почала роздягати її по-справжньому, вона раптом запручалася і затріпотіла в її руках впійманою ластівкою.

— Не треба!.. Я не бажай! Пускай мене! — вигукувала вона з розпачем.

Митрівна не втримала б її, та титар кинувся на допомогу, і разом з старим кухарем вони пороздирали на ній застібки й тканини, роздягли її догола і кинули у казан.

Вода була льодяна. Цупкі руки попа топили її у воді, потім знов витягали і, давши передихнути, знов топили і приказували якихось заклять.

Тремтячу, синю, напівмертву від жаху витягли татарку з хрестильниці, поки піп дочитував щось гугнявою швидкомовкою і тикав їй у зуби блискучий срібний хрест.

Додому повертались майже бігом. Сідало сонце. Порожніли вулиці. Воротарі запалювали перед іконами на воротах лампади, потім спускали ланцюгових собак.

— Ну, как — окрестили? — спитав боярин, коли Медже ввели до хрестової палати.

— Окрестили, батюшка боярин, окрестили. Слава Господу и царице небесной! — цокотіла Митрівна.— Меланьею назвали сердешную.

— Добро,— урвав боярин.— Обучиш ее говорить и молиться по-нашему, как полагается крестной матери. А покамест — ступай.

За вечерею Медже прислуговувала бояринові. Потім Митрівна відвела її до світлиці, де жарко натопила грубу, і тільки крижані візерунки на шибках нагадували про зиму та мороз. Змучена всім пережитим, Медже звалилася на лаву і одразу заснула. Бачила вона уві сні Чабан-Таш, ніби спить вона у Ахметовому човнику, Шафіге розпалює на березі багаття, смажить свіжу рибу і, вихопивши з вогню палаючу головешку, підходить до неї і кличе вечеряти...

Медже розкрила очі. Над нею стояв боярин з високою восковою свічкою і світив їй просто у вічі. Медже рвонулася підвестися, але пригадала, що вона в самій сорочці, і натягла на себе повстяну ковдру, шукаючи очима бешмет.

— Не вставай! Не вставай, Меланьюшка,— всміхнувся боярин, і голос його бринів ласкаво й співуче.

Він поставив свічку на дзиглик, сів біля Медже і поклав їй руку на плече.

— Да не трепещи, красавица. Вишь, как дрожишь, точно пташка в тенетах,— приказував він.— Ну, как нравится тебе твое новое имя, Меланьюшка?

Медже несвідомо зрозуміла його і заперечливо хитнула головою.

— Мене Медже зовуть. Я — Медже,— тикнула вона себе в груди, щоб він зрозумів.

Боярин всміхнувся.

— Была Медже, а теперь Меланьюшкой стала. Окрестили тебя. Христианка ты теперь, православная, от нечисти очистилась Магометовой.

На цей раз Медже не зрозуміла, але вловила ім'я пророкове і молитовно підвела очі:

— Так! Так! В мене Аллах єдин і Мохаммед пророк його,— якось урочисто і радісно вимовила вона.

Боярин глянув на неї і з огидою плюнув.

— Тьфу, глупая! Брось ты своего поганого Магометишку! Православная ты,— и крест святой у тебя на шее.

І білою пухкою рукою почав мацати у неї плечі і шию. Хреста на шиї вже не було, і замість нього знову висіли Кайтмазині амулети, які вона непомітно зібрала разом з одягом на церковній підлозі. Боярин роздратовано рвонув їх, але туго зсуканий шовковий мотузок до крові роздер їй потилицю, та так і не розірвався. Медже схилилася від болю, вигнулася і вислизнула з рук боярина. В самій сорочці стояла вона посеред кімнати і затуляла на грудях подерту тканину. А боярин випростався, тупнув ногою і раптом гнівно гримнув, забувши свої медові промови:

— Сказывай, ведьма, куда крест подевала?

Медже якимсь незрозумілим почуттям здогадалася, про що він питає, і з несамовитою злістю показала на грубу.

Лють перехопила подих бояринові.

— Во-он как, молодушка! Над верой ругаться? Поганого Магометишку славить?! — прохрипів він і шалено схопив її в оберемок.

Але Медже нахилилася і в'юном вислизнула з нього з-під пахви. В дверях майнув відірваний рукав. Не бачачи дороги, не знаючи, де сховатися, швидко-швидко помчала Медже на горище. Знала тільки, що за спиною

риплять щаблі і важко дихає й сопе у пітьмі жорстокий звір-хазяїн.

Останній щабель під ногою. Рука мацає у темряві засув. Морозом дихнуло горище, але хіба вона думала про те, що холод опалює і губить, як полум'я!.. Чотирикутник слухового віконця вабить срібним місячним сяйвом.

На дах! Адже ж не вилізе він за нею, такий важкий, огрядний, у довжелезному вбранні. Скривавивши руки, вибила вона шибку і плигнула у морозну імлисту ніч. Нога ковзнула по зледенілому даху, наче на ковзанах, свист і вихор закрутився в ушах, і з височини триповерхового будинку бахнулася вона на стос дров біля чорного ходу. Гостро затесані молоденькі берізки підтримували з боків складені дрова, і на одну з них, як на спис, впала Медже з лунким уривчастим зойком.

Вона ще дихала, коли збіглася челядь. Насадженим на голку хробачком скорчилася вона від пекельного болю, але дрімота замерзання вже притамовувала його, і на білих щоках татарки змерзалися крижинками сльози.

— Так і просиділи ми понад місяць у Москві. Билися-билися, та хіба з ними кашу звариш! — пихкаючи люлькою, говорив Петро Одинець.— І цілують, і частують, і обіцяють казкові гори, а щоб до справи дійшло... Тьху! — широко плюнув Одинець, забувши, що на долівці чудовий харасанський килим з беглер-бейової скарбниці.

Петро Конашевич сидить за письмовим столом. Перед ним царська грамота. Приємно лоскоче вона самолюбство, а Одинець поквапливо розповідає все, що бачив він у Московщині.

— Спочатку тримали нас собаки-воєводи у Путивлі, боялися пропустити до Москви, а московські дяки з відповіддю не поспішали. Обурився я, пішов до воєводи князя Барятинського та й кажу: «Не смієте нас далі тримати». Барятинський і виправив нас. А з Москви саме йшов наказ затримати нас на кордоні і сплатити нам «царське жалування» та й відпустити додому. Розминулися ми з тим наказом, і Барятинський вже не наважився повернути нас з дороги назад. А ми тільки приїхали до Москви — враз вдалися до Посольського приказу. Так, мовляв, і так. Ну, нічого, приймали нас ввічливо, ручкалися. А бояри на це вередливі: бояться,

як би честь свою не проручкати,— насмішкувато підморгнув Одинець.— От і кажу я тим дякам: «Чолом б'ємо великому государеві і бажаємо служити йому нашими головами, як колись служили руським царям, б'ючися з його ворогами, з ханом кримським і султаном турецьким і на морі, і на суходолі. І в знак служби своєї привезли ми цареві кількох мурз з-під Перекопу і частину хліба козацького, а також московських людей, визволених з неволі татарської.

— Так! Добре! А далі що? — хитав головою Сагайдачний.

— Та... Почав нас думний дяк розпитувати, чи то дійсно замирився король із султаном і тепер разом із цісарем і папежем пригноблюють і утискають нашу віру. Я відповів, що за цісаря і папежа нічого в нас не чути, а з султаном король дійсно замирився ще позаторік, але зараз знов збираються вони воювати, проте віри нашої ніхто не чіпає.

Сагайдачний роздратовано засовався у кріслі.

— Ну і дурницю ж ти бовкнув, пане старшино! — щиро вирвалося в нього.— Треба було казати: «Так, утискають». Бо ж наші владики весь час скаржаться на утиски, щоб мати змогу піддатися під московського патріарха.

— Так ми ж говорили не за попів, а за козаків,— знизав плечима Одинець.— А нас хіба хтось чіпає?

Сагайдачний досадливо поморщився.

— От не розуміс людина, де і що треба казати!.. Та Москва геть уся ладаном просмерділа з того часу, як попеня почало царювати. А крім того, такий вже звичай у московитів: кожну торговельну справу, кожний похід, кожну державну справу так чи інакше до віри приплутують. Все, мовляв, на світі задля віри Христової. Розумієш? Ну, та що там!.. Зробленого не повернеш,— перебив він себе.— Що ж далі?

— Тоді спитав нас думний дяк, чи справді заборонено нам ходити у Чорне море? Я відповів, що з Дніпра заборонено, але з малих річок ходити нам вільно і що навесні збираємось ми у новий похід, якщо цар зволить прийняти нас на свою службу. Тут я й вручив йому твою грамоту. Дяк обіцяв передати її цареві разом з хлібом козацьким і татарським ясиром і довго розмовляв з нами. Цікавився, скільки нас, яка в нас зброя, армата, скільки коней, чи є фортеці та замки.

Сагайдачний слухав, хитав головою і іноді приказував: «Так, так!», а Одинець вів далі спокійно і рівно:

— Все спочатку було по-людському, а потім і пішла тяганина. До царя нас так і не пустили. Піст, кажуть, аж до Великодня не приймає він чужоземців. Та які ж ми, на Бога, чужоземці?.. Адже ж православні... А вони кажуть: хоч і православні, та з польської королівської землі. Тлумачили ми це дякам, та в'ються вони в руках, як вужі. Кажуть: «Говіє цар» [431], а потім: «Поїхав цар на прощу» [432]. Почали ми на нього чекати. Повернувся цар, аж дивись — знову вийшла нова заковика. Прийняв нас царський намісник, князь Пожарський... А ми всіх бояр одвідали та кожному подарунками рота замазали: кому ронди, кому шаблю, кому каблучку. І кожному по татарюзі або татарці.

— Патріарха бачили? — знов уриває Сагайдачний.

— Теж не пустили,— сердито смикає плечем Одинець.— Кажуть тобі: дурили нам голови. Вже й лютий настав, відлига. Адже ж не проїхати Чернігівщиною... Почали ми збиратися додому. Зрадів Грамотін, хоч і не виказував, собака, своєї радості. Зібрав нас востаннє, промову сказав, видав нам «царское легкое жалование»: тобі грамоту, а нам — подарунки. Я дістав шапку лисячу, камки та сукна доброго на жупан. Сукно таки хороше — лундиш [433], але ж шапка... Чи то вони соболів про нас не знайшли? Полковникам дали теж по шапці, по тафті та по сукну, а сотникам — тільки по сукну та по шапці. Бурчало наше товариство. Плюнули ми та й пішли до Китайгорода соболів накупити. Годували ситно й смачно: осятрами, ікрою, дичиною.

— А що чути за війну з Зигмундом? — згодом спитав Сагайдачний.

Одинець почухав за вухом, потер підборіддя і похитав головою.

— Не схоже воно на те, щоб воювати. Справді, що небагато я рознюхав, бо ж на подвір'ї весь час сторожа була, а бояри люди хитрющі: так і сиплють словами, як тим горохом, та про наміри їх і натяку нема. Але видно, що латає Московщина свої дірки після міжцарів'я та наших останніх походів. Та й в державі їхній не дуже спокійно: хлопство бунтує, чекає волі та тікає у ліси або до Сибіру. Рано їм ще воювати,— договорив він рішуче і взявся за шапку.

Сагайдак його не затримував. Темнішало. Він наказав подати світла і, коли джура запалив свічки, знову розгорнув цареву грамоту [434]. Очі його звикло обминули і пишний титул у заголовку, і перші рядки і спинилися на останньому:

«...и мы, великий государь, тебя, гетман Петр, и все Войско Запорожское за то похваляем, что вы нашей милости соискали и впредь нам, великому государю, службу свою хотите оказывать. «Языков» Крымских у посланцев наших велели мы принять, а посланцам вашим — быть у наших бояр и у приказных людей и посольство ваше велели есьмо выслушать милостиво.

Пожаловав посланцев ваших, велели мы их отпустить, а с ними послать вам наше легкое жалованье — 300 рублей денег — и впредь все в нашем жалованье забвенных не учиним, смотря по службе вашей.

А на Крымские улусы [435] *вас нынче не посылаем, потому что Крымский хан со своими беями на наше великое государство не ходит и людям нашим никоторые шкоды не чинит, потому ж наши люди Крымским улусам шкоды никоторые також не делают».*

Сагайдачний загорнув грамоту, сховав її в шухляду і похитав головою:

— Триста карбованців... Та на них і сотні козаків не озброїти і не прохарчувати...

Він підвівся і замислено пройшовся з кутка в куток.

— Не прийшов ще слушний час. Зубожіла Москва після міжцарів'я. Де їй зараз розпочинати війну з Польщею. А шкода... Доведеться знов крутитися з панами, хитрувати, торгуватися... Складна і небезпечна гра, і як вона вже обридла...

Килим приглушував його кроки. За вікном згасали березневі присмерки, а вітер тихенько співав у димарі своєї ще зимової пісні.

ОСМАН ІДЕ!!!

Пурпурними наметами палають юдині дерева серед чорних стрункіх кипарисів, і Насті здається, що не дерева стоять навкруги і ронять у повітрі вогняно-малинові пелюстки, а прискають у небо водограї крові, яка незабаром проллється в поході.

Вже три місяці стоять на північ від Біюк-сарая султанові бунчуки — ознака того, що на північ поведе своє військо молодший падишах. Блищать на сонці їх золоті маківки, всипані самоцвітами. Вітер теліпає кінські хвости, нагадуючи стамбульським мешканцям безкраї степи та пустині, міжгір'я та полонини, якими помчить кіннота османська і понесе на списах і ятаганах жах і руйнування. І Гюль-Хуррем безсила зупинити невблаганний плин часу і невблаганну долю, як не стримати течію води у темній безодні Босфору, як не спинити плину днів її молодості...

І марно астрономи і ворожбити з мечеті Селіміє [436] і з обсерваторії Саад-ед-Діна по той бік майдану Топ-Хане наказували й радили падишахові залишитися в Стамбулі. Осман уперто стояв на своєму.

Тоді зібралися візири з усіма іншими вельможами Стамбула від дефтердара і нішанджі до кадіаскера [437] та реїс-ефенді [438] разом з шейх-уль-Ісламом і муяті. Всі як один говорили, що похід у далекий і холодний Ляхистан небезпечний і небажаний тому, що коротке літо в Ляхистані і три чверті року триває там пекучий холод, згубний для війська з південних країн. А до того ж не годиться падишахові вирушати з Стамбула і лишати країну без свого мудрого всевидющого ока, бо серце всесвіту мусить стояти, як сонце, посеред небесної бані і на всі боки вилучати проміння своє.

І знов ніщо не похитнуло упертості молодого падишаха.

Один лише великий візир Алі-баша, так званий Гюзельдже, тобто красунь, підтримував войовничий дух падишахів і все нашіптував йому, що час шукати слави Тімура і Чінгісхана і покарати Ляхистан за зраду, бо ще Мурад, дід Османів, проголосив себе протектором і заступником Ляхистану, підніс на трон його свого прибічника — Стефана Баторія і наклав на Ляхистан данину-харач на користь кримського хана, а тому Ляхистан став таким же васалом Стамбула, як Молдавщина, Волощина та Трансільванія [439]. А тепер Ляхистан ухиляється від сплати харачу і не приборкує козаків, отже, він постає проти свого володаря і ласкавця, і треба його розчавити, знищити, стерти з землі.

Слова Алі-баші падали на добрий грунт. Осман глузував з прикмет і порад і стягував військо з усіх кінців своєї держави, і в сьомий день місяця джумажиль-

ахира [440] наказав нап'ясти свій намет на майдані Даудбаша за муром Стамбула, а через дванадцять днів вирушив у похід.

Алі-баша недурно роздмухував войовничий настрій султана. Він розумів, що лише війна на деякий час злютує кров'ю нетривку державу Османа.

Надмірні податки довели населення до жахливих злиднів і здичавіння. Сірія і Мала Азія вже двадцять років кипіли у полум'ї невпинних повстань, і населення їх не скорялося падишахові. Марні були найжахливіші страти, тому що тубільці або гинули зі зброєю в руках, відстоюючи свою волю, або тікали у гори і безкраї пустині, де тільки леви і скорпіони жили біля колодязів і джерел.

По містах беглер-беї, валі та сардари змінялися зі швидкістю днів на схилі людського життя, і кожен новопризначений, купивши в сералі посаду, починав продавати посади підлеглих собі урядовців, а вони дерли з тубільців останнє, щоб якнайшвидше повернути витрати на своє призначення. Навіть яничарські гідності та бойові винагороди купувалися й продавалися, наче кавуни або дині з баштана, і тому, що яничари були звільнені від будь-яких мит і податків, покупців знаходилося на них багато. На випадок війни такі фальшиві яничари виставляли замість себе наймита або давали сераскерові [441] хабара, тому сераскери збирали значно більше грошей, ніж воїнів, а знесилені здирством люди бралися до зброї й вимагали страти своїх катів або забивали їх, щоб через деякий час загинути під ятаганами карних загонів.

І тоді ще нижче хилилися беззахисні голови, а ватажки повстань або гинули по катівнях, або деякі з них продавалися урядові і за покору діставали вигідну посаду і з визволителів перетворювалися на таких же здирців, як ті, з якими весь час воювали.

Але не всі ватажки продавалися урядові. З багатьох провінцій Стамбул роками не діставав ані парички податків. А Осман вимагав і вимагав грошей. І в вимогах своїх спирався на спагі та яничарів.

Проте й вони ставали непевною підтримкою. Через знецінення монети та через дорожнечу яничари почали крамарювати і головним чином довозити кіпрське вино. Незабаром усе узбережжя Босфору і околиці Адріанопольської брами вкрилися їх тавернами і осте-

ріями, де можна було випити і попоїсти, пограти у кості і в карти, до непритомності накуритися опіуму або годинами смоктати каву і наргіле під співи дзвінкоголосого ашуга або під барвисті оповідання єгипетського казкаря.

Довго не звертав на це уваги Осман, але після страти Мохаммед-хана вдача його різко змінилася. Він став відлюдний і мовчазний, уникав товариства і розваг. Годинами блукав він палацовими садами або тижнями полював у скутарійських та румелійських лісах на вовків і вепрів, навіть не гребував дрібною дичиною. І, повернувшись до Стамбула, замикався в Біюк-сараї і махав рукою на всі справи, і тоді лише муфті та дервіші мали до нього вільний доступ.

Вони тлумачили йому, що все лихо походить від розкладу й падіння побожності й звичаю. І Осман підпадав під їх вплив, видавав суворі закони проти розкоші і навіть скарав на смерть п'ятнадцятьох вільнодумців за те, що вони вивели своїх жінок з-за грат гарему і дозволили їм скинути фередже. Він почав будувати мечеті і дарував їм багатющі вакуфи, і палко повстав проти кави і тютюну, вина і опіуму, що, за виразом кращих поетів, стали чотирма кутами дивана насолод, а за виразом фанатиків-дервішів — чотирма стовпами намету похоті й гріха і чотирма слугами шайтана.

Яничари обурились на падишаха, а Осман грав з вогнем і жорстоко карав їх за розпусту. Часто переодягався він звичайним горожанином і з двома-трьома агами обходив вночі Стамбул та околиці, одвідував гральні притулки й таверни, будинки розпусти й дешеві грецькі їдальні, де гостро пахло пряними підливами, плациндами і свіжою рибою, смаженою на оливковій олії, і пізнавав серед хазяїв і одвідувачів яничарів та спагі, які, за наказом, мусили бути після заходу сонця в казармах. І вранці сипалися на них найжорстокіші кари за пиятику і за порушення дисципліни.

Тоді яничари остаточно відступили від падишаха і навіть не приховували своєї ворожнечі до нього. Одного разу проїжджав він Босфором. П'яні яничари пізнали його з тераси таверни на узбережжі і здалеку показували йому свої чарки, вигукуючи щось образливе. Осман оскаженів і наказав відрубати їм голови.

Яничари притаїли лють, але при кожній нагоді намагалися показати падишахові свою силу і потроху стали карою й бичем Царгорода. Як тільки затримували їм сплату грошей або видавали їм платню неповноцінною монетою, вони відмовлялися від чорби і хліба і вимагали голів візирів і своїх аґів, дійсних чи то уявних винуватців несплати. А коли баші і візири приходили умовляти і заспокоювати їх, вони зустрічали султанових посланців градом каміння, а вночі підпалювали місто, щоб надолужити своє чужим майном.

Осман тремтів від люті, скликав диван, надсилав до бунтівників великого муфті Есаада, але навіть біла чалма з золотими смужками втрачала владу над розбурханою стихією, і вони зустрічали шейх-уль-Іслама лайкою і загрозами побити його і навіть падишаха, якщо він сунеться до них у казарми.

Тоді Алі-баша удавався до останнього засобу і скликав булюків та спагі на допомогу.

Спагі давно ворогували з яничарами. Вони смертельно заздрили яничарським привілеям і охоче йшли приборкувати їх, звичайно, за хороші гроші, але коли і їм почали затримувати платню і сплачувати грішми, легкими, як лист з мигдалевого дерева, і дешевими, як краплина нічної роси, вони зрозуміли, що яничари мають рацію, і, замість приборкувати їх, ладні були з'єднатися з ними.

Повстання було придушене, але Алі-баша зрозумів, що треба за всяку ціну винищити у війську бунтарський дух, і наказав найнепокірливішим загонам вирушити до Едрене [442]. Яничари відмовилися виконати наказ, хоча причина для цього була важлива і невигадана: треба було приборкати повсталих албанців і босняків.

Тоді зрозумів Алі-баша, що лише війна врятує Стамбул від внутрішньої пожежі, і розпочав доводити султанові кончу потребу походу.

Польські дипломати швидко довідалися про його наміри і почали різними засобами добиватися зміни настроїв у Біюк-сараї, але всі їх зусилля розбивалися, як об кам'яний мур, об непохитну позицію Алі-баші. Він або зовсім не доповідав падишахові про різні кроки і пропозиції Ляхистану, або розповідав про них, як доказ того, що Варшава тремтить перед загрозою війни, бо нема в неї ані війська, ані коштів для боротьби, а тому перемога над нею цілком забезпечена і без великих

втрат вкриє державу Османів і його самого всесвітньою славою. Осман п'янів від слів Алі-баші, і гнівна зморшка залягала йому поміж брів, коли хтось з вельмож наважувався натякнути на небезпеку такої боротьби. І вельможі замовкали і полотніли, як засуджені на страту.

Військо виступило вранці, коли шляхи оксамитово вологі від нічної роси, коли датури згортають на день свої кунгани-квіти і тонко й ніжно пахтить морем, а прохололі й відсвіжені за ніч береги тануть і мліють у блакитних серпанках.

Виряджальна молитва тривала довго. Шейх-уль-Іслам і сорок два муфті благали всемогутнього Аллаха дарувати перемогу і славу Османові і всім воїнам його, бо газават, священна боротьба з гяурами, ширить мечем віру й закон Мохаммедів. Потім лунко й пронизливо засурмила сурма, і першими рушили яничари трьох вогнищ, що постійно стоять у Стамбулі з розвіяними у повітрі султанськими бунчуками і зеленим прапором Мохаммеда. Перед яничарами крутилися дзигами дервіші і мало не потрапляли під коні тисячоначальників та їх агів. Вони несли й підкидали картонні гармати, сокирки і келепи або тягли на ланцюгах своїх же дервішів у ведмежих шкурах і машкарах.

— Гу! Гу! — лунко вигукували вони й кололи себе ножами і кинджалами, в нестямі фанатичного екстазу знову крутилися дзигами і розвівали у повітрі розкуйовджені бороди і халати.

За яничарами йшов загін малоазійської кінноти на розкішних конях, потім араби і бедуїни в білих бурнусах і таких же чалмах, спагі, булюки і велетні-солахи, зібрані з усіх кутків Оттоманської держави.

І за ними рушив у похід сам падишах в білому оксамитовому каптані на золотій кольчузі і сніжно-білій чалмі, перехопленій двома егретами з пір'я білої чаплі, які мали право носити тільки султани і хани османської крові.

За падишахом, стримуючи баских сніжно-білих коней, мчали баші і аги, візири та інші вельможі, командувачі туманів [443] та тисяч або цілих племен — від забарно-спокійних феллахів до чорно-коричневих друзів, нубійців та арабів, від сірійців і албанців, болгарських гайдуків та греків в газових спідничках і вишитих

золотом безрукавках до стрункіх чорногорців, черкесів і босняків.

Гущавина списів і бунчуків, прапорів та корогов зибучим гаєм линула на північ, як кригоплав, як вулканічна лава.

З усіх боків стояли юрби цікавих і родичів, що виряджали воїнів у похід. Молитви, сльози, зітхання й прощальні вигуки змішувалися з лункою командою, ревом верблюдів, іржанням коней, тупотінням ніг і копит, з військовою музикою і вигуками дервішів.

На роздоріжжі зібралися цехи з прапорами і ознаками свого ремества,— виснажені і запорошені курявою, бо вже три дні невпинно ходили вони стамбульськими вулицями з войовничими й патріотичними вигуками. Вони втомлено вимахували руками і охриплими голосами посилали загрози і прокльони Ляхистанові і лише де-не-де запалювалися справжньою живою цікавістю і здивуванням, коли проходив повз них темно-сірий велетень слон з важкою мортирою на спині або загони вчорашніх повстанців з Сірії і найдальших кутків Малої Азії, приваблені обіцянкою прощення і навіть винагороди за священну війну.

І дійсно, чудернацькі були ті загони. Після стрункіх яничарських шерег і могутньої зибіні кіннотників-спагі вони здавалися чи то мандрівними штукарями, чи то ордою доби великого переселення народів. Одні з них ішли або їхали верхи, напівголі, обвішані амулетами і талісманами, строкаті від барвистого татуювання або візерунків, наведених фарбами на засмаглі й кістляві тіла. Інші мали довге волосся, розкидане по спині і плечах, і, замість зброї, велику палицю, наче голоблю, викручену з гарби, на якій теліпалися строкаті стрічки. Верблюжі кістки «на щастя» гойдалися біля їх стремен, звірячі шкури та пір'я прикрашували їх спини і голови. Ішли вони до Стамбула і, позначаючи свою путь грабунками і душогубствами, прийшли до султанського війська такими ж фантастично чудернацькими дикунами, якими були в рідних пустинях і рідних горах.

А війську ніби й не було кінця. Йшли піші й кінні, їхали ослами, одногорбими і двогорбими верблюдами, мулами і навіть буйволами. У глядачів йшла обертом голова від цього безкрайого струмування облич та озброєнь, рогатих і безрогих морд, від команди, войовничих

співів і вигуків, барабанів і бубнів, пронизливих сурм і рогів, і тупотіння мільйона ніг і копит, що розтерли на дрібний порох шляхову землю, яка тепер підіймалася у повітрі сіро-жовтою хмарою куряви, сушила горла, очі, вуста.

Давно знеслося пекуче сонце у зеніт. Давно тіні втиснулися і заховалися від нього у найглибші щілини, під дахи і гратчасті балкони. Давно південна спека випила світанкову свіжість, і безхмарний день весняного місяця джумажиль-ахира звернув із півдня на захід. А військо все йшло і йшло у гуркоті гарб і гармат, у ревінні верблюдів і тупотінні коней, муканні буйволів та волів. Коли ось раптом день став тьмянішати. Здригнулося військо, і всі голови підвелися до неба.

Сонце швидко згасало. Коли глянути крізь муслін чалми або жіночий прозорий серпанок, від нього залишався тоненький серп, та й його перегризали вже зуби жахливої чорної тіні, що ніби ковтала його вогняний серп. Заревли осли і верблюди. Завили собаки. Заверещали діти в юрбі. Злякані воїни репетували або брязкали зброєю, щоб відбити сонце від темної сили. А дервіші всіх шести орденів закружляли ще несамовитіше і заволали пронизливими гугнявими голосами:

— Гу! Гу! Геть від сонця, шайтане! Віддай нам світло й день!

А сонце вже зникло, і там, де воно тільки що сяяло, ледве помітно мерехтів прозорий блакитнувато-зелений вінець. На небі, в зеніті, тьмяно заблищали сузір'я. Вздовж обрію низьким колом замкнулася зоря неприродного, зелено-брунатного відтінку. І раптом зірвався холодний вітер, наче війнуло на військо подихом смерті й одвічним холодом міжпланетних просторів.

Вили собаки, билися у запрягах мули, волали люди. А дервіші шалено крутилися дзигами і щось кричали пронизливо й лунко.

Прозорий і примарний німб сонячної корони раптом розірвався. Спалахнула вогняна бризка, за нею ще кілька, і люди враз примружили очі від сліпучого світла. Вогняний місяць вже плавав у височині, і день вступав у свої права під несамовиті зойки дервішів.

— Гу! Гу! Моліться, правовірні! Тільки молитви праведних рятують від загибелі сонце!

І збирали у подерті халати, у пригорщі й мисочки дрібні монети зляканої і вдячної пастви.

І тоді з мінаретів позаміських мечетей раптом полилися співучо-прозорі звуки азану. І військо стало на молитву обличчям до Мекки, дякуючи Аллахові за те, що сонце не загинуло у надрах одвічного мороку і небуття.

І хоча дервіші і ворожбити ордену Мевлеві і ордену Джевлеті вимагали, щоб падишах зупинив своє військо, бо всі справи, розпочаті в день затемнення сонця і в три наступних дні за ним, закінчаться нещасливо,— вирушило далі Османове військо, заколивалося й посунулося на північ тисячоногим безкраїм потоком, як лава вулкана, як сарана, що знищує все живе. До дна випивали вони колодязі й криниці, витоптували поля, сади, городи, винищували птахів і худобу, вирубували на багаття гаї та ліси, гвалтували жінок, забирали гарби та коней, і пограбовані, знесилені люди посилали їм навздогін не побажання перемоги й слави, а прокльони і плач.

Повільна і гойдлива хода верблюда вколисує Гюль-Хуррем. Над її головою блакитний намет з блискучими золотими китицями й френзлями, з довгими завісками, що охороняють її від сонця, поглядів і куряви. Дере в горлі. Болять очі від весняного сонця. До запамороки пливуть праворуч і ліворуч смугляві горбоносі обличчя, зливаються в строкату зибінь. Від вигуків на пошану султанові, від брязкоту зброї і від спеки голова її іде обертом, заплющуються втомлені очі, і султанша починає куняти.

Але глибокий, настирливий душевний біль не дає забуття.

Війна, загибель Ляхистану.

Бачачи це незліченне військо, валки, гармати, слонів та верблюдів, Настя відчуває себе крихітною і безпомічною, як у перші часи свого перебування в Стамбулі. Хіба щось встоїть проти такої сили?! Вона пригадує рідний хутір, мигцем побачену у дитинстві Звенигородку, ще два-три селища та хутори, загублені в зеленій пустині Дикого Поля. Та така ж сила розчавить, потопить, зітре на порох, як затоптує череда степову рум'янку або весняні проліски.

А проте чого турбуватися султанші Стамбула?! Рідного хутора й батьків давно нема на світі. Давно обмили дощі і висушили степові вітри їх непоховані кості. Давно поросло буйним зіллям рідне згарище,

а озеро, де так любила вона збирати латаття,— взялося тванню і мулом.

Рідна земля!.. А хіба не батьківщиною стала їй оця пишна Туреччина, Стамбул, де має вона казково прекрасний палац, чоловіка й дитину, де всі уславляють її красу і скоряються їй, як господині?!

Рівно й плавно гойдається спина верблюда. Повільне коливання навіває їй сон, очі мимоволі заплющуються, засліплені весняним сонцем, блакиттю і строкатими плямами.

Але знов якась сила наче штовхає Настю, і вона здригається і розкриває очі.

Патріарх.

Ось він стоїть перед нею, високий, худорлявий, з гачкуватим носом і вогняно-чорними очима під кашеміровим каптуром. Адже Гюль-Хуррем так і залишилася християнкою, та й ніхто не схиляв її силоміць до ісламу. Мулли і улеми люблять і шанують її і дякують за багатющі вакуфи, без яких жодний з них не виходив з Біюксарая. Правда, й патріарха приймає вона і також щедро обдаровує грошима, перлами на ікони і всім, що тільки може вигадати, аби молився він за неї, за Османа і за їх дитину і розгрішив її за шлюб з мусульманином. І патріарх завжди розгрішує її і дарує їй проскурки, пляшечки святої води, іконки і хрестики, свячені пальми і чудові персики й яблука на Спаса або червоні яєчка на Великдень, а у Святий вечір [444] — кутю з родзинками та цукатами, медом та різним пряним корінням.

Тоді все було ясно, просто й зрозуміло. І раптом все переплуталося.

Від патріарха довідалася вона про бій під Цецорою, про загибель польського війська і про те, що вирішено знищити всіх козаків з їх селами, хуторами і містечками, забрати все Дике Поле, всю землю Руську під падишаха і, замість козаків, заселити її турецькими пересельцями.

— Відхили руку диявола від рідної землі,— грізно казав їй патріарх.— Десниця Господня скарає тебе, коли ти віддаси її на поталу ісламові, бо невимовними муками спливе вона, і загибнуть на палях, на залізних гаках і по катівнях сини твоєї віри і крові.

Настя полотніє. Як то? Невже падишах почав ховатися від неї з найважливішими державними справами? Хіба він вже не радиться з нею про кожну дрібницю?

Чи то вельможі оплутали розум його і відхилили від своєї дружини? Але звичка носити личину примушує Настю стриматися, і вона всміхається патріархові повною величі всмішкою, ледве помітною крізь серпанок.

— Не турбуйся, отче святий. Падишах скарає лише тих, хто руйнує й плюндрує наше квітуче узбережжя і забирає правовірних у неволю. Адже кожен володар мусить дбати про спокій і захист своїх підданців.

Патріарх гнівно блимає очима.

— А хто нападає на падишахову країну? Твої брати-козаки зі своїм гетьманом Сагайдачним.

І Настя мимоволі здригається.

Він! Петро!

Забуте, далеке минуле виринає з небуття, і на мить Насті здається, ніби вона знову у Дикому Полі, на хуторі, знов чекає Сагайдачного, тремтить за його життя.

— Гнів Господній скарає тебе і дитину твою, якщо ти не виконаєш волі Всевишнього,— грізно повторює патріарх і виходить чорний і стрункий, як кипарис, серед білого мармуру галерей та альтанок.

Настя довго стоїть мовчазна і розгублена, потім коліна у неї підламуються, і вона сідає на край водоймища, де грають маленькі золоті рибки, але не бачить вона ані рибок, ані весняного ранку, ані падишаха, що поспішає до своєї Хуррем.

— Не слухай, джаним, цього чорного грака,— сміється падишах, коли Настя благає його відмовитися від походу.— Невже ти бажаєш, щоб мене мали за полохливу жінку або боягуза, не гідного меча моїх предків? Чимало років існує держава Османів, і ще ніколи султанські бунчуки не зазнали такої неслави, щоб не здійснився похід, задля якого виставлені вони перед Біюксараєм. Воля Аллахова вказує мені йти на Ляхистан і покарати його за зраду і непокору. І хай ці чорні граки не порушують твого спокою, моя променяста. Не вір їм! Хіба я не справедливий? Хіба я караю безвинно? Або примушую когось вірити по-нашому? Навіть тут, у Стамбулі, чимало християнських церков. Аби сплачували вони податки, аби працювали — і ніхто їх не чіпатиме, якщо нема в них провини проти свого падишаха. Винних я, дійсно, не милую.

— Але ж чому, чому ти приховав від мене таку важливу справу? Хіба я не люблю тебе і не гідна твого довір'я? — вирвалося у неї.

— А навіщо було тебе турбувати? Хай демони сумніву відійдуть від чола твого. Все, що я роблю — на твою користь, на користь нашого сина,— додав він і пригорнув Гюль-Хуррем.

Мовчить Гюль-Хуррем, Троянда Щастя, але камінь не впав з її серця. Боязко їй. Адже ж патріарх прокляне її жахливим прокльоном, якого не відхилити і не позбутися ані амулетом з левового зуба, ані розвіяти, як прозорий димок наргіле. І, готуючись до походу, Настя тремтить перед майбутнім.

Вона переказує патріархові розмову з Османом, обарвивши її і прикрасивши по-своєму. Вона дарує йому найкращі перли Назлі-ханум, щоб не прокляв її цей жахливий чорнявий дід з м'якою грецькою вимовою і вогняними очима ворожбита. Навіть випросила в нього благословення супроводити падишаха у поході, «щоб відхилити його караючу руку від полонених».

Але інше жене Настю у далеку і важку дорогу. Вона до нестями боїться, щоб десь не підсунули падишахові іншої жінки, яка підкорила б його красою і здобула собі владу й силу, яку вже понад три роки не поділяє Настя ні з ким на світі.

Що поруч цього незручності й втома і навіть небезпеки походу?!

— Осман іде!!! Осман іде!!! — зойками розпачу й жаху пролунало по степах Ляхистану.

Заганяючи до смерті коней, мчали до Варшави гінці від молдавських і волоських кордонів. Диміли чорноруді гриви підпалених на курганах «фігур», і дрожем жаху прохоплювало міщан і селян, хуторян і уходників, коли бачили вони на обрії їх заграви. Всі розуміли, що турецька навала змиє і знищить усе, як морський приплив, як смерч і вихор у пустині, і примара рабства, жебрацтва і загибелі якось одразу тьмарила сонячний день своєю жахливою тінню.

День і ніч засідала в Варшаві королівська рада. Мчали гінці до цісаря й до Ватікану, тяглися шляхами валки зброї, харчів і пороху. По замкових дворах і містечках селяни нашвидку вивчали військову науку, гуркотіла стрілянина, іржали коні, торохкотіли ковальські молоти, з комор та льохів витягали іржаві панцери та кольчуги, чистили їх, лагодили мури та брами, поглиб-

лювали рівчаки, насипали вали, гатили греблі, тягли на вежі тупорилі мортири і довгасті серпентини та гаківниці.

— Що робити?! Єзус-Маріє, що робити?! — питав сенаторів король Зигмунд і дивився на них безбарвними риб'ячими очима.— Адже ж нашого війська не вистачить навіть затримати їх на кордонах...

— Треба негайно скликати посполите рушення [445]. Негайно запросити з двадцять ландскнехтів та кондотьєрів,— радить хворий на астму великий гетьман литовський Ян Карл Хоткевич.

— Хіба що на кошти пана гетьмана? — насмішкувато кидає Якуб Собеський.— Невже у державній скарбниці знайдуться гроші на військо?

— Треба зробити складку. Треба віддати останній шеляг,— підводиться Лев Сапега і театральним жестом б'є себе в груди.

Але насмішкуватий вигук Замойського уриває його:

— А поки пан королівський підскарбій [446] збиратиме по замках ці шеляги, наші вороги дійдуть до Кракова і до Варшави.

— Так що ж, на вашу думку, робити? Чекати і сподіватися, що архістратиг Михаїл надішле нам на захист всі дев'ять легіонів небесного воїнства?

Замойський смикає плечима і рвучко обертається до нього на одному підборі.

— Щоб врятуватися і врятувати ойчизну,—карбує він,— треба не губитися і вдатися до єдиної реальної сили, яку ми маємо в нашому розпорядженні — до козаків.

— Щоб ці лотри розграбували наші маєтки і знов почали вимагати нобілітації?! — відсапується Хоткевич.

— І щоб ми мусили визнати їх самозваних єпископів,— сичить біскуп краківський.

Замойський почув його неголосне сичання.

— Ні, мосцьпане, щоб не сісти на палю десь під муром Біюк-сарая, щоб не цілувати стремен падишахових і не визнавати Магомета пророком своїм, як це зробив би не один з найпишнішого панства, аби врятувати свою голову від засолювання,— гостро карбує Замойський.— Чому дивитися крізь рожеві окуляри? Грошей нема! Війська нема! І нема де його взяти. А в козаків його сила-силенна. Це вам не наше хлопство, що тримає

меч, як батіг, а спис — як дубину. Це справжнє, окурене порохом військо. І зброї в нього на три роки.

Зигмунд злісно покусує тонкі губи, і рудувата еспаньйолка його обурено стовбурчиться під хрящуватим носом:

— Щоб, відбивши Османа, потрапити під личаки цього хлопа? Пан воєвода сидить собі в Києві і втрачає нюх до політичної ситуації.

— Або краще мовити, мосьпане, варшав'яни хворіють на великопольський нежить і не відчувають гару з дунайського берега і з шведських кордонів,— гостро відбиває Замойський, забувши двірський етикет.

Зигмунд демонстративно відвертається від надто запального сенатора. А Замойський також демонстративно звертається до вельмож:

— Вже на кого-кого, а на Петра Сагайдачного Корона може покластися. Хто, як не він, двічі врятував армію найяснішого принца Владислава в Московщині? Хто, як не він, допоміг в Інфлянтській війні? І головне, сам приборкав козацьке свавілля і навіть допомагав ліквідувати хлопське повстання в Московщині. Проте Корона краще від мене знає його заслуги перед ойчизною, ну, а якщо він тепер став на захист своєї хлопської віри, то це така дрібниця, яку він має право собі дозволити. Chaque baron à sa fantaisie *,— додав він і знизав плечима.

Король мовчить. Він гостро відчуває погано приховану ворожнечу магнатів. Вже не раз ввічливо, але одверто сказали вони, що його політика шкодить Польщі і він, а не морські походи козаків, є головною причиною війни з Османом. Він ненавидить козаків, та що може він зараз сказати, коли пани зрозуміли, що без козаків навіть пам'ять про Річ Посполиту розвіється вітром в неосяжних південних степах.

Мовчання триває довго. Любомирський намагається знайти якийсь компроміс і напівзапитливо звертається до Замойського:

— Власне кажучи, Сагайдачний зараз не гетьман. Коли ж кінчиться це чудернацьке двовладдя на Січі?

Замойський відповів не одразу:

— Так, але зараз і Бородавка нам теж потрібний. Одночасно з загибеллю пана коронного гетьмана, Кан-

---

* Кожен барон має свої примхи *(французьке прислів'я)*.

темир-мурза вдерся до нас із своєю ордою і дійшов до Львова і Перемишля. Скільки сіл та містечок спустошив він— знає лише пан Бог... А тен Бородавка примусив його тікати і згодом пройшов Молдавщину і весь степ аж до Понта Евксинського.

— Сагайдачний — це ще сяк-так,— обурено урвав його Любомирський,— але ж Бородавка... Ніхто не згодний мати справу з тим розбійником і отаманом збіглих хлопів!

Пани засперечалися, розбилися на групи і нервово і схвильовано обмірковували події, і всі зійшлися на тому, що всі плани і заходи залежать від стану державної скарбниці. Ось чому вони щільно оточили підскарбія і почали навперебій розпитувати його про фінансові справи.

Відповідь була невтішна. Уряд мав чимало боргів і майже нічого готівкою, і взагалі не було чого й думати про формування нових загонів. Король слухав підскарбія, покусував губи і дивився кудись у просторінь. Сапега похмуро сопів. Він вперше відчував хиткість становища Речі Посполитої і майже жалкував, що тримає булаву великого гетьмана Литовського. Тільки Якуб Собеський та Томаш Замойський напосідали на принишклих сенаторів і уперто настоювали, що треба негайно звернутися до козаків.

Довго не згоджувався Зигмунд — підраховував на папері, скільки має він особистого війська і скільки має його королевич Владислав та скільки повинні виставити магнати, але підсумок не досягав і тридцяти тисяч.

— Не забувайте, що на папері одне, а насправді буде значно гірше. Наше панство не доросло до рівня стародавнього Риму, де кожен з гордістю поспішав на захист ойчизни. Чимало панів і не подумають вирушити з своїх маєтків і дідизн або так спізняться, що їх загони з'являться після генерального бою. А в інших не буде харчу й коней або пристойної зброї,— напосідав Якуб Собеський.

З сумного досвіду московських походів він добре знав панську вдачу.

— Але ж на цей раз будьте певні, що з'являться всі. Це ж самозахист, а не якась авантюра для завоювання московського трону,— сперечається Хоткевич.

А Собеський обурено бурмоче крізь зуби:

— Той, хто мало не поморозив свого війська в Московщині, має кожну нобілітовану наволоч за Катонів та Гракхів [447]. О patria!.. * В яких руках опинилася твоя доля!..

Зигмунд мовчить, думає важко й повільно і дивиться кудись у просторінь олов'яними очима вареного судака. Він ненавидить козаків, ненавидить їх віру, мову, одяг, голені голови з «оселедцями», а головне — їх волелюбство і незалежність. Як таємний єзуїт, він над усе цінує в людях покору, вміння розчинити свою волю і істоту у волі тих, хто керує і панує над підлеглими. Сам він розчинив своє «я» у відданій службі інтересам Ватікану, і тому кожний прояв людської волі йому огидний. А з того часу, як старшина взяла під свій захист православну ієрархію, він здригається від люті, почувши про козаків.

Але магнати думають інакше. Треба добитися перемоги над турками і врятуватися від загибелі ціною найменших витрат і небезпек. Підрахувавши всі pro і contra **, вони бачать, що Замойський і Собеський мають рацію.

А коли запорошений і захеканий гонець подав королеві повідомлення, що татари вдерлися в Покуття і грабують і палять Уманщину, замовк і король.

— Негайно пишіть Сагайдачному та Бородавці і посилайте до них повноважного посла з платнею і подарунками,— карбує Замойський.— Хай ударять вони на татар і зроблять диверсію з боку Чорного моря. Надішліть їм дерева для будування човнів, замість попалених восени. І хоч з-під землі відшукайте грошей, щоб сплатити їм увесь борг.

І, як загіпнотизований, диктує Зигмунд метрикантові Маєвському свою першу грамоту до козаків.

Королівський підскарбій краще за всіх розумів, що без грошей нема чого й вдаватися до козацького війська. А тому, що платня ця складалася не з самих тільки грошей, але й з поставів сукна, шапок, чобіт та кожухів,— треба було виготовити їх у найкоротший термін.

І королівський підскарбій виявив тут неабиякий господарський хист.

---

* О батьківщино! *(Латин.)*

** За і проти *(латин.)*.

Поки королівські гінці мчали у всі кінці Речі Посполитої, запрошуючи панство на елекційні соймики, він викликав до себе варшавських та краківських лихварів і зажадав, щоб вони внесли до державної скарбниці двадцять тисяч червінців у подарунок Короні — на захист батьківщини. Покрутилися-покрутилися лихварі та й кинулися до кагалу. А кагальники розклали цю суму на кагальну голоту і стягли її у подвійному розмірі, не зглянувшись на благання й плач, на прокльони і зойки і так знесилених злиднями і роботою бідняків.

З поставами і хутрами, шапками і зброєю вийшло ще простіше. До майстерень кравців і шевців, мечників та панцерників, лимарів та сідлярів вдиралися жовніри й драбанти, хапали покраяні і непокраяні постави, недороблені делії та кунтуші, жупани та доломани, чоботи й шапки, шуби й рукавиці.

— Але ж це кунтуш пана старости Ошманського! — волав кравець, видираючи в жовніра сфастригований кунтуш на куницях з коштовного венеціанського оксамиту кольору стиглих гранат.— Він мені голову зірве за свій крам.

— Цить, хаме! — ляснув його нагаєм пихливий ротмістр.— У тебе знайдено — отже, твоє.

— Так спитайте ж людей!.. Та сам пан староста гостюють в свого родича Радзівілла! — не випускав краму кравець, а на щоці його пухла кривава п'явиця від нагая.

Драбанти нишпорили по шухлядах та шафах, здирали з манекенів недошиті шуби, навіть фіранки з вікон та дверей, бо ж з них теж можна пошити штани чи жупан якомусь козакові.

Зойки й прокльони стояли над колінкуватими вулицями і завулками Старого Міста. Жінки й дочки майстрів тікали задвірками з повними пазухами краму, хутра й срібла замовців. Драбанти ловили їх, обшукували і, коли жінка або дівчина була вродлива і молоденька, дозволяли собі чимало зайвого поза межами своїх службових обов'язків.

Дехто з майстрів чинив драбантам рішучий опір. Тоді міська сторожа тягла того майстра до ратуші, і залякані лавники ув'язнювали його «до ратушної вежі» [448] за опір державній владі в збиранні коштів на порятунок ойчизни.

Потерпіли не самі тільки майстри, чиї вироби були придатні для козацького війська — і ювеліри, і ткачі-

гобеленники, і гранярі самоцвітів відчули патріотичний запал пана підскарбія.

— Бо ж з келехів і з різного срібного посуду можна накарбувати талерів та червінців,— тлумачив він нетямущим ремісникам,— а на ці гроші найняти оборонців ойчизни і свєнтего хреста. А якщо пани майстри не розуміють таких простеньких речей, це свідчить про те, що вони є вороги ойчизни, ладні схилитися під ярмо ісламу [449], і я буду примушений звернутися до ратуші і магістрату з приводу наявності такого небезпечного елемента, якого не можна терпіти в межах Речі Посполитої взагалі, а в межах столиці її — зокрема.

І зблідлі залякані майстри замовкали і, зціпивши зуби, дивилися, як зникають у драбантських торбах та ранцях їх вироби і найкоштовніші речі замовців.

Ввечері збиралися цехові сходки. Всі одностайно обурювалися на денні події, і кожен пропонував свої заходи, як врятуватися від грабунку.

— Чи не піти нам до найяснішого пана круля? — раптом вигадав цехмістер злотницького цеху.— Адже ж наш пан круль сам вивчав злотницьке майстрування. Він має у себе в палаці власну майстерню, де у вільний час робить церковні чаші і дарохранильниці. Як почесний майстер нашого цеху, він мусить нас оборонити від плюндрування.

Залякані, змучені і пограбовані майстри вхопилися за пропозицію і обрали депутацію до короля з вірнопідданською адресою, коштовними подарунками і покірливим проханням врятувати їх від розору.

Король подякував за подарунок і добрі почуття, а щодо скарг на надмірний службовий запал пана підскарбія відповів, настовбурчивши свою еспаньйолку:

— Війна — великий іспит, де кожен мусить щось покласти на вівтар батьківщини. Шляхетне рицарство лягає за неї головами, а ви даєте лише частку свого виробу. Я теж виряджаю на власний кошт ціле військо, а син мій, королевич Владислав, несе на вівтар ойчизни своє власне життя. Хіба поруч з такими жертвами наше майно не дрібниця?!

— От клятий єзуїт,— плювалися майстри, розходячись по домівках.— Шкода, що пан Пекарський [450] в нього не влучив.

І з насолодою безсилої люті показували один одному модну карикатуру, на якій невідомий художник на-

малював Зигмунда з покучерявленим волоссям, де з кожної кучеринки визирали чисто виголені єлейно-фальшиві пики ченців-єзуїтів.

— Оце здорово! Підчепив за живе цього мовчазного чорта! — ахали захоплено майстри і, втішені хоча б гострою сатирою, вирушали додому, де чекали їх заплакані жінки і обурені розчервонілі замовці, що з лайкою і загрозами вимагали повернути їм золото, хутра, постави сукна та шкіри.

В СУХІЙ ДІБРОВІ

В хаті жарко й душно. Липневе сонце весь день розпалювало стрімкий дах, а гарячі страви парували на столі гетьмана Бородавки. Гості тільки що пішли. Бородавка наказує Юзикові прибрати, сідає біля розчиненого вікна і розстібає на грудях червоний жупан коштовного англійського сукна. Вітер звиває завіску, і знадвору долинає аромат бальзамистого полину, дзюрчання степових цвіркунів, річкова вогкість і шелест верб і тополь.

Бородавка задоволено мружиться і сопе, підставляючи вітрові розхристані волохаті груди, де, як у вусах, пробивається перша сивина. Вуса його старанно розчесані і розпушені, на ногах — модні гостроносі чоботи, а новозбудований, по-святковому прибраний гетьманський будинок тхне не звиклою для Бородавки заможністю і навіть претензією на пишноту.

Бородавка тепер не будь-який сотник чи то полковник або курінний отаман, якими хоч греблю гатити на Січі. Він гетьман, володар могутнього війська, що тримає під загрозою все Чорноморське узбережжя. До нього йдуть посли від Венеції та Молдавщини, від Волохів і від шаха Абаса, з яким ще Сагайдак розпочав якісь перемови.

А зараз надіслав до нього послів і сам пан круль.

Розгубився Яcько Бородавка. Не знав, як вітати почесних гостей, та врятував його Юзик, добре обізнаний на панському звичаї, і влаштував бенкет, гідний найпишніших панів.

Доля Юзикова не багато в чому змінилася. В першу мить, довідавшись, що Сагайдачний вже не гетьман, Юзик похолов з жаху. Він кинувся до причалу, шука-

ючи човна або порона; але порожньо було на Базавлуку, а кинутися в льодові хвилі — він не наважився.

На майдані вирувала переможна голота, забивала старшину і святкувала свою перемогу. Юзик заховався в якусь щілину і з жахом прислухався до лайки і вигуків, співів і стрілянини, а на ранок виліз на світло, зухвало збив шапку набакир і звідкись витягнув цебер горілки — похмелитися переможцям. Частуючи знайомих і незнайомих, він безупинно розповідав їм різні справи Танцюри і Сагайдачного, про які міг знати тільки він, як довірений гетьманський джура.

— Іч ти! А ми гадали, що ти за них тягнеш,— щиро дивувався Грицько.

— Гонору слово, не тягнув! Але ж я єстем сиротинка, а панство з мене глузувало через те, що я не могем добже по-козацькому мувити, а тен Сагайдак почав мене захищати. Ну, а якщо він захищав, так я й ховався за його спину. Тільки ж я не дурень і не сліпий і завжди бачив, що він є пся крев,— палко виправдувався Юзик, але очі його бігали, як у зацькованого мавпеняти.

І якось само собою сталося, що з джури Сагайдачного став він джурою Бородавки.

Коли ж загинув в морі Барабаш, а Бородавку обрали на гетьмана — Юзик став його правою рукою. Він і кармазини йому купував, і чоботи за останньою модою, і навчив його знатися на різних коштовних речах.

І Юзик з чудернацьким виразом догідливості, поблажливості і підлесливості ставився до свого принципала, а з голотою і старшиною тримався гідно і незалежно.

Помалу повернулися на Січ і Танцюра з Бурдилом, і Байбуза зо всіма іншими. Тільки Харлик Свиридович сидів на своїх грунтах і очікував кращих часів. Старшина привозила Бородавці добрі подарунки, пиячила з ним, приятелювала, а потай оброблювала свої справи і крутила голотою, як і за Сагайдачного.

З'явилися на Базавлуку і венеціанські та молдавські, болгарські та грецькі бригантини і шхуни, і кожен з приїжджих поспішав до гетьмана з подарунками. Тоді чимало перепало і Юзикові, як його мажордомові [451].

А Бородавка потроху входив у смак старшинського побуту. Як і раніше, він казав, що горою стоїть за голоту й щиро вважав себе її захисником і обранцем;

але тепер він вже не обурювався, коли старшина вимагала після походу третину військової здобичі за розум і досвід військовий і за те, що голота б'ється старшинськими шаблями й мушкетами; а коли Бородавка, за порадою Бурдила, збудував і собі аж три добрих човни,— здалося йому цілком природним і справедливим, щоб ці човни приносили йому щорічний прибуток і від перевозу вантажу, і від рибальства, і від нових походів. І наймав він на них голоту на таких же умовах, як і вся інша старшина.

І, відчуваючи свою заможність і незалежність від примх юрби, зажадав Бородавка жити по-старшинському, і збудував собі нову хату на шість покоїв, і за Юзиковими вказівками оздобив її з пишнотою, про яку мав дуже неясне уявлення.

Староста канівський і староста черкаський прибули до Базавлуку в дуже дражливій справі. Треба було втлумачити Бородавці, а через нього і голоті, що перед турецькою навалою мусять змовкнути всі суперечки і що треба негайно виступити в похід.

Справа була не з легких. Цілі повіти і волості палали у вогні селянського повстання і приписувалися до козацького війська, а головне, вже два роки було на Україні аж два гетьмани, і ніхто з них не думав відступити один одному свою булаву. Вони не дійшли до відкритих боїв, як колись Байбузин батько з Полоусом, але мовчазно розподілили владу: Бородавка сидів на Базавлуку, а Сагайдачний господарював у Києві, над усією Наддніпрянщиною і над Поліссям. Між ними залягли зелені пустині Дикого Поля, і цей природний кордон мимоволі виправдував і їх відокремленість, і самостійність.

Але грізна звістка про похід Османа розгойдала селянське море, розбуркала козацьке військо і неминуче мусила привести обох гетьманів до якихось стосунків, а, можливо, і до відкритої боротьби. А тому, що для Варшави Петро Конашевич був єдиним прийнятним командувачем,— треба було якось замулити Бородавці очі, щоб він не переплутав варшавських планів і карт.

— Жахливе лихо насувається на наш степ,— сказав староста черкаський, цокаючись з Бородавкою за вечерею,— бо перед рабством всі однакові, і всіх заберуть у неволю.

— Еге ж! Чисто виметуть степ! Живої душі не залишиться, якщо ми не втрутимось,— мотнув головою Бородавка.— Дав я їм часу восени. Тікав від мене Кантемир-мурза, мало штанців не загубив. Скільки ясиру від нього відбили!.. Але ж з Османом буде гірше: сила в нього незліченна. Чисто вимете степ,— сумно додав Бородавка по хвилі.

— Ото ж я й кажу. Треба нам забути всі чвари і пам'ятати: ми — одна країна, один у нас найясніший пан круль, і всі ми віруємо в пана Єзуса і в свєнту панну Марію, і свєнтему Христові вклоняємось. А якщо пани ксьондзи і пани по́пи пересварилися, то це їх хатня справа і воно нас не стосується.

— Та чорт їм у печінки — і попам і ксьондзам! — згодився Бородавка.— І без них покуштуємо лиха з тими клятими турками.

Староста черкаський поморщився від такого надто одвертого вислову, але з удаваним захопленням відповів:

— О, зараз видно, що пан гетьман є людина доброго розуму! Бо ж інші політики плутають на рівному. А я так вважаю, що треба спочатку відбитися від зовнішнього ворога, який несе загибель не самим лише нам, воякам, але й нашим старим батькам, жінкам та дітям, а головне — має намір стерти з землі Запорожжя. І хай пан гетьман не забуває, що Корона поблажливо і шляхетно ставиться до козацького звичаю. Вона ніколи не втручалася у ваші справи і завжди шанувала волю ради козацької,— підніс він значливо палець.— Хай у перший раз Іскандер-баша небагато чим тут поживився, але коли за його пропозицією турки збудують тут кільканадцять фортець і вивчать плавні, як свій Босфор,— доведеться Запорозькому Військові попрощатися із своєю волею і з звичаєм, а пану гетьманові — з булавою, якщо не з життям, бо за реляціями чужоземних дипломатів і наших шпигунів турецьке військо нараховує зараз півмільйона вояків.

Це зовсім не всміхалося Бородавці. З хвилину сидів він, широко розплющивши очі.

— А що ж вирішила в цій справі Корона?

— Перш за все, треба припинити будь-які суперечки в надрах народних. По-друге, треба обміркувати цю жахливу і пекучу справу, а тому треба зібратися докупи і домовитися про все.

— Де зібратися? Як? — нашорошено перепитує Бородавка.

— Очевидно, доведеться скликати раду, бо Корона бажає вислухати голос народу,— обережно вибирає слова староста черкаський.— Спеціальний королівський посол оголосить перед військом універсал його мосць пана круля, і тоді ж Корона сплатить війську всю свою заборгованість і домовиться щодо загального плану кампанії як на морі, так і на суходолі.

— І про головного командувача,— бовкає староста канівський, що весь час куняв і прокинувся так не до речі.

Староста черкаський тільки оком блимнув на невдалого дипломата, але з невимушеністю світської людини підхоплює недоговорену фразу.

— ...бо ще невідомо, хто керуватиме всіма збройними силами Речі Посполитої — великий гетьман литовський, Ян Карл Хоткевич, чи Любомирський, гетьман польний, замість Конецпольського, який ще й досі мучиться у полоні.

Але Бородавка відчув нещирість відповіді.

— А цей прихвостень та нахлібник Сагайдак де тоді буде? — рубає він з плеча, і шия його наливається кров'ю.

— Пан старший над військом козацьким, певно, теж буде на раді, бо на ній мусять бути присутні геть усі козаки, які тільки існують на цілому світі.

— Як то?! Козацьке військо вигнало його геть, як собаку, а він знову-таки до війська полізе? — з люттю у голосі підводиться Бородавка.

Староста знизує плечима.

— Якщо військо козацьке вигнало його, як козака, то воно не може вигнати його як представника його мосць пана круля, тим більше, що навіть найзапекліший ворог не може заперечувати, що в справах військових Сагайдачний людина з великим хистом і досвідом і в таку жахливу хвилину може подати добру пораду. Невже пан гетьман перед загрозою знищення Запорозького Війська бажає зняти бунт проти свого короля в особі його представника?

Бородавка стоїть, спираючись долонями на край стола, і слова стають йому впоперек горла. Власне кажучи, нема чого сперечатися, бо староста тактовно не назвав Сагайдачного гетьманом і твердо наступив

на ногу своєму супутникові, щоб він вдруге не бовкнув зайвого.

Бородавка мовчки хапає баклагу меду, наливає собі добрий кухоль, перекидає його під вуса, потім важко сідає на лаву.

— А хто буде на чолі війська козацького у поході? — хрипить він, а очі з п'яною настирливістю шукають погляд пана старости.

— Звичайно, той, кого оберуть пани козаки. А оберуть вони того, хто пильнує військовий інтерес від вовків, хоча б то й у шкурі овечій.

Нічого не сказав пан староста черкаський, але Бородавка розуміє слова його, як ухвалу своєї тактики, і лють його вщухає так само раптово, як і спалахнула. Він хитається на лаві, широко розсунувши під столом ноги, і раптом починає хрипко реготати:

— Еге-ге! Правду каже вельможний пан староста! Ну й хай йому чорт!.. Хай приходить!.. Бо ж мої хлопці хутко насиплють йому солі на хвіст. Хай гетьманує над київськими попами, а нам таких, як він, не треба.

— Ну, так, пане гетьмане, так. Але вам, як державному мужу і дипломатові, доведеться чинити йому поблажливу гостинність переможця і народного обранця,— всміхається староста черкаський.

А староста канівський, що вже трохи протверезився, підхоплює:

— Або як король-переможець — своєму подоланому супротивникові.

Це надзвичайно подобається Бородавці і приємно лоскоче його самолюбство. І коли гості зникають, він ще довго сидить біля вікна, пригадує їх слова і з самовтішною усмішкою покручує вуса.

Зеленим оксамитовим килимом розкинулася широка галявина серед Сухої Діброви. Ледве помітним схилом спускається вона до Дніпра. Вузлуваті дуби обступили її пишною зеленою рамою в молодому червневому листі, і лише в одному місці розкривається вона на Дніпро. Ані помосту, ані хати на цій свіжій галявині, тільки там, де земля трохи випинає невеличким пагорком, мабуть, стародавньою скіфською могилою [452], викотили і поставили три величезні барила, на яких можуть уміститись кільканадцять чоловік. Барила вкриті перськими килимами, до них приладнано хитку

драбинку, а поруч височить міцний стовп з кільцем — для військового прапора.

Гуркочуть литаври низьким лунким гуркотом. Довбиш не розгинає спини, не витирає поту, що струмками тече у нього з лоба і скронь.

І з усіх боків поспішають на галявину строкаті групи людей, і розквітає вона барвистими жупанами, білими і сірими сорочками, червоноверхими шапками і барвистими шалевими або срібними поясами. Голоти тут майже немає. Грає сонце на пряжках і держаках, легкий дим від люльок тане у повітрі павутинням, і в усій юрбі — жодної жінки, як і на Базавлуку. Проте незвично чорніють в ній гострі підкапки, каптури та схими ченців, наче чорні кипариси на тлі строкатих весняних квітів, і темно-бузкові камилавки попів.

Юрба гусне, зростає, а козаки все сунуть і сунуть крізь ліс і з боку свого табору, і від найближчих селищ за узліссям. Вже не видно трави — затоптали її мазані чоботи і личаки, постоли і червоні сап'янці. Однією щільною масою дихає і коливається на галявині чорноброва строкате тіло юрби.

Негучні розмови зливаються в рівний гамір, і ширяться й ростуть тривожні чутки, що турецьке військо наближається до Дунаю, а галери стежать за гирлом Дніпровим, щоб, бува, не промкнулися в море козацькі чайки. І повзуть інші чутки про знамення на землі і на небі, про сонячне затемнення і про те, що наближається кінець світу.

Припущення, здогади і тлумачення враз перетворюються на факти, відомі з певних джерел, і щільна маса юрби гуде тривожним гудінням, приголомшена та пригнічена новинами.

— Ех, краще б не ходили на море наші пани молодці дрочити султана! Всім доведеться тепер помирати,— хрипко зітхає старий козак, спираючись на сукуватий ціпок.

— Так це ж не ми, а ваш Сагайдак проклав нам у море дорогу,— огризається хтось з юрби.

— Тю, згадав! Про Сагайдака і пам'ять розвіялася. А хіба Барабаш не ходив? А Бородавка? — лютує Бурдилів син, що вперше з'явився проміж козаків.

А приятель його, незграбний луцький бурсак, догідливо підтакує:

— Так, але тільки Сагайдак бив турка, а Барабаш дав собі накласти в три ви́рви. От і попер до нас султан, бо вже й страху не має.

Починається суперечка.

— Ніколи такого сорому не було, щоб потопали козаки, не нюхнувши пороху. І добре б ще в морі, у хвилю, а то ж у лимані!

— Так човни ж були гнилі та діряві!

— А де ж були ваші очі, щоб на гнилому в море йти?

А старий козак, звільнений з Кафи, підносить гачкуватий палець:

— Кінець волі козацькій, кажуть: вже Покуття димом пожежі пішло, лютує Кантемир-мурза з Алішахом...

— Та що ви, діду, крячете. Чи то шабель у нас немає, щоб відстояти рідну землю? Відстоїмо! Головами ляжемо, та не пустимо турків в наш степ. За все одразу з ними порахуємось. А потім і панам подамо остаточний рахунок,— додав він по хвилі.

І ніхто не пізнав би в струнькому і зграбному козаку колишнього невільника з Кафи Юрка Шибеника, тепер ватажка одної з найбільших і найзавзятіших ватаг на Брацлавщині.

Тісно ста́є на широкій галявині. Тут і реєстровики, і ремісники з Львова, Переяслава і з самого Києва, і просто «непослушні» селяни і міщани з містечок. Але найбільше загартованих у боях вояків. Гречкосії, старі діди з білими «оселедцями», легкими, як пасма ковилю, переплуталися з шинкарями і крамарчуками, а лоцмани і чумаки — з голярами і рибалками; тут і селянські безпарафіяльні попи, що заробляють випадковими требами. Але військових значно більше.

Довбиш замовк. А в глибині лісу заспівали мідні сурми гетьманських сурмачів, і поплив над юрбою червоний шовковий прапор війська козацького, а за ним вийшов на галявину Бородавка, його осавули, писар Лаврін Пашківський та ціла зграя дідів та старшини.

І одночасно, ніби за знаком невідомого розпорядника, відокремився від свого полку Сагайдачний з київськими бра́тчиками. Братчики приєдналися до кола старшин, а Петро Конашевич став осторонь, разом з своїми сотниками та осавулами.

Бородавка стрибнув на середнє барило, постояв з хвилину, оглянув юрбу і підніс булаву. Булава бриз-

нула в очі Сагайдачному іскрами самоцвітів, але жодний м'яз не ворухнувся на обличчі колишнього гетьмана. Рівно і тихо говорив він щось своїм сотникам, потім спокійно глянув на свого супротивника.

Юрба замовкла. Козаки ховали недокурені люльки, у повітрі танули останні димки, і тільки чорні баранячі шапки та кружальця облич дивилися з усіх боків на Якова Бородавку.

— Панове товариство, славне Військо Запорозьке,— кидав він уривчасто.— Пре на нас турчин! Піший! Кінний! На галерах та на сандалах! Загрожує нашу рідну Січ димом пустити. Села наші повипалювати. Землю осадити турками. Ну, сядуть нам на шию, кров почнуть пити не гірше від панів магнатів з їхніми прихвостнями. І тікати не буде куди, бо вже й Січі не буде. А Дике Поле буде турками заселене. О! Зараз прислав до нас найясніший пан круль. Просить допомоги. Спочатку стримував нас: не займав турка. А як побили його військо та засолили голову коронного гетьмана, та виставили її на списі десь у Стамбулі, так він і зарепетував: «Рятуйте!» І рятувати нема кому, крім війська козацького. Ось і кажіть, що спочатку робити, чи то вислухати посла, чи то порадитися, що йому відповісти.

— Посла! Давай спочатку посла! — заволали козаки.

— Посла, так посла,— згодився Бородавка.

І зробив знак головою.

Від кола старшин відокремилися кілька сотників та полковників і зникли під склепінням узлісся, а юрба заколивалася і знов загула розмовами, чутками і суперечками, вигуками і зітханнями. Найбільше хвилювалася молодь. Повернення на батьківщину загрожувало їм панським судом і повним покріпаченням, а турецька навала — загибеллю або неволею, про яку наслухалися вони з дитинства жахливих оповідань. І не бачили вони виходу і порятунку, і в своєму безпорадному розпачі шукали винуватця, і ті, що кілька днів тому мало не обожнювали Якова Бородавку, тепер готові були раптовим вибухом гніву помститися на ньому за свій жах і за нездійснену мрію про волю.

Гучний гуркіт литавр і сурм сповістив юрбу про наближення посла.

Бартоломій Обалковський в'їхав на галявину верхи з невеличким почтом панів та каноніків [453], і в ту мить,

коли з'явився він над юрбою, гучний випал гармат, мушкетний салют і сурми зустріли його привітанням.

— Ого! Вивчив-таки двірський звичай,— здивовано вигнув брови Сагайдачний.

І знов завмер у своїй непроникній машкарі.

А Бородавка вже підносив булаву, і юрба замовкла, і напирала на барила, і жадібно витягувала голови.

Посол вклонився війську, розкрив скриньку, загорнуту в шарлаховий шовк [454], витяг з неї пергаментний згорток, на якому теліпалася печатка з тарілку завбільшки.

Рух цікавості і напруженої уваги пройшов юрбою, а Бородавка ще більше випнув своє неабияке черево, начебто свідомість важливості історичного моменту надимала його пухирем.

«Ми, Зигмунд Третій, з Божої ласки круль Польський, великий князь Литовський, Руський, Прусський, Жмудський і Мазовецький...»

Пишно і довго перераховує посол всі титули короля Зигмунда, потім читає довго, однотонно і урочисто, ніби гіпнотизує юрбу, і тільки наприкінці підвищує голос:

«...а тому ми закликаємо славне військо козацьке стати пліч-о-пліч з нашим військом і рицарством проти ворога святого Христа і віри Христової, одвічного і запеклого ворога землі нашої,— боронити честь і волю ойчизни і держави нашої і, згуртувавшись навколо трону, піднести зброю в свідомості великої правоти перед нахабним зазіханням Туреччини на наші суверенні права...»

Урочистий і піднесений тон королівської грамоти, її незрозумілі і складні звороти примушують пітніти і важко зітхати не одного козака.

А посол вже згортає пергаментний згорток і говорить, що лихо неминуче, як пожежа в степу, як повідь або моровиця, і що честь козацька мусить показати себе саме тепер, в цей загрозливий час.

— Посполите рушення вже оголошено. Підіймається на боротьбу геть уся земля. Невже військо козацьке, уславлене своїми подвигами в минулих походах, не простягне руки до вигострених шабель, коли озброюється і плугатар, і ремісник, і крамар, і навіть чернець, який ніколи не тримав зброї?!

Невиразний гомін пішов юрбою.

Пан Обалковський звернувся до Бородавки і щось неголосно сказав йому. Бородавка ступнув наперед і підніс булаву.

Юрба замовкла.

— Бачу я, панове молодці, що справа той... Тра на турка посунути, бо ж на галери потрапити або на палю — нікому не солодко... О!.. А тому, ніж довго думати — кидайте шапки, панове, хто ладний на турка йти,— раптом вигукнув він, надсаджуючи голос, щоб було його чути по всіх кутках лісової галявини аж до урвища, де ніжно синіла і золотавилася піскуватими косами імлиста задніпрова далечінь.

— Ні! — раптом розрубав слова Бородавки лункий уривчастий голос.

І крізь юрбу рушив до барил, продираючись ліктями і плечима, Петро Одинець.

— А чому так? — зніяковів Бородавка.

— А тому, що не можна ламати звичай. Ти що нам волю свою нав'язуєш? Тра поміркувати, подумати, вислухати розумних людей. Справа неабияка. Та, мо', в цій війні більша частина нас поляже головами. А ти рубаєш одразу: «Кидайте шапки!» Так не годиться!

— Вірно! — підхопили голоси.— Подумати треба, порадитись!

— І так зрозуміло!

— Завжди встигнемо панам прислужитися!

— Ми ж не баби, щоб одразу так, не подумавши! Та думай не думай — час шаблі гострити.

— А чи чув, що турки вже до Дунаю дійшли? Чекати, щоб вони нас, як горобців, накрили шапкою!

Вигуки ставали гучнішими, настирливішими. В повітрі заблищали шаблі і кулаки, почулася лайка.

— Хай погано, та з власної волі!

— Ах ти, панський лизуне!

— Хлопська пико!

— Міркуйте, міркуйте, все одно в похід вирушите!

— І вирушимо, та з власної волі!

— Ми не вівці: чабанів нам не треба!

— І хай пан посол піде звідси, щоб нам порадитися без зайвих ушей.

— Оце правда! Без викрутасів!

Бородавка розгубився. Він так вихвалявся своїм вмінням зважити на настрій козацтва, і ось обвинувачують його в порушенні волі і звичаю.

— Та цитьте, чортяки! — гримнув він.— От розгелготілися, як гуси на ярмарку! Ну, добре, добре! Міркуйте! А пан посол піде собі в намет, поки ви горлатимете.

Юрба клекотіла, як кип'ячий казан. Обурився і Обалковський і, певно, гостро висловив Бородавці своє незадоволення, бо Бородавка став червоніший від свого жупана і все витирав рясний піт на чолі і щоках. Він тупцював на барилі і то кидався улесливо підтримувати королівського посла, то гримав на юрбу і вимахував булавою, як чабан своєю гирлигою. А коли Обалковський зник під склепінням узлісся, він кинувся знов до барила. Але замість Бородавки раптом вирісс над юрбою митрополит Борецький в білому каптурі з діамантовим хрестиком.

Це було так несподівано, що юрба враз ущухла. Іов Борецький змахнув над нею рукою, і враз оголилися всі голови, навіть тих, хто роками не переступав порога церковного і не визнавав попів та ченців.

— Братіє,— тремтячим, співучим вигуком пролунало галявиною аж до найдальших дубів і урвищ,— сини віри Христової, віри грецької! В моторошний і тужний час вперше бачите ви мене, свого архіпастиря. Чорною смертю насувається на нас військо Османове, і стоїть перед ним земля руська з відкритими, беззахисними грудьми, і внутрішні чвари пустошать і катують її. Королівський посол закликає вас стати пліч-о-пліч з панами магнатами і з прелатами костьолу римського на захист ойчизни, коли ж ті самі пани і ксьондзи проливають нашу кров від Самари [455] до Московщини і від Бугу і Сану аж до Дінця [456]. І паче всіх доводиться терпіти нам, архіпастирям вашим. Вже мало не рік, як прийняли ми святу хіротонію [457], але ще й досі не визнав нас за ієрархів король. А коли єпископ Мелетій Смотрицький приїхав до Вільно і почав правити там за архієрейським чином, єретик Йосип Рутський доповів королю, ніби патріарх Теофан є самозванець і турецький шпигун, і король повірив його брехні і видав універсал, ніби ми, архіпастирі, є підсобники турецького шпигуна і баламутимо народ, а тому треба нас ловити і ув'язнювати і судити за державну зраду і за образу величності. Єпископ Мелетій жив у князя Огінського. Король вимагав, щоб Огінський видав його, а тим часом уніатські комісари викликали його до Вільно на канонічний суд [458]. Тричі викликали його, і тричі він не

з'явився, бо не підсудний він єретикам-апостатам [459]. Тоді ксьондз Рутський наклав на нього анафему [460]. А тим часом мало не вся Віленська та Полоцька єпархія відпала від унії і визнала Мелетія за свого архіпастиря. Так ксьондзи-уніати втратили найбагатішу з своїх єпархій і бенефіцій та найзаможніших парафіян і лютували проти нас, як біснуваті. А поки тривав цей незаконний суд, заарештували дванадцятьох віленських братчиків за підтримку свого архіпастиря, а на братство напали якісь збройні ватаги і кілька разів обстрілювали його.

Серед старшин-католиків почувся рух:

— От негідник! — просичав полковник Ян Кострже́вський.— Вони ж порушили прерогативу [461] короля призначати єпископів та ще й удають з себе безвинних. Хіба ж це не образа величності?

— І як вони насмілюються так висловлюватися про митрополита Йосипа Рутського! — обурено підтакнув Станіслав Злочевський.

А Борецький веде далі не так, як звичайно провіщають попи та ченці. Він ніби забув всі писані правила хрій [462] та схоластичних риторик [463]. Простими, народними словами розповідає він про пережите. І юрба замовкає, боїться прогавити хоч слово.

— А згодом оголосили ще другий універсал, що ми, як банити і державні злочинці, підлягаємо соймовому суду, і цей суд ще й досі загрожує нам смертю. Доводиться нам ховатися, як душогубцям, переїздити з місця на місце, плутати слід, лякатися кожного незнайомого обличчя, щоб не загинути десь у катівні.

— От сволóта, що вигадала! — щиро зітхає хтось у юрбі.

І не одне зітхання відповідає йому. Майже кожен з козаків колись пережив такі ж моторошні хвилини, коли тікав від свого пана, і мимовільне співчуття народжується в юрбі до цього невідомого ченця, чий сан викликає побожність і пошану, виплекану довгими сторіччями сліпої віри і покори церкві.

— Але на захист нас, архіпастирів, виступило чимало сміливих людей: одну протестацію від імені віленських княжат, панят, рицарства, шляхти та всього народу віри грецької вписано до Ошмянських гродських книг, тому що віленський суд їх протестації не прийняв, а другу протестацію вписав князь Огінський з Корсаком

до Трокських книг від імені Віленського братства. В цих протестаціях скаржиться паства наша на утиски за віру, бо життя не стало православній людині. Церкви в нас відбирають, обертають їх на шинки, крамниці, костьоли, навіть мусульманські мечеті, як було нещодавно у Мінську, а іноді роблять з них навіть хліви на худобу. Забороняють православним володіти землями і будинками, торгувати, шинкувати, ремісникувати, так що доводиться іноді й голодувати або тікати світ за очі з рідного міста. Хапають нас без права, без суду віддають катам, гниємо ми в катівнях; не дозволяють шляхтичеві віри грецької посідати будь-яку посаду, заробляти собі шматок хліба, хай буде він тричі вченіший і розумніший за католика. У Вільно навіть не дають нам води з рури міської [464], а православних мерців дозволяють вивозити з міста тільки через ту браму, де вивозять сміття. Так, безправні і беззахисні вмирають люди без каяття, без божого благословення в блуді живуть, а діти ростуть нехрещеними, як собаки.

— Правда! — ляснув себе в груди Хома Причепа.— Ще й цехмістра шевського цеху вкинули до ратушної вежі, і кати катували його на колесі, ще й свічками підсмажували, наче свиню, прости Господи.

— А наших не катують, не забивають на смерть?! — напівголосно кидає Станіслав Злочевський.— Оклінського забито. Грековича — теж. Навіть на Йосафата Кунцевича [465] шкірять ікла.

— Жадібність...— зітхає Ян Костржевський.— Все через землі церковні, через багатющі парафії та бенефіції...

— А з Львова повиганяли геть усіх православних,— подас з юрби голос Остап.— Кажуть, що й без нас на всіх не вистачає роботи.

Майстри загомоніли всі враз. Кожен згадував всі образи і знущання, що довелося їм терпіти по містах та містечках.

— У підмайстри та учні наших хлопчиків не приймають.

— Не треба, кажуть, нам татар, євреїв та козаків.

Борецький двічі підносив руку, намагаючись договорити, але пристрасті розпалювалися, і юрба не могла заспокоїтися.

— Та тихше там! — гримнув з барила Бородавка.— Не заважайте владиці.

І коли Причепа та інші замовкли, Борецький повів далі сумно і гірко:

— Та не одного цехмістра, братіє, закатували католики. А тому, коли вас кличе Корона, яка вірить усім наклепам, я, архіпастир ваш, питаю вас: що відповісте ви тому, хто пригноблює і цькує вас і знущається з вас, аки древлє поганці? Тому, хто позбавляє вас шматка хліба, роботи, прирікає немовлят та дідів на жебрацтво і голод, хто виганяє вас з насидженого місця, бо нема шматка хліба православному там, де ласує католицький патєр, католицький пан та бурмистер?!

— Оце дійсно. Та хай вони всі — чорту в пуп! — враз заревло чимало гóлосів.

— Пали їх, ріж до ноги!

— Підемо трощити їх фільварки!

— Бий панів!

Петро Сагайдачний увесь час стояв біля барила. І не встигла опуститися благословляюча рука з широким чорним крилом рукава, як через два щаблі злетів на барило Петро Конашевич і став поруч Борецького.

Бородавка зирнув на нього кутком ока, почервонів від люті, демонстративно відвернувся і поліз по кисет у кишеню.

— Тільки ворог народу руського, війська і волі козацької може закликати вас на захист панів! — лунко вдарив юрбу баритон Сагайдачного.

Рух здивування і цікавості прокотився галявинóю і віддався аж коло найдальших дерев біля урвища.

— Коли тануло наше військо під час козацьких комісій, коли мерзло, голодувало і розходилося по домівках, довелося нам де в чому поступитися. Доводилося тоді торгуватися, хитрувати, очікувати нагоди, коли знадобляться Короні наші шаблі. А зараз ми — єдиний оплот, єдиний порятунок Речі Посполитої. Де королівське військо? Де пишне панство? Ландскнехти? Гусарія? Всі гниють на Цецорському полі! Наближається військо Османове, а пани ще по маєтках сидять. Та ми — останній козир королівський! Ось чому ми можемо дорого продати наші шаблі. А сила в нас зібралася чимала: в мене самого двадцять тисяч добірного війська з кіньми, харчами, арматою, порохом. І що краще й що міцніше наше військо, то більш покладається Корона на нас. Ну, а коли так і бажаєте ви, пани, щоб ми вас рятували,— пишіть реєстри на два-

дцять тисяч. Визнайте наших архіпастирів і — руки геть від нашої віри і совісті! Звільніть наших мучеників з своїх катівень та в'язниць, не чіпайте братств, прийміть до цехів православних майстрів і не заважайте їм чесно заробляти свій хліб. І хай наших сотників і полковників і шляхетних козаків не грабують магнати наїздом гвалтівним. І не забирають пахолків та підсусідків, ланів та лісів. І не ганяють козацьких жінок на панщину, поки десь чоловіки страждають у поході. Ось коли король видасть такий універсал, а сойм — таку конституцію,— тоді можна буде й батьківщину боронити, бо стане вона нам справжньою матір'ю, а не лютою мачухою.

Наче вихор зірвався в юрбі.

— Вірно!!!

— Щоб данинами не сушили!

— З хат не виганяли з немовлятами!

— І щоб «слободи» відстрочили!

— До реєстру повписували!

Бородавка зблід. Він обернувся до Сагайдачного і щось намагався сказати йому тремтячими від люті губами, але юрба так ревла, що ані Сагайдачний, ані Борецький не почули його.

А сотні голосів гриміли бурею:

— Так і перекажіть королеві: виріжемо всіх до ноги, якщо обдурите!

— Хай не роздаровує наші землі панам!

— Геть панів з Дикого Поля!

— Бо ж подолаємо турків і їх не помилуємо,— надсаджувався Юрко Шибеник і з гострою насолодою пригадував, як порахувався він з Долівою-Ясенським.

Сагайдачний стояв на барилі, і очі його хижо блищали. Він відчував, що видер грунт з-під Бородавчиних ніг, але треба було закріпити свою перемогу, а це мусив зробити хтось інший. І ось, ніби вгадавши його думку, став поруч з ним Петро Одинець. Знаком попросив у юрби слова. На Бородавку він і не дивився, наче той був другорядний козак, на якого можна не звертати уваги. Але юрба зрозуміла, що Одинець має сказати щось важливе, і вже замовкла сама.

— Вірно сказав наш славетний вояка Петро Конашевич,— залунав голос Петра Одинця.— Спасибі йому за щире та розумне слово. Бити турків треба, але й шаблі свої з головами за дурничку віддавати не варт.

Хай же їдуть наші обранці до Варшави і вимагають у короля і у сойму універсалу і незламного тривкого закону, за якими не можна чіпати козаків ані на хуторах, ані по містах і містечках, ані десь на селі, ані по староствах і крулевщизнах. А тому, що Петро Конашевич подав нам таку розумну пораду, хай їде він з кількома товаришами здобувати нам право і волю. Вірно кажу я, панове товариство, чи ні?

— Вірно!!! Вірно!!! — пролунало з кінця в кінець широкої лісової улоговини.

— Ну, то й кидайте, панове, шапки, якщо згодні,— відповів Одинець і перший шпурнув свою шапку в повітря.

Незліченною зграєю чорних граків шугнули в небо і впали в юрбу кошлаті чорні шапки. Навіть ченці і біле духовенство забули чин і звичай і кинули догори свої каптури, підкапки та камилавки.

І лише тоді, ніби згадавши щось значне і важливе, розкрив Сагайдачний кипарисову скриньку з патріарховою грамотою, витяг згорток ясно-жовтого маслянистого пергаменту, побожно поцілував його і високо підніс над юрбою. З м'яким шелестом розгорнувся і впав до землі пергамент і ледве помітно заколивався від теплого вітерця з Дніпра.

Гучно, повільно і урочисто читав Сагайдачний тріпотливий пергамент. Написана була грамота по-грецькому, але стільки разів перечитав її дорогою Петро Конашевич, що знав її мало не напам'ять, і не стільки читав, як вільно переказував її, хапаючи очима грецькі літери, дещо проминав, а дещо підсилював і підкреслював.

Патріарх Теофан благословляв військо козацьке, закликав його боротися з ворогом хреста, що кров'ю і мечем ширить закон Мохаммедів з кінця в кінець землі. Розповідав про те, що в Туреччині навіть одвічні й природні султанські підданці Христової віри позбавлені прав і сплачують подвійні, а іноді й потрійні податки, і крім того на них накладають окремий податок, як на невірних.

А військовим полоненим або відрубують голови, або забирають їх, як державних рабів, на галери і в каменярні, де ніхто не виживає більше, як п'ять-шість років. А на цей раз наказано війську султанському залишити за собою пустиню і винищувати населення аж до немовлят у череві матері, а тому, в ім'я віри святої

і власного порятунку,— хай б'ються козаки до останньої краплини крові, до останнього подиху.

— От гади! — здригнувся Данило Корж, пригадавши найжахливіший рік свого життя — на турецькій галері.

І цей спогад заступив, розчинив у собі ненависть виписчика до Сагайдачного.

А Сагайдачний згорнув патріархову грамоту, поклав собі на голову, і голос його пролунав м'якою оксамитовою нотою і навіть ледве помітно здригнувся, коли спитав він принишклу юрбу:

— Ну, як же воно буде, панове? Чи підемо ми боронити віру свою, як благословляє і радить нам святий патріарх?

Здригнулися козаки і приглушеними від хвилювання голосами разом відповіли:

— Підемо, батьку! До смерті боронитимемо. І за землю рідну, за віру на смерть стоятимемо в бою!

Королівський посол Бартоломей Обалковський вислухав постанову козацького війська, сплатив йому гроші за минулі роки і дав значний завдаток за перші три місяці походу, і, поки Іов Борецький та Петро Одинець з Єзекиїлом Курцевичем писали відповідь королеві, обмірковуючи кожне слово і кожний зворот,— довго сперечалося військо, як розподілити королівські гроші, потім вибрало для походу сорок тисяч добре озброєного кінного війська і розійшлося по домівках готуватися до виступу, коли тільки прийде відповідь від короля.

Бородавка ходив, як обпльований. Гетьманська булава залишалася у нього, але якось так воно сталося, що Обалковський розмовляв з ним, як хазяїн із наймитом, і завжди й неодмінно в присутності Петра Сагайдачного. Він чемно називав Бородавку паном кошовим Запорозького Війська, а не гетьманом, і спочатку питав поради у Сагайдака, а вже потім звертався до нього. Та й голота дивилася на Бородавку з погано прихованим презирством і глузуванням:

— Дурень! Пропустив таку нагоду!..— ніби говорили ці погляди і пекли Бородавку червоним залізом.

Проте Обалковський був задоволений наслідками своєї місії.

— Принаймні добилися того, що нам треба,— покручував він сивуватий вус.— Допомогла і грамота цього

чорного грака, що висвятив їм єпископів. Недурно витратили ми на нього стільки грошей.

— А багато? — поцікавився ксьондз Оборніцький.

— Кілька сотень червінців,— знехотя ронить Обалковський.— Але не раджу пану ксьондзу про це розводитися... Щиро кажучи, ми боялися, що через баніцію, накладену на цих хлопських архієреїв, він відмовиться й говорити з нами. На наше щастя, золото робить найгіркіші пілюлі легкоуживаними.

— Але чи не здається вельможному пану, що цей Сагайдак зайняв досить двозначну позицію? Його промова на раді була суто ворожа Короні.

Обалковський розреготався:

— Вважаю побоювання пана ксьондза за цілком зайві. Сагайдачний надто відданий Короні, і ця відданість корисна йому. Він бив Бородавку його ж зброєю. Ну, а такий спосіб ухвалює і стратегія, і діалектика [466]. Як бачите, він досяг своєї мети і, слово гонору, незабаром він знов буде єдиним гетьманом війська козацького.

Але ксьондз Оборніцький недовірливо й турботливо похитав головою.

— Боюся я, вельможний пане, як би з того не вийшло хлопської війни. Атмосфера надто розпалена. Щодня зростає свавілля цього знахабнілого бидла, а тепер, коли вони почули свою силу і побачили свою кількість... Недурно вихваляється Бородавка, що перед військом козацьким тремтить вся земля. І нема куди тікати нашим бідолашним католикам: міста сплюндровані, фільварки попалені, а хлопство майже цілком позаписувалося в козаки. Навіть Осман не наробив би нам гіршого лиха...

І довго сумно хитав головою ксьондз Оборніцький, хоча ніхто не слухав його зітхань.

У навощеному паркеті відбиваються високі готичні крісла й строгі лінії склепінь, важкі шафи і драпування. Каламутними ополонками вилискують в ньому відображені стрілчасті вікна з темними вітражами. Виснажені мученики і святі в якихось неприродних позах ледь-ледь пропускали світло в похмурий кабінет короля Зигмунда, хоч за вікнами — яскравий липневий день. Високим темним вівтарем здіймається його напівтрон, напівкрісло. Стіл завалено паперами і стратегічними картами, а в кутку високе розп'яття з слонової кості здається

не священним зображенням, а піднесеною на хрест закатованою людиною в останніх передсмертних корчах.

Король, блідий і худорлявий, стоїть за столом і покусує тонкі губи. Кістлявий ніс його різко вирізьблюється на тлі похмурих гобеленів [467]. Сіро-блакитні очі з безбарвним риб'ячим поглядом дивляться у просторінь і ніби не бачать Єзекиїла Курцевича з грамотою козацького війська.

За Курцевичем стоїть Кизима [468] і полковник Дорошенко [469], а трохи осторонь — Петро Сагайдачний. Зграбний чорний жупан туго охоплює його тонкий стан. На плечах — куняча делія. І жодної прикраси, крім розкішної шаблі на вузькому срібному поясі.

Розмова точиться латиною і частково по-польському. І здивований Зигмунд помічає, що мова Вергіліуша і Ціцерона так само звична і знайома «цьому хлопському гетьманові», як і шабля.

Проте найбільш говорить Курцевич. Він прочитав козацьку грамоту і тепер дає до неї усні пояснення. Сагайдачний іноді подає коротенькі, по-військовому точні додатки, а Кизима з Дорошенком так приголомшені тим, що сам найясніший пан круль дає їм аудієнцію, що остаточно втратили мову. Вони тільки переступають з ноги на ногу, порипують новими чобітьми і з собачою догідливою відданістю дивляться на Зигмунда, ладні кинутися за нього хоча б у вогонь. Трохи хвилюється і Сагайдачний. Вперше за все життя переступив він поріг королівського палацу, став біля щаблів трону. Тільки Курцевич почуває себе цілком невимушено: двірське оточення звичне й знайоме йому, а королівська влада в Речі Посполитій ніколи не доходила абсолютизму. Польські магнати тримали себе незалежно і добре привчили своїх королів виконувати примхи й жадання своїх виборців. Тому й колишній князь Курцевич просто дивиться на короля, і слова вільно линуть з уст нововисвяченого владики.

Місяць тому, в такий самий сонячний день, вирувала юрба на галявині біля Сухої Діброви, але як змінився тон козацьких вимог: замість обуреного протесту — догідливо-пишномовні запевнення у вірнопідданських почуттях; замість рішучих вимог — плаксиві скарги.

Але й ця смиренна грамота здається королеві нечуваною зухвалістю. Він обурений. Як сміють ці голодранці, ці вошиві хами з своєю мужикуватою старшиною

чогось добиватися, та ще й ставити якісь вимоги?! Хіба порядні люди лізуть з вимогами, коли в хаті пожежа?! Хіба повернеться в них язик на такі мерзенні слова! Вже й так нашкрябали їм останні гроші з державної скарбниці; вже й так спустошили для них склепи крамниць і майстерні гетто, ринку й цехових вулиць. Навіть самому королю довелося вивернути гаманець і дати понад дві тисячі золотих.

Збільшити їм реєстр... Вважати за нащадково вільних всіх учасників московських та турецьких походів... Прийняти до лав шляхетного панства різних сотників та підпанків цього хамського племені...

Ну, це ще сяк-так. Адже ж нобілітують кожного єврейського вихреста, щоб не позбавити його особистої волі і збільшити лави платників денарія святого Петра [470]. Але ж визнати і затвердити єпископів, висвячених тим греком... Ще Курцевич принаймні людина з свого кола, урожоний князь, але ж інші...

І мовчить король, обмірковує відповідь, яку можна тлумачити як завгодно...

— А що скаже пан Курцевич у своє виправдання? — ронять тонкі бліді губи, а очі дивляться також холодним невидючим поглядом.

Курцевич починає здалека. Патріарха Теофана називають шпигуном і самозванцем. Але ж чому московський цар приймав його з усією шаною, яка належить справжньому патріархові? Чому його запросили висвятити на патріарха царева батька, Філарета Романова? Чому царгородські єзуїти дали йому посвідку, що він дійсно є патріарх? І не якісь єзуїти, а члени святої конгрегації. Чому ж нарешті сам найясніший пан круль писав цьому шпигунові та самозванцеві і просив його закликати військо козацьке до походу на турків? Ще й надсилав до нього посла, того ж пана Бартоломія Обалковського, що був і в Сухій Діброві?! Та коли б Теофан дійсно був шпигун та підбурювач,— не звертався б він до Віленського братства [471], як йому закидають універсали, а звертався б до Запорозького Війська, схилив би його до союзу з Туреччиною або до повстання, пообіцявши козацтву волю та сорок тисяч реєстру. А він, навпаки, закликає козацтво боротися за віру Христову з бусурманами. Вже коли б дійсно обвинувачувати патріарха у державній зраді, так це міг би зробити лише Осман, а не король Речі Посполитої.

Легкий червінь кропить Зигмундові щоки. Він витягає табакерку, і понюх табаки приховує його розгубленість.

А Курцевич веде далі і потроху запалюється власними доказами.

— Нас визнано за зрадників і за бунтівників, але ж ніхто не довів і не перевірив нашої провини. Ніхто не знайшов жодного випадку, який би ствердив обвинувачення. Вже двадцять років нас утискають, пригноблюють, відбирають наші кафедри, землі, церкви та бенефіції; позбавляють нашу паству прав і кажуть, що ми відбиваємо хліб у людей віри латинської. Але ж ми такі ж підданці найяснішого пана круля, як і католики, і ми благаємо рівноправ'я. Ми звертаємось до соймів та соймиків, і що більше нас утискають, то стаємо ми настирливіші, тому що наша мета не потоптання законів, не образа величності, не заколоти, а можливість користуватися правами, наданими нам конституціями чотирьох соймів за останні п'ятнадцять років, а також коронаційною присягою нашого найяснішого пана круля,— низько вклоняється Курцевич,— за якою і сам найясніший пан круль мусить охороняти православ'я і зберігати мир і рівність проміж усіма вірами і народами.

Зигмунд не уривав промовця, тільки обурено стовбурчилася його еспаньйолка, а пальці нервово смикали згорток козацької грамоти.

А Курцевич ніби й не помічав його обурення.

— Ми не шукали висвячення. Патріарх висвятив нас тому, що паства наша була без архіпастирів. Коли б ми ухилилися від хіротонії, ми не було б гідні імені християн. Отже, нєх пан круль зволить удовольнити наші благання, щоб не пішла чутка, ніби римський костьол піднімає гнобительство на християн. Ми не ховалися і не ухилялися від влади свого короля; скрізь паства обирає собі архіпастирів, а корона затверджує їх. От і нас обрала наша паства, і нам залишалося лише звернутися до пана круля по затвердження, коли було оголошено нашу баніцію і ми опинилися поза законом і будь-яким правом на існування.

Курцевич замовк і застиг у глибокому поклоні. Дзенькнув ланцюжок його панагії [472], і тихо стало в похмурому кабінеті, тільки ледве чутно порипували чобітьми та розгублено сопіли обидва полковники.

Зигмунд відповів не одразу. Думки його рухалися важко й повільно, як драглюваті безформні медузи. Мовчанка ставала нестерпно важкою, і навіть Курцевич захвилювався.

— Ознаймую тобі нашу королівську милость,— сухо забринів нарешті голос короля.— Ми вислухали тебе уважно і наказуємо припинити чинність баніції, а на наступному Вальному соймі — переглянути вашу справу. Перекажи всім іншим... єпископам вашим,— через силу додає Зигмунд,— щоб вони не уникали мене, свого короля. Хай дадуть мені пояснення в своїй справі...

І, не договоривши, простягає руку Курцевичу.

Це велика честь бути допущеним до королівської руки. Але ж єпископи не цілують рук королям... Курцевич на хвилину губиться, але стара двірська звичка низько-низько схиляє його голову, само собою згинається коліно, а губи з побожністю торкаються тонких нервових пальців.

Тепер черга Сагайдачного. Він увесь підтягується, як на військовому огляді, але не встиг він сказати слова, як король сам звернувся до «хлопського гетьмана».

— Який стратегічний план порадить нам пан старший над військом козацьким?

І рухом запрошує Сагайдачного до столу. Сагайдачний дзенькає острогами і схиляється над барвистою картою. Запитання його не збентежило: з весни готується він до війни і вже обміркував кожну дрібницю на морі і на суші. Він знаходить блакитну змійку Дунаю і починає свої пояснення:

— За моїми відомостями, турецьке військо зараз стоїть біля Ісакчі. Позаду нього Балканські гори, майже неперехідні навіть улітку. Тільки ішаки та коні перемагають їх стрімкі стежки. Важких гармат там не перевезти, харчу — теж. Отже, харчі довозять Османові виключно морем. Їдучи до Варшави, я вже наказав, щоб наші пани молодці негайно вирушили в Чорне море і зіпсували йому комунікацію. На жаль, за наказом комісії на козаків, я попалив торік майже всі човни, придатні до морського походу. Отже, налагодити значний виступ неможливо. А він міг би остаточно зіпсувати постачання турецькому війську, викликати в ньому голод, хвороби і навіть повстання,— додає Сагайдачний і тактовно ставить на цьому крапку.

Ніздрі короля здригаються, але він примушує себе стриматися і з чемною увагою слухає Сагайдачного.

— Небіжчик коронний гетьман мав рацію, коли вирішив зустріти ворога десь за межами Речі Посполитої,— веде далі Петро Конашевич.— Але тому, що ми програли бій під Цецорою, я вважаю за дуже доцільне заманити турків до нашого степу. Тоді буде осінь, степ сухий і пустинний. Розсипавшись дрібними загонами, ми відбивали б отари, валки й табуни і не давали б туркам спокою ані вдень, ані вночі. Потім, дочекавшись північного вітру, ми підпалили б степ і турки загинули б у вогні або були б примушені тікати, тому що коні їх залишилися б без фуражу. А згодом нашим спільником став би мороз, бо більшість турецького війська складається з південних загонів, не звиклих до холоду. До того ж, вони не мають теплого одягу,— і тоді навесні ми збиратимемо самі білі кістки.

Король слухав Сагайдачного з підозрою і здивуванням. Людина, що й казати, неабияка, і вона зараз потрібна державі, як повітря, як зброя, як порятунок. І вимушена, силувана всмішка набігає на королівські вуста, а очі дивляться нерухомо у просторінь.

Довго ще промовляє Петро Конашевич. Двічі зазирає до кабінету великий маршалок, а Сагайдачний все розгортає різні варіанти походу.

— Добре, пане,— нарешті уриває його король, зиркнувши на клепсидри.— Доведеться вам повторити всі ваші міркування на нараді панів сенаторів і, мабуть, на соймі. Я бачу, що поради пана старшого будуть нам дуже до речі. Бажаю козацькому війську перемоги і подвигів, гідних героїв великого Риму. Я не залишу його своєю милостю, а пана старшого буду радий вітати гетьманом-переможцем.

І урочисто простягає йому руку.

Конашевич схиляє коліна і цілує пальці свого сюзерена, коли несподівана згадка наче вколола його. За етикетом аудієнцію кінчено. Треба йти, але як же його піти без універсалу, без будь-якої гарантії виконання козацьких жадань? Адже ж він сам вигадав таку гарантію... І, порушуючи двірський церемоніал, Сагайдачний питає:

— Насмілюсь нагадати, мосцьпане. Козацьке військо благає найяснішого пана круля видати універсал про

упокоєння грецької віри і про збільшення нашого реєстру...

Руда еспаньйолка стає дибом. Брови виламуються.

— Я сказав,— карбує король, не дослухавши.— І повторюю: буде тобі і твоїм вдесятеро милостей, ніж досі. Аби пан Єзус благословив наше військо блискучою перемогою. Нащо тобі універсал? Невже ти не віриш мені, своєму королеві?

І з виглядом обурення і презирства вперше зиркає прямо у вічі Петра Конашевича. Сагайдачний червоніє, як покараний хлопчик. Але ж козаки... Що їм сказати, повернувшись до війська? Він обертається до Кизими з Дорошенком і до Курцевича. Але старшина дивиться на нього очманілими поглядами, а Курцевич моргає на двері і непомітно знизує плечима. Сагайдачний до болю стискає пальці, а король мовчки очікує і постукує каблуком по воскованому паркету.

І голова Сагайдачного повільно схиляється в останньому двірському поклоні...

Дванадцять надійних гінців помчало того ж вечора з Варшави до всіх головних міст України і до війська козацького з королівською відповіддю. Дванадцять разів переписав свій лист Петро Конашевич, де сповіщав, що король обіцяв словом честі виконати всі жадання козацького війська і осипати його нечуваними милостями. Не менш радісні і пишномовні були листи Єзекиїла Курцевича. А Кизима з Дорошенком мовчали. Вони були так приголомшені новими враженнями, що майже не второпали, що бачили й чули у королівському палаці.

ЗВЕДЕНИЙ РАХУНОК

Після ради в Сухій Діброві Бородавка одразу помчав на Січ. Все в ньому клекотіло з люті. Він почував себе обдуреним і наче заплутаним тонким павутинням. Згадуючи Сагайдачного, він скреготав зубами і стискав кулаки.

— Зраднику клятий,— приказував він.— Адже ж продасть він нас, наче курчат на ярмарку. Тільки ще невідомо кому: панам чи падишахові.

І щоб запобігти лихові, мозок його запрацював з незвичною силою.

— Щоб не піддатися, треба, по-перше, шукати спільників та підсилення. Але де? Де?

І раптом згадав про донських козаків. Якось, повертаючись Азовським морем після морського походу, зустріли вони кілька донських байдаків. Сплившись, привіталися, обмінялися на знак приязні шаблями, розпитали один одного про військо, про волю козацьку і обіцяли в лиху годину стати пліч-о-пліч проти спільного ворога і проти Туреччини зокрема.

— Не до царів треба звертатися, як той панський підлабузник, а до своїх братів-козаків,— захоплено вигукнув він і кликнув Юзика.

— Проше батька? — вистрибнув спритний джура.

— Біжи, синку, до писаря. Хай зараз мчить сюди,— наказав Бородавка, задоволено погладжуючи вуса.

Лаврін Пашковський уважно вислухав Бородавку і проти звичаю ухвально хитнув головою.

— Дуже розумний крок! — вигукнув він.— Це може дати нам значну перевагу проти турків і цілком забезпечити нас від зрадливих варшавських панів. Треба надіслати їм копію королівської грамоти, яку нам зачитав пан Обалковський, і окремим листом від нашого війська запросити дончаків на тих же умовах, на яких запрошує нас король. Тільки хто сплатить їм ці гроші? От в чому заковика, бо ж в державній скарбниці грошей катма.

— Коли йдеться про існування Січі і війська, військова скарбниця буде розкрита. Чого гнити грошам під весняною водою, хай рятують нас від загибелі,— рішуче відкарбував Бородавка.

І Лаврін Пашковський знов погодився з ним.

«Бачу я, що й у цього п'яниці є чимало олії в голові»,— думав писар, прямуючи до себе. І на ранок копія королівської грамоти, засвідчена підписом Пашковського і з печаткою Війська Запорозького, була готова, а разом із нею і лист славного низового товариства до своїх одновірних братів — донських козаків, до їх наказного отамана і старшини.

Довго думав Бородавка, кого послати до Новочеркаська [473]. Не довіряв він Танцюрам і Ничипоренкам та старим дідам і нарешті вибрав Івана Сакульку, ще молодого розумного козака, нещодавно обраного на

курінного отамана. Сакулько був з Галичини, що найбільш страждала від панських утисків. П'ять років вчився він у братській школі, але не витримав щосуботнього шмагання і втік на Січ шукати волі. Тут швидко здобув він ім'я чесного і розсудливого в справах громадських і сміливого в бою. Доручення Бородавки було для нього великою честю. Одразу став він ладнатися в путь. Бородавка дав йому охорону і почет з півсотні добре озброєних козаків, кілька коштовних подарунків для донських отаманів, грошей і виправив у путь.

Був кінець червня, спека. В степу кінчалася косовиця. Лани вже шаруділи золотавими хвилями колосся, сонце нещадно палило землю, і вершники про всяк випадок взяли з собою по бурдюгу води, щоб не загинути від спраги на невідомих шляхах.

Минув липень, жнива, і на початку серпня почав Бородавка хвилюватися, що немає звісток від свого посланця. Але тільки тоді, коли перші козацькі загони вирушили до Дністра назустріч турецькій навалі, повернувся Сакулько до Запорозького Війська.

— Ну, як? — кинувся до нього Бородавка.

— Зараз, батько, все розповім,— стрибнув Сакулько з кульбаки, весь запорошений, схудлий і засмаглий, як мурин.— Ось тобі грамота від наказного отамана і військового круга дончаків.

— До чорта грамоти,— гримнув Бородавка, наливаючись кров'ю.— Ти не крути хвостом, як лях: кажи просто: прийдуть чи ні?

Прийдуть, батьку, тільки не зараз.

— Як то не зараз? Адже турки пруть на нас. Як то «не зараз»?! Собачі вони сини, а не козаки,— волав він, схиливши голову, ніби збирався пнути лобом в черево і самого Сакулька і його супутників.

— Та ти не гримай, батьку, а вислухай,— спокійно зупинив Сакулько розлютованого Бородавку.— Коли приїхали ми до Новочеркаська, козаків було там обмаль: і в місті і по станицях ледь-ледь тисяч сім. Просто кажучи — жменька. Пішли вони рибалити в Азовському морі, та на персюків посунули тим, другим морем, як його там...

— Хвалинським [474],— басовито підказав Сакульці сотник Горбатюк.

Ото-то ж... Прийняв нас і наказний, і осавул його Бударін, і Бокадьоров, та й інші. Добре нас почасту-

вали, а на ранок скликали військовий круг, чи то раду, по-нашому. Ще й посол там був від царя Михайла боярин Апухтін. На раді прочитав я їм королівську грамоту і листа від нашого війська, промову сказав. Так, мовляв, і так: пре на нас турків з півмільйона, а польське військо мало не все спить порубане торік під Цецорою. Загрожують турки винищити весь наш степ, заселити своїми, саму пам'ять про козаків та про матір нашу землю руську по степу розвіяти. Станемо всі від хлопчиків до дідів боронити землю рідну разом з панами, бо хоч вони й собаки, але ж все-таки ближчі нам від бусурманів. І якщо ми загинемо, і вам, братам нашим дончакам, теж тоді кінець прийде... Добре, що, тиняючись хлопцем між людей, був я і серед руських. Пригадав їх мову, говорив від усього серця, як з братами рідними. Закликав їх до нас за тими ж умовами, на яких пани закликають нас. По 30 рубльов кожному козакові. Дійшло їм до серця моє щире слово. Кажуть, як повернуться з моря наші,— вирушимо вам на допомогу, хоч ще ніколи до вас, запорогів, не хаживали. І ось тобі шаблю прислали перської роботи і ронди коневі. І мені шаблю дали, і коня доброго, бо ж наші коні в дорозі знесиліли... А коли ми додому вирушали, прийшла нам звістка навздогін, що з дальніх юртів і зараз вирушають до нас дві сотні охочих козаків. Незабаром вони до нас з'являться.

Бородавка знов вилаявся, бо сподівався на кращі звістки, але потім заспокоївся і вирішив не поспішати до кордонів і поки що не приєднуватися до королівського війська. Він намагався всіма засобами показати, що наказ новопризначеного коронного гетьмана і Сагайдачного — для нього не закон.

Та проте і не міг він вирушити так швидко: якщо Сагайдачний мав готовий порох і харч, Бородавка лише починав їх заготовляти.

На Січі припасу було обмаль. Бородавка наказав збирати харчі по староствах та по приватних маєтках — скрізь, де були на приставстві його козаки, але справа була надзвичайно складна: голота й сама жебрачила, а старости та дідичі виряджали підводи до королівського війська разом з загонами для посполитого рушення. Козаки напосідали на них все настирливіше і вимагали чимало того, про що й не мовилося в універсалі гетьмана Бородавки.

Не обійшлося без пожеж і без стрілянини. І або пани гинули в полум'ї, або призвідники й проводирі гойдалися на шибеницях.

Волало обурене панство. Мчало до каштелянів і воєвод, до гродського суду і до кварцяного війська. Але що можна було тоді вдіяти з буйним свавіллям козацьких ватаг, коли ці ватаги були єдиною надією і порятунком хиткої держави короля Зигмунда!..

— Хай вельможне панство набереться трохи терпіння. Козацьке свавілля — справа дуже неприємна, але все ж таки значно безпечніша, ніж турецька навала. Кожне військо грабує. І наші жовніри, і лісовчики, і ландскнехти, а турки — тим паче... Отже, будьте філософами і з двох лих вибирайте найлегше,— казали вони, вислухавши потерпілих.

І, щоб врятувати панство від розору, спонукали козацтво швидше вирушати в похід і обіцяли надіслати навздогін валки державного припасу.

Деякі загони повірили панським обіцянкам і вирушили до Дністра з тритижневим запасом харчів.

Але рух козацьких загонів був надзвичайно забарний. Бородавка почув, ніби проміж турками і панами розпочалися якісь перемови, і побоювався, щоб в останню хвилину ляхи не замирилися з падишахом ціною знищення козацького війська.

А такі перемови дійсно розпочалися.

Ще в травні з'явився до гетьмана польного Любомирського посланець від молдавського господаря і двох башів з пропозицією, щоб король надіслав серйозну і надійну людину, з якою можна розпочати мирні перемови. Умови башів були, звичайно, некорисні Польщі, але баші сподівалися, що на цей раз пани підуть на поступки за рахунок козаків і в свою чергу обіцяли схилити султана на свій бік, бо наступник допіру померлого Алі-баші, Гусейн-баша, бажав миру, а не війни.

Любомирський арештував посланця Вевеллі і тримав його далеко від свого табору, але в серпні вирядив його назад до турків разом із паном Шенбергом, з відповіддю башам і особистим листом до нового великого візира.

Вевеллі поїхав кружними шляхами і дістався турецького табору мало не через місяць. Візир написав відповідь і усно передав турецькі умови Шенбергові, хоча Осман і чути не бажав про мир.

Шенберг розповів панству, що турецька армія має сто шістдесят тисяч боєздатного війська і тисяч із п'ятдесят допомічної сили і багато інших відомостей про ворога, але більш до турків не їздив і на цьому перемови урвалися.

Командувачем всіх збройних сил Речі Посполитої було призначено великого гетьмана литовського Яна Карла Хоткевича. Він закликав шляхту до зброї, але військо збиралося з значним запізненням. Дехто з панів сидів дома і зовсім не збирався виступати, а інші боялися вирушати через судові справи, що загрожували їм баніцією за наїзди, насильства, підпали та інші злочини. Тоді уряд оголосив амністію всім засудженим, а тим, хто перебував під судом або слідством, пообіцяв прощення, якщо вони стануть до лав королівського війська.

Хоткевич вагався, не знав, що робити. У нього було лише тридцять дві тисячі війська. З такими силами він не рискував наступати і всі надії покладав на козаків. А про козаків і чуток не було. Сагайдачний чи то сидів у Варшаві на соймі, чи то мчав до свого війська десь по шляхах Речі Посполитої, а загони його вирушали поодинці і вже дорогою зливалися з іншими сотнями і ватагами, як лісові струмки у велику ріку. Мало надії було і на короля. Сидів він у Львові, полював, молився, грав у карти, збирав посполите рушення, але іржавий напіввиджилий механізм посполитого рушення ніяк не міг зрушитися. Та й яка могла бути в нього сила, коли лише магнати південних воєводств мали по замках власні загони, а все інше панство озброювало своє хлопство і челядь і, не навчивши його ані військового ладу, ані поводження зі зброєю, гнало його на війну, як на панщину.

Проте магнати пишалися один перед одним добре вимуштруваними полками. Князь Домінік на Острозі Заславський привів шість сотень кінноти і стільки ж піхоти. Яків Собеський, Калиновський, Лещинський, Вишневецький, Петро Опалінський, Радзівілли та Стефан Потоцький перевершували один одного. Не поталанило лише Чарторийському, бо на нього напали татари, і він примчав до Хоткевича без єдиного жовніра.

Починалася осінь. Дністер навально мчав свої води, розбухлі від карпатських дощів, а Ян Карл Хоткевич все стояв на місці і розмірковував, як йому бути.

Король спонукав його наступати. За Дністром позиції були кращі й міцніші, а головне, Хоткевич смертельно боявся опинитися без козацької допомоги. Бородавка наближався до Дністра повільними маршами через Оргіївщину та Сорокщину [475]. Хоткевич наказав йому негайно з'єднатися з королівським військом, але Бородавка відповів, що лише тоді виконає наказ, коли панське військо опиниться по той бік кордону і таким чином доведе, що війна невідхильна.

Почувши таку відповідь, Хоткевич, як скажений, забігав по своєму намету. Козацька тактика переплутувала йому всі карти. Вже двічі спалахували заколоти у польському війську. Жовніри і навіть військові товариші [476] оточували його намет, з лайкою і погрозами вимагали грошей, харчів та фуражу. Безглузде стояння на одному місці, погане постачання, хвороби і тисячі незгод розкладали військо, що виступило з Варшави і Кракова, Гнізда та Львова з такими пишними промовами, під грім барабанів і сурм, з блискучими прапорами і орлами Речі Посполитої.

Хоткевич губився перед розбурханою стихією. В безсилій люті ламав він руки або лаявся, закликав усіх святих врятувати його від загибелі і в розпачі вдавався до королівського комісара Якуба Собеського.

— Рятуйте, вельможний пане! — благав Хоткевич Собеського, і опукле черево його коливалося під кунтушем.

— Врятувати! — саркастично всміхався Собеський.— Як? Чим? Адже ж коні дохнуть з голоду. Люди гниють під дощем, і нема де дістати хоч чарку горілки зогрітися. А пан коронний гетьман: «Рятуйте!»

— Але ж... вони роздеруть пана комісара разом зі мною. Пан чує, як вони там ревуть, наче бики на іспанській арені?! Пан комісар мусить сплатити їм належну платню. Адже ж починається масове дезертирство, а на десять миль навкруги не залишилося ані ягняти, ані поросяти, ані миршавенької курки.

Собеський замислився. Скарбниця була порожня, як пересохлий колодязь в пустині. Та й самі комісари добре не знали, скільки належить війську, тому що утримання кожній корогві йшло з дня її виступу в похід, а кожен полковник, ротмістр і хорунжий запевняв, що він виступив значно раніше, ніж насправді. Підрахувавши готівку, Собеський зрозумів, що доведеться

схитрувати: він оголосив перепис всього війська по регіментах і по корогвах і перевірку терміну виступу кожного з них, а при цьому потай попереджував кожен загін, що йому буде сплачено позачергово.

Хитрість подіяла. Жовніри заспокоїлися, а тим часом розпочали будувати міст на Дністрі. Бурхлива річка щоразу розбивала збудоване. Але людська упертість і завзяття перемогли течію. За два тижні міст був готовий, і військо почало переправлятися до Молдавщини.

Дванадцять днів тривала, переправа. Вступаючи в землю християнських васалів Османа, Хоткевич видав суворий наказ, щоб жовніри не грабували тубільців, але ніхто не зважав на наказ. З зойками жаху і розпачу тікали або ховалися по лісах пограбовані молдавани, а найодчайдушніші бралися до зброї. Садівники і хлібороби, рибалки і виноградарі мстилися за свої білі мазанки, витоптані сади і лани, виноградники та плантації запашних тютюнів і, хоч не завдавали армії значних шкод, проте успішно відбивали валки і худобу, ще й забивали жовнірів-чабанів та дроворубів.

Почув і Бородавка про переправу польської армії і собі переправився на турецький бік, а в Молдавщині пустив свої загони шарпати молдаван, «аби чортове панство не нажерлося хліба козацького», і ніби забув наказ стати під прапори коронного гетьмана.

Хоткевич розумів, що без козаків військо його загине, як торік під Цецорою, але як і чим примусити Бородавку до покори, він не знав і тільки сипав на його голову прокльони і лайку.

І саме тоді, коли у війську пішли тривожні чутки, ніби козацтво зовсім не прийде на допомогу державі,— з'явився до коронного гетьмана Петро Конашевич, а згодом і королевич Владислав. Королевич привів десять тисяч свого власного війська, ще й німецьких ландскнехтів під командою Денгофа, але це поповнення не дуже підсилило королівське військо. Виснажені довгим походом, спекою і епідемією різачки, жовніри королевича Владислава більше нагадували тіні в панцерах та шоломах, особливо ландскнехти, не звиклі до нестатків і втоми.

Сагайдачний прибув з невеличким почтом, шабель на п'ятдесят, але після радісної зустрічі розпач охопив королівське військо. Пішли чутки, ніби козаки поверну-

ли додому, ніби військо королевича — остання допомога держави своєму гетьманові. Похнюпилися гордовиті голови, замовкли хвалькуваті промови і барвисті оповідання про власні подвиги, ніби пани забули про них. Військові товариші відкрито обвинувачували Хоткевича в тому, що він не вміє братися до справи, а зголоднілі жовніри роззувались біля вогнищ, гріли скривавлені ноги і сумно зітхали:

— Краще було б і не вирушати, тому що хлопові все'дно нема волі на світі.

Не чути було ані пісень, ані танців, ані дзвінких сурм. Голодні коні важко зітхали, ніби розуміли, що сталося. Хворі стогнали на землі біля вогнищ, здорові тинялися, як тіні.

— Де ж військо вельможного пана гетьмана? — питав Хоткевич, частуючи Петра Конашевича смаженою качкою та вином.

— Як бачить пан коронний гетьман, не там, де належало б йому бути,— знизав плечима Сагайдачний.— Кажуть, ніби Бородавка стоїть під Степанівцями. Поки був я в Варшаві, мої загони теж стали під його прапори, хоч я й наказував Бурдилу та Свиридовичу приєднатися до вельможного пана. Заварили йолопи кашу... а мені її сьорбати,— додав Петро Конашевич і моргнув на челядь, що прибирала з стола.

Хоткевич вислав челядь, запросив панство припинити балачки і знов звернувся до Сагайдачного:

— Ми з вами, пане гетьмане, свої люди; отже, поговоримо щиро й одверто. Молдавани бунтують. Цілі ватаги їх крутяться навколо нашого табору, наче вовки навколо отари. До них перебігають наші жовніри, челядь і хлопи з загонів вельможного панства... Перехоплено також кілька хлопів з Брацлавщини, що тікають з маєтків від панщини. Вони сподіваються, що таким зрадницьким способом здобудуть волю. І я не певний, що голота цього п'янички і зрадника не прилучилася до них на нашу загибель. Отже, ми сподіваємось, що пан гетьман знайде спосіб якось усунути цього мерзотника... Адже ж я тричі наказував йому з'єднатися з моїм військом, і тричі він знехтував і потоптав волю пана круля й батьківщини, від імені яких я звертався до нього. А це вже державний злочин.

Хоткевич захлинувся від люті і довго не міг відсапатися. Він дихав шумним астматичним подихом, весь

напружений і червоний. Петро Конашевич мовчав і зосереджено смоктав люльку.

— А яких заходів вжив вельможний пан гетьман проти повсталих молдаван? — спитав він не одразу.

— Я надіслав проти них загін пана Копачівського, героя останніх московських походів, разом з паном Бичеком, молдавським боярином. Але хіба ж впіймати воду решетом, коли кожен хлопчик, кожна гава на стріхах шпигує на користь цих лотрів?

— А що чути за турків? — ще раз спитав Сагайдачний, покусуючи чубук.

— Та... насуваються потроху. На жаль, ціла мережа татарських загонів крутиться навколо нас, тому наші розвідувачі не мають змоги намацати їх розташування, але полонені казали на муках, що Осман за сорок миль від нашого табору, і найгірше те, що молдавани з'єдналися з татарами і допомагають їм.

— До речі,— вкинув Якуб Собеський,— час вже припинити це зайве, жорстоке і не гідне Речі Посполитої винищування молдаван. Тому й повстають проти нас всі тубільці. І ми самі в цьому винні,— додав він і кинув на Хоткевича обурений і зневажливий погляд.

— Звичайно,— хитнув головою Сагайдачний.— І навіть треба скарати кількох наших бешкетників, хай будуть вони з найпишнішого панства, бо ж воювати серед повсталого населення — це принаймні рискувати власним життям.

Хоткевич зафиркав і важко засовався в кріслі.

— Та хіба ж я проти? Хай пан комісар негайно напише такий наказ, ще й якнайсуворіший. Ми оголосимо його навіть сьогодні. Я давно вже збирався, та на всі дрібниці не вистачає часу...

В цю мить хтось поквапливо рвонув завісу намету, і без попередження влетів пан Гнівош з заляпаним багнюкою розвідувачем.

— Турецьке військо за двадцять миль від нас! — пролунав у раптовій тиші голос розвідувача.— Татари з черкеським проводирем Гусейн-агою напали на козаків. Бій тривав кілька днів. Напад відбито, але один з козацьких загонів відокремився від війська і під шаленим наступом Кантемира-мурзи кинувся в гори і заховався в печерах. Турки підтягли гармати. Три дні відбивалися козаки, а потім з героїзмом кинулися на ворога і загинули всі як один.

Мовчали пани і, не змовляючись, вперше за час існування Речі Посполитої, підвелися, шануючи пам'ять невідомих людей, що загинули, як герої, і тихо стало в наметі, тільки висвистував і клекотів подих Хоткевича від нового астматичного припадку.

— Дайте мені свіжих коней. Мої знесилені. Я їду до Бородавки,— розрубав тишу голос Сагайдачного.

Триденний дощ розситив чорноземлю в рідку липучу кашу, де коні загрузали по коліна. Парке, тепличне повітря стоїть над мокрими городами з пізніми динями і кавунами, що чудом вціліли від голодних жовнірів. Голеними мертвими черепами вилискують вони на землі. Обідране соняшничиння та кукурудзиння мокрими мітлами теліпаються коло хат. А далечінь заступають тумани. Сірі, каламутні, підповзають вони з усіх боків і брудною вагою залягають по балках і улоговинах. Майорять і блимають з боків придорожні дуби й тополі, фігури й кам'яні баби по роздоріжжях. Копита масно чвакають у багнюці, і дрібненька мокра курява обсипає обличчя й волосся.

Вже п'ять годин триває невпинна скачка. Надійний молдаванин-провідник мчить спереду. Дощ точиться невпинно, і коні ледве дихають. Ротмістр Молодецький з легкою польською кіннотою підморгнув своїм і підострожив коня, щоб бути ближче до провідника. Не звик він довіряти чужій людині, а Сагайдачний опустив повід і замислився.

«Вельможний пан гетьман...»

Он як шанує його коронний гетьман, та й король майже обіцяв йому булаву, коли повернеться він з походу. Аби тільки перемога. Блискуча і блискавична. І тоді...

Королівське слово. Слово честі рицаря і монарха. Адже ж не жартують такими речами! Старий і кволий вже король, та королевич Владислав не зрадить свого батька. Ще під Москвою надіслав він йому гетьманську булаву, отже, вся справа лише в перемозі, і на шляху його цей нахабний п'яниця, цей голоцький трибун...

Пан Гнівош та інші їздили до Бородавки три рази з наказами коронного гетьмана і встигли, поки сідлали коні, розповісти Сагайдачному чимало важливого. Козацьке військо не має харчів, нема в нього пороху і

куль. Ну, що ж! Тим краще! Кожна помилка Бородавки — козир проти нього. І, зваживши і оцінивши становище, Сагайдачний написав кілька рядків Харлику Свиридовичу, Дорошенкові, Кизимі і Яну Кострижевському — і наказав негайно приставити їм листи, хоча б ціною загибелі кращих коней.

Густішали тумани. Здавалося, ніби розсякла, прохолола земля дихає в небо сірою парою. Дорога повільно спускалася у долину. Назустріч клубочилося біле молоко, ріденько розбовтане у повітрі. Зустрічні дерева раптом виступали з небуття, пропливали повз вершників і танули десь позаду. Пахло мокрим листям, баштанами і димом. Провідник мчав спереду, напіврозтанувши у тумані, і незабаром навколо вершників звелися густі ліси. Вони їх не бачили, але вгадували з лункого відгуку кінського тупотіння і з того, що де-не-де лапате гілля раптом замикало над головами шарудливе склепіння. Провідник хвилювався: він або мчав уперед, або притримував коня.

— Чи не заблудили ми часом в тумані? — наблизився до нього Сагайдачний.

— Трохи помилився,— признався молдаванин.— Пригадуєте роздоріжжя біля криниці? Треба було взяти ліворуч... Не роздивився в тумані.

— Ну, так повернімось, поки не пізно.

— Ні, не варт. Тут є перехресна стежка,— відповів молдаванин і підострожив коня.

Двічі спішувалися вершники і давали коням перепочити. Вони не розкладали вогню і, стоячи, сьорбали з фляжок горілку та заїдали скибкою хліба.

І знов шалений гін розсяклою, грузькою дорогою. Ліс стоїть навкруги загадковий, невидимий і мовчазний. Тільки вгадуєш його з вузлуватих стовбурів або з чорного полоза гілки, що де-не-де висувається з каламуті. Коні спотикаються на корчах. А зверху все точиться й курить холодна мокра курява.

Раптом шлях розширився. Щезло коріння, і стовбури, і потворні хоботи гілля. Густа сіра каламуть без плям і тіней обступила вершників, в обличчя війнуло вітром, і вони зрозуміли, що вибралися в степ.

Сутеніло. Темнішала туманна пара. Вона або огортала їх стіною, або коливалася і бігла повз них юрбою привидів, і незабаром вдалечині заблимали, зазолотавилися пухнасті крапки вогнів.

— Табір! Ваш табір! — полегшено зітхнув молдаванин.— А я вже думав, що ми заблудили.

Сагайдачний підострожив коня. Кінь поквапливо місив масну багнюку. Вогні зростали, розступалися бурштиновим розсипом. Почулося тупотіння стриножених коней, горлові вигуки.

— А гей-гей! — крикнув Богдан Балика.— Здорові були, панове молодці!

Люди біля найближчого вогнища звелися на ноги, і тіні їх заколивалися в тумані велетенськими безформними потворами. Пронизливий свист розсік повітря, і горлові вигуки, знайомі козакам з нічних нападів і сутичок з татарами, виповнили туманні присмерки.

— Татари! — здушено крикнув Сагайдачний.— Назад!

Шаленим чвалом мчали коні, видиралися стрімким схилом і зривали, виколупували копитами кущики трави і чагарника. Сагайдачний не оглядався. Праворуч і ліворуч тупотіли чиїсь коні, невидимі у темряві. А позаду тріщали постріли. Стріла ковзнула по тремтячій шкурі коня і подряпала йому шию. Друга пробила Сагайдачному рукав і вп'ялася в руку над ліктем. Сагайдачний видер її з руки, наче кліща, і припав до кінської гриви.

...Вітер і дощ свистіли в ушах. Сагайдачний знов опинився в лісі. Мокрі гілки хльоскали його по плечах, проте стрілянина вщухла, і тупіт погоні замовк вдалечині. Але й своїх не стало чути. З гілок текло. Холодні цівки дощу гадючками заповзали за комір. Набряк і обважнів кобеняк. А Сагайдачний все гнав і гнав коня і ледь-ледь вгадував напрямок.

Кінь трусив уже підтюпцем, захеканий і знесилений. Раптом зупинився, захитався і впав. Сагайдачний ледве встиг висмикнути з-під нього ногу. Став поруч і витер долонею очі. Кінь хропів передсмертним хропінням, рвав копитом землю, потім витягнувся і замовк. І одразу Сагайдачний відчув свою моторошну самотність в гущавині невідомого мокрого лісу і ночі. Забувши обережність, він витяг кресало і почав кресати вогонь. Але намокла губка тільки смерділа мокрим гаром та так і не спалахнула. Він сунув її у пазуху і опустився на землю поруч з конем.

І лише тепер відчув свою рану.

Кров невпинно точилася з неї, і гострий біль, як від опіку, прохоплював тіло дрожем. Сагайдачний розстебнув рукав, засукав його, помацки замісив на долоні щіпочку пороху і землі, помастив нею рану, перев'язав ганчіркою, яку має завжди кожен козак, потім втомлено випростав ноги, накрився кобеняком і пригулився до напівхолодного коня.

«Спати,— наказав він собі.— Все'дно вночі не відшукають».

А вухо напружено слухало, чи не пролунає десь кінський тупіт, чи не гукне хтось його рідною мовою.

Ліс шумів високим рівним шумом, що нагадував морський прибій, і з цього шуму зрозумів Сагайдачний, що це сосняк.

«Поганий захист. Адже ж в ньому далеко видно»,— подумав він і знов примусив себе заплющити очі.

Та не заснув Петро Конашевич. Якісь незрозумілі звуки весь час заважали йому: чи то далека стрілянина, чи то тріщало зламане дерево, а іноді щось шаруділо під боком у траві. Та й біль у рані дужчав, і весь час стояв перед очима ненависний і настирливо невідв'язний Яська Бородавка. Сагайдачний гнав його від себе, але тривога, несвідома і огидна, як нудота, невпинно роздмухувала напівзгаслу свідомість.

А що, коли реєстровці і навіть Київський полк визнали Бородавчину владу не тимчасово, а дійсно перекинулися до його табору? Адже ж тепер Бородавка багато в чому став прийнятний для середнього козацтва. Що тоді діяти? Приїхати до нього як королівський комісар при козацькому війську, або скликати раду, розповісти козацтву про королівські обіцянки і таким чином повернути собі булаву? А чи не краще терпляче очікувати нагоди, першої помилки свого супротивника, щоб тоді спритним ударом вибити у нього з рук булаву?

А може статися й таке, що козацтво вирішить видати Османові «Сагайдак-бея» і ціною зради купити недоторканість Базавлуку та Дикого Поля, зваливши на нього всю провину за морські походи...

Думки виринали тривожні й безладні, як кошмари. Сагайдачний то куняв, то зривався з місця і напружено прислухався, щоб через деякий час знову схилити голову на мертвого коня і напнути на голову важкий і мокрий кобеняк. Скільки часу минуло так, він не знав.

Нарешті вогка димуча чорнота посивіла; брудно-сірий тон просякнув туман, і з його каламуті виступила руда колона соснового стовбура, потім друга, така ж, луската, ледве помітно заманячила поруч в тумані, потім третя, четверта... Зверху ледве помітно замерехтіло склепіння гілок, і Сагайдачний зрозумів, що це ранок.

Рана глухо боліла, як зуб. Липкий піт і безсилля змінили нічні кошмари. Мокрий кобеняк був важкий, як земля, а по мертвому коню вже бігла й метушилася комашня, лісові блохи та мухи.

Сагайдачний зазирнув у вічі бойового товариша, що носив його на собі і в Московщині і під Перекопом, і щось подібне до докору сумління ворухнулося в серці. Загнав. Загнав до смерті. Не подумав, чи витримає віддане серце цей одчайдушний біг. І навіщо? Щоб загинути у цьому лісі або опинитися в пазурах ворога?

Сагайдачний підвівся, обійшов коня, послабив йому попругу, зняв сідло, повід, ніби назавжди звільняючи його від рабства, постояв ще хвилину, прислухався до шепоту невидимого верховіття і рушив навмання у туман.

Сива каламуть звисала з дерев сувоями брудної мусліни, парувала в глибині лісових стежок, протоптаних чи то лісовим звіром, чи то людиною. Сагайдачний брів, як увісні; іноді лягав на мокру хвою, розгрібав її і притуляв ухо до самої землі — слухав. Земля або мовчала, або гула далеким невиразним тупотінням. Та хіба могла вона сказати, чиє це тупотіння — своїх чи ворогів? Та й чи свої вони — оці козаки, до яких мчав він учора з таким завзяттям? І звіряча спрага життя, бажання врятуватися від цього жахливого невідомого лісу, що так нагадував зачаровані ліси поем Аріоста [477] і Тассо [478], гнали Сагайдачного вперед, але не знав він, чи прямує кудись, чи то кружляє навколо сосни, де загинув його вірний кінь. І чи є взагалі десь край цьому лабіринтові стовбурів та стежок, що потопають у димучій оманній парі?

Ноги його підламувалися. За ніч втратив він багато крові, та й тепер точилася вона крізь ганчірку. Частіше виймав він фляжку і відсьорбував ковточок горілки. Від голоду смоктало під грудьми, і надто пізно згадав він, що в сідельній ладунці було трохи сала та хліба. Часто

сідав він на пень або на повалене дерево, відпочивав і знову зводився на ноги і плентався навмання, як сліпий. Одного разу здякав він зайчиху з зайчатами, але не встиг вихопити пістоль, як вона розтанула у тумані. Раз у раз витягав він кресало і терпляче кресав огонь. Одного разу спалахнула губка, задимила люлька, але знов зашептався з лісом дрібний дощ, прохоплюючи пораненого болотною вогкістю. І тоді пожалів Сагайдачний, що залишив біля коня свій кобеняк.

Дощ ішов аж до вечора, дрібний, холодний. Сосняк залишився десь позаду. Вогкий чагарник обливав його цівками води, під чобітьми чавкала земля. Знесилений втомою й розпачем, ішов Сагайдачний без мети і дороги. Спочатку кляв Бородавку, Хоткевича, козаків і сам себе за те, що потрапив у цей непотрібний і безглуздий ліс, потім байдужість і розпач охопили його. В скронях стукала запалена кров, і дивовижна нудотна порожнеча виповнювала голову й шлунок. Нарешті впав він на землю біля старого дуба і закуняв. Він вже нічого не хотів і не чекав, не силкувався підвестися, ані кликати на допомогу...

Знайшли його надвечір третього дня, коли туман ледь-ледь підніс над землею свою димучу запону і заплутався десь у верховітті пошматованим клоччям. Змоклий до ниточки, запалений, обляпаний багнюкою, він навіть не ворухнувся. Його каламутні очі дивилися на Богдана Балику, Максимку і Хому Причепу, але не пізнавали їх. Хорти коронного гетьмана метушилися навкруги, тривожно гавкали і метляли хвостами. Важкі краплини падали з віття. Сагайдачного поклали на кобеняк і обережно винесли на дорогу.

— Ну й завдав ти нам клопоту, бісова ж ти дитино,— бурчав Причепа, коли хворого переодягли і поклали у ліжко.

Але Сагайдачний не відповів і навіть не зиркнув на старого цехмістра.

Шестиденні бої з татарами і звістка про набліження турецького війська нарешті примусили Бородавку зробити те, чого вимагав від нього Ян Карл Хоткевич. Він вирушив до Хотина, щоб з'єднатися з польським військом. Голод грізно нагадував про себе. Тритижневий запас був знищений до крихітки. Обіцянки брацлавського воєводи так і залишилися обіцянками, проте,

мабуть, він і надіслав козакам валки, та перехопили їх татари з повсталими молдаванами. Що б там не було — козаки голодували. Найбільше страждали коні. Їх не можна було пустити на пашу у степ, бо навколо козацького табору кружляли, як комашня, татарські загони і відбивали їх, ледве вони відходили далі, ніж на постріл мушкета. А без коней — чого варте було козацьке військо!..

Ремствували козаки. Одверто обвинувачували Бородавку, що він не вміє підготуватися до значного походу, і мимоволі згадували Сагайдачного. І мимоволі Київський полк став наочним прикладом того, що Сагайдак краще готується до походу, тому що були в нього і торби вівса, і сало, і сухарі, і саламаха, і крупи.

Коли голод збільшився, Бородавка наказав, щоб геть усі полки і загони здали рештки харчів докупи і щоб кухарі розподіляли їх рівними частками між всім військом. Реєстрове козацтво і Київський полк скорилися. Мовчали кияни, мовчало все військо, але обурення тліло в мовчанці, як вогник, припорошений золою, щоб спалахнути при першій нагоді.

Рана завдавала Сагайдачному чимало страждань. Щовечора запалювала вона на його щоках червоні плями, а очі — похмурим огнем. Вона ятрилася і палала в широкому темно-червоному ободі. Хома Причепа перев'язував її щодня, закривав добре пережованою м'якушкою житнього хліба, промивав річною водою і шкодував, що немає ні в кого вивару морської трави, яким татари лікують рани.

— Бо ж від нього,— казав він,— і кров не точиться, і кожна рана загоюється, наче відшептана.

Похолодало. Після цілого тижня дощів визирнуло вересневе сонце, і за добу підсохли дороги, а земля всмоктала блакитні калюжі, наче їх і не було. І коли розвідувачі доповіли про наближення козацького війська, Сагайдачний наказав сідлати коня і помчав назустріч строкатим полкам в червоноверхих кошлатих шапках, над якими вилискували вигострені списи та ширяли прапори з бунчуками. Сам, без почту, без бунчуків, влетів він до лави козацького війська.

Козаки пізнали його. Вихором промчала звістка про появу Петра Конашевича. Козаки кидали вози, коней і мчали йому назустріч.

— Сагайдак! Сагайдак повернувся! — лунало навкруги в хмарах куряви і південного сонця.

І несподіваний бучний гуркіт литавр підкреслив важке тупотіння їх чобіт.

— На раду! На раду! —прокотилося військом.

І за мить звилося навколо Сагайдачного живе коло галасливої, зраділої і обуреної юрби. Бородавка вже поспішав на галас з булавою, попереджений про появу свого одвічного ворога.

Напіврозвантажений віз правив за поміст і трибуну. Але не встиг Бородавка з вайлуватою спритністю влізти на нього, як з усіх боків заревли розлючені голоси:

— Кидай булаву!

— Кидай булаву, собако!!!

— Не гинути нам з тобою!

Бородавка підвів булаву, щоб відповісти, але юрба заревла ще гучніше і так грізно підступила до нього, так наїжачилася шаблями та кулаками, що він мовчки поклав булаву на віз і стрибнув на землю, а на возі раптом опинився Петро Конашевич.

— Бери булаву! — зустріла його юрба так само бурхливо й бучно, як тільки що Яська Бородавку.

Шануючи старий звичай, Сагайдачний похитав головою і відштовхнув булаву, яку подавав йому старий Бурдило. Галас подвоївся, але досвідчене око Сагайдачного помітило, як купки голоти одчайдушно пробивалися до воза; прибічники Петра Конашевича не пускали їх, відтягали назад і ревли, як море у бурю:

— Бери булаву, собако!!!

— Не цурайся нашої шани, бо порубаємо на шматки, як гадюку!

І Бурдило знов підніс йому булаву.

І знов відштовхнув її Сагайдачний, і лише після третього разу взяв з його рук.

На Січі новообраного гетьмана обсипають сміттям, мажуть багнюкою, б'ють по щоках, щоб не гордував бідним людом, не пишався перед козаками владою й силою, але в поході, мало не перед ворогом, не час було бавитися старим звичаєм. І тільки-но Сагайдачний підніс над юрбою свою булаву і тим самим вступив у командування військом, полетіли з усіх боків вигуки і вимоги:

— Коні падають!

— Хліба нема!
— Пороху!
— Куль!
— Вози поламані!
— Люди хворі!

І, ховаючи під повіками переможний виблиск очей, підвів Сагайдак булаву — свою булаву, що так довго була в руках Бородавки, і заговорив гучно, владно і повільно, щоб всім було чути слово його.

— Колишньому гетьманові Якову Неродичу Бородавці бути кошовим запорозького кошу. Всім здоровим козакам зміцняти табір, тому що турки в одному переході від нас. Порох в діжках та порохівницях перевірити і, якщо він підмок, просушити на сонці. Надіслати сотню козаків з доброю зброєю назустріч валкам харчу і бойового припасу, які веде сюди, з мого наказу, військовий осавул Свиридович з полковником Дорошенком. Коней випустіть у степ, бо татари пішли назустріч падишахові і степ сьогодні вільний. Негайно перевірити та прочистити зброю. Вислати добрі чати і в ліс, і в степ. Але головне — треба сьогодні ж добре зміцнити табір. А про харчі не турбуйтеся. Поки доберуться до нас Дорошенко із Свиридовичем, його мосць королевич Владислав дарує нам з свого запасу сорок п'ять возів сала, крупи, борошна та іншого харчу.

Хвиля радості пройшла юрбою. А Сагайдачний підніс булаву і вів далі:

— А тепер послухайте, панове, що обіцяє нам пан круль. Замість універсалу, дав він нам, козакам, слово честі шляхтича і короля, що буде нам милості вдесятеро. Превелебному владиці оказав він свою милость і наказав на Вальному соймі переглянути справу владик і зняти з них баніцію. Реєстр буде збільшено: всі, хто зараз боронитиме ойчизну від Османа, потраплять до нього. Старшині дасть він староства і найкращі посади і гідності Речі Посполитої. Отже, ми добилися всього, чого прагнули.

Голос Сагайдачного бринів такою радістю і певністю, що навіть тінь сумніву не ворухнулася у козаків. А старий Бурдило тріпнув сивим «оселедцем» і засміявся беззубим ротом:

— Оце дійсно! Бо ж універсал можна скасувати, а слово честі — це над усе.

Сагайдачний бачив створене враження і собі всміхнувся звитяжною, щасливою всмішкою, потім додав:

— А тепер розходьтеся, панове, і беріться до роботи.

Сагайдачний легко стрибнув на землю і не слухав захоплених привітань. Непоквапливо, як господар після довгої відлуки, оглядав він кожну дрібницю і навіть не зиркнув на Бородавку.

Старшина оточила його з доповідями і запитаннями. Розмашним, рівним кроком ішов він поміж возів, кожному відповідав спокійно і діловито, і тільки Бурдило помітив, як хижо і переможно роздувалися його ніздрі.

День минав у напруженій, гарячковій роботі. Пани і козаки зміцнювали свої позиції, рили окопи, насипали вали, розташовували на них гармати, маскували їх земляним насипом і чагарником, ставили засіки в лісі, щоб татарська кіннота не могла продертися крізь їх зелену гущавину.

Але хоча зміна командувача і піднесла настрій козацького війська, голота та січовики ремствували: голота не мала коней і найбільше голодувала, бо кіннотники нишпорили по околицях і привозили в табір тільки рештки здобутого. Ось чому, коли військові кухарі наварили повні казани каші та кулешу і козаки пообідали, січова голота залишилася напівситою і, виснажена і розлючена, з ремствуванням і загрозами оточила свого кошового.

— Давай хліба, батьку! Де твоя правда, що ми з тобою голодуємо, як та воша на піску?

— Розгладшав у гетьманах, забув, як воно голодним та мокрим...

— Бо ж совість пропив ти разом із булавою.

— Авжеж, бо Сагайдак хоча й у кармазинах ходить, та людей годує, а ти... П'яницька в тебе совість — от що!

Бородавка кипів. Ще вчора запобігали вони його ласки, зазирали йому у вічі, а сьогодні вже ладні затоптати, як злочинця.

— Обрали собі Сагайдака, з нього й питайте! — скажено прохрипів він і пішов геть.

Але м'язисті руки схопили його за комір і обернули до себе.

— Ні!.. Зачекай! Не відкрутишся! Легко було тобі годувати нас припасом Київського полку, а здобути

свого — глузду не вистачило,— просичав Скалозубенко і з невимовним презирством постукав йому пучками по чолу.

Бородавка зиркнув на нього, пополотнів, потім налився кров'ю і хрипко кинув:

— І нагодую! До ранку буде вам і хліб, і сало — все!

Сагайдачний заснув лише тоді, коли відспівали в турецькому таборі і замовкли протяглі й музичні голоси муедзинів, що закликали на північний намаз. Тоді й пропасниця залишила його, а від липучого поту змокли скроні й сорочка. Коли ось шалений чвал коня урвався біля його намету і чийсь лункий нервовий голос підвів його з ліжка. Крізь сон почув Сагайдачний своє ім'я і розгублене мимрення Хоми Причепи.

— Так вони ж хворі. Зачекайте до ранку, мосць-пане, треба ж хворому відпочити.

А у відповідь лилася швидка й розгнівана польська мова, і Сагайдачному здалося, що це голос Замойського.

— Що там таке? Максимку! Гей, Максимку, вогню! — крикнув він, шукаючи чоботи.

— Можна до вельможного пана? — відкинув запону Замойський і, поки джура кресав вогонь, почав обурено й піднесено розповідати: — Нехай вельможний пан гетьман собі тільки уявить, що зробив цей мерзотник і зрадник: взяв сотню козаків нібито на розвідку і напав за дві милі від Хотина на валку його мосць королевича. Гусарія билася завзято, та що могли вдіяти якихось двадцять п'ять шабель? Вони й помчали до мене по допомогу, але оскільки він козак і з сьогоднішнього дня підлеглий вельможного пана гетьмана, його мосць королевич разом з гетьманом коронним вважають, що треба, щоб пан гетьман його засудив і покарав за звичаєм.

Томаш Замойський не назвав винуватця, але Сагайдачний і так зрозумів, в чому річ. Він забув і рану, і біль, що катував його невпинно й нестерпно, і звівся на ноги.

— Грабіжництво! Мародерство! Ні, не мародерство, а державна зрада, знищення і привласнювання майна, що належить державі, королівському війську, часткою якого є й наше козацтво! — уривчасто кидав він.— Але

тепер він не викрутиться! О ні! Проте я дуже просив би вельможне панство, щоб на суді був представник його мосць королевича і пана коронного гетьмана. Це надасть судові більше ваги і значення,— говорив він, з зусиллям протягаючи крізь рукав забинтовану руку.— Та допоможи ж, Максимку! Бачиш, незручно!.. А тепер — іди собі, хлопче,— додав він, коли джура застебнув йому комір і пояс.

Замойський ледве помітно всміхнувся, ніби не помітив хижої іскри в очах Сагайдачного, і вів далі вже спокійно і майже суворо:

— Перше за все треба обвинуватити Бородавку за невиконання чотирьох бойових наказів пана коронного гетьмана про термінове приєднання козацького війська до нашої армії. Цього вже було б досить, щоб скарати його, але ми не могли його судити до приїзду вельможного пана гетьмана,— чемно вклонився він Петру Конашевичу.— Крім того, він не підготував ані харчів, ані фуражу. Це вже теж неабиякий злочин.

— Можна було б ще додати, що він навмисно забарився, думаючи перекинутись до турків,— додав регіментарій, що супроводив Замойського.

— Ні, не варт,— зневажливо поморщився Замойський.— Козаки не повірять такому припущенню, бо ж доказів у нас нема,— додав він і вийшов з намету.

...Ніч зоряна й холодна, як завжди у вересні. Зорі палають яскраво й по-зимовому гостро, наче крижинки. Чорне й високе небо тремтить від їх блискучого розсипу. А коні мчать учвал, розпластані в повітрі. Зникають вогники табору. Вітер свистить в ушах, вихором крутиться в кобеняках за спиною. Дорога рівна й вогкувата, і майже не чути тупотіння коней. Тільки тривожно й широко гойдаються вздовж дороги тополі та тремтять у небі зоряні вогні.

І ось з темряви виступає довга-довга валка. Риплять вози, повільно гойдають воли і молдавські буйволи круторогі лобаті голови. А навколо чорні силуети козаків, і на чолі їх — Бородавка.

— Стій!

Короткий постріл — і враз кидається на Бородавчиних січовиків добре вимуштруваний загін Петра Конашевича. Безладні постріли, дзенькіт шабель, і за

мить — знов мовчання, рипіння возів і негучна, уривчаста команда. Полонені мовчать. Мовчать і валкові, спокійно запалюють люльки, ступають воложною дорогою поруч з круторогими волами. Наче й не було стрілянини і бою...

Шість смолоскипів палають тьмяно. Холодний вітер роздмухує їх жовтогарячі гриви і сіє у ніч золоті джмелі іскор. Світло примхливо тремтить на панцері Якуба Собеського і на шоломах і зброї гусарів.

Десятеро дужих, кремезних козарлюг вартують коло закутого Бородавки і ще кількох козаків. Джури приносять оберемки хмизу і запалюють величезне вогнище. Тоді одразу стає ясно, як на пожежі. Гусари-свідки, кілька польських товаришів, почет Замойського і Собеського виблискують френзлями і китицями, шовками і пишним гаптуванням. Посередині на барилі стоїть каламар, лежать папери і Бородавчина шабля; за барилом, як за столом, сидять на лаві Сагайдачний, Замойський і Якуб Собеський, що сонно мружиться на вогонь. А вглибині, і праворуч, і позаду суддів юрмиться темна й мовчазна маса козацтва, стиха перемовляється і переступає з ноги на ногу. Засмаглі обличчя здаються червоними від полум'я, а над ними ледве чутно погойдуються від нічного вітру прив'язані до возів бунчуки.

Замойський коротко й сухо прочитав, в чому обвинувачують Бородавку, і спитав його, чи визнає він себе винним.

Бородавка мовчки смикнув плечима і спокійно плюнув на землю, як курець після міцного затягання.

Замойський почекав із хвилину, перезирнувся з Собеським, тихо сказав: «Мовчання — ознака згоди» і викликав свідків.

Свідки-гусари розповідають, як конвоювали вони валку на півтораста возів з Могильова [479] і як раптом напали на них козаки.

— Так несподівано, що ми гадали — татари або, боронь, пан Єзус і свєнта панна Марія, самі турки Османові,— пояснює хорунжий.— Та ми не розгубилися і кинулися на грабіжників, але коли загинув пан ротмістр і п'ятнадцятеро з наших людей, так ми, проше панство, побачили, що опір безглуздий і кинулися до табору сповістити його мосць пана коронного геть-

мана. Мчали ми вчвал, а вози, проше панство, йшли ступою... А крім гусарів ще посічено п'ять валкових, а постріляно — теж багато,— додав хорунжий, дзенькнув острогами і відійшов до своїх.

Інші тільки додавали дрібниці. До присяги їх не приводили, бо на козацькому суді це не в звичаї, але Томаш Замойський раз у раз нагадував свідкам, що треба казати саму лише правду, і вказував на маленьке розп'яття, що вилискувало на барилі між каламарем і паперами.

Бородавка весь час мовчав і тільки похитав головою і стиха промовив сам до себе, ніби щиро дивуючись тому, що бачив:

— Іч ти!.. Навіть хрест принесли, нібито без хреста не можна забити людину...

Потім почали допитувати заарештованих. Всі десятеро козаків відповідали просто і суворо-стримано: пан кошовий наказав сідлати коні, озброїтися і їхати з ним по харч, але який був цей харч — не пояснював.

— Я гадав — поїдемо шарпати молдаван,— зауважив один з них.

А другий зітхнув:

— Та хто ж його знав у пітьмі! Залягли ми в ярку. А валка рипить собі, рипить... За тим рипінням і розмови не чути. А пан кошовий як махне шаблею та як гримне: «Бий!» Ну, ми й кинулися... А потім — де там було дивитися за стріляниною та за галасом...

— Ну, а ти що нам скажеш? — просто звернувся Сагайдачний до Бородавки.

Але Бородавка тільки знизав плечима і так примружився на Сагайдачного, що той не став перепитувати.

Радилися недовго. Собеський пропонував четвертувати Бородавку, а інших скарати на горло, але Сагайдачний з Замойським краще знали козацький звичай і вважали, що стратити треба тільки Бородавку, а іншим дати по сотні київ. На тому і погодилися.

Ледве жеврів край неба на сході. Згасали вогнища у таборі. Сагайдачний щулився від холоду і кутався у кобеняк. А там, де тільки що закінчився суд, вже стояли свіжо вкопаний стовп і біла дубова плаха, лежали оберемки київ, і військовий кат, Гнат Тетеря, мацав добре вигострену сокиру.

— Finis coronat opus *,— напівголосно кинув Замойський Петру Конашевичу.

Сагайдачний не відповів і мовчки махнув булавою. Двоє козаків підійшли до Бородавки і щось сказали йому. Він здригнувся, як кінь, що закуняв під вершником, і твердою ходою неквапливо рушив до плахи. Проходячи повз Сагайдачного, він на мить підвів очі і мовчки плюнув йому в обличчя.

Це сталося так швидко і несподівано, що ніхто нічого не второпав. Сагайдачний відсахнувся і схопився за очі, мов опечений.

А Бородавка вже стояв біля плахи, розстібав комір сорочки, клав під сокиру свою буйну, непокірливу голову.

ГЮЛЬ-ХУРРЕМ

Вже п'ятий місяць посувалося військо султана на північ, щоб покарати зрадника Зигмунда разом з молдавським господарем Каспаром Граціані, перекинчиком до гяурів. Важкий, далекий був похід. Чимало коней і верблюдів загинуло по балканських міжгір'ях та крутих перевалах, де тільки хмари та орли кружляли над скелями, а стежки були слизькі і грузькі від дощу і нічних снігів. Лише слони нібито не знали втоми і повільно йшли крізь усі перешкоди, навантажені казанами для їжі та наметами падишаховими.

Та не було в цьому поході владного Алі-баші, так званого Гюзельдже. Перед самим виступом вразив його Мелек-уль-Мекк, ангел смерті, і ліг він у рідну землю Еюба, сповитий білим саваном без швів, оплаканий тільки близькими родичами. І тепер дістав перстень влади і печатку держави бостанджі [480] Гусейн-баша.

В третій день місяця рамазана військо дійшло до Дунаю, і почалася переправа на лівий берег. І тоді ж капудан-баша надіслав падишахові в подарунок захоплені біля Бугаза [481] козацькі чайки, сам прибув поцілувати стремено та руку Османову і привів закутих у кайдани козаків. За це подарував йому падишах горностайову шубу, криту білим грезетом, а полонених

* Кінець завершує справу *(латинське прислів'я)*.

наказав прикути до стовпів, як ціль для стріляння з луків, і декого з них власноручно вразив стрілами, обпереними орлячим пір'ям.

Султан уславився як найкращий стрілець свого війська, і в Ісакчі не один раз перелітали його стріли через широкий і синій Дунай, і для слави своєї наказав Осман спорудити мармурову колону на місці, де найдалі від берега встромилася в землю його стріла.

Але не затримувалося військо його на дунайському березі: Осман залишив в Ісакчі Ҳаліль-башу з галерами охороняти тил від козаків, і полинули його орди нестримною лавиною до ворожих кордонів, і в двадцять четвертий день місяця рамазана, коли знесилене походом військо значно віддалилося від Дунаю, прийшла до Османа звістка, що ляхи зміцнюють Хотин і з години на годину чекають королевича з значним підсиленням, а козацтво пустошить Молдавщину і Бессарабію. І в той же день Бетлем-Габор, вірний прибічник Османа, сповістив, що цісар потай надсилає допоміжні загони Хоткевичу.

Розніжені яничари погано переносили похід, а тому, оскільки військові сераскери більш любили гроші, ніж славу і перемоги, лави їх вогнищ були значно рідші в поході, ніж на папері. Чимало крамарів і міняйл, що купили яничарські привілеї в Стамбулі, або зовсім не вийшли в похід, або надіслали замість себе наймитів та невільників, які ніколи не тримали зброї в руках. Отакі яничари намагалися втекти з війська, а за ними потяглися і справжні яничари, яким було значно приємніше торгувати в Стамбулі вином, ніж бити ноги по кам'янистих болгарських та молдавських дорогах, а згодом ще й потрапити під кулі чи шаблі польських панів.

І коли в шостий день місяця шеввала [482] валки Османові зупинилися під Богданешти [483], вже й половини яничарів не залишилося під бунчуками.

Доповіли про цю справу Османові. Він наказав перевірити всі яничарські загони і переконався в жахливій правді. Велике було його обурення, але доводилося хитрувати: він наказав кожному загонові присягти в своїй присутності, жорстоко покарав яничарських агів, а деяким наказав відтяти голови.

З півночі приходили тривожні звістки. Ляхи захопили замок Серет [484] і з великою здобиччю повернулися

до свого стану, а якийсь пан Мощинський на свій страх робив напади на молдавські міста і захоплював чимало бранців, які під муками і загрозами хрестилися і розповідали гяурам багато зайвого про склад і озброєння турецького війська. А тим часом пани без милосердя винищували молдаван, і здичавілі від розпачу люди тікали з батьківщини або хапалися за зброю і гинули в нерівній боротьбі.

Осман використав трагедію молдаван, щоб розпалити фанатизм і звірячі інстинкти свого війська, і пустив проти ляхів Кантемир-мурзу з сімома тисячами добірного зійська, а на козаків кинув під Степанівці черкеські і турецькі загони. Ось чому ще до з'єднання з козаками і королевичем Владиславом довелося Хоткевичу і Любомирському витримати кілька гарячих боїв.

Чимало відтятих голів і полонених принесли і привели татари Османові, а потім вирушило турецьке військо на північ і в п'ятнадцятий день місяця шеввала отаборилося під Хотином.

Під мурами Хотинського замка, що нагадували Кафу своїми чотирикутними вежами з зубчастими гребенями і бійницями над склепінням брам, стояв сам Хоткевич. Козаки спочатку отаборилися за півмилі від нього, але перед появою турків підтяглися ближче і стали на березі Дністра.

Йшло військо Османове, оповите хмарами куряви. Здіймали її незчисленні загони, верблюди і буйволи, коні і мули. Чотири слони в розкішних попонах несли важкі гармати, жахаючи своїм виглядом поляків.

З неймовірною швидкістю отаборилися турки. Як міраж у пустині, раптом з'явилося на узгір'ях казкової розкоші місто з пурпурними наметами падишаха і його башів. Намети мали вигляд замків з вежами, палаців і мечетей, увінчаних золотими кулями, прапорами і орлячими крилами. Обабіч входу до султана стояли його бунчуки. А всі сусідні гори раптом побіліли від тисяч наметів, наче там випав сніг. Проміж лісами й болотом став Джані-бег Герай — хан кримський, що прийшов помститися на козаках за Кафу і за Перекоп, за спалені аули, за винищене і взяте в полон населення.

Незліченні племена довгобородих азіатів, чорно-коричневих друзів, караманців, бедуїнів, арабів, сірійців та месопотамців ставали, де кому припаде до вподоби,

разом з своїми отарами, табунами і верблюдами, що здіймали куряву, наче туман. Ліси списів коливалися над загонами і племенами. Барвистими водопадами спускалися вони з перевалів і сідловин. Пронизлива східна музика: бубни, барабани, роги, зурни і литаври,— кінське іржання, крики погоничів, команда і співи зливались в оглушливий хаос. Блищали списи. Вітер розгойдував бунчуки і корогви. Вгрузаючи в землю, тяглися гармати.

Рицарство і козаки вийшли на вали і мимоволі замилувалися загрозливою і повною величі картиною, і перед барвистою розкішшю турецького стану всі їх вбрання і намети, ронди і кунтуші, шоломи з пір'ям і панцери раптом здалися жалюгідною сухозлотицею мандрівних шкутарів.

Турецьке військо було знесилене важкими переходами. Коні гинули від перевтоми і надмірного вантажу, а воїни з тропічних країн хворіли від холодних і вогких ночей. Але Осман не дав їм перепочити і наказав готуватися до бою.

Почалися гарцювання. Черкеси і араби, бедуїни і осетини, друзи і сірійці з пронизливим вереском вилітали з турецького табору і мчали, як навіжені, схилившись до кінських грив, з гиком проносилися під самим польським станом, посилали ляхам гострий поглум з дротиком або отруєною стрілою і викликали на двобій сміливого, та, не знайшовши собі супротивника, окреслювали в шаленому гоні широке півколо і звільняли місце для інших.

Гарцівників ставало все більше й більше. То рицар, то козак не витримував гострих поглумів і шаленого чвалу, коли вершник зливався з конем у вихорі грив і вбрання, блиску шабель і ятаганів і, підостроживши коня, мчав навперейми, і збивався з бронзовозасмаглим друзом або сірійцем у смертельній і хмільній боротьбі.

Падишах з узгір'я дивився на гарцівників. Він втомився від довгого нічного переходу і ліниво розвалився на пурпурних подушках, розкиданих по килиму біля намету. Аджем-оглани та євнухи метушилися навколо нього і подавали йому наргіле і шербети з конійських лимонів [485] і ароматних казанлицьких троянд або зорові трубки різного розміру й сили. А колишній євнух Гасан, нині єгипетський беглер-бей і командувач єгипетського

війська, схрестивши руки на грудях, урочисто й шанобливо пояснював падишахові розташування ворожого війська.

— Он там, ліворуч — окопи молодшого сераскера Любомирського,— на мить відривав він руку від грудей, вказував напрямок і знов притуляв долоню до серця.— Вони доходять аж до лісу, де стоїть Джані-бег Герай-хан. Це праве крило польського війська. Посередині, перед нами, стоять німці — наймане військо під командою Денгоф-баші та інших. З ними разом розташувалися зрадники — угорці і допомічне військо від цісаря. А праворуч від тебе, світло всесвіту, стоїть над рікою сам великий сераскер Хоткевич-баша з легкою і важкою кіннотою, закутою в панцери аж до копит. А далі армата невірних, але мені не пощастило довідатися, скільки її.

Падишах слухає мовчки, іноді кидає уривчасте негучне запитання. А за ним, схрестивши по-східному ноги, сидить, оповита бруськими газами, султанша Хуррем і дивиться в зорову трубу на гарцівників, як дивилася б римська імператриця на криваві двобої гладіаторів або іспанська королева — на бій биків.

— А там,— веде далі Гасан,— за рікою стоїть Владислав-хан з своїм військом і важкими гарматами. А навпроти нього, на цьому березі ріки, біля моста — Сагайдак-бей з козаками. Он там, на пагорку, блищать його бунчуки.

Слова Гасан-баші ллються повільно і плавно, і за тріском пострілів, тупотінням коней і далекими криками не чути, як брязнула зорова трубка, випавши з рук султанші, і не видно крізь бруський газ, як пополотніло її обличчя.

— Не плутай! — суворо уриває Осман.— Тепер Бородавка бей козацький, а не Сагайдак.

Але Гасан низько схиляє голову і шанобливо виправдується.

— Так, володарю трьох суходолів. Але вчора бранець-гяур розповів, що військо козацьке вигнало геть Бородавку і знов обрало на свого сераскера Сагайдак-бея, а Бородавці відтяли голову за якусь-то провину.

Тремтить, як очеретинка, султанша Стамбула. Руки безпорадно мацають навколо себе і не знаходять зорової трубки. Крихітна мавпочка здогадливо стрибає

з подушок, хапає зорову трубку коричневою ручкою, кумедно наслідуючи Гасана, схрещує руки на грудях і з уклоном подає її господині. Але не всміхається господиня, не кидає своїй улюбленіці цукрованого горіха, не пестить її голівку за розум і спостережливість, а мовчки скеровує трубку на пагорок, де біля берега Турле [486] стоїть і дивиться на турецьке військо той, кого чекала вона так довго, з такою розпачливою, невимовною мукою... Але чи то тремтить у неї рука, що так владно керує напіврозваленою, та ще грізною державою турків, чи то нема між козаками Сагайдак-бея, але не знаходить вона його у купці старшини, серед кармазинових жупанів і патлатих шапок.

В полі стає все людніше. Яскравими крапками лежать на пожовклій землі поранені або забиті. То там, то тут б'ються вершники в смертельному двобої і раз у раз падає з коня один з них. Якщо це правовірний,— так і лишається він лежати серед поля, тільки зброю його забирає собі переможець, як законний військовий трофей. Коли ж впаде гяур, переможець на мить стрибає на землю, блимне у повітрі лезо його ятагана — і, сп'янілий перемогою, мчить у шаленім розгоні до пурпурних султанських наметів, і, збивши коня перед падишахом, кидає до ніг володаря трьох суходолів спотворену смертю голову свого супротивника.

Одні з них біляві і бородаті або довгобусі. Інші голені, з довгими «оселедцями», наче гарбузи з довгою необрізаною огудиною. Осклянілі очі або заведені під чоло, або широко розкриті, ніби здивовані незрозумілим видовищем, а перерублені шиї чорніють застиглою кров'ю...

Осман недбалим рухом наказує складати їх докупи і обдаровує переможця з власних рук золотою монетою, а Гюль-Хуррем дивиться на голови з жахом і з огидою, мало не втрачає свідомості при думці, що ось-ось і голова Сагайдак-бея впаде до Османових ніг... Піти, втекти світ за очі від цього потворного і кривавого видовища, зупинити, притамувати біль серця в грудях.. А воно так помірно, так жорстоко відраховує ці жахливі хвилини... і стискається таким болем і мукою... Злякана стріляниною, мавпочка тулиться до султанші і тремтячими рученятами намагається замотати собі уші її пишною сукнею. Султанша з мукою пригортає її до себе, відчуває, як б'ється налякане сердечко

тваринки, і не знає, хто в кого шукає захисту і підтримки: вона у мавпочки чи то мавпочка в неї.

Польське військо шикувалося до бою. І коли рівно і струнко витяглося пишно вбране панство і рицарство, пихливо виблискуючи шовками, китицями і басаманами, розгорнутими коругвами, леопардовими шкурами за спиною і страусовим пір'ям на шоломах, Хоткевич виїхав наперед і звернувся до війська з промовою, наслідуючи полководців старого Риму.

Барвисто і театрально бриніли його слова. Але турки не чули їх. Падишах махнув рукою і кинув на гяурів тісні лави своїх яничарів.

Бій спалахнув одразу по всій лінії. Лунко і низько охнули турецькі гармати. Відповіли німецькі і запорозькі мортири і гаківниці, і важкі хмари порохового диму оповили бойовище.

Гула земля від голосу важких гармат і важкого тупотіння польської панцерної кінноти. Закуті в крицю, коні і люди здавалися велетенськими колінчастими комахами або морськими потворами. Нестрункі орди бедуїнів і сірійських вершників білим вихором полинули на гусарію Стефана Потоцького, Станіслава Жоравінського та на лісовчиків. Тремтіли, билися птахами в повітрі широкі білі бурнуси. Палали чорні очі. Обличчя кольору смаженої кави блищали від поту і здавалися вилитими з бронзи. Білі чалми клоччям вати мелькали в хмарах порохового диму і куряви...

Назустріч полинула гусарія з крилами, оздобленими орлячим пір'ям. Ці крила були зроблені так, щоб своїм шарудінням лякати ворожих коней. Вибагливо вирізьблені алебарди та росеншнейдери німецьких ландскнехтів уже готові були розпорювати кінські черева, та бедуїни, не домчавши до гусарів, кинули в них хмару списів і повернули назад, щоб з нового розгону або вдарити на ворога, або знов метнути хмару стріл і списів.

— Алла!!! Алла!!! — лунало полем.

А назустріч їх вихровому струмінню тріщали димучі мушкети, схилялись списи і важкі мармурові ядра мортир та дрібна картеч фальконетів з гудінням свердлили повітря і відривали руки, ноги, голови.

Козаки на березі Турле билися завзято. Не замовкали їх гармати, що в кілька разів перевищували силою важку армату королевича Владислава. Влучно стріляли

запорожці, і безладні орди друзів і арабів відкочувалися від козацького табору, наче широка мертва зибінь від піскуватого берега.

Гюль-Хуррем пішла в свій намет, нібито втомлена подорожжю. Вона лежала на подушках, закрившись яхмаком, щоб не бачити ані євнухів, ані рабинь, і удавала, що спить. А рабиням не сиділося коло султанші: бажалося зиркнути на жахливе і захоплююче видовище бою. Поодинці вислизали вони з намету, і нарешті тільки Любка залишилася коло Гюль-Хуррем. Тихо сиділа вона на килимі, прислухалася до стрілянини і, мабуть, здогадувалася, що з султаншою.

— Любко! — покликала раптом султанша рідною мовою.— Це правда, що тут Сагайдачний?

— Авжеж,— відповіла вона.— Спи, насолодо великого, нема чого тобі мучитися. Кому судилося, той і переможе, і нічого тут нам не вдіяти ані сльозами, ані молитвами.

Мовчала Гюль-Хуррем, Троянда Щастя. Вона заплуталася в мережі життя і сама вже не знала, кому бажає тепер перемоги. Їй просто було страшно і боляче від крові, що ллється тут, поруч, за важким шовком намету, такого ж червоного, як та кров.

А бій клекотів навкруги, то наближався, то відступав аж до польського табору. Польська кінnота лобовою атакою вдарила на османів. У фланг наступали козаки і завзято билися з загонами діарбекірського та анатолійського беглер-беїв. Билися уперто і міцно, але козаки надто змучилися і знесиліли від голодування і після півдня почали подаватися.

Хоткевич вчасно помітив небезпеку, і захована в лісі угорська та німецька піхота підтримала козаків. Надійшов і сам гетьман коронний з важкою і легкою кінnотою. Бій розгорівся. Поранених затоптували коні або добивали вороги. Хмари куряви і смердючого порохового диму стояли туманом в долині, і Осман бачив, як ширяли у ньому бунчуки та корогви гяурів. Він кинув у бій кращі сили своєї держави — старі окурені порохом яничарські вогнища з Салонік [487] та з Едрене, не розбещені стамбульськими розкошами і вірні старим славним традиціям своїх бунчуків.

Але супротивник був надто упертий. Заховані в лісі угорці на вибір били яничарів мушкетним вогнем, аж

поки не вдарили в гущавину важкі мортири Ізмаїл-баші, виригаючи полум'я, дим і чавун. Чимало турків загинуло на полі. Полягли головами Гусейн-баша, сілістрійський валі і вісім яничарських агів. Кемаль-агу, брата анатолійського беглер-бея, взяли в полон. Але й поляки сходили кров'ю. Щомить приводили до падишаха полонених або приносили їх скривавлені голови. І падишах обдаровував переможців і зогрівав їх похвалою. Тоді і Джані-бег Герай-хан був допущений до цілування султанської руки і дістав від Османа ще одну шубу з соболів, криту білим горностаєм, сагайдак, шаблю з золотим держаком і чистокровного арабського коня в пишних рондах.

Сутеніло. Розпливався в долині пороховий дим. З ріки повіяло холодом, а змучені боєм, ранами і походом загони не залишали бойовища. Завзято билися і кварцяне військо, і загони магнатів, і козаки. Литовські татари, які ще за Вітовта [488] і Казимира Великого [489] оселилися на Вілії [490] і на Німані [491], хоч і не залишили віри пророка, грудьми стояли за Річ Посполиту в кривавій січі. І тільки перші зорі, проткнувши присмеркову каламуть, примусили їх повернутися до свого табору, і коли заспівали муедзини свій четвертий азан — за законом Османа, сурми та барабани лунко вдарили відбій.

Вночі турки пересунулися ближче до польського табору і другого дня обидві ворожі армії зміцнювали свої табори. Зростали вали, високі і стрімкі, наче греблі, поглиблювалися рови, і земля з них летіла догори чорними водограями.

Так розпочалася нудна позиційна війна, де молодь набувала військового досвіду.

Мерців ховали не завжди. Забиті коні гнили в полі і виповнювали повітря огидним смородом. Почувши поживу, зліталося до Хотина гайвороння, чорним клоччям обсаджувало ліси і після бою починало свій бенкет. Птахи так знахабніли, що мушкетні постріли їх не лякали, і тільки гармати примушували злітати з дерев, і кожен мимоволі здригався від їх ситої і переможної каркотні.

Сагайдачному гіршало й гіршало. Щовечора палав він у пропасниці, блищали очі, на щоках горів хворий червінь. Рана ятрилася і кровоточила. Червона підпух-

лість оточувала її широким колом, хоч як заходився біля неї Причепа. Десь відшукав він ворожку-циганку. Вона довго відшіптувала рану горловою незрозумілою мовою, довго дивилася на Сагайдачного чорними, блискучими, як у птаха, очима. Але й замови не допомогли.

Військовий цирульник двічі пускав Сагайдачному кров. Це ненадовго допомагало йому, але, коли спадав жар,— страшенна кволість підламувала його, і перед очима кружляли зелені кола. Та навіть і слабий, Сагайдачний від ранку до ночі був на ногах, керував військом, втручався в кожну дрібницю, бував на військових нарадах у коронного гетьмана і сам перевіряв нічну варту.

Одного разу, коли він щойно повернувся до свого намету і втомлено випростався на ліжку, прибігли по нього два польські ротмістри: королевич Владислав викликав Сагайдачного в якійсь негайній справі.

Веселий і пожвавлений зустрів він Петра Конашевича.

— Добрі вісті! — крикнув він, побачивши Сагайдачного.— Сьогодні прийшли до мене тридцятеро донських козаків. Просять прийняти їх під наші прапори боротися проти Османа. Кажуть, ніби їх щось з двадцять тисяч.

— Слава Богові,— навіть перехрестився Сагайдачний.— Але де ж вони зараз?

— Вони обіцяють за три-чотири дні прибути з усім військом, арматою і припасом. Та ви сідайте, вельможний пане гетьмане,— чемно запросив королевич, помітивши, що Сагайдачний ледве тримається на ногах.— Вип'ємо з цього приводу старого венгржину. Певно, донці вже десь проміж Дніпром та Інгульцем? Як ви гадаєте?

Радісна звістка відживила хворого гетьмана. Петро Конашевич розумів, що така новина одразу підвищить настрій всього війська і, випивши келех, вже гадав піти до козаків, але королевич знов затримав його і показав таємні листи з Москви, де були у нього «свої люди» десь у Німецькій слободі. Вони сповіщали королевича, що прибув до патріарха Філарета, царевого батька, грек Кантакузін з листом від самого Османа. Осман пропонував цареві разом виступити проти Речі Посполитої, щоб покарати її за царя Михайла, якого ще й досі кли-

чуть в Польщі «попеням». Але Філарет відповів, що Москва поки що не збирається воювати, а Земський собор теж вирішив, що війни з Польщею не буде, хіба що вона сама її розпочне, і обмежився дипломатичним листуванням, вимагаючи від Речі Посполитої, щоб вона припинила свої образливі висловлювання на адресу молодого царя і не перекручувала його повного титулу.

— Отже,— радісно пояснював королевич,— з Москвою все буде гаразд, але з Швецією вийшло гірше: вона пристала до пропозицій Османа і захопила Ригу і значну частину морського узбережжя.

З харчами було важко. Обіцяні валки хоч і прийшли, але татари відбили в дорозі мало не половину. Отже, не надовго вистачило надісланого. Козаки ремствували. Важко було їм, голодним, стояти в степу просто неба в пронизливий осінній холод і мокрінь. Щоночі раптові тривоги не давали їм спокою, а пропасниця звалювала найміцніших.

Сагайдачний бачив, що ось-ось спалахне заколот і попередив Хоткевича. Хоткевич надіслав до козацького табору Петра Опалінського з Якубом Собеським заспокоїти козаків. Петро Конашевич зустрів їх з належною шаною, а Якуб Собеський звернувся до козаків з промовою. Він перелічив усі заслуги Запорозького Війська перед державою, вихваляв їх завзяття і героїзм і закликав життям королевича Владислава, честю й пам'яттю минулих походів не залишати коронного війська напередодні остаточного бою, не віддавати на поталу ворогам своєї батьківщини і слави, здобутої за кілька століть, а як винагороду за героїзм обіцяв понад умовлену платню п'ятнадцять тисяч злотих і по поставу сукна кожному козакові.

Буйна голодна юрба шуміла і ремствувала, кидала гнівні короткі вигуки,— рокотіла, як море в негоду.

— По півзлотому на душу! Чи не замало за людське життя?!

— Та ще й невідомо, чи сплатять!

Собеський відчував себе, як риба на сковороді. Він розумів, що козаки мають рацію.

— Я підпишу зобов'язання від імені сойму, від пана круля і коронного гетьмана, але не забувайте і ви свого слова і честі,— ображено й палко вигукнув він.

І ця палкість, ця щира образа й обурення зробили більш, ніж найскладніші витівки ораторів.

Осінь вступала в свої права. Взялися іржею зелені гриви молдавських лісів. Дністер кипів і вирував каламутно-пінявими хвилями. І всю ніч до світанку чути було десь під хмарами горлові крики журавлиних ключів. Хворіли на пропасницю і пани, і хлопи. Звалився навіть королевич Владислав. А Хоткевич все барився, все чекав допомоги і посполитого рушення і не наважувався розпочати остаточний бій.

Турки збудували міст на Дністрі, перекинули на другий берег гармати і вдень і вночі засипали ядрами козаків.

Сагайдачний вимагав нічного нападу на турецький табір. Хоткевич довго вагався, потім дав згоду, але в призначений час злива підмочила порох так, що не можна було стріляти, а потім Хоткевич знов завагався, і Сагайдачний вирішив спробувати щастя на свій страх.

Вісім тисяч козаків підібралися вночі до турецького табору з боку ріки. Як мурашки, повзли вони розмоклими кручами — беззвучно і швидко. Ніч була хмарна, сіявся дрібний дощ. І шарудіння крапель і шум вітру в тополях заглушували шелест бур'яну. Над кручами майже не було вартових. Ніхто не чекав нападу з цього боку. Куняв дозорець-бедуїн, замотався вогким бурнусом, щоб хоч трохи зогріти застуджену голову. Він весь тремтів від вітру і холоду і не чув, як підібрався до нього присадкуватий козак, як звівся на ноги і одним рухом всадив йому ніж у спину.

Так само швидко і тихо зняли й інших вартових. І враз розсипалися турецьким табором, де спали мертвим сном османи і друзи, феллахи і греки, араби і босняки. Чимало загинуло уві сні, але де-не-де прокидалися турки. Знялася неймовірна паніка і метушня. Постріли вартових, галас і тупотіння, гуркіт барабанів і стогін розбудили всіх.

Стояла глибока темрява. Дощ загасив ліхтарі, які засвічують вночі перед наметами башів та агів, ніхто не пізнавав один одного, і часто вбивали свого замість ворога.

Морок і дощ допоміг козакам промкнутися в табір, але тепер вони потребували ясного світла і вихоплювали з напівзагаслих вогнищ головешки, совали їх у гарби сіна і під запони наметів, і враз червона заграва освітила бойовище. Спагі та яничари шикувалися в далекому кінці табору, де козаків ще не було. Загони сей-

менів билися між наметами, а малоазійці та африканці кидалися у всі боки, репетували і панікою заважали сейменам чинити опір ворогам.

Гюль-Хуррем, султанша Стамбула, прокинулась від зойків і стрілянини. В наметі було тихо, порожньо і темно. Блимала лише одна олійна лампа, та й її вогник згасав, потопав в олії. Султанша напівпідвелася і гукнула рабинь. Та ніхто не відповів на її поклик. Сама лише Любка схвильовано і рвучко кинулася до господині.

— Вогню! Засвіти свічки і лампи,— наказала Хуррем.— І одягатися!

Любка схопила свічку і наблизила гніт до вогника. Руки в неї тремтіли, і тоненьке жальце гнотика довго не потрапляло у вогонь. Нарешті спалахнула вогняна пелюстка і затремтіла від протягу. Любка застромила свічку у порожній кунган і кинулася до господині.

А султанша Хуррем забула забарну урочистість двірського звичаю і вже сама одягалася, не потрапляючи ногами в шальвари. Любка швидко накинула на неї сукню і чорний серпанок, коли раптом біля самого намету залунали постріли і бухнула гармата. Любка впустила діамантову діадему султанші і безладно заметалася з кутка в куток. Навколо гриміла стрілянина, мчали коні, волали й стогнали поранені, дзенькали шабельні леза. Куля пробила пурпурну запону і тонко проспівала над вухом султанші. За нею друга, третя.

— Лягай! — схопила Любку Гюль-Хуррем і потягнула до себе на подушки.

В цю мить зірвалася запона, і до намету влетів Корж з Богданом Баликою. Любка пронизливо крикнула і притулилася до султанші. Корж змахнув шаблею.

— Не бий!!! Дядечку!!! Любенький!!! Ми ж козачки! — зойкнула Любка.

А Балика рвонув його руку назад.

— Ти що?.. Здурів! Наших! Бранок!..

І, підводячи пополотнілу султаншу, підніс до неї смолоскип.

— Насте!.. Та невже ж?! — ахнув Корж і, ні про що не питаючи, схопив її за руку і потягнув з намету, а разом з нею тремтячу Любку, яка вп'ялася в руку султанші, наче потопала в Дністрі.

Півтабору було в руках козаків. Стрілянина розбуркала польське військо. Воно готувалося підтримати козаків і кляло їх потайливість. А козаки наче сп'яніли від перемоги і не помічали, що турки отямилися від першого страху і оточують їх. І якщо б Сагайдачний і польська кіннота не кинулися на допомогу, загинули б у ворожому таборі.

Бучно і весело було в козацькому таборі. Цирульники і діди лікували поранених, витягували їм шилом кулі, зашіптували кров і бинтували рани чистими полотнами. Здорові обмінювалися трофейною зброєю, чистокровними карабахськими [492] та арабськими кіньми, палко обговорювали нічні події.

А дехто спав у наметах, відпочивав після нічного бою. Спав і Сагайдачний, знесилений раною. Зелений прапор забитого Каракаш-баші і один з султанських бунчуків стояли біля його намету трофеями минулої ночі. Але смертельна слабість звалила його з ніг, і він наказав Максимові нікого не пропускати, крім посланців від королевича і коронного гетьмана.

Спав він весь день важким, глибоким сном, але надвечір знов почалася пропасниця. Пекла й горіла рана, щось гуло в голові роєм бджіл, а сни і думки мчали в голові швидко, уривчасто і безладно, як осіннє листя у бурю.

Лежав він, широко розплющивши очі, а висока воскова свічка стояла у нього у головах то нерухома і ясна, то бігла вгору зибчастою гадючкою і димно лизала мокру просмолену полотнину намету, наче хотіла підпалити її. Про що думав Петро Конашевич, він і сам не знав, але неспроможний був зупинити кружляння якихось безладних образів і спогадів, наче уламків минулого. Знадвору чути було лайку і співи, тупотіння танцюристів і іржання коней, але тихо було в наметі, і він знов закуняв.

Коли ось відкинулася запона, і п'яний Корж втягнув до намету якусь жінку.

— Чого пручаєшся? Сама спасибі скажеш,— хрипко зареготав він і підморгнув Сагайдачному.

Жінка стояла, загорнута в щось чорне, висока, стрункa і похмура, як кипарис. Сагайдачний здивовано мовчав. Корж постояв з хвилину, почухав потилицю і пішов геть.

— Ну, то я, батьку, піду. Ви вже самі домовляйтесь...

І зник, залишивши в наметі важкий горілчаний дух.

— Хто ти? — підвівся Сагайдачний.

Жінка мовчки відкинула чорний серпанок. Під ним було напівєвропейське, напівсхідне вбрання, розкіш і смак якого одразу відчув Сагайдачний, а обличчя... воно до болю, до запамороки нагадувало щось безмежно далеке і миле...

— Невже?..

Він зібрав усі сили і звівся на ноги. Біль гострою голкою прохопив йому серце, але він ступнув до жінки і простяг їй руки — і здорову, і знівечену раною.

— Насте!.. Ти?..

Щось болісне пробігло і затаїлося в її стислих губах, і мовчки схилилася її голова.

— Ти!.. Ти!..— захлинався Сагайдачний.

Він стис її пальці, рвонув до себе.

Гюль-Хуррем ображено визволила руки.

— От де довелося побачитись,— глухо вимовила вона з ледве помітною горловою вимовою, як у людини, що довго жила на сході.

Сагайдачний стояв перед нею, тім'ям торкався вогкої полотнини намету; і Настя, і свічка, й намет — все крутилося у нього в очах. Він захитався, важко опустився на ліжко і торкнувся рукою чола, наче збирав свої думки. Потім раптом заметушився, відсунувся у куток і, сміючись і захлинаючись від болю і щастя, вказав їй місце поруч себе.

— Настуню, та чи це дійсно ти?.. Де ж ти досі була? Ні, зачекай... Адже ж я спалив тоді Кафу... А ти?..

— Знаю,— хитнула вона головою.— Того ж дня султанські євнухи викрали мене з беглер-бейового палацу.

Сагайдачний не слухав. Гострий біль проколов йому руку, плече, спину і знов віддався в серці. Він стиснув зуби, щоб не застогнати, але від напруги дрібний піт заблищав на його чолі. Настя помітила.

— Лягай,— просто і владно наказала вона і відсунулася у самий куток.

І він покірливо випростався на ліжку і не зводив з неї очей.

— Як ти погарнішала, Настуню,— захоплено прошепотів він, коли біль пройшов.— Якою ти гордовитою стала. Наче троянда у розквіті. Адже ж кажуть: троянда — цариця квітів.

— Мене й звуть у Стамбулі Гюль-Хуррем, тобто Троянда Щастя,— всміхнулася вона.— Ну, а ти що? Захворів?

— Мене поранено,— ніби засоромився Сагайдачний.— Та це дурниця: так — дряпнуло трохи... Ну, а ти? — урвав він сам себе.— Кажи, що з тобою було? Боже ж мій, та я не йму віри власним очам!.. Невже це дійсно ти, Настуню?!

Настя стримано всміхнулася:

— Та що ж його розповідати!.. Схопили мене в саду пірати. Ганчірку в рот, та на корабель. Там я вже довідалася, що ти з козаками під Кафою. Втопитися від розпачу думала,— ніби й собі засоромилася вона,— а потім вже не могла: захотілося жити...

— Що ж, тебе катували там, знущалися, гвалтували? — з мукою добивався Сагайдачний.

Настю обурило його запитання. Глибока зморшка залягла проміж брів, але вона стрималася і ніби спокійно вела далі:

— Тітка падишахова вирішила підсунути мене Османові, щоб через мене робити всі свої справи. Та не на ягнятко напала... І незабаром сталося так, що не вона крутила мною, а падишах наказав втопити її.

— Так ти жила з падишахом? — ревниво вигукнув Сагайдачний.

Настю знов пересмикнуло від цих надто настирливих і одвертих запитань, але вона знов стрималася і відповіла:

— Дитина в мене... Хлопчик... Він зараз в Едрене, з колишньою мамкою... щоб часом куля не влучила в нього.

— Так ти кохалася з Османом? Забула мене? — схопив її за руку Сагайдачний.

Гюль-Хуррем знизала плечима.

— Так, як тебе — ні. Але він кохав мене, пестив, як міг. З ним було краще, ніж з будь-яким башею.

А Сагайдачний не помічав, що стискає до болю їй пальці, і вів допит, як слідчий, як невблаганний суддя.

— Так він не був тобі огидний? Він не згвалтував тебе силоміць? Чи, мабуть, ти сама кинулася йому в обійми?

Гюль-Хуррем рвучко звелась на ноги. Очі її гнівно блиснули.

— А ти врятував мене від неслави?! — металево забринів її голос.— Та як ти смієш допитувати мене! Подивилася б я на тебе, коли б ти був на моєму місці... І ні ти, і ніхто мені не суддя!

Сагайдачний наче прокинувся від марення, випустив її руку і узявся за скроні.

— Прости мене... Я сам не розумію, що кажу... Я так мучився... Стільки перестраждав...

І раптом знов збився з тону і шалено стиснув їй руку:

— Так він кохав тебе, кажеш? І ти забула мене?

І сам урвався на півслові, помітивши, як вигнулися п'явицями її брови.

— ... Не буду більше, Настуню... Я все зрозумів... Нам погано, а жінкам-бранкам ще гірше... Ну, не гнівайся! От подумаємо, чи то вирядити тебе до Києва, чи то залишити тут...

Настя мовчки розгорнула свій чорний серпанок:

— Виряди мене до дитини і чоловіка,— кинула вона у пітьму.

Сагайдачний, як сновида, звівся на ноги.

— Що?.. Що ти кажеш, Настуню?.. Тебе ж звільнено! Ти врятувалася від неволі. Здійснилися молитви твої!.. Отже, забудь усе, що там було... От замиримось з Туреччиною, весілля справимо... Добре, Настуню?

Вона мовчала. Сагайдачний торкнувся її плеча, зазирнув у вічі. Губи її були стиснуті, очі дивились кудись у просторінь...

— Що ж ти, Настуню?.. Ну, глянь мені в очі,— розгублено белькотів Сагайдачний. Прости, якщо я образив тебе.

Вона заговорила не одразу. Обличчя її було суворе і урочисте.

— Ні, Петре,— відкарбувала вона.— Не склеїти розбитого келеха, як кажуть перські мудреці. У мене одна доля, у тебе — інша. Не бути нам ніколи подружжям.

Сагайдачний відсахнувся, ніби земля хитнулася у нього під ногами. І цей спокій, і якась повна величі суворість сказали йому більше, ніж гнівний сплеск її голосу, ніж скарги і сльози. Він сів на ліжко, стиснув рукою чоло і довго сидів нерухомо.

Настя мовчки загорталася в свій серпанок.

— Настуню,— спинив він її, коли вона простягла йому руку.— Стривай, Насте... Ні, так не можна... Чуєш, не можна! Я образив тебе. Не зрозумів, не відчув, що

є речі, про які не питають. Ох, який же я дійсно ведмідь!.. Але, слово честі, слово гетьмана і шляхтича, я більше ніколи не питатиму ні про що.

Настя похитала головою.

— Не питатимеш, Петре, але ж думатимеш. Не пара я тобі тепер. Та й тоді не була парою... Бо ж був ти вчений, славетний вояка, а я — дурненька селянська дівчина... Ну, а зараз... Ти гадаєш, що там була я рабинею? Ні, Петре; була я царицею Стамбула, і Осман плазував біля моїх ніг, а разом з ним євнухи, баші, патріарх і сам шейх-уль-Іслам. І посли чужоземні мене вихваляли, і шах і шахині писали лйсти. Я керувала державою, а не хлопчисько Осман. Бо ж він тільки спритний мисливець та добре влучає з лука. А щоб тепер стати твоєю дружиною... Та ще й почувати себе в чомусь винною... Та яке право ти маєш вимагати від мене звіту, від дружини турецького падишаха! Ні, Петре: ні перед ким я ні в чому не винна і нікому не вклонюся у цілому світі.

Слова Насті нібито подвоїли сили хворого. Він схопився на ноги і забігав з кутка в куток, забувши біль, кволість і рану. Він весь палав.

— Ні, Насте, зачекай!.. Якщо воно так, хай буде поіншому... Не так, як у людей... Бо ж все, що дозволено чоловікові, то жінці — зась... Ну, а коли ти... Ну, отже, ми з тобою рівні. Обоє вільні... Обоє владні і міцні... Нікому не вклонимось... Хіба ти гадаєш, що я тільки сумував за тобою? Плакав, як баба? Мучився? Ні! Я й в походи ходив, і своє робив, і пиячив... І, мабуть, саме тоді, коли Осман... Ні, зачекай... Ми рівні, кажу я... Ну, так я теж набрав собі бранок повний палац... Красунь. Туркень. Татарок. Черкешенок... Та й свої хлопки були... Ще й панночки різні... Ну, от як гарем. Так я з ними пив, хмелив себе їх поцілунками... Отже, ми з тобою — квит. І ніхто нікому...

І на півслові урвався. Настя стояла перед ним і ніби виросла на цілу голову. Очі її кидали блискавки. Рука лунко стукнула костяшками пальців об стіл.

— Цить! — пошепки наказала вона.— І ти ще насмілився розповідати... Ух, який же ти!..

І, не зиркнувши на нього, гордовита, недосяжнопрекрасна в своїй ображеній і незламній величі, вийшла і запнула за собою завісу намету.

Сагайдачний рвонувся за нею, але не добіг до виходу і важко гупнув на землю.

— Ну, коли ж весілля? — зустрів Настю Корж, але Гюль-Хуррем і не зиркнула на нього.

— Весілля коли, кажу? — перепитав Корж гучніше.

Настя рвучко обернулася.

— Це тебе не стосується, Даниле. І не лізь в чужі справи, коли не питають.

— Як то? — обурився Корж.— Та я ж тебе малою на руках носив! А ти! А вже на весілля якщо не ти, то пан гетьман мене запросить, бо ж я розповів, де ти поділася, ще й допомагав тебе визволяти, під кулі та під шаблі за тебе ліз. Недобре робиш, дівчино! Не ламай кирпу перед бідними! Мо', ще й не раз до мене по допомогу прийдеш.

Настя трохи пом'якшала.

— Ніякого весілля не буде,— спокійно пояснила вона,— бо я одружилася там, у Туреччині. В мене є чоловік і дитина, а де ж ти бачив, щоб за життя чоловіка вдруге одружуватися?

— Ось воно що,— збентежено почухав потилицю Корж.— А я гадав добре випити за твоє щастя... А хто ж він, грек чи болгарин? Бо коли ж він бусурман, так воно... той... не шлюб...

— Ні, турок,— вже роздратовано відрізала Настя.

Корж так обурився, що навіть упустив люльку, яку старанно набивав корінцями.

— Та ти, Насте, здуріла, чи що? Щоб пана гетьмана поміняти на якогось поганого бусурмана? Та ти з паном гетьманом як у бога за пазухою була б!.. Та хата ж в нього яка зараз у Києві! Аж шість покоїв внизу, та й нагорі ще світлиці. Італієць якийсь збудував. І добра ж там!.. Он які килими!.. З Кафи привезли, з беглербейового палацу... І пан воєвода вчащає до нашого Сагайдака, наче до рівного.

І, обурений вкрай, Корж аж плюнув і пішов геть.

— Всі ж вони, суки, однакові,— бурчав він під ніс.— І Горпина, і Настя. Та щоб самого пана гетьмана!.. Іч, падлюка!

Любка мовчки слухала розмову Насті з Коржем і, коли він пішов, подала Насті вечерю і сумно похитала головою.

— Навіщо сказала ти йому, господине, що повернешся до падишаха?

Настю дратувало запитання, і вона сухо відрізала:

— Бо це правда. Я сказала Сагайдак-беєві, що не залишусь з ним.

Любка з жахом і здивуванням розкрила великі очі і сплеснула руками.

— Та хіба ж ти, господине, не знаєш закону? Нема тобі дороги до падишаха, як з могили мерцям. Чи то життя тобі обридло, такій молодій та красивій?

Настя знизала плечима.

— А що ж мені — залишатися в цьому бруді і смороді? Чи до Києва податися невідомо навіщо і куди?

— Але ж, господине, за шаріатом, коли чоловіки побачать султаншу — вона мусить вмерти того ж дня. Її зашивають у лантух і кидають у Босфор біля Дівочої [193] вежі. Ну, а тут, певне, кинуть у Турле, чи як він там зветься.

Настя пополотніла. Вона рвучко обернулася до Любки і зазирнула їй в очі. Але й тіні жарту чи глуму не було в її сумних, безбарвних очах.

— Ти це напевно знаєш? — перепитала вона.

— Та як же!.. Це ж відомо кожному в Стамбулі. Адже ж і баші, і крамарі забивають жінок, коли вони розкриваються перед чужими чоловіками, а в падишаховому сералі це ще суворіше. Та поки ми тут відпочивали, вже й вирок тобі там підписано і муфті Есаад фетву ствердив, бо не могли б вони для тебе зламати закону. Тоді повстали б і яничари, і спагі — і всі. Вони і так ненавидять падишаха і готові причепитися до першої дрібниці, аби позбутися його.

Настя й гребінь упустила з рук, а Любка уперше за життя наважилася розповісти своїй господині все, чого та не помічала і не бажала бачити, засліплена підлесливістю і пишнотою палацових церемоній.

— Давно вже вихваляються яничари, що заб'ють падишаха за його скупість і за фетви проти п'яниць. І ніхто не піде захищати його. Не люблять його в народі, бо аж стогін іде від бакшишників. Смокчуть баші з живого і мертвого, бо ж не довго доводиться кожному з них ласувати на добрій посаді: завжди знайдеться багатир, дасть хабара у сералі, щоб дали йому теж підживитися. А вільної посади й катма. Отже, доводиться виганяти кого-небудь з урядовців, щоб призначити на його місце того, хто дасть хабара. А як грабував людей Алі-баша!.. А муфті Есаад як грабує!.. Навіть про тебе,— боязко прошепотіла Любка,— кажуть, ніби

Гюзельдже робив тобі подарунки, щоб ти просила падишаха за певних людей... От і плещуть по казармах, ніби ти розхитала державу... Та якщо війна триватимé довго, та якщо вдарять морози — не зносити падишахові голови. А зараз пішли серед війська чутки, ніби нема перемоги тому, що ти шпигунка козацька і все їм переказуєш. Недурно яничари обсіли твій і падишахів намет, щоб ані вдень, ані вночі не могли ви врятуватися від їх люті. Ні, господине, не треба було кидати Коржеві таке слово... Хоч і незначна він людина, а й він десь бовкне зайве... І пішло... Ще не дай Боже дійде до Сагайдак-бея — і дійсно вирядить він тебе до падишаха. Не губи ані себе, ані мене, бо ж і мені без тебе нема де подітися,— доказала Любка і заплакала.

Настя мовчить, приголомшена і залякана. В пам'яті постають спогади про втоплених у Босфорі султанш, яких випадково бачили без серпанку. І жах, холодний жах охоплює Гюль-Хуррем. Вона тремтить, наче змерзла або вже відчула себе в холодних хвилях Турле.

Довго сидить вона нерухомо, хоч Любка вже розчесала і позаплітала їй на ніч волосся, потім наказує Любці послати постіль. Любка зникає і незабаром повертається з оберемком сіна і бараницями. Якомога краще стеле вона ліжко для господині і загортається біля її ніг у стару свитку Коржа.

Блимає каганець. Холодний жовтневий вітер просочується крізь подертий намет і задуває тьмяний вогник. Туман і мжичка навколо султанші, і так само темно і холодно на серці її...

Що робити? Де подітись? Хіба що самій кинутися в Турле, як тоді — в Чорне море? Але огида проймає Настю при думці, що її молоде розкішне і випещене тіло задубіє, захолоне і стане поживою раків і хробаків.

Так що ж тоді, повернутися і сказати цьому схудлому козакові з сивиною на скронях і запаленим поглядом божевільного, що вона згодна стати його дружиною? Але ж як звикнути до вбогого, сірого і одноманітного животіння після барвистої розкоші султанських палаців? Та невже він той самий гетьман, якого чекала вона дівчиною з такою закоханістю і захопленням? І що їй до того, що вона ходитиме тут без серпанку, коли й під прозорими бруськими газами вміла вона трима-

ти цілу державу в своїх випещених жіночих руках. Та ще й яку! Тільки такий хлоп і хам, як Данило, і може обурюватися. «А хата яка: шість покоїв та дві світлиці»,— злісно розреготалася Настя. Знайшов чим привабити після стамбульських палаців, де з ранку до півдня не обійти всіх покоїв!

Але що робити?

І не спить, борсається у безсонні султанша Стамбула, наче риба, викинута на пісок. З жахом прислухається вона до пострілів чатових і до турецьких гармат, бо ж перемога турків загрожує їй смертю.

Та й важко заснути хоч на хвилину в козацькому таборі: шумлять козаки, перегукуються, співають пісень або мчать верхи повз її намет, і від кінського тупоту здригається під нею земля. От у Османа в таборі — тихо, пристойно, наче в самому Стамбулі, де тільки у свята, після селямлику, чути співи й танці. А лайку... тільки серед гяурів і чути її, тому що не бруднить собі вуст правовірний сороміцьким словом, як не ковтне пташиного посліду або кізяка.

Минає ніч серед думок і вагань. Ось залунав у турецькому таборі північний азан. Ось заспівали півні. А сну все немає... Заснула Любка і уві сні кашляє важко й надсадно. Відвикла Любка від холоду, застудилася. Настя пригадує свою мавпочку, сина, папуг, що вміють говорити по-людському, своїх карликів, танцюристок і казкарок з Медіни й Каїра [494]. І здається їй, що знов захопили її людолови і привезли до палацу Назлі-ханум, але цього разу вже не видертися їй на волю...

І сльози, безсилі сльози точаться з її очей, і кусає вона собі руки, щоб болем притамувати муку душі...

На світанку заснула Настя, але враз прокинувся табір — і знов тупотіння, вигуки, співи, лайка і розмови розбудили колишню султаншу Стамбула. Настя не розплющувала очей. Боліли заплакані очі. Боліла голова. Нерухомо лежала вона на баранцях і не хотіла ані думати, ані говорити. Любка тихенько вислизнула з намету, і саме тоді заспівали в турецькому таборі муедзини кришталевими лунками голосами. І побожно, наче правовірна, повторила за ними Хуррем:

— Лла Аллах іль Аллах, Мохаммед регуль Аллах [495].

А за мить хитнулася завіса намету, і, схрестивши руки на грудях, стала перед нею Любка:

— Господине, там якийсь лікар-франк... Він просить доповісти про себе. Каже, ніби прийшов в негайній і важливій справі.

— Я не виспалася. Хай прийде згодом,— з зусиллям вимовила Настя.

— Та я сказала, господине... А він настоює...

— Ну, хай ввійде,— байдуже зітхнула Настя.

Все одно... Як краплина туману, повисла вона між небом і землею і не знала, що робити, де подітися.

Лікар Ле-Куртьє, лейб-медик королевича Владислава, церемонно вклонився і торкнувся землі крислатим капелюхом з пишним страусовим пір'ям.

— Milles pardons, princesse *. Я дуже вибачаюся за ранній візит. Мсьє гетьман важко захворів. І я, comme un docteur **, мушу поговорити з мадам.

Він замовк, зиркнув на Настю, чекаючи запитань, але Настя мовчала.

— А доктор етта — c'est comme un curè, як пан-отьєць,— виправився він, щоб його зрозуміли.— Він багато батшить і багато розумійє про паціент. І мовшить, і говоріть тільки тоді, колі дуже треба. Втшора мсьє гетьман дістав великий сердешні шок — зворушення. Він був непритомні. Він міг вмірать. А внотші він марів і все кликав до себе мадам. Voilá ***. І тсе може його загубити. Треба підтримати кворі. Сказати добре слово. Oh, c'est un grand homme! Un chevalier! **** Корольєвитш його полюбляв. А тепер...

Настя зблідла, напівпідвелася.

— Помер? — суворо спитала вона.

Лікар заперечливо тріпнув головою.

— Ні. Але помре, si madame la princesse не пожаліє його. Він вашко кворі. Флегмона, зараження кров. І сертсе погано працюйє. Мі будемо боротіся за життя. Mais sans bonheur — le médecin n'est qu'un soldat sans sabre et armure. Les médecines — selá ne vaut rien quelquefois *****.

---

* Тисячу разів пробачте, принцесо.

** Як лікар.

*** Ось що.

**** О, це велика людина! Це — лицар!

***** Але без щастя лікар — це солдат без шаблі і панцера. І іноді ліки не варті нічого.

— Чого ж вам треба? — спитала Настя, і думки вихором закружляли в її голові, але жодної з них не могла вона ані зловити, ані додумати до кінця.

Лікар замислився.

— Хай мадам скаже, qu 'elle * дуже жаліє пан гетьман і бажай йому здоров'я. Ну і... кохай його, але тільки так, щоб він повірив мадам. Тоді я буду лікувати, et peut être le bon dieu ** вріатує його. А так — кінець, і дуже швидко.

Настя мовчала. Вона наче стояла над прірвою, вчепившись у камінь, і ось раптом їй кажуть, що й цей камінь впаде. Земля западалася їй під ногами. Все гойдалося, все крутилося, штовхало її в труну. Мовчки, як загіпнотизована, зняла вона з пальця діамантовий перстень і дала лікареві.

— Візьміть. Віддайте йому,— мертвим голосом відповіла вона.— Скажіть, що я не гніваюся на нього. Він хворий, а я цього не зрозуміла одразу. Я прийду до нього згодом.

Лікар сховав перстень і підніс застережливо палець.

— Ні. Мадам не повинна бути в нього сама. Колі я там буду. Мсьє гетьман потребує цілковиті спокій. Лежати, як un bébé ***. І не квільюватися.

Настя хотіла щось спитати, та лікар низько вклонився і зник, перш ніж вона зібралася з думками.

Безсило впала вона на ліжко.

Байдуже. Все на світі байдуже. І жити тільки тому, що сили немає заподіяти собі смерть.

Опівдні лікар надіслав по Настю.

Вона з огидою оглянула свою зім'яту і забруднену сукню. Але не було в неї ані в що переодягтися, ані ароматичних горілок для вмивання, ані свіжої білизни, ані чогось теплого... Від бараниць смерділо, намет був старий і подертий, крізь дірки несло вогким, пронизливим вітром.

Сидіння на самоті змучило її гірше безсоння, і вона навіть зраділа запрошенню.

Покапливо загорнулася вона в свій серпанок і пішла до Сагайдачного.

---

* Що вона...

** І мабуть, Бог...

*** Немовля.

З зусиллям розплющив він очі, і Настя враз побачила разючу зміну в його обличчі.

— Настуню,— тихо сказав він.— Бачиш: навіть підвестися не можу. Погано мені... Спасибі, що ти зрозуміла... А я вчора казав казна-що.

Настя мовчки схилилася до хворого і торкнулася устами його чола. Він слабо потиснув їй руку, зняв з пальця перстень з рубіном і віддав їй. Вона підхопила його на палець і, опустившись на край ліжка, пестила його волосся і неголені щоки і всміхалася болісно, гірко і винувато, не дивлячись йому в очі.

Сагайдачний довго мовчав.

— Настуню,— заговорив він, ніби надихавшись теплом її ласки.— Позавтра остаточний бій. Перекинчики-турки кажуть, що Осман кине на нас всі свої сили. Я боюся за тебе. Сьогодні вирушає до Києва валка хворих і поранених. Дорога вільна. Татари відійшли на південь. Їжджай разом з ними. Житимеш там у мене. А якщо мене заб'ють, все моє — земля, золото, новий будинок — все буде твоє. Але зараз, Настуню... якщо трохи кохаєш та жаліеш мене, повінчайся зі мною.

Настя розгублено мовчала.

— Мадам, вас просить пан Свиридович,— владно покликав її Ле-Куртьє.

Настя вийшла разом з лікарем. Вона гадала, що лікареві треба поговорити з нею віч-на-віч, але Свиридович дійсно чекав на неї.

— Панно Настю, мам гонор віншувати з визволенням,— схилився він до її руки і дзенькнув острогами.— Поспішайте з виїздом. Валка вирушає у присмерках. Треба було б і раніш, та самі знаєте — небезпечно.

— Не знаю, що робити,— сказала Настя, дивлячись у просторінь.— Їхати чи не їхати?!

Свиридович по-своєму зрозумів її вагання.

— Але ж панна Настя може бути цілком спокійна: Причепа з Максимком та ми всі будемо пильнувати пана гетьмана вдень і вночі. А такий відомий лікар, як пан Ле-Куртьє, і не таких витягував з могили.

— Скажіть мадам вся правда,— перебив лікар.— При кворі не можна про тсе говорити.

Свиридович знов дзенькнув острогами.

— Панна Настя мусить негайно виїхати. Коронний гетьман і його мосць королевич вирішили надіслати Османові парламентерів і запропонувати йому обмін полоненими. Маючи такий козир, як падишахову дружину, пан коронний гетьман сподівається мати успіх. Тим більше, що до пана коронного гетьмана дійшла дивовижна чутка, ніби панна Настя бажає повернутися до падишаха.

Настя пополотніла, затремтіла всім тілом. А Свиридович базікав і не помічав її жаху.

— Звичайно, коли б пан гетьман був здоровий, всі наміри коронного гетьмана пішли б димом: приклика-ли б панотців та повінчали б панну, а вже дружину пана гетьмана ніякі чорти б не наважилися надіслати султанові.

— Добре! Я їду! — кинула Настя і повернулася до намету.

Сагайдачний зустрів її запитливим, схвильованим поглядом, і раптом Настя опанувала себе, всміхнулася йому сором'язливо і ніжно, сіла біля нього і сказала пошепки:

— Дійсно, Петре, повінчаємось. Мені боляче їхати, не взявши шлюбу з тобою.

Димучі туманні присмерки густішали. Вартові не дозволяли нікому наближатися до гетьманського намету. Ледве помітними золотими пушинками розпливалися у тумані вогні, і вартові бачили один одного, наче оповитих саванами. Тихо-тихо долинали з намету протяглі церковні виспіви, і десь гавкала і стогнала поранена стрілою собака.

В наметі стояв складаний поставець, на ньому хрест і Євангеліє, а на трьох щойно вкопаних стовпчиках вилискували сріблом ікони. Прозорий газовий серпанок з хліба козацького оповивав Настину голову; на шиї вилискувало перлове намисто, а сукня, зім'ята буденна сукня султанші Стамбула, блищала гаптуванням і здавалася барвистою і розкішною в суворій простоті військового намету. Постіль Сагайдачного відсунули в куток, одягли його в новий чорний жупан, від якого ще блідіше було його воскове обличчя з запалими, тільки що виголеними щоками. Він був такий слабий, що Причепа, урочисто пов'язаний весільним рушником, підтримував його під пахви, готовий по-

нести його навколо поставця, якщо він не зможе рухатися. Старенький піп гугнявив і співав старечим нечутним голосом. Любка боязко тулилася в кутку. Лікар стояв з пляшечкою ліків і уважно стежив за хворим, а Свиридович пошепки розповідав Гнату Танцюрі:

— Коли б не я, полетіла б знов пташка до турецького табору. Я три пари коней загнав, щоб відшукати вінці.

Настя стояла бліда, скорботна й задумана. Часто заплющувала очі, ніби тому, щоб глибше зазирнути в себе. Піп поспішав, гугнявив невиразною швидкомовкою, а Балика з Причепою підспівували йому тихими, але вірними голосами.

Сльози душили старого майстра.

«Не весілля, а похорон,— думав він.— І що тобі сталося, бісова ж ти дитино! Такий красунь був, такий молодець!..»

Як уві сні обійшли молоді навколо поставця, поцілувалися і торкнулися устами холодного трібного хреста.

— Постіль! Стеліть швидше постіль! — крикнув Причепа, коли вінчання закінчилось.— Пан гетьман нездужає.

І обережно опустив на ліжко напівпритомного Сагайдачного.

Всі раптом зарухалися, загомоніли. Лікар дав хворому крапель. Свиридович з удаваною радістю вітав молодих, Максимка ввійшов з підносом чарок і наїдків, а Причепа гасив свічки біля ікон, і від них пішов по намету важкий дух воску і кіптяви.

— А тепер хай пані гетьманова поспішає в путь,— виголосив Свиридович, перехиливши чарку.— Вийдемо на хвилину, панове, хай молоді попрощаються.

Надворі була темна ніч. Запрягали коні. Почет перевіряв мушкети, на вози вантажили хворих і калік. Валкові старанно мастили осі, щоб вони не рипіли.

— З Богом! — гукнув Свиридович, коли Настя сіла в ридван.— Щаслива путь вам, пані гетьманова! Не загубіть шлюбного запису, а копію я незабаром пришлю його мосць королевичу і пану коронному гетьману. Тоді вже ніяка сила не перебіжить вам дороги.

ПЕРЕМОЖЦІ

Тихо-тихо на полі смерті. Ще пахне на ньому пороховим димом, ще не всмоктала земля свіжої крові, і стоїть вона по ямках і борознах чорним липучим холодцем. Вітер сухо шарудить уцілілими бур'янами. Від річки йде туман, чорні хмари вкривають небо.

Але скільки муки таїть в собі ця чорна темрява без зір і вогнів! Коні з розпоротими черевами б'ються в передсмертних корчах. Виють, стогнуть поранені, гризуть землю, благають добити їх або з марною надією повзуть до далеких огнів свого табору.

З лісу, підкорчивши зад, криво підкрадаються до мертвих шакали. Мародери поквапливо й жадібно нишпорять по їх кишенях, щось ховають у торби, і їх нашорошена і незграбна поквапливість дивовижно нагадує криву ходу шакалів.

З польського табору вже поспішають жовніри по поранених і забитих. Обережно ховають вони під полою ліхтарі, нашвидку дають пораненому ковтнути горілки, потім підхоплюють його на ноші або на доломан і несуть до табору, поки не помітили їх турки і не розпочали стрілянину. І раз у раз сполохують вони шакала і раз у раз знаходять подзьобаних гавами мертвяків з порожніми очницями і обдертими до кісток черепами.

А хтось злісно відгукнувся з темряви:

— А за панів наших забув? Ти що гадаєш, Хоткевич з Потоцьким голодують? Та й на півпальця не схудли! А старий чорт ледве тягає своє кнуряче черево.

— Та звісно ж, з стола наїдки та горілки не сходять! — плюнув собі в долоні третій і глибоко застромив у землю лопату.— Це тобі не наше життя: спи на землі, як пес, мокни, клякни в дозорах, ще й у череві вітер виспівує, наче у комині. Та... що вже казати: копайте, хлопці, могилу, бо ж хорунжий застукає. Знов зуби посиплються.

Десь далеко-далеко, з боку турецького табору, замигтіли крізь муслін туману дрібні вогники. Це турки йшли білувати забитих коней. Жовніри кинули лопати і перезирнулися.

— По м'ясо. Ось зачекайте, хлопці: за місяць і ми конятину їстимемо.

— Тьху, теж вигадав! Краще вже з голоду вмерти.

А літній гусар з глибоким шабельним шрамом на чолі злісно буркнув:

— А людяки не хцеш? Коняка, вона принаймні не палить тютюну і не згіркла від нього. А ось під Москвою ми сім років тому мертвяків жерли. Та що казати: живих забивали на м'ясо. Наш ротмістр з'їв свого джуру. Брат брата жер, військові товариші — жовнірів, а найбільш сильний — слабшого.

— Свєнта Маріє!..— тихенько ойкнув рекрут-новобранець і швидше запрацював лопатою.

Польське військо дійсно голодувало. З наказу королевича Владислава, воно ділилося з козаками сухарями й іншими харчами, а тому ніхто не був ситий. Гинули коні. Люди тинялися, як тіні, і Хоткевич жахався, бачачи, як тануть його корогви. Різачка та пропасниця косили людей не гірше від куль та ядер. Хворі конали на землі, бо давно вже останню солому віддали коням. І не було в них ані сили взятися за шаблю, ані підвести мушкет. Дров не було. Доступ до лісу відрізав кримський хан. І не було чого запалити, щоб зогрітися і зварити собі гарячого. Пили сиру й гнилу воду з болота або з Дністра, отруєну трупами і різними покидьками.

І тоді почали дезертирувати.

Першими стали зникати погоничі з валок і панська челядь, потім — двірське козацтво; а коли дмухнуло в обличчя гострим жовтневим холодом і вночі почалися заморозки, забули й військові товариші свої хвалькуваті й войовничі вигуки і тікали не гірше від жовнірів і валкових.

Хоткевич рішуче боровся з дезертирами. Він виставив дозори, перехоплював втікачів і без милосердя карав на горло, але незабаром і мотуззя на них не вистачило.

Шляхтичів карали безчестям. Їх водили по польському стану, прив'язаних до мушкетного приклада, записували до ганебних списків, щоб позбавити їх на наступному соймі шляхетства і честі і конфіскувати все їх майно. Навіть не лагодили моста на Дністрі, щоб хоча б таким небезпечним для війська способом перешкодити дезертирству. Але дехто з панів волів краще загинути в льодових хвилях ріки, ніж голодувати в таборі. І як вони тільки не хитрували, щоб вибратися з Хотина! Ховалися в лантухи й скрині, в діжки та

солому, підв'язувалися під возами поміж осей, але скрізь знаходили їх дозори Хоткевича.

Сам Хоткевич ледве рухався. Припадки астми не залишали його. Нервове напруження, турботи, бої й хвилювання заганяли його в труну.

Не підводився і королевич. Що дві доби трусила його малярія, але й між її припадками волів він краще залишатися в ліжку, щоб не втручатися в неприємні й складні справи командування. У ліжко подавали йому перший і другий сніданок, обід і вечерю; у ліжку зогрівала і втішала його панна Зося Ляскрунська, відома акторка і танцюристка Варшави.

Патер Тадеуш Гнівінський, сповідач королевича, поблажливо дивився на вродливу грішницю тому, що, по-перше, акторок відлучено від святої церкви за їх ганебне, з погляду курії, ремество, отже, й турбуватися про порятунок її душі не входило в святий обов'язок шановного патера; а по-друге, королевич не міг піддавати свою дружину всім небезпекам військового життя. Тому поблажливий патер не кидав на молоду парочку громів небесних, а лагідно сидів поруч з їх ліжком, жартував, запивав свої жарти міцним вином із бісквітами і, щоб виправдати свою присутність біля хворого, тричі на день ретельно частував королевича єзуїтськими порошками[496] з наказу француза лейб-медика Ле-Куртьє.

Але гірш за всіх почував себе Сагайдачний. Примарна надія на щастя нібито повернула йому сили. Він підвівся з ліжка і знов почав командувати військом, але недовго тримало його нервове піднесення. За кілька днів він знов звалився, і на цей раз — остаточно.

Голодні, виснажені козаки блукали табором, пробиралися до польського стану, але не зупинялися біля таких же голодних ландскнехтів та жовнірів, а тулилися до магнатських наметів і, наче жебраки, простягали руки. Бенкетники довго удавали, що не помічають цих збліднлих, знекровлених людей з вовчим блиском в голодних очах, потім знехотя відривалися від веселих розмов і від келехів, кидали їм недоїдків і кісток і наказували челяді гнати їх геть.

Глуха і невблаганна ненависть жевріла серед козаків. Вони ще не настільки знесиліли, щоб стати до всього байдужими: досить було іскри, щоб накинулися вони на панів.

Якуб Собеський розумів небезпеку і вимагав від Хоткевича надіслати до турків парламентерів з пропозицією миру.

Від турецьких перекинчиків знали пани, що голодують і турки, але крізь мури і окопи, крізь списи і ятагани не бачили, що трагедія турецького війська ще глибша і безнадійніша.

Та й падишах не хотів визнати, що військо його не боєздатне. Безладні орди напівдиких племен, народжених під тропічним сонцем, жахали ворога своєю численністю, галасом і фантастичним виглядом, але вони не знали військового строю, ані фехтування, ані навіть команди, а вогнепальної зброї ніколи не тримали в руках. Билися вони списами, пращами і стрілами, вимоченими в настоянці з гадючої отрути, з соку розкладених трупів та вивару отрутних рослин. Але крізь панцери та кольчуги вони не вражали ляхів і, спорожнивши свої сагайдаки, правовірні захищалися обезброєними і дикою отарою кидалися на ворогів з дрючками й ножами, щоб після першого випалу кинутися врозтіч, збожеволівши від жаху.

А розпещені й свавільні яничари ремствували і відмовлялися битися, бо падишах дає за ворожу голову один-єдиний дукат.

— Чи варт рискувати головою за таку мізерну платню,— волали вони і загрожували агам, візирам і навіть самому падишахові кривавою помстою.

Осман заплющував очі на ці грізні ознаки і кидав свої загони на хотинські мури й редути ворожого табору.

Чотири рази розпочинали правовірні загальний штурм, а перемога все не давалася зеленому прапорові з півмісяцем. Гинули коні, гинули спагі й болгарські гайдуки [497], гинули яничари, сеймени та капи-кулу [498] кримського хана; гинули зіамети та тимаріоти [499] — феодали Туреччини. Загинув Каракаш-баша, надія і гордість ісламу, якого вважали за військового генія, гідного візирату і сераскерства. Загинув тому, що великий візир Гусейн-баша, відчувши у ньому суперника, кинув його в найнебезпечніше місце і не подав вчасної підтримки і допомоги. І оплакали його з кінця в кінець держави Османа — від блакитної Адріатики до пекучих пустинь Іранського плоскогір'я і від Угор-

щини до Аравії,— до жужелю спаленої тропічним сонцем.

Осман зрозумів підступи Гусейн-баші, відібрав у нього печать влади і настановив великим візиром Дилавер-башу, беглер-бея Діарбекіра, потім наказав вдарити на гяурів і за всяку ціну розбити їх.

Перед світанком вишикувалося турецьке військо для бою. Беглер-беї Сходу і Заходу, і силігдар, великий мечоносець султанський, і білопрапорні яничари готувалися штурмувати невірних. Близько тисячі охочих відповіли на заклик битися в першій лаві і з мужністю «делі» [500] кинулися на ворога.

Але не спало військо Ляхистану і зустріло штурмові загони густим мушкетним огнем. Гарматна стріляннина злилася в одноманітний і невпинний гуркіт, наче закипіло все бойовище велетенським казаном, де щохвилини вибухали пухирі з розтопленого каменю. Хмари диму застилали небо, і коли піднялося з-за обрію сонце, безхмарний день став похмурий і тьмяний.

Полонених не брали: кучугури забитих заступали дорогу живим; поранені гинули під копитами, або яничари рубали їм голови і мчали з ними до падишаха — по нагороду. Вершники-спагі знищили допоміжний загін цісаря Фердінанда і вдерлися до польського стану, сп'янілі від крові. Тридцять прапорів і корогов, сила бранців стали їх здобиччю. Ляхи чинили одчайдушний опір. Холодний жах зазирав їм у вічі. Відрізані від Хотинського замку і від козаків, вони танули, як крижина, занесена весняною бурею далеко в море.

Порятунок прийшов несподівано. Побачивши ворожі намети, коней, вантажені вози, не встояли яничари перед спокусою і кинулися грабувати. Уперше з дня виступу в похід допалися вони до здобичі і жадібно хапали все. А ляхи отямилися, перешикувалися, пробилися до замку і разом з його залогою кинулися в контратаку.

Осман уже готувався святкувати перемогу, коли почали піддаватися його полчища. Власноручно забив він мечем чауша, що сповістив його про відступ, і послав у бій останню колону.

Вона стояла на захід від польського стану, і поки тривав бій у протилежному кінці Хотина, кинулась до наріжної вежі з упертістю і завзяттям завойовників Візантії. Фортеційний рівчак зрівнявся з землею, ви-

повнений забитими, а вони все несли, все підставляли до мурів нові й нові драбини і, наче комашня, дерлися до гребінчастого верху незліченним струменем людей.

— Алла! Алла! — лунало над мурами фанатично й захоплено.

І ось уже видерлися вони на мури. Канонада ущухла і розпочався жорстокий рукопашний бій; на зміну забитим і пораненим з-за муру лізли нові й нові лави у велетенських чалмах, схожих на плоскі болгарські гарбузи. Вже яничарський ага збирався піднести над вежею зелений прапор пророка, коли раптом помітили турки, що сутеніє. Вони спробували підпалити будь-яку хату чи ожеред, щоб битися в світлі заграви, та не підпалювалися кам'яні мури і каземати, і зрозуміли ляхи, що морок несе їм порятунок. Уперто, мовчазно билися вони і чекали ночі, як визволительки. І коли заблимали у височині перші сузір'я, турки подалися назад і звільнили вежі і мур.

Так закінчився п'ятий штурм Хотина у п'ятий день місяця зиль-каде [501], востаннє зрадивши надії Османа.

Лють і розпач клекотіли у нього в грудях. Він був певний, що на цей раз Хотин буде взято. Але минав день, йшло сонце на захід, і запорошені, скривавлені чауші, тремтячи від жаху, падали йому до ніг і доповідали про нові й нові втрати і марні атаки, де гинули його вогнища. І нарешті сам великий яничарський ага сповістив падишаха про відступ.

А в той же день вразила турецьке військо жахлива новина, що до польського війська надійшла допомога, нібито ціла армія донських козаків. Блискавично облетіла вона весь табір, і в окремих загонах почалася паніка. І ніхто: ані візир, ані чауші, ані гінці — не наважився сповістити Османа, аж поки він сам з лементу і зойків не зрозумів, що скоїлося щось неймовірне.

І тоді мужність залишила самовпевненого і войовничого юнака. Осман ридав, рвав на собі каптан і загрожував жахливими карами скривавленим і знесиленим воїнам, а коли ніч припинила різанину, він втратив владу над собою і обвинувачував башів та візирів в запроданстві, в зраді й нездібності, кричав, що воїни, яких вважав він за левів, плямують своєю полохливістю ім'я турків-османів, тупав ногами і волав, що залишиться зимувати під Хотином, аж поки не знищить останнього ляха.

Старий Дилавер-баша низько вклонявся, називав Османа найпишнішими титулами і не суперечив обуреному деспотові, але коли Осман знесилено замовк, покірливо попросив дозволу вислухати стамбульських гінців.

Нерадісні новини привезли вони з Босфору.

Давно вже землеробство під Царгородом прийшло до цілковитого занепаду і Стамбул харчувався виключно морським довозом, але в Кара-Денізі гуляли козацькі байдаки, топили і перехоплювали купецькі дуби та томбази, шхуни і каравели, і через це давно вже почалася в Стамбулі дорожнеча, а коли іспанські та флорентійські галери замкнули своєю блокадою південні протоки — голод і розпач запанували в столиці.

— А капудан-баша? А наші галери? — урвав Осман.

Гінці мовчали. Дилавер-баша сумно схилив голову:

— Погана на них надія, о сонце всесвіту, тому що небіжчик капудан-баша і його заступники більше дбали про власну користь, ніж про славу свого володаря,— тихо й повільно заговорив він старечим шепелявим голосом.— У нас на Ак-Денізі щось з п'ятдесят галер, та на Кара-Денізі близько сотні. І всі вони трухляві, старі і погано озброєні. Веслярі на них з бранців-козаків, ладних краще потопити галеру, ніж кинутися на своїх, а замість добре вимуштруваної команди маємо різний набрід, навербований по портах. Цигани, греки, злочинці франкських країн, злодії, пірати, п'яниці і обідранці — кого там тільки немає. Ані морської науки, ані муштри, ані вміння стріляти... Вони здатні лише грабувати або тікати від бою до першого-ліпшого порту... Коли ми виступали з Стамбула, капудан-баша гадав винищити козаків, але його галери ганебно втекли від жалюгідних козацьких байдаків, і тепер у нашій столиці люди гинуть з голоду і від моровиці, а повсталі юрби трощать склади і факторії невірних крамарів.

— Надіслати до Стамбула каравани борошна і харчів з Анатолії! Хай беглер-бей Анатолії негайно видасть наказа,— не так уже владно вигукнув Осман.

Але Дилавер-баша ще нижче схилив сиву голову в плоскій чалмі з пір'ям білої чаплі, найвищою нагородою османського війська.

— Насмілюсь нагадати сонцеві всесвіту, що Анатолію давно спустошили повстанці і що загони анатолійського беглер-бея харчуються довозом з Добруджі, Греції та Болгарії.

— Цить! — істерично гримнув Осман.— Я накажу роздерти вас всіх на шматки, якщо ви не спроможні перемогти.

— Хай краще винищать нас воїни Ляхистану, бо всі ми підемо битися в першій лаві, щоб кров'ю своєю спокутувати провину своїх попередників і скути меч слави твоєї, о гордість і сила ісламу,— прошепелявив Дилавер-баша.

Він вже збирався піти, коли Осман спинив його.

— Сідай, старий. Порадь мені, як радив дідові й батькові, а ви всі слухайте і теж думайте, що нам робити,— додав він, гнівно блимнувши очима на молодших візирів і інших вельмож.

Дилавер-баша помовчав із хвилину, ніби поринувши в складні міркування, потім впав до Османових ніг:

— Я гадаю, о серце всесвіту, що сувора і морозна зима загрожує нам смертю в степах Ляхистану. Вже й так загинуло мало не половина верблюдів і арабських і месопотамських коней, а люди з пекучого півдня вмирають, як мухи. Вони не звикли до снігу й холоду і не мають нічого теплого з собою. Отже, треба відійти на південь за гори, а навесні знову вдарити на ворога.

— А ви що скажете? — спитав Осман інших вельмож.

— Спитай астрологів і ворожбитів, володарю трьох суходолів,— відповів Джурджі, третій візир.— Хай прочитають вони по зорях книгу долі, щоб смертний розум наш не замутив приділення одвічного.

— Спитай астрологів,— луною відгукнулися й інші, раді перекласти на них відповідальність за свої думки.

Осман втомлено махнув рукою.

— Ну, добре. Покличте мені астрологів.

Але ніхто не прочитав тієї ночі книги зоряних письмен, тому що важкі чорні хмари вкрили небо і опівночі сипнув пухкий і мокрий сніг. Воїни південних країн ніколи не бачили снігу і дивилися на нього з забобонним жахом. Їм здавалося, що це — мокре пір'я невідомих птахів, дотик яких опікає і леденить у жилах кров, і що сама нечиста сила кидає пір'я на землю, щоб поховати все військо під своєю білою пухнастою ковдрою. Вони кидалися до шаманів і чаклунів, волали, молилися, бурмотіли заклляття і несамовито кружляли навколо вогнищ разом із дервішами, щоб відігнати злого духа і врятуватися від загибелі.

А Дилавер-баша частував у своєму наметі двірських

астрологів і ворожбитів і непомітно втлумачував їм, що тільки замирення з Ляхистаном врятує державу Османів від загибелі, а коли вони пішли, наказав покликати до себе пана Зелінського, посла Хоткевича.

Надвірний маршалок Якуб Зелінський приїхав до турецького війська ще до початку військових дій з мирною пропозицією, але тому, що падишах і знати не бажав про мир, Гусейн-баша затримав його як почесного бранця, і Зелінський уже сорок днів нудьгував у своєму наметі, поки новий великий візир Дилавер-баша не згадав про його існування.

Довго розмовляв Дилавер-баша з Якубом Зелінським віч-на-віч, потім наказав видати йому охоронну грамоту і відпустив до польського табору.

У польському стані вже не сподівалися, що Зелінський повернеться. Гадали, що Осман вирядив його до Стамбула і кинув до Єдикуле, семивежного замку, в'язниці вельмож, почесних бранців та заложників.

Зелінський застав польське військо в жалобі. Напередодні помер Ян Карл Хоткевич, і командування військом перейшло до гетьмана польного Любомирського.

Польське військо зраділо появі Зелінського. Зелінський приїхав саме тоді, коли королевич з Любомирським міркували, кого й коли надіслати до турків з мирною пропозицією. Справа була важка, складна і небезпечна, бо невідомо було, як поставиться до неї Осман. Зелінський запевняв панство, що Дилавер-баша обіцяє підготувати грунт, але прозоро натякає, що пани мусять дати йому за цю послугу значний подарунок — ніяк не менше п'ятнадцяти тисяч дукатів.

Пани обурювалися, але становище було безпорадне. Військо тануло від хвороб і боїв; надії на підсилення від короля з посполитим рушенням розвіялися димом; зв'язок з Кам'янцем уривали татарські загони, і за останній час виявилася нестача пороху, а це вже був початок кінця.

Після палких і довгих суперечок обрали на посла белзького каштеляна [502] Станіслава Жоравінського, а від соймових комісарів і від сенаторів — Якуба Собеського і вирішили дати їм численний і пишний почет. А тому, що ніхто з значних панів не хотів рискувати головою, довелося набрати його з дрібної шляхти.

Довго навчали ту шляхту таємниць двірського звичаю і вишуканих манер.

— Нєх панство пам'ятає, що кожен з учасників посольства мусить триматися чемно, гідно й поважно, отже, стійте перед султаном і візирами прямо, дивіться їм у вічі, а не кудись убік, щоб не казали турки, ніби панство гребує ними. І хай панство не вимахує руками, не хитає головами, не смикає вуса і бороди, не кашляє і не плює на килими, не уриває промовців, а за урвану вашу промову не хапається за шаблі і навіть удає, що нічого не помітило, щоб якоюсь дурницею не обурити пихливих азіатів і щоб вони не припинили через якусь нетактовність надто важливих для нас перемов.

Пани ображено і гоноровито підкручували вуса:

— Нєх мосцьпанство не турбується. Ми ще покажемо цим дикунам, що таке є наше рицарство.

А в самих щось смоктало під грудьми при думці, що, мабуть, не бачити їм вже більше рідного краю...

Бій розпочався на світанку і враз по всій лінії. Важкі гарматні ядра залітали навіть у той затишний, далекий і нібито цілком безпечний куток, де стояли намети королевича Владислава, і він нервово крутився з боку на бік і питав сам себе, чи не краще одягтися і втекти кудись подалі від бомбардування.

З турецького боку гуркотіло понад шістдесят гармат. Польська та козацька армата відповідала рідко і мляво — заощаджувала останні ядра.

Опівдні, коли канонада трохи замовкла, з польського табору виїхала кавалькада посольства.

Турки помітили білий прапор і припинили стрілянину. З цікавістю визирали вони з окопів. Рицарство привіталося з турками і вимахувало руками, закликаючи їх вийти в поле для перемов. Турки мовчазно відповіли на привітання, і згодом вийшли в поле кілька сивобородих поважних чаушів і спитали панів, чого їм треба. Довідавшись про мету посольства, турки трохи порадилися проміж себе, потім відчинили браму свого табору.

Перемови тривали два тижні. Майже щодня одвідували посли Дилавер-башу, муфті Есаада і дефтердара Бакі. Скрізь поводилися з ними дуже чемно, але не дозволяли виходити з наметів, крім офіціальних випадків.

Станіслав Жоравінський говорив з турками стисло і просто, певний того, що уші східних варварів не звикли до вишуканої мови, а баші теж не уживали барвистого і вибагливого стилю своїх промовців і письменників, вважаючи, що уші гяурів знають тільки брязкіт шабель

та острог,— отже, не варт турбуватися про витончений стиль, а треба говорити з ними по-діловому.

Волоський господар Радул брав найважливішу участь у перемовах. Він вимагав від ляхів, щоб вони видали туркам всю козацьку старшину, як винуватців і причинців морських походів, але пани резонно відповіли, що старшина є така ж шляхта, як і вони, і що пліч-о-пліч з нею билися і б'ються вони на полі честі, отже, порядні люди ніколи не зраджують один одного; хай вже турки краще приборкають татарських беїв та мурз, причинців нападів на Польщу, тоді й козаки не підуть більше у море мститися за свої попалені хати і хутори, за своїх забитих батьків і згвалтованих сестер та жінок.

І ніби стверджуючи слова Собеського і Жоравінського, повернувся з нападу на Польщу Нуреддін, наступник і син кримського хана, і привів мало не сто тисяч ясиру і незліченні отари, табуни коней і в'юки награбованого майна.

Побачивши ці неосяжні юрби невільників, пани зрозуміли, що треба прискорити перемови, і пообіцяли від королівського імені значні подарунки Дилавер-баші, молодшим візирам і самому падишахові. Ласий на гроші і на подарунки, Осман пішов на поступки, а разом з ним і візири.

За турецьким звичаєм, в перемовах з послами Речі Посполитої турки не інакше називали Ляхистан, як збунтованим плем'ям рабів і васалами сонця всесвіту, а мирні перемови — виявом їх покори і капітуляцією на ласку переможця.

Гоноровиті і бундючні пани скаженіли від образи і люті, але безпорадність становища примушувала їх мовчати. А турки брали їх на змор і психологічні муки: навмисно ширили чутки серед челяді, що прислуговувала посольству, ніби падишах наказав простояти під Хотином ще шість тижнів, або починали атакувати польський табір і здіймали таку канонаду, що посли мало не глухли. І все ж таки пани міцно трималися свого і не згоджувалися. Тоді обурений Дилавер-баша накинувся на них з загрозами:

— Я кину на Ляхистан ногайську білогорську та буджацьку орди [503] разом з уцілілими молдаванами. Хай мстяться й пустошать до весни вашу країну, а напровесні падишах знов упаде на вас із свіжою незліченною армією.

Жоравінський спокійно спинив розлюченого башу:

— Доля військ і країн в руці Господній, а поки що турецьке військо має стільки ж підстав вважати себе за переможця, як і наше військо: обидві армії однаково втомлені боями, однаково страждають від пошесних хвороб, ран і холоду, але ми звичні до снігу й морозів, і наші коні не гинуть від них, як ваші коні й верблюди, та й у нас на батьківщині все тихо й мирно, а у вас Стамбул голодує, ще й мало не вся Мала Азія палає вогнем повстання. Отже, нема чого нас лякати фальшивими жахами, а краще припинимо перемови, і хай мечі й мушкети, списи та шаблі вирішать справу.

Дилавер-баша не чекав такої обізнаності. Він враз принишк, і мирна угода була за три дні зредагована.

Ляхи віддавали Хотин Туреччині, крім того, зобов'язувалися приборкати козаків і суворо заборонити їм морські походи, а татарам — сплачувати щороку данину-харач, як сплачували за Стефана Баторія, в чому і видати туркам кількох значних заручників. Пакт про подарунки Османові вони не внесли до тексту угоди, а усно погодилися, що постійний польський посол у Стамбулі має їх передати Османові від імені короля.

Другого ранку в наметі Дилавер-баші зібралися молодші візири, дефтердар, нішанджі, кизляр-ага, муфті, кадіаскери, беглер-беї, валі і всі інші вельможі Туреччини. На тлі пурпурного намету чітко вирізьблювалися вибагливі складки їх чалм з пряжками і егретами, що належали їм за рангом. Білі шовкові або срібно-грезетові шуби із горностаєм, золоті гудзики і китиці, сап'янові чоботи і пояси з осипаними діамантами шаблями — все блищало й мінилося казковою розкішшю.

Безмовно й урочисто розташовувалися вони на низьких диванах, вкритих килимами. Бронзові курильниці дихали ніжними ароматами і тьмяно жевріли вугіллям у півтемряві намету, а люстра у формі обруча з підвішеними до неї на ланцюжках олійними каганцями з рожевого сердоліка тьмяно освітлювала його.

Коли всі зібралися, Дилавер-баша ляснув у долоні. Це був умовний знак: чотири чауші кинулися до суміжного намету запросити ляхів на церемонію, і за мить негри-раби відкинули запони перед Станіславом Жоравінським і Якубом Собеським.

Після урочистих і церемонних поклонів секретар великого візира прочитав текст угоди спочатку турець-

кою, а потім латинською мовою. Потім Дилавер-баша і Станіслав Жоравінський підписали обидва тексти і приклали до них державні печатки. Коли нішанджі упевнився, що запашний сірійський сургуч захолов, всі знов посідали на свої місця і великий візир сказав коротеньку промову, вітаючи всіх присутніх із закінченням війни, потім звернувся до каймакама [504], представника кримського хана:

— Я наказав тобі бути присутнім при підписанні пакту з Ляхистаном, щоб ти був добре на ньому обізнаний. Ім'ям падишаховим, перед яким твій хан є порох, ти оповістиш Джані-бега Герай-хана, що ми забороняємо йому порушувати кордони віднині дружнього нам Ляхистану, і якщо хан твій або будь-який бей порушать волю Османову, твій хан не тільки буде позбавлений влади, але його скарають, як зрадника.

Навколішках вислухав каймакам слова Дилавер-баші і, припавши обличчям до пухнастих килимів, ледве чутно простогнав у відповідь:

— Але ж, правице володаря трьох суходолів, адже ж межі Татарщини проходять зеленою пустинею вздовж річки Синя Вода... Адже ж козаки самі порушують наші кордони...

— Тобі кажуть не за козаків, а про те, що не можна порушувати миру з Ляхистаном. Чув? — урвав його Дилавер-баша.— Ти мусиш виконувати волю Османа, а не базікати про те, що не стосується до нашого пакту.

І, відвернувшись від простертого на килимі каймакама, чемно заговорив з Жоравінським.

Аджем-оглани вже вносили келехи з різьбленого оніксу і халцедону [505] і велику теракотову амфору [506] запашного шербету. Спритно й беззвучно виповнили вони келехи, і всі випили їх за щасливе завершення і тривкість миру між обома країнами.

Верхи вирушили польські посли до Османового намету.

Султан сидів на низькому дивані, схрестивши ноги, обкладений коштовними подушками в перлах. За ним, на стіні, висів його спис і два луки з сагайдаками, а під списом — меч династії Османів, ознака державної влади.

Нерухомий сидів Осман і нічим не виявляв ані привіту, ані цікавості до послів. Орлиний ніс його, смугляве обличчя, велике відкрите чоло, м'яко перев'язане чалмою, і гордовитий погляд вразили Жоравінського.

Він знав, що падишахові двадцятий рік, але лише ріденька, ледве помітна борідка свідчила про його молодість.

Вельможі й візири, які нещодавно вітали польських послів у Дилавер-баші, тепер оточували свого володаря, покірливо і шанобливо схиливши голови і схрестивши руки на грудях.

За турецьким звичаєм, польські посли мусили схилити перед падишахом коліна і поцілувати край його одягу. Вони спочатку тричі вклонилися йому по-європейському, а вже потім виконали турецький звичай і передали Дилавер-баші грамоту Любомирського. Він простерся перед падишахом чолом до землі і поклав грамоту собі на голову, потім дав Жоравінському слово.

Недовго промовляв Жоравінський. Від імені Речі Посполитої урочисто поклявся він свято дотримуватися умов пакту, потім підніс Османові кілька коштовних шабель і мушкетів.

— Ми добре знаємо,— казав він,— що в тебе, володарю Півдня і Сходу, безліч золота і коштовних речей, але тут, на війні, нема в нас з собою скарбів, гідних твоєї величі; проте там, де годиться лише цікавитися зброєю, ми даруємо тобі зброю, якою билися за нашу батьківщину і честь — даруємо як нашому новому спільникові і приятелеві нашого короля і сподіваємось, що віднині ця зброя дасть тобі перемогу у боротьбі з нашими спільними ворогами.

Вночі обидва війська святкували свою перемогу. Десятками тисяч огнів блищав і мінився турецький стан. Верхи наметів і їх контурні лінії були висаджені запаленими свічками і барвистими каганцями. Музика, співи, святкова стрілянина не вщухали аж до світанку і заглушали стогін поранених і хворих, брязкіт кайданів, ридання бранців і виття шакалів, що розривали могили похованих на бойовищі.

І всю ніч прибігали до польського стану збіглі бранці, раби і перебіжчики з аскерів [507] і навіть з яничарів, захоплених і потурчених у дитинстві. І всю ніч бенкетували пани в наметах королевича Владислава, вихвалялися перемогами й подвигами, підраховували військову здобич і майбутній зиск від постачання Стамбулу збіжжя і борошна за угодами, щойно складеними з крамарями Галати і Пери [508].

З бренькотом шабель і острог мчали вони у бурхли-

вій мазурці і, сп'янівши, тягли у темні кутки куплених у турків бранок-дівчат, наче своїх полонянок.

Вперше за сорок п'ять днів підвівся з ліжка і королевич. Притупцьовуючи і пурхаючи у танці-вихорі, Владислав раптом забув, що тяжкохворий і, як наказував він говорити, мало не однією ногою у труні. Він пускав двозначні дотепи і жарти, розповідав грубі військові анекдоти, ласував цукатами, фініками і східними ласощами, що надіслав йому, як хворому, падишах, і перекидав келех за келехом міцного іспанського хересу і жодного разу не згадав за своїх жовнірів, що мокли й тремтіли від холоду під дощем і північним вітром і крізь зуби проклинали свою солдатську долю, не кращу за хлопську.

До ранку тривала пиятика й танці. Сивоголові пани наказали поставити ломберні столи і тут же, серед гамору й танців, сіли за карти. Золото турецької, польської та італійської карбівки яскраво блищало на зеленому сукні, і то один, то другий пан присував його до себе маленькою срібною лопаткою.

Коли ось крізь протяжну й меланхолійну мелодію німецького вальса почувся жіночий плач, і до намету вбігла брудна, обірвана, але вродлива дівчина. Яскраве світло засліпило її. Вона зупинилася на порозі, примружилася і розгублено зиркала на панів.

— Чого тобі, дівчино? — спитав хтось з найближчих.

Дівчина звела на нього благаючі очі і раптом впала на землю, простягаючи руки до панства.

— Ой, та рятуйте ж нас, панове! Ой, та згляньтеся ж на нашу муку! — несамовито заридала вона.

Лакеї королевича Владислава беззвучно наблизилися до дівчини, міцно взяли її за плечі і тихенько цикнули на неї, але дівчина видерлася з їх цупких рук і кинулася до королевича, інстинктом вгадавши, що він тут головний.

— Ой, та не дайте ж нас всіх на глум і загибель! — схопила вона його за чоботи, припала до них обличчям і забилася в несамовитому розпачі.

Королевич з зусиллям виструнчився, рухом зупинив лакея і звернувся до дівчини.

— В чому річ? Що з тобою, дівчино? — торкнувся він її плеча вигостреним нігтем.

Вона враз принишкла, підвела голову, але ридання й зітхання перехоплювали їй подих.

— Та взяли ж нас людолови... Кантемир-мурза з ордою... Погнали... Голодних, холодних... І дівчаток маленьких, і панночок, і молодиць — усіх разом... А тепер, як замирився пан круль з падишахом,— розпочали вони нас ділити... А яничари не схотіли, щоб нас забрали беї та баші... і накинулися на нас, як вовки... Ой, що там діється!.. Всіх... прилюдно... І продають за дурничку... За злотий — дівчина, а трійко молодиць за два злотих... Ой, та врятуйте ж нас, викупіть!.. Адже ж по злотому... За людину... дешевше за хортів...

— Заспокойся, дівчино. Вони тебе не візьмуть. Ми відвеземо тебе додому...— поважно казав Владислав, удаючи тверезого і милостиво урочистого.

Але дівчина не підводилася і цупко тримала його за чоботи.

— Ой паночку ж!.. Та всі ж вони там залишилися... Ой, та ви ж звідси й не бачите!.. Ой, що там робиться!.. Скільки муки, скільки сліз... Сором який!.. Ой, та врятуйте ж нас, викупіть!.. А турецький дозорець впіймав мене, коли я тікала, та й відпустив: «Біжи,— каже по-нашому,— до королевича, хай врятує». Добрий такий...

— Так ти кажеш, є там і наші панночки? — втрутився Якуб Собеський.— А хто саме?

— Та... панна Сущівська та пробощева небога з-під Бара... Та Бог же їх святий зна... Тисячі ж нас. І сором такий, мука... Навіть дівчаток маленьких вони не жаліють... А батьки, брати дивляться... Скуті, зв'язані...

І вона знов затремтіла від ридань, не мала сили розповісти, виказати те, що бажала, і вже відчувала, що слова її не доходять до серця панів.

— Добре, дівчино. Вранці побачимо, а ти йди собі. Там тебе нагодують, дадуть щось тепле,— твердо відказав Якуб Собеський, бачачи, що королевич щось мимрить і плутає п'яним язиком.

Дівчина звелася на ноги, низько схилила голову і пішла геть. На порозі вона озирнулася, зиркнула на танцюристів, на мить спинила погляд на купках золота перед гравцями, рвонулася до них, як до порятунку, і раптом зів'яла, стенулася і мовчки вислизнула геть.

На ранок турецьке військо вирушило додому. Неосяжною повіддю піших та вершників, гарб, мажар, гармат, навантажених верблюдів, ішаків та ослів, ясиру та худоби, поранених та калік полинуло воно на південь, де за похмурим обрієм синів широкий Дунай, а за

Дунаєм — височіли оповиті хмарами і снігами Балканські гори. Сунули хворі, схудлі і виснажені, але вважали себе за переможців.

І ще одну ніч пропиячив і пробенкетував у Хотині королевич, а на ранок здав Хотинську фортецю турецькій залозі і теж вирушив на батьківщину — назустріч північному вітрові, снігам та зимі.

Смутний, жалюгідний вигляд мало польське військо. Знесилені, бліді, з запалими очима йшли пішки нещодавно хвалькуваті і гордовиті гусари, а на побитих підводах везли не харчі і трофеї, а поранених, хворих та труни з забитими. Чимало було корогов та орлів, але обмаль воїнів під тими коругвами, а ще менш дисципліни.

Діставшись до Дністра, військо кинулося до переправи з такою покваплівістю, начебто йшло додому не регулярне військо після так званої перемоги, а тікала розтрощена ватага розбійників від переслідування коронного війська.

Кантемир-мурза і на цей раз скористався з нагоди, зненацька напав на польське військо, чимало забив, чимало захопив у полон і зник у своїх неосяжних степах — хижий і невловимий, як беркут-орел.

НА ГРАНІ ЖИТТЯ

Всі забули за Петра Конашевича. Під час мирних перемов лежав він у своєму наметі і не підводився. Страшенна кволість підкосила його. Рана не загоювалася, серце працювало погано. Він задихався від найменшого руху, навіть тоді, коли намагався лягти на бік або змінити сорочку, і лікар Ле-Куртьє заборонив йому не тільки рухатися, але й приймати відвідувачів і навіть розмовляти.

Причепа сумлінно доглядав хворого і або клював носом, або по-баб'ячому підпирав неголену щоку долонею і важко зітхав та чмихав носом — чи то від нежитю, чи то від непроханих сліз.

Старшини спочатку одвідували свого гетьмана, але владно-застережливий жест лейб-медика зупиняв їх на порозі, і вони потроху звикли обходитися без Сагайдачного. Польське командування раз у раз надсилало

спитати, як ся має пан гетьман, а потім теж забуло за нього, і тільки лікар не залишав свого пацієнта.

В день підписання пакту з Туреччиною королевич надіслав Сагайдачному запрошення на бенкет. Він ніби не розумів, що гетьман дійсно тяжко хворий, а не відлежується від військових небезпек. Але коли лікар відповів посланцеві суворою правдою, королевич надіслав хворому різних страв з свого столу, барильце рейнського та барильце венгржину, різних горілок та настоянок від пропасниці, ще й ласощів, з подарованих йому падишахом.

Петро Конашевич подякував за увагу, але не доторкнувся до принесеного, і старшина одвідувала свого гетьмана — «покуштувати королівського частування».

Сагайдачний був до всього байдужий. В безсилій напівдрімоті спливали його денні й нічні години, і ніхто не знав, про що він думає або снить у півтемряві намету. Він пізнавав зміну дня і ночі з виспівів муедзинів у ворожому стані, з лунких сурм і тупотіння коней, коли гнали їх на водопій, з тисячі дрібниць військового життя, знайомих йому з юнацтва, але ніщо не збуджувало в ньому ані радості, ані тривоги, ані навіть цікавості. Знесилене тіло нібито спочивало після напруження довгих років політичного і бойового життя, але не сили й не відпочинок несли йому ці самотні години...

А коли вирушило на південь Османове військо, коли королевич здав туркам Хотин і Любомирський наказав готуватися до виступу,— знов зачастила старшина до Петра Конашевича.

Гірко скаржилася вона на польське панство:

— Непотрібні стали. Поки ми билися з ними пліч-о-пліч — віталися вони з нами, за шляхетних панів нас мали, питали, як наше здоров'я, а зараз — і не відповідають на привітання, ніби вперше й бачимось. А якщо й заговорять — одразу ж починають вихвалятися, що без нас обійшлись би в поході, або докоряють нам хлібом козацьким.

Сагайдачний мовчав. Мертва байдужість відсунула від нього геть усе, що так хвилювало й турбувало його нещодавно. Тільки серце відгукувалося на кожне слово, на кожен дотик життя і тріпотіло в грудях пораненим птахом. Він червонів, задихався, піт рясно виступав на його чолі, і переляканий Причепа зривався з дзиглика біля входу і випроваджував непроханих одвідувачів.

Любомирський надіслав Сагайдачному виписку з пакту з Туреччиною, де Річ Посполита зобов'язується заборонити козакам піратські походи у Чорне море. Гетьман польний закликав Сагайдачного не порушувати цього артикула, бо надто дорогою ціною здобуто мир. Конашевич чемно, але стримано відповів, що вірні слуги Корони знають, що робити, і, не чекаючи відповіді, наказав перейти Дністер.

Перед виїздом королевич Владислав подарував Сагайдачному свій критий і теплий візок і наказав своєму лейб-лікареві Ле-Куртьє супроводити хворого гетьмана в Київ і залишитися при ньому, поки він потребуватиме медичної допомоги.

Київ зустрів його першими глибокими снігами, іскристою блакиттю срібних місячних ночей і суворим гудінням оголених зимою садів і соснового бору, що обступав місто з боку Куренівки й дороги на Львів і Житомир.

Із зовнішньою теплотою і турботливістю привітала його й Настя, і не пізнав Петро Конашевич свого заможного, але холодного й необжитого парубочого лігвища. Затишно, привітно й чепурно, навіть розкішно виглядали тепер його покої. Фіранки з венеціанського мережива і важкі оксамитові портьєри надавали кожній кімнаті затишку. На покуті блищали вибагливо гаптовані рушники та іджіари з татарських селищ. По кутках і в передпокої стояли опудала ведмедів і орлів — мисливські трофеї Петра Конашевича, барвисті килими вкривали стіни. На них блищала зброя. Турецькі й татарські чарки, келехи, всуміш з московськими срібними братинами і чарами філігранного виробу, і льодовий венеціанський і чеський кришталь оздоблювали полиці та кредепці [509], а навосковані блискучі підлоги з старого дуба нагадували ковзанки, на яких розкидані були пухнасті ведмежі й вовчі шкури. У грубах і канах привітно гоготіло веселе полум'я. Все говорило про мирне, безтурботне життя, про бажаний і потрібний відпочинок після важких походів.

Радісно й вдячно посміхнувся Сагайдачний дружині, коли його внесли до спочивальні і обережно поклали на ліжко. З нечуваною насолодою випростався він на ковзких простинях тонкого голландського полотна і заплющив стомлені очі.

Поруч, у вітальні, юрмилися братчики, дидаскоди,

радці, старшина. Він чув їх стриманий гомін, але втома від подорожі і солодке почуття, що нарешті він вдома, сповивали йому очі дрімотою.

День минув у розмовах і втомних прийомах, аж поки лікар зажадав для хворого цілковитого спокою.

Сутеніло. Непомітні вдень, заблимали лампади червоними жаринками і зеленими світляками. Десь за грубою виспівував цвіркун своєї одноманітно-затишної пісеньки. На шибках діамантово мінилися під місяцем крижані мережива зими. На столі горіли високими рівними списиками воскові свічки. Сагайдачний повечеряв і відіслав Максимка.

— Настуню,— покликав він пошепки.— Посидь трошки зі мною.

Настя мовчки сіла на його ліжко, але розмова не ладилася. Слова здавалися буденними, сірими і навіть холоднуватими. Сагайдачний хотів висловити їй багато-багато, але не вистачало ані слів, ані сили, і все, що здавалося в дорозі таким значним і потрібним, раптом здрібнішало, стало зайвим, нудним і фальшиво піднесеним. І він здивовано відчув, що нема вже в ньому чогось палкого і щирого, що вогником жевріло в душі стільки років.

«Втомився я. Заслаб. Відпочити»,— думав він, але сам не йняв віри власним думкам.

І знов повіки його безсило заплющилися. Настя тихенько підвелася, підбила йому подушки, загасила свічки, крім однієї, заставила її світло оправою старої книжки, підсунула йому питво. Він ніби прокинувся, вдячно стиснув їй пальці і ледве чутно потягнув її до себе. Настя зрозуміла і мовчки схилилася до його вуст.

Свічка горіла тьмяно. Самоцвітами мінилися лампади біля ікон. Сагайдачний мовчки дивився в пітьму і відчував на губах терпку й скорботну ніжність її поцілунку. Не було вже в ньому весняного тріпотіння минулих років. Кохання згасло: є тільки примиренність і скорботна туга за молодістю й минулим. Догоріло воно, як каганець, де пересохла олія...

«Так цілують кохану людину в труні»,— думав він, але не жахався, а тихо і обережно стискав губи, щоб ще раз відчути її прощальну ласку.

Щось тонко й протяжно дзвеніло в ушах. За грубою мирно виспівував цвіркун, і забувався плин часу у нічній

тиші, у теплій дрімоті м'якої постелі, у тихій тузі передчування кінця...

А поруч, на столику, рівно такало крицеве серце годинника, помірно і невблаганно відраховувало неповоротні хвилини...

Вдень чимало людей одвідувало Сагайдачного. Лікар Ле-Куртьє Настя й Хома Причепа охороняли хворого від турбот і хвилювань і рідко кого пускали до нього, ще й попереджали, щоб одвідувач нічого не розповідав такого, що могло б схвилювати Петра Конашевича. Козаків і старшину відсилали вони до осавулів; виписчиків та січовиків, що найбільш турбували його своїми докорами і скаргами, приймав писар Лаврін Пашківський, і тільки друзі бачилися з Сагайдачним.

Щоб не заважати чоловікові, Настя оселилася в горішніх світлицях і тільки вдень спускалася до Петра Конашевича, а коли розмова надто втомлювала його, ішла знов до себе і годинами сиділа біля вікна, дивилася на снігові кучугури під вікнами, на оголені сади з зеленими кулями омели і з чорними патлатими гніздами гав та граків, що дивовижно нагадували подерті шапки голоти, на зелені й золочені куполи церков на тлі важкого громадища Замкової гори, і в міцно стулених її вустах відчувалася туга й самотність. Наче силоміць пострижена у черниці, вона скорилася долі, але ніхто не знав, як гірко і сумно було їй у Києві. Місто, що колись вабило її бурхливим буянням життя, здавалося їй після Стамбула жалюгідним селом, де плине час одноманітно, повільно і нудно, як вода у болотяній затоці, порослій тванню і очеретами.

Вона сумлінно виконувала обов'язки господині, турбувалася про хворого гетьмана, дбала, щоб він вчасно снідав, обідав та вечеряв, щоб у покоях було чисто й чепурно, але ніколи не виходила за ворота і тинялася по покоях і по садку в темному одязі, наче в жалобі. Вона ніколи не скаржилася, але Петро Конашевич відчував, що тужно й скорботно їй у Києві, але ні про що не розпитував. Та й вона ніколи не згадувала в розмовах Стамбул. Нібито оберігаючи одне одного, мовчали вони про Туреччину, проте за Крим і за Кафу розповідала вона охоче і навіть захоплено. І з її оповідань Сагайдачний вперше побачив Крим у його справжньому вигляді, а не крізь хмари порохового і пожежного диму при світлі заграв.

Залізне здоров'я Сагайдачного шалено опиралося смертельній хворобі. Довгий відпочинок, пильний догляд і піклування досвідченого лікаря врівноважили його змучене серце, і лікар вже почав надіятися, що поверне йому здоров'я й життя.

А життя непомітно й невпинно відходило, віддалялося від хворого гетьмана у якусь безмежну далечінь. Старшина, військо, братство, школа, цехи, магістрат — всі жили поруч своїм власним життям, а він, як виловлена риба, лежав нерухомо і тільки вгадував, що поруч буяє життя, і безсило дивився на нього збоку, наче сторонній глядач.

Рухлива й діяльна вдача Петра Конашевича не мирилась з його нерухомістю: він відчував себе чи то в'язнем, чи то сповитим немовлям, і дух, бадьорий дух рвався з хворого тіла, шукав роботи, руху, боротьби.

— Пане лікарю, я цвіллю візьмуся, отак марніючи в ліжку,— скаржився він французові.— Навіщо ця мука? Я вже можу рухатися, навіть ходити.

Але лікар не довіряв зрадливій хворобі і суворо й невблаганно хитав головою:

— Не можна! Мсьє гетьман мусить довго лежати. Тепер не ран головна квороба, а сертсе. Не можна квілювати і втомлювати його. Тсе дуже небезпечно.

І гетьман скорявся, і знов лежав дні і ночі, і з нудьги радий був кожному одвідувачеві.

Якось завітала до нього Галшка Гулевичівна. Вона схудла й змарніла за рік, дрібні зморшки гусячою лапкою зібралися в неї під очима. Помітно було, що якісь турботи гризуть її, і дійсно, майже з перших слів почала вона довго і нудно скаржитися на свої справи.

— Ох, ці кляті борги! Я позичила в патера Алоїзія триста флоринів, але процент росте на процент, і тепер я винна йому щось із п'ятсот. Пішла я до нього, а він: «Коли б це були мої гроші, я міг би відстрочити термін або зменшити ріст, але ж гроші нашого кляштору, а я, як пастир добрий, мушу дбати на користь і процвітання святої оселі, отже, робіть що завгодно, але я змушений вдатися до суду і стягнути з вас борг». О, клятий єзуїт, гірший від лихваря Аврума Шмойловича!.. Ні, правду кажуть люди, що важко жінці без чоловіка... Кожен готовий ошукати... Пішла я до Аксака. Адже ж зять і суддя, а він замість порятунку щось там базікає про закон. Ось тобі й родич!..

Галшка витягла хусточку і притулила до очей, потім несміливо і не дивлячись у вічі, попросила у Сагайдачного грошей.

Він дав їй потрібну суму, дещо порадив і був майже радий, коли вона пішла.

Хома Причепа вдень і вночі пильнував свого вихованця. Як і колись, називав його «бісовою дитиною», але теперь якось сумно і болісно бриніли ці жартівливі слова. Він давав йому ліки, годував його і позирав на Настю з неприхованою ворожістю, а щоб розважити хворого, розповідав йому всі міські новини.

— Нема по майстернях роботи. Просто хоч помирай. З'їли нас мита та фільварки, а добила ця клята війна. Ну й тікають майстри, куди хто може, або роблять самі без підмайстрів та учнів. А підмайстри лютують, у партачі пошиваються. Просто горе!.. Ми плюндруємо партачів, щоб хліба не відбивали, а вони грабують та підпалюють нас або по панських фільварках оселяються...— повільно розповідав Хома, пихкаючи люлькою у запалену грубу, щоб дим від міцних корінців не пошкодив хворому.— А з магістратом знов нові чвари. Вони ж, мерзотники, вигадали копати узвіз на Уздихальниці. Та бісові він потрібний, той узвіз!.. Ну, а якщо панам радцям зручніше возити ним цеглу та різний крам або дрова, то хай самі й копають, а не ми... А магістрат знов позивається з кляштором святого Домініка через вагове [510]. Бо ж скрізь по містах вагове йде на користь магістрату, а не костьолові римському. Такий зняли гармидер: і тобі прокуратори, і тобі возні, і протестації!.. Та хай їм всячина — хай собі сваряться, аби нас не чіпали... А от стації за твоє військо, хоч як лютуватимуть пани радці, ми їм вдруге не сплатимо.

— Яка стація? — підводить голову Петро Конашевич.— Хто її вимагає? За що?

— Та магістрат же ж,— пояснює Причепа, смокчучи згаслу люльку.— Це коли ти йшов до Московщини в останній похід і став із військом у Києві відпочити. Тоді всі міщани — і замкові, і права Магдебурзького — згодилися вкупі харчувати твоє військо. Ну, сплатили ми магістратові, що з нас належало, поклали вони наші гроші до своєї скриньки, прогодували військо як слід, дали йому пороху, куль, зброю полагодили, горілкою, медом почастували, а тепер кажуть, що ми свою частку не дали, і вимагають з нас вдруге грошей. Ну, а ми

їм — протестацію, а там і ножі знайдуться, якщо добром і судом не доб'ємось нашої правди! — палко кидає цехмістер і замовкає на півслові.

Петро Конашевич відкидає ковдру, встає на ноги і обурено шукає чоботи.

— Та ти?! Та що ти собі видумав? Ой Господи, та не можна ж! — кидається до ліжка старий майстер.— Та що ти, бісова ж ти дитина, вигадав?!

— Чому мені раніш не сказали?! — обурено говорив Сагайдачний.— Та я б враз викликав війта, та написав би воєводі, бо ж я з військової скарбниці сплатив їм за ту стацію.

І все шукав під ліжком давно заховані чоботи.

— Та лягай же! Не можна! — мало не плакав Причепа й силоміць почав вкладати у ліжко свою «бісову дитину».— Та пан лікар забороняє! Та чи варт задля такої дурниці!.. І самі впораємось,— безладно вигукував він і нарешті поклав-таки на ліжко свого гетьмана.

І не розумів, що не те хвилює Петра Конашевича.

Сагайдачний надто болісно відчував, що життя йде повз нього, що люди, які півроку тому і кроку б не ступили без його дозволу, тепер навіть не розповідають йому, що робиться на білому світі. От і Харлик Свиридович — колишній банит, що животів би на Січі у звичайнісіньких козаках, коли б Петро Конашевич не дав йому грунтів і не зробив його старшиною,— і той носа до нього не каже. А Танцюра, а інші!.. Сумлінно й ретельно підтримував Петро Конашевич тих, хто його вшанував гетьманською булавою, а тепер... І почуття самотності, забутості і навіть зайвості все більше й більше давало себе взнаки. І образа, і лють, і гірке почуття власної немочі труїли йому душу, пекли думки, не давали спокою хворому серцю.

А час минав. Після відлиги та туманів знов заморозило землю. Промайнули Різдвяні свята — бучні, п'яні й безладні. Пройшли січневі хуртовини. Білими сніговійними ведмедями лягали на ганки замети і низько насували на вікна патлаті снігові шапки, що мінилися діамантовими порошинками під сонцем і блакитним, начебто скутим з кришталю і срібла, зимовим місяцем, а Петро Конашевич все не підводився, марнів, слабішав, як немічний дід.

Почув про хворобу Петра Конашевича і владика Курцевич і приїхав одвідати хворого. Як лікар і вихованець Падуанського університету, він думав допомогти йому,

але, не дуже покладаючись на себе, захопив по дорозі відомого лікаря Самуїла Шмойловича — для консиліуму. Присутність лейб-медика Ле-Куртьє збентежила шановних ескулапів, але француз, як вихована людина, враз знайшов невимушений тон і заговорив із ними не як лікар, а як гість з гостями в якомусь салоні. В розмові він потроху знайомив лікарів з історією хвороби Сагайдачного, її симптомами і самопочуттям хворого, щоб згодом поговорити з ними докладніше.

— Дренаж тут ne va pas *. Я заливай рана тшісте oleum purum ** і даю кворому теріак [511] та препарати argenti et auri ***, а коли серце пратсює погано — гарячу каву. Яке счастя, що турки познайомили з каву нашу країну.

Під час розмови приїхав воєвода Томаш Замойський. Його поява розважала і заспокоювала хворого, бо він завжди розповідав щось цікаве й далеке від всього місцевого. Раділи йому і Настя, і Хома Причепа і радо запрошували його до спочивальні.

Замойський привітався з лікарями, весело зауважив, що хворий має значно кращий вигляд, ніж тиждень тому, і за кілька хвилин розмова вже перейшла на медичні новини, однаково цікаві і лікарям, і хворому.

— Кілька років тому, коли я жив у Лондоні,— розповідав молодий воєвода,— довелося мені бути на лекції професора Вільяма Гарвея [512]. Він запевняв, ніби людська кров не стоїть у жилах, а невпинно тече людським тілом; з правої половини серця вона нібито потрапляє до легенів і там, з чорної і зіпсованої, перетворюється на ясно-червону і свіжу і знов повертається до серця, але вже до лівої його половини, а серце стискається і штовхає її далі, в так звану аорту, і жене у найдальші кутки людського тіла. Це повідомлення зробило надзвичайне враження. Навколо імені Гарвея виникло чимало суперечок і розмов. Одні казали, що це нова ера в науці; інші запевняли, що він неук і шахрай, а треті — що він чаклун і єретик і що треба його спалити на вогнищі. Згодом я виїхав з Лондона і не знаю, яка з цих думок перемогла і чи прищепилася його теорія в медицині. Цікаво, як ви, фахівці, ставитеся до неї?

---

* Тут: непотрібний, непіджожий засіб лікування.

** Чиста олія (тоді дійсно так лікували).

*** Складний препарат з домішкою золота і срібла.

У Шмойловича заблищали очі, а Курцевич відхилився на спинку крісла і затарабанив по поручнях пальцями.

— Єресь! Мерзенна єресь! — вигукнув він.— Та хіба ж можна вважати серце, джерело життя й сідало душі, за якусь помпу, що помпує і штовхає по жилах кров? Тільки в Англії, батьківщині пуританізму та інших єресей, і можлива поява такого шахрая і єретика.

— Але ж дозвольте, reverendissime,— заперечався Шмойлович.— Про це вже пишуть і говорять давно. Ще Сервет [513] 1553 року довів, що чорна кров перетворюється у легенях на ясно-червону, артеріальну. Про це говорив і Реальдо Коломбо з Кремони [514] та й інші.

— А Цізальпін [515], нічого не чувши про них, теж довідався з власного досвіду про перехід крові крізь легені і про поворот її до серця,— додав Замойський, зацікавлений суперечкою лікарів.— Але...

Але Курцевич не дав йому договорити:

— Та що там згадувати різних неуків! — вигукнув він.— Чимало дурниць висловлюють легковажні й безглузді юнаки!.. Але ж Гарвей — людина літня, розважлива і до того ж — професор. Ні, це неприпустимо! Це злочин — намагатися зазирнути смертним оком у таємниці людського життя і знущатися з мертвого тіла.

Шмойлович спалахнув і обурено підвівся з місця.

— O domine!.. * В вас зараз промовляє не лікар, а єпископ, князь церкви, а не вчений дослідник. Пригадайте, як років двадцять п'ять тому, в Падуї і в Монпельє [516], ви самі, студенти славетної школи Везалія [517], викопували на кладовищі новопоховані трупи, щоб вивчити на них анатомію. Адже ж ви самі розповідали, як ви тремтіли перед інквізицією, як прокрадалися вночі на кладовище, як видиралися на мури, як підкупали наглядачів...

Курцевич насупився.

— Молоді, дурні були... Дійсно, що анатомію краще вивчати на мерцях, але ж не можна доброму християнинові турбувати останній спокій спочилих во Господі. Це вже надто велика спокуса і джерело безвір'я.

І щось жорстоке і фанатичне забриніло в тоні Курцевича.

Шмойловича дратував цей тон. Граючись важким золотим ланцюжком на грудях, стояв він біля стола, ско-

* О пане.

са позирав на Курцевича з-під кошлатих брів і кидав стримано, але гнівно:

— Mutantur tempora, et nos mutamur in illis *. Тепер пан владика виправдує аутодафе святої інквізиції і готовий кинути в полум'я лікаря за шукання кращого засобу лікувати людину, а двадцять років тому він ридав, повернувшись з Рима, і з жахом розповідав, як спалили інквизитори на Кампо-ді-Фіорі астронома Джордано Бруно [518] за шукання вільного знання та істини.

Легкий червінь виступив на обличчі Курцевича. Він зніяковів і не одразу знайшов, що сказати.

— Та я й тепер неполюбляю прилюдних страт... Адже ж — нерви... Але твердження Бруно й Коперніка [519] і всіх прісних їм не можна терпіти. Хай не стратою, а якимсь іншим засобом, але треба примусити їх зректися своїх заблуд, небезпечних для людства.

— Он як? — іронічно підвів брови Шмойлович.— Та невже тому, що ми довідаємось, що земля обертається навколо сонця, а не навпаки, життя одразу зміниться? Повірте, padre reverendissime, жодна волосина не впаде з вашої голови і ніхто не стане щасливіший або нещасливіший. Проте знання, наука значно виграють. Кажуть, ніби якийсь астроном зробив собі зорову трубу надзвичайної сили, щоб спостерігати зорі небесні, і те, що він побачив на власні очі, цілком стверджує теорію Коперніка, Бруно та Кеплера [520]. Майбутнє за цими «єретиками», як ви їх називаєте, скільки не палили б їх на вогнищах і не катували по катівнях.

Суперечка розпалювалася. Лікарі не слухали ніяких доказів і роздратовано уривали один одного. За хворого всі забули, але й він захопився розмовою, і на його вилицях спалахнув червінь. Ле-Куртьє весь час чемно мовчав і лише тепер втрутився в розмову:

— Монсеньйор Курцевич á bien raison **,— сказав він, коли лікарі на мить замовкли.— Я — гугенот, отже, нікто n'osera dire, que *** я льюблю інквізиція, але я мушу візнавать, que молоді люди надто намагаються кинути один око в тайні природа, і замість авторитет, осяяні славою des siécles ****, опираються на жалюгідні і недосконалі досвід. Недурно весь людство засудиль

---

* Змінюється час, і ми змінюємось разом із ним *(латинське прислів'я)*.

** Має цілковиту рацію.

*** Ніхто не наважився сказати, що...

**** Віків.

тського Бруно. Він довго жив á Женев, у кальвініст [521], ворогів Ватікана і римські пап, але примушені був тікаті від справедливі обурення des гугенот. Потім жив á Paris, á Londres і в багато міст Німеччина, і скрізь всі англікантсі, католік, кальвініст, лютеран [522], пуритан і реформіст [523] всіх фарб і гатунок мали його за божевільні, за єретик, за шакрай або блазень. І свята інквізиція тільки ствердив загальні вирок всіх учені Європи, коли засуділь його на аутодафе.

Курцевич вдячно закивав головою несподіваному спільникові.

— Так, дійсно так, пане лікарю! Бо ж це небезпечна людина! Він розкладає юнацтво, а воно, не добравши змісту його тверджень, захоплюється його промовницьким хистом і не бачить, де правда і де брехня в його спритній і фальшивій діалектиці. Ви тільки уявіть собі, що б вийшло, коли б не заткнули йому і його спільникам рота: він вважає, що Земля крутиться навколо Сонця. Ви чуєте: Земля навколо Сонця! Отже, Земля не є центр всесвіту, а звичайнісіньке небесне тіло, а центр є Сонце. Адже ж такою єретичною думкою він розбиває вщент Святе Письмо, авторитет Біблії, непохитного джерела істини. А в Біблії сказано, що Бог створив землю, над нею небо з зорями, сонцем і місяцем, а на землі — людину, найвищий і найдосконаліший зразок своєї творчої сили. Ще Арістотель [524] казав, що Земля є центр всесвіту, навколо якого обертаються кілька планет, а вище — височить кришталеве склепіння небесне з нерухомими зорями. А цей нахаба і єретик намагається молотом свого мерзенного язика розбити це кришталеве склепіння і запевняє, що всесвітів, подібних нашому,— безліч, і всесвіт безмежно, неосяжно великий — безкраїй. Припустимо на мить, що це так. Але ж тоді Земля стає піщинкою в його океані. На що ж тоді перетворюється людина, задля порятунку якої Господь віддав свого єдинородного сина, задля якої створив він всесвіт і наказав світилам небесним прислуговувати їй?! Це ж жалюгідна порошинка на тілі крихітної часточки всесвіту, яка зветься Землею. Який жахливий зразок богохульства, коли в Святому Письмі є приклади, що світила скоряються слову людини. Пригадайте, як Ісус Навін [525] наказав світилам небесним: «Стій, сонце, не рухайся, місяцю», коли йому треба було завершити перемогу свою над

ворогом. Та хіба б зупинилося сонце, коли б воно було центром всесвіту, з наказу смертної людини, непомітної комашки на лоні його супутника, Землі?! Ні, коли вже так, то хай не сам Бруно, а сотня, тисяча таких божевільних згорять на вогнищах інквізиції, аби не припустити такого безглуздя і єресі, що ламає нашу віру в Бога, в Святе Письмо, в церкву і в наш авторитет як пастирів людських душ. І я готовий розгрішити Ватікан від половини його гріхів за один такий мудрий і далекоглядний вирок.

Шмойлович мовчки розбирав на столі хірургічні інструменти, і руки його тремтіли. Курцевич так поставив питання, що одне необачне слово могло послати на вогнище Самуїла Шмойловича навіть у Польщі, де офіціально інквізиції не існувало. Адже ж він єврей, один з представників безправного народу, проти якого скеровувався при кожній лихій годині фанатизм темного люду.

«Обскуранти! [526] Сліпі кроти! Раби авторитетів! — хотілося крикнути їм.— Хай гинуть Бруно, Коперник і Галілей [527] і всі інші, що сяють в темряві поодинокими іскрами справжнього знання, але ж за ними майбутнє».

Але мовчав учений лікар, реб Самуїл Шмойлович, тому що не настав ще час, коли людина зможе говорити все, що думає, і вільно шукати знання запитливо-цікавим розумом, пізнавати одну по одній таємниці природи і будови всесвіту. Він відчував, що нема чого йому тут робити, і навіть як лікар він тут зайвий і чужий.

А Томаш Замойський побожно перехрестився і звів очі до стелі.

— Амінь. Воістину велика мудрість церкви і папи римського — земного заступника святих апостолів, непохитного в справах віри, як і сам Господь.

Реб Самуїл Шмойлович склав свої блискучі інструменти, так і не оглянувши хворого. Але самолюбство було сильнішим від інстинкту самоохорони, і він раптом підвів голову і кинув Курцевичу і Ле-Куртьє:

— Ми дуже відхилилися від теми, панове, і, мабуть, з моєї вини. Але все ж таки визнайте, як лікарі, що знання анатомії неможливе без вивчення трупів, а анатомія є підвалина медицини.

Курцевич недбало знизав плечима.

— Якщо бажаєте — так... Але я вважаю і ще раз повторюю, що розкопувати могили — неприпустимо.

Коли Шмойлович пішов, Ле-Куртьє чемно запросив Курцевича оглянути хворого, а Томаш Замойський перейшов до вітальні, де вже чекала на нього Настя. Він шанобливо дзенькнув острогами і схилився до її випещеної руки і після звичайних фраз спитав її:

— Пані гетьманова, певно, вже чула, що пише з Стамбула наш посол Сулішовський?

— Ні,— з несподіванки здригнулася Настя.— А що саме?

— Отже, пані не знає, що падишаха Османа забито? Він надто обурив і яничарів, і інших мешканців Стамбула своїми нічними дозорами, забороною шинкування і вимогами суворої дисципліни. Яничари забили його і аж до вечора тягали його мертве тіло по вулицях і по майданах столиці, прив'язане до кінського хвоста, потім вдерлися до Біюк-сарая і забили його жінок — доньку муфті Есаада, доньку Петрев-баші і ще якусь третю, грекиню... Яке щастя, що пані гетьманова вчасно вирвалася з цієї пастки! — додав він і не помітив, що Настя зблідла, як мрець.

— Кисмет,— пошепки виронила вона.

Але витримка й тут не залишила колишню султаншу Стамбула: вона запросила гостя до їдальні і довго й гостинно частувала його різними винами, ласощами і наїдками.

ОСТАННЯ СПРОБА

Вдень капало на сонці з дахів, кучугури снігу ставали ніздрястими і брудно-жовтими, а небо, високе і синє,— сліпучим. Білими парусниками йшли в ньому хмари, і хоч раз у раз знов починала вити й кружляти в степу хуртовина, хоча вночі й намерзли на шибках крижані пальми й ліси, а з дахів спускались скляні торочки бурульок,— вже відчувалася близькість весни.

Якось у неділю, коли Настя і челядь пішли до братської церкви, ввійшов до Сагайдачного Максимка-кобзар. Він був у високих чоботах, у хутрянці і новій теплій шапці. Кобза висіла на ремені за плечем.

Сагайдачний здивовано зиркнув на нього.

— Прощай, батьку,— вклонився йому в ноги Максим.— Піду в Московщину.

— Куди? — здивовано перепитав Сагайдачний.

— У Московщину... у Москву,— відповів молодий кобзар і, зашарівшись, додав пошепки: — По татарочку...

Сагайдачний відповів не одразу.

— Ну, що ж, щасти тобі доля... Але подумай, Максиме: мо', краще й не шукати її?..

Максим здивовано й незрозуміло зиркнув на гетьмана, постояв з хвилину, ніби чекаючи пояснення, потім вдруге вклонився йому, подякував за хліб за сіль, побажав йому видужати — і зник.

Сагайдачний не ворухнувся,— лежав, випроставши руки на ковдрі, пестив пучками ворсу і дивився у стелю. Тихо-тихо було у всьому будинку, ніби ніхто й не дихав у його порожніх покоях.

Коли ось у передпокої почувся невиразний гомін, чиїсь настирливі, обурені й плаксиві голоси, суворе буркотіння старого козака, що вартував біля входу, потім суперечка, і раптом крізь широко розчинені двері вдерлися до спочивальні кілька козаків і дві жінки. Старий сивий козак з порубаною скронею підійшов до ліжка і став, широко розсунувши ноги.

— Що ж ти, батьку, забув за нас? — сумно й докірливо заговорив він.— До тебе, як до Бога небесного, не добитися. Жене нас твоя челядь в три вирви, начеб ми й не козаки.

Сагайдачний підвівся на лікті й мовчки оглядав непроханих гостей.

— Хто ви? Звідки? Що треба? — спитав він, а серце раптом закалатало в грудях якимсь важким передчуттям.

— Та козаки ж ми,— враз загомоніли козаки.— З-під Канева.

— З-під Дубна.

— З Брацлавщини.

— Вже тиждень добиваємось до тебе: і вранці, і вдень. Нема доступу.

А одна з жінок раптом заплакала і впала навколішки:

— Згляньсь ж, батьку!.. Остання ти наша надія, бо женуть нас на панщину, наче хлопок, і на коноплі, і прясти, і скрізь...

— А поки чоловік з турком бився, ганяли нас на роботу пани управителі. Канчуками всі спини посписували,— підхопила друга пронизливою настирливою

швидкомовкою, ніби намагалася за якусь мить виказати геть усе, що так довго і з таким болем образи нагромаджувалося в неї на серці.

— Та цить вже, Одарко,— урвав її старий козак.— Не торохти, як калаталка... А ти, батьку, вислухай, бо ж пан осавул не дасть нам ради. Ані Танцюра, ані хтось інший. Адже ж ми реєстрові. Де ж це чувано, щоб нас ганяли на панщину або наших жінок?! А коли ми з походу додому прийшли — самі кістки та шкіра, сам знаєш,— так кляті старости та державці, та різні орендарі враз на нас, як та воша, накинулись: і данини давай, і роби. А в нас ще й рани не позагоювались. Та ми б їм шаблями пельки позатикали, коли б сила була... Женуть жінок та дівчат робити, а ти мовчи й дивись, ще й дякуй, що тебе з печі не тягнуть. А якщо не підеш на панщину, так іди собі геть з хати на мороз. Кажуть: «Не повиселялися до запорозьких вольностей або до крулевщизни — отже, визнали себе за послушних, за хлопів тобто. Ну й робіть».

— А тепер ще нове, нечуване лихо,— втрутився другий, гнівно блимаючи очима з-під насуплених брів.— Становлять нам по селах та по хуторах військо кварцяне на стацію, щоб ми, мовляв, не бунтували. Стоять вони в нас та грабують, бо ж — відома річ — жовніри по два роки платні не бачать. Вимагають вони і харчу, і горілки, і меду. Та де ж його взяти? А не даси, так він тобі такого лиха накоїть, що й на думку не спаде.

— Впіймає порося,— верескливо урвала Одарка,— або курку та й дає: «На, засмаж». Та щоб йому, проклятому, смачно було, бо викине собакам та нове ловить — смаж ізнов. І до дівчат лізе, і до молодиць. Мені доньку загубив, проклятущий... Ще й лається, і загрожує. Ти й рушницю йому полагодь, ти й шаблюку вигостри. Тільки клопоту з ним чоловікові.

Баба заплакала, а козак з кошлатими насупленими бровами відсунув її і знов звернувся до гетьмана.

— А нам, козакам, ще й досі за похід грошей не сплачено. Наказали: не стійте полками по містах та містечках, ідіть собі по домівках та чекайте платні. От ми, дурні були, й порозходилися, бо ж холод та морозяка. Чекаємо-чекаємо... Чи то поки сонце зійде — роса очі виїсть, як кажуть старі люди? Чи то нам, батьку, одразу за шаблюки братися?

— Авжеж,— перебив інший, що досі весь час мовчав, важко спираючись на ціпок.— Дехто вже й береться. От Юрко Шибеник на Брацлавщині цілу ватагу зібрав.

— Бо ж обіцянки — цяцянки,— вкинула перша баба.

— Ну, а старшина як? — спитав Сагайдачний, приголомшений новинами.

— А їй що — горить? В кожного землі, хутори, отари, підсусідки та кріпаки. А нам з тієї служби хліб наш насущний.

— Ще й вимагають, щоб лежами та приставствами маєтків не обтяжували, а в козака — самі воші, от і вся худобинка.

— Та ви ж, паночку любенький, напишіть королеві та всьому панству,— знов зацокотіла Одарка,— бо ж нам, бідним людям, і не приступитися до великих панів.

— Оце вірно. Коли б знали, краще б і не ходили в той клятий похід, бо ж сили він нам повисмоктував, як той павук. Хто калікою повернувся, а хто застудився, і так скрутив його ломець, що й досі лежить колодою. Та й тобі, батьку, не краще приходиться,— зітхнув старий козак, вперше помітивши, як зблід і змарнів Петро Конашевич.

Замовкли козаки, ніяково переступаючи з ноги на ногу.

— Ти, батьку, нам даруй, що ми так до тебе,— заговорив нарешті кошлатобровий козак.— Ми ж думали — бреше челядь, що тобі так погано, що ти на наші сльози не зглянешся.

А Одарка лунко зацокотіла:

— Зглянься, батьку! Зроби хоч перед смертю добре діло, щоб добром поминали тебе козаки, молилися за твою грішну душеньку.

Сагайдачного аж пересмикнуло від такої наївної щирості, а серце знов затріпотіло в грудях, і рясний піт виступив на чолі і на скронях.

— Добре. Зроблю, що треба... А тепер... ідіть, добрі люди,— прохрипів він.— Та покличте до мене когось... Погано мені,— додав він і, захлинаючись, впав на спину.

Баби заметушилися, кинулися по воду, по челядь, а козаки ніяково похнюпилися і навшпиньки вийшли зі спочивальні.

Прибіг старий вартовий козак. Прибігла куховарка з глечиком гарячої кави — знала вже, чим рятувати

хворого, коли він задихався. І ніхто не помітив, як увійшов до будинку і попростував до спочивальні крізь порожні покої сотник Брацлавського полку Богдан Балика.

Він щойно приїхав до Києва, і від його киреї ще віяло сосновим духом лісів і морозною холоднечею степу. Як завжди, шумливий і балакучий, ввійшов він до хворого і зупинився на порозі:

— Та що ти, батьку, вилежуєшся?! — весело гримнув він.— Не годиться! Збабився! Їй-бо, збабився, як той королевич.

Сагайдачний повільно сьорбав міцну каву з медом і відчував, як життєдайне тепло припливає йому до серця, і воно відживляється, заспокоюється і вже не хлюпає, як у баклазі вода.

— Добре було б, коли лежав би я, як королевич,— сумно всміхнувся він.— А я саме про тебе думав. Скажи, як з грошима за Хотинський похід? Як із реєстром?

— З грошима? Тю, теж згадав! — розреготався Балика.— Шукай вітру в полі! Ще років зо два доведеться чекати, якщо ми знов станемо потрібні Короні, а якщо ні — жаринками сплатять на тому світі, а мо', й там обдурять прокляті!

— Як то?! Чому ж ви мовчите? Хоч би мене сповістили! — обурено вигукнув Сагайдачний.

— Та вже говорили, нагадували,— знизав плечима Балика.— До Варшави посилали посольство. Петицію подали королеві. А він нам — дулю.

Кров стукнула в скроні Сагайдачному. Він підвівся, сів на ліжку.

— Тобто, яку дулю? Та він мені дав слово честі, що буде нам милості вдесятеро проти колишнього.

— Так воно й є. До походу мене одного сплюндрували, а тепер вже сотників з десять-п'ятнадцять сплюндровано на Брацлавщині. Така його нам королівська милость. Ми ж зайвого не заправляли. Просили тільки, щоб платню нам збільшили до ста тисяч червінців на рік, бо ж не повикидаєш з війська старих вояків, в десятьох походах порубаних. А який біс піде голову під кулі й шаблі підставляти за півфлорина, бо ж нам, старшині, належить не менш як по тридцять золотих на рік. Та й ще хай сплатять нам збитки, бо ж найбіднішій козак вийшов у похід з двома кіньми, а дехто й з трьома. Та скільки ж валок наших пограбували

татари! Та скільки ясиру забрав Кантемир! Скільки сіл та хуторів димом розвіяв! А ще просили, щоб дав нам король будь-яку маєтність на шпиталь для калік. І щоб Баришпіль [528], наш споконвічний маєток, нам повернули, а головне, щоб нас нарешті дійсно нобілітували, бо ще Жолкевський нам голови дурив на комісії обіцянками. А щодо реєстрових, просили, щоб дали лежі їм та приставства, як до походу було, і щоб не виганяли геть з хати на мороз, як зараз робиться по староствах та по дідизнах. Зайвого, бачиш сам, не просили, але й не згоджувалися на зменшення реєстру, бо сам ти геть усю голоту та збігле хлопство з підмайстрами з війська торік повиписував.

Сагайдачний мовчав, приголомшений.

— Ну, а Варшава? — тихо спитав він.

— Що Варшава? Згодилася лише на сплату нам додаткової тримісячної платні, що обіцяв Любомирський. А розташувати нас на лежах і приставствах відмовлено, нібито через неврожай, і вказано спокійно розійтися по домівках, а для вирішення інших питань буде надіслано знов якихось комісарів, щоб «приборкати буйні ватаги, котрі здіймають зброю навпроти татар». Хіба ж це не дуля та ще й нічим не помащена?!

Сагайдачний безсило відкинув голову на подушку. Знов калатає серце в грудях. Холонуть пальці, губи, обличчя, наче віє на нього морозом з відчиненого навстіж вікна.

А Балика нічого не помічає і веде далі, розпалюючись власною люттю:

— А я, дурень, теж повірив королівським обіцянкам! Подався до свого хутора! Як то, думаю, щоб учасникові такого походу власної хати не віддали?.. Вдався до воєводи, до каштеляна, до суддів. А вони мені: «Так, але ж з пана Потоцького знято баніцію і анульовано присуд, за яким мусить він повернути вам хутір, бо ж йому, як рятівникові ойчизни, належить велика часть і велика винагорода». А я в тому поході головою не клав?! Я не був тричі поранений? Не голодував? Не мерз? Не гнив від різачки? Ні, любенький: зброєю треба з ними битися, здобувати волю собі! — люто вигукнув Балика й шпурнув шапку на стіл.— А тепер знаєш, що робиться? Хлопи наші та підсусідки разом із виписчиками та різним гультяйством знов збираються купами та ватагами, палять панів, та й нашого брата не обминають.

Вже сотника Борздику порубано шаблями. Вже Перегрія спалено з родиною. Лютує на всю Брацлавщину Юрко Шибеник, що забив Доліву-Ясенського, а на Ворсклі Корж із Панасом Барилом. Скрізь по селах та по шинках тільки й мови про них.

— Мало я їх... позаторік... на палі садив...— прохрипів Сагайдачний.

І не договорив. Зблідлий до синя, він знепритомнів. Голова його звалилася, й догори стирчав, як у мерця, гострий кадик...

Балика скрикнув на весь голос і, перекинувши стілець, кинувся по челядь. За дверима почулися голоси. То Настя з Хомою верталися з церкви.

— Ой, що тут скоїлося!..— кинувся до ліжка Причепа.— Лікаря! Швидше лікаря!

На зойк його прибіг Ле-Куртьє і почав робити хворому штучне дихання, потім розтиснув йому зуби ножем і влив якісь краплі. Зсунувши брови, суворий, мовчазний, метушився лікар над гетьманом і тільки за півгодини полегшено випростався.

— Живий. Але quelle canaille l'a mis dans cet etat? * — спитав він, гнівно дивлячись навколо.— Я казав: нікого не пускать. Кто тсе зробів?

Мовчав Балика, чухав потилицю і непомітно відступав до дверей...

Місячне сяйво — на обмерзлих шибках. Три блищаки лампад в кутку. Під ліжком шкрябається миша, настирливо й невгамовно. А може, й не миша, а сумніви гризуть серце хворого, точать гострими зубами, аж доки не сточать дотла?

Три місяці терплячого лежання у ліжку, лікування і дбайливого догляду лікаря Ле-Куртьє — все наче змило водою. І знов страшенна кволість звалила з ніг.

Два дні і дві ночі між сном та зорінням. Сьогодні прояснилася свідомість, а ввечері знов запалало все тіло вогнем і на вилицях спалахнув гарячковий червінь. Серце б'ється так швидко, начеб належить йому відбити за минулі дні певну кількість ударів, і ось поспішає воно, надолужує втрачені вчора хвилини.

Вдень лікар довго оглядав хворого, довго стежив за його пульсом, довго вислухував серце, і з якоїсь незвичайної ласки і обережності його дотиків, зі зморшки на

---

* ...яка каналія довела його до такого жахливого стану?

переніссі, із виразу його мінливого і жвавого обличчя зрозумів Сагайдачний, що близько кінець.

Але не здивувався і не злякався. Смерть раптом здалася чимсь надзвичайно простим, природним і навіть бажаним, як відпочинок від усіх турбот. Проте щось томило його навіть уві сні. Треба щось вирішувати, щось діяти, щось зробити. І негайно.

Але що? Що?

Довго силувався він пригадати, що говорили йому козаки та Балика. Але всі образи і думки десь розпливлися, розтанули, як далечінь у тумані. І ось тільки зараз постали перед ним в усій своїй жахливій голизні.

Зрадили. Обдурили. Викинули, як сміття, коли стали козаки непотрібні.

«Мавр зробив свою справу. Мавр може піти» [529].

Хто це казав? Де? Кому?

Ах, це Томаш Замойський розповідав про якусь англійську виставу там, у Лондоні...

Що тепер? Вдатися до короля, нагадати його обіцянки? Але ж нема в руках ніякого доказу, ані універсалу, ані конституції: замість права за врятування ойчизни — сама лише панська ласка. Хвилина розгубленості надто дорого обійшлася козацькій старшині! Адже ж все пішло нанівець... Та й не самій лише старшині, а й тій залізній когорті загартованого в боях реєстрового козацтва, яке створило Сагайдачному ім'я і славу непереможного воїна. Це ж не збіглі підмайстри та хлопи, що й шаблі в руках не тримали, а справжні майстри шабель та списів — заможні і хазяйновиті. В кожного хата, лани та воли, коні та вівці, бо ж не беруть козака до реєстру, якщо нема в нього двох добрих коней для походу і доброї зброї.

Що ж тепер? Чекати примарного видужання? Або надіслати когось до Варшави з листом? Так не пустять же до короля якогось полковника чи то сотника! Чи, мабуть, звернутися до лікаря? Боязко, правда, без нього, бо ж тільки він вміє знов підстьобнути знесилене недугою серце.

А чому не покликати того ж Шмойловича? Невже він не поласиться на золото і на честь лікувати гетьмана, не забуде образи? Та й двічі все одно не вмирати... Бо коли ж не зглянеться король, тоді хоч не дивись людям у вічі і сам у зашморг залізай. Бо ж хворому Балика не наважився кинути обвинувачень, а здоровому...

Але ж інші винні разом із Петром Конашевичем. Чому мовчав Курцевич про справи козацькі і згадав тільки своє, церковне? Чому мовчали Кизима й Дорошенко?

Ох, коли б видужати! Тоді зробив би він зовсім по-іншому. Поїхав би до Варшави, добився б через королевича Владислава нової аудієнції.

І годі вже гнути спину перед магнатами. Прийшов час остаточного розрахунку. І якщо не доб'ється він до короля або магнати вплинуть на Зигмунда,— тоді навесні...

О, тепер на заклик Петра Сагайдачного підуть усі, від владик і старшини, як Байбуза з Танцюрою, до останнього реєстровця, бо всім залили магнати сала за шкуру. Багато полягло під Хотином, але ж тільки кинь своє гасло... А пани, змучені хотинським походом, вже не візьмуться за мечі і віддадуть йому південні воєводства, аби не вдерся він у Велику і Малу Польщу, у Литву з Білоруссю.

Надлюдським напруженням волі примушує Сагайдачний себе сісти на ліжку. Все хитається й крутиться у нього в очах. Але дух, міцніший від тіла, за мить врівноважує все. На столі поруч лежить готовий папір, перо, каламар. Треба простягти руку, взяти їх. Ох, який важкий цей аркуш паперу, наче сувій полотна або камінь... Помацки відшукує Сагайдачний дощечку, що підсувають йому під папери на підпис. Кладе на неї білий аркуш і вмочує вигострене гусяче перо в атрамент. Кров гарячково стукає в скронях, шумить в ушах, наче морський прибій. А він пише, захлинається, хвилинами кидає перо і хапається за свої сухі ребра, під якими так болісно тріпоче серце. І знов шукає перо, і знов починає писати...

Хропе на тапчані коло груби старий цехмістер. Зморився він після двох безсонних ночей і не чує, що робить хворий. А за вікном блищить блакитно-діамантовими порошинками місячне сяйво, підіймаються Сіріус та Оріон, і в нерухомому морозному повітрі лунко співають перші півні.

А Сагайдачний пише й пише. Шматки подертого паперу на ковдрі і на підлозі: а він все не задоволений з написаного. Або надто мляво і вишукано,— так, що й не чути за скутими двірським етикетом словами, як бринить в них терпка гіркота образ, а віра в непохиб-

ність короля і незламність його слова тане в сумнівах, їдких, як смертельна отрута, що труїть йому кров і знесилене серце; або так вже гостро й обурено, що навіть згодний на козацькі прохання король образиться і відмовиться від своїх обіцянок.

І згадує Петро Конашевич походи в Московщину, в Інфлянти і під Хотин; запевняє, що й далі служитиме військо козацьке своєму королеві, побачивши його піклування і обіцяні милості.

І, зворушений наближенням невблаганного, малює жахливу картину, як плюндрують магнати хутори старшини і селища, а в хатах реєстрових козаків забирають останню свитину за несплачені данини; як калік і поранених з незагоєними хотинськими ранами женуть на панщину і викидають на мороз з рідної хати, бо стоїть вона на чужому, на панському грунті.

І застерігає він тоді короля від вогню гніву народного, найжахливішого на землі, який неспроможні будуть стримати навіть міцні руки козацького гетьмана.

Над землею линула ніч.

Постала вона темною синню над просторами Тихого океану, огорнула широкими крилами Берінгове море, тихо хлюпнула в скелясті береги дрімучої Азії і пішла суходолом, по лисих сопках і по долинах, по тундрах і степах, невиразно гудучою тайгою, де ледь-ледь наважується ступити людина. Повітря густе і дзвінке від морозу. Стикаються в небі багряно-сині стовпи північного сяйва, тріщать льодові поля на Арктичному океані, тріщать в тайзі кедрові стовбури та модрини, сосни і берези, наче хтось стукає по них топорищем, випробовує тривкість деревини.

Блищаками блимають в тайзі вовчі та рисячі очі. Під схиленим до землі лапчастим гіллям старих ялин, темними печерними ходами йде дрібний звір: лиси, куниці, шакали, барсуки та дикі коти. Винюхують один одного, шматують скривавленими іклами поживу, риють лігвища, перегукуються лункими протяглими голосами.

Рідко і боязко блимають в пітьмі тьмяні вогники. Низенькі чуми, юрти та рублені хатки туляться до дрімучих лісів або до рідного берега, ніби закляклі і загублені в океані снігів.

Де-не-де гуркотить барабан і збуджує морозну тишу. Це шаман у рогатій личині з вишкіреними зубами танцює свій ворожбитський танець. Бринять на ньому на-

миста з риб'ячих і звіриних зубів, дзвоники та бубонці. Розвіваються строкатими стрічками ремінці і широкий фантастичний халат. Димить, палає ватра; полум'я жадібно ковтає смолясту деревину і червоним баканом фарбує косоокі обличчя мисливців. Перед шаманом лежить жертовна сарна з напівзамерзлими сльозами в мертвих очах, а він гадає на її тельбухах, чи багато буде смухатого звіра в лісі, чи багато наб'ють його мисливці; чи хороший буде рибальський улов навесні і чи помилують пожежі і моровиця темні нетрі тих вікових лісів...

Нічого не шкодують мисливці шаманові: віруют в чарівні сили його, благають його допомоги і захисту від гостроносих, білошкірих людей з-за Уральського Каменю, які несуть їм отрутну «вогняну воду» і зброю, що вирпгає грім та вогонь.

А ось і він, Уральський Камінь, межа Азії і Європи. Синьою повіддю на мить зупиняється ніч під муром його, підноситься до верхів'їв та сідловин, у чорно-зелених вістрях смерек і, як через перервану греблю, м'яко лине в засніжену рівнину Русі.

Підсліпуваті рублені хатинки з міхурами замість шибок. Низько насунуті солом'яні стріхи з різьбленими півниками на гребінці. Сплять в них покотом боярські й «государеві холопи». Звалив їх важкий сон після пекельної праці на рудниках та на соляних варницях, на млинах, на рубанні й корчуванні лісів. Як прийшли, попоїли — так і звалилися на піч і на піл. Та й не було де посидіти, погомоніти в курній хаті, де стеля та стіни вкриті на два пальці масною кіптявою, а в повітрі стоїть хмара диму, де ледве блимає смолиста скіпка.

Вдосвіта підведуться вони знов на панщину, під батоги боярських наглядачів, а то й на кривавий правеж [530] государевих шафарів.

Спіть, невільники злиднів! Спіть, трудівники! Синя ніч хоч на мить дає вам забуття.

Тільки ось у «приказній ізбі» блимають вогні. Заплічних справ майстри підтягують на дибу «удалих станичників-розбійничків», як співається в піснях,— вільних, волелюбних людей, що тікають на Дон і до Сибіру від канчуків та від рабства, від губних [531] та земських старост, воєвод та приказних. Чимало є на Русі оцих вільних гулящих людей після «смутного часу». Не хочуть вони осісти на боярських грунтах,

тому що немає вже Юр'єва дня, коли можна піти світ за очі шукати кращого життя і насущного хліба.

І ловлять їх стрільці та приказні ярижки [532], судять шем'якиним судом, катують по катівнях, страчують або роками гноять по в'язницях та ямах, аж поки закопають десь у кутку кладовища їх розчавлені катами кістки. Але й на дибі, і на колесі, і коли шматують їх тіло розжареними обценьками — не виняться вони і несуть у тісну труну, а то й так, у сиру землю, свою гірку й скорботну селянську правду.

А воєводи та судді повертаються опівночі до своїх пишних хоромів, хрестять бородаті роти, вишкірені в довгому позіханні, відчиняють куті залізом скрині і висипають туди з кишень виправлені за день з позивальників німецькі карбовані талери, алтини та гривні, рублі та дєньги і копійки, викладають кунячі й лисячі хутра, соболі, горностаї, камки та тафти, сукна та сап'яни — хабарі від крамарів з Гостиного двору [533] та від перських та німецьких купців.

А ось і Дніпро, сповитий кригою й снігами. Мовчить Ревун. Ненаситець. Спить Базавлук і плавні, ледве помічені рудими очеретами. Тануть в білих пустелях поодинокі села та хутори, тьмяно вилискує хрестами і золотоглавими дзвіницями старий Київ, і синя ніч огортає його мовчанням і спокоєм, хоч ще блимає тьмяний вогник у вікні хворого гетьмана...

І лине далі ніч Поліссям і Білоруссю, Галичиною і Польщею, лісами і непрохідними влітку болотами і драговинами. Сплять по своїх хатинках хлопи польські і хлопи литовські, чиє життя, за виразом французамандрівника, жахливіше від пекельної муки... По фільварках не сплять баби. Дзижчать їх прядки, риплять ткацькі верстати, заходяться надсадним плачем немовлята, ніби скаржаться, що народилися на муку.

Не спить і весела, велелюдна Варшава. Гримить музика. З дзенькотом острог мчать у буйному вихорі мазурки безжурні пани. Святкують вони свою перемогу, здобуту кров'ю і муками хлопів і козаків. Але забули пани і підпанки страждання і муки народу: вони вважають себе сіллю землі — єдиною всевладною верствою Речі Посполитої. Все їм дозволено, все їм відкрито. Навіть «свята» інквізиція не наважується накласти своє всевладне «вето» на панські думки і язики. Вони вільні міняти віру і переконання, як їм заманеться.

Але через цю безкраю «злоту вольність» вцілів у Речі Посполитій великий астроном і мислитель Микола Коперник від катів-інквізиторів і зміг пильним оком своїм зазирнути в таємницю будови всесвіту і навіки розбити кришталеве склепіння космогонії древності. Так поклав великий поляк основу нової науки і разом з астрономією Птоломея [534] розвіяв прахом біблійні міфи про створення всесвіту...

Німеччина. Пруссія. Бранденбург [535]. Померанія.

Але де ж чепурні селища з стрімкими череп'яними дахами і різьбленими флюгерами на високих шпилях, з крихітними садками коло кожного будинку?! Чи то вся країна раптом стала пустелею?

Ні, це рицарство осіло на землю і перетворило селянство на челядь і кріпаків. Чимало селян втекло світ за очі від такого життя. І зникли чепурні будиночки. Зорано землю на згарищах — і мчать білокрилі англійські і голландські вітрильники з німецьким збіжжям і борошном до туманного Альбіона [536] і до Нідерландів, де не вистачає місцевого хліба.

Порожніють німецькі міста, наче засинають, зачаклювані ворожбитом. Ледь-ледь животіє славетний Ганзейський союз [537]. Щороку менше й менше кораблів вантажить він по портах. Вантажники марно шукають роботи; нема роботи й цеховим. Не приймають майстри до цехів нікого стороннього, і підмайстри втрачають надію коли-небудь вийти в люди і працюють на хазяїв найманими робітниками. Глуха ворожнеча жевріє в їх серці під личиною слухняності і покори.

Зубожіла серцем і розумом, творчістю і протестом колись волелюбна країна. По славетних університетах горбатяться над мертвою схоластикою мертві душі професорів-обскурантів. Книжкові хробаки, вони не розуміють радості творчого злоту, тому що мертвякові одна доля — гнити в труні. Мовчить наука. Зникли гострі і влучні сатири і полемічні памфлети, та й хто наважиться їх писати під загрозою арешту і страти?! Вимерли Рейхліни [538], Мюнцери [539] та Еразми [540]. І кожен, в кому жевріє вогник хисту і розуму, тікає до Нідерландів.

А огрядні і самовпевнені пастори схрестили на череві руки і відпочивають після перемоги над Ватіканом, і після бурхливих протестів і полеміки перетворюються помалу на гальмо для думок, бо вимагають

сліпої віри в Біблію і в «старого доброго німецького Бога».

Мертвим сном сповита розчавлена і приборкана Чехія. Погуляли її полонинами загони цісаря Фердінанда з лісовчиками пана Русиновського. Нечуваними муками і кров'ю спливають її лани, і там, де рік тому квітли селища, тепер стирчать з-під снігу закурені комини згарищ, а німецький і чеський барон накладає на кмета ярмо ще важче, ніж те, що спонукало його на повстання.

І ось вже майорять на обрії сині сапфіри і аквамарини вічних снігів. То Альпи здіймають над хмарами свої гострі вершини, наче велетенські самоцвіти, оправлені в біле срібло землі.

На південь від них блакитними очима мріють італійські озера і під шарудливим вічнозеленим листям лаврів та олеандрів бринять мандоліни і співи юнаків-італійців. По темних каналах Венеції беззвучними кажанами тихо і рівно линуть гондоли і, зупинившись під балконами з мохастого каменю, співають гондольєри пісень про кохання і щастя. А ось над чорною водою каналу здіймається кам'яна арка. Це міст Зітхань. Щоночі проводять ним жертв отців інквізиторів. Ніжно і сонно парують над далечінню прозорі серпанки туману. Пахне померанцьовим цвітом і морем; спить місто у чарівному сні, а вони востаннє бачать світло місяця й зорі, бо по той бік каналу — катівні, де щоночі трощать людські кістки, шматують молоде міцне тіло, печуть його червоним залізом і роздирають різним приладдям, ніби вигаданим у пеклі самим князем пітьми.

Сотні, тисячі шпигунів стежать за кожним кроком і словом італійця, іспанця, француза, англійця. Обплутано людство католицьким павутинням, бо скрізь, де народжується смілива думка або сумнів щодо Святого Письма,— з'являється чернець і кат, гасильник думок і знання. Днями, місяцями, роками не бачить в'язень світла і людей, бачить тільки слідчих ченців та катів. І, знесилений, розтрощений муками, зрікається власних думок і тоді гине на вогнищі «милосердною смертю без пролиття крові», щоб своєю прилюдною стратою відбити в інших охоту шукати і думати.

Але не задушити вільного духу людини, скільки б вогнищ не палало по майданах всієї Європи. І поруч з в'язницями інквізиції скеровує на зорі свій перший телескоп великий астроном і досліджувач

Тіхо де Браге [541], а знесилений муками Галілей зрікається своїх тверджень, щоб за мить тупнути ногою, з переможним, розпачливим зойком кинути інквізиторам:

— А все ж таки вона крутиться!

І всім церковним співам і орга́нам старого світу не заглушити цього лункого вигуку, і не потьмарити всім кадилам землі зоряного я́сного неба, де шукає запитливе око людини розгадки побудови всесвіту.

Іспанія...

Вилюднена країна нагадує згарище. Фанатики королі́ з шаленою мрією бути першими в світі знекровили її податками і війнами, знищили землеробство і віддали майже всі землі під пасовища. А гранди-феодали знищили огорожі навколо селянських ланів, і їх отари витоптують злиденні клапти́ки кам'янистого грунту, де селяни сіють собі трохи пшениці. І ось спорожніли селянські хатини, пішли селяни в ткачі або подалися в мандри, але незабаром тканин стало більше, ніж покупців, і безробіття і голод стиснули їм горло кістлявою рукою. Занепали мануфактури Сеговії [542], Толедо, Севільї та Куенко [543]. А податки зростали. Не було хліба з власних ланів, не було й за що купити довізного. Гинули люди з голоду і моровиці, і ніхто не міг їм допомогти, бо шалені мита оперезали іспанські кордони, наче кам'яним муром, і захлиналася країна в лабетах своїх королів і кривавих туманах невблаганної інквізиції. Дичавіла вона, ставала пустелею, як її кам'яниста́ земля, занехаяна землеробом.

І поруч, на півночі,— Франція. Неосяжні лани ледве вкриті першими паростками озимини. Але що це: витоптані старанно зорані ниви, ніби пройшла по них хижа ногайська орда. Це король полював тут весь день із своїми вельможами, дамами, міньйонами [544], хортами і соколами. І ось вночі повилізали з своїх жалюгідних землянок голодні селяни, загорнуті в якесь неймовірне дрантя, з безсилим розпачем обійшли свої обніжки і схилили голови до землі, бо не було вже ані сліз, ані голосу...

Знов гинути з голоду, гнити по кісточки в воді, бо не можна ж селянинові збудувати собі надземну хатину: за таку розкіш враз стягнуть з нього королівські службовці останні су і деньє [545]. Скорбут, сухоти, ломець ка́рлючать дітей і дорослих. Восково-жовті обличчя нагадують мерців. А король, наче Бог на землі, панує

над усім, і навіть закон існує на землі лише тому, що «так нам подобається», і тому, що «держава — це я» [546].

Казкова розкіш палаців не по кишені зубожілій державі. Та хто наважиться сказати про це королеві?! І не сплять королівські банкіри та фінансисти, вигадують, як відстрочити ганебний крах.

А ще далі на північ, на рівній, як озеро, низовині квітне маленька країна, де нема кривавих кошмарів інквізиції і абсолютизму. Блакитні канали відбивають зорі і місяць. Входять до них з неосяжних просторів Атлантичного океану високі і стрункі вітрильники, і здається, що мчать старанно зораними ланами трищоглові бригантини, шхуни і каравели під прапорами далеких країн...

А ось і гострі шпилі її столиці,— бурхливого квітучого Амстердама, де чути всі мови землі і де поруч з червоним перуанцем бачиш смуглявого і стрункого сінгалеза, і кучерявого суданського негра з крутими яйцями блискучих очей, і наче вирізьбленого з слонової кості чорноволосого малайця. Спить порт з густим лісом корабельних снастей, і тихо співає в них вітер. Сплять старанно зогріті теплиці. Зеленіють в них паростки чудових тюльпанів і гіацинтів, а за якихось два-три тижні запалять вони свої червоні та жовтогарячі ліхтарики-квіти. І куняє над ними садівник з коротенькою люлькою в зубах і темною торочкою бороди під широким білим обличчям.

Але не сплять ділки амстердамської біржі. Скупили вони всі кораблі, вантажені перцем, імбирем, шафраном, ваніллю, кавою та ананасами, встановлюючи на все свою ціну — і стоятиме та ціна, аж поки не прийде до амстердамського порту якийсь корабель з таким же вантажем. А тоді полетять шкереберть усі їх ціни...

І ось народилася чутка, ніби вирушив з острова Куби такий корабель. Стривожився біржовий мурашник, потай зібралися вночі біржовики та керівники остіндської компанії до Христофора Курца [547], винахідника якоїсь хитрющої астрологічної машини, що вгадувала рухи товарів по океанах і ціни на них. У Курца вигляд славетного лікаря біля ліжка конанця. Брови насуплені. Він крутить якісь коліщатка і гвинтики, вибігає на балкон і з циркулем в руках щось вираховує і перевіряє по зорях, а ділки зосереджено

стежать за спритними маніпуляціями штукаря й шахрая і побожно мовчать, бо найменша помилка в розрахунках загрожує їм незліченними втратами.

І лине далі ніч у безмежність Атлантичного океану, огортає Бретань і Нормандію, завжди бурхливу Біскайську затоку [548], Ла-Манш [549], Па-де-Кале [550] — аж до туманних берегів Англії, останнього клаптика старого суходолу, колись відірваного від нього стихійними силами.

Вогке повітря наснажене прозорою парою. Зелені луки, дубові і тисові гаї та ліси вкривають його з краю в край. Повільно плинуть тихі річки, на скелях височать похмурі і присадкуваті вежі замків, і, наче хмаринки-баранці, вкривають луки сірі отари овець. А на темних шляхах, біля вогнищ, наче стани циган — безпритульні бурлаки. З їх порепаних рук і засмаглих облич враз пізнати землян-землеробів. Родинами і сільськими громадами блукають вони мачухою-батьківщиною, бо зігнали їх графи і лорди з земель, зруйнували їх хати і все віддали під пасовища отарам. Так слухняні й покірливі вівці з'їли селян-землеробів, бо, щоб пасти незліченні отари, досить двох-трьох чабанів, а щоб зорати ту ж землю — треба кільканадцятеро орачів. І пішли вони ткати сукна з вовни шахрая-перекупника, що сплачує за роботу не грошима, а крамом, дорожчим, ніж по містах,— пішли сліпити очі, гнутися над верстатами або блукати шляхами, продавати злиденне майно і поволі перетворюватись на жебраків.

А суворий закон пильнує державного ладу і власності. Він наказує затримувати кожного жебрака і бурлаку, заголювати вище пояса і прилюдно бити батогами, аж поки не заллється спина його кров'ю, а потім пересилати його з парафії до села, де він народився, щоб пішов він там у наймити, «як належить чесній людині». А якщо він не скориться, треба знов його бити прилюдно, ув'язнити й віддати до якоїсь мануфактури в робітники або зовсім вигнати у заокеанські колонії, або на державні галери.

І ось ховаються вдень бідні люди в лісах. Полюють на них шерифи й констеблі і іноді звільняють їх за злиденний хабар, щоб за тиждень знов схопити відпущених і десь ткнути на примусову роботу.

І темнішає ніч, наче муки людей тьмарять її сині крила, і огортає похмуре громадище — Лондон.

На площі, перед Тоуером [551], будують поміст: на ранок мають стратити чимало відьом та єретиків, бо й тут запанували домініканські ченці, запрошені з Рима королем Яковом [552]. А поруч, у завулку, суне з театру численна юрба. Не задоволена вона з вистави:

— Трагедії сера Вільяма Шекспіра [553] були значно кращі,— вигукує один із них.— Там люди жили й страждали на сцені, а тут...[554] Підемо вип'ємо краще елю та бренді, розвіємо трохи нудьгу...

Через півгодини спить Лондон. Сплять актори і глядачі, лорди і леді, підмайстри і майстри, учені та в'язні з боргової в'язниці. Не сплять тільки стратенці, не спить і Гарвей, перевіряє кровообіг на хворих і трупах...

І лине далі ніч у безмежність Атлантичного океану, де не чути стогону, прокльонів і сліз, де не видно горя людського.

Але й в океані трапляються кораблі, а на них — закуті веслярі-галерники і негри-раби. Везуть їх на продаж в Америку, наче овець. І назустріч їм — мчать з Ост-Індії вітрильники, вантажені перцем і кавою, сріблом і золотом, ваніллю й імбиром. Несуть вони розор і нещастя ділкам Амстердама і Франкфурта, Антверпена [555] і Брюгге [556], Ліссабона і Гавра [557], Ліверпуля і Лондона.

А темна ніч лине і далі — аж до далеких заокеанських країн...

Коли зазирнув у вікно димний світанок — лежав Петро Конашевич, блідий і виснажений, знов не спроможний ані рухатися, ані говорити. Саме тоді прокинувся Причепа і кинувся до лікаря.

Ле-Куртьє довго поїв Сагайдачного теріаком, розтирав щітками й горілкою, обкладав пляшками окропу, і нарешті хворому трохи покращало.

Лікар витер спітніле чоло і сів біля хворого. Гетьман довго дивився на нього, потім тихо спитав:

— Скажіть, скільки залишилося мені жити?

Лікар від несподіванки здригнувся і виструнчився.

— Штио таке?! Кто тсе сказав?!

— Я... знаю, що помираю. Навіщо критися?.. Справ у мене — сила,— з зусиллям витиснув хворий.

Лікар мовчав.

— Мені б ще місяць... Скажіть! Мені треба знати,— з мукою говорив Сагайдачний і шукав лікарів погляд.

— О так. Коли не буде ще один такій розмова... Можна довго жити і бути здорові... Mais c'est * дуже трудно,— додав він по хвилі, і болісна зморшка лягла йому проміж брів.

— Спасибі... Отак краще,— тихо стиснув йому пальці гетьман.— А ви, пане лікарю, їжджайте до Варшави, зробіть добре діло.

Лікар ображено рвонувся з місця, але Сагайдачний спинив його рухом і вів далі, з зусиллям переводячи подих.

— Мені треба... надіслати цього листа королеві... Нема кому доручити, крім пана лікаря.

Лікар ще не розумів і ображено й запитливо дивився на хворого.

— Обдурено нас... Реєстрове військо... Старшину... Мене... Владик наших.

Лікар дав хворому ковток чорної кави, щоб підтримати його сили. Він розумів, що треба урвати розмову, але гетьман говорив з такою мукою в голосі, що краще було дати йому висловитись, щоб потім одразу його заспокоїти. І Ле-Куртьє не перебивав хворого, тільки раз у раз мацав йому пульс і давав ложку кави.

— Спокійніше. Тикше,— говорив він, коли хворий надто квапився, і слухав уважно, терпляче.

А Сагайдачний розповідав, як і що обіцяли йому і що зробили з владиками, з старшиною, з реєстровим козацтвом. І стільки болю бриніло в його колись владному тоні, що на мінливому обличчі лікаря начебто йшли тіні від хмар.

— Але ж я не можу кинуті мсьє гетьман! — палко і болісно вирвалося в нього.

— Я вмираю,— спокійно й суворо відповів хворий.— Проти смерті ліків нема. А допомогти мені ви ще можете. Це ж справа мого життя... Добийтеся правди. Адже вельможне панство не передасть листа королеві. А старшину не пропустять до палацу. Це ж для мене більш важить, ніж ліки і догляд... Хай Шмойлович пильнує мене... Він, кажуть, тямущий...

— Mais... * я ж не можу,— зі сльозами в голосі повторив лікар.— Мій обов'язок... Я, як сольда́... мушу боротися до останні квилин, мушу допомагати, мушу ряту-

---

* Але це *(фр.)*.

** *Але... (Фр.)*

ваті мсьє гетьман... Давайте листа,— раптом простяг він руку і відвернувся, щоб хворий не бачив його вологих очей.

Виїхав він другого дня разом з Богданом Баликою, якому Сагайдачний доручив приставити відповідь короля, а Самуїл Шмойлович узявся доглядати і лікувати хворого гетьмана.

Щоб врятувати Петра Конашевича від несподіваних хвилювань, Настя наказала нікого не пускати до гетьмана, а Борецькому замовила правити щоденні молебні за нього.

Сагайдачний мало не весь час лежав сам. Сувора й чесна правда смерті дивилася йому просто в очі. В одноманітній самотності пригадував він все життя, людей, з якими доводилося стикатися, і по-новому розцінював і розумів їх. Він вгадував їх думки і настрої з непомітних натяків, з несвідомих тіней і з зміни виразу їх обличчя. І те, що колись було йому неприступно і незрозуміло,— враз ставало прозорим і ясним, наче осяяне якимсь сліпучим і правдивим світлом.

Він бачив, що Насті важко дивитися на його нескінченне конання, що одноманітне й відлюдне життя в цих суворо-скорботних покоях стає їй непереносною мукою, і не засуджував її за дражливість, за іноді несподівані сльози або сувору й ворожу мовчазність.

«Непристойно так довго конати,— думав він.— Але ж треба, треба дочекатися відповіді».

Потроху ознайомлював він її з своїми справами, показував папери, документи, показував, де ховає він гроші, де інші скарби; де розкинулися його хутори і рілля, і скільки коней і худоби має він у безмежному Дикому Полі.

— Все тобі залишиться,— додав він.

А вона слухала, байдужа й мовчазна, ніби життя довіку втратило для неї і зміст, і смак.

Лише один раз вона спалахнула і обурилася, коли Петро Конашевич розповів їй, що Самійло Корецький загарбав у нього значний клапоть землі.

— Та як же ж ти терпиш таке?! — палко вигукнула вона.— Чи то суду тут немає?!

Сагайдачний всміхнувся.

— Це вже тобі доведеться з ним позиватися,— бо мого віку не вистачить. Проте й суди не допоможуть, з панами магнатами судяться зброєю.

— Так хіба ж тобі сили бракує?! — спалахнула вона.— Та я б залюбки озброїла челядь!.. А в Корецького тепер сили катма — сплюндрував його Нур-ед-Дін з Кантемиром.

— Помру — роби що завгодно,— вдруге спинив її Сагайдачний.

А коли Настя заперечалася, почала доводити, що не варт відкладати такої важливої справи, уважно зиркнув на неї і раптом сказав:

— Знаєш, що? Їжджай ти до Сагайдаччини. Побачиш, що там і як... Може, маєш ти дійсно рацію. А козаків я тобі дам.

Настю наче збризнуло живою водою. Вона побачила якусь мету,— живе діло, на яке можна витрачати і сили і час. За кілька днів зібралася вона у дорогу, а господарство доручила Причепі і Любці.

І ще порожніше і тихше стало в гетьманському будинку. Березневі вітри співали по коминах своїх голодних і холодних пісень. Кучугури вже вогких і нездрястих снігів ще зазирали у вікна, але з кожним днем танули, осідали... І рідко коли хтось одвідував хворого.

А Сагайдачний жив зосередженою, напруженою надією на відповідь короля. Ніби всі його сили збіглися в одну точку, одну іскру, що підтримувала його вже нетривке життя. Він рахував дні і години, уявляв собі, як мчать Балика й лікар пустинним, засніженим Поліссям і Білоруссю, де вони зупиняються, де ночують, де змінюють коні.

Йому не гіршало, але й не кращало. Поки лежав нерухомо, він нібито почував себе добре, але рухатись не міг.

Вчащав до нього митрополит Іов Борецький, розповідав новини, потім завжди переводив розмову або на братство і школу, або на владик. Скаржився на утиски, на нестачу у всьому. І хворий розумів його мету.

— От зроби добре діло,— якось одверто висловився владика.— Не забудь свою школу і братство. Єдиний-бо вона є світоч православ'я, єдине джерело знання для наших діток.

— Не така вона, як я мріяв,— не одразу відповів Сагайдачний.— Нам треба школу життєву, а ви готуєте з дітей полемістів-ченців. Нам треба захищати себе на суді, розумітися на простеньких хворобах, торгувати, підраховувати виторг, промовляти на соймиках і на

рочках, а ви... як п'ятсот років тому: trivium та quadrivium... * Навіть згадати огидно.

Борецький спалахнув.

— Та де ж ти бачив таку школу, яка тобі ввижається? Медицини та права вчаться по університетах та академіях. А маленьких дітей треба вивчити грамоти та Святого Письма. Ось зачекай — підростуть вони, тоді й за академію буде мова. Хіба ж діти подолають таке?!

І раптом, згадавши застереження лікаря, замовк і роздратовано і трохи ніяково засмикав довгі рукава.

— Ну, а як справи з вашим визнанням? — порушує хворий мовчанку.

— Та... все на мертвому... Ми ж не були на останньому соймі перед Хотинським походом. Незручно було: сказали б, що ми видираємо згоду, коли держава гине під навалою турків. Так і сидимо в Трехтемирові, бо ж носа не сунути нам ані на Білорусь, ані навіть до Житомира... Тільки за шаблями твоїми й спасаємось. Обридло воно, наболіло... Вже слабші духом вагаються, бо ж нікому страждати не солодко... Ось і Сакович, і навіть владика Курцевич... Та чого там завчасно казати... Мабуть, ще й плещуть зайве...— перебив себе митрополит і знов заговорив про заповіт.

Сагайдачний і сам думав про нього. Дратувало тільки це неприховане бажання Борецького відірвати собі з близької спадщини ласий шматок.

І мимоволі пригадував Сагайдачний текст з пророцтва: «Розподілять ризи моя і про одіж мою кидатимуть жереб» [558]. Але це не хвилювало його. Життя відійшло надто далеко, і навіть на самого себе дивився хворий гетьман, наче читав про себе в старовинних книжках або бачив себе на малюнку.

Тільки справа козацька ще й хвилювала його. І вночі, коли запалювалася кров його гарячковим огнем, знову пригадував він скарги Богдана Балики і нібито з небуття виринала скривавлена постать Яська Бородавки. А чи не був він правий, коли докоряв Петру Конашевичу за його бажання добитися права послугами і вірною службою Короні?! Чи не вогнем і мечем треба було розмовляти?!

---

* Нижчий і вищий цикл наук середньовічної школи. До тривіуму належали граматика, риторика, діалектика; до квадривіуму — арифметика, геометрія, астрономія і музика.

Але ж — ні: Бородавка стояв за голоту, казав, що треба винищувати панів. Що б тоді вийшло? Магнатів було б дійсно знищено, але ніяка держава не стоятиме без панів. Інші заступили б розтрощених, бо інакше перетворилася б вся країна на якесь безладдя, де кожен сам собі пан. І тоді й татари, і турки, і ті ж ляхи загарбали б її голіруч, бо не може бути держави без влади, а влади — без панів. Хіба що народилася б якась невідома й могутня сила, рухала б горами, лісами, річками... Але ж немає її, і ніколи не прийде вона, як ніколи людина не загнуздає Дніпра-Славути, не загатить, як маленьку річку, не опереже кам'яною греблею...

І тоді плювок Бородавчин, замість заслуженої зневаги і кари, здавався йому безсилою помстою розчавленого хробака і викликав лише гидливу гримасу.

Над Києвом лунали великопостові дзвони. З дахів на сонці капали буйні прозорі краплини. І якось Борецький запропонував хворому посповідатися.

— Дай мені трохи... зібратися з думками,— не одразу відповів Сагайдачний.

Борецький тактовно замовк, але наступного дня знов завітав до хворого з хрестом, Євангелієм та єпітрахіллю [559] — і Сагайдачному незручно стало відмовлятися. Після сповіді Борецький ще довго сидів із хворим і знов нагадав за заповіт, школу і братство, а коли хворий не став сперечатися, витягнув з кишені готовий текст і дав йому підписати. Він підписав свій заповіт і з ніяковою всмішкою попросив уписати разом із своїми родичами на спомин душі і ім'я Якова Бородавки.

Як хижий птах, не випускав Борецький Петра Конашевича з своїх пазурів і радий був, що Настя поїхала, щоб ніхто і ніщо не заважало йому по-своєму обробляти цю знесилену і знівечену душу. А Сагайдачний мовчав, бо все стало йому байдуже, все стало чуже і далеке-далеке...

На вербах набрякли весняні волохаті бруньки. Граки метушилися біля торішніх гнізд і крякали лунко і радісно. На сонці парували стріхи. На схилах Замкової гори таловини вже світили зеленим. Гомінкими струмками бігла з гір мутна весняна вода.

Сагайдачний дивився у вікна на гіллясті верби, на гнізда граків, просив присунути ліжко до світла, і сонячне проміння огрівало і ніби кликало його на повітря життєдайним покликом. Але поклик весни не долинав

йому до душі: тільки болем стискалось серце, тому що так довго не їде Балика.

І ось якось вранці, ледве розплющивши очі, почув Сагайдачний бренькіт острог і знайомі бажані кроки. Щось перехопило йому подих, а очі з мукою і надією дивилися у напіврозчинені двері, за якими лікар Шмойлович щось поквапливо й невиразно тлумачив Балиці.

— Добре! Добре! Я розумію,— почувся лунький голос, і Богдан Балика ввійшов до спочивальні.

Він примружився і не одразу побачив у півтемній кімнаті ліжко, а на ньому — схудле, восково-жовте обличчя з запитливо-благаючими очима і болісною всмішкою.

— Що ж ти, батьку? Вже й весна надворі, а ти все вилежуєшся,— говорив Балика і не дивився на хворого, вражений разючою зміною в ньому.

— Що ж він? Король?..— витиснув Сагайдачний, намагаючись трохи підвестися.

— Лежи! Лежи! — кинувся до нього Балика.— Що ж король... Лікар — чесна людина. До рук передав твого листа, ще й від себе чимало додав... Надивився він тут на наше життя... А король — він дійсно... Каже, що гроші нам за похід вже відраховані і лежать у Львові. Цими днями привезе їх пан Обалковський, розрахується з військом.

Балика квапився, розгублено і збентежено. Він не знав, як і що говорити, щоб не розхвилювати Петра Конашевича.

— А тобі відповів король грамотою... І подарунки наказав передати. І булаву... Адже ж ти — перший наш гетьман, що дістав її з королівських рук, наче гетьман коронний. Годі тепер різним голодрабцям роззявляти на тебе пельки... Гетьман — і край.

Кажучи, він розв'язував якісь клунки і безладно і швидко кидав, не дивлячись на Сагайдачного:

— Ось вона, твоя булава.. З щирого золота.. .Скарб... Каміння яке: зорі небесні... А ось, у торбинці, золото: чотири тисячі флоринів нам, старшині, а три тисячі талерів — особисто тобі. Бачиш, як шанує тебе король?! А отут скринька з королівською грамотою. А ось ще тобі цяцька, щоб швидше видужав: щирозолотий конак з образом самого короля, а навколо діаманти, а з того боку — смарагди та якесь червоне каміння, от забув, як

його. Просто як кров. А стрічка яка!.. А ось тобі ще на шию ланцюжок золотий, як у воєводи Замойського. Що, не чекав таких подарунків? Адже ж обіцяв він тобі милості вдесятеро... Ну, й не збрехав.

Балика метушився, сипав словами, як снігом в негоду. А Сагайдачний мовчав, і бліда, радісна всмішка ледве помітно торкнула його вуста. А Балика клав на ліжко торбинку з грошима, простягав йому булаву. Сагайдачний взяв її і враз упустив на ковдру. Тихенько пестив він її пучками і все шукав очима Баличиних очей. А Балика совав йому в руки важкий золотий ланцюжок і наче десь поспішав.

І ця розгублена метушливість раптом відбилася на обличчі хворого невиразною тривогою.

— Ну, а старшині що, козакам?

— Та... якось воно вже буде,— розгубився Балика.

І почав розгортати королівську грамоту з великою сургучною печаткою на крученому шовковому шнурку.

— А владикам?.. Нобілітація? — настирливо перепитував хворий.

— Та кажу ж тобі... Якщо тобі стільки надіслано, щось перепаде і нам усім... Ось приїде той Обалковський... Побачимо.

Але Сагайдачний не слухав. Льодова рука стискала вже серце нестерпним болем... Він зібрав усі сили, напружився у шаленому пориві, спустив ноги з ліжка і став на весь зріст, жахливий худорлявістю і божевільними від напруги очима, і довгим патлатим волоссям, і бородою.

— Що... н...нам... всім? Війсь...ку? З реєстром?.. С...старшині? — хитнувся він до Балики і вчепився в нього довгими пазуристими пальцями.

Він трусив Балику з останньої сили, зазирав йому в очі і вже розумів, передчував жахливу правду.

— Та кажу ж, якось воно ще буде...— з розпачем белькотів Балика.

— З війсь...ком, з реєс...тром?

Болісна всмішка скривила обличчя Балики. Очі його нарешті зустрілися з очима Петра Конашевича, і, неспроможний брехати, він з мукою вигукнув, забувши застереження Ле-Куртьє і Шмойловича.

— Та хай йому трясця, падлюці! Знов буде комісія на козаків... Був він собакою, король, і залишився...

Сагайдачний ще мить постояв, дивлячись йому в очі, наче всмоктував у себе смертельну отруту, потім враз обважнів і зсунувся на долівку, заплутавшись рукою в золотому ланцюжку короля.

— Лікаря! — розпачливо крикнув Балика.

І сам вже бачив, що не потрібні тут лікарі...

Вночі десь далеко-далеко, за гирлом Почайни, лунко, як постріл, луснула дніпрова крига. Згодом долинув з-за Чортория [560] такий же звук, притамований далечінню. Потім — третій, четвертий. І з хрустом і шарудінням посунула крига на південь. Незліченними білими зграями йшли вони, і не було кінця-краю їх струмінню. Кришталево мінилися льодини проти місяця, кружляли, напливали і лізли одна на одну, наче білі ведмеді в любовній грі, перекидалися, на мить спинивши темні хвилі, і кружляли у вирі, щоб рушити далі і зникнути десь на обрії за піскуватими косами або стрімким рогом правого берега.

І високо-високо, в лускатих срібних хмаринках, лунко перегукувалися журавлі, дикі качки і чорногузи, швидко мчали на північ, назустріч кризі і вітрові.

Бриніла, співала весна на узгір'ях струмками, бентежила нетрі лісів, розбуркувала рудих кошлатих ведмедів, кротів, кажанів і борсуків, тяглася до неба зеленими стрілками паростків, кликала до життя, до боротьби, до кохання.

І, вийшовши з теплої хати, чухав селянин кошлаті груди, дихав воложним пахом землі, бруньок і торішнього листя, відчував, як бентежно і буйно калатає серце в грудях і кличе його в Дике Поле, на Січ, на уходи, на волю, на боротьбу за визволення.

І слідом за останньою кригою рушили на Січ хлопи і підсусідки, вільні будники, рубачі й копачі, броварники і гамарники, смолярі і залізняки, рудники і шевці, мечники і панцерники — здобувати собі волю і право вогнем, залізом, кров'ю і молодим, непереможним завзяттям.

1930—1935 рр.
Київ

КІНЕЦЬ

ПРИМІТКИ

Подається за виданням: Тулуб З. Людолови: Історичний роман.— К.: Держлітвидав України, 1958.— Т. 2.

[1] *Хаджі-Дере* — турецька фортеційка на Дністровому лимані — нині Овідіополь. *(Приміт. авт.)*

[2] *Ак-Кермен* (біла фортеця) — нині Акерман. Місто в Молдавії на Дністровому лимані. *(Приміт. авт.)*

[3] *Сюбхе* — нанизані на нитку кульки з бурштину або перламутру, корала і навіть дерев'яні. Вони правили за рахівницю або за чотки. *(Приміт. авт.)*

[4] *Сандал* — легкий турецький швидкохідний вітрильник — корабель військового типу. *(Приміт. авт.)*

[5] *Кизикермен* — турецька фортеця — нині Берислав. *(Приміт. авт.)*

[6] *Шафар* — скарбник, той, що приймав податки або гроші. *(Приміт. авт.)*

[7] *Шайтан* — по-татарському і по-турецькому чорт *(Приміт. авт.)*

[8] *Царгородське гирло* — йдеться про береги південної частини протоки Босфор, бухти Золотий Ріг та Мармурового моря, де був заснований головний морський порт Туреччини — Стамбул (Царгород).

[9] *Брацлавщина* — історична область України у II пол. XVI—XVIII ст., територія нинішніх Вінницької і частини Хмельницької обл.

[10] *«Слободи»* — тимчасова воля, яку обіцяли пани переселенцям, що осідали на їх грунтах, з умовою, щоб за користування землею переселенці тричі на рік відбували шестиденну толоку — обробляли панські лани. *(Приміт. авт.)*

[11] *Почти* — (від слова *почет*) — військові загони, що їх тримали магнати для захисту своїх замків. *(Приміт. авт.)*

[12] *Староство* — державний маєток, який уряд давав урядовцям замість утримання. *(Приміт. авт.)*

[13] *Крулевщизна* — маєток, що належав особисто королеві. *(Приміт. авт.)*

[14] *Возний* — урядовець при суді, судовий свідок і виконавець. *(Приміт. авт.)*

[15] *Рочки* — сесія земського суду. Рочки відбувалися тричі на рік. *(Приміт. авт.)*

[16] *Убальдіні* — відомий краківський банкір-італієць. *(Приміт. авт.)*

[17] *Акче* та *парички* — дрібні турецькі мідні монети. *(Приміт. авт.)*

[18] *Муедзин* — духовна особа, що закликає з мінарета мусульман на молитву. *(Приміт. авт.)*

[19] *Азан* — заклик до молитви. *(Приміт авт.)*

[20] *Беглер-бей* — султанський намісник, трибунчужний баш. *(Приміт. авт.)*

[21] *Наргіле*, або *кальян* — апарат для куріння. *(Приміт. авт.)*

[22] *Сераль*, або *гарем* — жіноча половина палацу. *(Приміт. авт.)*

[23] *Євнух* — вихолощений наглядач за султанськими або башівськими жінками. *(Приміт. авт.)*

[24] *Фередже* — білий серпанок з прорізом для очей, що тоді носили татарки, виходячи з дому. *(Приміт. авт.)*

[25] *Іджіар* — декоративний вишиваний або гаптований золотом і сріблом рушник. *(Приміт. авт.)*

[26] *Аджем-огланн* — хлопчики, взяті у батьків і призначені в яничари. *(Приміт. авт.)*

[27] *Бей* — великий татарський феодал. *(Приміт. авт.)*

[28] *Бешмет* — жіноча сукня з вузькими довгими рукавами. *(Приміт. авт.)*

[29] *Спагі* — турецька кіннота. *(Приміт. авт.)*

[30] *Яничари* — турецька піхота. Військо, привілейоване, на зразок гвардії. Комплектувалося з аджем-огланів. *(Приміт авт.)*

[31] *Гяури* — так татари і турки називали християн. *(Приміт. авт.)*

[32] *Блискучий Поріг* — султанський палац. Цей вираз виник ще за кочової доби, коли султани і хани не мали палаців, а їх намети й кантари (двоколісні фургони) відрізнялися від інших тільки розміром, оздобами і високим та блискучим порогом. Згодом назва залишилася, втративши свій первісний зміст. *(Приміт. авт.)*

[33] *Кара-татари* — татарські селяни. *(Приміт. авт.)*

[34] *Мурзаки*, або *мурзи* — дрібні феодали, що діставали землю від хана або від беїв як платню за службу. *(Приміт. авт.)*

[35] *Шаріат* — система мусульманського права. *(Приміт. авт.)*

[36] *Улеми* — інтелігенція, вчені. *(Приміт. авт.)*

[37] *Мулла* — мусульманський піп. *(Приміт. авт.)*

[38] *Вакуф* — духовний маєток, землеволодіння, подароване мечеті або комусь з мусульманського духовенства. *(Приміт. авт.)*

[39] *Коран* — збірка провіщань і наказів Магомета. Зібрали і відредагували Коран учні Магомета після його смерті. *(Приміт. авт.)*

[40] *Карадаг* — гірський масив вулканічної породи, що знаходиться в Східному Криму, на березі Чорного моря. Обривається до нього крутим уступом.

[41] *Біюк-Джама* — головна кафська мечеть. *(Приміт. авт.)*

[42] *Нахип* — особа, що стояла на чолі всіх цехів міста. *(Приміт. авт.)*

[43] *Капудан-баша* — командувач військового флоту Туреччини. *(Приміт. авт.)*

[44] *Чатирдаг* — одна з найбільших гір кримського гірського кряжа. *(Приміт. авт.)*

[45] Подаю справжню татарську казку-легенду про походження Ведмідь-гори в Гурзуфі. *(Приміт. авт.)*

[46] *Ляхистан* — Польща. *(Приміт. авт.)*

[47] *Харач* — данина. *(Приміт. авт.)*

[48] *Гурзуф* — смт в Кримській обл. поблизу Ялти. Тут збереглися залишки середньовічної фортеці Гурзувіте (VI ст.), яка перебудовувалась у XIV ст.; палац (початок XX ст.) з великим парком.

[49] *Інквізитор* — суддя і слідчий інквізиції, тобто духовного католицького суду, що розглядав справи ухилу від догми. Цей суд уславився своєю жорстокістю, катівнями, жахливими в'язницями і стратами. *(Приміт. авт.)*

[50] *Прутські пороги* — кам'янисті ділянки ріки Прут, що протікає по території України та на кордоні Молдови з Румунією. Бере початок в Українських Карпатах (хребет Чорногора).

[51] *Нишпорний час* — присмерки, коли припиняли судові справи і закінчували в суді роботу. В XVI сторіччі суди ніколи не працювали при штучному освітленні. *(Приміт. авт.)*

[52] *Земський суд* — суд, що розглядав виключно цивільні справи між шляхтичами. *(Приміт. авт.)*

[53] *Протестація* — запис, уписаний до судових книг, де докладно зазначається порушення прав або закону. Запис мав подвійну мету: по-перше — це заява до суду з проханням притягти винуватця до права; по-друге — це оголошення незаконних або ганебних вчинків, щоб знеславити злочинця в очах суспільства. *(Приміт. авт.)*

[54] *Схизматик* — тут: православний. *(Приміт. авт.)*

[55] *Лотри* — розбійники (від латинського слова latro). *(Приміт. авт.)*

[56] *Олена Троянська* — мається на увазі героїня давньогрецького епосу, дочка Зевса і Леди — Єлена, названа Прекрасною за надзвичайну красу. Була дружиною царя Спарти Менелая. Після викрадення її Парісом жила в Трої, що спричинило до Троянської війни.

[57] *Венгржин* — угорське вино. *(Приміт. авт.)*

[58] *Ванчос* — тонкі вистругані дошки для теслярських робіт. *(Приміт. авт.)*

[59] *Прокуратор* — адвокат, знавець законів. *(Приміт. авт.)*

[60] *Агарлик* — платня, яку наречений сплачує батькам засватаної дівчини (рештки шлюбу-купівлі жінки). *(Приміт. авт.)*

[61] *Тарджі-кадим* — весільна кравчиха, шиє весільне вбрання багатим дівчатам, а бідним тільки кроїть його. *(Приміт. авт.)*

[62] *Сагдич* — весільна бояриня. Вона приймає від імені нареченого посаг нареченої, перевозить його в житло нового подружжя і пильнує його під час весільного обряду. *(Приміт. авт.)*

[63] *Саз* — мандоліна. *(Приміт. авт.)*

[64] *Кімане* — скрипка. *(Приміт. авт.)*

[65] *Тулуб-зурна* — інструмент з бурдюка та дудок. *(Приміт. авт.)*

[66] *Шербет* — солодке питво з лимонів або інших фруктів. *(Приміт. авт.)*

[67] *Векіль* — старший дружка, що підписував шлюбний контракт від імені нареченого. *(Приміт. авт.)*

[68] *Кумис* — перешумоване кобиляче молоко. *(Приміт. авт.)*

[69] *Катиш* — питво з кислого овечого молока з водою. *(Приміт. авт.)*

[70] *Дувак* — щось схоже на башлик з червоної вовняної тканини. *(Приміт. авт.)*

[71] *Каді* — суддя. *(Приміт. авт.)*

[72] *Срібний пояс* — підперізування нареченої срібним поясом було не тільки останнім моментом в одяганні, але мало значно глибший зміст: це, так би мовити, надавало нареченій прав і обов'язків одруженої жінки, майбутньої матері родини. Взагалі, підперізування у мусульман було дуже поширене: султана, наприклад, не коронували, а оперізували мечем предків в мечеті Еюба, отже, й у весільному ритуалі підперізування визначало вінчання. *(Приміт. авт.)*

[73] *Дувазари* — вишивані завіси, прикріплені до довгої жердини. Два носії несли їх, поклавши кінці жердини собі на плечі так, щоб дувазар спускався аж до землі. *(Приміт. авт.)*

[74] *Куєв-баші* — товариші нареченого, його дружки. *(Приміт. авт.)*

[75] *Селямлик* — чоловіча половина будинку. *(Приміт. авт.)*

[76] *Меддах* — оповідач. *(Приміт. авт.)*

[77] *Джаним* — серденько, любонько — пестливе звертання, з яким вдаються однаково до чоловіка і до жінки. *(Приміт. авт.)*

[78] *Дервіш* — мусульманський чернець. *(Приміт. авт.)*

[79] *Хорасан* — перська провінція, відома виробництвом килимів. *(Приміт. авт.)*

[80] *Сеїд* — нащадок Магомета. Сеїди мали багато привілеїв, їх звільняли від податків, давали їм землю тощо. *(Приміт. авт.)*

[81] *Хадж* — так звали мусульман, які ходили до Мекки на прощу. *(Приміт. авт.)*

[82] *Зям-Зям* — джерело в Мецці, водою якого торгували хаджі. Її вважали за «святу» і за «цілющу». *(Приміт. авт.)*

[83] *Хан* — готель. *(Приміт. авт.)*

[84] *Кафеджі* — хазяїн кав'ярні. *(Приміт. авт.)*

[85] *Медресе* — вища мусульманська школа. *(Приміт. авт.)*

[86] *Такіє* — монастир дервішів і центр об'єднання ремісницьких цехів, братства даного міста. Мусульманські цехи були під значним релігійним впливом: ремісники були зв'язані суворим статутом, на зразок чернечого, і підлягали своєму такіє. На чолі такіє стояв накип. Такіє мало власну мечеть. *(Приміт. авт.)*

[87] *Зикр* — релігійний обряд у дервішів; *зикири* — учасники цього обряду *(Приміт авт.)*

[88] *Тарик* – уривок з Корана. *(Приміт. авт.)*

[89] *Кибла* — ніша в стіні мечеті, зроблена в тому напрямі, де знаходиться Мекка. *(Приміт. авт.)*

[90] *Стожари* — російська народна назва зоряного скупчення Плеяд у сузір'ї Тельця; українська народна назва — Волосожар.

[91] *Медіна* — місто, розташоване в оазисі на заході Саудівської Аравії, де помер засновник ісламу Мухаммед. Друге священне місто (поряд з Меккою) і місце паломництва мусульман.

[92] *Хаджі-Герай* — ханував у XIV сторіччі. *(Приміт. авт.) Хаджі-Гірей (? — 1466)* — родоначальник династії Гіреїв, засновник Кримського ханства. Проголошений ханом у 1443 р. Вів боротьбу проти Золотої орди, яка розпалася на окремі ханства в кінці XV — на початку XVI ст. У машинописному варіанті приміток до другого тому автор наполягає на збереженні татарської транскрипції прізвища — Герай. Саме ця форма і зберігається в тексті.

[93] *Ак-Мечеть* — стара назва Сімферополя. *(Приміт. авт.)*

[94] *Кааба* — чорний камінь-метеорит. Йому поклоняються мусульмани в Мецці, як великій святині. *(Приміт. авт.)*

[95] *Тюрбе* — надгробна капличка з півсферичним куполом. *(Приміт. авт.)*

[96] *Рамазан* — один з місяців року і одночасно тридцятиденний піст, коли мусульмани їдять тільки вночі, а вдень від світанку до присмерків повинні нічого ні їсти і ні пити. *(Приміт. авт.)*

[97] *Сура* — вірш з Корана. *(Приміт. авт.)*

[98] *Адріанопольська брама* — головні ворота міста Адріанополя, що знаходиться на північному заході Туреччини (сучасна назва Едірне). Місто засноване фракійцями. У першій половині XV ст., до 1453 р.— столиця Османської імперії.

[99] *Гурії* — безсмертні прекрасні жінки, які, за мусульманськими уявленнями, живуть у раю для розваги праведників. *(Приміт. авт.)*

[100] *...аж у Мотовилівку, до Аксака.*— Йдеться про одного з представників знатного роду Аксакових, які поселилися у Києві в 1027 р. У Мотовилівці (нині Житомирської обл.) був один з маєтків, якими наділяли польську шляхту, єзуїтів після Люблінської унії 1569 р.

[101] *Радці* — члени міської ради. Рада комплектувалась з крамарів та патриціїв. Міські ради були тільки в тих містах, де, як у Києві, було так зване Магдебурзьке право. *(Приміт. авт.)*

[102] *Лавники* — міські міщанські судді, що розглядали карні і цивільні справи. *(Приміт. авт.)*

[103] *Магдебурзьке право* (від назви німецького міста Магдебург) — закон і статут, за яким існували і діяли органи міського самоврядування м. Магдебурга. У Польщі і на Україні Магдебурзьке право було поширене з XIII сторіччя на велику кількість міст, але одні міста мали повне Магдебурзьке право, а інші лише частину його. Магдебурзьке право відповідало інтересам торговельного капіталу і в литовсько-українських умовах стало засобом для жменьки багатіїв з міської грошової аристократії тримати все місто під своїм чоботом, бо керували містом тоді міські ради з патриціїв. *(Приміт. авт.)*

[104] *Магістрат* — органи міського самоврядування, тобто міська рада, лавницький (купецько-міщанський) суд і Гмінна Ізба, або рада сорока мужів (20 купців і 20 ремісників з регентом на чолі). Всі ці колегії себе поповнювали, коли хтось із їх складу помирав або виїжджав з міста. Міська рада була суто аристократична. Гмінна

Ізба — демократичніша, але діяльність Гмінної Ізби досить невиразна і бліда. *(Приміт. авт.)*

[105] *«Хай же буде єдиний пастир і єдине стадо», як каже Святе Письмо.*— Вислів узятий з Євангелія від Іоанна, гл. 10, ст. 16.

[106] *Війт* — голова міського самоуправління. *(Приміт. авт.)*

[107] *Стація* — військовий постій, коли жовнірів або ще якесь військо розташовували жити по приватних будинках. *(Приміт. авт.)*

[108] *Розруб* — розкладка суми податку, накладеної на мешканців міста або якоїсь місцевості. *(Приміт. авт.)*

[109] *Уходи* — сезонні літні стани мисливців і рибалок, де полювали на дикого звіра, птахів і ловили рибу від весни до перших морозів. *(Приміт. авт.)*

[110] *Кагали* утворив польський уряд. Це був орган, який розкладав на єврейське населення міст і містечок державні податки, сам стягував їх і зібрані гроші сплачував державі. *(Приміт. авт.)*

[111] *Сейм* — парламент Польсько-Литовської держави у XV — початку XX ст.

[112] *Шпильковий податок* — податок, який накладали на євреїв. *(Приміт. авт.)*

[113] *А за магістратські податки забули? А біскупські?!* — Податки, які збиралися магістратами і йшли на користь місцевого самоврядування, біскупські податки йшли на користь католицької церкви.

[114] *Козубалець* — податок, що сплачували євреї, проїжджаючи повз костьоли або католицькі школи. *(Приміт. авт.)*

[115] *Нунцій* — посол римського папи. *(Приміт. авт.)*

[116] *Ралець* — подарунок воєводі або старості в день якогось свята або на іменини. *(Приміт. авт.)*

[117] *Дидасколи* — учителі православної братської школи (слово грецьке). *(Приміт. авт.)*

[118] *Підкоморій* — суддя, що розглядав виключно справи про землю і розмежування її. *(Приміт. авт.)*

[119] *Данте Аліг'єрі (1265—1321)*— славетний поет Італії, автор «Божественної комедії». *(Приміт. авт.)*

[120] *Центуріон* — сотник. *(Приміт. авт.)*

[121] *Франческо Петрарка (1304—1374)* — відомий італійський поет, автор численних сонетів. Сонет — форма вірша: складається з 14 рядків п'ятистопного ямба, причому перші 8 рядків об'єднуються однією парою рим, а інші 6 рядків двома або трьома римами. *(Приміт. авт.)*

[122] *Гвініцеллі (1246—1276)* — відомий італійський поет-лірик. *(Приміт. авт.)* Вважається попередником італійського Відродження. Данте називав його своїм учителем і батьком італійської поезії.

[123] *Фідій (490—432)* — славетний старогрецький скульптор. *(Приміт. авт.)*

[124] *Характерники* — так називали чаклунів, що начебто вміють заговорювати зброю так, що не бере її ані куля, ані шабля, ані стріла. За уявленням старих людей тих часів, чимало було характерників поміж запорожцями. *(Приміт. авт.)*

[125] *Талмуд* — система середньовічної рабинської науки — етика, теософія, поезія, екзегетика, природознавство, математика та медицина. *(Приміт. авт.)*

[126] *Хазак* — виключне право на якусь посесію, яке надавали кагали своїм людям за певний хабар. *(Приміт. авт.)*

[127] *Херем* — прокляття, коли людину позбавляють усіх прав. *(Приміт. авт.)*

[128] *Хедер* — початкова єврейська школа. *(Приміт. авт.)*

[129] *Мис Кіїк-Атлама* — мис на південному сході Кримського півострова, біля м. Феодосія.

[130] *Яса* — салют. *(Приміт. авт.)*

[131] *Баранячі лопатки* — часто вживалися на Сході, щоб писати і малювати на них. *(Приміт. авт.)*

[132] *Фальконети* — легкі гармати, якими озброювали козацькі чайки. *Гаківниці* — зброя типу великого мушкета. *(Приміт. авт.)*

[133] *...санторінським вином та шипучими франкськими винами.*— Йдеться про вина, виготовлені у славнозвісних центрах виноробства — на острові Санторін (Тура) в Егейському морі та на північному сході Греції — Фракії, побережжі Егейського моря.

[134] *Аллах Акбер* — великий Бог. *(Приміт. авт.)*

[135] *Пріор* — ігумен. *(Приміт. авт.)*

[136] *Францісканці* — католицькі монахи ордену св. Франціска. *(Приміт. авт.)* Заснований на початку XIII ст. в Італії Франціском Ассізьким (звідси й назва), і нині орден є одним із найвпливовіших.

[137] *Прелати* — католицьке духовенство вищого рангу. *(Приміт. авт.)*

[138] *Іліон* — тобто Троя, старогрецьке місто на березі Дарданельської протоки, оспване Гомером у поемі «Іліада». *(Приміт. авт.)*

[139] *Ахейці* — старогрецьке плем'я, що здобуло Трою після довгої облоги і спалило її. *(Приміт. авт.)*

[140] *Кардинал* — титул католицького архібіскупа. Рада кардиналів обирає римського папу. *(Приміт. авт.)*

[141] *Булла* — звернення римського папи до всіх католиків. *(Приміт. авт.)*

[142] *Інквізиція* — духовний суд католицької церкви в справах ухилів від релігійної догми,— суд надзвичайно жорстокий. Обвинувачених після жахливих мук примушували підписувати протоколи, де вони стверджували свою провину. Тоді їх засуджували на «милосердну смерть без пролиття крові», тобто на вогнище. Кара відбувалася прилюдно, в свято, на площі, після меси і звалася аутодафе, тобто акт віри. Смертний вирок супроводився конфіскацією майна стратенця. І таким чином від кількості вироків залежали прибутки інквізиції. А люди багаті, обвинувачені в єресі, щоб урятувати собі життя, часто віддавали нібито добровільно все своє майно інквізиції. На початку XVII сторіччя по всій Європі панувала католицька реакція, скерована проти різних реформістів. Інквізиція винищувала цілі провінції, і ім'я її лякало людей, як примара загибелі. *(Приміт. авт.)*

[143] Шах перський Абас Великий саме воював з Туреччиною і почав перемови з козаками про спільні дії проти Стамбула. *(Приміт. авт.)*

Аббас I (1571—1629) — шах Ірану (з 1587) із династії Сефевідів. Дотримувався політики зміцнення центральної влади, проведення внутрішніх реформ. У результаті війн з Туреччиною (1603—1613, 1616—1618, 1623 рр.) встановив іранське панування на Закавказзі, в Ірані, відвоював в узбеків Хорасан у 1597 р. та ін. Не раз обмінювався посольствами з різними європейськими державами, сприяв розвитку зовнішньої торгівлі. Завдяки піднесенню розвитку Ірану при пануванні Аббаса I його назвали Великим.

[144] *Кондотьери* — загони найманих військ. *(Приміт. авт.)*

[145] *Оріон* — екваторіальне сузір'я, три зорі якого розміщені в ряд. Українські народні назви Оріона: Косарі, Полиця, Чепіги.

[146] *Сіріус* — найяскравіша зоря в сузір'ї Великого Пса і всього зоряного неба.

[147] *«Нема на світі влади, аще не від Бога»*.— Вислів узятий з Нового завіту; Послання святого апостола Павла до римлян, гл. 13, ст. 1.

[148] *Ворскла* — ліва притока Дніпра. Бере початок на Середньоросійській височині. Протікає по землях Сумщини і Полтавщини.

[149] *Полузор* — сучасна назва річки Полузір'я, що знаходиться в Новосанжарському р-ні Полтавської обл.

[150] *Кіпріда* — у грецькій міфології богиня кохання та вродн, яка нібито народилася з морської піни поблизу острова Кіпр (звідси й прізвисько; інша назва — Афродіта).

[151] *Публій Вергілій Марон* — славетний староримський поет. *(Приміт. авт.)*

[152] *Рибалта* — мандрівний школяр, що заробляє читанням псалтиря над мерцем, співанням духовних віршів або навчаючи грамоти дітей. Слово походить від італійського слова Ribaldi. *(Приміт. авт.)*

[153] *Капщизна* — податок за право шинкування. *(Приміт. авт.)*

[154] *Печерська оселя* — йдеться про Києво-Печерську лавру — православний монастир, заснований 1051 р.

[155] *Литовський статут* — кодекс законів, за яким тоді судили людей за кримінальні вчинки, а також розглядали цивільні справи. *(Приміт. авт.)*

[156] *Афонська гора* — найвища південна точка півострова Агіон-Орос (Афон) в Егейському морі (Греція), де з VII ст. виникало багато монастирів.

[157] *Іорданська вода* — тобто вода з ріки Йордан, в якій за євангельським переказом хрестився Ісус Христос. Церковний обряд освячення води і віруючих йорданською водою проводиться в одне з дванадцяти основних християнських свят — Водохреще (19 січня).

[158] *Васильків* — місто в Київській обл. За літописними даними засноване в кінці X ст. князем Володимиром Святославовичем. Збереглися як архітектурні пам'ятки церква Антонія і Феодосія з дзвіницею (1756—1759) та Миколаївська церква (1792).

[159] *Кир Єлисей* — мається на увазі *Плетенецький Єлисей Михайлович (бл. 1554—1624)* — український церковний, культурно-громадський діяч. Ставши архімандритом Києво-Печерської лаври в 1599 р., зумів повернути лаврські землі, відібрані Сигізмундом III. У 1615 р.

відкрив Києво-Печерську друкарню, сприяв будівництву шкіл, заснував паперову фабрику в Радомишлі.

[160] *Радомишль* — місто Житомирської обл., розташоване на річці Тетерів. Перші літописні відомості про Мик-город (Мичеськ) належать до 1150 р. З 1569 по 1793 рр. місто було під владою панської Польщі.

[161] *Капітула* — від латинського слова capit — голівка, керівна група в монастирі. *(Приміт. авт.)*

[162] *Тафа* — великий рибальський і вантажний човен. *(Приміт. авт.)*

[163] *Потоцький Стефан (? — 1648)* — представник відомого магнатського роду в Польщі. Командував авангардом польсько-шляхетських військ у Жовтоводинській битві в 1648 р., під час якої загинув.

[164] *Ясир* — військові полонені, яких вважали за повну власність того воїна або того війська, що захоплювали їх у полон. *(Приміт. авт.)*

[165] *Фарсах* — приблизно 4 кілометри. *(Приміт. авт.)*

[166] *Звенигородщина* — нині Звенигородський р-н Черкаської обл. з центром Звенигородка, що вперше згадується 1545 р. в описі маєтностей Брацлавського староства як давнє місто з укріпленим замком.

[167] *Осадчий* — людина, що зманювала кріпаків від панів на «слободи» і допомагала їм «викотитися», тобто втекти. *(Приміт. авт.)*

[168] *Уманщина* — нині Уманський р-н Черкаської обл. з центром Умань, що вперше згадується в судовому документі 1616 р., а в 1648 р., після визволення від польсько-шляхетських загарбників, стало адміністративним центром Уманського полку. В 90-х роках XVII ст.— сотенне містечко Брацлавського полку. З 1726 р. аж до III поділу Польщі в 1793 р. ним володіли магнати Потоцькі.

[169] *Самсон (давньоєвр. Шімшон)* — давньоєврейський біблійний герой, наділений надзвичайною фізичною силою, що крилася у пасмах його волосся. Здійснив багато подвигів у боротьбі проти філістимлян. Був зраджений своєю коханкою філістимлянкою Далілою, яка обстригла йому волосся і віддала на поталу своїм одноплемінникам.

[170] *Кляштор* — католицький монастир. *(Приміт. авт.)*

[171] *Алеппські фісташки* — тобто невеликі горіхи, ядра яких зберігають зеленкувате забарвлення. Завозилися на чорноморські ринки з міста Алеппо (Халеб), розташованого на північному заході Сирії, де їх і вирощують.

[172] *Ріон* — річка в Закавказзі, що впадає в Чорне море. *(Приміт. авт.)*

[173] *Шираз* — місто на півдні Ірану. Тут народилися поети Сааді і Хафіз.

[174] *Іспагань* — тодішня столиця Персії (тепер Ірану). *(Приміт. авт.)* Найбільшого розквіту досягла в XVI—XVII ст., ставши столицею держави Сефевідів.

[175] *Фергабад* — місто в Ірані.

[176] *Евксінський Понт* — грецька назва Чорного моря, *корсари* — морські розбійники. *(Приміт. авт.)*

[177] *Аргати* — наймити. *(Приміт. авт.)*

[178] *Баша* — генерал турецького війська. *(Приміт. авт.)*

[179] *Соймик* — з'їзд шляхти окремого воєводства, де обирають депутатів (послів) на Вальний сойм, або затверджують ті закони, що ухвалено на соймі у Варшаві, або просто розв'язують місцеві справи і обирають урядовців даного воєводства. *(Приміт. авт.)*

[180] *Вишневецький Ярема (Ієремія; 1612—1651)* — український магнат, князь. У 1631 р. прийняв католицтво. Боровся за відновлення польсько-шляхетського панування на Україні.

[181] *Коляда* — назва стародавнього язического свята. *(Приміт. авт.)*

[182] *Ханум* — пані, жінка. Козаки не знали, що це слово більше вживається, коли звертаються до мурзачок, і кожну татарську жінку звали ханум. *(Приміт. авт.)*

[183] *Ага* — офіцер турецького регулярного війська, а взагалі пан, старшина. *(Приміт. авт.)*

[184] *Інч Алла* — хай буде воля Аллахова. *(Приміт. авт.)*

[185] *Люблінщина* — територія, розташована між середньою течією Вісли і Західного Бугу на сході Польщі (нині Люблінське воєводство).

[186] *Великий Луг* — назва дніпровських плавнів у XVI—XVIII ст., де були володіння Запорозької Січі.

[187] *Бурдюг* — землянки, де зимували бідні самотні козаки. *(Приміт. авт.)*

[188] *Демодок* — співець, що оспівував подвиги ахейців у троянській війні. *(Приміт. авт.)*

[189] *Бершада* — йдеться про місто Бершадь (нині у Вінницькій обл.). Уперше згадується 1459 р. як фортеця на південному кордоні Великого Князівства Литовського. З 1569 р. по 1793 р. була під владою Польщі, Туреччини.

[190] *Жолкевський (Жулкевський) Станіслав (1547* або *1550—1620)* — польський державний діяч, полководець. З 1613 р.— великий коронний гетьман, з 1618 р.— великий канцлер. Керував придушенням повста..ня С. Наливайка в 1594—1596 рр., брав участь у завойовницьких походах польсько-шляхетських військ. Загинув у бою з турецько-татарськими завойовниками під селом Цецорою.

[191] *Збаразький Януш (? — 1608)* — брацлавський воєвода, представник відомого магнатського роду на Україні, який походив від давньоруських удільних князів. Прізвище взято від назви міста Збараж (нині — Тернопільська обл.). Разом із С. Жолкевським придушував повстання С. Наливайка в 1594—1596 рр.

[192] *Царгород* — Стамбул. *(Приміт. авт.)*

[193] *Румелія* — турецька провінція на південь від Дунаю. *Вілайєт* — губернаторство. *(Приміт. авт.)*

[194] Слово *диван* має кілька значень: по-перше — це найвищий суд у Туреччині, по-друге — особиста рада султана, по-третє — збірник ліричних віршів і, нарешті,— канапа з подушками. *(Приміт. авт.)*

[195] *Рось* — річка, що протікає по території Вінницької, Київської та Черкаської обл., права притока Дніпра.

[196] *Севр* — місто у Франції, біля Парижа, відоме своїми фарфоровими фабриками. *(Приміт. авт.)*

[197] *Троїцька лавра* — мається на увазі Троїце-Сергієва лавра, заснована в середині XIV ст. Сергієм Радонезьким поблизу Москви

(в сучасному Загорську). Один з найбільших православних монастирів Росії, в середині XVI ст. служив також фортецею, залога якої у 1608—1610 рр. витримала 16-місячну облогу поляків на чолі з Лжедмитрієм II.

[198] *Брацлавський полк* — адміністративно-територіальна і військова одиниця на Правобережній Україні в 1648—1712 рр. Полкове місто — Брацлав. У 1649 р. Брацлавський полк налічував 22 сотні й захищав кордони від нападів шляхетської Польщі, турків та кримських татар, а також брав участь у національно-визвольній війні 1648—1654 рр.

[199] *Баніція* — судовий вирок, за яким засуджений вважається поза законом. *(Приміт. авт.)*

[200] *Київське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця на Україні в XV—XVIII ст. За умовами Люблінської унії 1569 р. відійшло до шляхетської Польщі. З того часу стало ареною визвольної боротьби українського народу проти пансько-шляхетського гноблення й визиску власних феодалів.

[201] *Оршад* — питво з солодкого мигдалю. *(Приміт. авт.)*

[202] *Сакс* — саксонський фарфор. Севр і сакс — найкращі і найкоштовніші види фарфору. *(Приміт. авт.)* Виробництво саксонського фарфору було налагоджено в м. Майсені (Саксонія) в Німеччині.

[203] *Гекзаметр* — старогрецький вірш, де кожний рядок мав шість дактилічних стоп. Гекзаметрами здебільшого писали великі епічні поеми. *(Приміт. авт.)*

[204] *Клепсидри* — водяний або пісковий годинник. *(Приміт. авт.)*

[205] *Лета* — у грецькій міфології — ріка забуття в підземному царстві, яка нібито відокремлювала потойбічний світ від земного. Душі померлих, покуштувавши води із Лети, забували про своє земне життя.

[206] *Преторіанці* — особиста гвардія римських імператорів. (Приміт. авт.)

[207] *Інфлянтський похід* — відбувся року 1609. *(Приміт. авт.)* Йдеться про похід військ Речі Посполитої проти Інфлянтії (польська назва Ліфонії), що в 1561—1629 рр. майже повністю перебувала під її владою. Це були землі північної Латвії і південної Естонії, що в 1629 р. за Альтмарським перемир'ям відійшли до Швеції.

[208] *Білоцерківське староство* — адміністративно-територіальна одиниця на правобережній Україні в другій половині XVII — на початку XVIII ст. з центром у м. Біла Церква (нині Київська обл.).

[209] *Корсунь* — до 1944 р. назва міста Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. Засноване 1032 р. Ярославом Мудрим. Після Люблінської унії 1569 р. у Корсуні збудовано польську фортецю (1584 р.) У 1648—1712 рр. місто стало центром Корсунського полку.

[210] *Зигмунд Август* — точна назва *Сигізмунд II Август (1520—1572)* — король польський з 1530 р. і великий князь литовський з 1548 р. Останній представник династії Ягеллонів. За його правління в 1572 р. уперше було зареєстровано 300 українських козаків на польську державну службу, укладена Люблінська унія 1569 р.

[211] *Ярлик* — ханська грамота, що мала силу тільки за життя того хана, що її видав. *(Приміт. авт.)*

[212] *Нобілітація* — визнання певної особи за шляхтича, про що видавали такій особі королівську грамоту. *(Приміт. авт.)*

[213] *Молочні Води* — йдеться про водний басейн у Запорізькій обл., куди входять: ріка Молочна, Молочне озеро та Молочний лиман, що примикає до Азовського моря.

[214] *Кальміус* — ріка, що бере початок на схилах Донецького кряжу і впадає в Азовське море.

[215] *Інгулець* — ріка, що протікає в межах Кіровоградської, Дніпропетровської, Миколаївської, Херсонської обл. Права притока Дніпра.

[216] *Лежі та приставства* — квартири та харчування. *(Приміт. авт.)*

[217] *Ілії (Іллі)* — церковне свято на честь пророка Іллі, що відзначається 2 серпня (20 липня за ст. ст.)

[218] *Узень* — очевидно, йдеться про річку Узин, що входить до басейну Дніпра.

[219] *Делія* — верхній панський одяг, оздоблений хутром. *(Приміт. авт.)*

[220] *Берестейський воєвода* — службова особа, яка очолювала Берестейське воєводство (територія в середній течії Західного Бугу). Разом з головним містом Берестя (нині Брест) у 1569—1795 рр. воєводство входило до складу Речі Посполитої.

[221] *Оказування* — військовий одяг. *(Приміт. авт.)* Оказуванням називали також своєрідний огляд повітової шляхти, зібраної під час мобілізації на випадок війни. Перевірялася військова готовність мобілізованих, озброєність, припаси.

[222] Подаю цитату з козацького реверсалу і листування Жолкевського з королем, скоротивши і модернізувавши тексти з мовного боку. *(Приміт. авт.)*

[223] *Паволоч* — село Попільнянського р-ну Житомирської обл. Було одним з центрів визвольної боротьби українського народу в 1648—1654 рр. проти шляхетської Польщі та місцевих феодалів.

[224] *Лісовчики* — загони польських козаків. *(Приміт. авт.)*

[225] *Йок* — по-турецькому: ні. *(Приміт. авт.)*

[226] *Сеймени* — ханські татарські стрільці. *(Приміт. авт.)*

[227] *Берберійські пірати* — морські розбійники з країн Північної Африки, які робили тоді часті напади в Середземному морі.

[228] *Адат* — закон, що забороняє жінці відкривати обличчя перед чоловіками і взагалі регулює побутові питання. *(Приміт. авт.)*

[229] *Артеміда* — старогрецька богиня дівоцтва і Місяця. *(Приміт. авт.)*

[230] *Анатолі-Гісар* — форт на малоазійському березі біля входу до Босфору; Румелі-Гісар — форт на європейському березі навпроти Анатолійського форту. *(Приміт. авт.)*

[231] *Байрам* — головне мусульманське свято. *(Приміт. авт.)*

[232] *Каїджі* — човняр. *(Приміт. авт.)*

[233] *Амфора* — велика грецька ваза на вино, олію тощо. *(Приміт. авт.)*

[234] *Доба Перікла і Фідія* — епоха розвитку старогрецького мистецтва і культури. *Перікл* — афінський демократ 490—429 рр. до н. е. *(Приміт. авт.)*

[235] *Мушарабії* — кам'яні або дерев'яні грати у вікнах гарему. *(Приміт. авт.)*

[236] *Ракі* — турецька горілка. *(Приміт. авт.)*

[237] *Кудуми* — маленькі плоскі барабани на ніжках. Два кудуми ставили поруч і били в них паличками. *(Приміт. авт.)*

[238] *Оперезався мечем предків у мечеті Еюба,* тобто почав султанувати. *(Приміт. авт.)*

[239] *Одалика* — дівчина, призначена в наложниці падишаха. *(Приміт. авт.)*

[240] *Султана (султанша)* — дружина або кровна родичка падишаха. *(Приміт. авт.)*

[241] *Гільсизи* — інакше німі раби, що стояли на варті біля залу засідань дивану. Вони були або дійсно німі, або з вирізаними язиками, або просто люди, яким було заборонено говорити, щоб не виказати державної таємниці. Навіть між собою вони мусили порозуміватися на мигах, наче глухонімі. *(Приміт. авт.)*

[242] *Карагьоз* — лялькoвий театр, був улюбленою розвагою по гаремах. Слово Кара-Гьоз є власне ім'я героя лялькового театру, як у нас Петрушка. *(Приміт. авт.)*

[243] *Райя* — християнин-землероб. *(Приміт. авт.)*

[244] *Біюк-сарай* — великий палац, резиденція падишаха. *(Приміт. авт.)*

[245] *Нафак* — весільний подарунок, а у випадку розлуки — платня жінці, яку чоловік мусить сплатити їй протягом п'яти місяців з дня розлуки. Розмір нафаку в таких випадках встановлював суд, відповідно до цін на продукти і на речі першої потреби і відповідно до становища подружжя в суспільстві. В нижчих верствах жінка одержувала по 2—3 піастри на день, або принаймні одну хлібину і одну свічку на день. Чоловік клав їх уранці на поріг покинутої дружини. *(Приміт. авт.)*

[246] *Імами* — вище магометанське духовенство. *(Приміт. авт.)*

[247] *Кизляр-ага* — головний євнух. *(Приміт. авт.)*

[248] *Якші* — хороший. *(Приміт. авт.)*

[249] *Санджак* — урядовець, губернатор провінції. *(Приміт. авт.)*

[250] *Бустангі-баша* — капітан «Буцентавруса», султанської галери. *(Приміт. авт.)*

[251] *Башмаклик* — маєток, що дарують дружині султана «на черевички», або, як кажуть у нас, «на шпильки». *(Приміт. авт.)*

[252] *Ібіс* — болотяний птах, що нагадує лелеку або журавля. *(Приміт. авт.)*

[253] *Софта* — учень школи. *(Приміт. авт.)*

[254] *Балкіс* — цариця Савська — славетна красуня, про яку згадує Біблія як про найвродливішу, найрозумнішу і найхитрішу жінку всесвіту. За легендою, тільки єврейський цар Соломон перевищив її своїм розумом. *(Приміт. авт.)*

[255] Настя знає мусульманський закон, що навіть падишах не може силоміць одружитись з будь-якою жінкою, коли вона не дає на це згоди. *(Приміт. авт.) Роксолана (Лісовська Настя; 1505—1561)* — дружина турецького султана Сулеймана II, бранка, захоплена кримськими татарами під час набігу на Україну й продана в султанський гарем у 1520 р. Відзначалася красою, розумом, відігравала значну роль у політичному житті Османської імперії в 20—50-х роках XVI ст.

[256] *Шарварки* — робота на пана у випадку якогось стихійного лиха (пожежа, сарана, снігові замети тощо). *(Приміт. авт.)*

[257] *Викотці* — селянські родини, що втікали від кріпацтва з допомогою осадчого, який зманював їх на «слободи». *(Приміт. авт.)*

[258] За правом патронату церква, що стояла на чиємусь грунті, належала землевласникові, і він міг робити з нею що завгодно: здати в оренду, спалити, перетворити на житло і шинок, запросити до неї духовенство тієї віри, яка йому більш подобалася тощо. *(Приміт. авт.)*

[259] *...лист великого канцлера і литовського гетьмана, пана Сапеги.*— Мається на увазі *Сапега Лев Іванович (1557—1633)* — великий литовський канцлер (з 1589). У 1588 р. видав третю редакцію литовських статутів. Був серед організаторів і учасників польської інтервенції в Росії на початку XVII ст.

[260] *Юріїв день* — день по закінченні сільськогосподарського року, коли селяни мали право переселятися від одного поміщика до іншого, шукаючи кращих умов. Борис Годунов, що царював від 1598 року до 1605-го, заборонив цей перехід селянам і тим самим остаточно покріпачив їх. *(Приміт. авт.)* Юріїв день відзначався як церковне свято святого Георгія (Юрія) 26 листопада за ст. ст. Судебником 1497 р. був встановлений і термін переходу — за тиждень до свята і тиждень після нього. Це правило скасоване указом про «заповідні літа» в 1580—1590 рр.

[261] *Київський полк* — адміністративно-територіальна і військова одиниця на Україні в XVII—XVIII ст. Створений 1648 р. Брав участь у національно-визвольній війні 1648—1654 рр., російсько-турецьких війнах XVIII ст. Як адміністративно-територіальну одиницю, полк ліквідовано 1781 р., як військову частину — реорганізовано 1783 р.

[262] *Хасекі* — титул султанші, що народила сина від падишаха. Тут згадка про Роксолану-Хуррем, дружину Сулеймана Пишного. *(Приміт. авт.)*

[263] *Османи* — династія турецьких султанів, яка панувала з 1299/1300 рр. по 1922 р. Засновник її — Осман I.

[264] *Мудері* — учені найвищого рангу. *(Приміт. авт.)*

[265] *Муфті* — духовна особа найвищого рангу. Головний муфті — шейх-уль-Іслам. *(Приміт. авт.)*

[266] *Фетва* — наказ, де шейх-уль-Іслам або тлумачить правовірним зміст Святого Письма, або дає їм вказівки щодо поведінки чи як розв'язувати ту чи іншу справу, а також стверджує смертний вирок, бо без фетви ніхто, навіть падишах, не міг скарати на смерть правовірного. *(Приміт. авт.)*

[267] *Нішанджі* — охоронець державної печатки. *(Приміт. авт.)*

[268] *Весільні пальми* — рештки староримського весільного ритуалу, що залишився в мусульманських звичаях. Пальма — символ родючості, отже, весільна пальма — ознака, що шлюб є продовженням людського роду. *(Приміт. авт.)*

[269] *Саади* — великий перський поет (народився 1184 р., помер 1291 р.). *(Приміт. авт.)*

[270] *Казанлик* — місто в Болгарії, відоме своїми трояндовими полями, де здобувають найкращу в світі трояндову олію. *(Приміт. авт.)*

[271] *Вардар* — ріка в Югославії і Греції, що впадає в затоку Термаїкос в Егейському морі.

[272] *Чубте* — молитва за султана. Щоп'ятниці читали її по всіх мечетях. *(Приміт. авт.)*

[273] *Булюки* — внутрішня палацова варта. *(Приміт. авт.)*

[274] *Яхмак* — турецький жіночий серпанок, прозорший і легший від фередже. *(Приміт. авт.)*

[275] *Гердек* — весільна кімната нареченої, у людей багатих — весільна вітальня. *(Приміт. авт.)*

[276] У даному разі — ад'ютанти. *(Приміт. авт.)*

[277] *Чауші* — урядовці, яких падишах надсилав з грамотами до інших країн, а в інший час давав різноманітні доручення. Урядовці, що очолювали великі установи, теж мали своїх чаушів. *(Приміт. авт.)*

[278] *Мудири* — збирачі податків. *(Приміт. авт.)*

[279] *Кіоск* — окремий корпус в палаці, а іноді й увесь палац. Наприклад, палац останнього турецького султана Абдул Гаміда називався Ільдиз-Кіоском. *(Приміт. авт. до машинописного варіанту).*

[280] *К'яйя* — домоправителька, відала господарством сералю. *(Приміт. авт.)*

[281] *Кмеллер* — паперовий фабрикант у Львові. Його фабрика існувала з 1590 року. *(Приміт. авт.)*

[282] *Копистенський Захарія (? — 1627)* — український письменник, культурно-церковний діяч. У 1616 р. вступив до Київського братства, де зайнявся видавничою й науковою діяльністю. В 1624 р. став архімандритом Києво-Печерської лаври. Видав «Часослов» (1617 р.), трактат «Книга про віру єдину» (1619—1621 рр.) та ін. Його твори були спрямовані проти католицизму й унії.

[283] *Волинське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця в XVI—XVIII ст., яка включала у себе три повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький. Воєводство було утворене після Люблінської унії 1569 р. Більшість його земель належала польським та покатоличеним українським магнатам. Було ліквідоване 1793 р.

[284] *Брацлавське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця на Правобережній Україні, утворена після Люблінської унії 1569 р. Входило до складу польської провінції Малої Польщі з центром у м. Брацлаві. На його землях велася непримиренна збройна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі.

[285] *На Богослова вирядив я поспільство...*— Тобто на 8 травня за ст. ст.— день, коли відзначається церковне свято Івана Богослова.

[286] *Проповідні листи* — грамоти від уряду на право формування військових загонів з охочих людей. *(Приміт. авт.)*

[287] *Клейноди* — литаври, булава, бунчуки, військовий прапор або прапори та інші символічні ознаки козацького війська і військових загонів узагалі. *(Приміт. авт.)*

[288] *Коріолан* — староримський народний трибун, який очолював плебеїв у їх боротьбі з аристократами (герой однойменної п'єси Шекспіра). *(Приміт. авт.)*

[289] *Мергель* — глина, насичена вуглекислим вапном. *(Приміт. авт.)*

[290] *Лупа* — пічка, горно і всі інші частини її, де витоплювали з руди крицю, тобто високоякісне чорне залізо. *(Приміт. авт.)*

[291] *Везувій* — діючий вулкан на півдні Італії поблизу м. Неаполя.

[292] *Дудек* — три гроші податку за право полювання. За «Уставом про волоки» кожен, хто полював без дудека у панських лісах, мав бути скараний на горло. *(Приміт. авт.)*

[293] *«Вічна пам'ять»* — заупокійна відправа.

[294] *Вільно* — колишня назва м. Вільнюса. З XIV ст. місто стало столицею Литовської феодальної держави. В кінці XVI — на початку XVII ст.— один з центрів народно-визвольної боротьби у Польщі і Литві.

[295] *Густав Адольф* — йдеться про короля Швеції (з 1611 р.) з династії Ваза, полководця Густава II Адольфа (1594—1632). Вів завойовницькі війни за розширення сфери свого впливу на Балтійському морі проти Данії (1611—1613), Росії (на початку XVII ст.), Польщі (1621—1629).

[296] *Конгрегація* — тут іде мова про колегію, що керувала всім єзуїтським орденом. *(Приміт. авт.)*

[297] *Регіментарії* — командувачі регіментів — загонів у кілька тисяч чоловік. У Московському поході 1618 р. брало участь спочатку шість, а потім п'ять регіментів. *(Приміт. авт.)*

[298] *Єлець* — місто в Липецькій обл. РРФСР. Розташоване на річці Сосні, притоці Дону. Відоме з 1146 р.

[299] *Лебедянь* — місто в Липецькій обл. РРФСР, на річці Дон. Відоме з XVI ст.

[300] *Шацьк* — місто в Рязанській обл. РРФСР. Засноване в середині XVI ст. на річці Шані.

[301] *Коломна* — місто в Московській обл. РРФСР. Розташоване на річці Оці, при впадінні в неї ріки Москви. Відоме з 1177 р.

[302] *Лівни* — місто в Орловській обл. РРФСР. Розташоване на річці Сосні. Відоме з XII ст.

[303] *Михайлов* — місто в Рязанській обл. РРФСР, на річці Проні. Відоме з 1546 р.

[304] *Волконський (Григорій* ще відомий під іменем *Кривий Костянтинович)* — князь, боярин. Перша згадка про нього належить до 1591 р., коли був розбитий загін шведів біля Сумського острогу. В 1602 р. він заключив вигідний для Росії договір з ханом Ахмет-Гіреєм. Захищаючи Коломну від військ Сагайдачного в 1618 р., відбив наступ

поляків на Москву (1 жовтня 1619 р.). Помер у 1634 р. під час переговорів з татарами у Валунках.

[305] *Каширський шлях* — шлях, який пролягав з південного сходу до Москви у напрямі м. Кашира, нині у Московській обл. Було засноване в XIV ст.

[306] *Донський монастир* — чоловічий монастир у Москві. Заснований в 1591 р. на честь звільнення міста від навали кримського хана Кази-Гірея.

[307] *Дорогобуж* — місто в Смоленській обл. РРФСР, гавань на Дніпрі. Вперше згадується в літописі в 1300 р.

[308] *Козельськ* — місто в Калузькій обл. РРФСР, на річці Жиздрі. Відоме з 1154 р.

[309] *Кременець* — місто в Тернопільській обл. Уперше згадується в Іпатському літописі під 1226 роком. У 1438 р. місту надано Магдебурзьке право. Було під владою Польщі. Відоме архітектурними пам'ятками XVI—XVII ст.

[310] *Можайськ* — місто в Московській обл. РРФСР, на річці Москві. Вперше згадується в Никонівському літописі під 1231 роком. У 20-х рр. XVII ст. воєводою Д. М. Пожарським тут був споруджений кам'яний кремль. У XIV—XVI ст.— значний торгово-ремісничий центр.

[311] *Руза* — місто в Московській обл. РРФСР, на річці Рузі. Вперше згадується в 1339 р. у складі Звенигородського князівства, з початку XVI ст.— у складі Московської держави. В XIV ст.— центр удільного князівства, виконувало роль фортеці, яка обороняла підступи до Москви із заходу. Збереглися архітектурні пам'ятки.

[312] *Звенигород* — місто в Московській обл. РРФСР, на річці Москві. Вперше згадується в духовній грамоті Івана Калити під 1330 роком. Збереглися архітектурні пам'ятки XV—XVII ст.

[313] *Калуга* — місто в РРФСР, розташоване на Оці. Вперше згадується в заповіті Дмитрія Донського в 1389 році. До XVII ст.— опорний пункт Московської держави у боротьбі з кримськими татарами.

[314] *Боровськ* — частина міста Солікамська у Пермській обл. РРФСР. Певний час існувало як самостійне місто. Збереглися архітектурні пам'ятки XV—XVII ст.

[315] *Тушино* — місто в Московській обл. РРФСР, нині належить до Москви.

[316] *Китай-город* — район Москви, який примикає до Кремля, включаючи Красну площу. Назву отримав у XVI ст. Перше поселення відоме тут з XI ст. З кінця XV ст. на цій території з'являються двори бояр і духовенства, в XVI ст.— палати бояр Романових.

[317] *Кремль — Кремль Московський* — стародавня частина Москви, головний громадсько-політичний та історико-культурний комплекс столиці. Виник у 1156 р. на Боровицькому пагорбі над Москвою-рікою як невелика фортеця, збудована Юрієм Долгоруким.

[318] *Острозька брама* — брама, що дістала назву від тимчасового укріплення — острога, збудованого на околицях тодішньої Москви для захисту російського військового табору від нападу ворога.

[319] *Арбатська брама* — брама, що знаходилася на північно-західному краї тодішньої Москви й дістала назву від вулиці Арбат.

[320] *Фонтенбло* — місто у Франції на південний захід від Парижа. Колишня резиденція французьких королів. До архітектурного ансамблю Фонтенбло входять: палац, тронний зал, інші споруди XVI—XIX ст., парк.

[321] *Армія Ликова* — йдеться про боярина, воєводу *Ликова Бориса Михайловича (? — 1644)*, армія якого вела вдалі бойові дії проти польської шляхти в 1607—1608 рр. У 1609 р., завдавши значних втрат військам Речі Посполитої, зупинила просування кримських татар до Москви поблизу Серпухова. Б. М. Ликов був одружений на Анастасії Романовій, тітці царя Михайла Федоровича.

[322] *Деулінське перемир'я 1 грудня 1618 року.*— Перемир'я на 14,5 років, укладене між Росією і Річчю Посполитою в с. Деуліні (нині — м. Загорськ Московської обл.) після невдалої спроби польського війська 1617—1618 рр. захопити Москву. До Польщі тоді відійшли Смоленські та Чернігово-Сіверські землі.

[323] *Баффа* — султана Стамбула, дружина султана Мурада, венеціанка. Роксолана-Хуррем — дружина Сулеймана Пишного, українка. Обидві ці султани були коронованні як цариці Стамбула. *(Приміт. авт.)*

[324] *Ізар* — сукня з прямокутного шматка тканини з двома перетинками на плечах. *(Приміт. авт.)*

[325] *Ємен* — схід; *Могреб* — захід. *(Приміт. авт.)*

[326] *Курбачі* — ремінні батоги, якими били двірських рабинь. *(Приміт. авт.)*

[327] *Бурсійське борошно* — борошно, виготовлене в турецькому місті Бурса, яке було першою столицею Османської імперії й відоме як розвинений торговельний і культурний центр XIV—XV ст.

[328] *Зухр* — полуденна молитва в мусульман. *(Приміт. авт.)*

[329] *Кара-Деніз* — Чорне море (по-турецьки). *Ак-Деніз* — Біле море (так турки називали Мармурове море). *(Приміт. авт. до машинописного варіанту).*

[330] *Акведук* — водопровід, збудований під землею. *(Приміт. авт.)*

[331] *Валент* та *Юстініан* — імператори Східної Римської імперії. *(Приміт. авт.) Валент Флавій (328—378)* — імператор з 364 року. Загинув під час битви біля Адріанополя, придушуючи повстання вестготів. *Юстініан I (бл. 482* або *483—565)* — імператор Візантії з 527 р. Ставши на престол, прагнув за рахунок зміцнення рабовласництва, завойовницьких походів відновити колишню могутність і територію Римської імперії.

[332] *Галата* — торговельний квартал Стамбула. *(Приміт. авт.)*

[333] *Бакшиш* — хабар. *(Приміт. авт.)*

[334] *Гарпії* — у грецькій міфології богині вихору. Зображувалися крилатими потворами, птахами з дівочими обличчями. Переносно: гарпія — зла жінка.

[335] *Халебський каді* — суддя міста Халеб (Алеппо), що знаходиться на північному заході Сирії. Одне з найстаріших міст Близького Сходу.

[336] *Дамаск* — столиця Сирії. Перші відомості належать до XVI ст. до н. е. У 1516—1918 рр. Дамаск був під владою Османської імперії.

[337] *Померанцьове дерево* — вічнозелене дерево, яке плодоносить кисло-гіркі, неїстівні плоди. З них виготовляють напої, мармелад. Поширене в південно-східній Азії.

[338] *Ескі-сарай* — старий палац, де доживали своє життя вдови померлих падишахів або жінки, яких покинув живий падишах. *(Приміт. авт.)*

[339] *Тебріз* — місто на північному заході Ірану. Засноване у III—IV ст. Сасанідами. Було столицею різних держав на території Ірану, в тому числі і держави Сефевідів.

[340] *Друзія* — провінція на півночі від Сирії. *(Приміт. авт.)*

[341] *Дербук* — мандоліна. *(Приміт. авт.)*

[342] *Факр-ед-Дін* — ім'я відомого ватажка селянських повстань у Малій Азії. *(Приміт. авт.)*

[343] *Капу-ага* — великий маршал султанського палацу (церемоній-мейстер). *(Приміт. авт.)*

[344] *Юдине дерево* — одна з найпоширеніших версій — це осика, на якій, за біблійною легендою, повісився Іуда Іскаріот. З тих пір нібито і не перестає вона тремтіти на вітрі.

[345] *Нене* — турецьке і татарське — мама, мати. Українське слово ненька походить від нього. *(Приміт. авт.)*

[346] *Корфу* — італійська назва острова Керкіра в Греції.

[347] *Дефтердар* — міністр фінансів і державного майна. *(Приміт. авт.)*

[348] *Лала* — пестливий зворот, коли падишах звертається до свого колишнього учителя або вихователя. *(Приміт. авт.)*

[349] *Кааба* (від *араб. ка'б* — куб) — мусульманський храм в Мецці, який має форму куба, одна з найбільших мусульманських святинь.

[350] *Валіде* — титул султани-вдови, матері падишахової. *(Приміт. авт.)*

[351] Тобто став повнолітній. *(Приміт. авт.)*

[352] *Вогнище* — полк. *(Приміт. авт.)*

[353] *Олур* — дозволено; *олмаз* — заборонено. *(Приміт. авт.)*

[354] *Костьол Спірито Санкто* — тобто костьол Святого духа. *(Приміт. авт.)*

[355] *Кожум'яки* — історична місцевість на Подолі. Розташована між Старокиївською і Замковою горами. В Києві та за його межами здавна відома майстрами-ремісниками (кожум'яками), цех яких ввійшов згодом до Київського братства.

[356] *Уздихальниця* — стрімкий узвіз. Назва походить від того, що люди не могли видертися на гору, не задихавшись і не зітхаючи з перевтоми. *(Приміт. авт.)*

[357] *Берло* — військова булава. *(Приміт. авт.)*

[358] *Пернач*, або *пірнач* — полковницька та сторожівська булава, де на стрижні замість шара були металеві дощечки, які стирчали в різні боки. *(Приміт. авт.)*

[359] *Гавриїл-архангел* — в іудейській і мусульманській міфологіях — один із старших ангелів, у християнській — архангел. Наділений здатністю розкривати пророчі видіння, провозвіщати.

[360] *Секстант* — інструмент, щоб визначати географічне розташування якогось місця. *(Приміт. авт.)*

[361] *Діаріуш* — офіціальний штабний щоденник походу. *(Приміт. авт.)*

[362] *Ставропігія* — безпосередня підлеглість царгородському патріархові, а не місцевому митрополитові. *(Приміт. авт.)*

[363] *Памва Беринда* — Києво-Печерський чернець, автор першого українського словника, над яким працював він у той час. *(Приміт. авт.)*

[364] *Бенефіції* — прибутки (слово латинське). *(Приміт. авт.)*

[365] *Гончарка* — місцевість у Києві, на Подолі, де за часів Київської Русі жили ремісники-гончарі.

[366] *Біскупичі* — частина міста проміж Подолом і Куренівкою, що підлягала присуду католицького біскупа, який збирав з міщан на свою користь різні податки. Інші частини міста підлягали або магістратові, тобто органам місцевого самоврядування, або старості, тобто державній владі в особі його, або, нарешті, козацькому полку. Кожен присуд намагався поширити межі своєї влади і відтягти в іншого присуду один-два зайвих квартали, щоб мати більше об'єктів оподаткування і визиску. *(Приміт. авт.)*

[367] *Куренівка* — історична місцевість у Києві між Подолом, Пріоркою і Сирцем. Відома з середини XVII ст. як передмістя, де були розміщені козацькі курені.

[368] *Псалтир* — частина Біблії, що входить до Старого завіту і включає в себе 150 релігійних пісень, або псалмів.

[369] *Часословець* — православна богослужебна книга, в якій зібрані молитви і відправи добового циклу богослужінь, у тому числі й служб почасових (звідси і назва).

[370] З міркувань стрункості сюжету я переставляю події, а саме: спочатку подаю приїзд патріарха Теофана до Києва, а потім посольство Одинця до Москви, коли насправді посольство Одинця було раніше. *(Приміт. авт.)*

[371] *Ясси* — місто на сході Румунії. Розташоване на річці Бахлуї. Відоме з кінця XIV ст. З другої половини XVI ст. Ясси — столиця Молдавського князівства. У 1650 р. місто було здобуте козацькими військами на чолі з Б. Хмельницьким.

[372] *Сто дзяблув!* — Сто чортів! *(Пол.)*

[373] *Гугеноти* — реформісти, послідовники Кальвіна у Франції і частково в Англії. Католики шалено переслідували їх і 1574 р., в ніч під день святого Варфоломія, вирізали їх у Парижі. *(Приміт. авт.)*

[374] *Лизавета* — королева англійська. Королювала з 1558 року по 1603 рік. *(Приміт. авт.)*

[375] *Пуритани* — найсуворіше з реформістських віросповідань. Назва від латинського слова *purus* — чистий. *(Приміт. авт.)*

[376] *Філіпп* — іспанський король. З фанатичною ненавистю переслідував кожний прояв протесту проти католицтва і запровадив в Іспанії найсуворішу інквізицію. Коли ж повстали проти нього Нідерланди, він надіслав приборкувати повстання герцо-

га Альбу, відомого своєю жорстокістю. Альба гнітив Нідерланди нелюдським визиском і жорстокими, масовими стратами. *(Приміт. авт.)*

[377] *Герцог Альба Альварес де Толедо (1508—1582)* — іспанський воєначальник і політичний діяч. Завдяки своїй сміливості, католицькому фанатизму і відданості монархії, користувався особливим довір'ям Філіппа II, який призначив його губернатором Нідерландів. Перебував на цьому посту з 1567 по 1573 рік.

[378] Серед польського панства тих часів було чимало лютеран та реформаторів. Налякані Варфоломіївською ніччю в Парижі, пани на сеймі 1574 р. вирішили заборонити в межах Речі Посполитої будь-які релігійні переслідування та інквізицію. *(Приміт. авт.)*

[379] Єпископ Неофіт був скараний польським урядом за намагання поновити православну ієрархію. *(Приміт. авт.)*

[380] *Сакос* — риза з рукавами, яку одягають під час відправи тільки архієреї. *(Приміт. авт.)*

[381] *Омофор* — грезетовий рушник, що накидає собі на плечі архієрей. *(Приміт. авт.)*

[382] *Індульгенція* — грамота, якою римський папа відпускав гріхи католикові. Такі індульгенції ще й досі продають католицькі попи і ченці. Є індульгенції на різну ціну і на різний термін. Є й такі, що розгрішають людину не тільки від зроблених гріхів, але й від тих, які ця людина має зробити протягом наступних 2—3 і навіть 5 років. Ціна довготермінової індульгенції значно вища від короткотермінової. *(Приміт. авт.)*

[383] *Копинський Ісая (?—1640)* — український церковний діяч, активний борець проти католицтва та унії. Був одним з організаторів Київської братської школи, в 20-х роках XVII ст. — єпископ у Перемишлі, Смоленську, Чернігові.

[384] *Аксіос* — по-грецькому означає: «Він є достойний сану». *(Приміт. авт.)*

[385] *Кіріе елейсом!* — Господи, помилуй! (Грецьке). *(Приміт. авт.)*

[386] *Смотрицький Мелетій* (світське ім'я — *Максим Герасимович; бл. 1572—1633)* — український і білоруський церковно-освітній діяч, письменник. Навчався в Острозькій школі, Віленській єзуїтській академії. Був ректором Київської братської школи, з 1620 р.— архієпископ полоцький, єпископ вітебський і мстиславський, архімандрит віленського православного Святодухівського монастиря. У 1628 р. прийняв унію, хоч до того ще раз зазнавав переслідувань з боку польських реакційних сил.

[387] *Полоцький Симеон* (світське прізвище, ім'я та по батькові — *Петровський-Ситніанович Самійло Омелянович; 1629—1680)* — білоруський церковно-громадський діяч, письменник, педагог. У 1640—1650 рр. навчався в Києво-Могилянській академії, згодом — викладав у Полоцькій братській школі, 1664 р. переїхав до Москви, де вчив дітей царя Олексія Михайловича.

[388] *Ян Кохановський* — польський поет того часу. *(Приміт. авт.)*

[389] *Людовік XIII* — король Франції (1610—1649), син Генріха IV і Марії Медічі.

[390] *Гіза Генріх* — відомий на той час у Польщі композитор.

[391] *Арпеджіо* — акорд, де рука не разом вдаряє по всіх клавішах, а швидко бере ноту за нотою, починаючи з нижчої ноти. *(Приміт. авт.)*

[392] *Лувр* — палац французьких королів. *(Приміт. авт.)*

[393] *Суль-баша* — командувач стамбульської поліції. *(Приміт. авт.)*

[394] *Добруджа* — турецька провінція біля гирла Дунаю. *(Приміт. авт.)*

[395] *Ескуріал* — палац іспанського короля Філіппа, що уславився своїм похмурим і негостинним виглядом, а головне — духом фанатичного аскетизму та інквізиції. *(Приміт. авт.)*

[396] *Краківське воєводство* — адміністративна одиниця на півдні Польщі. Займає частину Малопольської височини, низину Вісли, передгір'я Карпат.

[397] *Фердінанд II Штірійський (1578—1637)* — імператор Священної Римської імперії з 1619 р., австрійський ерцгерцог з династії Габсбургів. У ході тридцятилітньої війни 1618—1648 рр. повністю підкорив Чехію, повернув Габсбургам угорський престол.

[398] *Покуття* — історико-географічна область України, що займала східну частину сучасної Івано-Франківської обл. В 1387—1772 рр. перебувала під владою шляхетської Польщі, з 1772 р. — Австрії (згодом Австро-Угорщини).

[399] *Кварцяне військо* — постійне наймане військо Речі Посполитої з 1562 р. до кінця XVIII ст. Його утримували на загарбаних Польщею українських землях за рахунок кварти — феодального податку.

[400] *Перекоп* — полоса суші, яка з'єднує Кримський півострів з материком.

[401] *Цецорське поле* — під селом Цецора поблизу Ясс, де відбулася Цецорська битва 1620 р. між польсько-шляхетськими військами і турецько-татарською армією.

[402] *Гетьман польний* — заступник коронного гетьмана. *(Приміт. авт.)*

[403] *Мімоза* — південна рослина, що зморщується від найменшого дотику. *(Приміт. авт.)*

[404] *Кішка Самійло (?—1602)* — гетьман реєстрового козацтва (1599—1602). Потрапив у полон під час одного з морських походів запорозьких козаків на Туреччину. Пробувши в неволі близько 25 років, 1599 р. на турецькій галері організував повстання невільників, які змогли повернутися на Україну. Загинув під час походу козаків і польського війська на Лівонію.

[405] *Ірпінь* — права притока Дніпра, що протікає по території Київської та Житомирської обл.

[406] *Острог* — місто у Ровенській обл. Розташоване на річці Вілії. Вперше згадується в Іпатському літописі під 1100 р. З 1386 р. до першої половини XVII ст. належав князям Острозьким. У 1528 р. місто дістало Магдебурзьке право.

[407] *Володимир* — місто в РРФСР, на річці Клязьмі. Засноване 1108 р. Володимиром II Мономахом. З 1157 р. — столиця Володими-

ро-Суздальського князівства, відомий культурно-релігійний центр північно-східної Русі.

[408] *Овруцький повіт* — до середини 20-х рр. XX ст. адміністративна одиниця в північно-східній частині Житомирської обл. У межах Поліської низовини.

[409] Розгром під Солоницею війська повсталих селян 1593 р. *(Приміт. авт.)*

[410] *Елекційний соймик* — з'їзд шляхти даного воєводства для обрання депутатів (так званих послів) на загальнопольський сойм у Варшаві. *(Приміт. авт.)*

[411] *Шиїти і суніти* — два віросповідання мусульманської релігії. Суніти, крім Корана, вважали за Святе Письмо ще й книгу Суну, а шиїти — визнавали лише Коран. *(Приміт. авт.)*

[412] *Серабський пакт* — йдеться про ірано-турецький договір 29 вересня 1619 р., укладений в долині ріки Сераб, за яким Туреччина віддала Ірану землі Кахетії та Картлі, Дерне, Дертенг, одночасно залишивши за умовами договору 1612 р. міста Тебріз, Нахічевань, Джульфу, Єреван у результаті поразки турецько-татарської армії від військ Аббаса I 10 вересня 1618 р.

[413] *Севілья* — місто і морський порт на півдні Іспанії. Звідси вийшла у море перша експедиція Христофора Колумба. Відоме також своїми архітектурними пам'ятками.

[414] *Сеговія* — місто в центральній частині Іспанії, центр однойменної провінції, відоме скляною і фарфоровою промисловістю.

[415] *Фра* — брат, скорочене латинське слово *frater*. Так називали італійських ченців. *(Приміт. авт.)*

[416] *Кармеліти* — члени католицького чернечого ордену, заснованого в другій половині XII ст. у Палестині на горі Кармель (звідси й назва). У XVII — XVIII ст. монастирі кармелітів діяли на Правобережній Україні.

[417] *Катон Великий* — староримський сенатор і громадський діяч. *(Приміт. авт.) Катон Марк Порцій (Катон Старший; 234—149 до н.е.)* відомий як історик, письменник. Захищав привілеї аристократії, вимагав знищення Карфагену, як торгового конкурента Риму.

[418] *Реляційний соймик* — соймик, що збирався після закінчення Вального сойму вислухати звіт свого посла. *(Приміт. авт.)*

[419] *Куявія* — історична область Польщі в середній течії Вісли і верхній течії Нотця. У 1388 р. ввійшла до складу польських коронних земель.

[420] *Мазовія* — історична область Польщі в середній течії Вісли та нижній течії Нарева і Бугу. З X ст. — князівство, з XIII ст. — поділилась на дрібні феодальні уділи, що з 1526 р. перейшли під владу польських королів.

[421] *Сатанів* — з 1938 р. — смт Городоцького р-ну Хмельницької обл. Розташоване на річці Збручі. Відоме з XV ст. Збереглися залишки фортеці XVI—XVIII.

[422] *Чорний шлях* — дорога через степи, якою йшли каравани і чумацькі обози. *(Приміт. авт. до машинописного варіанту).*

[423] *Луцький замок* — йдеться про Верхній замок у м. Луцьку, закладений на початку XIII ст. за князювання Мстислава, сина Данила Галицького. На його території, крім палацу господаря, розташовувалися житлові приміщення, єпископський палац, кафедральний собор. У XV—XVI ст. був добудований. Охороняється законом як пам'ятка середньовічного українського фортифікаційного мистецтва. Збереглися і залишки стін Нижнього замку XIV—XVII ст.

[424] *Холмщина (Холмська Русь, Забужжя)* — історична область в XIII — на початку XX ст. на Лівобережжі Західного Бугу (нині — територія Польщі). Назву дістала від м. Холма (нині — м. Хелм), заснованого в XIII ст. князем Данилом Галицьким.

[425] *Реван* — церемонія прийому до цеху мусульманських майстрів (див. Т. 1, р. «Реван і комак»). *(Приміт. авт.)*

[426] *Вандрівка* — подорож (німецьке слово). За правилами і статутами цехів, кожен підмайстер, щоб мати право потрапити до цеху, мусив податися в мандри після закінчення навчання на три, а інколи і на п'ять років, щоб по різних містах вивчати місцеві прийоми і таємниці ремесла. Цех того міста, де він деякий час жив і працював, давав йому про це довідку на папері. Без таких довідок нікого до цеху не приймали. *(Приміт. авт.)*

[427] *Страсний монастир* — жіночий монастир, заснований у 40-х рр. XVII ст. біля воріт Білого міста на місці зустрічі москвичами ікони Богоматері Страсної. В кінці XVIII ст. повністю перебудований. У 30-х роках забудови монастиря були розібрані.

[428] *Неглінна* — одна із центральних вулиць Москви, яка дістала свою назву від однойменної річки — притоки Москви-ріки.

[429] *Христова палата* — покій, де молилися всією родиною разом з челяддю і де приймали гостей. *(Приміт. авт.)*

[430] *Лиса гора* — історична місцевість в Печерському р-ні Києва, на південний захід від Видубичів, на правому березі ріки Либідь біля впадіння її в Дніпро. Назва пов'язана з давніми переказами про відьомські шабаші й збіговиська упирів на цій горі.

[431] *Говіння* — християнський обряд, пов'язаний із Великодніми святами, який включає в себе сповідь і причащання, зумовлюючи тим самим очищення душі.

[432] *Проща* — богомілля, паломництво. В цей день у храмі відбувався обряд відпущення гріхів.

[433] *Лундиш* — шведське сукно з міста Лунд. *(Приміт. авт.)*

[434] Подаю справжню грамоту царя до гетьмана Сагайдачного, трохи скоротивши й спростивши її з боку мови. *(Приміт. авт.)*

[435] *Улус* — так звали все Кримське ханство як частину Туреччини. *(Приміт. авт.)*

[436] *Селіміє* — мечеть, збудована в XVI сторіччі за султана Селіма I. *(Приміт. авт.) Селім I Грозний (Явуз) (1467/68 або 1470—1520)*, турецький султан з 1512 року. Завоював східну Анатолію, Вірменію, Сірію, Палестину та ряд інших країн Сходу.

[437] *Кадіаскер* — військовий суддя. *(Приміт. авт.)*

[438] *Реїс-ефенді* — завідувачі окремими галузями державного апарату, що згодом перетворилися на міністрів. *(Приміт. авт.)*

[439] *Трансільванія* — історична область на півночі Румунії. У 1541 р. стала васальним князівством Османської імперії. В 1687 р. підпала під владу Габсбургів. Слов'янські племена заселили цю територію в VI—VII ст.

[440] *Джумажиль-ахир* — назва одного з місяців за магометанським календарем. *(Приміт. авт.)*

[441] *Сераскер* — головний командувач у поході. *(Приміт. авт.)*

[442] *Едрене* — Адріанополь. *(Приміт. авт.)* Точна назва: Едірне.

[443] *Туман* — десять тисяч воїнів. *(Приміт. авт.)*

[444] *Святий вечір* — вечір перед Різдвом, який святкують за християнським звичаєм 6 січня за н. ст. (24 грудня за ст. ст.).

[445] *Посполите рушення* — загальнонародне озброєння, коли всі шляхтичі без винятку, крім старих і калік, мусили братися за зброю і озброювати своїм коштом селянство. Одночасно і міщани мусили підсилювати своє місто і теж виставляти міські загони. *(Приміт. авт.)*

[446] *Королівський підскарбій* — урядовець високого рангу, який керував фінансами і державною скарбницею Речі Посполитої. *(Приміт. авт.)*

[447] *Гракхи* — два брати, Кай та Тіберій, герої Старого Риму. *(Приміт. авт.) Гай Гракх (153—121 до н. е.)* — римський народний трибун 123 і 122 рр. *Тіберій Гракх (162—133 до н. е.)* — римський народний трибун 133 р. Обоє загинули у боротьбі з сенатською владою, яка виступила проти запропонованих ними земельних реформ на користь селян та інших демократичних програм.

[448] *Ратушна вежа* — йдеться про своєрідну тюрму при ратуші — будинку, де містилися органи міського самоврядування й судові органи, зокрема. Остаточно, як судові органи, ратуші скасовано судовою реформою 1864 р., як органи міського самоврядування — міською реформою 1870 р.

[449] *Іслам (араб.— покірність), мусульманство, магометанство* — одна з трьох (поряд з буддизмом і християнством) світових релігій. Виник у Аравії на поч. VII ст.; остаточно склався в XI—XIII ст. Поширений у країнах Близького й Середнього Сходу, Північної Африки, Південно-Східної Азії. Головний догмат — визнання єдиним богом Аллаха, а Мухаммеда — його посланником на землі.

[450] *Пекарський* — польський шляхтич, не задоволений політикою Сигізмунда III, якраз перед описуваними подіями зробив невдалий замах на короля. Пекарського стратили найжорстокішою стратою, яка тривала 30 днів. *(Приміт. авт.)*

[451] *Мажордом* — домоправитель. *(Приміт. авт.)*

[452] *Скіфські могили* — давні поховання скіфів — племен, які розселялися на території степової і лісостепової частин сучасної України у VII ст. до н. е.— III ст. н. е. Могили — це високі кургани, в яких разом з людиною ховали вироби із срібла, золота, зброю, металевий та глиняний посуд.

[453] *Канонік* — католицький піп. *(Приміт. авт.)*

[454] *Шарлаховий шовк* — точна назва: *ширгаховий* — від назви м. Ширгах, яке розташоване на півночі Ірану й широко відоме своїм шовківництвом.

[455] *Самара* — тут: ріка в Донецькій і Дніпропетровській, частково у Харківській обл., ліва притока Дніпра. Бере початок на західних схилах Донецького кряжа.

[456] *Донець* — ріка Сіверський Донець — права, найбільша притока Дону. Бере початок на Середньоросійській височині в межах Бєлгородської обл. РРФСР. Далі тече через Харківську, Донецьку і Луганську обл. та Ростовську обл. РРФСР.

[457] *Хіротонія* — висвячення в архієреї (по-грецькому). *(Приміт. авт.).*

[458] *Канонічний суд* — суд за церковними законами — за відступ від віри або за викривлення її. *(Приміт. авт.)*

[459] *Апостат* — віровідступник. *(Приміт. авт.)*

[460] *Анафема* — прокляття і відлучення від церкви. *(Приміт. авт.)*

[461] *Прерогатива* — виключне право на щось. *(Приміт. авт.)*

[462] *Хрія* — підручник із зразками казань на різні випадки життя. *(Приміт. авт.)*

[463] *Риторика* — наука красномовства, ораторського мистецтва. *(Приміт. авт.)*

[464] *Рура міська* — водопровід з дерев'яними трубами. *(Приміт. авт.)*

[465] *Йосафат Кунцевич* — віленський католицький єпископ, якого було забито. *(Приміт. авт.)*

[466] *Діалектика* — одна з дисциплін, що викладалася у середньовічних школах, уміння сперечатися. *(Приміт. авт.)*

[467] *Гобелени* — виткані за певним малюнком картини-килими або шпалери для стін. Виробництвом гобеленів уславилася в тодішні часи Франція. *(Приміт. авт.)*

[468] *Кизим Богдан (?—1638)* — козацький сотник. Брав участь у повстанні Павлюка 1637 р. проти шляхетської Польщі. Був схоплений реєстровими козаками і виданий польсько-шляхетському командуванню, яке скарало його на смерть.

[469] *Полковник Дорошенко* — учасник Хотинського походу 1622 року. *(Приміт. авт.)*

[470] *Денарій святого Петра.* — Податок на кожного католика на користь Ватікану. *(Приміт. авт.)*

[471] *Віленське братство* — релігійно-національна організація православних міщан, заснована у м. Вільно в 1458 р. Відігравало значну роль у боротьбі проти шляхетсько-католицької експансії на цих землях, особливо після прийняття Люблінської унії 1569 р.

[472] *Панагія* — нашийна іконка на ланцюжку, ознака архієрейської гідності. *(Приміт. авт.)*

[473] *Новочеркаськ* — місто в Ростовській обл. РРФСР. Розташоване на річці Аксай.

[474] *Хвалинське море* — давньоруська назва Каспійського моря. Можливо, походить від давньоруського найменування населення Хорезму — хваліси.

[475] *Оргіївщина та Сорокщина* — землі, які входили у XVI—XVII ст. до Молдавського князівства. Поблизу сучасного м. Оргеєв,

яке розташоване на р. Реут, збереглися залишки палацово-замкового комплексу Старий Орхей XIV—XV ст. Сучасне м. Сороки розташоване на межі Молдови і Вінницької обл.

[476] *Військові товариші* — офіцери кварцяного війська. *(Приміт. авт.)*

[477] *Аріосто (1474—1533)* — відомий італійський поет, автор епічної поеми «Orlando furioso». *(Приміт. авт.)*

[478] *Торквато Тассо (1544—1595)* — відомий італійський поет, автор епічної поеми «Визволений Єрусалим». *(Приміт. авт.)*

[479] *Могильов* — місто в Білорусії, на берегах Дніпра. Перша згадка про Могильов належить до 1267 р. З 1569 р. був у складі Речі Посполитої. У 1561 р. місту надано Магдебурзьке право.

[480] *Бостанджі* — головний наглядач султанського палацу, одночасно головний префект поліції. *(Приміт. авт.)*

[481] *Бугаз* — йдеться про Кара-Богаз-гол — затоку на сході Каспійського моря, у межах Туркменії. З 1980 р. — солоне озеро, відгороджене від моря греблею.

[482] *Шеввал* — назва одного з місяців за мусульманським календарем.

[483] *Богданешти* — очевидно, йдеться про гору Баланешти в Молдавських Кодрах.

[484] *Замок Серет* — збудований в межах нинішнього міста Чорткова Тернопільської обл. у кінці XVI — на початку XVII ст. Назва пішла від однойменної ріки, на березі якої він стоїть. Мав п'ятикутну форму з наріжними баштами і брамою, двоповерхові житлові корпуси; мурований. Збереглися фрагменти фресок XVII ст.

[485] *Конійські лимони* — назва походить від назви земель, де вони здавна вирощувалися — Конійського султанату, держави сельджуків у Малій Азії в кінці XI — на початку XIV ст. Згодом розпалася на дрібні князівства, одне з яких стало ядром Османської імперії.

[486] *Турле* — по-турецькому Дністер. *(Приміт. авт.)*

[487] *Салоніки* — місто на півночі Греції, морський порт в Егейському морі. Засноване в 315 р. до н. е. Тут народилися просвітителі слов'ян Кирило і Мефодій.

[488] *Вітовт (Вітаутас; 1350—1430)* — великий князь литовський з 1392 р., син Кейстута. Ліквідував на території України і Білорусії удільні князівства, розширив володіння Литви до Чорноморського узбережжя. Тричі здійснював напади на Московське князівство (1406—1408), захопив Смоленськ. Очолював військо Литви, яке розгромило німецьких рицарів у Грюнвальдській битві 1410 р.

[489] *Казимір Великий — Казимір III Великий (1310—1370)* — польський король з 1333 р., останній з династії Пястів. Захопив і приєднав до Польщі Галицьку землю (1349—1352), Волинь (1351—1353), Поділля (1366).

[490] *Вілія* — річка, що протікає по території Білорусії та Литви (де називається Няріс), права притока Німану.

[491] *Німан* — ріка, що протікає по території Білорусії, Литви (де називається Нямунас), частково на кордоні з Калінінградською обл. РРФСР.

[492] *Карабахські коні* — порода коней, виведена і здавна вирощувана на території Закавказзя, в Напрному Карабасі.

[493] *Дівоча вежа* — вежа на маленькому острові серед Босфору, збудована ще за старогрецьких часів, коли звали її вежею Леандра, й оспівана поетом Музеєм в поемі «Геро і Леандр». *(Приміт. авт.)*

[494] *Каїр* — столиця Єгипту, на річці Ніл. На початку XVI ст. була захоплена турками-османами як важливий торговельний, культурний і ремісницький центр.

[495] *«Нема Бога крім Бога, а Магомет — пророк його».* — Молитовний вигук, що повторює муедзин з мінарета. *(Приміт. авт.)*

[496] *Єзуїтські порошки* — хінін, вивезений з Перу. Перша почала їх уживати в Іспанії маркіза дель-Кінхона, звідки пішла назва хіни; потім хіна потрапила до Італії, а там отці-єзуїти стали лікувати нею пропасницю, звідки і назва «єзуїтський порошок». *(Приміт. авт.)*

[497] *Гайдуки* — болгарська кіннота. *(Приміт. авт.)*

[498] *Капи-кулу* — гвардія кримського хана. *(Приміт. авт.)*

[499] *Зіамети і тимаріоти* — відрізнялися тільки кількісно, а не якісно: тимаріот діставав від уряду за військову службу маєток, що давав до 20 000 акче річного прибутку, а зіамет — понад 20 000 акче. *(Приміт. авт.)*

[500] З мужністю *делі* — *тур. делібаш* — охоронець паші в султанській Туреччині.

[501] *Зиль-каде* — назва одного з місяців за мусульманським календарем.

[502] *Белзький каштелян* — сановник в Белзькому воєводстві, утвореному в 1462 р. на місці Белзького князівства, що існувало на Волині у верхів'ях Західного Бугу в XII—XV ст. Центр воєводства — м. Белз (звідси й назва).

[503] *Ногайська білогорська та буджацька орди.* — Оскільки назва м. Білогірськ Кримської обл. з'явилася лише у 1945 р. (до цього місто називалося Карасубазар), то в даному контексті допущена деяка неточність. А саме: мається на увазі Білогородська, Буджацька орда — одна з ногайських орд, яка перебувала у васальній залежності від Кримського ханства і Туреччини. Заснована ногайськими татарами, які в 20-х роках XVII ст. перекочували з прикаспійських степів, оселившись на землях між гирлами Дністра і Дунаю. Назву дістала за давньоруською назвою міста — Білогород.

[504] *Каймакам* — перший вельможа Кримського ханства. *(Приміт. авт.)*

[505] *Онікс і халцедон* — коштовне каміння, з якого вирізьблювали каганці, келихи, вази, скриньки тощо. *(Приміт. авт.)*

[506] *Теракотова амфора* — високоякісна глина червоно-рожевого кольору, з якої робили вази і амфори на вино і різні напої. *(Приміт. авт.)*

[507] *Аскери* — солдати. *(Приміт. авт.)*

[508] *Галата й Пера* — торгові квартали Стамбула. *(Приміт. авт. до машинописного варіанту).*

[509] *Креденець* (слово французьке) — великий буфет з трьома двійчастими дверцятками. *(Приміт. авт.)*

[510] Справа про вагове тяглася понад 30 років. Земські і городські книги тих років відбивають усі перипетії цього складного процесу. *(Приміт. авт.)*

[511] *Теріак* — складний препарат, широко вживаний при лікуванні важких пропасниць і як протиотрутне. Теріак — винахід Андромаха, головного лікаря римського імператора Нерона, вживався аж до XX сторіччя. *(Приміт. авт.)*

[512] *Вільям Гарвей (1578—1657)* — уперше повідомив про відкриття кровообігу лікарські кола Лондона 1614, але видрукував свій твір про кровообіг в 1624 р. *(Приміт. авт.)*

[513] *Сервет Мігель (1509 або 1511—1533)* — іспанський мислитель, лікар, учёний. В 1553 р. був заарештований, звинувачений в єресі і після відмови зректися своїх поглядів був спалений.

[514] *Реальдо Коломбо з Кремони* — відомий на той час лікар з італійського міста Кремона.

[515] *Цізальпін* — місцевий лікар.

[516] *Монпельє* — місто на півдні Франції, розташоване на річці Лез, поблизу узбережжя Ліонської затоки. Виникло у VIII ст., є архітектурною пам'яткою XIV—XVIII ст. Відоме своїм університетом, заснованим у 1289 р.

[517] *Везалій (1514—1564)* — славетний анатом і хірург, що перший в Падуї і Болоньї почав вивчати на трупах анатомію і розбив авторитет Галена, довівши, що він подає анатомію мавпи замість людини. Везалій видав перший анатомічний атлас і курс анатомії. *(Приміт. авт.)*

[518] *Джордано Бруно* — відомий астроном і філософ, один з перших послідовників і прибічників геліоцентричної системи Коперніка, спалений на вогнищі в Римі як єретик року 1600 на площі Кампо-ді-Фіорі. *(Приміт. авт.)* Народився в 1548 р.

[519] *Копернік Микола (1473—1543)* — астроном, перший довів, що Земля обертається навколо Сонця протягом 365 днів, тобто одного року. *(Приміт. авт.)*

[520] *Кеплер (1571—1630)* — відомий астроном, основоположник теоретичної астрономії, що встановив закони руху планет навколо Сонця. *(Приміт. авт.)* Йоганн Кеплер винайшов телескоп, заклав основи теорії затемнень.

[521] *Кальвініст* — представник протестантської релігійної течії, що виникла у XVI ст. в процесі Реформації. Заснована Ж. Кальвіном (1502—1564).

[522] *Лютерани* — представники одного з основних напрямів протестантизму — лютеранства, що виникло в XVI ст. у ході Реформації в Німеччині на основі вчення М. Лютера (звідси й назва).

[523] *Реформісти* — тут: прибічники реформації суспільно-політичного та ідеологічного руху в більшості країн Західної і Центральної Європи у XVI ст., спрямованого проти католицької церкви.

[524] *Арістотель* — старогрецький філософ IV сторіччя до нашої ери. *(Приміт. авт.)*

[525] *Ісус Навін* — згідно біблійних переказів, слуга і сподвижник Мойсея. Ісус Навин (*євр.* Єгошуа, син Нуна), згодом став провідником вибраного народу під час завоювання Обітованої землі.

Книга Ісуса Навина є шостою в каноні Ветхого завіту і багатьма дослідниками об'єднується з попередніми п'ятьма у Шестикнижжя (5 ст. до н. е.)

[526] *Обскуранти* (від латинського *obskurus* — темний) — прибічники середньовічної відсталої науки, схоластики, вороги освіти, знання. *(Приміт. авт.)*

[527] *Галілео Галілей (1564—1642)* — славетний астроном. *(Приміт. авт.)*

[528] *Баришпіль* — тут: польська транскрипція м. Бориспіль Київської обл. Уперше згадується 1590 р.

[529] *Мавр зробив свою справу. Мавр може піти.* — Цитата з драми Ф. Шіллера «Змова Фієско в Генуї».

[530] *Правеж* — стягування податку, коли неплатника прив'язували до стовпа і шмагали батогами, аж поки він не сплатить належного. *(Приміт. авт.)*

[531] *Губа* — округа. *Губний староста* — окружний староста. *(Приміт. авт.)*

[532] *Ярижка* — урядовець. *(Приміт. авт.)*

[533] *Гостиний двір* — місце, де зберігалися товари і велася торгівля. В XVI—XVII ст. мав вигляд прямокутної площі з критими галереями.

[534] *Птоломей Клавдій (біля 90 — біля 160)* — давньогрецький астроном, творець геоцентричної системи світу, в основу якої була покладена теорія руху Місяця й планет. Основні положення теорії Птоломея викладені в його праці «Альмагест» — енциклопедії астрономічних знань древніх.

[535] *Бранденбург* — йдеться про історичну область в Німеччині, назва якої походить від найменування центру слов'янського племені гаволян Бранібора.

[536] *Туманний Альбіон* — назва Британських островів, відома ще давнім грекам.

[537] *Ганзейський союз* — торговельний і політичний союз північнонімецьких міст у XIV—XVI ст. (формально до 1669 р.), очолюваний Любеком. Відігравав важливу опосередковану роль у торгівлі між Західною, Північною і Східною Європою.

[538] *Рейхлін Йоганн (1455—1522)* — німецький гуманіст, філолог. Виступав на захист передових наукових знань, ведучи боротьбу з реакційними католицькими богословами.

[539] *Мюнцер Томас (біля 1490—1525)* — вождь і ідеолог селянсько-плебейських мас у Реформації і Селянській війні 1524—1526 рр. у Німеччині. Виступив проти католицизму. В релігійній формі проповідував повалення феодального ладу, встановлення «царства Божого» шляхом передачі влади до рук народу, знищення експлуатації. Був узятий в полон у бою, після катувань страчений.

[540] *Роттердамський Еразм (1469—1536)* — учений-гуманіст епохи Відродження, філолог, письменник. Автор «Похвали Глупоті» (1509), в якій різко критикував мораль і звичаї сучасного йому суспільства, святенництво, духівництво.

[541] *Тіхо де-Браге (1546—1601)* — датський астроном. Заснувавши обсерваторію Ураніборг поблизу Копенгагена в 1576 р., 20 років вів

найточніші спостереження за рухом світил на небесній сфері, провадив інші практичні дослідження. На основі його спостережень Й. Кеплер вивів закони руху планет.

[542] *Сеговія* — провінція в центральній частині Іспанії з однойменним адміністративним центром.

[543] *Куенка* — провінція в центральній частині Іспанії з однойменним адміністративним центром.

[544] *Міньйони* — хлопчики, королівські коханці. *(Приміт. авт.)*

[545] *Су* — французька мідна монета; *деньє* — теж, але дрібніша. *(Приміт. авт.)*

[546] *«Держава — це я».*— За легендою, вислів приписується Людовіку XIV (1638—1715) — французькому королю з 1643 р. з династії Бурбонів. За його правління абсолютизм досяг свого найвищого розвитку.

[547] *Христофор Курц* — один із спритних ділків-шарлатанів епохи. *(Приміт. авт. до машинописного варіанту).*

[548] *Біскайська затока* — затока Атлантичного океану між північним берегом Іспанії і західним берегом Франції.

[549] *Ла-Манш* — протока, що відокремлює Великобританію від Європи.

[550] *Па-де-Кале* — протока між Європою та Великобританією. Разом з протокою Ла-Манш сполучає Північне море з Атлантичним океаном.

[551] *Тоуер* — в'язниця в Лондоні. *(Приміт. авт.)* Найдавнішу її частину споруджено в XI ст. До XVII ст. замок-фортеця Тауер (Тоуер) — одна з королівських резиденцій.

[552] *Король Яків* — очевидно, йдеться про англійського короля з 1603 р. *Якова I (1566—1625),* сина Марії Стюарт. Був палким прихильником абсолютизму.

[553] Шекспір помер в 1613 році, а тут маю я на увазі історичні трагедії Бена Джонсона. *(Приміт. авт.) Вільям Шекспір (1564 1616)* — відомий англійський поет і драматург.

[554] *Бенджамін (Бен) Джонсон (1573—1637)* — англійський драматург, який в трагедії «Змова Катіліни» (1611) проголошував вічність гуманістичних ідеалів.

[555] *Антверпен* — місто в Бельгії, морський порт. До другої половини XVI ст. — перший за значенням торговельний і кредитний центр Європи. Відомий архітектурними пам'ятками.

[556] *Брюгге* — місто і порт у Бельгії, на Північному морі. В XI — XIV ст.— один з найбільших ремісничих і торговельних центрів Європи.

[557] *Гавр* — місто на півночі Франції, аванпорт Парижа в гирлі ріки Сени.

[558] *«Розподілять ризи моя і про одіж мою кидатимуть жереб».*— Вислів узятий з Біблії; Пс. 21, с. 19.

[559] *Єпітрахіль* — частина обрядового одягу православного священика у вигляді фартуха з хрестами, який одягається на шию і носиться під ризою.

[560] *Чорторий* — протока у водоймі Дніпра. Омиває Труханів острів зі сходу. Починається нижче гирла Десни і впадає в Дніпро. Згадується в літописах з XII ст.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Алти́н — старовинна російська монета, вартість якої дорівнювала трьом копійкам.

Амбра́ — пахощі, парфуми.

Амети́ст — фіолетова різновидність кварцу, використовується як напівдорогоцінний камінь.

Анало́й — у церкві — високий з похилим верхом столик, на який кладуть ікони, церковні книги тощо.

Байда́к — великий човен, яким плавали по річках і морю.

Байра́м — головне мусульманське свято. Святкується три дні *(авт.)*.

Бака́н — яскраво-червона фарба.

Бакла́ва — пиріг із слойоного тіста, перекладеного горіхами і помащеного медом *(авт.)*.

Бе́бехи — пожитки, манатки.

Беду́їни — араби-кочовики.

Бенефі́ція — земля, надана в користування (звичайно довічно) або подарована королем за службу.

Бірюза́ — непрозорий дорогий камінь голубого або голубувато-зеленого кольору.

Бі́скуп — католицький єпископ *(авт.)*.

Бо́сняки — населення Боснії і Герцоговини в Югославії. Віруючі босняки — мусульмани.

Бриганти́на — легке вітрильне або корсарське судно.

Брова́рники — робітники броварні — пивоварного заводу.

Будники — робітники на поташному заводі, на буді.

Бурдю́к — мішок із цілої шкури тварини для зберігання або перевезення вина, води і т. ін.

Буршти́н — янтар; прозоро-жовтий.

Валкови́й — візник, який іде з валкою (окрема група підвод з вантажем), обозом.

Ві́йт — сільський управитель на Україні в XV— XVIII **ст.**

Во́лохи — загальна назва середньовічного населення Придунайських князівств і Трансільванії, з якого в другій половині XIX **ст.** сформувалися румунська та молдавська нації.

Гайду́ки — повстанці, які боролися проти турецького панування.

Гама́рники — працівники гамарні — металоплавильної майстерні.

Галівни́к — бурлака; робітник, який у давнину тягнув кодолою судно.

Галу́н — тасьма, вишита золотими або срібними нитками, яку пов'язують на що-небудь, нашивають на одяг і т. ін.

Гальо́н — правильно: *галіо́н* — морське трищоглове парусне судно XVI—XVII ст.

Гасене́ — єгипетська золота монета, часто вживана в Туреччині *(авт.)*.

Грезе́т — шовкова або шерстяна тканина з дрібним візерунком того ж кольору (переважно сірого).

Гри́вна — металева прикраса у вигляді обруча, яку носили на шиї.

Гу́та — склоплавильний завод, або речовина, з якої виготовляють гутаперчу.

Доломáн — гусарський мундир, розшитий шнурами.

Еспаньйо́лка — коротка загострена борідка.

Єпáрхія — церковно-адміністративний округ, яким управляє єпископ.

Зурнá — східний народний музичний інструмент на зразок очеретяної сопілки.

Імбúр — тропічна трав'яниста рослина, м'ясисте кореневище якої багате ефірними маслами; прянощі, виготовлені з кореневища.

Каїк — невеличке веслове судно в Туреччині.

Калмико́вка — високий циліндричний головний убір з оксамиту із розширенням догори, який носять православні священики на відзнаку, нагороду.

Кáмка — головний жіночий убір; старовинна іранська шовкова тканина з кольоровими візерунками.

Каравéла — торговельний однопалубний вітрильник *(авт.)*.

Каразíя — просте сукно.

Катрáга — курінь (переважно на пасіці).

Келéп — старовинна ручна зброя, що має форму молотка, насадженого на довгий держак.

Кирéя — верхній чоловічий довгий суконний одяг із вилетами; кобеняк.

Кобеня́к — верхній чоловічий суконний довгий широкий одяг із вилетами; каптан, кирея, сіряк.

Ком'яги — вантажні баржі на річках. Ком'яги тягли бурлаки канатом *(авт.)*.

Кондотьєри — наймане військо *(авт.)*.

Корáл — червоний, рожевий або білий камінь, який після обробки використовують як прикрасу.

Кори́нка — чорний дрібний ізюм без кісточок.

Коро́нний гéтьман — головнокомандуючий всіма військами у феодальній Польщі. Його заступник — польний гетьман.

Ксьондз — польський католицький піп.

Кунгáн — високий, вузькогорлий глек для питної води, з яким жінки ходили до фонтана, або джерела *(авт.)*.

Ку́нту́ш — чоловічий одяг, досить довгий, що доходив, приблизно, до середини халяви чобота, але значно ширший за жупан. Кунтуш оторочували полосами хутра вздовж рукавів, коміра і подолу.

Шили кунтуш із дорогих шовків, бархату, або парчі любого кольору. Це був парадний одяг, як у пізніші часи — смокінг, або фрак *(авт.)*.

Кутя́ — обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні Різдва чи Водохреща.

Ландскнехти — наймане військо *(авт.)*.

Лорне́тка — рід монокля в оправі, яким користувались у дворянських колах.

Маграма́ або *магра́ба* — довгий широкий шарф, кінці якого закидали за спину. Вони повинні були спускатися до підкоління жінки, ось чому за довжиною маграми можна було судити про ріст її володарки *(авт.)*.

Мала́га — сорт десертного лікерного виноградного вина.

Машта́лір — візник.

Менджу́ни — люди, які чим-небудь торгують, або щось перепродують.

Муслі́н — легка, тонка, м'яка тканина.

Мюри́д — послушник найвищого мусульманського наставника (шейха або імама).

Нубі́йці — африканська народність, що живе в Східному Судані та на півдні Єгипту.

Опачи́на — весло.

Осма́ни — давня назва турків — населення Османської імперії.

Паланкі́н — криті ноші, що в деяких східних країнах, Туреччині зокрема, служать засобом пересування для багатих осіб.

Папе́ж, папе́жники — католики, прибічники папи римського *(авт.)*.

Папу́чі — гостроносі жіночі татарські туфлі без підборів *(авт.)*.

Пета́рда — старовинний розривний снаряд.

Позуме́нти — гаптована сріблом або сухозліткою тасьма для оздоблення одягу, м'яких меблів і т. ін.

Ре́бе — те саме, що *ра́бин* — служитель культу і духовний керівник єврейської релігійної громади.

Ридва́н — закритий, як карета, екіпаж XVII ст. *(Авт.)*

Ри́за — верхнє вбрання священика на час богослужіння.

Рубі́н — коштовний камінь червоного кольору.

Саква́ — дві торби, з'єднані одним полотнищем, які перекидають через плече або через спину коня, осла і т. ін.

Саламаха — рідка страва, приготовлена із завареного на воді борошна.

Сангві́н — тут: образно. *Сангі́на* — малюнок, виконаний м'яким червоним або червоно-бурштиновим олівцем.

Сапфі́р — дорогоцінний камінь синього кольору.

Сарда́ри — у деяких мусульманських країнах Сходу — головнокомандувач.

Синагóга — молитовний будинок, храм у євреїв.
Сінгалéз — представник нації сінгальців (сінгалів), які населяють республіку Шрі-Ланку.
Скóрбут — те саме, що й *цингá* — захворювання, що спричиняється недостачею в організмі вітаміну С.
Смарáгд — коштовний камінь, прозорий, яскраво-зеленого забарвлення.
Стрáтенець — людина, засуджена до страти.
Схизмáтик — у католиків так називають православних.

Тáволга — чагарник, із дуже гнучкою і міцною древесиною. Довгими прутами таволги били гребців на галерах *(авт.)*.
Тафтá — шовкова тканина *(авт.)*.
Тúтар — церковний староста.
Тубíльці — корінні жителі будь-якої місцевості.

Ухóдник — селянин, який тимчасово йшов на заробіток із села.

Фактóрії — торговельні контори й поселення іноземних купців на території слаборозвинутих країн.
Феллáхи — єгиптяни *(авт.)*.
Фільвáрок — за старих часів так звалося господарство, засноване на кріпацькій праці *(авт.)*.

Хáнькова пляшка — гарбузова пляшка.
Хіротóнія — посвячення духовної особи в певний сан (єпископа, диякона тощо).
Хорýгва — корóгва: прапор.

Цинáмон — тут: кора цинáмона — невеликого південного дерева або куща родини лаврових.

Черкéси — представники черкесів — загальна назва народностей, які населяли Північний Кавказ.
Чинш — натуральний або грошовий податок, що його платили поміщикам чи на державу в феодальній Європі.
Чóрба — суп, бульйон із баранини *(авт.)*.
Чорногóрці — населення Чорногорії в Югославії. Віруючі чорногорці — православні.

Шальвáри — шаровари.
Шмýклер — позументник.
Шандáл — свічник.
Шéляг — дрібна мідна монета, чверть копійки. Мито за проїзд через міст *(авт.)*.
Шхýна — парусне судно з двома і більше щоглами й косими вітрилами.

Ятаган — турецька шабля із дуже зігнутим лезом *(авт.)*.
Ятка — легка будівля для тимчасового користування.

ЗМІСТ

ЛЮДОЛОВИ. Роман

КНИГА ДРУГА

Козаки в морі!!! 6

Казки циганки Кайтмази 17

Єдиний вихід 31

Весілля Медже 44

Мудрий сеїд 61

Братський канун 77

Над Кафою заграва 94

Сагайдак-бей 108

Магнат у каптурі 126

Похорон 139

Почому кіш лиха 152

Хліб козацький 168

На ясних зорях, на тихих водах 178

Комісія на козаків 200

Полонянка Назлі-ханум 227

Виписчик 247

Рада 268

Султанша Стамбула 281

Подорож до Радомишля 292

За смухатого звіра 314

За булаву і корону 328

В лабіринті сералю 336

Справи міські і церковні 359

Чорна хмара 389

Медже 398

На роздоріжжі 411

Посольство до Москви 424

Осман іде!!! 456

В Сухій Діброві 474

Зведений рахунок 498

Гюль-Хуррем 522

Переможці 549

На грані життя 565

Остання спроба 579

ПРИМІТКИ 604

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ 636

Літературно-художнє видання

ТУЛУБ Зінаїда Павлівна

ТВОРИ

В ТРЬОХ ТОМАХ

ТОМ 2

ЛЮДОЛОВИ. Роман

КНИГА ДРУГА

Художнє оформлення *В. П. Кузя*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *Н. К. Достатня*
Коректор *С. І. Крищенко*

Здано до фотоскладання 27.11.90.
Підписано до друку 27.06.91.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура балтика. Друк високий з ФПФ.
Умовн. друк. арк. 33,60. Умовн. фарбовідб. 34,02.
Обл.-вид. арк. 36,485. Тираж 66 750 прим.
Зам. 470.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

ТУЛУБ З. П.

Т82 Твори: В 3 т.— К.: Дніпро, 1992.— Т. 2: Людолови: Роман, кн. 2.— 639 с.: іл.

ISBN 5-308-01064-1(т. 2)
ISBN 5-308-01066-8

До другого тому ввійшла друга книга історичного роману «Людолови».

Т $\frac{4702640201—228}{205—92}$ передплатне ББК 84Ук7